KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND VÓÓR DE HERVORMING.

II.

Tweede Stuk.

KERKGESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING,

DOOR

W. MOLL,

HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

TWEEDE DEEL.

Tweede Stuk.

ARNHEM,
IS. AN. NIJHOFF EN ZOON.
1867.

VOORREDE.

De volgende bladen bevatten in negen hoofdstukken de voortzetting mijner geschiedenis van de „ontwikkeling der nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw." De zeven eerste vermelden de lotgevallen en den staat des monnikendoms bij onze vaderen van dat tijdvak; de twee laatste geven een overzigt van hun schoolwezen, hunne wetenschap en letteren, voor zoover deze met kerk, godsdienst en zedelijkheid in betrekking stonden.

Bij de behandeling van het monachisme meende ik, met het oog op hetgeen anderen geschreven hebben, mijne mededeelingen aangaande de uitwendige geschiedenis onzer kloosters en kloosterlingen te mogen bekorten, om des te meer ruimte te winnen voor berigten aangaande de inwendige, die de eigenaardigheden van het kloosterleven doet kennen en, naar het mij voorkomt, bovenal toelichting behoeft. In mijne schets van ons voorvaderlijk schoolwezen streefde ik, zooveel in mij was, naar volledigheid, waarom ik niet alleen dankbaar gebruik maakte van hetgeen door eenige landgenooten en vreemden reeds geleverd is, maar inzonderheid ook mijne aandacht rigtte op alles, wat door hen met stilzwijgen werd voorbijgegaan of niet genoegzaam in het licht gesteld. Deskundigen zullen in die

schets trekken ontwaren, afwijkende van de gangbare voorstellingen. Moge hunne kritiek ze belangrijk genoeg achten, om ze, waar het noodig is, te verbeteren en tot reiner overeenstemming met de historische waarheid te brengen. Bij de beschrijving onzer literatuur, in het laatste hoofdstuk, heb ik nog meer dan bij de bewerking der voorgaande mij gedurig op ongebaande wegen moeten begeven. Dat zij, die voortaan deze stof zullen bearbeiden, aan mijn werk z e e r v e e l te zuiveren en aan te vullen zullen hebben, wordt door mij in de verte niet betwijfeld. Toch koester ik de hoop, dat niemand de resultaten van mijn onderzoek onvruchtbaar zal noemen. Zij zullen onzen jeugdigen geschiedvorschers althans de overtuiging kunnen aandragen, dat in de rijke verzamelingen van handschriften en incunabels te Utrecht, 's Gravenhage en elders met wijs beleid een schat van vergeten boeken en boekskens werd vergaderd, die, behoorlijk aangewend, over de geschiedenis der godsdienst en beschaving onzer voorgeslachten een licht kunnen doen opgaan, dat door allen, bij wie de kennis van het geestesleven onzer vaderen voor eene der edelste vruchten van de historie geldt, met vreugde zal begroet worden.

Het derde en laatste stuk van dit deel, waarin de kerkleer en kettersche bewegingen, de openbare eeredienst, de kerkelijke zeden en de zedelijk-godsdienstige volkstoestand zullen behandeld worden, en waarmede mijn werk voltooid zal zijn, hoop ik in den loop van het volgende jaar ter perse te zenden.

Amsterdam, 28 *Mei* 1867. W. MOLL.



INHOUD.

TWEEDE TIJDVAK.

Ontwikkeling der nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw.

HOOFDSTUK VII—XV.

HOOFDSTUK VII.

Kloosterlingen van de orden der benedictijnen, cisterciënsers en premonstreiters.

HOOFDSTUK VIII.

Kloosterlingen van de orden der franciskanen, dominikanen, karmelieten en augustijner-heremieten.

HOOFDSTUK XI.

Vrije kloosterlijke vergaderingen.

HOOFDSTUK XIII.

Kloosterreformatie onder den invloed der congregatie van Windesheim.

HOOFDSTUK XIV.

School en wetenschap.

in de grondtalen. De »historia scolastica" en de exegetische schriften der kerkvaders. Nikolaas van Lyra. De nederlandsche bijbelvertaling, door de mannen van de hoogkerkelijke rigting tegengestaan en door de devoten bevorderd. Hare bewerking sedert den aanvang der veertiende eeuw. De arbeid van Johannes Scutken. Verspreiding van den verduitschten bijbel. Bijbelverklaringen voor ongeleerden. Vertalingen van patristische en van latere schriften. Levensbeschrijvingen van Jezus en passieboeken. Tafellectuur der kloosterlingen.

HOOFDSTUK XV.

Letteren.

Belangstelling in de geschiedenis als getuige van het verledene eene vrucht der opkomende beschaving. Oorsprong van de generale kronijken. De »egmondsche annalen" en de »kronijk van Holland." Melis Stoke, Willem de procurator, Beka en anderen. Jan Gerbrandtsz. van Leiden. Gedenkschriften (mémoires contemporaines) van Alpertus, bisschop Willebrand, den groningschen of frieschen pelgrim en den »anonymus Traiectensis." Oorsprong en karakter der speciële kronijken. De kronijk van Emo en Menco en die van Vrouwenklooster, Werseloo, Bern, Egmond, Lidlum, Hallum en Aduard. De kronijk van de duitsche orde. Kronijken van de regulieren te Gouda, Utrecht en Haarlem, en die van den St. Agnieteberg, het klooster Bethlehem en Steyn. De kronijk van Windesheim. De kronijken van de karthuisers en andere kloosterlingen. Levensbeschrijvingen. Beknopte biografiën (breviculi). De biografiën der devoten door Thomas a Kempis, Rudolf Dier enz.

Oorsprong en beteekenis der ascetische literatuur. Zeldzaamheid van ascetische lettervruchten bij onze vaderen vóór het midden der veertiende eeuw. Het devotieboek van een utrechtschen scholaster. Het passieboek van graaf Willem, koning van Rome. De schriften van Emo van Wittewierum en den Utrechtenaar Walter. Invloed van »de moderne devotie" op den aanwas en het karakter onzer ascetische letteren. De schriften van Geert Groote, Florens Radewijns, Gerlach Peters, Gerard Zerbolt, Johannes Vos, Hendrik Mande, Johannes van Schoonhoven, Arnold Geilhoven, Dirk van Herxen, Frederik van Heilo, den anonymus van Blokker bij Hoorn,

---

BIJLAGE.

TWEEDE TIJDVAK.

ONTWIKKELING DER NEDERLANDSCHE KERK IN HAAR ROOMSCH-KATHOLIEK KARAKTER, VAN HET BEGIN DER ELFDE TOT IN DE EERSTE HELFT DER ZESTIENDE EEUW.

HOOFDSTUK VII.

Kloosterlingen van de orden der benedictijnen, cisterciënsers en premonstreiters.

§ 1.

De benedictijnen.

Nadat Antonius, „de vader der monniken," voor tijdgenoot en nageslacht het ideaal eens christelijken heiligen was geworden, heeft de kerk het kloosterleven maar al te zeer vereenzelvigd met het waarachtige christenleven. Hare invloedrijkste leeraren in het oosten, Athanasius, Basilius, Gregorius van Nyssa, Nilus en anderen zochten te vergeefs naar woorden, krachtig genoeg om hun eerbied voor het monachisme uit te drukken, en die in het westen hunne geestverwanten waren, een Ambrosius, een Augustinus en Hiëronymus, loofden het met een enthousiasme, waarvan de gloed en overtuiging zelfs door de geestdrift, welke de edelste gemoederen voor het godsrijk des Heeren koesterden, nooit overtroffen werden. Het monnikenleven was in hun oog de opperste wijsheid die naar God is, eene intrede in de sfeer der engelen, een wandel waardoor men zich bezitter bewees van het burgerschap in de hemelen; die het voerden heetten de ware krijgsknechten van Christus, de plaatsvervangers der martelaren,

de glorie der kerk, de navolgers en vernieuwers van het zuiver-apostoliesch leven, waarvan de jeruzalemsche gemeente in haren eersten bloeitijd het voorbeeld had gegeven [1]. Roemden zij het verkeer in de wereld, wanneer het aan de beginselen der evangeliewet gehoorzaamde, als eerwaardig, een leven van ascetische zelfverloochening in de eenzaamheid der woestijn of in de schaduwen des kloosters achtten zij eerwaardiger, ja de eigenlijke verwezenlijking der godsdienst van Christus. Vuriger ingenomenheid met deze eenzijdige levensrigting dan de hunne was niet mogelijk: de overgang tot den monnikenstand scheen hun een nieuwe doop, een sacrament [2], waardoor de sterfelijke mensch verzekerd werd van de eeuwige genadegaven des hemels, en daar het monnikenleven hun voor de ware en hoogste godsdienst gold, zoo heetten zij het, in consequente gehoorzaamheid aan die stelling, ook de religie bij uitnemendheid, gelijk zij monniken en nonnen met nadruk religieusen noemden [3].

Wat de oude kerk door hare meest gevierde organen luide had verkondigd, werd door de middeneeuwsche eerbiedig ontvangen. Hare voortreffelijkste leeraren, van de dagen der opkomende scholastiek en mystiek tot den tijd van beider versterving, namen de ideeën, welke de grieksche en latijnsche doctoren ten aanzien van het kloosterleven uitgesproken hadden, met dweepende liefde over, om ze niet zelden met gloeijende welsprekendheid en in populaire schriften aan duizenden en honderdduizenden over te leveren. Zoo werd de leer aangaande het monnikendom als de hoogste realisatie van het christendom een bestanddeel van het algemeen kerkgeloof, en waar dat kerkgeloof

1) Zie de door Gieseler, *Lehrb. der K. G.*, Bonn 1845, I, 2, s. 238 f. vergaderde pll.

2) Zie Hiëronymus en Pseudo-dionysius bij Gieseler, a. a. o.

3) Dat het gebruik der woorden »religio" en »religiosi" voor kloosterleven, kloosterorde en kloosterlingen sedert den tijd van Salvianus en Gregorius M. algemeen was, ziet men uit tal van pll., die door Du Cange in v. verzameld werden en met ontelbare andere kunnen vermeerderd worden. Ook onze voorvaderen heetten monniken en nonnen »religieusen" en spraken van »de religioen" van Franciscus, Benedictus enz. Vgl. De Montalembert, *Les moines d'occident*, Par. 1860, p. 144.

ingang vond en met eenige warmte gekoesterd werd, stonden alom deze overtuigingen vast: de weg der christelijke volkomenheid loopt door het klooster, want het kloosterleven is het naaste en veiligste pad naar den hemel; die zijn broeder terughoudt van den overgang tot den monnikenstaat, houdt hem terug van het hoogste heil en verhindert hem het zachte juk van Christus op zich te nemen en een waar discipel des Heeren te zijn; die kloosters stichten, behooren als zendboden Gods te worden vereerd, want die deze gestichten zullen bewonen, moeten en kunnen ware heiligen Gods zijn; die zich tot het monastieke leven voegen, zelfs al doen zij de gelofte niet, zijn de wezenlijk bekeerden (conversi), en die de gelofte afleggen en houden, zijn de waarlijk godsdienstigen (religiosi): het uur hunner inkleeding voor de orde is het uur hunner wedergeboorte tot het eeuwige leven, hun wandel een krijgvoeren (militare) voor Christus, hun gezelschap eene ware gemeente Gods op aarde, hunne woonsteê een sterke burg in den oorlog tegen de zonde en den vorst der duisternis[1]. Zoo sprak de kerkgeest bij de middeneeuwsche christenheid evenzeer als bij de oudere, en waar hij doordrong bij de geloovigen, moesten kloosters en kloosterlingen zich allengs vermenigvuldigen.

Wij hebben vroeger[2] de kruisvaarten naar „den lande van overzee" den intogt onzer vaderen in de kerk genoemd, naardien hunne deelneming aan die avontuurlijke ondernemingen een krachtig werkend middel was, waardoor zij in waarheid in de gemeenschap der christelijke volken werden ingeleid en met de in de kerk heerschende ideeën bezield. Wij brengen dat woord hier nogmaals voor des lezers aandacht. Van den aanvang der twaalfde eeuw, toen de magtige beweging (motio valida), uit het zuiden opgekomen, ook onze voorgeslachten wakker schudde uit den

1) De lezer kan het in den tekst gezegde in honderd middeneeuwsche schriften bevestigd vinden, vooral in die van Bernard van Clairvaux, Thomas a Kempis, Joh. Busch en hunne geestverwanten. Vgl. mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 48, 143.

2) Zie boven, II, 1, bl. 34.

lethargischen toestand, waarin zij verkeerden, zoodat zij, die zich „kerstenmannen" heetten maar het niet waren, zich volgens de begrippen van hun tijd ook „kerstenmannen" begonnen te bewijzen, werden zij toegankelijker voor de gedachten, die, elders sinds eeuwen gekweekt, de hoofdgedachten aller christelijke natiën waren geworden. De kerkelijke zin der europesche christenheid, waarvoor het gemoed van onze meeste landgenooten tot dusverre gesloten was geweest, deelde zich allengs aan hen mede, en naarmate hij dieper wortelen bij hen schoot, traden zijne gewone uitwerkselen meer aan het licht: ook onze vaderen werden der meening toegedaan, dat in het monachisme het wezen en de vorm van het volkomen christenleven besloten lag, en sinds hield de vermenigvuldiging der kloosters en kloosterlingen bij hen gelijken tred met den in den boezem der volksmenigte steeds meer doordringenden kerkgeest. In de twaalfde en dertiende eeuw zag men het getal onzer abdijën en conventen aanmerkelijk aanwassen; in de veertiende en vijftiende, toen de godsdienstige sympathiën bij alle standen onzer natie meer dan ooit te voren levendig waren, bereikte dat getal eene hoogte, waarover zelfs tijdgenooten hunne verbazing niet konden verbergen [1]. In de laatste honderd jaren, die der groote kerkhervorming voorafgingen, bezat ons vaderland, dat toen wel niet meer dan twee millioenen inwoners had, ongeveer vijf honderd kloosters en kloosterlijke gestichten, waarvan de kleinere veertig en vijftig, de grootere van vier tot zeven honderd en meer religieusen bevatten!

De orde van Benedictus, die in het voorgaande tijdvak [2] op onzen bodem in betrekkelijken zin weinige vertegenwoordigers had, zag hare leden sedert den uitgang der elfde eeuw in ons vaderland in aantal toenemen. In de provincie Utrecht, Holland, Zeeland, Drenthe en Overijssel verkreeg zij eenige en daaronder zeer aanzienlijke kloosters, in Friesland en Groningen, waar de deelneming aan de kruisvaarten zoo algemeen en de belangstelling

1) Zie b. v. de woorden van Brugman, in mijn a. w. I, bl. 13.
2) Zie boven, I, bl. 322 vv.

voor alles, wat het kerkelijk leven betrof, zoo warm was, de meeste. Dat wij ons met hare aanwinsten nader bekend maken en aangaande hare voornaamste gestichten eenige berigten verzamelen [1].

Omstreeks den aanvang der twaalfde eeuw leefden te Utrecht of in omliggende plaatsen eenige edellieden (milites), van wie een den naam van Dirk, een ander dien van Herman droeg, die, vermoeid van 's levens vreugde of lasten, „door de kracht des h. geestes ontstoken", den krijgsmansgordel (cingulum militare) aflegden en hun leven op het hoogste wenschten te rigten. Zij zochten eene van het gewoel der wereld verwijderde plek, vonden die in de toenmalige moerasgronden van Oostbroek bij de Bilt, en sloegen zich daar neder, met het voornemen om eene kerk en een klooster te stichten [2]. Na weinig tijds, naar het schijnt, kwamen zij tot hun oogmerk. Hunne woning werd opgetrokken, hunne kerk voltooid, beiden voorshands wel op kleine schaal, en de laatste aan de moeder Gods en den h. Laurentius gewijd. De onderneming dier mannen droeg de goedkeuring weg van hunne geestverwanten onder de magtigen der aarde. Het getal der broeders werd vermeerderd, en weldra had Nieuw-bethlehem — zoo heette men het gesticht — den rang eener abdij verworven, die later door rijkdom van bezittingen en voorregten, gelijk

1) De algemeene geschiedenis der benedictijner-orde werd behandeld door Mabillon (*Annales ordin. s. Bened.* zes dd. in folio; het laatste, door Martene bezorgd, loopt tot 1157; het werk is voor de kennis der nederl. kloosters van gering belang). Beknopte overzigten werden door Helyot (*Hist. des ordres monast.* V, p. 1 ss.), Biedenfeld (*Gesch. des mönchwesens*, I, s. 223 ff.) en and. geleverd. Miræus (*Origines coenobior. benedictinor.* Antv. 1606) gaf aangaande de kloosters der orde in ons vaderland eenige, meestal armelijke bescheiden. Belangrijker bijdragen werden ons door Van Heussen en Van Rijn geschonken, en vooral in monografische schriften, die wij later zullen noemen.

2) De geschiedenis der abdij van Oostbroek is eenigermate bekend uit de diplomen, die men vindt in *Oudh. van Utr.* I, bl. 584 vv.; bij Matth. *Fund. eccl.* p. 404 ss. en eld. De Geer verzamelde en plaatste ze in den *Codex diplom.* van het hist. genootsch. te Utr., 2e ser. IV, 2, bl. 1 vv. De annalen van Henrica van Erp (1421—1583), eene der laatste abdissen van Vrouwenklooster (zie De Wind, *Biblioth.* bl. 151, 540), werden door Matth. *Anal.* I, p. 93 ss., uitgegeven. Bijdragen tot de kennis harer lotgevallen van de hand van Kist en and. in het *Nederl. arch.* VIII, bl. 408 vv., IX, bl. 31 vv.; *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* jaarg. 1839, bl. 242, jaarg. 1843, bl. 66.

voormaals door den roem der vroomheid van hare bewoners, die van St. Paul te Utrecht en andère naar de kroon zou steken. Hare aanzienlijkste weldoeners waren Mathilde, de gemalin van keizer Hendrik V, en onze bisschop Godebald, die „uitstekende beminnaar der religie", die in hare afzondering zich tot zijnen uitgang bereidde en in 1128 in hare kerk ten grave ging [1]. Nog vóór den tijd, waarin vorstelijke en bisschoppelijke giften haar verrijkten, had zij in den abt Ludolf een voorstander gevonden, die hare belangen wèl begreep en de tucht des huizes met ernst bezorgde. Toen deze monnik, uit Vlaanderen herwaarts geroepen, te Oostbroek kwam, was hij vergezeld van zijne zuster, eene non, die even als Scholastica, de zuster van Benedictus [2], den stichter zijner orde, van haren broeder noode kon scheiden. De nieuwe abt wenschte haar in het klooster onder zijne leiding te houden, en zijne monniken gaven er hunne toestemming toe. Sinds dien tijd werd Nieuw-bethlehem een dubbel-klooster. Adellijke vrouwen van het Sticht, die het monastieke leven begeerden te volgen en daartoe vroeger geen gelegenheid hadden, tenzij ze den verren togt naar Elten, Susteren of Thoren ondernamen — het convent te Bennebroek was reeds ondergegaan [3] — stroomden van alle zijden toe, en weldra was het getal der nonnen zóó groot, dat het der abdij aan ruimte ontbrak, om de broeders en zusters zamen behoorlijk te huisvesten. Abt Ludolf liet nu in hare nabijheid het zoogenaamde Vrouwenklooster [4] timmeren, waarin de nonnen overgingen of reeds woonden, toen hij in 1113 de onderlinge betrekking der beide gezelschappen regelde [5]. De latere lotgevallen dezer huizen mogen hier niet verhaald worden. Alleen melden wij nog, dat de aardsche heerlijkheid der abdij in volgende tijden doorgaans grooter was dan de zedelijke welvaart harer bewoners. Hare voorstan-

1) Zie de diplomen van 1122 en 1125 bij de Geer, t. a. pl. Vgl. boven, II, 1, bl. 85.
2) Zie Gregorii M. *Vita Bened.* bij Mabill. *Acta ss. ord. Bened.* Sæc. I, p. 22.
3) Zie boven, I, bl. 324 v.
4) Stukken betreffende dit huis worden in het prov. archief te Utr. bewaard.
5) Zie het diploom bij de Geer, t. a. pl.

ders waren, even als die van St. Paul en Egmond, kloostervorsten, die zich in kerk- en staatszaken niet zelden in hooge mate deden gelden, maar de strenge tucht, die in Godebalds dagen haar den naam van „kerker der orde van Benedictus" verwierf, was reeds in den aanvang der dertiende eeuw bij de monniken aanmerkelijk verslapt [1], en het zelfde schijnt in de volgende ook bij de nonnen het geval geweest te zijn. In 1317 althans werden de zusters van Vrouwenklooster van „rebellie en conspiratie" tegen den abt beschuldigd, waarom hij het vonnis van excommunicatie en interdict over haar uitsprak [2]. Tijdens den vrijheidsoorlog met de Spanjaarden ging het gesticht met de prachtige kerk, hare vele altaren en grafmonumenten ten gronde [3].

Terwijl de kloosterlingen van Oostbroek zich nog verblijdden in den eersten aanwas van hun gezelschap, leefde te Utrecht eene adellijke vrouw, die het monastieke leven bewonderde en gaarne bevorderde. Machtilde, burggravin van Utrecht, wier levensloop ons overigens onbekend is, bouwde omstreeks 1131 op kleinen afstand van de Biltstraat, in de onmiddellijke nabijheid der bisschopsstad, een klooster, dat weldra door eenige adellijke jonkvrouwen betrokken en sedert onder den naam van Alt- of Oudwijk eene rijke benedictijner-nonnenabdij werd [4]. Hare kerk was in 1171 volbouwd en werd toen door Godfried van Rhenen, in tegenwoordigheid van den aartsbisschop van Keulen en eenige andere prelaten, ingewijd [5]. Van de geschiedenis des gestichts is weinig meer bekend, dan dat de bewoonsters door hare aardsche schatten tegen den onspoed der tijden geenszins beveiligd werden. In de stormachtige dagen van David van Bourgondië vooral leed de abdij

---

1) Zie Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 291.
2) Zie de diplomen bij de Geer, t. a. pl. bl. 38 vv.
3) Matth. *Fund.* p. 416 ss.; Kist, *Nederl. archief*, VIII, bl. 414 n. 2.
4) Zie over deze abdij Miræus, l. l. p. 177 s., die de stichting op 1135 plaatst; Matth. *Fund.* p. 429 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 614 vv., en vooral *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* jaarg. 1839, bl. 401 vv. jaarg. 1840, bl. 23 vv. In het prov. archief te Utr. berusten charters der abdij.
5) *Annal. Egmund.* Pertz, XVI, p. 468; vgl. boven, II, 1, bl. 99.

zware rampen. Van het huiselijk leven der zusters in de vijftiende eeuw en later is overvloedig bescheid tot ons gegekomen, maar van hare verstandelijke en zedelijke ontwikkeling werden ons geene bijzonderheden vermeld.

Was bisschop Andries, de vriend van hen „die het gemeen verkeer der menschen ontvloden en den goeden Jezus tot hun deel kozen[1]," ongetwijfeld de steun van gravin Machtilde bij de stichting der abdij van Oudwijk, aan denzelfden kerkvoogd had de orde van Benedictus weldra eene nieuwe aanwinst te danken. De leden des kapittels van St. Odulfus te Staveren[2] schijnen bij de bewoners dier destijds aanzienlijke gemeente ter kwader naam gestaan te hebben, waarom men hen wenschte te verwijderen en de kerk aan hun bezit te onttrekken. Men wendde zich tot bisschop Andries, maakte met de kapittelheeren de noodige verdragen, en straks was de munster eene abdij van benedictijner-monniken[3], die hare eerste bewoners uit die van Oostbroek ontving, opdat deze den Friesen, die tot nog toe slechts één klooster der orde, dat van Foswerd, in hun midden hadden, voorbeelden des monastieken levens zouden zijn. Was de abdij van Staveren derhalve een afzetsel van die van Oostbroek, zij was daarom van laatstgenoemde geenszins afhankelijk. Andries bevestigde in 1132 hare vrijheid en zelfstandigheid[4], en sedert werd zij zóó rijk aan bezittingen en voorregten, dat zij met de aanzienlijkste kloosters van ons vaderland te dezen opzigte wedijveren kon, wat nog meer het geval was, nadat Innocentius III haar het regt van exemtie had geschonken[5]. Of het gesticht, gelijk sommigen beweerden[6], een dubbelklooster is geweest, mag betwijfeld worden, naardien de brieven van Andries en Innocentius van nonnen geen gewag maken. In later tijden had het in zee- en oorlogsge-

1) Zie boven, II, 1, bl. 89.
2) Zie boven, I, bl. 318.
3) Zie over haar *Oudh. van Friesl.* I, bl. 470 vv.; Matth. *Anal.* III, p. 470 ss.
4) Zie het diploom bij Matth. l. l. p. 473, en eld.
5) Zie het diploom bij Matth. l. l. p. 475 ss.
6) Beka, p. 48; Joh. a. Leid. *Chron. Belg.* p. 154.

vaar veel te lijden, waarom het herhaalde malen verplaatst werd.

Naauwelijks was de abdij van Staveren ontstaan, of de dochteren onzer adellijke geslachten in het graafschap Holland, dat tot dus verre slechts op het bezit des kloosters van Egmond mogt roemen, zagen zich de gelegenheid geschonken den sluijer aan te nemen in een huis der benedictijner-orde, dat, al ware het alleen om den maatschappelijken stand van de vrouw, die het in het aanzijn riep, in haar oog de hoogste onderscheiding moest vinden. Petronella, gemalin van Floris II, was weduwe geworden en bekommerd over den staat der ziel van haren echtgenoot in „het ander land"; zij wenschte veler gebeden voor den doode, en deed omstreeks het jaar 1133 de grondslagen der abdij van Rijnsburg[1] leggen. De lotgevallen van dit

1) De bronnen en literatuur, de abdij van Rijnsburg betreffende, kan men leeren kennen uit de monografie van Schotel, *De abdij van Rijnsb.* 's Hertogenb. 1851. Vele uitgegev. en onuitgeg. stukken berusten in 's rijks archief, in de boekerij van het seminarium te Warmond en waarschijnlijk elders. Vgl. Römer, *Kloost. en abd. van Holl. en Zeel.* Leid. 1854, passim. Schotel en velen na hem, die op het waarschuwend woord van Römer (a. w. II, bl. 241) geen acht sloegen, hebben de nonnen onder den regel van Clugny gebragt. Royaards, *Nieuw arch.* II, bl. 219 vv., kwam hier reeds tegen op, en ik meen teregt. Er is toch tot nog toe slechts één brief bekend, waarin de abdij »cluniacensis ordinis" wordt geheeten, een brief van bisschop Otto III van 1244, die te 's Hage, volgens mededeeling van onzen rijksarchivaris Van den Bergh, in originali voorhanden is en de lezing van Schotel (bl. 64), ten aanzien van vermelde aanduiding althans, volkomen bevestigt. Maar heeft men bewijs, dat de woorden »cluniacensis ordinis" geen fout van den schrijver des briefs zijn? Zijn oude vertaler (zie bij Van Mieris, I, bl. 218) dacht stellig aan een »lapsus calami" en verbeterde daarom: »van St. Benedictus ordre." Zoo heet de abdij in brieven van 1178, 1202 (Van Mieris, I, bl. 118, 136) en in tal van latere. Ja, wat meer zegt, Otto III zelf heeft drie en vier jaren na het opmaken van zijn vermeld diploom ten behoeve van Rijnsburg twee andere uitgegeven, waarvan een door Kluit (*Cod. dipl.* 517) werd bekend gemaakt, en het ander in originali in 's rijks archief voorkomt, waarin duidelijk te lezen staat: »ordinis s. Benedicti", gelijk zulks ook het geval is met pauselijke brieven, Rijnsburg aangaande, van de jaren 1248 (zie Kluit, *Codex dipl.* p. 522), 1250 en 1252, waarvan onze rijksarchivaris mij nader berigtte. Wanneer men bij dit alles in aanmerking neemt, dat de eerste nonnen van Rijnsb. uit Lutter, later Königslutter, overgeplant werden, welk klooster, toen bij Helmstad gelegen, eene abdij was, die, in 1125 opgekomen, tot de orde van Benedictus behoorde (zie Mabillon, *Anal.* V, p. 578; Leuckfeld, *Antiq. Bursfeld.* Leipz. 1713, s. 104), dan meen ik, mag men het vraagstuk voor uitgemaakt houden.

gesticht, de hoogwaardigheid zijner abdissen, de weelderige leefwijze, maar ook de milddadigheid van haar en hare nonnen zijn in onzen leeftijd te dikwerf beschreven en bezongen, dan dat wij er hier bij behoeven stil te staan. Slechts moeten wij opmerken, dat de vrouwen van dit hoofsche huis, wier „vliegen en jagen" in de boschrijke omstreken, evenzeer als haar wereldsche tooi, haar dartele zang en dans, bijna tot een spreekwoord geworden is, nog in het laatst der veertiende eeuw nonnen in haar midden hadden, over wier zin en wandel vader Benedictus en de vroegste bewoonsters der abdij, de uit het Brunswijksche herwaarts geroepen religieusen van Lutter, zich zeker zouden verblijd hebben, had hun oog het „stichtig verkeer" dier zusteren mogen aanschouwen. Wij denken hier vooral aan „jonfer Sofia," eene hoog ernstige maar tevens vriendelijke kloosterdochter, die, met de opvoeding der leerlingen van het gesticht belast, geene gelegenheid liet voorbijgaan, allen die haar omringden door woord en voorbeeld tot een heilig leven te manen. Zelve eene vredestichtster, waar het haar mogelijk was, prentte zij haren discipelen gedurig de leer in, dat Gode niets aangenamer is dan de liefde en eendragt zijner kinderen op aarde en de bevordering der verzoening van strijdenden, eene merkwaardige les voor de strijdlustige dagen, waarin zij gegeven werd, en te merkwaardiger omdat wij weten, dat zij door sommigen later met den grootsten ijver ten uitvoer werd gelegd [1]. In 1536 verlieten de nonnen der abdij haren ouden regel. Haar gezelschap werd een collegie van kanonikessen, een onheilspellend voorteeken, dat na eene halve eeuw door den ondergang des kloosters gevolgd werd [2].

Omstreeks denzelfden tijd, waarin de abdij van Rijnsburg opkwam, leefde, waarschijnlijk in de omstreken van Buren in de Betuwe, een edelman, die met zijn gezin en zijne aanverwanten ons een merkwaardig bewijs levert, hoe de eigenaardige godsdienstrigting, die slechts in het kloosterleven vrede meende te kunnen vinden, reeds toen

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 19.
2) Zie Schotel, a. w. bl. 184 vv.

somtijds gansche familiën beheerschte, zoodat hare leden, als door dezelfde geestesepidemie aangegrepen, haar uit onweêrstaanbaren aandrang volgen moesten. Hugo van Buren was een aanzienlijk heer, die gade en kroost, breede landerijen en tal van knechten en maagden bezat, maar in dat alles geen vervulling voor de behoeften zijner ziele vond. Er was eene stem in hem, die hem aanmaande God te dienen, maar het scheen hem toe, dat hij haar in zijn vaderland niet gehoorzamen kon. Zijne echtgenoot deelde in zijne overtuigingen, en na eenig beraad trok hij, als een andere Abraham, uit „de tenten der zondaren," vergezeld van zijne gade, zonen, dochteren en dienstbaren, naar het land dat God hem wijzen zou. De familie vestigde zich in Thuringen, te Apterothe, waar vermoedelijk — de naam duidt er op — een klooster bestond, en werwaarts zij straks door een anderen edelman uit onze streken, Arnold geheeten, diens huisvrouw en dochter en een groot aantal geestverwanten gevolgd werd. Nadat het gezelschap daar twee jaren vertoefd en de ervaring gemaakt had, dat ook in den vreemde zonde en zondaren hunne tabernakelen hadden opgeslagen — „het volk hunner buurt begon hun zeer te mishagen" — oordeelden zij, vooral de vrouwen, dat men zich naar elders moest rigten; en zoo geschiedde. Hugo van Buren reisde naar Twente en wendde zich tot zijn neef Hugo van Goor, een aanzienlijk man, die advocaat der utrechtsche kerk in die streek was, en bad hem om een stuk gronds, waar hij zich met zijne devote vrienden in veiligheid tot de dienst Gods zou kunnen begeven. De advocaat schonk hem het kerkje te Werseloo bij Ootmarsum, en verblijdde hem met de betuiging, dat hij zich weldra bij hem en de zijnen wilde voegen, zoo de omstandigheden het gedoogen zouden. Daarop reisden beiden naar Utrecht, om van bisschop Heribert vrijheid en hulp tot het stichten van een klooster te vragen. Deze werden hun verleend en de vrienden van Apterothe naar Werseloo geroepen, waarna Hendrik, abt van St. Paul te Utrecht, eenige kloosterlingen derwaarts zond, die de

bewoners der nieuwe stichting met den regel van Benedictus nader bekend maakten. Hugo van Buren stond aan het hoofd des huizes en onderscheidde zich door onbaatzuchtigheid en ijver voor de verbreiding zijner religie. Vrouwen en mannen, die met hem God wilden dienen en in zijn klooster eene stede begeerden, werden niet afgewezen, ook al kwamen zij met ledige handen. Zoo groeide dan de bevolking sterk aan, en Hugo was na een tiental jaren genoodzaakt naar ruimer hulpmiddelen om te zien, daar armoede het gezin met een kommerlijk leven bedreigde. Geertruide, gravin van Bentheim, was hem en den zijnen gunstig. Ook zij was, gelijk Petronella van Holland, bezorgd voor het zieleheil van haren overleden gemaal. Zij schonk Hugo te Ootmarsum eenige moerasgronden, die, door de kloosterlingen bewoonbaar gemaakt, straks de muren eener nieuwe abdij droegen, aan wier hoofd Hildebrand, de prior van St. Paul, geplaatst werd, die in 1152 tot haren eersten abt werd geordend. Was de abdij van Werseloo aanvankelijk een dubbel-klooster — haar oorsprong schijnt het genoegzaam te bewijzen — later bevatte zij alleen benedictijner-nonnen, waarover de abt van St. Paul het visitatie-regt uitoefende [1]. De zusters handhaafden met gestrengheid het beginsel, dat geene andere dan adellijke vrouwen in haar gezelschap opgenomen zouden worden. Toen zij eenmaal de nicht van zekeren kanonik van Oldenzaal, daar zij niet van ridderlijk bloed was, hadden afgewezen, werden zij deswegens in moeijelijkheden gewikkeld, die haar duur te staan kwamen. [2]

Van de benedictijner-kloosters, die in de provinciën Groningen en Friesland, sedert het laatst van de twaalfde eeuw, door den invloed van den als een heilige vereerden abt Hatebrand en dien van anderen, te Feldwirth, Mar-

---

1) De oudste geschiedenis der abdij van Werseloo vindt men in een oud verhaal, dat door Lindeborn, *Hist. episcop. Daventr.* p. 433 ss., uitgegeven, door Van Heussen en Van Rijn, *Oudh. van Dev.* II, bl. 323 vv., en door Jungius, *Hist. comitatus Benthem. Cod. dipl.* p. 14 ss., overgenomen werd.

2) Zie bij Lindeborn, l. l. p. 438.

sum, Garmerwolde [1], Selwerd [2], Thesingen [3], Rottum [4], Buren [5] en Bornbergum [6] opkwamen, is ons te weinig belangrijks bekend, dan dat wij er bij mogen stilstaan, en hetzelfde geldt van dat van Hemelpoort op Walcheren [7] en de abdij van Ruinen of Dikninge [8] en die van Blijdenstein [9] in Drenthe. Van het klooster Zwarte-water of Mariënberg te Staphorst in Overijssel melden wij alleen, dat het ten behoeve van eenige benedictijner-nonnen in 1233 gesticht werd door bisschop Willebrand, nadat hij zijne felle wraakoefening aan de oproerige Drenthenaars volbragt had. De fundatie-brief [10] gewaagt van de ziel van den in den slag bij Anen gesneuvelden Otto II en van die der Friesen, die in den daarop volgenden verdelgingskrijg, voor „de dienst der kerk," in de gevechten bij Steenwijk, Bakkeveen en elders het leven hadden gelaten; maar tevens en in de eerste plaats spreekt hij van 's bisschop eigene zonden. Was het geweten van den kerkvoogd welligt bezwaard over de bloedige daden van den wilden krijger, of was de bekende formule (pro remedio peccatorum nostrorum) slechts het conventionele woord van den kanselarij-stijl?

Terwijl de benedictijner-orde, blijkens het medegedeelde, nog vóór het einde der dertiende eeuw minstens een

---

1) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 422, 425.

2) *Oudh. van Gron.* bl. 337 vv.; Diest Lorgion, *Beschr. der stad Gron.* I, bl. 67; Boeles, *Het tweehonderdjar. bestaan der herv. gem. te Noorddijk*, Gron. 1846, bl. 44 v.

3) *Oudh. van Gron.* bl. 339.

4) *Oudh. van Gron.* bl. 369 v.; Zuidhof, *Gesch. van Rottum*, bl. 153.

5) *Oudh. van Gron.* bl. 339.

6) *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 446.

7) Römer, a. w. I, bl. 39, 115.

8) Zie Magnin, *Voormal. kloosters in Drenthe*, 2e druk, bl. 17 vv. Deze schrijver brengt een brief bij van 1036, waarin het „conventus de Runen" genoemd wordt. Die brief behoort, naar wij vermoeden, tot den tijd der kruisvaarten en men zal wel 1136 moeten lezen. Het berigt in *Oudh. van Gron.* bl. 556, 581, dat de abdij van de cisterciënser-orde was, wordt door vele stukken bij Magnin weêrsproken.

9) Zie Magnin, a. w. bl. 270 vv.

10) *Oudh. van Devent.* I, bl. 617 v. Vgl. onze aanteek. boven, II, 1, bl. 113 n. 2.

zestiental nieuwe gestichten aanwon, hadden de overige, die ons vaderland reeds in het voorgaande tijdvak bezat, ieder zijne eigene geschiedenis, waarvan wij echter de bijzonderheden hier niet in behandeling mogen nemen. Het klooster van Foswerd, in of omstreeks 1090 van Ameland derwaarts overgebragt, werd sedert eene rijke abdij, waarin tal van monniken en nonnen woonden. Hare kerk, wegens hare schoonheid geroemd, ging in 1397 in vlammen op, een gevolg van de vijandschap der broederen van het klooster Klaarkamp, die later voor deze daad moesten bloeden [1]. Egmond bleef voortdurend het voorwerp der goede gunst van onze graven en gravinnen, hoezeer het gesticht vaak veel te lijden had van hen, die het veeleer hadden moeten beschermen, hare advocaten, de heeren van Egmond. Intusschen verleende paus Innocentius IV den abten vrijheid zich met de bisschoppelijke insigniën te sieren en wijdingen van verschillenden aard te verrigten, die anders door onze kerkvoogden of hunne suffraganen geschiedden. Bij dit alles hadden de kloosterlingen vrije beschikking over hunne leenen en over de van hun patronaat-regt afhankelijke kerken en kapellen, en daarenboven den roem van St. Adelberts mirakelen en dien hunner steeds aanwassende boekerij, waarvan sommige monniken niet vruchteloos gebruik maakten. Middelerwijl stormden de hartstogten somtijds binnen hunne muren, vooral bij abtskeuzen, of wanneer, gelijk wij later zien zullen, pogingen aangewend werden, om hunne zeden te reformeren [2]. Eene soortgelijke geschiedenis als de abdij van Egmond had die van St. Paul te Utrecht. Door Bernulf van den Heiligen-berg bij Amersfoort in de kathedraalstad overgebragt [3], werd zij allengs rijker en magtiger. Hare abten namen in de staten-vergaderingen eene der eerste plaatsen in, en hadden hun

1) Zie *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 378, en boven, I, bl. 322.

2) Over de geschiedenis der abdij van Egmond raadplege men de vroeger, I, bl. 322 v., aangew. bronnen en schrijvers.

3) Zie mijne aanteekeningen in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 176 v. en boven, I, bl. 328 v.

eigen regtsgebied binnen Utrecht en een schout, die er het opzigt over had. Zij hielden hunne „blijde inkomste" met middeneeuwsche statelijkheid en voerden eene vorstelijke leefwijze. Sommige hunner werden geroemd om hun monastieken ernst[1], maar anderen waren onwillig of onmagtig hunne onderhoorigen op het spoor der geregtigheid te houden. Dat er nu en dan ook in dit gesticht letterlievende mannen woonden, bewijzen de overblijfselen der boekerij, die tot heden bewaard zijn[2]. Zoowel de abdij van St. Paul als die van Egmond moesten onder de nationale bewegingen van het laatst der zestiende eeuw bezwijken.

Na de dertiende eeuw schijnt de orde van Benedictus op onzen bodem geene nieuwe kloosters aangewonnen te hebben. Wel werd in het jaar 1415 ten behoeve van eenige benedictijner-nonnen het convent Klaarwater bij Hattem getimmerd en aan onze lieve Vrouw gewijd, maar dit nieuwe gesticht mogt naauwelijks eene aanwinst heeten, daar de eerste bewoonsters nonnen van Mariënberg bij Zwarte-water waren, die dit huis verlaten hadden, naardien er de onderhouding van den orde-regel zoozeer verloopen was, dat zij alle reformatie voor onmogelijk hielden. De eerste proost van Klaarwater, Wessel genaamd, wenschte dat zijne onderhoorigen den naam des gestichts tegenover dien van Zwarte-water eere zouden aandoen, en wendde zich daarom tot Johannes Brinckerinck, den bekenden vriend van Geert Groote, met de bede dat hij hem eenige zusters uit het klooster van Diepenveen zou toezenden, opdat deze de zijne den ernst des monastieken levens zouden leeren. Brinckerinck zond

---

1) B. v. de abt Hendrik en zijn opvolger van denzelfden naam, in 1321 en volg. jaren. Zie Matth. *Fund.* p. 204.

2) Men vindt ze in de universiteitsbibl. te Utrecht. De geschiedenis der abdij van St. Paul wordt eenigermate gekend uit Matth. l. l. p. 192 ss. *De nobil.* p. 581 ss.; *Bat. s.* I, bl. 632; *Oudh. van Utr.* I, bl. 349 vv.; *Utr. volksalm.* 1856, bl. 81 vv. Lijsten harer abten komen voor bij Matth. *Fund.* l. l. p. 203 ss. en Hoynck van Pap. *Anal.* III, 1, p. 313 ss. Stukken, haar betreffende, worden in het prov. archief te Utr. bewaard. Zij verdient eene monogr. behandeling.

Griete Degens en Hille Sonderlant, nonnen die in de gedenkschriften van Diepenveen met grooten eerbied herdacht worden. Griete en Hille zagen echter weinig vrucht van haren arbeid. De hooghartige benedictijner-nonnen toonden geringe achting voor de ootmoedige kanonikessen en werden door den proost, „die op groote heerlijkheid gezet was en van den geest weinig in zich had," slechts flaauwelijk ondersteund. Toch wisten zij op sommige der juffers zóó diepe indrukken te maken, dat zij Klaarwater verlieten en naar Friesland togen, waar zij in Nieuwklooster te Goinga tot de orde der cisterciënsers overgingen [1], een bewijs dat de liefde voor hare eigene vergaan was. Dat dit toen en reeds lang te voren een alles behalve ongewoon verschijnsel was, mag niet betwijfeld worden. Reeds vóór den aanvang van dit tijdvak was de roem der benedictijnen in alle landen merkelijk gedaald. Andere orden, gedeeltelijk aan de hunne verwant, kwamen op, en boven de religie van Monte Cassino scheen nu die van Clugny, Citeaux, Prémontré enz. de meest trouwe verwezenlijking van het waarachtig christenleven te zijn. Laat ons zien, welke van die klooster-familiën of klooster-secten — inderdaad heeft men regt om ze zoo te noemen en zou men ze zoo ook noemen, indien pauselijk beleid, door het verleenen van confirmatie- en vrijheidsbrieven, den separatistischen aard van haar ontstaan niet steeds had weten te bedekken — laat ons zien, welke van die nieuwe orden ook in onze landen overgebragt werden, en in hoeverre zij zich onder onze voorgeslachten voortplantten.

1) Men vindt dit verhaal in *Oudh. van Dev.* II, bl. 469 v., en beter in mijn HS. D., levensbeschrijvingen der zusters van Diepenveen bevattende (zie de voorrede van mijn *Joh. Brugman*, I). Het berigt van Van Heussen en Van Rijn, dat de nonnen van Klaarwater in Friesland een nieuw klooster stichtten, wordt door mijn HS. weërsproken, en door genoemde schrijvers zelve in *Oudh. van Friesl.* II, bl. 88 v.

§ 2.

De cisterciënsers.

Het monachisme is te gelijk eene waarheid en eene dwaling: eene waarheid, voor zoo verre het zijn steunpunt vindt in den eisch van zelfverloochening en beheersching van de begeerten des vleesches, dien het evangelie aan zijne belijders doet; en eene dwaling, daar het in spijt van datzelfde evangelie den christen van een vrijen zoon des heiligen geestes tot den knecht eener uitwendige wet verlaagt. Aan zijne waarheid is het te danken, dat het sedert zestien eeuwen in de kerk van geslacht tot geslacht zijn bestaan kon rekken; aan zijne dwaling is het te wijten, dat de geschiedenis zijner ontwikkeling tevens een verhaal zijner gedurige ontaarding en ontbinding is. Tal van orden zijn, vooral sedert de elfde eeuw, opgekomen; elke nieuwe was een bewijs, dat de oudere als mislukte proefnemingen werden beschouwd en aan het ideaal, dat de stichters zich gevormd hadden, niet beantwoordden. Alle orden — wij zullen het later opmerken — hebben onder hare leden reformatorische mannen zien opstaan, die haren ondergang door pogingen tot hervorming weerden, maar de eene reformatie moest steeds gevolgd worden door de andere, naardien geene haar doel bereikte.

Reeds vóór den aanvang van dit tijdperk, zeiden wij, was de roem der benedictijnen in alle landen merkelijk gedaald. De smartelijke bewustheid, dat de religie der religieusen niet was wat zij wezen moest, vermeesterde het gemoed van zoo velen als haar in ernst beminden, en de congregatie van Clugny, eene vergadering van vele benedictijner-kloosters onder één gemeenschappelijk hoofd, den abt van Clugny, was de vrucht van hun welgemeend streven om aan het ideaal, dat hun voor oogen stond, nader te komen. De nieuwe orde, die sedert het begin der tiende eeuw opkwam [1], werd voor onze vaderen te

1) Zie Gieseler, II, 1, s. 297 ff.; vgl. Baur, *Die christl. kirche des mittelalt.* Tüb. 1861, s. 165 ff.

vroeg geboren[1]. Hunne liefde voor het monachisme zou eerst ontbranden, nadat ook zij, ten gevolge van hunne deelneming aan de kruisvaarten, met den kerkelijken zin waren bezield, dien de overige christenheid koesterde, en toen eindelijk in de twaalfde eeuw die liefde bij vele hunner ontwaakte, was nevens de orde van Clugny reeds eene andere ontstaan, die, aanbevolen door hare nieuwheid en vooral door de grootsche persoonlijkheid van sommige harer voorstanders, in de meeste landen van Europa, ook in het onze, met enthousiasme als kweekster des waarachtigen monnikenlevens begroet en aangenomen werd.

In den aanvang van het jaar 1089 verlieten één en twintig monniken de abdij van Molesme in Champagne, om elders te zoeken, wat zij in hun klooster niet gevonden hadden. De man, die aan hun hoofd stond en door allen als een heilige vereerd werd, droeg een gekrenkt gemoed mede. De ijver des Heeren was sinds jaren brandende in hem geweest. Te St. Michel de Tonnerre en elders, laatstelijk in het huis, dat hij nu om Gods wil moest verlaten, hoezeer hij zelf het gesticht had, was hij opgetreden met den moed eens profeten, om de vervallen religie zijner broederen te herstellen en de ontaarde zonen van Benedictus nieuwen eerbied voor hun regel te leeren. Vader Robertus had gebeden, geleden en gestreden, maar teleurstelling en smaad was zijn deel geweest. Ten laatste had hij den vruchteloozen arbeid opgegeven. Hij verzamelde de betergezinden in zijne omgeving, en verzeld van deze en twee boezemvrienden, Albericus en Stephanus Harding, sloeg hij den weg naar het zuiden in, hopende dat God hem eene plaats zou bereiden, waar hij en de zijnen, ver van de booze wereld en hare bezoedeling, als ware kinderen Gods mogten leven en sterven.

De wensch van den vermoeide werd vervuld. Te Citeaux bij Dyon, in een eenzaam dal vol distelen en doornen,

---

1) Zoo ver ons bekend is, heeft men tot nog toe geen spoor van vertegenwoordiging der cluniacenser-orde op onzen bodem ontdekt, dan het vroeger besprokene. Zie wat wij boven, bl. 9 n. 1, over Rijnsburg schreven.

viel hem een stuk gronds ten deel, waarop weldra eenige houten woningen verrezen, waaraan de liefde van aanzienlijke begunstigers de noodige akkers en weiden toevoegde. Robertus was de eerste abt van het Nieuweklooster — zoo noemde men het — Albericus de tweede, en beider vriend, Stephanus, de derde. Aan Albericus en Stephanus had de abdij hare regelen, aan Bernard van Clairvaux haren roem te danken. Naauwelijks was laatst vermelde in 1113 met een dertigtal geestverwanten in haar opgenomen, of de aandrang dergenen, die aan de zijde van dezen zeldzamen mensch het pad naar den hemel wenschten te bewandelen, was zóó groot, dat het haar aan ruimte ontbrak om hen op te nemen. Reeds in 1114 bezat zij drie filiaal-kloosters, waaraan in het volgende jaar een vierde werd toegevoegd. Sedert verbreidde zich de cirsterciënser-orde met wonderbare snelheid door vele landen van Europa. Honderd en vijftig jaren na hare opkomst mogt zij er zich op beroemen, dat hare religieusen ongeveer achttien honderd abdijen en conventen bevolkten [1].

Het eerste cisterciënser-klooster in ons vaderland was de abdij Klaarkamp (Clarus campus), die sedert 1165 opkwam. Hare vroegste geschiedenis ligt in het duister. Sommigen beweren, dat zij eene spruit van het klooster Timmele in Oost-friesland zal geweest zijn, anderen, dat zij hare eerste bewoners uit Clairvaux had, terwijl de overlevering er bijvoegt, dat zekere Clara, die in het nabijgelegen Rinsumageest „in eene looden doodkist begraven lag," hare stichtster zal geweest zijn [2]. Het nieuwe huis

1) De algemeene geschiedenis der cisterciënser-orde werd behandeld door Miræus, *Chron. cisterc. ord.* Col. Agripp. 1613 (er komen ook exemplaren voor met 1614 op den titel); Manrique, *Annal. cisterc.* Lugd. 1642, 4 dd. in folio, voortloop. tot 1236; Le Nain, *Essai de l'hist. de l'ordre de Citeaux*, Par. 1696, 9 dd. in oct. Beide eerstgen. werken (het laatste kon ik niet gebruiken) zijn voor onze nederl. gestichten van gering belang. Overzigten bij Helyot, V, p. 341 ss.; Biedenfeld, II, s. 26 ff. en and. Henriquez verzamelde de belangrijkste documenten, *Regula, constit. et privil. ord. cisterc.* Antv. 1630. Zijn *Menologium cisterc.*, dat voorop gaat, spreekt ook van nederl. cisterciënsers, die bij de orde bijzondere vereering genoten. Speciële bewerkers harer geschiedenis in ons land zijn mij niet bekend. Van Heussen en Van Rijn, Römer en and. bewijzen gewigtige diensten.

2) Zie *Oudh. van Friesl.* I, bl. 430, 441; Manrique, II, p. 415.

had weldra een goeden naam in den lande. Zijne drie eerste abten, Eyso, die uit een klooster in het Brunswijksche overkwam, Gerbrand en Wido, schijnen hoog ernstige mannen geweest te zijn, en inzonderheid aangaande den tweeden, die zijn bejaarden voorganger omstreeks 1191 opvolgde, kwamen in den aanvang der dertiende eeuw verhalen in omloop, die zijn persoon, en bij gevolg zijne abdij, in het oog van tijdgenoot en nageslacht met den glans der heiligheid sierden. Toen vader Gerbrand in zijne laatste dagen naar Citeaux was gereisd, om daar het generaalkapittel zijner orde bij te wonen, werd hij op den terugtogt krank. Met moeite bereikte hij de abdij der broederen van Foigny bij Vervins, die straks getuigen waren van zijn vromen uitgang. Lang voordat de mare zijns doods tot Friesland doorgedrongen was, wist men daar, dat de abt deelgenoot der hemelsche zaligheid was geworden. In dezelfde ure, waarin hij stierf, had eene non van het convent Syon, dat aan Klaarkamp onderhoorig was, een visioen gehad, waarvan de inhoud door de vroomheid dier dagen niet betwijfeld werd: de schouwster zag den doode in zijn monnikengewaad den laatsten adem uitblazen, terwijl engelen zijne ziel naar den hooge voerden. Tevens zag zij aan den prior Wido twee herderstaven (virgas pastorales) toereiken, waarvan deze één wegwierp en den anderen behield, ten teeken dat hij Klaarkamps voorstander zou zijn[1]. De tijdelijke welvaart van het gesticht wies gelijkmatig met zijn roem. De abten namen op de friesche landdagen eene voorname plaats in, maar zij en hunne monniken verloren in de veertiende en vijftiende eeuw de achting der weldenkenden, sinds zij Foswerd verbrandden en zich maar al te zeer in de twisten der schieringers en vetkoopers mengden[2].

Hoezeer het monachisme, wanneer het in zijne ontwikkeling aan eigene beginselen volkomen trouw blijft, een egoïstiesch karakter draagt, daar zijne beoefenaars, vooral

1) Cæsarius Heisterb. *Dialog. miracul.* II, p. 295.

2) *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 378, 383; Ubbo Emm. *Rer. Fris. hist.* Lugd. Bat. 1616, p. 229.

door liefde tot zelfbehoud gedreven, zich aan de zamenleving onttrekken en banden verbreken, die veeleer door de liefde tot de broederen versterkt moesten worden, zou men zich zeer bedriegen, zoo men meende, dat het monnikenleven noodzakelijk een leven van louter zelfzucht moest zijn. Niet alleen hebben zich, gelijk ieder weet, ontelbare religieusen in alle eeuwen ijverige beoefenaars der christelijke filanthropie bewezen, hetzij dat zij als missionaren, of door werken van barmhartigheid, of door hunne geestesvruchten op het gebied van kunst en wetenschap en anderzins, hunne medemenschen beweldadigden — in het wezen van het monachisme zelf ligt een beginsel, dat den monnik, wien het met zijn monnikendom ernst is, aandrijft om de wereld, waaruit hij gevlugt is, weder te naderen. Zij is in zijn oog boos, maar niet reddeloos, en hij wil en kan iets voor haar doen. Alle stervelingen in kloosterlingen herscheppen — hij zou het bijna wenschen, doch vermag het niet! Maar wat hij bij allen niet kan bereiken, wil hij bij enkelen, zoo mogelijk bij velen, beproeven: de religieus, verzekerd dat hij den waren weg naar de christelijke volkomenheid en den hemel gevonden heeft, wil zijne religie aan anderen mededeelen, opdat zij met hem behouden worden; en daaruit is het te verklaren, dat alle monnikenorden, zoolang zij haren bloeitijd nog niet overleefd hadden, op hare wijze eene propaganda vormden, wier arbeid zelden onvruchtbaar was.

Nog voordat Gerbrand, de tweede abt van Klaarkamp, ten grave gegaan was, mogt zijne abdij het moederklooster van eenige andere heeten, waarin tal van mannen en vrouwen den regel der cisterciënsers hadden aangenomen. Syon in Oost-dongeradeel en Nazareth waren nonnenconventen, die een goeden naam hadden[1]; veel beroemder echter werden de abdijen Bloemkamp (Floridus campus) en Aduard (Adewert = oude waard), bij Bolsward en Groningen gelegen. De eerst vermelde, die men later

1) Cæsarius Heisterb. l. l: II, p. 295, 337 s.; *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 419.

doorgaans Oldeklooster noemde, dankte haar ontstaan aan drie broeders, van Wommels afkomstig en te Hartwerd rijke grondbezitters, die door abt Gerbrand waarschijnlijk voor het monastieke leven werden gewonnen. Tethard en Herdrad waren priesters, Siebold leek. Bisschop Boudewijn II begunstigde hunne onderneming en nam haar volgens een brief van 1192 in bescherming, waarna Gerbrand Tethard tot abt en Herdrad tot prior aanstelde. Sedert kwam het gesticht meer en meer op, totdat het eindelijk een der vermaardste van Friesland was. De monniken maakten zich door indijkingen op groote schaal verdienstelijk jegens het nageslacht en genoten langen tijd de vereering onzer voorvaderen, totdat ook zij, in de worstelingen der schieringers en vetkoopers betrokken, door menige bloedige daad de schande hunner orde werden [1]. In het midden der vijftiende eeuw echter wist abt Matthias Poortvliet weder een beteren zin bij hen te verwekken. Hij hervatte den nuttigen arbeid der indijking, stichtte of verrijkte de bibliotheek en verfraaide de abdij. Zij rekte haar bestaan tot het jaar 1579 [2].

In hetzelfde jaar, waarin Bloemkamp zijn eersten abt verkreeg, werd ook de abdij van Aduard gevestigd. Men noemde haar de koningin der vele kloosters van Groningerland, en die onderscheiding verdiende zij in meer dan één opzigt. Reeds in de dertiende eeuw muntte zij uit door hare twee prachtige kerken, waarvan eene volgens het bouwplan der kerk van het klooster te Clairvaux was opgetrokken. In dezelfde eeuw telde zij onder hare bewoners mannen, die wegens hunne geleerdheid en vroomheid wijd vermaard waren, Richard de Busto, een Engelschman, en Emanuël, vroeger bisschop van Cremona, die beiden in dit gesticht rust zochten na de vermoeijenissen van vroeger leven en den roem der abdijschool ver-

---

1) *Oudh. van Friesl.* II, bl. 13, 24 vv.

2) Zie Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* VIII, bl. 415 v.; *N. Friesche volksalm.* 1860, bl. 42. De eerste abt, Tethard, werd door Henriquez in zijn *Menologium* (p. 8) opgenomen als een heilige sui generis; zoo ook (ibid. p. 346) Gerbrand van Klaarkamp.

hoogden[1]. In latere tijden namen de monniken en conversen ook van dit gesticht maar al te veel aandeel aan de twisten, die hun gewest beroerden. Somtijds snelden zij, in den letterlijken zin van het woord, van het altaar naar het slagveld. Enkele abten echter, Rippertus, die in 1400 stierf, Menardus, die in het concilie van Constanz optrad[2], en eenige hunner opvolgers waren voortreffelijke mannen, die zich door merkwaardige liefde voor wetenschap, toon-, schilder- en bouwkunst onderscheidden. In de tweede helft der vijftiende eeuw genoot de abdij vaak de eer van Wessel Gansfort onder hare gasten te zien. Intusschen was zij als tot eene magtige stad aangewassen. De abt had het regtsgebied over vijf dorpen, en zijne bezittingen waren zóó menigvuldig, dat het hem ten laatste van staatswege verboden werd meer landerijen aan te winnen. In 1520 ging van al die heerlijkheid veel verloren.. Op St. Bernardus-dag, het feest van den heilige hunner orde, vierden de monniken een meer dan overvloedigen maaltijd. Door onmatige teugen verhit, geraakten sommigen in twist met twee der aanzittende genoodigden, edellieden van hoogen staat, die onder de hand der mannen met geschoren kruin het leven lieten, waarna een proces ontstond, dat der abdij haar wereldlijk regtsgebied kostte[3].

Had de cisterciënser-orde nog vóór het einde der twaalfde eeuw in Friesland en Groningen aanmerkelijken opgang

---

1) Zie beneden, hoofdst. XV, § 1.
2) Zie boven, II, 1, bl. 369.
3) De voornaamste bron voor de geschiedenis der abdij van Aduard zijn de *Vitae ac gesta abbat. Adwerdens.*, een werkje van de zestiende eeuw, uit oudere aanteekeningen opgemaakt. Het werd uitgeg. door Van Heussen, *Hist. episc. Groning.* p. 32 ss., en vert. en met aanteekeningen voorzien door Van Rijn, *Oudh. van Gron.* bl. 211 vv. Koppius bezorgde eene nieuwe ed., Gron. 1850, waarin hij (p. xiv) verslag geeft van de codices, die hij gebruikte. Het haagsche HS., *Chron. abbatiæ in Adwerth*, schijnt hem niet bekend geweest te zijn. Zie verder *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1851, bl. 140. Berigten aang. het gesticht vindt men, behalve in de door Royaards, I, bl. 339 v., aangeduide werken, in de *Monum. Gron.* van Driessen, en bij Matth. *Anal.* IV, p. 409, ss. Zie ook Ullmann, *Reformator. vor der ref.* II, bl. 382 f. Eene monografie over dit huis is wenschelijk.

gemaakt, in de volgende zag zij in die gewesten het getal harer religieusen vermeerderen. Bij de stad Groningen verrees sedert 1216 de nonnen-abdij Esse of Jesse. Toen Cæsarius van Heisterbach haar eenige jaren later bezocht, was haar bedehuis (oratorium) met altaar, kandelaren enz. nog van hout, zoodat het gesticht op geen rijkdom mogt roemen. Maar ten zelfden tijde bezat zij reeds een schoon Maria-beeld, dat wegens zijne mirakelen vermaard was [1] en waarschijnlijk eene bron van grooter welvaart werd. Omstreeks twintig jaren later stichtte een convers van Bloemkamp, die bemiddeld was, het vroeger vermelde Nieuwklooster of Godshof (Aula Dei) bij Goinga [2] voor eenige nonnen, gelijk iets dergelijks ten behoeve van monniken omstreeks 1240 door zekeren Gerrik of Gerke geschiedde. Deze bouwde het klooster Jeruzalem (Gerriksklooster) bij Kuilsum, dat eenige broeders uit Klaarkamp tot zijne eerste bewoners had [3].

Wenden wij onzen blik van onze meest noordelijke provinciën naar Drenthe, dan ontmoeten wij te Assen de abdij Mariënkamp (s. Maria de campo), waaraan droeve herinneringen verbonden waren. Dit klooster toch stond voormaals tusschen Koeverden en Schoonebeek in de nabijheid der plaats, waar de Drenthenaars in 1227 den beruchten veldslag van Anen leverden en de natuur van barbaren aannamen, toen zij bisschop Otto II scalpeerden en het lijk des verslagenen mishandelden. Willebrand, gelijk wij gezien hebben [4], wist de oproerigen te bedwingen en legde hun als boetewerk het stichten van een convent voor vijf en twintig benedictijner-nonnen op. Dat boetewerk werd echter eerst onder Willebrands opvolger, bisschop Otto III, ten uitvoer gelegd, maar, naar het schijnt, met onwillige hand. Het klooster kwam slechts langzaam op, en al ras wenschten de bewoonsters met het

1) Cæsar. Heisterb. II, p. 65 s. Zie verder over deze abdij *Oudh. van Gron.* bl. 338 v.
2) Zie boven, bl. 16; *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 88.
3) *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 425.
4) Boven, II, 1, bl. 113.

gesticht zich naar een vriendelijker oord te verplaatsen, waar zij voor overstrooming en andere gevaren veiliger zouden zijn. Die verplaatsing geschiedde na 1252 met goedkeuring van Hendrik van Vianden. De abdij behoorde toen aan de orde der cisterciënsers, wat welligt sedert de stichting het geval is geweest. Na hare vestiging te Assen begon zij, uitwendig althans, meer te bloeijen. Later was zij wegens hare rijkdommen en den adellijken stand der nonnen aanzienlijk, hoezeer zij van de hebzucht der omwonenden vaak veel te lijden had. Van het inwendig leven harer religieusen is weinig bekend[1]. Echter weten wij, dat zij in het jaar 1400 „de orde der h. drievuldigheid tot bevrijding van gevangenen" aannamen, een bewijs dat te dien tijde de geest der barmhartigheid aan de zusters niet vreemd was. Ook zij droegen sedert van het hare bij om arme christenen, die in de slavernij der Turken en andere ongeloovigen zuchtten, van hunne ketenen te verlossen[2].

Iets vroeger dan de Drenthenaars zagen die van Overijssel een huis der cisterciënsers in hun midden opkomen, het Onze-lieve-vrouwe-klooster op de Hoenepe, of Mariënhorst bij Deventer. In het eerste vierde gedeelte der dertiende eeuw ontstaan, genoot het met zijne nonnen, die adellijke vrouwen waren, de bescherming van Richardis van Nassau, weduwe van Graaf Otto I van Gelder[3]. Dezelfde vorstin gaf omstreeks 1218 aanleiding tot het bouwen van eene abdij te Roermond, waarvan zij zelve, „begeerig om den ouden mensch af te leggen en den nieuwen aan te doen," die volgens de religie der cisterciënsers zou geschapen zijn, eerst bewoonster en vervolgens abdis werd[4].

1) Zie over dit klooster Picardt, *Antiquiteiten*, bl. 198; Lindeborn, *Hist. episc. Daventr.* p. 442 ss.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 344 vv.; Magnin, a. w. bl 164 vv. Royaards' berigten (I, bl. 343) zijn onnaauwkeurig.

2) Zie Magnin, a. w. bl. 224, en over genoemde orde, die in 1198 gesticht werd, Hospinianus, *De orig. monach.* Tig. 1609, p. 241, en Biedenfeld, a. a. o. I, s. 87 ff.

3) Zie Molhuysen, *Het stift ter Hunnepe*, in Nijhoffs *Bijdr.* nieuwe reeks, I, bl. 103 vv., en de daar aangeh. schrijvers.

4) Zie Knippenbergh, *Hist. eccl. duc. Geldr.* p. 78 ss.; Van Spaen, *In-*

In en bij onze bisschopsstad verhief zich de abdij van St. Servaas en het klooster Mariëndaal (Ten daal). Het eerstvermelde gesticht, dat vroeger te Abstede, niet verre van Utrecht lag, werd met goedkeuring van Willebrand binnen de stad verplaatst. De bisschop schijnt voorliefde voor de abdij gekoesterd te hebben. Hij zelf legde haren eersten steen en koos in hare kerk zijne grafstede. De nonnen, die adellijke juffers waren, namen in plaats van het zwarte kleed der benedictijnen, dat zij te Abstede droegen, het witte der cisterciënsers aan. Op voorspraak van graaf Willem, den koning van Rome, gaf paus Innocentius IV den vromen bezoekers van het huis een jaarlijkschen aflaat, waardoor de inkomsten vermeerderd werden [1]. Het klooster Mariëndaal had zijne opkomst in of omstreeks 1245 aan de beschikkingen van den kanonik Dirk van Kovelwaet te danken. Ook hier woonden adellijke nonnen [2].

Het oudste cisterciënser-klooster in het graafschap Holland was de abdij van Loosduinen, die vóór het jaar 1230 gesticht werd door Floris IV, den kruisvaarder tegen de Stedingers, en door zijne gemalin, Mathilde van Brabant. Begunstigd door onze bisschoppen Otto II en Willebrand en door paus Innocentius IV, werd zij al ras een aanzienlijk verblijf voor de adellijke dochters des lands, nadat zij in 1233 op verzoek van den graaf en den paus door het generaal-kapittel der orde als eene cisterciënser-abdij erkend was. Gravin Mathilde zocht gedurende haren weduwestaat hier niet zelden eenige verademing in hare droefenis. Toen omstreeks 1290 de edelman Philips van Duvenvoorde de abdij wegens zekere goederen voor den wereldlijken regter daagde, werd zij door den abt van Eekhout

leid. II, bl. 193. De in den tekst opgenomen woorden van den stichtingsbrief luiden in hun verband aldus: »cum venerabilis mater mea, Richardis nomine, sæcularibus negotiis fastidita, s. spiritus inspirante gratia veterem hominem exuere et novum, videlicet cisterciensis ordinis habitum induere decrevisset," cæt. Zie den brief van graaf Gerard bij Knippenbergh, l. l., en Bondam, *Charterboek*, bl. 334.

1) Matth. *Fund.* p. 265 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 358 vv. Stukken betrekkel. dit klooster in het prov. archief te Utr.

2) Matth. *Fund.* p. 432 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 640 v.

bij Brugge, „den verdediger der voorregten van de orde", in bescherming genomen; hij bedreigde Philips met den kerkban. In de veertiende eeuw was de zedelijke zin der juffers van Loosduinen niet boven verdenking verheven. Graaf Willem V trok zich haren staat aan, en wenschte zoowel de abdis als hare nonnen door voegzame „kastijding" op het regte spoor te brengen [1].

Naauwelijks had de abdij van Loosduinen een dertigtal jaren bestaan, of ook die van Leeuwenhorst bij Noordwijk kwam op. Haar stichter was Arnoud van Sassenheim, die in 1262 een twaalftal cisterciënser-nonnen uit Mariëndaal bij Utrecht in haar overbragt. Nadat zij eenigen tijd onder den druk van een proces gekwijnd had, werd zij magtig door hare vele bezittingen. Binnen hare muren zagen zich de edelste familiën van ons land vertegenwoordigd, Renesse, Alkemade, Teilingen, Duvenvoorde enz [2].

Na het midden der dertiende eeuw verwierven de cisterciënsers op onzen bodem zelden nieuwe kloosters. In Zeeland werden Bethlehem bij Elkerzee op Schouwen, en Lievevrouwe-kamer op Noord-beveland gebouwd, en in Noordbrabant Mariënkroon onder Heesbeen bij Heusden, en enkele elders [3], maar geen van deze huizen was eene belangrijke aanwinst te achten. De roem der orde was dalende, en eerst in den aanvang der vijftiende eeuw werd de goede naam, dien zij voormaals bij onze vaderen genoot, hersteld, toen zich in destijds opkomende gestichten, waarover wij later moeten spreken, de oude devotie vernieuwde.

---

§ 3.

De premonstreiters.

De reformatorische beweging in de monnikenwereld, die sedert den aanvang van dit tijdperk nieuwe orden deed opkomen, vertoonde zich te gelijkertijd bij de klerken, en

1) Zie Römer, a. w. I, bl. 57 vv. en de daar aangeh. schrijvers.
2) Zie Römer, I, bl. 128, en de daar aangeh. schrijvers.
3) Zie Römer, I, bl. 137 vv.

zooals te verwachten was, het eerst en het meest bij die klerken, wier bestaan, ten gevolge hunner eigenaardige stelling in de kerk, een monastiek karakter droeg, namelijk de kanoniken der kathedraal- en collegiaal-kerken, die, half geestelijken en half monniken, het kanonieke leven volgens den regel van Chrodegang en van Aken hadden te voeren, maar overal, sinds lang van hunne oorspronkelijke instelling afgeweken, de kanonieke met de seculiere leefwijze hadden verwisseld [1]. Die verwisseling was eene ergernis in het oog der ernstigste mannen in hun midden, daar zij inderdaad afval van hunne bestemming was, en wekte hen op tot het nemen van hervormingsproeven. Waar die proeven slaagden, werd het kanonieke leven der kapittelheeren, althans voor een tijd, hersteld; waar zij mislukten, moest de doortastende ijver van die ze ondernomen hadden, noodzakelijk tot het stichten eener nieuwe monnikenorde leiden.

In het jaar 1119 zwierf door het noorden van Frankrijk een voormalig kanonik van Xanten in het Kleefsche om, die door de beminnelijkheid van zijn persoon en de magt zijner tong op veler gemoed de diepste indrukken maakte. Hij predikte bekeering van zonde aan leeken en geestelijken, en deed het met innige overtuiging, daar hij zelf, voormaals diep gezonken in den stroom der wereldvreugde en thans aan haar verderf ontkomen, de zaligheid der verzoening met God had leeren smaken. Bartholomæus, bisschop van Laon, kwam met hem in vriendschapsbetrekking en wenschte hem aan zijne zijde te houden, opdat hij de reformatie zijner reguliere kanoniken in de abdij van St. Martin zou bewerken. Norbertus — zoo heette de prediker — liet zich door den kerkvoogd voor de moeijelijke taak winnen en beproefde haar te volvoeren, maar zijn arbeid bleef vruchteloos. Gelijk hij vroeger te Xanten de leden van zijn eigen kapittel voor eene naauwgezette onderhouding van hun regel poogde te winnen en met smaad en vervolging werd beloond, zoo zag hij ook nu de kanoniken van St. Martin zijne bedoelingen misken-

1) Zie boven, I, bl. 309 vv., II, 1, bl. 291 vv.

nen en zijne vermaningen bespotten. De teleurstelling was bitter, maar kon noch den bisschop noch Norbertus den moed benemen. Zij bouwden te Premontré (Premonstratum) een klooster, dat beter gezinden eene oefenschool voor het klerikale en monastieke leven zoude zijn, en Norbertus zag zich weldra omgeven met tal van leerlingen. De abdij, die in 1120 ingewijd werd, was na dertig jaren reeds wijd en zijd beroemd als het moedergesticht eener nieuwe orde, die in Frankrijk, Duitschland en elders meer dan honderd abten bezat en door pausen, vorsten en grooten met voorregten en schenkingen werd overladen [1].

Reeds vóór de dagen van Norbertus waren reformatorische mannen opgetreden, die pogingen aanwendden om het leven der seculiere kanoniken tot den vorm van het reguliere terug te brengen, maar ook zij waren teleurgesteld geworden en hadden toen hier en daar kloosters gebouwd, waarvan de bewoners in verloop van tijd den naam van reguliere kanoniken van St. Augustinus aannamen. Van die kloosters bestonden tijdens de opkomst der premonstreiters enkele in ons vaderland, en gelijk men mogt verwachten, gingen eenige van deze gestichten weldra tot de nieuwe orde over, hetzij dat hunne monniken zelve sympathie voor haar gevoelden, hetzij dat ze door hoogere magt tot den overgang gedwongen werden of, door die magt verdreven, hunne plaats ruimden. Dit laatste geschiedde, naar het schijnt, te Middelburg [2]. Hier, of liever in

---

1) De oude biografiën van Norbertus zijn besproken en uitgeg. door de Bollandisten, *Acta ss. ad. d.* 6 *Jun.* p. 809 ss., en door Wilmans, Pertz, *Mon. Germ.* XIV, p. 663 ss. Eene zeer uitvoerige werd geleverd door Hugo, *La vie de s. Norbert*, Luxemb. 1704. De geschied. der orde is beschreven door Miræus, *Ordin. præmonstr. chronicon*, Col. Agr. 1613; Helyot, II, p. 164 ss.; Biedenfeld, I, s. 81 ff. en and. Eene hoogst belangrijke bijdrage is de monograf. van Winter, *Die prämonstratenser des zwölften jahrhunderts*, Berl. 1865. De premonstreiter-kloosters van Holland en Zeel. zijn door Römer, a. w. I, behandeld, die van onze overige gewesten door van Heussen en van Rijn en and., en in enkele monografiën, die wij later zullen aanhalen.

2) Over de abdij van Middelb. zie men Römer, I, bl. 78; Ab Utr. Dresselhuis, *Nehal.* 1850, bl. 165 vv.; Coronel, *Middelb. voorheen en thans*, Middelb. 1859, bl. 34 v. Vele documenten, haar betreffende, berusten in het prov. archief van Zeeland. Zie Van Visvliet in het *Archief* van het zeeuwsch genootsch. IV, bl. 3 vv. Het gesticht verdient eene monograf. behandeling.

de nabijheid der stad, bestond in de dagen van bisschop Godebald (1113—1128) een kort te voren gesticht convent van reguliere kanoniken, die, gelijk verhaald wordt, wegens ontrouw aan hun regel een kwaden naam hadden. De kerkvoogd zette hen uit en bevolkte het klooster met premonstreiters, die uit de abdij van St. Michiel te Antwerpen werden overgebragt. Die abdij had haar bestaan te danken aan den invloed van den h. Norbertus zelven [1], door wiens prediking, gelijk wij later zien zullen, men te dier stede de sectarische bewegingen der aanhangers van den ketter Tanchelm poogde te weren. Daar men weet, dat Godebald den abt van het middelburgsche klooster opdroeg in Zeeland (in maritimis nostris) het voorbeeld van Norbertus na te volgen en door zijne predikatiën dezelfde ketterij, zoo mogelijk, uit te roeijen [2], ligt het vermoeden voor de hand, dat de eerste overplanting van de premonstreiter-orde op onzen bodem voornamelijk aan deze omstandigheid is toe te schrijven. Sedert het midden der twaalfde eeuw werd de nieuwe abdij, door onze bisschoppen en graven begunstigd, steeds aanzienlijker, zoodat men haar het zeeuwsche Egmond mogt noemen. Hare voorstanders waren, gelijk die van laatstgenoemd gesticht, bezitters van het collatie-regt over tal van kerken en kapellen, en invloedrijke mannen in de staten-vergaderingen der provincie, terwijl hunne eigen kerk, waaraan eene parochie verbonden was, er op roemen mogt, de laatste rustplaatsen van vele vorsten en edelen te bevatten. Toen de abdij meer en meer opkwam, verrees in hare nabijheid, gelijk met premonstreiter- en cisterciënser-abdijen doorgaans het geval was, een nonnenklooster, Mariën- of Zoetendaal, tusschen Serooskerke en Grijpskerke, waarvan echter weinig bekend is [3]. In het laatst der vijftiende eeuw was haar ook de proostdij van St. Barbara te 's Gra-

1) Zie Hugo, l. l. p. 131, 164 s.

2) »Præterea ex concessione domini Godebaldi Traiect. ep. propter duritiam gentis et hæresin Thankelini commissum est abbati Myddelburgensi officium praedicandi in maritimis nostris." Aldus het charter van Jan van Nassau van 1271, bij Van Visvliet, t. a. p. bl. 28.

3) Römer, I, bl. 85 vv.

venhage onderhoorig [1]. Onder de abten des huizes deden zich mannen voor, die wegens hun ernstigen zin bij hunne gansche orde en ook bij de pausen in eere waren. Toen de premonstreiters omstreeks 1233 reden hadden naar middelen om te zien, waardoor zij de verslapping der goede tucht uit hunne kloosters konden weren, benoemde Gregorius IX daartoe eene commissie van vijf algemeen geachte abten. Een van die vijf was Arnoldus van Middelburg. Met de overigen ontwierp hij eenige bepalingen, die, door Gregorius en later door andere pausen bekrachtigd, bij de orde ingevoerd werden [2].

In hetzelfde jaar, waarin Godebald, de stichter der middelburgsche abdij, stierf (1128), werd de bouw van een tweede premonstreiter-klooster in ons vaderland voorbereid, dat van Mariënwaard (Insula s. Mariæ) aan de Linge tusschen Kuilenburg en Bommel [3]. Het dankte zijn oorsprong aan den zoen der veete tusschen het geslacht van Kuik en graaf Dirk VI van Holland, die, gelijk wij reeds vroeger vermeldden [4], door onzen vromen bisschop Andries van Kuik werd bewerkt. Deze hartstogtelijke vriend van het monachisme had tijdens zijn verblijf te Luik gelegenheid, Norbertus en zijne opkomende orde te leeren bewonderen [5], en zonder twijfel was het op zijn raad, dat Herman van Kuik de nieuwe abdij voor hare volgers bestemde. De lotgevallen des kloosters, welks eerste bewoners uit Laon overkwamen, werden in onze dagen door eene bevoegde pen beschreven, zoodat wij er niet bij behoeven stil te staan. Slechts merken wij op,

1) Römer, I, bl. 467.

2) Arnoldus, die van 1220 tot 1239 de abdij bestuurde, is vermeld in de lijst, die men in *Oudh. van Zeel.* I, bl. 45 v. vindt. De in den tekst verhaalde bijzonderheid komt daar niet voor, maar zij wordt bewezen door de berigten van Helyot, II, p. 170.

3) Zie over dit klooster Römer in het *Nederl. archief*, V, bl. 149 vv. en de daar aangeb. werken. Stukken betrekkel. Mariënwaard in het prov. archief te Utr.

4) Boven, II, 1, bl. 87.

5) Men vindt den naam van Andries onder een charter, dat in 1124 ten voordeele der abdij Floreff bij Namen werd uitgegeven. Zie het stuk bij Hugo, p. 150.

dat het in den eersten tijd wegens de vroomheid der bewoners geëerd werd, zoodat de geest van Norbertus bij de monniken geenszins vreemd schijnt geweest te zijn, niettegenstaande het vermoeden van een onzer schrijvers, dat de heilige zelf gedurende eenige jaren aan hun hoofd heeft geleefd, geen den minsten grond heeft [1].

Naauwelijks had de abdij van Mariënwaard zes jaren bestaan, of zij werd de moeder eener andere, die van Bern bij Heusden, aangaande wier opkomst legendarische berigten zijn bewaard, die den dichter meer dan den geschiedvorscher rijke stof ter bearbeiding aanbieden [2]. De historische kern, die zij bevatten, komt, naar wij vermoeden, op het volgende neêr. Fulco, een magtig edelman in het Maas-waalsche, doorleefde zijne beste jaren op middeneeuwschen trant als een wilde jager en krijger, in onophoudelijke veeten met groote en kleine vijanden. Na de zonde van moord en overspel op zijn geweten geladen te hebben en met Bessela van Maasmond, de weduwe van een adellijken nabuur en de deelgenoot zijner vroegere ongeregtigheid, in het huwelijk getreden te zijn, kwam hij, waarschijnlijk ten gevolge eener ongehoopte redding uit groot gevaar, tot een keerpunt in zijn leven. De onhandelbare man werd ootmoedig en gedwee, zocht zich te verzoenen met God en de menschen en wenschte zijn harnas met den monnikenpij te verwisselen, zijn versterkten burg in een klooster te veranderen. Bessela deelde in zijne gemoedsstemming, en weldra was het kasteel Bern een convent van reguliere kanoniken, die uit Rolduc of 's Hertogenrade bij Aken [3] waren

1) Royaards, I, bl. 314, uitte dit vermoeden met verwijzing naar Römers verband. in het *Archief*, t. a. p. bl. 159, wiens woorden hij kwalijk gelezen had.

2) Men vindt ze in een opstel van een der latere abten van het klooster in *Oudh. van Utr.* III, bl. 35 vv. Breed berigt aangaande Bern bij Römer, I, bl. 66 vv. en vooral in de monograf. van Van Dam van Brakel, *Lotgevallen van heer Fulco*, 's Hertogenb. 1857. In het prov. archief te Utr. berusten stukken betrekkel. het gesticht.

3) Zie over deze abdij Franquinet, *Annal. de la soc. hist. à Maestr.* I, p. 261; over hare kerk, Alberdingk Thijm, *Dietsche warande*, I, bl. 575 vv., II, bl. 173 vv.

overgekomen. Of het waar is, wat de kronijk van Bern verhaalt, dat deze mannen kloosterlingen van wereldschen zin waren, dan of zij welligt vrijwillig tot de premonstreiter-orde overgingen, moeten wij onbeslist laten, maar zeker is het dat het convent reeds spoedig eenige monniken uit Mariënwaard in zich opnam, en dat Bern sedert eene aanzienlijke abdij werd, die nog bij het leven van Bessela drie proostdijen of filiaal-kloosters bezat, het klooster van Maasmond of Monnikenwoert, waarin Bessela zelve priores werd, het klooster Maarsbergen bij Amersfoort en dat van Honswijk bij Woudrichem, nonnen-conventen wier geschiedenis weinig bekend is [1]. De abdij Bern zelve overleefde de kerkhervorming en bestaat nog heden, minstens in naam [2].

De geest van devotie, die zoovelen onder onze voorgeslachten in dit tijdvak ten klooster leidde, bezielde zijne dragers in de twaalfde eeuw, evenzeer als in de veertiende en vijftiende [3], met zekeren gemeenschapszin, waardoor geestverwanten gedurig tot het bezoeken hunner geestverwanten werden gedreven. Eenheid van denken en diep gevoelde behoeften trokken hen tot elkander. Omstreeks het jaar 1160 woonde te Hallum boven Leeuwarden de cureit Frederik, die in zijne jeugd in zijne woonplaats latijn geleerd en vervolgens te Munster eene der kapittelscholen bezocht had, waarna hij tot de priesterlijke waardigheid was geordend. Deze man had in de abdij Mariënwaard vrienden, die hij, trots den verren afstand, gaarne bezocht. Het vrome leven der broeders bekoorde hem en scheen hem de verwezenlijking des waarachtigen christenlevens, en daar hij zijne parochianen hartelijk liefhad, wilde hij zelf premonstreiter worden en anderen daartoe gelegenheid bereiden. Zoo werd hij in 1163 de stichter en straks de eerste abt van het klooster Mariëngaarde [4] in

1) Zie van Dam van Brakel, a. w. bl. 20 v.
2) A. w. bl. 36 vv.
3) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 52 v.
4) Zie Sibrandus Leo, die na het midden der 16e eeuw schreef, *Vita et res gest. abbat. Horti div. virg.* bij Matth. *Anal.* V, p. 244 ss. Vgl. *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 385 vv.

zijne woonplaats, nadat hij in de abdij van Steinfeldt in het Keulsche, waarmede vele onzer premonstreiter-kloosters in betrekking stonden [1], nog nadere kennis van de voorschriften van St. Norbertus had verworven. Zijne onderneming vond bijval. Sommige adellijke vrouwen steunden hem met schenkingen, en tal van mannen en maagden zochten eene stede in het nieuwe huis, waarom het aanvankelijk een dubbelklooster was, totdat de abt ten behoeve van zijne nonnen het convent Bethlehem bouwde [2]. Na weinige jaren was Mariëngaarde wegens de uitstekende vroomheid der bewoners in ons vaderland en in den vreemde beroemd, zoodat de stichting zelfs in verwijderde oorden de aandacht trok, en ook daar op den godsdienstigen zin van velen een weldadigen invloed uitoefende. Toen Anastasia, de vrome weduwe van Bogulav I, die „haar vertrouwen niet op eigen verdiensten, maar op Gods barmhartigheid stelde" en daarom „die barmhartigheid door eene gave poogde te winnen" [3], in Pommeren een model-klooster voor adellijke nonnen wenschte te bezitten, zond zij afgevaardigden naar Mariëngaarde, die den abt Sibrand baden, dat hij uit Bethlehem eenige zusters zou zenden, die der novicen te Mariënbusch tot leermeesteressen zouden zijn. Sibrand gaf aan die bede gaarne gehoor, maar vond zich bezwaard zijne geestelijke dochters aan de gevaren van de verre reis en het verblijf in een nog half heidensch land bloot te stellen. Zoo wilde hij dan aan de nonnen de zaak voorhouden, maar niemand bevelen geven. Toen de zusters hem gehoord hadden, deed zich de religie dezer religieusen als eene ernstig gemeende kennen: allen riepen als met ééne stem, dat zij gereed waren voor de moeijelijke onderneming; de abt zou uit haar gezelschap maar kiezen. Tien, meerendeels adellijke nonnen werden daarop gekozen, die wee-

---

1) Hugo, l. l. p. 195; Winter, a. a. o. s. 228.
2) Sibr. Leo, l. l. p. 246. De berigten bij Royaards, I, bl. 316, zijn onnaauwkeurig.
3) Volgens het uit den stichtingsbrief door Winter, a. a. o. s. 220, medegedeelde.

nend van hare vriendinnen afscheid namen, want het was een afscheid tot den dood. Te Treptow werden zij door Anastasia voorkomend ontvangen, en de vorstin zelve betrok met haar de reeds bewoonbare abdij [1].

In den loop der twaalfde en dertiende eeuw ontsproten uit Mariëngaarde nog andere premonstreiter-kloosters: de abdij van Lidlum bij Sixbierum [2], die vroeger met reguliere kanoniken bevolkt was, maar in 1182 tot de orde van Norbertus overging en vier jaren later de moeder van het nonnenconvent te Bajum werd [3]; het mannenklooster te Augustinus-ga en het vrouwenklooster van Buvo Harkama, enz. [4]. Boven al deze gestichten echter was de abdij Bloemhof te Wittewierum [5] wel de merkwaardigste aanwinst voor de premonstreiters in onze noordelijke streken. Hare grondvesters waren Emo van Romerswerve en zijn naamgenoot, de pastoor van Husdinge, die wij beiden later nader zullen leeren kennen. Omstreeks 1209 ontstaan, werd zij in 1217 in de orde van Norbertus opgenomen. Hare kerk, naar het voorbeeld van die van Premontré aangelegd, werd beroemd om hare pracht en schoonheid. Hare abten, vermelde Emo van Husdinge en zijne opvolgers Menco en anderen, hebben zich door het schrijven der kronijk van hun huis jegens het nageslacht in hooge mate verdienstelijk gemaakt. In de naaste omgeving van Bloemhof verrees Rozenkamp, dat, gelijktijdig met de abdij ontstaan, hare nonnen huisvestte [6], en op meer verwijderden afstand de proostdij van Schiltwolde, die door het wangedrag van haren voorstander Herdricus, wien de bisschop van

---

1) Sibr. Leo, l. l. p. 250. Vgl. Winter, a. a. o.
2) Zie Sibr. Leo, *Vitæ et res gest. abbat. in Lidl.* Matth. *Anal.* III, p. 539 ss. Vgl. *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 162 vv.
3) Sibr. Leo, l. l. p. 542; *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 165.
4) Sibr. Leo, *Vita et res gest. abbat. Horti aiv. virg.* l. l. p. 255; *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 423 v.
5) Hare oudste gesch. werd beschr. door Emo, Menco enz. en uitgeg. door Matth. *Anal.* II, p. 1 ss. en, gelijk wij later zien zullen, door anderen. Vgl. *Oudh. van Gron.* bl. 386 vv. Zij verdient eene monograf. bewerking.
6) *Oudh. van Gron.* bl. 399.

Munster als officiaal gebruikte, maar al te vroeg berucht werd [1].

Terwijl de premonstreiter-orde in Friesland en Groningen, blijkens het medegedeelde, een voorspoedigen opgang maakte [2], won zij in onze overige gewesten maar zelden nieuwe volgers. Postel in Noord-brabant echter bezat sedert het midden der twaalfde eeuw zijn klooster, dat oorspronkelijk eene proostdij van Floreff bij Namen zal geweest zijn [3]; Utrecht had zijne Witte-vrouwen-abdij [4], en Zuid-holland de abdij van Koningsveld bij Delft, die later alleen nonnen bevatte [5]. In 1484 schijnen „de regulieren van St. Anthonies Boomgaard" te Haarlem gedwongen geworden te zijn, tot de premonstreiters over te gaan. De proostdij kwam daardoor, naar het inwendige althans, niet tot hoogeren bloei [6].

---

§ 4.

Het kloosterleven der benedictijnen, cisterciënsers en premonstreiters.

Sedert het midden der dertiende eeuw ging het monachisme in ons vaderland een nieuw tijdvak zijner geschiedenis in, nadat de bedelorden, die aan een groot deel der monnikenwereld elders reeds eene geheel eigenaardige gestalte hadden gegeven, ook bij onze voorgeslachten ingevoerd en door de volksmenigte met de warmste be-

---

1) *Oudh. van Gron.* bl. 408 vv.

2) Over minder belangrijke gestichten in die provinciën, welke wij niet noemden, zie men Royaards, I, bl. 322, en and.

3) Foppens, *Hist. episc. Sylvæd.* p. 230 ss. Over de abdij Floreff zie men Hugo, *Vie de s. Norb.* p. 97, 146 ss.

4) Matth. *Fund.* p. 275 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 365 vv. Stukken betrekkelijk Witte-vrouwen-kl. in het prov. archief te Utrecht.

5) Römer, I, bl. 76 vv. 154 vv.

6) Eenige stukken, dit klooster betreffende, berusten in het archief van Haarlem. Zie Enschedé, *Inventaris van het arch. der stad Haarl.* I, bl. 257 v. en *Gesch. van het St. Elizabeths-gasth.* Haarl. 1860, bl. 69 vv. De berigten van Van Oosten de Bruyn, *De stad Haarl.* bl. 106, zijn onnaauwkeurig. Hij verwarde de tertiarissen met de regulieren.

langstelling ontvangen waren. Lag het in onze bedoeling, den lezer hoofdzakelijk een beredeneerden klooster-cataloog te leveren, die hem een overzigt van de verbreiding der verschillende monniken-familiën op onzen bodem kon geven en eenige kennis van de lotgevallen harer voornaamste gestichten, dan zouden wij thans reeds onze aandacht van de benedictijnen, cisterciënsers en premonstreiters mogen afwenden, om haar op de franciskanen en verwante religieusen te rigten. Daar wij echter meenen, dat de eischen der wetenschap zich verder uitstrekken, en dat onze vroegere mededeelingen onbelangrijk zouden kunnen schijnen, zoo wij ze niet aanvulden door breeder berigt aangaande het wezen der kloosterlingen, met wie wij tot nog toe niet dan oppervlakkig kennis maakten, zoo leggen wij den draad van ons verhaal hier voor eenige oogenblikken neder, om, eer wij de verdere ontwikkeling des nederlandschen monnikendoms beschrijven, het karakter van de volgers der orden, die wij reeds behandelden, zooveel wij vermogen, behoorlijk in het licht te stellen. Slaan wij dan het oog zoowel op hun uit- als inwendig leven, opdat wij het in de voornaamste bijzonderheden nader leeren kennen

Hoezeer „de heilige armoede," beiden in eigenlijken en in overdragtelijken zin, het ideaal aller welmeenende asceten was, zoodat zij hun inwendigen mensch van de uitwendige dingen volkomen los poogden te maken, bleven ook de strengste beoefenaars der onthouding steeds onderworpen aan de algemeene wetten des tijdelijken levens. Toekeer tot de bovenzinnelijke, afkeer van de stoffelijke wereld mogt hunne leus zijn, ook de ijverigste monniken en nonnen, al verachtten zij alles wat het oog zien en de hand tasten kon, daar het hun „een middel" of scheidsmuur tusschen God en hen zelve scheen te zijn — ook de dweepzieksten behoefden, evenzeer als alle andere christenmenschen, een huis om in te wonen, voedsel en kleeding tot onderhoud des ligchaams en eene kerk of kapel voor hunne godsdienstoefening. Kan het ons dan verwonderen, dat de geschiedenis van alle monastieke gezelschap-

pen, zoowel van die als van later dagen, aanvangt met een verhaal aangaande de wijze, waarop zij hunne eerste woonsteden, hunne heiligdommen en middelen van bestaan verwierven, en dat hunne kronijken niet zelden in het breede gewagen van uitbreiding en verfraaijing der kloostergebouwen, van goederen-aanwinst en inkomsten van velerlei aard? Inderdaad waren al deze zaken gewigtig, dikwerf maar al te gewigtig, in het oog der wereldverloochenende schaar, en ook bij ons verdienen zij eenige belangstelling, zoo wij tot eene duidelijke voorstelling van de vormen en eigenaardigheden des monastieken levens wenschen te komen.

Wanneer onze devote voorvaderen een klooster zouden stichten, hadden zij vóór alles naar een geschikt terrein om te zien. Voor de leden der bedelorden, die om verschillende redenen zich bij voorkeur in steden en sterk bevolkte streken neêrsloegen, waren aan deze aangelegenheid dikwerf vele en eigenaardige moeijelijkheden verbonden, maar ook voor die van de oudere orden konden zich bezwaren voordoen. De echte monniken-zin wenschte zich huis en heiligdom in een afgelegen oord, het liefst in eene woestenij, waar het gerucht der wereld geen toegang en de dagelijksche nooddruft zonder zwaren arbeid geene vervulling had. Maar in een land van opkomende beschaving, waar het eigendomsregt gehandhaafd werd, zooals ons vaderland in de twaalfde en dertiende eeuw was, waren woestenijen, hoewel in vele gewesten meer dan genoeg aanwezig, niet naar willekeur door den eerstkomende in bezit te nemen. Elke bunder gronds had ook toen, gelijk thans, zijn eigenaar. Zoo die eigenaar zelf niet tot de aanstaande kloosterlingen behoorde, was men afhankelijk van zijne goede gunst, en eerst dan, wanneer deze zich had laten winnen, kon men tot zijn doel komen. Maar ook niet alle eenzame plaatsen en wildernissen waren bruikbaar. Heidevelden met distelen en doornen, moeras- en boschgronden, met poelen en diepgewortelde boomtronken bezet, werden geenszins versmaad, ja zelfs begeerd, maar de bodem moest minstens vatbaar zijn voor cultuur, drink-

baar water overvloedig aanwezig, en de aanleg van vischvijvers mogelijk, zoo althans geene rivier in de nabijheid stroomde; en daarenboven, al wenschte men eene afgezonderde plaats ten woonoord, zij moest tevens in de omstreken van eenige stad, een dorp of kasteel gelegen zijn, van waar men hulp in den nood der onrustige tijden kon verwachten of vervulling van sommige behoeften, waarin men zelf kwalijk voorzien kon. Zoo laat het zich begrijpen, dat zij, die een klooster wenschten te bouwen, niet altijd terstond wisten, waar zij zich zouden nederzetten; dat zij soms lang hadden te zoeken, eer zij vonden, en dat verplaatsing van reeds opgekomen gestichten naar elders geenszins zelden voorkwam. Hugo van Buren, gelijk wij zagen, leed met zijne devote vrienden en vriendinnen aanvankelijk een zwervend leven, en toen zij zich ten laatste bij Ootmarsum voor goed vestigden, hadden hun Apterothe in Thuringen en Werseloo reeds ten woonoord gestrekt [1]. Het klooster van Ansfried, dat op den Heiligen-berg bij Amersfoort te midden van onafzienbare moerassen gesticht was, werd ruim veertig jaren later naar Utrecht overgebragt, om aan de zijde der kathedraal-kerk als St. Paulsabdij in veiligheid groot en magtig te worden [2], en iets dergelijks had plaats met de abdij van Middelburg, met die van Assen, met die van St. Servaas te Utrecht [3] en met andere.

Als de keus van terrein voor het aanstaande convent gedaan was, en de bisschop zijne onmisbare toestemming voor de stichting gegeven had, moesten de stichters in de eerste plaats voor de benoodigde woningen en voor den bouw eener kapel of kerk zorgen. De gedenkschriften onzer later opgekomen kloosters leeren ons [4], dat de eerste monniken en nonnen, zelfs van huizen die daarna zeer

1) Zie boven, bl. 11.
2) Zie boven, bl. 14.
3) Zie boven, bl. 24, 26, 30.
4) Zie b. v. wat wij later over de opkomst van het klooster te Sibculo in Overijssel en dat van Diepenveen bij Deventer zullen berigten. Voorshands kan men *Oudh. van Devent.* II, bl. 241 vv., en den *Kalend. voor de prot. in Nederl.* voor 1858, bl. 74 vv., opslaan.

aanzienlijk werden, somtijds een armelijk leven leidden. Zij bouwden hutten van leem, riet en rijzen, die hen bij hunne godsdienstoefeningen, of wanneer zij rustten van de zorgen des daags, kwalijk beschermden tegen de ongenade van het klimaat. Mannen en vrouwen, waaronder ook zulke die voormaals de gemakken en weelde eener hoofsche leefwijze onontbeerlijk hadden geacht, voegden zich dan tot dezelfde vermoeijende taak; zij hanteerden tot verbazing der toeschouwers houweel en spade, voerden aarde en mest aan, om den grond te evenen en vruchtbaar te maken, en volbragten de geringste diensten van huis en akker in het zweet van hun aanschijn. Het laat zich denken, dat dergelijk verschijnsel zich somtijds ook in de twaalfde en dertiende eeuw zal voorgedaan hebben, maar vermoedelijk zelden. Het belangwekkend schouwspel, dat de kinderen der lagere volksklassen in de veertiende en vijftiende eeuw zoo dikwerf aanboden, als zij zich uit eigen aandrift en zonder hulp van andere dan eigen middelen vereenigden, om in kloosterlijke vergaderingen den weg der christelijke volkomenheid te zoeken, behoorde niet tot de eerste helft van dit tijdvak. De meeste, ja welligt al de abdijen en conventen, die wij tot dusverre vermeldden, dankten hun ontstaan aan de grooten der aarde, gelijk ook hunne zonen en dochteren doorgaans hunne bewoners waren; en waar graven en gravinnen, edelen en prelaten zich opmaakten, om òf tot vergiffenis hunner zonden en tot behoud hunner zielen, òf tot bevordering van anderer geestelijk heil, zulke stichtingen tot stand te brengen, daar waren meestal van den aanvang af ruimer middelen ter beschikking, om in de eerste behoeften te voorzien. Maar waar dit ook niet het geval was, en de kloosterlingen zelfs in armoede moesten beginnen, daar duurde dit doorgaans niet lang. Hunne armoede, die een deel hunner heiligheid werd geacht, wekte bewondering en mededoogen, en beide en andere beweegredenen openden de hand van aanzienlijke begunstigers tot weldadigheid. Dan kwamen schenkingen van landen en renten in, offers voor aflaten enz., en weldra werden de

schamele bedehuizen in prachtige kerken, de leemen hutten in ruime woningen van kostelijken aanleg veranderd.

De abdij van Egmond, wier houten huis in het voorgaande tijdvak door een steenen werd vervangen [1], was reeds vóór het midden der dertiende eeuw een gesticht van indrukmakend voorkomen. Men had kerken en kapellen opgetrokken, torens en altaren gebouwd en de woonsteden van abt en kloosterlingen geenszins verwaarloosd; en lang vóór den dag van haren ondergang geleek zij veel meer naar eene versterkte stad met muren, grachten, poorten, werkplaatsen enz., dan voor een verblijf van navolgers van den h. Antonius of Benedictus gepast mogt geacht worden [2]. Eene dergelijke gedaanteverwisseling had met de abdij van Middelburg, Aduard, Bern en vele andere plaats. Die van Leeuwenhorst bezat reeds kort na hare opkomst, behalve andere gebouwen en vertrekken, eene infirmerie en „een scoehuis" (waar de schoenmakers voor het schoeisel der juffers zorgden?), en iets later had ook zij, gelijk Egmond, hare muren, grachten en poorten, haar molen, bak- en brouwhuis, hare wijn- en bierkelders, bottelarij, meelzolder, turfschuur enz. en daarenboven „hare heerenzaal en ridderkamer, hare gastenkamer en abdissezaal, hare confessoorskamer en kapittelhuis [3]." Nog ruimer echter en prachtiger was vermoedelijk de inrigting der abdij van Rijnsburg. Reeds bij hare stichting van zware trassteenen opgetrokken, moest zij in 1183 een prooi der vlammen worden, maar in twee jaren weder bewoonbaar gemaakt, werd zij sedert een gebouw of liever een zamenstel van gebouwen, waarvan men gezegd heeft, „dat het in Holland geen wedergade had." Het woonhuis der eigenlijke kloosterlingen bestond uit twee verdiepingen, waarvan de eerste de kapittelkamer

1) Zie boven, I, bl. 323.

2) Zie Römer, a. w. I. bl. 31, en over afbeeldingen der abdij, ald. II, bl. 254. In mijn bezit is eene goede schilderij, die in het jaar 1653 door G. Berckhout naar eene oudere gecopieërd werd. Zij vertoont het klooster in welstand en verschilt, wat de teekening betreft, maar weinig van de afbeelding, die Kist, *Ned. archief*, II, bl. 253, liet reproduceren.

3) Römer, I, bl. 129, 293 v.

bevatte, de groote eetzaal, de vertrekken der huisgeestelijken enz. De kapittelkamer was een statelijk lokaal, waarin de abdissen bij hare feestelijke intreden gehuldigd werden en de zusters met haar vergaderden, om over gemeenschappelijke belangen te raadplegen. De eetzaal was zóó ruim, dat er jaren waren, waarin men zes honderd en zestig ponden kaarsen tot hare verlichting behoefde, en een daaraan geëvenredigden voorraad van hout en turf tot verwarming harer drie stookplaatsen. Op de tweede verdieping vond men de woonvertrekken der abdis, de cellen en „den dormter" of slaapzaal der nonnen en de verblijven der novicen en scholieren. De cellen openden zich in gewelfde met tegels bevloerde gangen, en hare drempels of deurposten droegen sieraden en opschriften. Verder bezat het gesticht zijne school- en boekvertrekken, zijne werkplaatsen, voor de vervulling van allerlei levensbehoeften benoodigd, en van het hoofdgebouw afgezonderd het broederhuis, waarin de mannelijke kostgangers, bedienden en anderen een voegzaam onderkomen hadden [1]. Doch wij mogen den lezer met dergelijke berigten niet vermoeijen. Alleen moeten wij nog opmerken, dat de luister van sommige kloostergebouwen de vrucht van den arbeid en den kunstzin der bewoners zelve was. De herbouw der abdij van Lidlum, die in 1234 voltrokken werd, was een werk van den ingespannen ijver harer kloosterbroeders [2]. De prachtige kerk van Aduard, die men in 1224 grondvestte, werd onder de leiding van een der leekenbroeders der abdij opgetrokken, en in den aanvang der veertiende eeuw bouwden de kloosterlingen met eigen hand het ziekenhuis van de conversen [3]. Toen omstreeks 1238 de houten gebouwen van Bloemhof te Wittewierum voor steenen plaats maakten, werd de arbeid door den architect Everard van Keulen en zijne zonen bestuurd. Aan den bouw der kerk werkten de monniken en conver-

1) Zie de breedere beschrijving bij Schotel, a. w. bl. 8 vv.
2) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 168.
3) *Oudh. van Gron.* bl. 187, 220, 237.

zen van het huis, in vereeniging met de omwonende parochianen van het dorp [1].

Emo van Wittewierum, die bij ervaring wist, wat aan eene kloosterstichting verbonden was, oordeelde het eene onbedachte daad, zulk werk te ondernemen, als men niet reeds bij den aanvang in bezit van zekere hoeveelheid akkers en vee was [2]. Dit gevoelen was zoozeer in overeenstemming met de uitspraken van het gezond verstand, dat wij vermoeden, dat men er zich in de meeste gevallen naar gedroeg. Maar waar men ook anders dacht en, na het verwerven van het benoodigd terrein, op goed geluk den arbeid begon, onbekommerd voor den dag van morgen, daar vloeiden, gelijk wij boven met een woord aanduidden, doorgaans reeds spoedig schenkingen toe, waardoor het levensonderhoud der religieusen voor de toekomst verzekerd werd. Volgens de algemeene overtuiging der middeneeuwsche christenheid, gelijk ieder weet, waren weldaden, aan kerken en kloosters bewezen, goede werken, die men als Gode toegebragte diensten beschouwde, waarvoor de weldoener het hem verschuldigde loon mogt verwachten. Men gaf van zijne aardsche goederen, „opdat men een deel van de eeuwige erfenis verwierf", of „tot lafenis der ziele" van dezen of genen afgestorvene, over wiens staat men zich bekommerde, of „tot vergiffenis van zonden", wier last op het geweten drukte [3]. Zij die abdijen of conventen bevoordeelden door het schenken van hoeven, landerijen, dienstbaren, tienden, renten op gronden, huizen enz., werden deswege niet alleen voor vrienden der kloosterlingen gehouden, maar ook voor gehoorzame kinderen des Allerhoogsten. Hun werk heette eene vrucht van den heiligen geest, en hun voornemen, om het te volbrengen, een gevolg van hoogere inspiratie. Toen gravin Petronella zich met

1) Zie de uitvoerige berigten van Menco aangaande dezen bouw, Matth. *Anal.* II, p. 132 ss.

2) Emon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 54.

3) »Pro comparanda perpetuæ hereditatis porcione," »pro comparanda perpetua beatitudine," »pro anima fratris, sororis" cæt., »pro remedio peccatorum nostrorum;" deze en soortgelijke formulen komen gedurig in gift- en stichtingsbrieven voor.

Floris II in het huwelijk begaf, schonk zij aan het klooster te Egmond een harer eigenhoorigen met zijn huis, zijn land en gansche gezin. De monnik, die de milde gave nog tijdens het leven der vorstin boekte, wekte tijdgenoot en nageslacht op, om voor de weldoenster ijverig te bidden, terwijl hij zijne hoop uitdrukte, dat zij, „door goddelijke ingeving" bewogen, nog meer zou geven [1].

Het spreekt van zelf, dat de ruimste schenkingen inkwamen, wanneer de gestichten nog in het eerste tijdperk van hun bestaan verkeerden. Maar ook dan, als zij reeds rijk begiftigd waren, bleven hun steeds bronnen tot vermeerdering van goed en inkomen openstaan De pausen hadden in den loop der twaalfde en dertiende eeuw niet alleen aan de benedictijnen, maar ook aan de cisterciënsers en premonstreiters het regt verleend, om de erfenissen te aanvaarden, die hunnen monniken en nonnen toekwamen. Wanneer men nu in aanmerking neemt, dat volgens kerkregt geen kloosterling eenig eigendom mogt vermaken dan aan zijne medekloosterlingen, dan wordt het begrijpelijk, dat vele abdijen en conventen, na eene reeks van jaren, soms van eeuwen bestaan te hebben, hunne bezittingen naauwelijks konden meten [2]. Een ander middel tot uitbreiding hunner inkomsten vonden zij daarenboven in hetgeen ingebragt werd door hen, die als monniken of conversen aangenomen werden. De edelmoedigheid van den meer vermelden Hugo van Buren, die gaarne vrome mannen en vrouwen in zijne abdij opnam, ook al kwamen zij met ledige handen [3], was bij de kloosterprelaten vermoedelijk meer zeldzaam dan gewoon. Emo van Wittewierum, die overigens grooten afkeer van de zonde der simonie had en derhalve den verkoop van klooster-voorregten haatte, achtte het billijk, dat ieder, die in een behoeftig klooster eene stede zocht, aan zulk gesticht de inkomsten aanbood, waarvan hij, in de wereld zijnde, plagt te leven [4].

---

1) Zie de *Hecmundensia* in *Het nederl. rijks-arch.* I, bl. 206.
2) Zie Von Raumer, *Hohenstauf.* VI, s. 259 f.
3) Zie boven, bl. 12.
4) Emo, l. l.

Maar het begrip van behoefte en behoeftig zijn is zeer rekbaar. Terwijl het meer en meer gewoon werd van de inkomenden geld en goed te ontvangen, kwamen de kloosteroversten er te dikwerf toe, door allerlei slinksche wegen rijke lieden voor hunne gestichten te werven [1]. Emo zelf deelt ons daarvan een treurig voorbeeld mede. Toen zijn naamgenoot van Romerswerve gereed stond der wereld vaarwel te zeggen, wedijverden de abdijen van Groningen en Friesland met elkander om het bezit van den bemiddelden man. Van wege sommigen geschiedden zelfs aanbiedingen aan zijne zusters, dat men haar gaarne de goederen van haren broeder zou laten, zoo zij maar zorgden, dat deze zich in hun gesticht zou begeven en dan twee honderd marken inbrengen [2]!

Naarmate de inkomsten der kloosterlingen aanwiesen werd hun dagelijksch leven in den regel ook gemakkelijker, hunne woning fraaijer, hunne tafel milder voorzien. Merkwaardig is het, dat sommige gevers zich bij hunne schenkingen voornamelijk voorstelden, juist daartoe bij te dragen. Toen Alardus, de zesde abt van Egmond, zekere jaarlijksche penningen had afgezonderd, opdat daarvoor ten behoeve der broeders wijn zou aangekocht worden, dien men hun na zijn afsterven op den dag zijner memorie schenken zou, wekte zijn voorbeeld terstond navolging. Zekere Gerbernus van Utrecht en eene adellijke vrouw, Bava geheeten, gaven ieder een stuk land, waarvan de opbrengsten dienen moesten om der monniken behoefte aan wijn te vervullen (pro penuria vini, quam fratres paciebantur). Door den ijver van deze weldoeners aangevuurd, zorgde Alardus, dat straks voor hetzelfde doel nog meer verkregen werd, en om zeker te zijn, dat zijne beschikkingen

1) In de 15e eeuw namen de stedelijke besturen soms maatregelen, waardoor de eischen der kloostervoogdén ten aanzien van de gaven der inkomenden beperkt werden. De magistraat van Gouda gedoogde niet, dat de nonnen van het regularissen-klooster van St. Marie aldaar meer dan 65 engelsche nobels inbragten. Bragt iemand meer in, dan moest dat meerdere na den dood der geefster aan hare wettige erven komen. Zie Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 160.

2) Emo, l. l. p. 3.

even als die van Gerbernus en Bava te geenen tijde voor de tafelvreugde zijner benedictijnen onvruchtbaar zouden gemaakt worden, liet hij van een en ander in tegenwoordigheid van graaf Floris II en meer aanzienlijke getuigen een bezegelden brief opmaken, die zijnen opvolgers het lot van Dathan en Abiram, de verdoemenis van Judas en alle tijdelijke en eeuwige straffen bedreigde, zoo zij het wagen zouden vermelde wijnpenningen aan hunne bestemming te onttrekken [1]. Doch genoeg over der kloosterlingen woonsteden en middelen van bestaan. Slaan wij thans den blik op hen zelve, en beantwoorden wij in de eerste plaats de vraag, aan welke oorzaken het te danken was, dat onze benedictijner-, cisterciënser- en premonstreiterkloosters doorgaans reeds spoedig na hunne opkomst in meerdere of mindere mate bevolkt werden.

Gelijk de drijfveren menigvuldig waren, waardoor onze voorvaderen tot het werk der kloosterstichting aangezet werden, zoo waren ook de beweegredenen, waardoor zij ten klooster gedreven werden, zeer verschillende. Emo van Wittewierum leerde, dat liefde tot God en zucht om hem te behagen de éénige poort was, waardoor men op waardige wijze tot den monastieken staat kon ingaan, en dat de begeerte naar de tijdelijke voordeelen van dien staat zich, ja, mogt doen gelden, naardien men zonder het tijdelijke voor het eeuwige kwalijk leven kon, maar

1) Zie het stuk in de *Hecmundensia*, t. a. p. bl. 213 v. De bedreigingen — zij zijn te zeer van tragiesch-comischen aard dan dat wij ze den lezer mogen onthouden — luiden letterlijk aldus: »quod si quis successorum meorum hoc, quod non credo, infringere voluerit, iusticia obstante ad effectum non deducat, sed limitibus sanctæ ecclesiæ extraneus fiat et cum Dathan et Abiron in infernum descendat et omnes maledictiones, quæ in Deutronomio scriptæ sunt, veniant, et nomen eius deleatur de libro vivencium, nec cum iustis scribatur, et in die iudicii sit in sinistra parte cum Juda, traditore Domini, et cum diabolo dimergatur in stagnum ignis et sulphuris." Brieven, die op der klerken en monniken kelders betrekking hebben, komen niet zelden voor. In 1131 waren bij het kapittel van St. Pieter te Utr. nog negen præbenden, wier bezitters geen wijnuitdeeling genoten. De monastiek-vrome bisschop Andries ontfermde zich over die mannen en voorzag in hunne behoefte. Zie zijn brief bij Lindeborn, p. 440, en een zuiverder tekst bij Jungius, *Hist. comit. Benthem. Cod. dipl.* p. 357.

dat zij in geen geval op den voorgrond mogt staan [1]. Dat er sommigen, misschien velen waren, die bij hunne intrede in de monnikenwereld aan deze vrome eischen meer of min beantwoordden, zoodat zij vooral om Gods wil en uit liefde voor de vermeende volkomenheid des christenlevens den overgang uit de wereld maakten, mogen wij waarschijnlijk achten. Maar dat velen, ja de meesten, door gansch andere beginselen geleid werden, is, helaas, aan geen twijfel onderworpen. Emo zelf klaagde, dat de toeloop tot de kloosters in zijne dagen wel zeer groot was, maar dat bijna allen uit zucht naar wereldsche geneugten kwamen, terwijl slechts enkelen in verloochening van het aardsche hun heil zochten [2]. In de vijftiende eeuw was in ons vaderland een uitnemend schoon boekske in omloop, dat ons leert, dat de toenmalige monniken en nonnen hunnen staat te dikwerf gezocht hadden „uit angst der pijnen" en „uit begeerte der hemelsche glorie [3]." De zoodanigen gingen niet ten klooster, omdat zij bovenal een aangenaam leven begeerden, maar omdat zij dienaren waren van een meer verfijnd egoïsme: zij onderwierpen zich aan de monastieke tucht, omdat hun met zonden bezwaard geweten een weg zocht, waarlangs zij de helsche straffen zouden kunnen ontvlieden, of zij deden het op hoop van de eeuwige vreugde te verdienen [4]. Zoo de onbekende schrijver van dat opstel in de twaalfde en der-

---

1) »Ut per ostium intret, qui ad Deum converti desiderat, introduci debet principaliter propter Deum, et secundo propter temporalia, quia hoc sine temporalium subsidio nequit fieri." Emo. l. l. p. 43.

2) »Multi hodie ad monasteria currunt, et omnes habere cupiunt quod delectat, pauci brevissimam viam ad delicias, videlicet contemptum earum, inveniunt." Emo, l. l.

3) Zie het *Spiegelkijn van bekeer.* in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 242 vv.

4) Karakteristiek is de te Gouda bewaarde anecdote, die eene novice der clarissen aldaar, toen zij naar de kerk geleid werd, om hare gelofte af te leggen, dus laat spreken tot een jonkman, wiens uitroep haar »eene veel te brave dochter" noemde „om ten klooster te gaan:".

»Indien men 't namaels gelijk zou loonen,
Ik at veel liever bout als boonen,
En duurde eeuwig niet zoo lang,
Ik en ging niet dezen gang."

Zie Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 152.

tiende eeuw had geleefd, had hij ongetwijfeld dezelfde treurige opmerkingen gemaakt. Toen het klooster van Wittewierum nog in den aanvang was — zoo verhaalt ons Emo [1] — meldden zich op zekeren dag twee jongelieden aan, die in het nieuwe gesticht eene plaats wenschten. Zij waren beiden van aanzienlijken huize, elkanders neef en nicht en werden op hunne verklaring, dat zij der wereld vaarwel wilden zeggen, opgenomen. Dat zij zamen vroeger een zondigen weg bewandeld hadden, wordt door Emo wel niet berigt, maar toch eenigermate aangeduid. Van den jongen man althans zegt hij, dat hij losbandig van zeden en bedrijf was geweest. Vrees voor de eeuwige verdoemenis verontrustte hem en, door deze vervoerd, deed hij de vereischte gelofte van gehoorzaamheid en van trouw aan zijn voornemen om zich te bekeeren. Maar weldra vergat hij gelofte en voornemen. Hij verliet het klooster, wierp zich andermaal in den stroom der wereldsche ijdelheden, en zocht zich eerst op zijn sterfbed weder met God te verzoenen door aan het gesticht, waarin zijne nicht inmiddels eene vrome zuster geworden was, van zijne goederen te vermaken. Dat dergelijke gevallen maar al te dikwerf voorkwamen, houden wij voor zeker. Intusschen laat het zich vermoeden, dat vaak andere oorzaken zamenliepen, om abdijen en conventen nieuwe bewoners toe te voeren. Menschen vol mishagen over hunne toestanden en omgeving, teleurgestelden van hart, verzadigden van alle aardsche genietingen, vermoeiden door de plagen van hun levensweg waren te allen tijde menigvuldig, en dat de zoodanigen niet het geringste contingent aan de kloosterbevolking leverden, is hoogst waarschijnlijk. Een enkel voorbeeld moge onze stelling bevestigen, een voorbeeld dat wij wederom aan den kronijkschrijver van Wittewierum ontleenen.

Emo van Romerswerve, dien wij reeds meermalen noemden, was een aanzienlijke onder de edellieden van Groningerland, de éénige zoon zijner rijke ouders, schoon en krach-

---

1) L. l. p. 9 s.

tig naar het ligchaam, wel begaafd naar den geest, echtgenoot eener beminde en hartelijk wederminnende vrouw, maar in spijt van al die zegeningen geenszins gelukkig. Zijne begeerte naar het bezit van een erfgenaam zijner goederen werd niet vervuld, en toen hij zijne hoop op dat voorregt ten laatste opgaf, scheen alle levensvreugde voor hem ondergegaan. Nu had hij nog slechts ééne gedachte, in wier verwezenlijking hij belangstelling koesterde: hij wilde de wereld verlaten en als monnik den Heer dienen. Om dat oogmerk te bereiken, behoefde hij de toestemming zijner echtgenoot, maar deze werd hem geweigerd. Door die nieuwe teleurstelling nog dieper neêrgebogen, begon hij in zijne woning zich af te zonderen en een streng ascetiesch leven te voeren. Hij droeg een haren kleed onder zijn overig gewaad, sliep op een hard leger, en als hij zich aan zijne gade en zusters vertoonde, had hij slechts één woord op de lippen: „ik moet een klooster bouwen en daarin leven, en als erfvader van vele geestelijke zonen en dochteren sterven." De verongelijkte vrouw vernam dien wensch met toenemenden weedom, maar wilde van scheiden niet weten. Nadat aldus eenige tijd verloopen was, verschenen de kruispredikers in Groningerland, om allen, die den Heer liefhadden, ter vernieuwde heirvaart naar het oosten te roepen. Van die gelegenheid maakte Emo gebruik, om tot zijn doel te komen. Zijne echtgenoot kon hem, volgens kerkregt, verhinderen monnik te worden, maar zij kon hem niet beletten het kruis aan te nemen. Toen de arme dweeper haar het pijnlijk alternatief voorstelde, gaf zij met verscheurd hart ten laatste toe. Emo toog ten klooster, zijne gade naar het huis harer moeder, waar zij als „eene verlaten torteldduif een kuisch en vroom leven voerde", totdat zij in de vreeze des Heeren ten grave ging [1].

Die in een klooster eene stede begeerden, behoefden daartoe de toestemming der kloosteroversten. Toch is het waarschijnlijk, dat in sommige gestichten ook hier te lande, gelijk elders [2], bij de monniken en nonnen het regt be-

1) Emon. *Chron.* l. l. p. 1 ss.
2) Thomassinus, l.l. II, p. 95; vgl. Von Raumer, a. a. o. s. 249.

rustte, om hunne toekomstige broeders en zusters te kiezen, opdat zij vervolgens door de abten en abdissen aangenomen of bevestigd wierden. Maar niet zelden geschiedde het dat vreemde magten, wereldlijke of kerkelijke, dwang gebruikten, om dezen of genen mensch, dien men begunstigde of om verschillende redenen achter de kloostermuren wenschte, te doen opnemen. Daartegen zocht en verkreeg men dan wel pauselijke brieven. Zulk een brief bezat onder anderen de abdij van Middelburg sedert het jaar 1246. De abt aldaar behoefde niemand tegen zijn wil aan te nemen, al kwamen de bevelen daartoe zelfs van de curie [1].

Hoezeer de monniken en nonnen, die de geloften hunner orden hadden afgelegd, de zoogenaamde profesbroeders en profeszusters (professi, professæ), en de novicen (novitii, novitiæ), die zich tot de geloften voorbereidden, de eigenlijke kloosterlingen waren, maakten deze waarschijnlijk in geen enkel onzer gestichten de meerderheid van het personeel uit. In al onze abdijen en conventen ontmoette men zeker aantal scholieren (scholares), conversen en conversinnen (conversi, conversæ), in vele, zoo niet in de meeste, eenige kostgangers (proveniers) en hier en daar een kluizenaar of kluizenaarster.

De scholieren waren òf kweekelingen voor den monastieken staat, òf leerlingen die van buiten kwamen en straks na voltooide opleiding het klooster verlieten, om in kerk en maatschappij hunne plaats in te nemen. In abdijen en conventen, die wegens hunne scholen geroemd werden — wij zullen de voornaamste later leeren kennen — waren de laatstvermelden niet zelden zeer talrijk. Eerstgenoemden echter konden, ook in de aanzienlijkste gestichten, uit den aard der zaak niet vele zijn, daar hun getal van de voor hen bestemde præbenden afhankelijk was en in eene gepaste verhouding tot het getal der monniken en nonnen moest staan, in wier gezelschap zij zouden opgenomen worden, wanneer hunne vorming volein-

1) *Oudh. van Zeel.* I, bl. 46; vgl. boven II, 1, bl. 398 v.

digd was. Omstreeks het jaar 1257 verordende Lubbertus, abt van Egmond, dat zijne abdij voortaan dertig monniken-præbenden zou hebben. De præbenden der monniken-scholieren (monachi pueri scholares) waren daaronder begrepen, maar hoevele, vinden wij niet aangeduid [1]. Te Rijnsburg, waar overigens tal van adellijke dochters werd opgevoed, werden in den regel niet meer dan zes leerlingen gelijktijdig voor den nonnenstaat opgeleid [2]. Deze leerlingen werden ook oblaten (oblatæ geofferden) geheeten, omdat zij door hare ouders of bloedverwanten reeds in hare prille jeugd Gode en het kloosterleven waren toegewijd. Die toewijding geschiedde somtijds reeds op het zevende jaar der kinderen, later doorgaans op het tiende en twaalfde, maar altijd met veel ceremoniëel en feestelijkheid, waarbij zekere inkleeding plaats had. Zoodra eene oblaat ingekleed was, trad zij in het genot eener scholieren-præbende; zij leerde lezen en schrijven, vrouwelijke handwerken enz., totdat zij voor het noviciaat rijp werd geacht [3]. Hoezeer de regel van Benedictus in spijt van den humanen geest, die hem overigens doorademde, voorschreef, dat de oblaten na de inkleeding onvoorwaardelijk aan het klooster behoorden, en uitstekende kerkleeraren uit den aanvang van dit tijdvak dat voorschrift voor verbindend verklaarden, schijnt men later de onredelijkheid der zaak vrij algemeen gevoeld te hebben [4], en ook te Rijnsburg en elders in ons vaderland is dit vermoedelijk het geval geweest. Zeker is het, dat enkele rijnsburgsche oblaten voor de wijding, welke zij in hare kindsheid ondergaan hadden, geringe achting betoonden, daar zij, nog voordat zij haar noviciaat ingingen, zich door hare minnaars uit de abdij lieten ontvoeren [5].

De conversen en conversinnen, die bij de benedictijnen en cluniacensers reeds in het voorgaande tijd-

1) Joh. a Leidis, *Annal. Egm.* ed. Matth. p. 52.
2) Schotel, a. w. bl. 257.
3) Schotel, t. a. p.
4) Zie Mabillon, *Acta ss. ordin. s. Bened.* Sæc. VI, 1, p. xiv s. en vooral Du Cange in v. *oblatus*.
5) Schotel, a. w. bl. 258.

vak voorkwamen[1], waren menschen, die zich aan het gezelschap der monniken en nonnen aansloten, zonder de volheid der kloosterpligten op zich te nemen. Toch beloofden zij aan de oversten en wetten des huizes gehoorzaamheid, en dat zij zich niet eigenmagtig verwijderen zouden. Zij hadden eene eigene kleeding en tonsuur, maar waren niet gewijd[2]. De bewijzen, dat zij evenzeer in onze oudere als latere gestichten een aanzienlijk deel der bevolking uitmaakten, zijn ontelbaar. Uit brieven van de dertiende eeuw blijkt, dat er te dien tijde even als later bij de monniken van Egmond conversinnen leefden, gelijk omgekeerd bij de rijnsburgsche nonnen conversen woonden[3]. Het verschijnsel laat zich begrijpen, als men opmerkt, dat de conversen en conversinnen gewoonlijk met de diensten des dagelijkschen levens buiten het slot of de klooster-clausuur belast werden. In hoeverre zij van de leekenbroeders en leekenzusters onderscheiden waren en van de zoogenaamde familiares, die bij sommige orden niet, bij andere wel toegelaten werden, is niet duidelijk. De conversen schijnen den eigenlijken kloosterlingen nader gestaan te hebben, terwijl de leekenbroeders en familiares in den regel de arbeiders en handwerkslieden der gestichten zullen geweest zijn[4]. Even moeijelijk is het verschil aan te wijzen tusschen de conversen en donaten (donati, oblati), die in later tijden vooral bij de reguliere kanoniken der vergadering van Windesheim zoozeer gewoon, maar ook bij andere orden geenszins zeldzaam waren. De donaten, die òf klerken òf leeken waren, gaven zich zelve en hunne goederen aan het klooster over; zij beloofden gehoorzaamheid en dienden het klooster, zoo zij klerken waren, op klerikale wijze, b. v. door als rectoren en confessoren in onderhoorige gestichten op te treden, of, zoo zij leeken waren, door als metselaars, timmerlieden, kleêrmakers, veehoe-

1) Zie Gieseler, II, 1, s. 302, en Du Cange in v. *conversio*.
2) Manrique, *Annal. Cisterc.* I, p. 29; Von Raumer, a. a. o. s. 256 f.
3) *Hecmundensia*, t. a. p. bl. 217; Kluit, *Codex dipl.* p. 743.
4) Von Raumer, s. 257.

ders enz. zich nuttig te maken. Maar voor het meerendeel deden dit ook de conversen. Waarschijnlijk echter waren laatstgenoemden ten aanzien van hun goederen-bezit vrijer. De donaten toch schonken niet alleen alles wat zij bezaten, maar ook hetgeen zij nog te wachten hadden [1], terwijl de conversen bij hunne opneming in de meeste gevallen wel eene bepaalde gift uitreikten. In de abdij van Aduard, waarin van ouds twee honderd conversen bij de negen en negentig monniken woonden, en in die van Bloemkamp en waarschijnlijk elders, vormden zij gedurende de veertiende eeuw als het ware de staande armee, waarmede de abten hunne naburen bekrijgden [2]. Of ook de proveniers, die in sommige huizen woonden, zich op dergelijke wijze lieten gebruiken, blijkt niet. In de abdij te Assen kwamen zij in het midden der veertiende eeuw en later voor. Zij waren menschen van klerikalen of leekenstand, die, na zekere goederen aan de kloosterlingen afgestaan te hebben, daarvoor levenslang onderhoud genoten [3]. In de abdij van Rijnsburg woonden zij buiten de conventsgracht, maar binnen den ringmuur, die het gansche gesticht omgaf. De graven en gravinnen van Holland bezaten sinds oude tijden het regt, om bij hunne huldiging in elke abdij onder hun gebied een kostganger te plaatsen. Vele malen zonden zij zulke proveniers naar Egmond, Leeuwenhorst en Rijnsburg, meestal oude of begunstigde dienaren, die men in later dagen in een oudmannen- of invalidenhuis zou geplaatst hebben [4].

Van alle kloosterlingen, die wij tot nog toe leerden kennen, aanmerkelijk onderscheiden waren de kluizenaars en kluizenaarsters [5] (inclusi, inclusæ, reclusi, reclusæ),

---

1) Zie de *Regula sive constitut. cap. Windes.* p. 145 der uitg. van 1552, waarop wij later terugkomen. Vgl. Latomi *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 164 ss., en Pool, *Frederik van Heilo en zijne schriften*, Amst. 1866, bl. 4 vv.

2) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 243, *van Vriesl.* II, bl. 13.

3) Zie Magnin, *De voormal. kloosters in Drenthe*. bl. 231 vv.

4) Schotel, a. w. bl. 11.

5) Hospinianus (*De orig. monach.* ed. 1609, p. 268) plaatste de inclusi en inclusæ teregt onder de kloosterlingen, wier geschiedenis in het duister ligt.

de navolgers der aloude heremieten en anachoreten, die bij de Joden en heidenen reeds vóór de apostolische eeuw voorkwamen, zich bij de christenheid der derde eeuw zeer vermenigvuldigden, en na de invoering van het kloosterleven in getale wel verminderd, maar geenszins zeldzaam werden. Hieronymus en Cassianus, hoezeer de meest hartstogtelijke bevorderaars van het monnikendom in het westen, oordeelden dat de beoefenaar der ascese in de onherbergzame woestijn hooger stond, dan die in vereeniging met anderen in hetzelfde huis woonde [1], en zoo dachten velen, die daarom, als zij reeds eenigen tijd monniken geweest waren, niet zelden hunne broeders verlieten, om volslagen afzondering te zoeken. Daar het intusschen mogelijk en door de ondervinding waarschijnlijk bewezen was, dat sommigen, die zich aldus aan hunne kloosters onttrokken, daartoe meer gedreven werden door zucht om van de monastieke tucht ontslagen te zijn, dan door ernstigen ijver om zich in eenzaamheid te volmaken, werden kerk- en kloosteroversten er op bedacht, tegen dit kwaad een middel te zoeken, en zij meenden het te vinden in de inkluizing (inclusio, reclusio). Had Benedictus het aan zijne monniken veroorloofd, om, als zij zich in zijne gestichten lang en ernstig op een vroom leven toegelegd hadden, anachoreten te worden [3], latere abten bepaalden, dat die anachoreten, mannelijke of vrouwelijke, op eene aangewezene plaats in eene behoorlijk ingerigte cel „besloten" zouden worden. Terwijl dit in het westen geschiedde, had in het oosten iets dergelijks plaats, en in het oosten en westen beiden was het weldra noodig, dat kerkvergaderingen de zaak der kluizenaars in behandeling namen [3]. In een concilie, dat in 794 te Frankfort ge-

---

Helyot (I, p. 30 ss.) en de Bollandisten, (*Acta ss. Junii*, V, p. 151 ss.) leverden echter belangrijke bescheiden. Wat wij hier mededeelen, werd verzameld uit verstrooide berigten, wier bronnen wij nader zullen aanduiden. Onze Dionysius de karthuiser schreef *De vita inclusarum*. Zie zijne *Opera minora*, ed. Blomevennæ, Col. 1532, II, fol. 417 ss.

1) Helyot, p. 31.

2) Zie Benedicti *Regula*, bij Holstein, II, p. 11.

3) Helyot, p. 32.

houden werd, maakte men de bepaling, dat niemand kluizenaar mogt worden, tenzij de bisschop, onder wien hij ressorteerde, en zijn abt hunne toestemming hadden gegeven en beider bestellingen ten aanzien van de inkluizing werden gevolgd [1]. Intusschen ontbrak nog steeds een vaste regel, waarnaar de kluizenaars zich hadden te voegen, totdat een zoodanige omstreeks het einde der negende eeuw gesteld werd door een Franschman, Grimlaic geheeten. Volgens dezen regel moest de kluis der beslotenen steeds bij eene kerk gelegen zijn, en was het hun geoorloofd daarbij een kleinen tuin te bezitten. Zij zouden leven van hun handenarbeid en de gaven der geloovigen. Hunne woning moest twee vensters hebben, een waardoor zij met de buitenwereld de noodzakelijkste gemeenschap konden houden, een ander dat in de kerk uitzag en hun gelegenheid schonk deel te nemen aan de godsdienstoefeningen. Die de priesterlijke waardigheid bezaten, mogten op een klein altaar mis lezen. De deur moest wel gesloten en met het zegel van den bisschop of van den abt voorzien zijn. Zoo zij krank werden, nam men het zegel tijdelijk weg, opdat men hen mogt verplegen [2].

Ofschoon men veronderstellen mag, dat sedert de invoering der benedictijner-orde in ons land zich van tijd tot tijd ook kluizenaars onder onze vaderen hebben voorgedaan — Amandus en Willehad, die voor een tijd zich lieten besluiten, hadden hun het voorbeeld gegeven [3] — is hun bestaan ten onzent vóór het midden der twaalfde eeuw onzeker. Ongeveer te dien tijde echter ontmoeten wij in Gelderland, waar blijkens vele plaatsnamen [4] de anachoreten geenszins zeldzaam moeten geweest zijn, „den kluizenaar Gijselbrecht," van wien wij evenwel weinig anders weten dan dat hij uit zijne afzondering in de wildernis, naar het toen gestichte klooster Bethlehem bij

1) Zie bij Hartzheim, *Conc. Germ.* I, p. 326.
2) Helyot, p. 33.
3) Zie boven, I, bl. 72, en Anskar. *Vita Willeh.* Pertz, II, p. 382.
4) De Kluis, de Kloeze bij Lochem en elders.

Doetinchem overging [1], waaruit wij opmaken, dat hij geen eigenlijke ingekluisde is geweest, maar een asceet, die voor een tijd het heremieten-leven voerde, zooals dat in die dagen en later ook anderen in Limburg, Brabant en elders deden. Maar van den aanvang der dertiende eeuw vinden wij in Groningen en Friesland menigvuldige kluizenaars vermeld; en wel zóó, dat men hen van de zoo even besproken heremieten of woestijnbewoners ligt onderscheiden kan. Nog vóór 1225 treffen wij binnen de stad Groningen eene kluizenaarster aan, die daar bij de inwoners groote eer schijnt genoten te hebben [2]. In 1232 werd het dorp Usquert door eene gewapende bende overvallen. De woestelingen staken de kerk in brand, en niet alleen het heiligdom werd door de vlammen verteerd, maar ook „een kluizenaar van goeden naam," die bij de kerk besloten zat [3]. Twee jaren later verschenen te Apingadam en in de omstreken de kruispredikers tegen de Stedingers. Hun woord, gelijk wij weten [4], vond in het algemeen geringen bijval, en inzonderheid de kluizenaars, die er in groote menigte waren en bij het volk veel invloed hadden, verzetten zich tegen hen. De predikers kwamen met die lieden in fellen woordenstrijd en zochten hen tot zwijgen te brengen. Maar bij één van de kluizenaars althans gelukte het hun kwalijk. Die man was een conversbroeder uit het vroeger vermelde benedictijner-klooster te Rottum [5] en had zijne kluis te Stitswerd (Stetheswerd). Uit zijne kleine woning ontraadde hij den landlieden den togt der wraakgierigen tegen hunne stamgenooten in het Oldenburgsche, en waarschijnlijk gebruikte hij daarbij oneerbiedige bewoordingen tegen de monniken en de kerkprelaten, die hen afgezonden hadden. Dat heette in die dagen „blasfemie," en van blasfemie werd de moedige kluizenaar

---

1) Zie Nijhoff in zijne *Bijdragen*, IX, bl. 3 v.
2) Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 126.
3) Emon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 92.
4) Zie boven, II, 1, bl. 17 v.
5) Zie boven, bl. 13.

beschuldigd. Men opende zijn verblijf en liet hem met eene gewapende magt naar Groningen brengen, waar men hem bijna tot den brandstapel veroordeelde, maar zich vergenoegde met hem naar Rottum te zenden, opdat hij daar in eene onderaardsche gevangenis eeuwige penitencie deed[1]. Omstreeks 1325 vermaakte Sofia van Gelder eenige giften aan vier kluizenaars, die te Lier en Waveren in Brabant en elders leefden[2]. In de laatste helft der veertiende eeuw woonde bij Roermond eene kluizenaarster, die later eene vergadering van dominikaner-nonnen stichtte[3], en in 1392 eene andere te Brielle, waarschijnlijk bij de parochiekerk aldaar. In afwachting van haar overlijden, schonk graaf Albrecht de kluis van laatstvermelde aan Hase Willems, „bastaarddochter van Naaldwijk[4].” Te Nijkerk op de Veluwe vereerde men er twee, die in 1432 en 1434 van den hertog van Gelder „pelsen en winterrokken” ten geschenke kregen[5]. In 1437 hadden ook de Hagenaars een kluizenaar in hunne nabijheid, die echter een heremiet, geen kloosterling schijnt geweest te zijn[6]. Te Middelburg waren in 1466 meerdere kluizenaarsters, die volgens testamentaire beschikking van Adriaan van Borselen, heer van Brugdamme, ieder zes gulden ontvingen[7]. Bij de abdij van Rijnsburg zullen mede van tijd tot tijd kluizenaarsters voorgekomen zijn[8]. Bij de Buurkerk te Utrecht bewoonde zuster Bertke, de liefelijke zangster onzer devoten, die wij later nader zullen leeren kennen[9], hare kluis gedurende zeven

---

1) Emo, l. l. p. 95.
2) Zie den brief in den *Cod. dipl.* van het hist. gen. te Utr. 2e ser. I, bl. 23.
3) Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldr.* p. 108.
4) *Navorscher*, 1866, bl. 330.
5) Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 473.
6) *Mededeel. van de vereen. ter beoef. der gesch. van 's Gravenh.* I, bl. 304.
7) Matth. *Anal.* II, p. 290.
8) Schotel, a. w. bl. 11.
9) Zie voorshands *Acta ss. Junii*, V, p. 151 ss. en mijn opstel in den *Kalender*, 1863, bl. 84 vv. Dat Bertke eene eigen zuster van Iodocus Borre, den suffragaan van David van Bourg., was, leert ons De Jonghe, *Desolata Bat. dominic.* p. 21.

en vijftig jaren (1457– 1514). Deze behoorde naar alle waarschijnlijkheid tot de reguliere kanonikessen van het klooster Bethlehem in de kathedraalstad, waarom dan ook „de prior der regulieren binnen Utrecht de sleutels harer kluize bewaarde," een bewijs dat de insluiting niet alleen bij de benedictijnen en verwante kloosterfamiliën, maar ook bij andere orden voorkwam, wat trouwens van elders bekend is [1].

Bij onze mededeelingen aangaande de verbreiding der benedictijner-, cisterciënser- en premonstreiter-orde in onze gewesten hebben wij bij herhaling gewag gemaakt van dubbelkloosters (monasteria duplicia), waarin monniken en nonnen zamenwoonden. Dat zij geenszins zeldzaam waren, heeft de lezer kunnen opmerken, en men heeft geen reden om er zich over te verwonderen. Dubbelkloosters kwamen reeds voor in de kerk der vierde en vijfde eeuw, en hoezeer de synode van Agde in Frankrijk ten jare 506 beval, dat „òf wegens de listen des duivels òf wegens de achterspraak der menschen" tusschen de kloosters voor de beide sexen een grooter afstand moest zijn dan gewoon was, bleven zij alom voortbestaan [2]. Dat dit geschiedde, laat zich begrijpen. Waar een nieuw klooster opkwam, heerschte bij de broeders in den eersten tijd doorgaans eene warme devotie, die door alle gemoedelijke geloovigen en het meest door die van het ander geslacht bewonderd werd. Devote vrouwen wenschten onder de leiding dier heilige mannen te staan en in hunne godsdienstoefeningen en goede werken te deelen, en als zij weldoensters van het nieuwe gesticht waren, wat niet zelden het geval was, werden zij door de kloosteroversten met de beste bedoelingen opgenomen. Wanneer echter het aantal der zusters groot werd, zoodat het in het gesticht aan de

---

1) Ook onze Joh. Busch had te Hildesheim zijne inclusæ, die onder den regel der augustijners stonden. Merkwaardig is het, dat deze vrouwen ieder hare dienstmaagd hadden, die »abra" heette (= ἅβρα, ancilla, famula; Du Cange in v.) en mede een ascetiesch leven voerde. Zie Joh. Busch bij Leibnitz *Script. Brunsvic.* II, p. 909.

2) Zie mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, 2e druk, I, bl. 82.

noodige ruimte begon te ontbreken, of wanneer er een of ander voorviel, dat voor ernstige gevaren deed vreezen, werd men wel niet op eene volstrekte scheiding, maar toch op zekere afzondering der gezelschappen bedacht. Men bouwde in meerdere of mindere nabijheid des gestichts eene woning voor de nonnen en maakte eenige bepalingen, waardoor de onderlinge betrekking der beide huizen voor de toekomst geregeld werd. Zoo ontstonden, om geene andere te noemen, bij de premonstreiter-abdij Bloemhof de proostdij Rozenkamp [1], en bij de abdij van Oostbroek het ons reeds bekende Vrouwenklooster. Toen het laatstvermelde huis door zijne bewoonsters betrokken werd, deed de abt de volgende verordeningen beschrijven: de nonnen zouden zich nooit mogen onttrekken aan de magt (dominium) van hem en zijne opvolgers, en zonder hunne toestemming niet tot eene andere orde overgaan; bij toekomstige abtskeuzen mogten zij geen stem hebben, maar zich zelve eene priores kiezen en haar des noods weder afzetten, maar niet zonder approbatie van den abt; den procurator, dien de abt haar toevoegde, moesten zij aannemen en zich geduldig onder zijn bestuur voegen; wegens de armoede des huizes zouden zij na mettentijd zich met handenarbeid bezig houden; buiten en binnen het gesticht mogt geene non zonder goedkeuring van den abt eenig privaat eigendom bezitten; die zich aan deze voorschriften ongehoorzaam betoonde, werd met afsnijding van „de gemeenschap des ligchaams en bloeds van Christus" en met ontbering van de christelijke begrafenis bedreigd [2]. Dat dergelijke en andere bepalingen later soms vernieuwing of uitbreiding behoefden, is bekend, en evenzeer dat de betrekking tusschen beide huizen niet altijd eene aangename was [3]. Twisten over eigendomsregten, correctiën en visitatiën van de zijde der abten kwamen voor, en in 1322 moest bisschop Frederik van Zyrik er op aan-

1) Emon. *Chron.* l. l. p. 20; vgl. boven, bl. 35.
2) Zie het stuk bij de Geer, in den *Cod. dipl.* van het hist. gen. te Utr. 2e ser. IV, 2, bl. 1 v.
3) Zie boven, bl. 7.

dringen, dat de broeders en zusters, „om den wille van de eerbaarheid des geslachts (sexus verecundia) en den argwaan" des volks, zich zouden onthouden van alle onderlinge ontmoeting bij kerkmissen, processiën, broederschapsmaaltijden enz. [1].

Statistische opgaven aangaande de getalssterkte der kloosterbewoners zijn slechts weinige tot ons gekomen, maar genoegzaam om ons te leeren, dat deze in de verschillende gestichten onderscheiden was. De abdij bij Anen was oorspronkelijk voor vijf en twintig nonnen bestemd [2]. In 1257 bepaalde men te Egmond, dat aldaar dertig præbenden zouden zijn, waarvan eenige, waarschijnlijk vier of vijf, voor de monniken-scholieren afgezonderd werden. In 1419 echter waren er niet meer dan zestien monniken en later somtijds maar zes of zeven [3]. Te Rijnsburg, waar men met de twaalf nonnen van Lutter begon, klom het getal in volgende tijden tot veertig [4]. In 1241 waren de nonnen van Vrouwenklooster zoo talrijk geworden, dat zij uit gebrek begonnen te bedelen. Onze bisschop Otto III gebood, dat men de zusters moest laten uitsterven tot op een dertigtal behalve de priores [5]. Te Aduard had men gewoonlijk negen en negentig monniken en twee honderd conversen [6]. Na 1377 moesten de nonnen van Koningsveld tot op twintig verminderd worden [7]. Hoogstbelangrijk zijn de mededeelingen aangaande eene officiële telling, die omstreeks 1287 van wege de orde der premonstreiters in hunne gestichten in Groningen, Friesland en Oost-friesland plaats had, nadat een vreeselijke watervloed de bevolking dier huizen aanmerkelijk gedund had. In het klooster van den Olijfberg en dat van Sconamore telde men twintig, in Nieuwklooster zes en vijftig, te ter Apel zeventig, in Aland negentig, te Lange honderd, te Silt-

1) Zie de stukken bij de Geer, t. a. p. bl. 17 vv. 38 vv. 48 vv.
2) Zie boven, II, 1, bl. 113.
3) Zie boven, bl. 51, en Römer, I, bl. 270 v.
4) Schotel, a. w. bl. 258.
5) Zie het stuk bij De Geer, t. a. p. bl. 19.
6) Zie boven, bl. 53.
7) Römer, I, bl. 159.

wolde honderd en zestig, te Marne twee honderd en veertig, te Mariëngaarde en Dokkum vier honderd, te Lidlum zes honderd, te Wittewierum omstreeks duizend koppen[1]. Dat onder de grootere cijfers niet alleen eigenlijke monniken en nonnen, maar ook conversen enz. begrepen waren, zal wel niet betwijfeld mogen worden.

---

§ 5.

Het kloosterleven der benedictijnen, cisterciënsers en premonstreiters. (Vervolg).

Bij de algemeene overtuiging, dat de intrede in den monastieken staat een overgang uit de wereld tot de gemeente der ware christenen moest geacht worden, eene wedergeboorte tot het hoogste geestelijke leven, was men er te allen tijde op bedacht, om hen, die monniken of nonnen wenschten te worden, vóór hunnen overgang behoorlijk te beproeven en bij dien overgang zelven onder voegzaam ceremonieel te wijden, opdat de bewustheid aangaande het gewigt van den stap, dien zij deden, voor altijd bij hen bevestigd wierd. Het noviciaat leidde tot de consecratie en de consecratie verhief den alledaagschen christenmensch tot een religieus, die onder de tucht van zijn orderegel en de leiding zijner kloosteroversten den weg der volkomenheid zou bewandelen.

Wanneer iemand in een benedictijner- of cisterciënserklooster opgenomen wenschte te worden, liet men hem, waar men den regel van Benedictus[2] stipt naleefde, lang voor de poort staan en bij herhaling aankloppen, en eer men hem nog den toegang verleende, deed men hem, hetzij door onvriendelijke woorden of anderzins, moeite aan, om al aanstonds te zien, of hij een mensch

---

1) Zie Ubbo Emm. *Rer. Fris. hist.* p. 179, en vooral *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 12.

2) Wij gebruiken hier en vervolgens de uitgave van Holstein, *Codex regul*, Part. 2 p. 5 ss.

van lijdzamen zin was. Hield hij zich hierbij naar wensch, dan ging de poort open en de kandidaat werd in het gastenhuis gevoerd, waar men hem gedurende eenige dagen naauwkeurig gadesloeg, totdat men hem onder de novicen opnam. Waarschijnlijk ging die opneming overal met eenige plegtigheid gepaard; te Rijnsburg althans was zij eene feestelijke acte, waaraan niet alleen het gansche convent, maar ook de bloedverwanten der aanstaande non deelnamen [1]. De duur van het noviciaat was volgens het voorschrift van Benedictus een vol jaar, waarin men den nieuweling bij herhaling den regel voorlas en naar zijne geschiktheid voor het kloosterleven onderzocht [2].

De consecratie of wijding van een benedictijner- of cisterciënser-monnik was eene indrukmakende plegtigheid, waar zij volgens den regel geschiedde. Men voerde hem op een zon- of feestdag in de kloosterkerk, opdat hij in tegenwoordigheid van zijne aanstaande oversten en broeders gedurende de mis zijne geloften deed. Die geloften betroffen zijn voornemen om standvastig te volharden in de orde, in gehoorzaamheid aan hare prelaten en in een leven, waartoe kuischheid en armoede behoorden. Wanneer hij ze inleverde — zij moesten door hem zelven geschreven of minstens onderteekend zijn — en zijn geschrift op het altaar legde, dat naar behooren met relieken was voorzien, sprak hij het woord van den psalmist: „neem mij aan, o Heer, volgens uwe toezegging, en ik zal leven [3]!" Dat woord werd door de hem omringenden herhaald en gevolgd van een „gloria Patri", waarna hij zich voor hunne voeten wierp en om hunne voorbeden vroeg. Hierop volgde de inkleeding, waarbij hem zijn eigen gewaad ontnomen en het kloostergewaad aangetogen werd. Waarschijnlijk had hij ten slotte te communiceren, hoezeer de regel van Benedictus hiervan geen gewag maakt. Zijne geschreven geloften werden bewaard

1) Schotel, a. w. bl. 258.
2) *Regula Bened.* l. l. p. 53.
3) Ps. 119: 116.

en hem, ook als hij later ontrouw werd en het klooster verliet, nimmer teruggegeven [1].

Het spreekt van zelf, dat eene nonnenwijding in de hoofdzaak met die der monniken overeenkwam. Toch hadden, in overeenstemming met het vrouwelijk karakter, bij eerstvermelde eenige eigenaardige ceremoniën plaats. Van de wijze, waarop men eene nonnenconsecratie te Rijnsburg plagt te voltrekken, zijn uitvoerige berigten bewaard [2], die wij niet zullen herhalen. In het pontificale van St. Marie te Utrecht, waarvan wij vroeger een- en andermaal gebruik maakten [3], komen breede voorschriften voor aangaande de vormen, die bij eene nonnenwijding moesten inachtgenomen worden, wanneer zij door den bisschop werd volbragt. Het afnemen van de geloften door ondervraging [4], het zegenen van de kleedingstukken, den sluijer en de wijdingskroon, namen daarbij de voornaamste plaats in. De sluijer werd door den bisschop uitgereikt met het woord: „neem de wijle, waaraan gij gekend wordt als eene zuster die de wereld heeft veracht" [5]. De kroon was eene strook witte zijde, linnen of wol, ongeveer twee vingers breed en met vier roode kruisen versierd [6]. Als de bisschop zijn ring aan den vinger der jonkvrouw stak, zeide hij: „ik verloof u den Heere Jezus Christus, die u onverlet beware en tegen alle verderf behoede [7]!"

Ten gevolge van het joodsch-christelijk karakter, dat het

---

1) *Regula Bened.* p. 54.

2) Zie Schotel, a. w. bl. 259.

3) Zie boven, II, 1, bl. 257. De voorschriften, die »De consecratione sacrarum virginum" betiteld zijn, wijken in vele opzigten af van die het ald. bl. 258 n. 1, vermelde *Pontificale romanum* bevat.

4) De bisschop vroeg de jonkvrouw, of zij den maagdelijken staat wilde houden, enz. Op elke vraag antwoordde zij: »volo!" Te Rijnsburg en elders schreef men de gelofte op een stuk perkament, overeenkomstig den wil van Benedictus. Schotel, a. w. bl. 261, deelt zulk eene schriftelijke verklaring woordelijk mede.

5) »Accipe velamen, quo cognoscaris mundum contempsisse," cæt.

6) »Nota quod istæ coronæ non sunt aliud nisi quædam telae, de serico albo vel lana alba seu lino factæ, latitudinis duorum digitorum vel circa, quibus quatuor cruces rubeæ sunt infixæ," cæt.

7) »Episcopus annulum suum pontificalem infert digito cuiuslibet consecrandæ, dicens: despondeo te," cæt.

gansche leven der riddeneeuwsche kerk kenmerkte, moesten hare kinderen, die hare religieusen bij uitnemendheid zouden zijn, noodzakelijk op een zeer wettiesch standpunt staan. Het was niet genoeg, dat monniken en nonnen zich ernstig voornamen in gehoorzaamheid, kuischheid en armoede te leven, en dat zij hun voornemen daartoe plegtig uitspraken; hun geheel bestaan moest van de ure, waarop zij ingekleed werden, afhankelijk gesteld zijn van naauwkeurig beschreven bepalingen en in den volsten zin van het woord een reglementair bestaan wezen. Zoo had Pachomius de zaak reeds in de vierde eeuw begrepen, en ook vader Benedictus en anderen na hem in het oosten en westen koesterden dezelfde meening. Zij beschouwden den drievoudigen eisch, waarop de drievoudige gelofte gevorderd werd, als de algemeene grondwet van het monachisme, maar voegden aan die grondwet ieder hunne regelen toe als organieke voorschriften, waardoor het doen en laten hunner geestelijke zonen en dochteren tot zelfs in kleine bijzonderheden zou bestuurd worden. Is het dien vromen mannen nooit in de gedachten gekomen, dat zij in spijt van al hunnen ijver om den Heer, dien zij minden, ware discipelen toe te voeren, inderdaad de school van het farizeëndom heropenden, waardoor die Heer en zijne zaak zoo deerlijk werden miskend, en dat zij, zaaijende wat de knechten der wet en overlevering oudtijds hadden gestrooid, der menschheid een nieuwen oogst van ziekelijke vroomheid en velerlei ellende bereidden?

De regel van Benedictus, die wegens den geest van gematigdheid en humaniteit, die hem bezielt, boven andere beroemd en roemwaardig is, bevat in drie en zeventig hoofdstukken tal van voorschriften, zoowel voor het huiselijk als het zedelijk en godsdienstig leven zijner kloosterlingen. Waar men hem naauwgezet naleefde, wat ook in ons vaderland, gelijk wij later zien zullen, geenszins altijd het geval was, zorgden de broeders, dat door hunne gemeenschappelijke keus een abt aan hun hoofd werd geplaatst, die wegens zijne vroomheid en wijsheid die onderscheiding verdiende. De abt stelde

na beraad met zijne monniken een proost aan, die in alles aan hem gehoorzaam zou wezen; en in sterk bevolkte gestichten zou hij ook zijne dekens hebben, aan wie onder hem en den proost het opzigt over de broeders was opgedragen. Gemeenschappelijke godsdienstoefeningen werden het hoofddoel van der kloosterlingen leven geacht, en de vormen en handelingen dier godsdienstoefeningen voor dag- en nachttijden, zon- en feestdagen van het gansche kerkjaar waren naauwkeurig voorgeschreven. Te twee uren na middernacht zouden allen hun leger verlaten, om eerst den metten- en vervolgens den priemtijd te vieren door het lezen en zingen van bepaalde psalmen, hymnen, gebeden enz. Na priemtijd waren vier uren aan handenarbeid gewijd. Dan volgden de godsdienstoefeningen van tercie-, sext- en noentijd, en in den namiddag wederom handenarbeid. De dag werd besloten met den vesper en completetijd, waarbij nogmaals zekere psalmen, gebeden enz. werden gezongen en gelezen. Gehoorzaamheid en ootmoed werden evenzeer als algemeene liefde tot God en de menschen als de hoofddeugden der monniken geroemd, en ernst en stilzwijgen een ieder ten pligt gesteld. Niemand zou meer spreken dan de wil der oversten of de noodzakelijkheid eischte, en alle woorden en gebaren, die gelach of ongepaste vrolijkheid konden verwekken, moest men zorgvuldig vermijden. Zoo het mogelijk was, moesten alle broeders den nacht in ééne slaapzaal doorbrengen, een ieder op zijn eigen bed, geen twee op één. Was het gezelschap voor ééne slaapzaal te groot, dan zouden tien of twintig broeders onder het opzigt der dekens in één vertrek gelegerd worden. In alle vertrekken moest tot den morgenstond een licht branden. Zonder kleederen mogt niemand zich te bed begeven, en naast een jongeren monnik moest steeds een oudere slapen. Het opzigt over de voedingsmiddelen was bij den keldermeester, die een zuinig maar niet gierig, een verstandig en regtvaardig man behoorde te zijn. Onder hem deden de broeders op hunne beurten de benoodigde diensten in

de keuken. De zorg voor de kleeding en het beweegbaar eigendom des gestichts berustte bij sommigen, die door den abt aangewezen waren. De dagelijksche kost bestond uit twee schotels vruchten of groente, één pond brood en zekere hoeveelheid wijn of anderen drank, zoo men geen wijn hebben kon. Vleesch van viervoetige dieren was verboden. Bij den maaltijd mogt niemand spreken, opdat allen met onverdeelde aandacht luisteren zouden naar hetgeen ter stichting voorgelezen werd. Kranken en ouden van dagen hadden aanspraak op beter voedsel, en kinderen en grijsaards moesten in het algemeen met toegevendheid en eerbied behandeld worden, gelijk men vreemdelingen en gasten, inzonderheid arme, ook met de grootste voorkomendheid te bejegenen had. Het geringste vergrijp bij de koordienst, het aanheffen van een verkeerd psalmvers enz., zoo ook het breken of verliezen van eenig werktuig in keuken of hof moest geboet worden met eene schuldbelijdenis voor de broeders. Die bewijzen van hoogmoed, ontevredenheid en ongehoorzaamheid gaf, werd in het geheim gewaarschuwd en vermaand; baatte dit niet, dan volgde openbare berisping; hielp ook dit niet, dan werd de overtreder met den ban en bij grove uitbarstingen zijner zonde met ligchamelijke straffen, roedeslagen en gevangenis getroffen. De ban bestond in uitsluiting van den gemeenschappelijken maaltijd of van het gemeenschappelijk gebed, of van beiden gezamenlijk. Zoo de zondaar geheel onverbeterlijk bleek, werd hij uit de orde gestooten, en na driewerf herhaalde uitstooting niet meer aangenomen. De pligt der gehoorzaamheid was voor allen onbegrensd; die met bevelen belast werd, welker volvoering hem onmogelijk scheen, kon zich met bescheidenheid laten hooren, maar moest bij het besluit der oversten berusten en ook het onmogelijke beproeven. De kloosterlingen zouden zooveel doenlijk van de buitenwereld afgezonderd blijven, waarom molens, werkplaatsen, vijvers enz. binnen den omtrek van het gesticht moesten zijn. Zonder verlof van den abt mogt geen religieus, zelfs van zijne

naaste bloedverwanten of eenigen broeder-religieus, brieven en andere geschriften ontvangen. Broeders, die wegens gewigtige redenen op reis waren, zouden op de kanonieke uren, waar zij zich ook bevonden, knielen en in stilte de voorgeschreven gebeden doen, en op straf van excommunicatie buiten het klooster niet eten, zoo zij nog denzelfden avond binnen hun gesticht konden zijn. Geen broeder mogt bij zijne terugkomst verhalen van hetgeen hij in de profane wereld gezien of gehoord had. Terwijl hij op weg was, had hij niet alleen zijn hart te bewaken, maar ook zijn ligchaam, en even als binnen het klooster of waar hij verkeerde, moest hij ook dan, wandelende, staande of zittende, hoofd en oogen ter aarde buigen, ten teeken van ootmoed, alsof hij voor den troon des oppersten regters stond. De kleeding der broeders mogt verschillend zijn, overeenkomstig klimaat en saisoen. Voor winter en zomer had men zwaardere of ligtere kappen (cucullae), twee rokken (tunicae) tot verwisseling bij dag en nacht en wegens het wasschen, en een scapulier (scapulare), oorspronkelijk een tot de knieën reikend kleed met armgaten, dat bij den arbeid werd gebruikt. De kleur was onbepaald, maar gewoonlijk bezigde men witte rokken en zwarte scapulieren [1].

Onze mededeelingen aangaande den regel, waardoor het leven der benedictijnen bestuurd werd, stellen den lezer in staat, zich tevens een juist denkbeeld van dat der cisterciënsers te vormen. De beweging in de monnikenwereld toch, die voormaals van Citeaux uitging, was eene reformatorische, die tegenover de benedictijnen wel een separatistiesch karakter aannam, maar in den aanvang althans niets anders bedoelde dan de hervorming van laatstgenoemden, de herstelling der religie van Benedictus in hare oorspronkelijke gestalte. Toen Albericus, de tweede abt van Citeaux, zijnen broederen hunne eerste statuten [2] gaf, stelde hij de strengste ob-

1) De lezer vindt al deze voorschriften bij Holstein, l. l., en in uittreksel bij Biedenfeld, a. a. o. I, s. 225 ff., en bij vele anderen.

2) Men vindt ze bij Miræus, *Chron. cisterc.*, p. 24 ss. en Manrique, *Annal. cisterc.* I, p. 23 s.

servantie van al wat Benedictus bepaald had, op den voorgrond, en toen zijn opvolger de beroemde oorkonde der liefde (charta caritatis) ontwierp [1], waardoor de organisatie der orde haar beslag verkreeg, deed hij hetzelfde. Toch werden in de statuten van Albericus en Stefanus [2] eenige voorschriften gegeven, die te eigenaardig zijn, dan dat wij ze met stilzwijgen mogen voorbijgaan. Terwijl zij alle afwijkingen van Benedictus' regel ten aanzien van spijsgebruik, kleeding enz. ten scherpste verboden, en eveneens het bezit van vreemde kerken en kerkelijke inkomsten, die de benedictijnen in alle landen reeds te zeer verrijkten, gedoogden zij het schenkingen te ontvangen van landerijen, bosschen en wateren, die de broeders in eigen gebruik konden nemen. Wat het stichten van kloosters betreft, voortaan mogt men geen nieuwe bouwen dan in eenzame oorden; want van Benedictus had men nooit vernomen, dat hij de huizen zijner religieusen in steden of dorpen had opgetrokken. Het aannemen van conversen werd aanbevolen, opdat de monniken, door den handenarbeid dezer lieden gesteund, des te trouwer hunne godsdienstoefeningen mogten waarnemen. Het gebod der armoede werd ook op het kerkornaat toegepast. Daar de benedictijnen en cluniacensers de weelde in hunne heiligdommen invoerden, zouden de cisterciënsers in alles den pronk vermijden en de hoogste eenvoudigheid zoeken. Gouden en zilveren kruisen, kostbare kandelaren, wierookvaten enz. werden niet geduld. Alleen de avondmaalskelk mogt van verguld zilver zijn, en zoo ook de zuigpijp (fistula), die de broeders bij de communie bezigden [3]. De kleur der orde-dragt, die door Benedictus onbepaald gelaten was, zou in het algemeen de witte zijn.

Gelijk de stichters der orde van Citeaux hunnen vol-

1) Men vindt haar bij Manrique, l. l. p. 109 ss., en bij Henriquez, l. l. p. 35 ss.
2) De statuten van Stefanus vindt men bij Manrique, l. l. p. 51.
3) Het is hoogst merkwaardig dat de cisterciënsers het avondmaal nog onder beiderlei gestalte nuttigden, lang nadat den leeken de wijn onttrokken was. In 1261 werd het hun verboden, wat echter niet kon beletten, dat het gebruik hier en daar voortduurde. Zie Manrique, l. l. p. 53.

gers geen nieuwen regel stelden, maar zich vergenoegden met het inscherpen van dien van Benedictus, waaraan zij slechts eenige statuten toevoegden, zoo gaf ook Norbertus zijnen premonstreiters geen anderen dan dien der reguliere kanoniken, dien men aan Augustinus toeschreef[1], waaraan hij eenige bepalingen verbond, waardoor het leven zijner leerlingen, meer dan bij de gewone kanoniken het geval was, een monastiek karakter zou aannemen. Ook zij moesten strenge afscheiding van de wereld zoeken, het stilzwijgen in acht nemen, zich van vleeschspijzen onthouden enz., en overigens op de wijze der benedictijnen en cisterciënsers in hunne godsdienstoefeningen, in gehoorzaamheid aan hunne oversten en in betrachting der liefde jegens God en den naaste het volkomen christenleven najagen. Hetzelfde werd zijner nonnen ten pligt gesteld, die nimmer haar klooster mogten verlaten en zelfs met hare naaste bloedverwanten geen gesprek houden, dan in tegenwoordigheid van twee .mede-religieusen. In de kleederdragt der mannelijke en vrouwelijke premonstreiters was de witte kleur de heerschende[2].

Tot handhaving der kloosterwetten en goede tucht behoefden alle monastieke gezelschappen hunne oversten en beambten, die, met de broeders en zusters onder denzelfden regel gesteld, naar eisch van dien regel de gemeenschappelijke belangen zouden voorstaan. Aan het hoofd aller abdijen stond een abt of eene abdis, die volgens gemeen kerkregt door de monniken en nonnen gekozen werden, onder inachtneming van soortgelijke vormen als bij de electie onzer bisschoppen werden gebruikt[3]. Toch hadden hierop van tijd tot tijd uitzonderingen plaats, vooral in kloosters, die hunnen oorsprong en welstand aan voorname en magtige personen te danken hadden. Toen de abdij van Egmond omstreeks het jaar 1124 een nieuwen

1) Zie boven, I, bl. 309 v.

2) Zie Hugo, *Vie de Norbert*, p. 99 s. 112; vgl. Hospinianus, *De orig. monach.* p. 160.

3) Johan. a Leidis heeft in zijne *Annal. Egmond.* vele bijzonderheden over de verkiezing der abten van Egmond medegedeeld, die dit bewijzen. Vgl. Von Raumer, a. a. o. VI, s. 253.

voorstander behoefde, gebood gravin Petronella den monniken haren kapellaan Anselinus te kiezen, en toen deze na zijne verkiezing een onbruikbaar man bleek te zijn, moest hij afstand doen van zijn bestuur, waarna niet de broeders, maar de bisschop van Utrecht en de gravin een monnik uit Gent ontboden, die zijne plaats innam [1]. De nonnen van Vrouwenklooster onder de abdij van Oostbroek hadden, gelijk wij vroeger zagen, het regt om hare priores te benoemen, ofschoon zij aan de electie van den abt geen aandeel hadden, wat in sommige dubbelkloosters, b. v. dat van Foswerd, anders was [2]. In de veertiende eeuw werd haar gesticht tot eene abdij verheven. Nu mogten zij hare abdis kiezen, maar niet zonder overleg met den abt van Oostbroek en alleen in diens tegenwoordigheid [3]. Abten en abdissen, die aan het hoofd van aanzienlijke gestichten stonden, voerden een vorstelijken staat en bezaten regten van velerlei aard, waardoor zij op zaken van land en kerk geen geringen invloed uitoefenden. De voornaamste en magtigste abten van ons vaderland waren die van Egmond, St. Paul te Utrecht, Mariënwaard bij Kuilenburg, Oostbroek, Middelburg en Aduard. Onder de abdissen muntten die van Rijnsburg en Elten uit door den rijkdom harer bezittingen en de staatsie harer hofhouding [4]. In het jaar 1251 schonk Innocentius IV den abt van Egmond vrijheid om de mijter, den ring en andere bisschoppelijke insigniën te dragen, een voorregt dat hem verleend werd, omdat zijn klooster onmiddellijk onder den paus stond [5]. Te dien tijde was dergelijke gunst waarschijnlijk nog zeldzaam in ons land, ofschoon zij reeds sedert de elfde eeuw aan sommige abten elders was toegestaan [6]. In de vijf-

1) Joh. a Leid. l. l. p. 21 ss.

2) Zie *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 378 v.

3) *Oudh. van Utr.* I, bl. 591, 613.

4) Men zie de schrijvers over al de genoemde gestichten, die wij vroeger aanhaalden. Sommige hunner, vooral Matthæus (*De nobil.* p. 581 ss. *Fund. eccl.* p. 196 ss.), hebben belangrijke berigten over de regten en magt der abten en abdissen medegedeeld. Een opzettelijk onderzoek dienaangaande zou in vele opzigten voor onze algemeene geschiedenis vruchtbaar kunnen zijn.

5) Zie 's pausen brief bij Joh. a Leidis, l. l. p. 51.

6) Zie Mabillon, *Acta ss. ord. Bened.* Sæc. VI, 1, p. xii s.

tiende eeuw viel zij zelfs aan enkele prioren onzer reguliere kanoniken ten deel [1]. Gewone abten voerden den kromstaf en de priesterlijke stole [2]. Tot verdediging hunner regten tegenover wereldlijke magthebbers hadden de voorstanders onzer oudste abdijen hunne advocaten, die echter niet zelden hunne verdrukkers en openbare vijanden waren, gelijk zulks uit de geschiedenis der abten en der heeren van Egmond overvloedig bekend is [3]. Die van onze jongere gestichten schijnen om die reden het bezit van zulke gevaarlijke beschermers gevreesd te hebben, en zij behoefden ze ook naauwelijks, daar de verdedigers der privilegiën hunner orde [4], pauselijke legaten en pausen hun in tijden van nood konden bijspringen.

De beambten, die onder de abten dienden, waren niet in alle gestichten even talrijk, maar in aanzienlijke kloosters had men benevens den proost of prior, die het naast aan den abt stond en in kleinere filiaal-kloosters (proostdijen) diens plaats innam, een onderprior, die met hem opzigt had over de broeders en het gansche gezin; den vestiarius, wien de zorg voor de kleeding was opgedragen en die soms ook als thesaurier of cameraar fungeerde; den cellarius of keldermeester, die het bestuur over de voedingsmiddelen had; den cantor en succentor (subcantor), bij wie de regeling der koordiensten berustte; den scholaster, die voor de opvoeding der kloosterjeugd zorgde en, naar het schijnt, ook wel novicen-meester (magister novitiorum) werd geheeten, als hij tevens opziener over de novicen was [5]. In nonnen-kloosters waren zusters met dergelijke ambten bekleed, aan wier hoofd een proost of prior stond en soms andere broeders, die diensten deden, welke door vrouwen niet verrigt konden worden.

1) Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 384.

2) Zie Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 138.

3) Zie Römer, I, bl. 34, 107, 264. Wat te Egmond geschiedde, was ook in andere landen gewoon. Zie Von Raumer, a. a. o. s. 289 f.

4) Zie boven, bl. 27.

5) Al de in den tekst vermelde functionarissen worden in oude stukken dikwerf genoemd. Gezamenlijk kwamen zij voor in het in 1259 gestichte cisterciënser-klooster Termunten bij den Dollard. Zie *Vitæ ac gesta abbat. Adwerdens.* ed. Koppius, p. 8; vgl. *Oudh. van Gron.* bl. 222, 466.

Tot de eigenaardigheden, waardoor zich de cisterciënsers en premonstreiters van de oudere benedictijnen onderscheidden, behoorde de kunstmatige organisatie hunner orden. Terwijl laatstgenoemden een ligchaam uitmaakten, waarvan de leden door geenerlei wettelijke regeling, maar alleen door de kracht hunner onderlinge broederschap vereenigd waren, zoodat hunne kloosters geïsoleerd naast elkander stonden, zonder anderen band dan aller gemeenschappelijke liefde voor Monte Cassino, hun moedergesticht [1], vormden de abdijen en conventen der eerstgenoemden naar het voorbeeld, door de orde van Clugny gegeven, hunne systematiesch aangelegde congregatiën, waarvan elk lid in den naauwsten zamenhang tot het geheel stond, een zamenhang waardoor de algemeene welstand zou bevorderd worden en de vergaderingen der religieusen evenveel gemeenten [2] werden, die gezamenlijk als eene kerk in de kerk uitmaakten.

Volgens de vroeger vermelde oorkonde der liefde, waardoor de organisatie der cisterciënser-orde omschreven werd, stond de abdij van Citeaux aan het hoofd van al hare overige kloosters, zoodat zij het middenpunt of de zetel der orde mogt heeten. Haar abt werd door zijne monniken en andere abten, waarschijnlijk die harer vier oudste dochterkloosters, gekozen, en was haar generale voorstander. De overige abtsverkiezingen werden in den aanvang voltrokken door den abt van het moederklooster, waaruit de vacante abdij voortgesproten was, door de abten der filiaal-kloosters van laatstgenoemde en door hare broeders. Later echter was de electie bij de conventen zelve, eene verandering die door paus Alexander IV goedgekeurd werd. Stichtte een klooster een ander, zoo behield het oudere het opzigt over het jongere. 's Jaarlijks hield de orde onder voorzitting van den generalen voorstander eene kapittelvergadering, waartoe alle abten

1) Zie boven, I, bl. 321.

2) In officiële stukken worden de kloosters vaak »ecclesiæ" genoemd. Zie b. v. de pauselijke brieven bij Joh. a. Leid. *Annal. Egmund.* p. 51, 62; Hospinianus, l. l. p. 160 ss. en eld.

moesten opkomen of hunne afgevaardigden afzenden, tenzij ze in zeer verwijderde landen woonden, wanneer zij slechts om de drie, vier of vijf jaren daartoe verpligt werden. De abt van Citeaux benoemde visitatoren, die in alle gestichten, waar ook gelegen, onderzoek naar den staat der bewoners deden en, onder verpligting tot verantwoording aan de orde, kloosterbeambten konden afzetten [1]. Dezelfde regeling van zaken ongeveer was bij de premonstreiters aangenomen. Ook de abt van Premontré was de generale abt, die jaarlijksche kapittelvergaderingen bijeenriep en visitatoren uitzond [2].

Slaat men na het medegedeelde het oog op de gedenkstukken, die de nederlandsche cisterciënsers en premonstreiters van de twaalfde en volgende eeuwen nagelaten hebben, dan ontmoet men gedurig bewijzen, dat hun gemeenschappelijk leven onder den invloed hunner ordeorganisatie stond. Ook bij hen was de electie van den abt in handen der klooster-broeders [3]. Ook hier traden de oudere conventen als moederkloosters op, om toezigt te houden over de filiaal-gestichten; van daar dat zoovele b. v. onder Klaarkamp en Mariënwaard stonden en ook bij ons spraak was van vader-abten [4]. Zoodra een klooster opgekomen was en genoegzaam gevestigd, werd het in de orde opgenomen [5], en dan reisde ook zijn abt naar den zetel dier orde ter kapittelvergadering [6], gelijk hij ook de van daar aangewezen visitatoren ontving [7]. Citeaux en Premontré waren ook voor onze religieusen midden-

1) Zie de *Charta caritatis*, boven, bl. 68 n. 1. aangeh. Vgl. Von Raumer, a. a. o. s. 307 f.

2) Zie den confirmatie-brief van Innocentius III bij Hospinianus, l. l. p. 160 s. Vgl. Biedenfeld, a. a. o. I, s. 83.

3) Om een enkel bewijs uit vele bij te brengen beroepen wij ons op *Oudh. van Friesl.* II, bl. 166 vv.

4) Zie *Oudh. van Friesl.* t. a. p. en de aanteek. ald. bl. 214.

5) Zie Emon. *Chron.* p. 23 s. Tusschen de stichting van een klooster en de opneming in de orde verliepen soms jaren. Zie de berigten aangaande Leeuwenhorst in *Oudh. van Rhijnl.* bl. 630 v.

6) Zie boven, bl. 20, ons berigt aang. den abt van Klaarkamp. Merkwaardig is Emos beschrijving van de kapittelvergad., die hij in 1217 te Premontré bijwoonde. *Chron.* p. 24. Zie ook *Oudh. van Friesl.* I, bl. 391.

7) Zie Cæsar. Heisterb. *Dial. mirac.* I, p. 25, II, p. 169.

punten van een onafgebroken verkeer, dat hen, gelijk wij later zien zullen, wel niet van verderf kon vrijwaren, maar hun zeker in vele opzigten weldadig was, en waarschijnlijk meer dan zij zelve bevroedden. Het neutraliseerde den schadelijken invloed der monastieke afzondering en bragt hen persoonlijk en schriftelijk in aanraking met menschen van verwijderde oorden, die, door beschaving en rijkdom van ervaring niet zelden uitmuntende, aan hunne gedachten en inzigten eene gewenschte uitbreiding konden geven. Aan de reizen onzer monniken naar de kapittelvergaderingen, die hen als gasten in vele vreemde kloosters langs hunnen weg voor korteren of langeren tijd deden vertoeven, hadden hunne bibliotheken waarschijnlijk menige aanwinst te danken, en hunne beoefening van handwerken, akkerbouw, veeteelt enz. menige verbetering. Onder de visitatoren, die van wege den abt van Citeaux in den aanvang der dertiende eeuw onze cisterciënsers bezochten, bevond zich bij herhaling de even geleerde als vrome Cæsarius van Heisterbach[1]. Waar zulke mannen in onze conventen eenige dagen verwijlden, daar werden — menig verhaal van Cæsarius zelf kan het bewijzen — niet alleen gebreken en ergernissen gegispt en geweerd, deugden en goede zeden aanbevolen, maar in onderling gesprek de aandacht ook op voorwerpen van kunst en wetenschap en tal van nuttige zaken gerigt, die voor het intellectuële en industriële leven gewigtig waren.

Hoezeer de cisterciënsers en premonstreiters ten gevolge van de eigenaardige organisatie hunner orden, gelijk wij reeds aanduidden, als het ware kerken of kerkgenootschappen in de kerk vormden, waren zij daarom, evenmin als de benedictijnen, aan het algemeen kerkverband onttrokken. De bisschoppen van dit tijdvak hielden de oude grondstelling[2] vast, dat alle kloosters in hunne dioecese onder hun opzigt stonden. Vandaar dat die

---

1) Zie de reeds meermal. aangeh. monografie van Kaufmann, *Cæsar. von Heisterb.* s. 86.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 76.

van Utrecht, Munster en Luik hunne toestemming moesten geven, zoo dikwerf men op onzen bodem een klooster wilde stichten of verplaatsen [1]. Abdijen en conventen hadden, evenzeer als de parochie-kerken en geestelijken, den bisschop zekere jaarlijksche penningen uit te reiken, tenzij deze daarvan vrijwillig afstand deed, dat somtijds geschiedde [2]. Als er abten en abdissen geordend, monniken en nonnen of altaren, heilige vaten, kruisen, beelden enz. voor de kloosterkerken gewijd moesten worden, kon men de diensten van den bisschop of zijn plaatsvervanger niet missen. Van den bisschop van Munster lezen wij, dat hij in de eerste helft der dertiende eeuw soms naar Wittewierum kwam, om den abt des kloosters te ordenen [3], en van vele abten weten wij, dat zij uit Friesland en van elders naar Utrecht reisden, om daar gewijd te worden [4]. Toen omstreeks 1240 Jelger, een monnikdiaken van Mariëngaarde, tot abt verkozen was, trok hij, waarom is ons niet duidelijk, naar Minden, waar men hem tot priester ordende. Toen hij daar waarschijnlijk ook tot abt wenschte gewijd te worden, verwees men hem naar Utrecht. Hij ging althans derwaarts en ontving van Otto III, die destijds nog elect was en daarom het werk der ordening zelf niet volbrengen kon, de noodige brieven, waarop de plegtigheid voltrokken werd [5]. In 1181 bevond zich bisschop Boudewijn II te Groningen, om er in persoon eenige nonnen te wijden [6]. In later tijden echter waren zulke diensten aan de kloosters doorgaans aan de

---

1) Die toestemming werd gegeven in brieven, waarvan vele bewaard zijn. Zie b. v. dien van Godebald voor Oostbroek, bij de Geer, *Codex dipl.* van het utr. gen. 2e ser. IV, 2, p. 5 ss., of dien van den bisschop van Munster voor Wittewierum bij Emo, *Chron.* p. 8, en dien van Hendrik van Vianden aangaande de verplaatsing der abdij van Anen, bij Magnin, *Kloost. in Drenthe*, bl. 179.

2) Zie bewijzen in *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 26; *Oudh. van Delfl.* bl. 138, en eld.

3) Zie Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 132.

4) Zie *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 167 vv.

5) Zie *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 391 v. De berigten aldaar zijn onnaauwkeurig. De stoel van Utrecht was in den tijd, waarop Jelger optrad, niet vacant.

6) Zie het stuk bij Driessen, *Monum. Groning.* p. 7 s.

wijbisschoppen overgelaten. Daar deze niet zelden groote loonen voor hun werk vroegen [1], zochten de kloosterlingen tegen zulke afpersingen soms bescherming bij den paus, die hun dan vrijheid gaf, hun wettigen kerkvoogd en diens bijstanders voorbij te gaan en zich tot vreemde bisschoppen te wenden, die hunne eischen billijker stelden [2]. Abten als die van Egmond en anderen, die het voorregt bezaten van zich met de bisschoppelijke insigniën te mogen sieren, konden de meeste wijdingen zelve volbrengen [3].

Naarmate onze kloosters aanzienlijker en hunne oversten in het wereldlijke en geestelijke magtiger werden, waren de kloosterlingen begeeriger naar onafhankelijkheid. Van den bisschop hunner dioecese somtijds last lijdende of vreezende, achtten zij het wehschelijk onmiddellijk onder het opzigt der verwijderde pausen te staan, die, mits men hun zekere jaarlijksche penningen verzekerde, hun gaarne het zoogenaamde privilegie van exemtie schonken, waardoor zij aan het regtsgezag van den dioecesaan onttrokken en met hunne personen, goederen, regten en voorregten in de pauselijke bescherming opgenomen werden [4]. Het is bekend, dat de cisterciënsers en premonstreiters zich in de eerste tijden van hun bestaan overal ten naauwste aan hunne bisschoppen aansloten, en dat het hun zelfs verboden was exemtie-brieven te vragen of aan te nemen. Waarschijnlijk hadden hunne voorstanders opgemerkt, dat de orde van Clugny, die het exemtie-regt voor al hare gestichten had weten te verwerven, daardoor geenszins haren zedelijken welstand had bevorderd. Maar weldra waren ook te Citeaux en Premontré de gedachten dienaangaande veranderd. Innocentius IV bevrijdde alle cisterciënsers van het opzigt der bisschoppen, en dezelfde

1) Zie boven, II, 1, bl. 278 v.

2) Zie b. v. den brief van Innocentius IV voor Loosduinen, *Oudh. van Delft.* bl. 444.

3) Zie boven, bl. 70; Joh. a Leidis, *Annal. Egmund.* p. 63; *Oudh. van Utr.* I, bl. 384. Somtijds verleenden onze bisschoppen aan lagere kloosterprelaten het regt om nonnen te wijden. Zie de stukken van David van Bourg. in het *Nederl. archief*, VII, bl. 117 vv. en *Oudh. van Rhijnl.* bl. 568.

4) Zie over het regt van exemtie Van Espen, *Jus eccles.* II, p. 415 ss.

gunst werd ook aan de premonstreiters verleend [1]. Langen tijd echter voordat dit geschiedde, had Dirk VI reeds gezorgd, dat de abdijen van Egmond en Rijnsburg, voor wier vrijheden hij, vermoedelijk meer wegens zijne grafelijke betrekking op die aanzienlijke gestichten dan om godsdienstige redenen, de hoogste belangstelling koesterde, aan het gezag van den utrechtschen kerkvorst onttrokken werden. Beide huizen ontvingen hun exemtie-brief in 1139 van Innocentius II, die daarvoor zich en zijnen opvolgers zekere jaarlijksche schatting bedong [2], en in 1143 reisde onze bisschop Heribert naar Egmond, om het stuk in de kloosterkerk in zijne tegenwoordigheid te doen aflezen en het met zijne eigene open-brieven te bekrachtigen [3]. Was dit laatste slechts eene formaliteit, of moest het den broederen aankondigen, dat zij dwaalden, zoo zij meenden, dat zij voortaan met hun bisschop niets te maken zouden hebben? Wij weten het niet; maar zeker is het, dat er onder Heriberts opvolgers geweest zijn, die zich wel degelijk geregtigd achtten, zich bij voorkomende gelegenheden jegens beide kloosters nadrukkelijk te doen gelden. Toen de monniken van Egmond in 1319 een nieuwen abt hadden gekozen, en deze zich wegens zijne ordening tot Frederik van Zyrik wendde, weigerde de bisschop die dienst, omdat men hem niet geven wilde wat hij eischte, en het schijnt hem zelfs niet in de gedachte gekomen te zijn, dat de aanstaande abt krachtens de exemtie volkomen vrijheid had zich tot een anderen bisschop te wenden [4]. Vroegere en latere kerkvoogden van Utrecht mengden zich niet zelden diep in de meest inwendige aangelegenheden der nonnen van Rijnsburg [5], maar wel meestal ten gevolge van bijzondere lastgeving van wege de pausen zelve, die het natuurlijk van tijd

1) Zie Von Raumer, a. a. o. s. 277; Biedenfeld, a. a. o. I, s. 83.
2) Zie het stuk bij Joan. a Leid. l. l. p, 27, en Van Mieris, I, bl. 92; vgl. boven, II, 1, bl. 10. Andere exemtie-brieven vindt men in *Oudh. van Delft*, bl. 441 vv., *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 474 vv. en elders.
3) Joh. a Leid. l. l. p. 28. Vgl. Schotel, a. w. bl. 41.
4) Will. Procur. Matth. *Anal.* II, p. 583.
5) Zie Schotel, a. w. bl. 56 v.

tot tijd ondervonden, dat zij, zouden zij hunne oogmerken bereiken, de tusschenkomst van den dioecesaan niet konden ontberen. Toen in 1250 de abdis van Rijnsburg bij den paus klaagde, dat hare nonnen in vele opzigten aan verzuim jegens haren kloosterregel schuldig stonden, dat zij twistgierig waren en zelfs „de handen aan elkander sloegen," werd het aan onzen pas opgetreden elect, Gosewijn van Amstel, opgedragen, de juffers tot de orde te roepen [1]. Opmerkelijk is het, dat de paus veronderstelde, dat de kerkvoogd de misdadigen wel reeds in den ban zou gedaan hebben. Vier jaren later, terwijl Hendrik van Vianden aan het bestuur was, vergunde de kardinaallegaat Petrus de Caputio der nonnen eenige verzachting in hare vasten, „zoo de bisschop het zou gedoogen [2]." Waar de kloosterlingen hun exemtie-regt onverminderd genoten, waren zij niet alleen vrij van alle visitatiën des bisschops en zijne geldelijke eischen bij kerk-, altaarwijdingen enz., maar hadden zij ook des pausen onmiddellijke bescherming in alle gevallen, waarin zij zich regtstreeks tot hem wendden, en daarenboven het voorregt van door geene interdicten en banvonnissen getroffen te kunnen worden, dan door dezulke die hun òf door den paus zelven òf op zijn bevel opgelegd waren [3].

HOOFDSTUK VIII.

Kloosterlingen van de orden der franciskanen, dominikanen, karmelieten en augustijner-heremieten.

§ 1.

De franciskanen.

Tot de merkwaardigste verschijnselen op het gebied der middeneeuwsche kerkgeschiedenis behooren de bedelorden.

1) Zie den brief van Innocentius IV bij Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, *Codex dipl.* p. 66.
2) Zie boven II, 1, bl. 404.
3) Zie Von Raumer, a. a. o. s. 282 f.

Sinds den aanvang der dertiende eeuw opgekomen, opdat zij, gelijk men gezegd heeft, „eene levendige preek" zouden zijn tegen de ongebondenheid van leeken, geestelijken en monniken, en de evangelie-verkondiging en verzorging der zielen, in de gemeenten alom maar al te zeer verwaarloosd, op zich namen, werden zij reeds spoedig na hun ontstaan eene schaar van vele duizenden, die op de gansche christenheid van het westen, tot den dag der hervorming, een bijna onbegrensden invloed uitoefenden. Innocentius III, al had hij der christelijke wereld kort te voren aangekondigd, dat geene nieuwe orden meer door hem geduld zouden worden, naardien er reeds te vele waren, die door hare onderlinge verscheidenheid verwarring in de kerk dreigden te stichten [1] — Innocentius beschouwde hen, gelijk latere pausen, als legerbenden, welke de hiërarchie van Rome op uitstekende wijze dienen konden. Hij gaf den bedelmonniken het eerst een geordend bestaan en groote privilegiën, en maakte hen los van den invloed der bisschoppelijke magt, om hen des te naauwer aan den pauselijken stoel te verbinden. Na Innocentius nam Gregorius IX hen in zijne gunst en verleende hun de bevoegdheid om biecht te hooren. Naauwelijks was hun dit voorregt toegestaan, of de gevolgen werden overal gevoeld, waar bedelmonniken zich nestelden. Vrij van alle kerkgezag behalve dat van den paus, trokken zij straks bijna geheel de herderlijke verzorging der gemeenten, den eersten pligt der parochie-geestelijken, tot zich. Hunne biechtstoelen waren voor alle geloovigen geopend en werden met vooringenomenheid gebruikt; die der priesters stonden ledig. Waar zij predikten — en zij waren ijverige, somtijds zeer welsprekende predikers, den volkstoon volkomen magtig — daar verdrong zich de menigte, terwijl de kerken schaars bezocht werden, wanneer nog eenig cureit, gehecht aan zijne roeping, den kansel beklom. Naar het voorschrift hunner regelen moesten zij hun brood bedelen, en daardoor, en door den ganschen

1) Zie het decreet van het vierde lateraan-concilie bij Harduinus, VII, p. 31; vgl. Hefele, *Concilien-gesch.* V, 2, s. 791.

geest hunner instelling, verkreeg hun leven eene geheel andere rigting dan dat der overige monniken. De wereld, die deze ontvlugtten, werd door hen gezocht. Dagelijks door de volkrijkste straten en wijken omwandelende, bedelende of „termijnende" [1], gelijk onze voorvaderen het noemden, waren zij in onophoudelijk verkeer met alle standen. De woningen van edelen, burgers en landlieden stonden voor hen open; de harten van millioenen waren voor hen ontsloten; zij werden de biechtvaders en raadslieden der wereld. Wie kan berekenen, wat de leden dier orden goeds werkten, als zij ernstige en vrome lieden waren; wat zij bezoedelden en verdierven, als zij in ontrouw aan hunne geloften dienaren van wereldzin en zonde waren?

De orde der minderbroeders (fratres minores) dankt haren oorsprong aan Franciscus van Assisi, die, in 1182 geboren, zich in het opgaan zijner dagen een knecht zijner wereldliefde betoonde en eerst na zware krankte tot eene zinsverandering kwam, welke later overging op velen, om hen een leven van de meest overdreven ascese te doen voeren. Mystiek van natuur had ook Franciscus zijne visioenen; hard jegens het vleesch, dat hij vroeger diende, begaf hij zich tot zulk eene onberaden zelfkastijding, dat hij zijnen tijdgenooten beurtelings regt gaf, hem voor een waanzinnige of voor een heilige te houden. Sinds 1207 van eenige, zich steeds vermeerderende discipelen omringd, werd hij vervolgens stamvader eener nieuwe monnikenfamilie. Die in haren kring opgenomen wenschten te worden, zagen zich verpligt bedelaars te worden, maar zelfs op des bedelaars eigenaardige insigniën, den staf en den knapzak, mogten zij geen aanspraak maken. Zoozeer was Franciscus vervuld met vertrouwen op de waarheid dat geven zaliger is dan ontvangen, dat hij uit overmaat

---

1) Ieder met bedelmonniken bevolkt klooster had in steden en dorpen zijn binnen bepaalde grenzen besloten gebied, waarop de monniken hunne bedeltogten deden. Die grenzen waren gesteld om te voorkomen, dat zij elkander in de bron van hun bestaan afbreuk deden. Van het zelfst. n. w. terminus ontsproot het ww. terminare en het verduitschte termijnen. Vgl. Du Cange in v. *terminarii.*

van liefde afstand deed van die zaligheid, om haar anderen te bereiden, terwijl hij aalmoezen als het éénig middel van onderhoud voor zijne orde aanwees. Nog voordat Innocentius III in 1210 zijn regel mondeling bekrachtigde, zooals dit in 1223 door Honorius III ook schriftelijk geschiedde, had zich zijne broederschap beginnen uit te breiden, en reeds gedurende zijn leven verrezen zijne kloosters in alle deelen van Italië, Frankrijk, Spanje, Portugal, Engeland, Zweden en Duitschland [1].

Toen Franciscus in den zomer van 1219 zich naar Egypte begaf in de hoop, dat het hem van God gegeven zou worden, den sultan der Saracenen voor het alleen zaligmakend geloof te winnen, vertoefde hij eenigen tijd in het leger der kruisvaarders, dat voor Damiate lag en, gelijk men weet, voor een deel uit onze landgenooten bestond. Die „den lieveling van God en de menschen, eenvoudig en ongeletterd,” maar vol van „den gloed des heiligen geestes,” daar mogten zien, roemden er later op, als ware hun een uitnemend voorregt te beurt gevallen [2], en het laat zich vermoeden, dat ook vele nederlandsche kruisvaarders dit deden, toen zij naar hunne haardsteden waren wedergekeerd. Zoo werd de naam van den wonderbaren heilige reeds vroeg naar ons vaderland gedragen, en naauwelijks was zijne orde in Duitschland, te Keulen en elders in de nabijheid onzer grenzen, gevestigd, of ook op onzen bodem zag men eenige harer conventen opkomen.

Wat het eerste onzer minderbroeder-kloosters geweest is, is onzeker. Het berigt van Knippenbergh [3], dat Gerard III van Gelder in 1207 aan de franciskanen te

1) De oude biografiën van Franciscus en de overige bronnen voor de kennis van zijn leven werden besproken door Hase, *Franz von Assisi*, Leipz. 1856. Von der Burg bezorgde ons *Beati patris Francisci opera omnia*, Col. 1849, waaronder ook zijne regels en zijne levensbeschr. door Bonaventura zijn opgenomen. De algem. geschiedenis der drie franciskaner-orden vond hare bewerkers in Gonzaga, *Origo seraphicæ religionis franciscanæ*, Venet. 1603, één d. in 4°, en in Wadding, *Annales minorum*, waarvan de beste uitg. te Rome verscheen, 1731—1741, negentien dd. in fol., voortloopende tot 1564 (de voortzetting in onzen tijd is mij slechts bij name bekend). Overzigten werden geleverd door Helyot, VII, p. 1 ss. en Biedenfeld, II, s. 103 ff.

2) Zie Jacobi a Vitriaco *Histor. occident.* ed. Franc. Moschi, Duaci 1597, p. 353. Vgl. Hase, a. a. o. s. 75 ff.

3) *Hist. eccl. Geldr.* p. 76.

Roermond zijn burg of hof schonk, opdat zij er zich een convent van timmerden, is onhoudbaar, naardien de orde toen nog niet bestond. Toch mogen wij aannemen, dat de graaf, die een vriend der religieusen was, iets van dien aard gedaan heeft, en dat Roermond derhalve vóór 1229, Gerards sterfjaar, zijne minderbroeders bezat. Hetzelfde voorregt schijnt reeds in 1228 [1] aan 's Hertogenbosch te beurt gevallen te wezen, en ook daar zal de eerste woning der broeders een oud kasteel geweest zijn, dat hun door den landvorst werd geschonken. Achttien jaren later vestigden zich eenige franciskanen te Utrecht, waarschijnlijk de eerste, die binnen de grenzen der utrechtsche dioecese een convent verkregen. Dat dit onder begunstiging van onzen kerkvoogd en de hooge geestelijkheid geschiedde, bewijst een brief van dien tijd, waaruit wij tevens leeren, dat Gosewijn van Amstel, die toen nog geen bisschop, maar eenvoudig proost van St. Jan was, den leden der nieuwe orde een goed hart toedroeg. Gosewijn toch verkocht hun zijn kloosterhuis en hof, in de nabijheid der St. Janskerk gelegen [2]. Welligt hadden zij het ook aan zijne tusschenkomst te danken, dat Innocentius IV hun een aflaatbrief [3] verleende, die de finantiële krachten voor den bouw hunner kerk zou stijven en daarenboven alle geloovigen opwekken, tot der broederen dagelijksch levensonderhoud bij te dragen.

Nadat de franciskanen in de kathedraalstad met liefde ontvangen waren, werden hunne gestichten in onze meer en meer opkomende steden allengs vermenigvuldigd. Nog vóór het einde der dertiende eeuw hadden zij conventen te Dordrecht [4], Groningen [5], Bolsward [6] en Mid-

---

1) Gonzaga, l. l. p. 765, noemt het jaar 1228; zoo ook Van Oudenhoven, *Beschr. van 's Hertogenb.* bl. 117, die echter herinnert, dat Grammaye 1258 schreef. Zie ook *Oudh. van 's Hertogenb.* bl. 626.

2) Zie den brief bij Matth. *Fund. eccl.* p. 244.

3) Zie den brief bij Matth. l. l.; vgl. *Oudh. van Utr.* I, bl. 400.

4) Römer, a. w. I. bl. 214.

5) Hofstede de Groot, *Gesch. der broederenkerk te Gron.* bl. 8 v.; Diest Lorgion, *Beschr. der stad Gron.* I, bl. 65.

6) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 5.

delburg [1], waaraan in het beloop der veertiende en vijftiende andere te Amsterdam [2], Zierikzee [3], Harderwijk [4], Deventer [5], Kampen [6], Gouda [7], Gorinchem [8] en Heusden [9] werden toegevoegd.

Sinds het midden der vijftiende eeuw ging de orde der minderbroeders in ons vaderland een nieuw tijdperk harer geschiedenis in. Toen toch, gelijk wij later zullen opmerken, als wij aangaande de kloosterreformatie berigten, werd die afdeeling der franciskanen, die men met den naam van observanten bestempelde, ook herwaarts gebragt, eene gebeurtenis die ten gevolge had, dat sommige der reeds bestaande gestichten eene hoogst noodige hervorming ondergingen, en vele nieuwe daarenboven opkwamen. Voordat dit echter plaats had, waren der kloosterfamilie van Franciscus reeds andere aanwinsten te beurt gevallen, die geenszins voorbijgezien mogen worden, zoo wij de beteekenis, welke haar patriarch ook voor het leven der nederlandsche religieusen gehad heeft, regt wenschen te waarderen.

Franciscus was schuw voor alle dochteren van Eva, daar hij ze, gelijk alle strenge asceten, een lokaas des duivels achtte. Hij oordeelde, volgens Bonaventura, dat een dienaar des Heeren met eene vrouw naauwelijks iets te bespreken kon hebben. Maar als eene verdoolde of bezwaarde van gemoed hem naderde, om bij hem te biechten of naar den weg der bekeering te vragen, dan werd de man, wiens harte brandde van „de minne Gods” en die alle schepselen, bezielde of onbezielde, de zon en de sterren, de vogelen des hemels en de dieren des velds, zijne broeders en zusters heette, omdat zij met

1) Römer, I, bl. 216.
2) Scheltema, *Aemstel's oudh.* I, bl. 45 vv.
3) Römer, I, bl. 218.
4) Nijhoff, *Gedenkw.* I, bl. lxvi.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 366. Stukken betreffende dit klooster in het archief der stad Harderwijk.
5) Dumbar, *Kerkel. en wer. Dev.* I, bl. 500 vv.
6) *Oudh. van Dev.* II, bl. 17; [Molhuysens] *Register*, I, bl. 107.
7) Römer, I, bl. 215; *Oudh. van Utr.* III, bl. 442.
8) *Oudh. van Utr.* II, bl. 632.
9) Foppens, *Episc. Sylvæduc.* p. 304.

hem voorwerpen der liefde van denzelfden Vader waren — dan werd hij in ontferming bewogen en deed hij naar de bede der bedrukte. Dat ondervond Clara Scifi [1], de dochter eens italiaanschen edelmans, toen zij zich ootmoedig smeekende tot hem wendde om bestuur op het pad des vromen levens. De heilige stelde voor haar en hare geestverwanten een regel, die veelzins gelijk was aan dien der minderbroeders, maar zooals te verwachten was, de vrouwen aan alle verkeer met de wereld onttrok, zoodat zij, in haar klooster besloten, slechts onder streng toezigt en achter het traliënvenster, zelfs voor hare naaste bloedverwanten, zigtbaar waren. Aan dien regel had de tweede orde van Franciscus, die der clarissen, haar ontstaan te danken, en ook zij had weldra in alle landen van Europa hare conventen, wier nonnen echter niet alle denzelfden naam droegen. Clarissen heetten de zusters, die den regel, door Franciscus aan Clara gegeven, in zijne oorspronkelijke gestalte hielden. Urbanisten noemde men haar, die wel denzelfden regel gehoorzaamden, maar onder inachtneming van de wijzigingen, die hij in 1264 op gezag van Urbanus IV had ondergaan. Nog anderen volgden hem overeenkomstig de verzachtende voorschriften van Innocentius IV. Van de drie klassen werd de eerstgemelde, wegens de meerdere strengheid van der nonnen leefwijze, de ware of regtzinnige vertegenwoordigster der tweede orde van Franciscus geacht [2].

Waaraan het toe te schrijven is, dat de orde der clarissen onder de nederlandsche vrouwen eerst laat en aanvankelijk weinige zusters aanwon, weten wij niet. Omstreeks het jaar 1335 verkreeg zij een klooster te 's Hertogenbosch, dat zijne eerste bewoonsters uit Keulen ontving [3]. Dit gesticht schijnt gedurende de veertiende eeuw het éénige in al onze gewesten gebleven te zijn. Maar naauwelijks waren ettelijke jaren van de vijftiende

1) Zie over haar Hase, a a. o. s. 63 f.
2) Zie Biedenfeld, II, s. 170.
3) Foppens, l. l. p. 316.

verloopen, of de stad Delft[1] had haar clarissen-convent, en sedert kwamen, voornamelijk omstreeks het midden van genoemde eeuw, vooral in de provincie Zuid- en Noord-holland, vele op, de kloosters te Dordrecht[2], Brielle[3], Leiden[4], Enkhuizen[5], Hoorn[6], Haarlem[7], Alkmaar[8], Amsterdam[9], Gouda[10], en nog enkele in Zeeland en Noord-brabant, dat te Veere[11] en Boxtel[12], en één in Groningerland, in de hoofdplaats van dat gewest[13]. De meening, dat ook de stad Utrecht twee clarissen-conventen zal bezeten hebben, berust op misverstand[14].

Van de meeste gestichten, welke der clarissen-orde toebehoorden, is weinig bekend. Alleen blijkt, dat de bewoonsters meerendeels den strengeren regel aangenomen hadden, waaraan het waarschijnlijk toegeschreven moet worden — overdreven eischen toch baarden te allen tijde afwijking en verslapping — dat de staat der zedelijkheid in sommige harer huizen alles behalve gunstig was. De clarissen van 's Hertogenbosch waren urbanisten; die van Haarlem volgden den door Innocentius IV herzienen regel[15].

1) *Oudh. van Delft.* bl. 168; Römer, I, bl. 516.
2) Römer, I, bl. 519.
3) Römer, t. a. p.
4) Römer, bl. 520.
5) Römer, bl. 521.
6) Römer, t. a. p.
7) Römer, bl. 522.
8) Römer, bl. 523.
9) Römer, t. a. p. Stukken betrekkelijk dit klooster in het stadsarchief te Amsterdam. Zie Scheltema, *Invent. van het amsterd. archief*, I, bl. 140 v. 144, 173.
10) Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, 152.
11) Römer, I, bl. 524.
12) Foppens, l. l. p. 317.
13) *Oudh. van Gron.* bl. 69; Diest Lorgion, *Beschr. der stad Gron.* I, bl. 67.
14) Royaards, II, bl. 487 v., hield het St. Cæcilia-convent en Bethlehem, beiden tertiarissen-kloosters, voor gestichten van de clarissen-orde, omdat de nonnen »besloten zusters" heetten. Hij dacht er niet aan, dat vele tertiarissen de clausuur hebben aangenomen, en zag daarenboven te zeer voorbij, dat de clarissen in drie klassen verdeeld waren, zoodat hij zonder grond klaagt over »een geheimzinnig duister," waarin hare gestichten »in Nederland" gehuld zouden zijn.
15) Foppens, l. l. p. 316; Römer, I, bl. 522.

Ware Franciscus slechts de vader zijner twee vermelde orden geweest, reeds dan zouden wij regt hebben, hem en zijne instellingen hoogst belangrijke verschijnselen voor het godsdienstig leven onzer voorgeslachten te noemen, daar het getal harer religieusen geenszins gering is geweest. Maar de heilige van Assisi heeft meer gedaan, dat hem merkwaardig maakte. Hij wenschte de gansche wereld in eene kloostervergadering te herscheppen en voor millioenen zijner broeders en zusters, die geen monniken en nonnen konden wezen, middelen te bereiden, waardoor zij in de vermeende zegeningen van den monastieken staat, althans eenigermate zouden kunnen deelen. Franciscus schreef zijn derden regel voor de broeders en zusters van poenitencie, die naar dien regel (regula tertia) gewoonlijk tertiarissen worden genoemd. Menschen van alle standen en geslachten konden hem volgen, zonder den algemeenen vorm van hun leven in gemeente en huisgezin te verbreken, koningen en knechten, rijken en armen, klerken en leeken, mannen en vrouwen, gehuwden en ongehuwden. Die tot deze orde overgingen, hadden eene gelofte van gehoorzaamheid aan alle voorschriften der christelijke zedelijkheid en van onderwerping aan hunne visitatoren of opzieners te doen, een eenvoudig kleed van graauwe kleur te dragen, drie dagen 's weeks te vasten en alle overdadige maaltijden te vermijden, hoezeer het aan zwangere vrouwen en arbeidenden voor hun brood in den zomertijd veroorloofd was, zich krachtiger te voeden. Veelvuldige biecht en kerkbezoek werd geëischt, het onderhouden der kanonieke uren van den dag door het lezen van psalmen en paternosters en het uitreiken van liefdegiften voor armen en kerk. Voor het overige leefden allen, gelijk gewone stervelingen, in hunne eigene woningen, terwijl zij als te voren de dagelijksche pligten van het maatschappelijk en huiselijk verkeer vervulden [1].

De derde orde van Franciscus maakte nog meer dan

1) Zie den regel bij Von der Burg, l. l. p. 94 ss. Vgl. Hase, a. a. o. s. 65 ff.

de twee andere in Italië, in Frankrijk en elders den zeldzaamsten opgang. De kerkelijk-godsdienstige zin en de mystieke sympathiën, die gedurende het eerste tijdperk der kruisvaarten ontelbare individuën naar een hooger of althans naar een gewijzigd zedelijk bestaan deden streven, vonden in haar voldoening; en dit laat zich begrijpen. Deze nieuwe vorm van monachisme was inderdaad eene veredeling van het monnikendom, daar het, door het opgeven van het coelibaat en de kloosterlijke afzondering, de natuurlijke regten des gemeenen menschenlevens erkende en de zoogenaamde volkomenheid, die men alleen in het klooster dacht te kunnen verwezenlijken, binnen het bereik van alle christenen bragt. En toch is de geschiedenis dezer orde eene gansch andere geweest, dan men bij haren aanvang mogt verwachten. Hoezeer Franciscus haar alleen bestemd had voor geloovigen, die om verschillende redenen buiten staat waren zich aan de wereld te onttrekken, werd een groot deel harer leden weldra den gewonen kloosterlingen gelijkvormig. Die afwijking van het oogmerk der instelling was eene vrucht van den karakteristieken geest der middeneeuwsche geloovigen. Waar men het met het ascetisme ernstig meende, wist men maar zelden van wijze matiging, en ook de tertiarissen waren meerendeels asceten, die de strengere onthouding boven de slappere stelden. Zoo werden dan nog in den loop der dertiende eeuw vele broeders en zusters van poenitencie monniken en nonnen, die de drievoudige gelofte deden en een conventuaal leven voerden. Hun voorbeeld vond alom navolging, en weldra was in Europa geene orde, die meer kloosters bezat dan de hunne[1].

Ofschoon in ons vaderland, vooral na het opkomen der zoogenaamde „moderne devotie" sedert het midden

1) Wat het eerste tertiarissen-convent geweest is, weet men niet. Gewoonlijk wijst men op dat van Toulouse. Zie Helyot, VII, p. 227 ss. Het berigt van Royaards, II, bl. 430, dat de h. Elizabeth de stichtster der orde van »reguliere tertiarissen" zal geweest zijn, is wel niet houdbaar. Zie Helyot, p. 292.

der veertiende eeuw, tal van menschen gevonden werd, die in hunne privaat-woning een leven van strenge onthouding en zelfkastijding voerden [1], schijnt de derde orde van Franciscus, zoolang zij alleen uit buiten de kloostermuren levende devoten bestond, op onzen bodem geen aanhang gevonden te hebben. Maar toen zij haar oorspronkelijk karakter afgelegd en in naburige landen het hoogste aanzien gewonnen had, verwierf zij in het onze eerst enkele gestichten en daarna zóó vele, dat hun getal zelfs de tijdgenooten met verbazing vervulde. Tusschen den uitgang der veertiende en het midden der vijftiende eeuw ontstonden conventen voor mannelijke tertiarissen te Vollenhove [2], Amersfoort [3], Hoorn [4], Amsterdam [5], Haarlem [6], Gorinchem [7] en in sommige andere plaatsen, maar daarenboven werden gedurende hetzelfde tijdsgewricht zóó vele zusterhuizen gesticht, dat wij ons van het opnoemen, zelfs der voornaamste, onthouden moeten. Omstreeks het jaar 1450 waren er reeds meer dan zeventig, en later werd dit getal nog vermeerderd, zoodat behalve enkele dorpen verreweg de meeste steden, kleine en groote, voornamelijk in Noord- en Zuid-holland, maar ook in Beneden- en Boven-sticht, er roem op mogten dragen, dat zij één of twee vergaderingen van zusters van poenitencie bezaten [8], terwijl aanzienlijke gemeen-

---

1) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 46 vv.

2) Zie Thom. a Kemp. *Chron. s. Agn.* p. 40 s.; Lindeborn, *Hist. episc. Daventr.* p. 249 s. In mijn bezit is het fragment eener metrische kronijk, getit. *De loco et ministris Campi s. Johannis*, in een HS. der zestiende eeuw. St. Janskamp heette het convent te Vollenhove.

3) Zie Joh. Busch, *Chron. Wind.* p. 177; *Oudh. van Utr.* II, bl. 40 vv.; vgl. Delprat, *Broedersch. van G. Groote*, bl. 108 v.

4) Velius en Centen, *Chron. van Hoorn*, bl. 44, 72 vv.

5) Wagenaar, *Beschr. van Amst.* I, bl. 24 v.; Scheltema, *Aemstel's oudh.* III, bl. 41 vv.

6) Römer, I, bl. 529 v.; Enschedé, *Gesch. van het St. Elizabethsgasth.* Haarl. 1860, bl. 69 vv.

7) Römer, I, bl. 219.

8) Zie Joh. Busch, l. l. p. 213; Lindeborn, l. l. p. 252 ss.; *Oudh. van Dev.* I, bl. 594 vv.

ten, zooals Zutphen[1], Hoorn[2], Haarlem[3] en Amsterdam[4], op een drie-, vijf-, zes- of zevental mogten bogen[5]. Bewijst dit alles, dat de orde der tertiarissen meer dan eenige andere bij de nederlandsche vrouwen de grootste belangstelling wekte, men zal dit verschijnsel geenszins onverklaarbaar achten, wanneer men zich nader bekend maakt met de meest karakteristieke trekken, die aan het bestaan der zusters eigen waren. Onze volgende mededeelingen zullen daartoe gelegenheid geven.

---

§ 2.

Het kloosterleven der franciskanen.

Bij ons onderzoek naar de eigenaardigheden van het leven der franciskanen vestigen wij onze aandacht uitsluitend op hunne eerste en derde orde, terwijl wij de tweede met stilzwijgen voorbijgaan. Wij doen dit eensdeels omdat wij aangaande de clarissen reeds berigtten, wat den lezer in staat stelt van den levensvorm dezer nonnen eene algemeene voorstelling te maken, en anderdeels omdat breedere mededeelingen, haar aangaande, slechts tot de overtuiging zouden leiden, dat deze religieusen geene andere beginselen volgden, dan die door bijna de geheele nonnenwereld gehuldigd werden. Dat dit met de minderbroeders en tertiarissen geenszins het geval was, heeft men reeds kunnen opmerken, en zal thans nader door ons in het licht gesteld worden.

De regel van Franciscus voor de minderbroeders, die

---

1) Lindeborn, l. l. p. 225.
2) Römer, I, bl. 549.
3) Römer, I, bl. 562.
4) Römer, I, bl. 534. De kronijk van Fred. van Heilo (zie bij Pool, *Frederik van Heilo en zijne schriften*, Amst. 1866, bl. 163) spreekt van twaalf conventen van vrouwel. tertiarissen te Amsterdam, waarvan drie tot de regulieren-orde overgingen.
5) Eene lijst onzer tertiarissen-conventen, in 1570 door Adrichomius opgemaakt, vindt men bij Lindeborn, l. l. p. 253 ss. en in *Oudh. van Dev.* t. a. p.

in 1223 door paus Honorius III bekrachtigd werd [1], zet het beginsel op den voorgrond, „dat zij het evangelie van Christus hebben te houden (observare) door in gehoorzaamheid, zonder eigendom (proprium) en in kuischheid te leven." Die zich tot zulk een leven wilde voegen, kon onder de novicen aangenomen worden, wanneer men zich verzekerd had aangaande de zuiverheid van zijn katholiek geloof, zijn ongehuwden staat enz., en hij zich bereid verklaard had, al het zijne te verkoopen en den armen te geven. Na het proefjaar werd hij tot de gelofte en inkleeding toegelaten. De gelofte luidde aldus: „ik, broeder N. N., beloof den almagtigen God, de heilige maagd Maria, den heiligen Franciscus en allen heiligen en u, mijn vader [den bij de wijding dienenden kloosterprelaat], dat ik mijn gansche leven den regel der minderbroeders, dien paus Honorius bekrachtigd heeft, trouw zal houden en in gehoorzaamheid, armoede en kuischheid leven," waarop de prelaat zeide: „en ik beloof u, voor zoo ver gij dit alles volbrengen zult, het eeuwige leven," welk woord door den nieuwen monnik met een plegtig „amen" ontvangen werd. Bij de inkleeding reikte men hem een rok met eene kap toe; behalve dezen mogt hij een tweeden zonder kap hebben en des noods schoenen dragen, maar voor het overige geene andere kleedij bezitten dan van de allergeringste soort. Toch werd hem voorgeschreven niemand, die zich beter kleedde en voedde dan hij, te verachten, maar alleen zich zelven streng te beoordeelen. Wanneer hij buiten zijn klooster omwandelde, zou hij bescheiden en vriendelijk zijn, en steeds den vredegroet op de lippen hebben, als hij den drempel eener woning betrad. Die onder de broeders de priesterlijke waardigheid bezaten, hadden de kanonieke uren volgens de voorschriften der kerk te houden, en de leeken dagelijks een zesënzeventigtal pater-nosters te bidden; gezamenlijk moesten zij gedurende bijna de helft des jaars

1) Men vindt hem bij Von der Burg, l. l. p. 73 ss. en eld., in uittreksel bij Hase, a. a. o. s. 58 ff. en bij and.

vasten. Monniken, wien „de genade des Heeren" eenig handwerk had geleerd, zouden trouw arbeiden, en daarvoor geen geld maar andere belooningen ontvangen, tot onderhoud des ligchaams. Overigens zouden zij geenerlei eigendom bezitten, geen huis of wat het ook ware, maar als vreemdelingen in deze wereld van aalmoezen leven en zich deswege niet schamen, daar de Heer om hunnentwil arm was geworden. Geen broeder zou als prediker voor het volk optreden, tenzij hij door het hoofd der orde beproefd was en daartoe vrijheid had verkregen; ook was het ongeoorloofd, in eenig bisdom den kansel te beklimmen zonder toestemming van den daartoe behoorenden kerkvoogd. Hunne sermoenen moesten gekuischt (casta) zijn, op het heil en de stichting des volks gerigt en kort, gelijk de redenen des Heeren, toen hij op aarde was. Van het verkeer met vrouwen hadden allen zich te onthouden, en niemand hunner zou zonder speciale vergunning des pausen in een nonnenklooster vertoeven. Aan het hoofd der gansche orde moest een generaal-minister staan, wien allen zouden gehoorzamen. Aan het hoofd van ieder der gewesten (provinciæ), die de verschillende kloosters bevatten, was een provinciaal (minister provincialis) geplaatst, en aan het hoofd van elk convent een gardiaan (guardianus = wachter). Regelmatig had men om de drie jaren minstens één generaal-kapittel te houden. Van den paus zou men een kardinaal tot bestuurder, beschermer en bestraffer (corrector) der gansche broederschap ontvangen.

In hoeverre onze oudste minderbroeders aan de voorschriften van hun regel trouw bewezen hebben, is ons onbekend. Hooge gedachten kunnen wij er naauwelijks van hebben, als wij bedenken, dat zij vóór de dagen, waarin Johannes Brugman hen reformeerde, algemeen tot die afdeeling hunner orde behoorden, wier leden conventualen of gaudenten werden genoemd [1] en, meer dan de observanten, vrienden van eene slappere tucht waren.

1) Later komen wij hierop terug.

Afwijking van het voorschrift aangaande volstrekte onthouding van alle goederen-bezit ontwaren wij reeds bij de stichting van het convent te Utrecht: de broeders aldaar kochten het kloosterhuis van Gosewijn van Amstel, waardoor zij noodzakelijk eigenaars werden[1]. Aan veel zwaardere ongeregtigheid echter maakten zich in 1388 de minderbroeders van Zierikzee schuldig. Dáár hadden zij hun huis van de stad gehuurd, zoodat zij van de zonde van eigendom te bezitten vrij waren, maar zij leefden zóó losbandig, „dat de magistraat hun de huishuur moest opzeggen." Een hunner, Dirk Oudergeeste, werd door een broeder van zijn convent doodgeslagen, waarop de regering het gansche gezelschap uitbande[2]. Toch moeten wij veronderstellen, dat zulke grove afdwalingen van den geest hunner instelling meer zeldzaam dan gewoon zullen geweest zijn, daar het anders onverklaarbaar zou wezen, hoe zij voortdurend bij de overheden en de volksmenigte zekere mate van vereering bleven genieten. Vorsten en prelaten, gelijk wij gezien hebben, waren niet zelden hunne begunstigers, wanneer zij zich vestigden, maar voor het overige was hunne toekomst bijna uitsluitend in de goedwilligheid van de burgerij onzer steden gelegen. Waar deze hare aalmoezen en gaven terughield, was de hoofdbron van hun bestaan gesloten, en zonder de toestemming der magistraten konden zij kwalijk termijnen. Dat hun bedelen menigen nijveren koopman of landbouwer ergerde, laat zich vermoeden, maar dat die ergernis geenszins algemeen was, blijkt uit hetgeen in 1323 door onze friesche voorvaderen in de beroemde vergadering van den Opstalboom bij Aurich besloten werd. Toen men dáár de vraag had opgeworpen, of men het bedelen der dominikanen en minderbroeders zou toelaten, werd die vraag bij meerderheid van stemmen ten gunste van de monniken beantwoord: zoo zij zich goede mannen

---

1) Zie boven, bl. 82.
2) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 121.

(discreti) betoonden, moest men hen vrijelijk laten omgaan door den lande[1]. Waarschijnlijk was dit besluit een gevolg van de ervaring, dat zich onder de zonen van Franciscus, evenzeer als onder die van Dominicus, predikers en biechtvaders voordeden, die beter dan vele klerken de godsdienstige belangen der gemeenten behartigden. Ook kan het zijn, dat men gaarne een minderbroeder-klooster in zijne nabijheid had wegens zeker voorregt, dat de orde reeds in 1222 van paus Honorius had verkregen. Wanneer stad of land met een interdict was geslagen, hadden de franciskanen steeds vrijheid, bij gesloten kerkdeuren in hunne godsdienstoefeningen voort te varen[2], een privilegie dat hun bij de groote menigte een zeldzaam aanzien en den reuk van bijzondere heiligheid verleende, waarvan zij tot hun voordeel ijverig gebruik maakten[3].

Hoezeer onze minderbroeders, die hoofdzakelijk van de gunst der burgerij leefden, waarschijnlijk meerendeels uit haar zelve voortkwamen en maar zelden zonen van aanzienlijke geslachten waren, zoodat zij in dit, even als in andere opzigten, nader aan de groote volksmenigte stonden dan de veelal adellijke religieusen der oudere orden, was er van den anderen kant, wat hun in zekeren zin een aristocratiesch karakter gaf, waardoor zij boven die volksmenigte en zelfs boven de overige monnikenwereld, met uitzondering van de dominikanen, verheven werden. Voor een groot deel toch waren zij mannen, die de priesterlijke waardigheid bezaten en als predikers en biechtvaders meer of minder eere genoten, zoodat zij voor het oog des publieks met den klerikalen stand op ééne lijn geplaatst waren, zoo zij er zelfs niet boven schenen te staan. Gansch anders was het te dezen aan-

1) Zie *Die upstallsbomer gesetze* bij Von Richthofen, *Fries. rechtsquellen*, s. 106.

2) Zie Biedenfeld, II, s. 118. Volgende pausen hebben dit privilegie bevestigd, blijkens de *Privilegia fratrum minorum*, die te Leipzig bij Cunrad Rachelofen in 1495 gedrukt werden, en waarvan ik een exemplaar bezit.

3) Later zullen wij hiervoor bewijs bijbrengen.

zien met de leden der derde orde van Franciscus gesteld. Onze mannelijke en vrouwelijke tertiarissen — hoewel de laatstgenoemden een drie- of viertal conventen hadden, waarin adellijke maagden en weduwen opgenomen werden [1] — waren gewoonlijk menschen uit de lagere sfeeren der maatschappij, die ook na hun overgang uit de wereld weinig of niets bezaten, dat hen boven de massa der gewone leeken verhief, ten ware zij om hun „stichtig" leven meer dan anderen geroemd werden. Echte kinderen des volks, verwierven zij doorgaans woonsteden en levensonderhoud door eigen vlijt en spaarzaamheid of door de gunst van vrienden en vriendinnen, die zelden tot de grooten der aarde behoorden.

Wanneer men het oog slaat op den tijd en de wijze, waarop onze tertiarissen-kloosters ontstaan zijn, trekt het terstond de aandacht, dat de meeste in en na het laatst der veertiende eeuw een aanvang namen, en dat zij veelal voortsproten uit vereenigingen van menschen, die met elkander reeds voor een tijd een kloosterlijk leven hadden gevoerd zonder tot eenige orde te behooren. Tot verklaring van dit verschijnsel wijzen wij, gelijk de tijdgenooten reeds deden [2], op den arbeid van Geert Groote en zijne vele geestverwanten, de verbreiders der meer genoemde „moderne devotie", mannen, met wie wij later nader kennis zullen maken, die door hunne prediking en hun voorbeeld in de meeste steden van ons vaderland op ontelbaren den diepsten indruk maakten, en hun een godsdienstzin mededeelden, waardoor hun bestaan noodzakelijk een ascetiesch karakter aannam. Waar deze mannen bekeerlingen wonnen, en die bekeerlingen in waarheid wer-

1) In St. Michielsconvent te Leiden leefden enkele nonnen „van edelen huize;" Römer, I, bl. 592; dat van de h. Ursula te Warmond was bestemd voor verarmde telgen van den adelstand; ald. bl. 597. Hetzelfde was waarschijnlijk het geval met het St. Cæcilia-convent te Utrecht en met Vrouw-Sywen-klooster te Groningen. Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 423; Diest Lorgion, *Beschr. van Gron.* I, bl. 66.

2) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 213, zegt dat de tertiarissen met de broederschap van G. Groote en met de windesheimer-kloosterlingen „ab eadem stirpe et radice" waren.

den wat men hen noemde, devote of hervormde menschen (personæ reformatæ), daar zag men hen weldra tot gezelschappen vergaderd, meer of min gelijk aan die der broeders en zusters van het gemeene leven, die voorshands er niet aan dachten monniken of nonnen te worden, maar zich vergenoegden met eene zamenleving, waarbij handenarbeid hun gemeenschappelijk onderhoud verschafte, en gebeden, schriftlezing en andere godsdienstoefeningen hun gelegenheid gaven tot gemeenschappelijken „voortgang" in hetgeen men een vroom leven achtte. Waar zulke gezelschappen van drie, vier of meer mannen of vrouwen eenigen tijd bestaan hadden, trokken zij door de goede geruchten, die van hen uitgingen, de aandacht der omwonenden, en die de heiligheid van hun wandel bewonderden, vermeerderden straks hun aantal. Zoo wiessen zij allengs aan, meestal onder de leiding van eenigen priester, die, bij eene naburige parochie- of kloosterkerk woonachtig, zijne bijzondere zorg aan hen wijdde, omdat hij hunne godsdienstige rigting liefhad. Was die priester een vriend van goede tucht, dan poogde hij de leden der vergadering aan orde en regelmaat in hunne dagelijksche leefwijze te binden, en als hij daartoe eenige statuten had laten schrijven, was het ook noodig dezen of genen broeder of zuster tot overste des huizes aan te stellen, die op de naleving dier statuten acht zou geven. Zoo naderde het vrije gezelschap al meer aan den staat der kloosterlingen, en als nu de biechtvader het kloosterleven prees als het ideaal van het volkomen christenleven, of zoo, gelijk wij later zien zullen dat maar al te dikwerf geschiedde, deze of gene bedelmonnik bij de gemeente verdenking zaaide tegen de orthodoxie der broeders of zusters, omdat zij „een religieus leven zonder religie," d. i. een kloosterleven zonder regel of patroon poogden te voeren, dan zag men weldra de meerderheid dier lieden tot het besluit komen, om tot eenige orde over te gaan. Werd dan de vraag voorgesteld: tot welke orde? zoo kon het antwoord naauwelijks twijfelachtig zijn. Men koos den derden regel van Franciscus, een kloosterregel bij geestelijkheid en volk in ach-

ting, en tevens den minst gestrengen, waartoe de overgang uit het tot heden vrije, maar toch niet geheel vrije leven door de broeders of zusters naauwelijks gevoeld zou worden [1]. Dat intusschen ook op andere wijzen tertiarissen-kloosters ontstaan zijn, laat zich vermoeden. Inzonderheid achten wij dit waarschijnlijk ten opzigte van die gestichten, die door gevallen vrouwen werden bewoond en daarom Maria-Magdalena-kloosters heetten, waarin men doorgaans den derden regel van Franciscus of dien van Augustinus volgde [2]. Haarlem had zijne tertiarissen, die „bekeerde zusters" werden geheeten [3]. Edam mogt, naar het schijnt, op het bezit van een dergelijk huis roemen [4], en zeker was dit het geval met Utrecht, waar in de Maria-Magdalena-steeg een tertiarissen-convent verrees, dat reeds vóór het jaar 1413 door Wermbold van Buscop gesticht en door vrouwen bewoond werd, die, gelijk paus Eugenius IV het in een gunstbrief, te haren behoeve gegeven, uitdrukte, „door de genade des h. geestes bekeerd," na håre leden „door onreine lusten" bezoedeld te hebben, „haar leven met deugdelijke bedrijven poogden te beteren [5]." De gissing ligt voor de hand, dat soortgelijke conventen niet door de eerste bewoonsters zelve in het aanzijn geroepen werden, maar door de christelijke barmhartigheid van invloedrijke individuën,

---

1) Tot bevestiging van het in den tekst gezegde beroepen wij ons, om geene andere te noemen, op de geschiedenis der tertiarissen-conventen te Amersfoort en Hoorn, en die van St. Aagte en St. Barbara te Delft. Zie *Oudh. van Utr.* II, bl. 31 v. 40 v.; Velius en Centen, *Chron. van Hoorn*, bl. 44; Kist, *Nieuw archief*, II, bl. 381 vv.; Moll, *Kerkhist. archief*, IV, bl. 214 vv. Vgl. Delprats *Gesch. van het St. Aagte-kl. te Delft*, ald. bl. 28 vv., waar men ook zien kan, op welke wijze eene vrije vergadering „besloten" of binnen de klooster-clausuur gebragt werd. Goede opmerkingen dienaang. vindt men ook bij Royaards, II, bl. 457 vv.

2) Zie over deze huizen Römer, I, bl. 668 vv.

3) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 242 v.

4) Römer, I, bl. 548.

5) Zie Matth. *Fund. eccl.* p. 339. Het berigt aldaar, dat dit klooster omstreeks 1443 gesticht werd, is door van Heussen en van Rijn, *Oudh. van Utr.* I, bl. 420, herhaald, niettegenstaande dat zij zelve vermelden, dat het zijn oorsprong dankte aan Wermbold, die in 1413 stierf. Zie *Fund.* p. 289.

die, anders dan de meeste hunner tijdgenooten[1], de verloren dochteren der zinnelijkheid niet met smaad overladen maar behouden wenschten te zien.

De bronnen van bestaan voor de tertiarissen — bedelen schijnt zeldzaam bij hen geweest te zijn[2] — waren verschillende. Schenkingen van inkomende broeders en zusters, erfmakingen van onderscheiden aard vinden wij vaak vermeld. Kostgangers, die in hun midden een vroom leven of een kalmen ouden dag zochten en daarvoor zekere gelden of gaven uitreikten, werden in de meeste gestichten aangetroffen[3]. Voor een groot deel echter bestonden de inkomsten uit de verdiensten van der broederen en zusteren handenarbeid. Beiden hielden zich hier en daar met het afschrijven van boeken bezig[4], die men waarschijnlijk ook verkocht, en in welingerigte vrouwenkloosters werd ten behoeve van de omwonende burgerij vlijtig genaaid, gesponnen en vooral geweven[5]. Enkele tertiarissen-kloosters hadden het aanzien van fabrieken op groote schaal. In het Orthenconvent te 's Hertogenbosch, dat in 1427 opkwam, leefden zevenhonderd vrouwen, die evenveel weefgetouwen in werking hielden. Hare nijverheid bragt zooveel laken ter markt, dat de magistraat, voor het bestaan der wevers onder de burgers bevreesd, den arbeid der goede lieden belette, waarop zij zich, tot uit- en inwendig nadeel harer vergadering, voor een tijd naar Vucht verplaatsten[6]. Philips van Bourgondië vaardigde in 1452 ordonnantiën uit, die alom de productiviteit van der tertiarissen industrie aan banden legde, waartegen zij in

---

1) Hoe men de slagtoffers der prostitutie in dit tijdvak gewoonlijk behandelden, zullen wij later zien.

2) De zusters van St. Agniet te Amersfoort bedelden aan de huizen; maar dit was voordat zij in de orde opgenomen waren. Zie *Oudh van Utr.* II, bl. 32.

3) Zie b. v. *Oudh. van N. Holl.* bl. 377; Römer, I, bl. 554, 577 n. 2.

4) Blijkens HSS. die ons voorkwamen, b. v. uit het Maria-Magdalenaconvent „in Amsterdam opt Spoy."

5) Zie Römer, I, bl. 536, 566, 574, 590, 593.

6) Foppens, l. l. p. 319.

verzet kwamen [1]. In vele conventen, te Zutphen, Zierikzee, Middelburg, Almelo, Deventer [2] en elders, maakten zij zich verdienstelijk door ijverige krankenverpleging. Sommige vrouwen voelden zich zoozeer tot dit liefdewerk getrokken, dat zij haar klooster verlieten, wanneer zij er dáár geen gelegenheid toe vonden, en zich in een gasthuis lieten opnemen [3]. Of de zusters voor hare diensten aan zieken loon vroegen, is ons onbekend. Maar in allen gevalle verwierven zij er de goede gunst van velen door en ongetwijfeld giften en legaten. Dat de overheden van eenige steden haar gaarne bevoordeelden, blijkt uit den vrijdom van zekere lasten, dien zij haar schonken [4]. Van 's pausen wege hadden enkele harer gestichten het privilegie van exemtie [5].

Gelijk in andere landen de tertiarissen-kloosters zich doorgaans tot groote congregatiën vereenigden, behoorden ook de onze allen of bijna allen tot het kapittel van Utrecht, waarvan de oudste geschiedenis kwalijk bekend is [6], maar dat in allen gevalle eerst omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw tot vollen bloei kwam, ten gevolge van de bemoeijingen van den vroeger vermelden Wermbold van Buscop, dien men „den apostel van Holland" heette en „eene brandende kaars, die door het woord zijner prediking velen deed ontvlammen" voor een vromen wandel [7]. Door de kapittelvergaderingen, die door de afgevaardigden der vereeniging, althans sedert 1427 en waarschijnlijk reeds vroeger, te Utrecht en Amster-

---

1) Zie het stuk bij Van Kinschot, *Beschr. van Oudewat.* bl. 374 vv.; vgl. De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 463 vv.

2) Een der conventen te Zutphen heette „het spitael," omdat de zusters naast haar gesticht een krankenhuis hadden. Lindeborn, l. l. p. 225. Zie verder Römer, I, bl. 602 v.; *Oudh. van Dev.* I, bl. 302, II, 311.

3) *Oudh. van Utr.* II, bl. 35.

4) Zie Römer, I, bl. 559, 562, 574, 577. Over de onderlinge betrekking van de kloosters en de stedelijke besturen leze men de belangrijke opmerkingen van Delprat, *Kerkhist. archief*, IV, bl. 32 vv.

5) Römer, I, bl. 584.

6) Wadding, *Annal.* IX, p. 249, stelt de stichting op 1301. Maar zie Römer, I, bl. 504.

7) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 152 v.

dam gehouden zijn [1], werden de statuten gesteld, waarnaar de broeders en zusters zich alom te gedragen hadden. Uit die statuten, in handschriften bewaard [2], leert men het leven der tertiarissen van nabij kennen. Het meest karakteristieke, dat zij bevatten, moge hier in herinnering gebragt worden.

Niemand mogt in een tertiarissen-convent opgenomen worden, tenzij hij of zij den ouderdom van tien jaren had bereikt [3]. Priesters en klerken, die achtenswaardig waren, mogten tot de orde behooren, al woonden zij in geen klooster. Bij de installatie moesten de novicen de inkleeding tot het noviciaat met gebogen knieën vragen en de verklaring afleggen, dat zij tot geenerlei kloosterorde behoorden, vrije menschen waren, aan maagd noch jongeling verloofd, gezond van lijf en leden, met niemand hunner medemenschen in onvrede, niet beladen met finantiële schulden. Als zij daarop de pligten des huizes hadden vernomen en in hun verzoek volhardden, gingen zij hun proefjaar in. Bij de wijding moesten zij communiceren en trouw beloven aan den door Nikolaas IV geredigeerden regel der orde, de statuten van het utrechtsch kapittel en aan de kloosteroversten. De kleedingstukken waren rokken en mantels (tunicæ, clamides), voor de priesters langere, voor de klerken kortere, voor de leeken nog kortere De vrouwen droegen rokken (tunicæ) met sluitende armen, en toegeknoopte mantels (clamides affibulatæ) [4]. Stof en kleur moesten volgens den regel zijn, d. i. van gering laken en grijs (colore non prorsus albo vel nigro). Als er verschil van ge-

1) Römer, I, bl. 526 v.

2) Twee HSS. van de vijftiende en zestiende eeuw zijn in mijn bezit. Het oudste behoorde voormaals aan het convent Ysendoorn te Zutphen, het andere misschien aan St. Janskamp te Vollenhove. Het HS. dat Römer (zie a. w. I, bl. 505 n. 1) gebruikte, schijnt meer te bevatten. De privilegie-brieven des kapittels (vele vindt men in het HS. van Ysendoorn) werden in 1562 uitgegeven. Zie *Oudh. van Dev.* I, bl. 593.

3) Volgens een statuut van later tijd eischte men een twaalfjarigen ouderdom.

4) In een later statuut heet het: „mantella sororum nequaquam subtus fiant cum pellibus agninis.”

voelen over die zaken ontstond, achtte men ze gewigtig genoeg, om er de beslissing der bisschoppen over in te roepen. Frederik van Blankenheim zond eenmaal aan de zusters te Delft de naauwkeurigste voorschriften en een bezegelden brief, waaraan hij een staal grof linnen deed vasthechten als proef van het fabrikaat, dat hij gebruikt wenschte [1]. Op gegeven teeken hadden allen van hunnen arbeid naar de eetzaal te spoeden. Dáár moesten zij het stilzwijgen bewaren, even als bij de getijden van dag en avond. Naardien zij handenarbeid deden, moest men ten aanzien hunner vasten toegevend zijn; op hooge feesten werd er vleesch geschaft. In de slaapzaal mogt men niet spreken, en zonder verlof — een maatregel tegen overdreven ascese — niet wakende den nacht doorbrengen. De oversten zouden de kloosterlingen maar zelden buiten het gesticht zenden. Ofschoon de derde regel van Franciscus goederen-bezit aan de individuën veroorloofde, werd het door het utrechtsch kapittel verboden, „omdat gemeenschap van tijdelijke belangen eenheid des harten bevorderde." De geestelijke oefeningen bestonden in het lezen der getijden, het bijwonen der mis en der sermoenen, die de biechtvaders voor de broeders en zusters hielden, voorts in stichtelijke lectuur, waartoe de liberie — sommige conventen hadden welvoorziene bibliotheken [2] — gelegenheid aanbood. Des zaturdags om de veertien dagen moest in ieder klooster kapittel gehouden worden. De kloosterlingen kwamen dan bijeen en zetten zich om de oversten des huizes. De jongsten der aanwezigen beleden het eerst hunne zonden, en vroegen of men hun hunne gebreken wilde zeggen. Zoo deed ieder op zijne beurt, en de oversten legden elk de behoorlijke boetewerken op. Bij de aanwijzing van anderer zonden moest men langdradige redenen (circuitus verborum) vermijden en zich wachten uit verkeerde „pas-

1) Het staal is in 's rijks archief nog aanwezig. Zie Delprat, *Kerkhist. archief*, IV, bl. 38.

2) Zie mijne verhandeling over *De boekerij van St. Barb. te Delft*, in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 211 vv.

siën", of alleen op verdenking beschuldiging uit te brengen. Die den oversten hardnekkig ongehoorzaam waren, werden na vruchtelooze vermaning opgesloten en zelfs in ketenen geplaatst. Aan het hoofd van elk gesticht stond een minister (dienaar) of eene ministra, die ook mater genoemd werd; boven alle ministers en maters een overminister (minister superior), die door het generaal-kapittel gekozen werd en twaalf jaren aanbleef. Alle gestichten hadden hunnen procurator of hunne procuraterse, die voor de uitwendige belangen zorgde, een overste van het ziekenverblijf (infirmarius, infirmaria), van de kleeding (vestiarius, vestiaria) en van de liberie (boekenwaarder, boekenwaarster). Door het generaal-kapittel werden jaarlijks visitatoren benoemd, die in tegenwoordigheid van oversten en kloosterlingen eene stichtelijke rede plagten te houden, en daarna vragen voorstelden aangaande den wandel van allen, de onderhouding van den regel en de statuten, den finantiëlen staat des huizes enz. Alle zaken, die de visitatoren konden afdoen, deden zij af; de overige werden voor het generaal-kapittel gebragt of voor het privaat-kapittel, dat uit gecommitteerden bestond, die spoed vereischende zaken behandelden.

Dat niet in alle tertiarissen-conventen voortdurende zedelijke welvaart bestond, is maar al te zeer bekend. In het midden der vijftiende eeuw echter hadden zij in het algemeen een goeden naam. Johannes Busch, de meest energieke kloosterhervormer van dien tijd, plaatste de tertiarissen om de vroomheid van hun leven geheel op ééne lijn met de broeder- en zusterschap van Geert Groote. Hij noemde hen „ijverige bijen, nooit ledig," en altijd gereed tot bevordering van eigen en anderer zielenheil, waarom hij van hun godzalig streven voor velen „eene vrucht voor de eeuwigheid" verwachtte. Hij verblijdde er zich in, dat hunne huizen sterk bevolkt waren. Sommige, zegt hij, telden twintig, dertig, veertig en vijftig, maar ook vele tachtig, honderd, ja drie en vier honderd en meer bewoners, die allen hunne betrekkingen in de buitenwereld hadden en door eigen devotie bij anderen devotie ver-

wekten [1]. Toch waren niet alle wereldlijke en kerkelijke magten hun gunstig. In de tweede helft der vijftiende eeuw leden zij van sommige grooten in kerk en staat geweld, waarom zij zich tot Sixtus IV wendden, die hen in bescherming nam [2].

---

§ 3.

De dominikanen.

Gedachten, wier verwezenlijking voor de ontwikkeling der menschheid gewigtig is, worden niet zelden in meer dan één hoofd gelijktijdig geboren, zoodat het vaak onmogelijk is aan te wijzen, aan wien het vaderschap toebehoort van instellingen en ontdekkingen, die voor de wereld vruchtbaar zijn. Valt het ligt voor de waarheid dezer opmerking vele bewijzen bij te brengen, ook de geschiedenis des monnikendoms van den aanvang der dertiende eeuw kan haar bevestigen. Wij noemden vroeger Franciscus den patriarch van zijn uitgebreid kloostergeslacht. Hebben wij daarom regt, hem ook den stamvader aller bedelorden te heeten? Is hij de eerste geweest, in wiens brein het denkbeeld opkwam, om door het voorschrift van volstrekte armoede en de verpligting om alleen van aalmoezen te leven, aan het monachisme eene geheel nieuwe gestalte te geven, en waren de stichters van andere orden, als zij hunne broederschap hetzelfde beginsel inscherpten, slechts zijne navolgers, die gebruik maakten van hetgeen zij uit zijn voorbeeld geleerd hadden? Wie zal beweren, dat twijfel op deze vraag onredelijk is? Dominicus en Franciscus leefden gelijktijdig, maar in verwijderde landen en in zeer verschillende toestanden. Beiden wilden, dat hunne geestelijke zonen als bedelaars den weg hunner bestemming zouden bewandelen en tevens den volke het onvervalschte evangelie verkondigen. Beiden traden gelijktijdig

---

1) *Chron. Windes.* p. 213.

2) Zie het stuk, vermeld door Molhuysen, *Register van charters van Kampen*, I, bl. 250.

met hunne orden voor het oog der verbaasde christenheid op, om beiden door haar op die christenheid een onberekenbaren invloed uit te oefenen. Wie kan bepalen, waar en bij wien de idee van het veelbeteekenend verschijnsel het eerst ontkiemde, aan gindsche of aan deze zijde van de Alpen, bij den zoon des italiaanschen koopmans of bij dien der castiliaansche edelen?

Dominicus Guzman werd in 1170 geboren te Calaruega in Spanje. Reeds vroeg in den klerikalen en straks in den monastieken stand opgenomen, gloeijende van eerbiedige liefde voor de alleen zaligmakende kerk, maar ook vol barmhartigheid voor die op de doolpaden der haeresie haar heil schenen te derven, arbeidde hij van omstreeks 1205 aan de bekeering der ketters, inzonderheid die der albigensen in Frankrijk. Tot dat einde aan het hoofd van eenige zendelingen geplaatst, stelde hij zijne broeders in 1216 met goedkeuring van Innocentius III onder den regel van Augustinus, na dien aangevuld te hebben met eenige statuten, die hij aan de premonstreiters ontleende. Zijne orde breidde zich voorspoedig uit, zoodat hare afgevaardigden uit verschillende landen reeds in 1220 een generaal-kapittel konden houden. Toen die vergadering uiteenging, had haar bestaan gewigtige wijzigingen ondergaan. De kleeding der reguliere koorheeren werd verwisseld met een witten rok en wit scapulier, en daarover een zwarten mantel met zwarte kap. De vaste goederen der kloosterlingen werden alle opgegeven, want zij zouden voortaan van der vromen gaven leven en ware bedelmonniken zijn. Leekebroeders mogten in hunne huizen geen stede meer vinden, want leeken waren onbevoegd deel te nemen aan het groote werk, dat zij voortaan met meer ijver dan te voren volbrengen wilden: de prediking der onbesmette kerkleer aan vorsten en volken en de bestrijding en uitroeijing van alle ketterijen. Om dat oogmerk te bereiken behoefden zij geleerdheid en welsprekendheid, en opdat zij beiden konden verwerven, werden te hunnen nutte aan de universiteiten van Parijs en Bologna theologische leerstoelen opgerigt. Sedert dien tijd werden de

dominikanen of preêkheeren, eigenlijk preêkbroeders (fratres prædicatores), eene magtige schaar, wier invloed op de westersche christenheid eensdeels gevolg was van den ijver en de intellectuële krachten, die hen bezielden, anderdeels van de pauselijke voorregten, die hun te beurt vielen. Van de laatstgenoemde waren deze de gewigtigste: de religieusen dezer orde hadden volmagt om, waar en wanneer zij wilden, Gods woord te verkondigen, en aan hen was het opgedragen, onder de leiding des pausen alom de vierschaar der inquisitie te spannen. Weinige jaren na den dood van Dominicus was zijne kloosterfamilie verbreid door alle landen van Europa en ook bij onze vaderen in eere. Hare organisatie was gelijk aan die der orde van Franciscus, en ook zij had, als deze, hare nonnen en tertiarissen[1].

Aan eene vriendschappelijke ontmoeting van graaf Willem II en Albertus Magnus, „den Plinius der dertiende eeuw," had het dominikaner-klooster te Utrecht, zoo al niet zijn ontstaan, dan toch zijne opkomst en luister te danken. Toen de koning van Rome in 1249 te Keulen het drie-koningenfeest vierde, werd hem door den theoloog-botanicus in diens wintertuin, waarin trots den kouden Januarij-dag eene schoone verzameling bloemen, vreemde planten en dieren de liefelijkheid van het zomersaisoen vertegenwoordigde, een vrolijke maaltijd bereid. De vorst was ingenomen met het zeldzaam onthaal van den monnik en hoorde hem goedwillig aan, toen deze, vol zorg voor de verbreiding der orde, wier hoogste sieraad hij was, zijne aandacht rigtte op den staat zijner broederen in onze bisschopsstad, die, naar het schijnt, aldaar reeds sedert 1232 gevestigd waren. Korten tijd

---

1) Over de biografiën van Dominicus leze men Gieseler, II, 2, s. 326, en het leerrijke opstel van Opzoomer, *De h. Dominicus*, in de *Letteroef.* van 1865. De algemeene geschiedenis der orde werd geschrev. door Mamachius, *Annal. ord. predicator.* Romae 1746 (onvoltooid). Overzigten vindt men bij Helyot, III, p. 198 ss., bij Biedenfeld, I, s. 113 ff. en eld. De speciële der nederl. dominikanen wordt voornamelijk gekend uit de beide werken van De Jonghe, *Desolata Batavia dominic.* Gand. 1717, en *Belgium dominic.* Brux. 1719.

daarna vertoefde Willem te Utrecht, en vermoedelijk kocht hij bij die gelegenheid ten behoeve van de dominikanen een stuk grond, waarop zij, gesteund door zijne geldelijke gaven, een prachtig klooster optrokken [1]. Toen hunne kerk volbouwd was, werd zij gewijd door Albertus, die meermalen ons vaderland bezocht en ook te Nijmegen en Maastricht dergelijke diensten deed [2]. Bijna gelijktijdig kwam het convent te Leeuwarden [3] op en dat te Haarlem [4], waaraan nog vóór den uitgang der dertiende eeuw andere te Zierikzee [5], Winsum in Groningerland [6], Zutphen [7], 's Hertogenbosch [8] en Nijmegen [9] werden toegevoegd. In het beloop der veertiende eeuw verkreeg de orde nog een klooster te Groningen [10] en in de vijftiende de conventen van 's Gravenhage [11], Rotterdam [12] en Zwol [13]. Te Dordrecht, Middelburg, Alkmaar en elders had zij daarenboven hare termijn-huizen, die, gelijk de termijnhuizen der franciskanen, den broederen op hunne preêk- en bedeltogten tijdelijk een onderkomen verstrekten en doorgaans maar enkelen tot vaste bewoners hadden. Eerst op het laatst der veertiende eeuw won zij ook onder onze maagden en weduwen aanhang. Nadat in 1399 het non-

---

1) Men zie het bekende verhaal bij Beka, p. 79; vgl. Matth. *Fund.* p. 257 ss.; De Jonghe, *Desol. Bat. dom.* p. 4 ss.; Meerman, *Gesch. van Graaf Willem*, I, bl. 317 vv. Hoe Albertus M. den naam eens toovenaars verkreeg, leert de geschiedenis van zijn te Keulen bewaarden beker, bij Von Bianco, *Die alte universität Köln*, Köln 1855, I, s. 55.
2) Von Bianco, s. 31; In de Betouw, in het straks aan te halen werk, bl. 8, 36.
3) De Jonghe, l. l. p. 35 ss.; Eekhof, *Beschr. van Leeuw.* I, bl. 38, 300 v.
4) De Jonghe, l. l. p. 55 ss.; Römer, I, bl. 225 vv.
5) De Jonghe, l. l. p. 69 ss.; Römer, I, bl. 225 vv.
6) De Jonghe, l. l. p. 80; *Oudh. van Gron.* bl. 60 v.
7) De Jonghe, l. l. p. 82 ss.; *Oudh. van Dev.* I, bl. 478 v.
8) De Jonghe, l. l. p. 89 ss.; Foppens, l. l. p. 300 s.
9) De Jonghe, l. l. p. 127 ss., [In de Betouw] *Kerk. en gest. te Nijmeg.* bl. 49.
10) De Jonghe, l. l. p. 152 ss.; Diest Lorgion, *Beschr. van Gron.*, I, bl. 54.
11) De Jonghe, l. l. p. 161 ss.; Römer, I, bl. 607 vv.
12) De Jonghe, l. l. p. 178 ss.; Römer, I, bl. 611 vv.
13) De Jonghe, l. l. p. 186 ss.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 94 v.

nenklooster te Wijk-bij-Duurstede[1] was opgekomen, ontstonden andere te Westeroijen bij Tiel[2], waar het convent vroeger door mannen bewoond werd, te Leiden[3], tusschen Burg en Haamstede in Zeeland[4], te 's Hertogenbosch[5], te Asperen[6] en op enkele andere plaatsen. In vele dezer gestichten volgden de vrouwen den derden regel van Dominicus, zoodat hare leefwijze in de meeste opzigten met die der franciskaner-tertiarissen overeenkwam.

Onze gezamenlijke dominikaner-kloosters ressorteerden aanvankelijk onder de provincie van Duitschland, sedert 1301 onder die van Saxen. Later vormden zij met andere de congregratie van Holland, die wij nader zullen leeren kennen, wanneer wij over de reformatie spreken, die ook bij deze orde noodig was en beproefd werd[7]. Even als in andere landen hebben zich hare leden ook ten onzent onderscheiden door liefde voor ruime en fraaije kerkgebouwen[8], die zij voor hunne predikdienst behoefden, en door eenige belangstelling in de beoefening der theologische en verwante wetenschappen. Meer of min beroemde predikers en schrijvers onder hen, mannen die grooten invloed, vooral op de aanzienlijken onder het volk hadden, zullen wij bij volgende mededeelingen ontmoeten. Reeds hier echter merken wij op, dat onze bisschoppen der veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, wanneer zij beschaafde en geletterde monniken zochten, die hun als wijbisschoppen ter zijde zouden staan, doorgaans een of ander broeder uit het convent te Utrecht kozen[9]. Mogen

---

1) De Jonghe, l. l. p. 26 ss.
2) De Jonghe, l. l. p. 140 ss.; *Oud. van Utr.* II, bl. 720 vv.
3) De Jonghe, l. l. p. 175 ss.; Römer, I, bl. 615.
4) De Jonghe, l. l. p. 78; Römer, I, bl. 618 v.
5) De Jonghe, l. l. p. 125.
6) De Jonghe, l. l. p. 34; Römer, I, bl. 616.
7) Zie voorshands De Jonghe, *Belgium. domin.* p. 3 ss.
8) De Jonghe roemt deswege de kloosters te Leeuwarden, Zierikzee, Zutphen, 's Gravenhage (de Kloosterkerk ald.) en eld. Ten bewijze, dat de monniken over ruime lokalen hadden te beschikken, dienen de berigten van denzelfden schrijver aangaande de vele generale kapittel-vergaderingen, die hier te lande gehouden werden.
9) Zie de lijst bij De Jonghe, *Des. Bat. dominic.* p. 15 ss.

wij derhalve aannemen, dat de dominikaner-orde onzen voorvaderen nuttige diensten bewezen heeft, van de andere zijde is het niet te ontkennen, dat zij een naam in den lande heeft nagelaten, die voor den protestant, ook al weet hij de verschijnselen der geschiedenis met het oog op het onderscheid van tijden en omstandigheden billijk te beoordeelen, op het zachtst gesproken zeer dubbelzinnig is. Ook hier toch, gelijk elders, waren deze religieusen niet alleen hartstogtelijke bevorderaars der Mariadienst [1], maar ook „onderzoekers van de kettersche boosheid", de voorloopers der inquisiteurs van de zestiende eeuw, die, veelal te Utrecht gevestigd, gelijk wij later zullen zien, lang voordat de brandstapels van Karel V en Philips II onze straten en pleinen met tooneelen van jammer en heldhaftig geloofsvertrouwen vulden, den volke regtmatigen schrik inboezemden, hoezeer zij maar zelden gelegenheid hadden slagtoffers hunner regtzinnigheid te maken.

---

§ 4.

De karmelieten en augustijner-heremieten.

Nog voordat de twee oudste bedelorden in het westen opgetreden waren, werden in het oosten de grondslagen gelegd voor de derde. De karmelieter-orde is eene spruit van het ascetisme, die uitbotte in de woestenij van den berg Karmel, een geliefd bedevaartsoord sedert overoude tijden. Hare leden roemden voormaals op hare afkomst van Elia en Eliza, maar die eer werd hun in de zeventiende eeuw misgund en betwist door de jezuïten [2], en na dien tijd erkent men als haren stichter Berthold van Limoges, een dapper kruisvaarder, die, na het christenrijk in het oosten schitterende maar onvruchtbare diensten bewezen te hebben, in zijne laatste dagen met vele geest-

---

1) Over de broederschappen van de rozenkrans zullen wij later spreken.
2) Berigt aangaande den strijd vindt men bij Helyot, I, p. 282 ss.

verwanten een heremieten-leven voerde in de onherbergzame streek, waaraan de naam van Israëls profeet een glans van heiligheid had gegeven. Toen Berthold overleden was, wendden zich zijne talrijke kluizenaars tot Albertus, sedert 1204 patriarch van Jeruzalem, destijds te Ptolemaïs gezeteld, en deze gaf hun een regel, die bestemd scheen het monnikenleven te vernieuwen, dat de woestijnen van Thebaïs in de dagen van Antonius tot het paradijs aller asceten verhief. De schaar der anachoreten bouwde eene laura naar het voorbeeld der aloude broederen in Egypte [1], eene open plaats met een bedehuis en menigte van cellen, die, ieder op zich zelve staande, haren bewoners een armelijk verblijf aanboden, waarin zij door gebed en meditatie, stilzwijgen, strenge vasten en eenigen handenarbeid onder de leiding van een prior den Heer zouden dienen. Het gezelschap vermeerderde zich, maar de vroomheid der leden beveiligde het niet tegen het zwaard en de pijlpunt der Saracenen. Sedert 1238 togen velen van den heiligen berg westwaarts, en weldra hadden de karmelieten koloniën gevormd in Engeland en Frankrijk, waar zij in afgelegen oorden hun anachoretenleven voorshands voortzetten, totdat zij de overtuiging hadden opgedaan, dat veel aan hun regel eigen was, dat met het klimaat en de volkstoestanden van Europa kwalijk strookte. Toen gaf Innocentius IV hun een gewijzigden, die hun verbood eenig eigendom te bezitten, maar hun daarentegen veroorloofde kloosters te bewonen in de nabijheid van, ja zelfs binnen de poorten der steden, in enkele gevallen vleesch te eten en in het algemeen te leven op de wijze der monniken van de minder strenge orden. Latere pausen verzachtten de eischen nog meer, en nu splitsten zich de broeders, gelijk de franciskanen, in conventualen en observanten of barrevoeters, die niet minder hartstogtelijk met elkander streden over de vormen des uitwendigen levens, de regtzinnigheid der daad in het gebruik van spijs en drank, kleeding enz., dan de heden-

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 69.

daagsche partijen der protestantsche kerken over de regtzinnigheid in de leer! De kleeding der karmelieten was oorspronkelijk eene bruine of donkergrijze pij met een wit en bruin gestreepten mantel, een teeken hunner afkomst uit het oosten, waar gestreepte mantels steeds volksdragt zijn. In latere dagen echter waren de mantels wit, nadat het graauwe scapulier was aangenomen volgens een mode-voorschrift, door de moeder Gods van den hemel aan Simon Stock gegeven, den tweeden en beruchten generaal der orde, die haar nog in Frankrijk, Italië, Engeland, Schotland en ons vaderland tot eere zag komen. Eerst in het midden der vijftiende eeuw verkreeg zij hare nonnen, iets later hare tertiarissen [1].

De plant, die op oosterschen grond gekweekt was, al nam zij na hare verpoting een geheel westersch karakter aan, mogt op onzen bodem niet welig tieren. De orde der karmelieten verschilde te weinig van die van Franciscus en Dominicus, die beiden nu de volle belangstelling der natie genoten, dan dat zij algemeene aandacht kon trekken. Toen echter omstreeks 1249 eenige harer broeders naar Haarlem kwamen, werden zij door sommige aanzienlijken daar ter stede vriendelijk ontvangen. Sinds dien tijd hadden zij er een klooster, dat allengs om den kunstzin en de liefde voor de wetenschappen, die sommige der bewoners bezielden, eenigermate beroemd werd [2] — de geschiedschrijver Johannes Gerbrantsz. van Leiden was er eenige jaren vóór 1504 prior — maar meer dan eene halve eeuw verliep, voordat in ons vaderland nieuwe karmelieter-conventen verrezen. Omstreeks 1295 plaatste Reinald van Gelder eenige broeders boven Garderen op de Veluwe bij eene verlaten kapel [3], waarschijnlijk in de hoop dat uit die kapel een convent zou wassen, dat zijner nog te bouwen stad Staverden ten sieraad zou zijn.

---

1) De schrijvers over de algemeene geschiedenis der karmelieten zijn opgegeven door Helyot, l. l. p. 322, die aldaar een overzigt gaf, gelijk ook Biedenfeld, I, s. 47 ff. en and. deden.
2) Römer, I, bl. 227 v.
3) Van Spaen, *Hist. van Gelderl.* bl. 420.

Met de stad is vermoedelijk het klooster een droombeeld van den fantastischen vorst gebleven. In 1330 echter won de orde een convent te Schoonhoven aan, dat een termijnhuis te Dordrecht had [1], en in 1339 een ander, dat eerst te Wolsende en later te Ylst in Friesland stond [2]. Nadat zij in het midden der vijftiende eeuw door Johannes Soreth [3] gereformeerd was, schijnt zij onzen vaderen meer vertrouwen ingeboezemd te hebben. Toen omstreeks 1468 twee harer monniken te Utrecht door de vroomheid van hun leven en door hunne predikgave (doctrina) een goeden indruk op het volk maakten, besloot de magistraat tot eene gunstige beschikking op hun verzoek, om zich in de kathedraalstad te mogen vestigen. Men gaf hun het gasthuis van St Aagte, welks bewoners verplaatst werden, onder voorwaarde dat zij eene kerk zouden bouwen en vromelijk leven [4]. Bijna gelijktijdig verkreeg de orde gestichten te Oudorp bij Alkmaar, te Vlissingen en misschien elders [5], en daarenboven een nonnenklooster te Haarlem, waaruit omstreeks 1482 een ander te Rotterdam ontsproot [6]. Het laatstvermelde stond onder bescherming van twee burgers; de bewoonsters, die welligt van de karmelieter-tertiarissen waren, wonnen haar levensonderhoud door het drijven van „ambachten."

Terwijl de karmelieten zich in Europa vestigden, ontstond de vierde der bedelorden, die der augustijnerheremieten. Zij had haren oorsprong te danken aan de

---

1) Römer, I, bl. 229, 622.
2) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 73.
3) Helyot, I, p. 324.
4) Zie het diploom bij Matth. *Fund.* p. 341 s. De woorden, „quos ab exterorum tuemur incursibus" cæt., die de magistraat gebruikt tot aanduiding, dat hij zijne verpligting gevoelt, om de burgerij niet alleen tegen uitwendige vijanden te beschermen, maar ook met godsdienstige leiding tegen de aanslagen des duivels, hebben Royaards (II, bl. 387), misleid door de onhandige vertaling van Van Rijn (*Oudh. van Utr.* I, bl. 406), aanleiding gegeven tot het berigt, dat de karmelieten te Utrecht opgenomen werden, „opdat zij daar, beschut tegen de aanvallen der uitlanders, in gerustheid Gode mogten dienen."
5) Römer, I, bl. 623 vv.
6) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 252, *van Z. Holl.* bl. 463; Römer, I, bl. 624 v.

vereeniging van verschillende anachoreten-vergaderingen, die alle den regel van Augustinus heetten te volgen. Paus Alexander IV wenschte hunne zamensmelting, en deze verkreeg haar beslag, nadat de hoofden in 1256 tot een generaal-kapittel waren zamengekomen. Sinds hadden zij een generaal, die over hunne gestichten in de provinciën van Frankrijk, Duitschland, Spanje en Italië stond, en een regel, die hen van heremieten in gewone kloosterlingen herschiep [1].

Daar zich reeds vroeger heremieten van Augustinus en wel van de congregatie der willemieten [2] in ons vaderland voordeden, laat het zich begrijpen, dat ook de vierde bedel-orde onder onze voorouders eenige vertegenwoordigers verkreeg. Hun oudst en meest aanzienlijk gesticht op onzen bodem was dat van Dordrecht [3], waaraan later andere te Enkhuizen, Middelburg, Haarlem en Zierikzee werden toegevoegd, en termijnhuizen te Delft en 's Gravenhage [4]. Het convent te Middelburg werd vermaard wegens het bezit eener wonderhostie; die te Dordrecht en Enkhuizen hadden den roem van in den aanvang der zestiende eeuw Johannes van Mechelen van Osbach, Hendrik van Zutphen en andere mannen, die de kerkhervorming onzer vaderen voorbereidden, tot woonsteden te verstrekken [5].

---

1) Zie Helyot, III, p. 12 ss.
2) Römer, I, bl. 230. Over de willemieten zie men Helyot, III, p, 14.
3) Zie Schotel, *Het klooster der augustijnen te Dordr.* Dordr. 18‥1.
4) Zie Römer, I, bl. 232 vv. 627 vv.
5) Zie Janssen, *Jacobus Præpositus*, Amst. 1862, bl. 4, 223; Schotel, a. w. bl. 3 v.

HOOFDSTUK IX.

Kloosterlingen van de orden der reguliere kanoniken, karthuisers, kruisbroeders en brigittijnen.

---

§ 1.

De reguliere kanoniken van St Augustinus.

De religieusen der middeneeuwen hebben zich te allen tijde trouwe kinderen hunner kerk bewezen door in overeenstemming met het wettische standpunt, dat zij innamen, vast te houden aan het autoriteitsbeginsel, waardoor inderdaad het wezen dier kerk beheerscht werd. Waar menschen van ascetischen zin zich opmaakten, om den weg der christelijke volkomenheid te zoeken, en zij zekere monastieke levensvormen aannamen, waardoor zij hun doel poogden te bereiken, hadden zij maar zelden moed, de regtvaardiging van hun bedrijf voor hen zelve en de hen omringenden aan den geest en de strekking hunner bedoelingen en aan de deugdelijkheid hunner middelen over te laten. Gelijk de orthodoxe pseudoprotestant onzer dagen er bezwaarlijk toe komt, eenige geloofsovertuiging te belijden of bij anderen te eerbiedigen, tenzij hij haar door het gezag van Luther, Kalvijn of andere kerkleeraren van onverdachten naam en door de uitspraken der oude, officiële geloofsregelen van zijn kerkgenootschap bevestigd ziet, zoo waren ook de asceten steeds huiverig, zich zelve en anderen voor ware religieusen te houden, zoolang zij niet op eenigen erkenden heilige en diens voorschriften konden wijzen, als geëikte prototypen, waarnaar zij hun leven voegden. Die een monastieken wandel voerden en door waarachtige vroomheid zelfs de meeste monniken verre overtroffen, maar geen patroon hadden, naar wien zij zich noemden, en geen van 's pausen wege goedgekeurden regel, waaraan zij trouw beloofden, achtte men „religieusen zonder reli-

gie," kettersche menschen, wolven in schapenvacht gehuld, die uit het huis des Heeren moesten uitgedreven worden [1].

Aan de magt van het autoriteitsbeginsel bij de middeneeuwsche geloovigen is het voornamelijk toe te schrijven, dat Augustinus, de koning der latijnsche kerkvaders, de patroon werd van meer dan honderd en vijftig congregatiën, die zich met zijnen naam sierden. Ware hij werkelijk monnik geweest en schrijver van een regel, dan zouden de monastieke geslachten, die hem vader heetten, vermoedelijk niet zoo vele en veelsoortig zijn geweest. Maar daar hij met zijne klerikale broeders te Hippo een gemeenschappelijk leven voerde, waaraan echter de band van geschreven regel en gelofte ontbrak [2], en hij toevallig in sommige zijner brieven en homiliën [3] neêrschreef wat voor monniken bruikbaar was, zoo laat het zich begrijpen, dat men, ook bij zeer uiteenloopende levensvormen binnen den kring der ascese, zich zijne navolgers kon achten en door het gezag van den naam des „overhoogen leeraars" — zoo noemden onze vaderen hem — zijn monastiek bestaan poogde te regtvaardigen.

Toen de kanoniken der kapittelen alom van hunne oorspronkelijke bestemming afgeweken waren, en de regel van Chrodegang en Aken ongenoegzaam scheen om hun verbasterd leven te zuiveren, poogde men de gewenschte reformatie tot stand te brengen, door den regel volgens eenige voorschriften, die men aan Augustinus ontleende, te vernieuwen. Dit geschiedde onder Alexander II in eene kerkvergadering van 1063. Maar de seculiere kapittelheeren lieten zich ook hierdoor niet hervormen, en dit bewoog meer ernstige kanoniken afzonderlijke vergaderingen te stichten, die evenwel niet terstond den naam van „reguliere kanoniken van St. Augustinus" aannamen maar daartoe den weg baanden. Eerst in den aanvang der

---

1) Later zullen wij voor het gezegde bewijzen bijbrengen. Zie voorshands mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 83.

2) Zie Bindemann, *Der h. Augustinus*, Berl. 1844, II, s. 78 ff.

3) *Epist.* 109 en *II sermones de morib. cleric.* Zie Helyot, II, p. 16.

twaalfde eeuw, naar men zegt, begonnen de regulieren kloostergeloften te doen, en sinds 1139, toen een lateraanconcilie den regel van Augustinus voor allen verbindend had verklaard, werd vermelde naam algemeen door hen gebruikt, waarna hunne kloosters zich vermenigvuldigden en tot vele congregatiën vereenigden, waarvan die van St. Victor te Parijs de meest beroemde werd [1]. Omstreeks denzelfden tijd werden ook de conventen der reguliere kanonikessen, die lang te voren opgekomen waren, aan den regel van Augustinus onderworpen [2].

Wij hebben vroeger opgemerkt [3], dat reeds in de twaalfde eeuw in ons vaderland eenige kloosters van de orde der regulieren bestonden, waarvan enkele destijds tot de premonstreiters overgingen. Het goede voorbeeld, dat de bewoners dezer huizen daarin gaven — men herinnere zich, dat hun overgang met reformatorische bedoelingen plaats had — werd geenszins door al hunne broeders gevolgd, en sommige gestichten bleven als regulieren-conventen voortbestaan, terwijl hier en daar nieuwe opkwamen, die zich òf bij hen aansloten òf op zich zelve stonden. Het oudste dezer nieuwe gestichten is waarschijnlijk dat van Ludingakerk bij Harlingen geweest, dat omstreeks 1160 door eenige edellieden gegrondvest en vervolgens door bisschop Godfried van Rhenen begunstigd werd. De kerkvoogd gaf den eersten monniken vrijheid zich een abt te kiezen — de oversten van dit klooster behielden dien titel tot in de eerste helft der vijftiende eeuw — en deze plaatsten zekeren Wigbold aan hun hoofd, dien men later wegens zijne vermeende mirakelen eerde. In volgende tijden werden deze regulieren wegens hun irregulieren

---

1) De algemeene geschiedenis der regulieren-orde werd behandeld door Zunggus, *Historiæ gener. et specialis de ordine canonicor. regul. s. August. prodromus*, Ratisb. 1742, 2 tomi in fol. De schrijver heeft ook de nederl. kloosters behandeld zonder er nieuw licht over te doen opgaan. Zie ook het overzigt bij Helyot, II, p. 11 ss. Biedenfeld, II, s. 397 ff. nam den regel van August. op in latere gestalte; vgl. Römer, I, bl. 65, die hem volgens HSS. van nederl. afkomst gebruikte.

2) Helyot, II, p. 60.

3) Boven, bl. 29 vv.

wandel maar al te zeer befaamd. Zij waren vaak woeste krijgslieden, die hunnen kloosterbroeders in de nabuurschap het leven zuur maakten en zich zelve prijs gaven aan hunne booze lusten. In den aanvang der vijftiende eeuw hadden zij een abt aan hun hoofd, wiens vader een leekebroeder, wiens moeder eene non was geweest. Sedert 1428 echter verkreeg de abdij een beteren naam, nadat zij dezen weidschen titel had afgelegd, door Johannes Busch hervormd en vervolgens in het kapittel van Windesheim opgenomen was. Dat Thomas a Kempis hier tijdens het utrechtsche schisma met zijne medebannelingen een toevlugtsoord vond, hebben wij vroeger vermeld[1].

Omstreeks twintig jaren na de abdij van Ludingakerk kwam het klooster Bethlehem bij Doetinchem op. Het dankte zijn ontstaan aan zekeren priester Franco, den ons reeds bekenden kluizenaar Gijselbrecht[2] en anderen, die zich aanvankelijk vergenoegden met eene houten kapel en eenige kleine woningen. De markgenooten in den omtrek hadden welgevallen aan de vrome mannen en stonden hun gronden af, waarna kloosterlingen en schenkingen vermenigvuldigd werden. In 1200 werd hun vernieuwd heiligdom, toen vermoedelijk van steen opgetrokken, gewijd door Albertus, bisschop van Lijfland, een adellijk Gelderschman, die in het land zijner geboorte van tijd tot tijd kruisvaarders tegen de nog heidensche Lijflanders kwam werven[3]. Hoezeer de inwendige geschiedenis van dit huis den bewoners niet altijd tot eer was, schijnt het over het algemeeen een goeden naam gehad te hebben. Van daar dat de sedert 1291 en 1309 opgekomen regulieren-conventen te Utrecht en Zwol er zich bij aansloten, zoodat het met deze eene kleine congregatie of een kapittel vormde, dat zich echter in 1423 in dat van Nuis oploste, om later met deze

1) Zie Joh. Busch, *De reform. mon.* in Leibnitii *Script. Brunsv.* II, p. 480, en *Chron. Windes.* p. 201; *Oudk. van Vriesl.* II, bl. 132 vv. 140. Vgl. boven II, 1, bl. 206 v.

2) Zie boven, bl. 55.

3) Zie over hem Nijhoff in den *Gelderschen volksalm.* voor 1853, bl. 1 vv. en in de aanstonds aan te halen verhandeling.

corporatie tot de vergadering van Windesheim over te gaan[1].

Onafhankelijk van het convent bij Doetinchem schijnen de regulieren-kloosters van Eemstein, Hoorn en Amsterdam opgekomen te zijn. Het eerstgenoemde is omstreeks 1377, onder begunstiging van hertog Albrecht, gesticht te Eemskerk tusschen Dordrecht en Geertruidenberg, vanwaar het na den St. Elizabethsvloed in 1421 naar Zwijndrecht is verplaatst. Hier werd het aan de boorden van het riviertje de Devel een aanzienlijk klooster, dat tot smart der omwonenden na de inneming van den Briel door de watergeuzen vernield werd. Maar reeds vóór de verplaatsing was het beroemd in den lande wegens de vroomheid der bewoners, die met Geert Groote en anderen van de beste zijner tijdgenooten in vriendschappelijke betrekking stonden. Toen het klooster van Windesheim opkwam, zond men van daar eenige broeders naar Eemstein, opdat zij er de observantie van den regel van Augustinus in volkomenheid zouden leeren[2]. Het klooster Nieuw-licht bij Hoorn verrees in 1388, ten gevolge van de bemoeijingen van eenige leerlingen van Geert Groote[3]. Iets dergelijks was het geval met dat van St. Jan-evan-

---

1) Het archief van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, thans te Arnhem berustende, gaf Nijhoff aanleiding tot het schrijven eener voortreffelijke verhandeling over dit gesticht. Zie zijne *Bijdrag.* IX, bl. 1 v. Over de regulieren van Utrecht zie men *Oudh. van Utr.* I, bl. 381 vv. *Oudh. van Dev.* II, bl. 117 v.; over die van Zwol de *Kronijk* van Ger. Coccius, Dev. 1860, en *Oudh. van Dev.* II, bl. 85 vv.

2) Over de stichting van Eemstein leze men den brief van Albrecht, waarnaar de berigten van Römer (I, bl. 148 v.) en and. schijnen gezuiverd te moeten worden, bij Matth. *Manuduct. ad jus can.* p. 211; over de betrekking van G. Groote en Windesheim op 't gesticht, *Chron. Windes.* p. 50 s. 160, 426. Twee brieven van G. Groote „ad præpositum in Eemsteyn" vindt men in HS. 154 van de kon. bibl. te 's Hage. Zie ook Clarisse in het *Archief*, VIII, bl. 287 v. Simon van Schoonhoven, aan wien Joh. van Schoonhoven zijne later te bespreken *Epistolæ ad Eemst.* rigtte, leefde in dit klooster. Zie Matth. *Anal.* III, p. 511. Vóór eenige jaren werden de overgebleven fundamenten der gebouwen blootgelegd en gedeeltelijk uitgegraven, om tot den bouw eener gehoorzaal voor de maatsch. tot nut van 't alg. te Rijsoort aangewend te worden. Wat ik er van gezien heb, gaf mij de voorstelling van een welgeordend en zeer aanzienlijk convent. Stukken betrekkelijk Eemstein in het archief van St. Pieter (prov. archief te Utrecht).

3) Römer, I, bl. 150.

gelist bij Amsterdam, dat in 1394 gesticht werd door Gijsbert Dou, den vertrouwden vriend des deventerschen kerkvaders, en door eenige zijner geestverwanten[1].

Sedert den aanvang der vijftiende eeuw, nadat het klooster en de vergadering van Windesheim ontstaan was, gingen, gelijk wij later zien zullen, de regulieren in ons land een tijdperk van hoogeren bloei in, zoodat zij niet alleen voor onze vaderen, maar ook voor hunne naburen in Duitschland en België in vele opzigten een zegen werden; maar nog voordat dit geschiedde, had de orde op onzen bodem eenige nonnen-conventen aangewonnen, dat van Helmond, Roermond[2], Dordrecht[3] en enkele meer, die echter in vergelijking met de meeste andere, die zich vervolgens onder den invloed der windesheimsche congregatie ontwikkelden, te weinig belangrijk zijn geweest, dan dat wij er bij mogen stilstaan. Alleen ten aanzien van het klooster te Helmond berigten wij, dat het, na omstreeks het midden der twaalfde eeuw door een regulier van Rolduc[4] gesticht te zijn, lang een armelijk bestaan had, totdat het, in het bezit gekomen van „een stuk van het waarachtig kruis des Heeren," waaruit bloeddruppelen vloeiden, door de milddadigheid des bijgeloofs verrijkt werd en vervolgens, wegens de zedeloosheid zijner adellijke bewoonsters, eene ergernis van Karel V[5].

Van de leefwijze, die de regulieren, vóór hunne reformatie onder den invloed van Windesheim, verondersteld werden te volgen, vindt men overvloedig bescheid in de statuten van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, die in 1344 vernieuwd en door bisschop Jan van Arkel bekrachtigd werden[6]. Vele bestanddeelen dier statuten zijn aan den regel van Chrodegang volgens de redactie van Aken[7] ontleend. Den kloosterlingen was onbepaalde ge-

---

1) Römer, t. a. p.; Delprat, *Broederschap van G. Groote*, bl. 219.
2) Knippenbergh, l. l. p. 96.
3) Römer, I, bl. 152.
4) Zie boven, bl. 32.
5) Foppens, l. l. p. 288 ss.
6) Men vindt ze bij Nijhoff, t. a. p. bl. 48 vv.
7) Zie boven, I, bl. 310 vv.

hoorzaamheid aan de oversten voorgeschreven. Eigen bezit was hun buiten verlof niet geoorloofd, maar zekere uitdeelingen in geld enz. hadden volgens bepaalde wetten plaats. De proost benoemde den keldermeester, ziekenmeester en pitancie-meester. De laatstgenoemde deelde de inkomsten uit, die de broeders door het lezen van zielmissen verdienden. Niemand mogt zonder verlof van den proost buiten het klooster, in de keuken of bakkerij komen. De kerkdiensten der broeders waren de gewone. Kleine verzuimen werden gestraft met verpligte lezing van paternoster en miserere; zwaardere met veroordeeling om tijdens het middagmaal op den grond der eetzaal te zitten, en met gevangenis. Met bijzondere naauwkeurigheid was bepaald, op welke tijden den broederen wijn zou geschonken worden. Op woensdag en vrijdag hield men vasten, maar voor den woensdag kon de proost dispensatie geven. Hazardspelen en dergelijke uitspanningen waren verboden. Die binnen den omtrek van het klooster dobbelde, werd geëxcommuniceerd.

---

§ 2.

De karthuisers.

Drie mijlen van Grenoble in Frankrijk slingert zich tusschen naakte rotswanden een smal pad, dat naar eene weide voert, die, van hooge met dennenbosschen bezette bergen omringd, zich langs de boorden van een bruischenden stroom uitbreidt. In dit eenzame dal bouwde een Keulenaar, Bruno geheeten, die vroeger kanonik te Rheims was, de „Grande chartreuse", met het oogmerk om eene monniken-familie te kweeken, die alleen in dien zin eene nieuwe zou mogen heeten, dat zij de voorschriften der onthouding van alle andere, ook de strengste, tot het uiterste zou drijven. Nadat hij zijn gesticht in 1086 gegrondvest had, wies zijne orde tragelijk aan, en nog vóór 1137 hadden de karthuisers hunne beschreven wetten. Eerst na 1170 echter, toen de paus hen als goede religieusen erkend had, werden hunne conventen vermenig-

vuldigd, zoodat zij omstreeks 1258 zes en vijftig huizen bezaten, die in Frankrijk, Duitschland en elders verspreid lagen [1].

Het oudste ons bekende karthuiser-klooster in ons vaderland werd in 1331 gesticht door Willem van Duvenvoorde, een edelman die wegens zijn kordaat en alles behalve monnikachtig karakter tot in onzen tijd gunstig te boek staat [2]. Hij bouwde ten behoeve van graaf Willem III een kasteel te Geertruidenberg en in de nabijheid van dat kasteel het Mariën-klooster of Hollandsche-huis, waarin zonen van aanzienlijke geslachten den regel van Bruno volgden. Onder de monniken leefden in den aanvang der vijftiende eeuw Hendrik van Coesfeld, die wegens zijne nog onuitgegeven maar geenszins onbelangrijke mystieke schriften later door ons besproken zal worden, Gerardus van Schiedam en anderen, wier geleerdheid men plagt te roemen. Willem Bibaut van Tiel, die in den aanvang der zestiende eeuw hier prior was, werd wegens zijne zeldzame gaven generaal zijner orde [3].

Elf jaren na de opkomst van het klooster van Geertruidenberg stichtte Reinoud II van Gelder, na eene bloedige slagting, door zijne zegevierende benden onder de Luikenaars aangerigt, het convent Munnikhuizen op het tegenwoordige landgoed Klarenbeek bij Arnhem. Het huis, dat met

1) In het laatst der 14e eeuw schreef Hendrik van Kalkar, dien wij later nader zullen leeren kennen, een boek *De ortu et progressu ord. carthus.* Zie Valer. Andr. *Bibl. Belg.* Lov. 1643, p. 356. Welligt is het bewaard in een HS., dat vroeger aan het klooster Mariënborn bij Arnhem behoorde en nu in de bibl. van genoemde stad berust. Het bevat *Chronica priorum domus carthus.* 1086—1367. Zie *Catal. der bibl. te Arnh.* bl. 242. De *Consuetudines* of regel der orde komen in HSS. in de universiteitsboekerij te Utrecht voor. Zij werden uitgegeven in *Monast. anglicano*, I, p. 591 ss. en in uittreksel door Raissius, *Origines cartus. Belgii*, Duaci 1632, wiens werk voor de historie der karthuisers in ons vaderland belangrijk is. Een overzigt hunner algem. geschiedenis bij Helyot, VII, p. 366 ss., Biedenfeld, II, s. 273 en and.

2) Zie over hem Raissius, l. l. p. 64 ss.; Foppens, l. l. p. 281; De Geer, *Bijdragen tot de gesch. der prov. Utr.* bl. 223 v.

3) Zie Raissius, l. l.; Foppens, l. l.; Römer, I, bl. 194, 493. Een HS. van de 14e eeuw met een groot aantal tractaten van Bernard van Clairv., de victorinen en anderen, dat waarschijnlijk in dit convent geschreven werd, is in mijn bezit.

zijn hof een klein dal besloeg en aan den voet van eenige heuvelen lag, in de nabijheid eener driftige beek, wier water de nog bestaande vischvijvers der broeders vulde, scheen de „Grande chartreuse" in miniatuur en werd het bevoorregte klooster van Gelders vorsten en edelen, die er gaarne hunne laatste rustplaatsen kozen. De steeds vermeerderde bezittingen en privilegiën schijnen aan den ernst der bewoners geen schade gedaan te hebben. Hadden wonderverhalen den grond, waarop hun convent verrees, reeds vóór den bouw in het oog der omwonenden gewijd, nieuwe mirakel-geschiedenissen, vruchten van den mystieken zin en de ecstatische natuur sommiger monniken, trokken van wijd en zijd de aandacht aller devoten tot deze mannen [1]. De bovenvermelde Hendrik van Kalkar, een der vruchtbaarste schrijvers van dien tijd, nu te zeer vergeten, was eenige jaren hun prior [2]. Toen Geert Groote na zijne bekeering een voegzaam verblijf zocht, waar hij zijn inwendig leven reinigen en op het hoogste rigten mogt, wendde hij zich naar Munnikhuizen. Nadat hij er drie jaren vertoefd had, openbaarden zich de religieusen, die hem lief hadden en zijn gezelschap noode ontbeerden, als mannen van opgeklaarden zin, die trots hun monastiek bestaan geenszins bevangen genoeg waren, om hun afgezonderd leven voor het meest nuttige en Gode welbehagelijke te houden. Zij dreven meester Geert de wereld in, opdat hij als een nieuwe Johannes de dooper den volke bekeering van zonde zou prediken en „zielen winnen voor het godsrijk." De cel, waarin de goede leeraar tijdens zijn verblijf te Munnikhuizen leefde, werd later in eere gehouden. Thomas a Kempis roemde er op, met eigen oog de plaats gezien te hebben, „waar dat licht Gods voor een tijd verscholen was, totdat het op den kandelaar werd gesteld [3]."

---

1) Volgens mijn HS. D (zie mijne voorrede voor *Joh. Brugman*, I, bl. viii).

2) Val. Andreas, l. l.

3) Thom. a Kemp. *Vita Ger. Magni*, in de *Op. omn.* ed. Sommalii 1625, p. 894 ss. Over Munnikhuizen zie men Nijhoff, *Wandel. in de omstr. van Arnhem*, bl. 96 vv. en de daar aangeh. schrijvers.

In 1376 stichtte Werner van Swalmen den karthuisers een verblijf te Roermond, dat mede het voorregt had, Hendrik van Kalkar voor eenigen tijd tot prior te hebben, en daarna den reeds zoo dikwerf vermelden Dionysius den karthuiser, een der edelste geesten van de vijftiende eeuw [1]. Zestien jaren later werd de eerste steen van het convent Nieuw-licht of Bloemendaal bij Utrecht gelegd. De stichter was Zweder van Abcoude en Gaesbeek, die, van eene beêvaart naar Montrueil terugkeerende, van waar hij zeldzame indrukken, door de aanschouwing van een Veronica-beeld verwekt, met zich bragt, de hand tot dit vrome werk uitstrekte, waartoe hij reeds lang het voornemen had gekoesterd. Aan grofmystieke naturen heeft het onder de bewoners van dit huis niet ontbroken. Maar vele waren letterlievend en vlijtige boeken-afschrijvers, aan wier pen wij tal van handschriften te danken hebben, waarvan eenige ons later dienen zullen [2]. Gelijktijdig met dit convent kwam dat van de Haven-derzaligheid te Amsterdam op, dat in 1394 door Hendrik van Kalkar in de orde werd opgenomen. Het is een aanzienlijk huis geweest, waarin zelfs vorsten tijdelijk verblijf hielden; maar de latere bewoners waren kwalijk bij magte hun goeden naam op te houden, daar hun de gewone ernst hunner ordebroeders ontbrak [3].

Gedurende den loop der vijftiende eeuw werd het getal onzer karthuisers — nonnen-kloosters verwierven zij in ons land niet; de strengheid der orde schijnt onze vrouwen afgeschrikt te hebben — langzamerhand vermeerderd, zoodat zij te Delft [4], Zierikzee, 's Hertogenbosch

---

1) Zie over het klooster te Roermond, Raissius, l. l. p. p, 86 s.s.; Knippenbergh, l. l. p. 103 ss.

2) Zie over dit klooster Raissius, p. 99 ss.; Matth. *Fund.* p. 419 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 645 vv. Stukken betreffende het gesticht in het prov. archief te Utrecht, waar in de universiteitsbibl. ook de vermelde HSS. worden bewaard.

3) Zie over dit convent *Codex dipl.* van het hist. gen. te Utr., 2e serie, I, 1, bl. 135; Scheltema, *Aemstel's oudh.* II. bl. 15 vv.; Römer, I, bl. 496.

4) Zie over het convent te Delft, Römer, I, bl. 497 v. Stukken, dit gesticht betreffende, in het prov. archief te Utrecht.

en Kampen nog meer of min aanzienlijke conventen verkregen, wier bewoners om kunstzin en literarische bedrijvigheid niet zelden te prijzen waren. Te Zierikzee leefde Gillis Goudsmid (Aegidius Aurifaber), om zijne kennis van de h. schriften geroemd, en Gijsbert Rutenberg, die de kronijk van zijn ordehuis te Utrecht schreef[1]. Het klooster van 's Hertogenbosch kwam onder de leiding van Dionysius den karthuiser op, en onder begunstiging van Karel den stoute. Toen Dionysius den hertog uitnoodigde een patroon voor het te wijden gesticht aan te wijzen, schreef deze met eigene hand onder den smeekbrief, waardoor die noodiging tot hem kwam, dat men het huis „ter eere van de h. Sofia der stad Konstantinopel" zou wijden. De meer krijgshaftige dan geletterde vorst schijnt liefde gekoesterd te hebben voor den roem der gewaande heilige, naar wie hij de hoofdkerk van het door de Turken veroverde Byzantium genoemd dacht, en sedert heette het nieuwe convent St. Sofiasklooster[2]. Dat te Kampen dankte zijn ontstaan aan eene vrome vrouw, die op eigen kosten drie cellen bouwde, waaraan zij zekere inkomsten verbond en andere devoten vervolgens meer cellen toevoegden. De eerste monniken kwamen uit Utrecht. Hunne kerk werd later als eene „wonderschoone" geprezen[3].

De leefwijze der karthuisers is te allen tijde in de meeste hunner gestichten geweest, wat Bruno, de grondvester der orde, wenschte dat zij wezen zou: eene scherpe antithese van het weekelijk bestaan en de weelderige zeden, waaraan de gewone religieusen zich maar al te ligt overgaven. Hunne kleeding was een boetegewaad van prik-

---

1) Zie Val. Andreas, l. l. p. 22. G. Rutenbergs *Cartusia Ultraiect.* werd gedeeltelijk opgenomen door Raissius, l. l. p. 99 ss. en in zijn *Hierogazophylacium*, Duaci 1628, p. 380 ss. Zie over het klooster van Zierikzee, Römer, I, bl. 499. v.

2) Karel schreef op het rekwest: »Fiat ut petitur in honorem S. Sophiæ Constantinopolis civitatis." Zie Foppens, l. l. p. 273 ss. De σοφία van Constantinopel was de wijsheid, d. i. het woord Gods. Stukken betreffende het klooster in het prov. archief te Utrecht.

3) Raissius, *Orig.* p. 135 ss.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 19 vv.

kelende stof, op de naakte leden gedragen. Boter, olie noch eenige vetspijs werd door hen genuttigd. Drie dagen in de week vastten zij; van kruisverheffingsdag in September tot paschen namen zij dagelijks slechts één sober maal en in de heilige weken niets dan water en brood. De godsdienstoefeningen in de kloosterkerk volgden elkander des daags en des nachts onafgebroken op. In de tusschenuren schreven de broeders boeken voor zich en voor anderen. Zwijgen in gezelschap en eenzaamheid in de cel werden nadrukkelijk ingescherpt. Bedelen was ongeoorloofd; matige bezittingen vervulden de weinige behoeften; meer aan te nemen, dan men noodig had, heette zonde [1]. Dat er in den levensvorm dier strenge lieden veel was, waarvoor ieder gezond menschenhart noodzakelijk terugschrikte, zoodat hun getal in betrekkelijken zin gering moest blijven — wie zal het ontkennen? Toch zou men zich zeer bedriegen, zoo men waande, dat hun gezelschap eene schaar van ijdele droomers was, en onregt deed men hun, wanneer men hen wegens hunne vermeende „onpraktische natuur" beneden de volgers van andere orden stelde. 't Is waar, dat zij geen harden veldarbeid verrigtten, geene bosschen rooiden en lage gronden indijkten, gelijk de benedictijnen en cisterciënsers, en dat de vaardigheid, waarmede de franciskaner-tertiarissen de weversspoel hanteerden, hun vreemd was. 't Is waar ook, dat zij, altijd in hunne cel of hun kerkkoor besloten en trouwe bewaarders van „het heilig stilzwijgen", voor de groote menigte noch biechtvaders noch predikers zijn geweest, gelijk de minderbroeders waren. Maar die hen daarom onvruchtbare vrienden van gebed en meditatie achtte, vergat dat er eene hoogere praktijk des levens is, dan die door de spieren van arm en tong wordt volbragt, en dat ook onder de nederlandsche karthuisers tal van mannen is geweest, die bij uitnemendheid om hunnen ijver en geschiktheid voor die hoogere praktijk

1) Zie de boven vermelde *Consuetudines*. Vgl. Von Raumer, a. a. o. VI, s. 310 f.

geroemd mogen worden. Hendrik van Kalkar — wij zullen het later zien — leerde onzen vaderen de geheimen der toonkunst en rhetorica; Hendrik van Coesfeld wees hun den weg, waarlangs zij tot „de besnijdenis des harten" en een waarachtig christenleven konden komen [1]; Dionysius van Roermond wist een Brugman de waardigste stof zijner volkspredikatiën in den mond te leggen, en met vorsten en prelaten van verschillende landen in correspondentie, toonde hij met de daad, dat de afzondering der cel een klaar geestesoog niet beletten kon de krankten, waaraan de christenheid alom leed, met een juisten blik te onderscheiden en tevens de middelen tot hare genezing te ontdekken [2]. In waarheid, dit was de praktijk, waardoor de edelste onzer karthuisers uitmuntten. Kunnen wij er ons dan over verwonderen, dat Geert Groote, die praktische man bij uitnemendheid onder de devoten, hun met stervende lippen de eere toebragt, die hun toekwam, ofschoon ook hij voor de scherpe levensvormen, die zij hadden aangenomen, terugdeinsde [3]?

---

§ 3.

De kruisbroeders en brigittijnen.

De oudste geschiedenis der kruisbroeders, door opzettelijke of onwillekeurige verdichting verduisterd, laat zich te bezwaarlijker toelichten, omdat dit monniken-geslacht in verschillende landen verschillende familiën had, wier onderlinge verwantschap moet erkend, maar historiesch kwalijk toegelicht kan worden De tak van den stamboom, waartoe de nederlandsche kruisbroeders behoorden, had zijn hoofdzetel te Huy aan de Maas, ten gevolge van de bemoeijingen van Theodorus de Celles, die in den aanvang der dertiende eeuw door Innocentius III bevor-

1) Wij denken hier aan zijn onuitgegeven *Circumcisorium mysticum*, waarop wij later terugkomen.
2) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 71 vv.
3) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 22.

derd werden. Zij volgden den regel van Augustinus en stonden in betrekking tot de monniken van Dominicus, met wie sommigen zich vereenigden, toen zij de albigensen bestreden. Ook later namen zij van de instellingen der dominikanen een en ander over, zoodat zij, naar hun voorbeeld, zich niet zelden aan de predikdienst wijdden. Hun naam was afkomstig van het witte kruis, waarmede zij hunne zwarte scapulieren sierden [1].

De eerste kruisbroeders in ons vaderland werden door heer Jan XI van Arkel in 1314 uit Keulen herwaarts gebragt en eerst te Gorinchem, vervolgens te Asperen geplaatst. Zij hadden te Emmerik een termijnhuis, dat later een klooster werd [2]. Eerst in 1371 werd hun convent te Kuik gesticht, dat letterlievende bewoners schijnt gehad te hebben, en in onze dagen wegens betwistbare eigendomsregten meer dan ooit bekend is [3]. Nog vóór het einde der veertiende eeuw verwierven zij een klooster te Venlo, en sedert andere te Roermond, Goës, Schiedam, Hoorn, Sneek, ter Apel, Franeker, 's Hertogenbosch, Woudrichem en op enkele andere plaatsen [4]. Men ziet, dat het getal hunner huizen ten onregte klein werd genoemd [5]. Toch mag men aannemen, dat het grooter zou geweest zijn, zoo het karakter der orde zich in het oog der volksmenigte duidelijker van dat der dominikanen onderscheiden had. De geschiedenis van een paar conventen, die met nonnen bevolkt waren, is duister [6]. Hetzelfde geldt van het convent Jeruzalem te Kuilenburg,

1) De algemeene en speciële geschiedenis der kruisbroeders kan men leeren kennen uit de door Hermans verzamelde schriften en documenten, die get. zijn: *Annales canonic. regular. s. Augustini ordinis s. crucis*, drie dd. in 8°, Silvæ duc. 1858. Het door Helyot, II, p. 222 ss. geleverde vindt men daar, I, p. 3 ss. in uittreksel. In de kon. bibl. te 's Hage komt een codex voor (Maastr. HS. 375) bevattende *Constitutiones fratrum s. crucis.*

2) Zie Anon. *De vita et reb. gest. domin. de Arkel*, Matth. *Anal.* V, p. 222 s. en Wassenberg, *Embrica*, p. 180 ss.

3) Zie, om geene andere schriften te noemen, Koker, *De overeenkomst betreff. de goeder. van St. Agatha*, Arnh. 1864.

4) Zie over al deze gestichten Hermans, passim. Het kl. ter Apel behoorde vroeger aan de premonstreiters.

5) Door Royaards, II, bl. 394.

6) Zie Römer, I, bl. 492 v.

dat men, naar het schijnt ten onregte, aan de kruisbroeders toekende[1].

Aan de kruisbroeders eenigermate verwant, ten gevolge van gemeenschappelijken eerbied voor den regel van Augustinus, maar overigens op zeer in het oog vallende wijze van hen onderscheiden waren de brigittijnen, die omstreeks 1345 opkwamen. De stichtster hunner orde was de beroemde en toch te zeer vergeten Brigitta, dochter van een vorstelijk geslacht in Zweden en weduwe van Wulfo, den regent van Nericia. Deze merkwaardige vrouw, die wegens hare „revelatiën," dat wonderbaar mengsel van gezond verstand, zedelijken ernst en ijdele droomerij, onder de vele dochteren der ecstase van hare eeuw de meest schitterende plaats innam, bragt het grootste deel van haar leven door in bedevaartgang en ascetische oefeningen, totdat zij, als eene heilige vereerd bij de devoten, als eene profetes van strafgerigt gevreesd bij de losbandige klerken- en monnikenwereld, in 1373 te Rome hare eeuwige rust inging. De orde, met haren naam gesierd, maar oudtijds doorgaans de orde des Heilands geheeten, had haren hoofdzetel in het klooster van Wadstena in Zweden, dat men, wegens de gunsten, welke de grooten der aarde er aan bewezen, en wegens den stand der bewoners en bewoneressen, het zweedsche Rijnsburg mogt noemen, hoezeer het meer dan Rijnsburgs abdij om zijne boekerij en de liefde voor kunst en wetenschap, die er heerschte, belangstelling verdiende[2].

In het jaar 1434 bouwde eene aanzienlijke vrouw, Milla van Kampen, bij 's Hertogenbosch ons eerste brigittijnen-klooster, Mariënwater of Cauwater genaamd. Het bestond uit twee huizen, waarvan het een door monniken, het ander door nonnen bewoond werd — de eerste kwa-

---

1) Zie Voet, *Beschr. van Culemb.* bl. 483; Royaards, II, bl. 393.

2) De rijke literatuur over Brigitta en hare *Revelationes* kan men leeren kennen uit Potthast's *Wegweiser*, p. 639 f. en Römer, I, bl. 665. De geschiedenis harer orde werd behandeld door Helyot, IV, p. 25 ss.; Biedenfeld, I, s. 168 ff. en and. Zeer belangrijke bescheiden vindt men, ook aang. nederlandsche kloosters, bij Von Nettelbla, *Nachricht von einigen klöstern der h. Birgitte*, Frankf. 1764.

men, naar men zegt, uit Besançon — die zamen ééne kerk hadden, waarin zij, volgens den eisch hunner orde, hunne gemeenschappelijke godsdienstoefeningen hielden. Nadat het in 1566 door de „geuzen" verbrand was, trokken de kloosterlingen naar Hoboken bij Antwerpen en vervolgens naar Uden onder Ravestein, waar hun convent nog heden bestaat [1]. Lang vóór zijne verstoring was het de moeder geworden van het klooster Mariënboom tusschen Xanten en Kalkar in het Kleefsche [2], en van Mariënsterre te Gouda [3]. Gedurende de laatste helft der vijftiende eeuw verkreeg de orde nog huizen te Kampen [4], Soest bij Amersfoort [5], Utrecht [6], Brielle [7] en Zuidland [8], waarvan echter weinig bekend is. Daar de brigittijnen ten aanzien van het stichten van conventen aan zeer bezwarende bepalingen onderworpen waren, en hunne oversten velerlei voorwaarden stelden aangaande de dotatie der nieuwe huizen, de te verwerven toestemming van kerk- en kloosterprelaten enz. [9], en de geest der ininstelling daarenboven zeer streng was, laat het zich begrijpen, dat zij in ons vaderland, gelijk elders, betrekkelijk weinig aanhang vonden.

De regel van Brigitta, waaraan Urbanus V in 1370 zijne goedkeuring gaf, werd in 1487 door de orde met eenige statuten aangevuld, waardoor de onderhouding der voorschriften van Wadstena bij vernieuwing ingescherpt werd. Die statuten werden opgemaakt in eene kapittelvergadering in het klooster Gnadenberg in den Pfalz, waarin ook afgevaardigden van Mariënwater te 's Her-

1) *Oudh. van 's Hertogenb.* bl. 611; Coppens, *Nieuwe beschr. van het bisd. 's Hertogenb.* III, 2, bl. 300; Von Nettelbla, s. 71 f.
2) Von Nettelbla, s. 68 ff. 161 f.
3) Römer, I, bl. 665 v.
4) *Oudh. van Dev.* II, bl. 27. Zie ook [Molhuysens] *Register*, I, bl. 206 236.
5) Matth. *Fund.* p. 314; *Oudh. van Utr.* II, bl. 129.
6) Heda, p. 313; Matth. *Fund.* p. 311 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 414. Stukken betreffende dit klooster in het prov. archief te Utrecht.
7) Römer, I, bl. 666.
8) Römer, I, bl. 667.
9) Zie die bepalingen bij Von Nettelbla, p. 171 ss.

togenbosch, Mariënkamp te Kampen, Mariënburg te Soest en Mariënwijngaard te Utrecht verschenen [1]. Regel en statuten zamen stellen ons in staat, in de leefwijze der brigittijnen het meest karakteristieke op te merken [2].

In elk klooster behoorden niet meer en niet minder dan zestig nonnen te zijn en dertien monniken-priesters, vier monniken-diakenen, vertegenwoordigers der vier kerkleeraren Ambrosius, Augustinus, Gregorius en Hiëronymus, en acht conversen, die allen gezamenlijk de apostelen en twee en zeventig discipelen des Heeren zouden voorstellen. De bisschop der dioecese, waaronder het gesticht ressorteerde, wijdde de kloosterlingen onder imposant ceremoniëel, en de gewijden werden op eene lijkbaar uit de kerk naar het kloosterhuis gedragen ten teeken, dat het tusschen hen en de wereld voor goed gedaan was. De kleeding voor de nonnen bestond uit een wit lakensch hemd, een rok (tunica) van dezelfde stof maar grijs, een hoofddoek, zwarten sluijer en mantel; voor de monniken uit dergelijke hemden en rokken, eene muts en onderscheidingsteekenen volgens hun rang in het klerikaat. Vier malen 's weeks aten zij vleesch, maar voor 't overige hadden zij behalve de gewone kerkvasten hunne eigene. Streng stilzwijgen moesten zij in acht nemen, en in hunne cellen mogten zij noch vogels houden noch muzijk-instrumenten gebruiken, cythers, fluiten, luiten of clavichorden. Op de begraafplaats van het convent zou steeds een geopend graf zijn, dat dagelijks na tercietijd door de broeders en zusters bezocht werd; bij den ingang der kerk moest te allen tijde eene baar gereed staan. Eens in de week hield men kapittel, om over elkanders gebreken te handelen. Ook de monniken waren verpligt aan de abdis te gehoorzamen, een bewijs dat Brigitta met hare stichting hoofdzakelijk eene nonnen-orde in het leven wilde roepen, en dat zij de priesters en overige

1) Zie bij Von Nettelbla, p. 165.

2) Den regel vindt men in zijn geheel bij Hospinianus, l. l. p. 254 ss. en eld.; in uittreksel bij Helyot, IV, p. 28 ss.; bij Biedenfeld, I, s. 170 ff. en and. De *Statuta* van 1487 werden door Von Nettelbla, p. 162 ss. opgenomen.

klerken, die bij de koordienst onmisbaar waren, slechts om den wille der goede huisorde tot monniken verhief. Monniken en nonnen leefden in behoorlijke afzondering, maar in hunne kerken hielden zij gezamenlijk de godsdienstoefeningen. De koren dier kerken waren echter in tweeën verdeeld, zoodat mannen en vrouwen elkander niet konden zien. De monniken lazen het brevier van het bisdom, waarin zij woonden; zij vierden de mis en predikten, en hadden, volgens de latere statuten, in hunne sermoenen, zooveel mogelijk, plaatsen uit Brigittas „revelatiën" te gebruiken. De nonnen zongen of lazen bij de diensten niet dan „het officium der h. maagd", naardien de orde door de stichtster hoofdzakelijk ter eere van Maria was ingesteld[1]. Haar koorboek, dat in een HS. van nederlandschen oorsprong uit de vijftiende eeuw thans voor ons ligt, is rijk aan Maria-zangen, waarvan ons de oorsprong onbekend is. Maar zeker is het, dat hier vele hymnen voorkomen, die men elders niet aantreft, en waarvan het ons verwonderen zou, dat zij tot heden in de rijke hymnen-verzamelingen, die in de laatste jaren het licht zagen, geene plaats mogten vinden, zoo wij niet wisten, dat het brevier der brigittijner-nonnen, wier kloosters nergens menigvuldig waren, zeldzamer voorkomt dan dat van andere orden. Vele dezer liederen munten uit, niet door grammaticale zuiverheid, maar door zoetheid van taal, en bovenal door fijnheid van religieus gevoel en kuischheid der beelden, zoodat zij, indien ze niet voortgebragt werden door den poëtischen geest van Brigittas vrouwelijke religieusen, althans voortgevloeid zijn uit de dichtader van mannen, die de kunst verstonden, om voor vrouwen van teederen godsdienstzin den regten toon aan te slaan[2].

---

1) Van daar ook de namen Marienkamp, Mariënboom, Marienburg, Mariënwater enz. Zie Römer, I, bl. 665.

2) Dat het brevier der vrouwelijke brigittijnen uit Wadstena voortgekomen is, laat zich vermoeden. Zie de *Statuta* bij Von Nettelbla, s. 170. Vgl. over mijn HS. den *Kalender voor de protest. in Nederl.* voor 1862, bl. 105 vv., waar ik proeven van vertaling plaatste. Bij gelegenheid hoop ik eenige hymnen in den grondtekst mede te deelen.

HOOFDSTUK X.

Geestelijke ridderorden.

§ 1.

De tempelieren.

In de dagen der kruistogten werkten twee alom bij de christenheid gangbare ideeën zamen, om in de kerk een verschijnsel in het licht te roepen, dat wegens zijn dubbelzinnig karakter ons een onoplosbaar raadsel zou wezen, zoo wij de kennis dier ideeën ontbeerden. Wij bedoelen den stand der geestelijke ridders, mannen om wier geschoren kruin het stalen helmet schitterde. Zij dankten hun bestaan aan de ons bekende overtuiging, dat het hoogste christenleven in het monachisme werd verwezenlijkt, en aan de stelling, dat de hoogste daad des christenlevens in 's menschen toewijding aan de bescherming van 's Heeren graf en het h. land bestond. Waàr deze ideeën elkander in hetzelfde hoofd ontmoetten, deden zij den devoten christen in hetzelfde oogenblik naar het ongelijksoortige grijpen, het gebedenboek en het zwaard, de monnikenpij en het harnas. Daar beide gedachten hoofdbestanddeelen waren van den algemeenen kerkgeest, en die algemeene kerkgeest sedert de twaalfde eeuw ook onze voorgeslachten innam, waren zij ook bij hen de oorzaak van dezelfde gevolgen als overal elders. Geene der drie groote ridderorden heeft in ons vaderland zijne vertegenwoordigers gemist.

Het christen-koningrijk in Palestina had van den aanvang af een kwijnend bestaan en behoefde voortdurend den steun der beste mannenkrachten. Eenige ridders van ascetische levensrigting, die met Godfried van Bouillon ten dienste des h. lands terugbleven, toen de overige kruisvaarders huiswaarts keerden, vereenigden zich tot verdediging der toestroomende beëvaartgangers op den

onveiligen weg tusschen de zeekusten en de h. plaatsen. Hugo van Payens en Godfried van St. Omèr plaatsten zich in 1118 aan het hoofd des gezelschaps, dat behalve hen in den beginne slechts zes leden had. De patriarch van Jeruzalem, een Franschman, en koning Boudewijn II gaven gaarne hunne goedkeuring aan de onderneming, en de ridders namen den regel van Augustinus aan, opdat aan hun monastiek leven de stempel der regtzinnigheid niet zou ontbreken. De koning, die in deze geharnaste religieusen de maréchaussée van zijn zwak rijk verwierf, gaf hun een deel van zijn paleis tot woning. Dat paleis heette „Salomons tempel", naardien het geacht werd op de fundamenten te staan, waarop voormaals het schitterend huis van Israëls vorst verrees, en van daar de naam der tempelieren, die aanvankelijk „broeders van den tempel", later „tempelheeren" heetten [1]. Straks hadden de dapperen, die hun goed werk met de hoogste trouw volvoerden, en wier diensten door pelgrims van alle landen genoten en geprezen werden, de bewondering en liefde der europesche wereld gewonnen. Alom in het westen haastte men zich der nieuwe orde huizen te stichten, die hare dépôts tot werving en oefening van leden en tevens woonsteden voor hare invaliden zouden zijn. Sedert stroomden den tempelieren onmetelijke rijkdommen toe, en daarin de zaden van een verderf, dat tot op dezen dag tot een spreekwoord is gebleven. Nadat in Azië en Europa hunne krijgsbedrijven de zangstof der meistrelen, hunne vroomheid een voorwerp der vereering, zelfs bij den strengen Bernard van Clairvaux, waren geweest, zonk hunne zedelijke kracht beneden het laagste peil, totdat naijver van andere orden en politieke antipathiën van vorsten en prelaten ten laatste bij magte waren de witte en zwarte banier, het zinnebeeld van de reinheid der krijgers van Christus en van den schrik, dien zij

1) De benamingen der ridders in de kronijken en elders zijn: »fratres militiæ templi, milites templi, Christi, pauperes commilitones templi Salomonis," cæt.

hunnen vijanden verwekten, in schande te doen ondergaan [1].

Van de geschiedenis der tempelieren van Nederland is zeer weinig bekend. Wat wij van hen weten, bepaalt zich hoofdzakelijk tot de plaatsen, waar zij zich vestigden, en tot de wijze, waarop hunne huizen ook hier, gelijk elders, verloren gingen. Over hunne wapenfeiten in het oosten, hun leven in het vaderland, hunne deugden en ongeregtigheden hangt een sluijer, die welligt nimmer zal opgeheven worden, daar de monumenten, welke zij nalieten, wel grootendeels ten gevolge van hun betrekkelijk kortstondig bestaan, naar het schijnt, weinige zijn. Dit alleen staat vast, dat de orde van den aanvang af bij onze voorgeslachten belangstelling verwekte, en dat zij ook hier deelen moest in het lot, dat haar in het begin der veertiende eeuw in geheel Europa getroffen heeft.

Reeds tijdens de stichting der orde werden den tempelieren gronden te Yperen geschonken, terwijl Dirk van den Elsas, graaf van Vlaanderen, vele zijner grooten bewoog te hunnen behoeve gaven aan de zijne toe te voegen. In 1141 droeg hertog Godfried van Lotharingen hun vele goederen in Brabant op, waarna de orde zich in dat en in omliggende gewesten zeer uitbreidde. In 1171 deed Philips van Vlaanderen, Dirks opvolger, eene aanzienlijke schenking aan Fulco, den meester der orde in Frankrijk, onder wien de vlaamsche en brabantsche tempelieren ressorteerden, waarop zij belangrijke vrijheden verwierven [2]. Waarschijnlijk werd de broederschap in hetzelfde tijdsgewricht binnen onze tegenwoordige grenzen overgeplant. Zij verkreeg een huis tusschen Aarle en Rixtel boven Helmond [3], te Wijk [4] bij Heusden aan de Maas, en naar

---

1) De bronnen en rijke literatuur der geschiedenis van de tempelieren vindt men bijna volledig opgegeven bij Wilcke, haren voortreffelijken bewerker in zijne *Gesch. des ordens der tempelherren*, Halle 1860, 2e ausg. II, s. 506 ff.

2) Wilcke, II, s. 20 f.

3) Foppens, l. l. p. 308.

4) *Oudh. van Utr.* III, bl. 93; Römer, I, bl. 90.

men zegt ook te Lage-mierde bij Eindhoven [1]; voorts te Middelburg [2] en Zierikzee [3] en misschien te Vere [4]; eindelijk te Haarlem [5], Beverwijk [6] en op Texel [7]; te Breda [8] bezat de orde eene kapel. Al deze gestichten zullen wel niet even belangrijk geweest zijn. Van dat te Middelburg echter, te Wijk, Zierikzee, Beverwijk en enkele andere heet het, dat zij prachtig en ruim aangelegd waren, wat zeer geloofelijk is, daar de ridders alom de oostersche weelde met de zeden van den westerschen adelstand plagten te vereenigen, en het hun nergens aan middelen ontbrak om hun smaak te voldoen.

De regel, die het leven der tempelieren ten bestuur was, werd op last der kerkvergadering van Troyes door Bernard van Clairvaux in 1128 opgesteld, maar later in vele opzigten gewijzigd en met statuten van verschillenden aard aangevuld [9]. Hoewel de broeders na 1160 bij het opnemen van nieuwe leden de oudere voorschriften aangaande het noviciaat niet meer in acht namen, schijnen zij er steeds op uit geweest te zijn, aan die opneming zelve een indrukmakend karakter te geven. Niemand kon tempelridder worden, tenzij hij eene onbevlekte adellijke afkomst kon bewijzen en reeds vroeger den ridderslag had ontvangen. Bij zijne intrede in de broederschap werden hem onder anderen deze woorden toegevoegd: „wij beloven u brood en water, de armelijke kleedij der orde en moeite en arbeid in overvloed.” Bij de inklee-

---

1) Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* VII, bl. 953.
2) Boxhorn, *Chron. van Zeel.* II, bl. 32.
3) Boxhorn, t. a. p.
4) Boxhorn, t. a. p. Ook Wilcke, a. a. o. s. 21, noemt Vere.
5) Will. Procur. in Matth. *Anal.* II, p. 578. Bij het woord „fratres” schijnt „templi” uitgevallen te zijn. Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 184; Van Oosten de Bruyn, *De stad Haarl.* I, bl. 91 v.
6) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 372.
7) *Oudh. van Noord-holl.* bl. 67.
8) Wilcke, a. a. o. Royaards' spreekt, II, bl. 231, van een huis der tempelieren te Nijmegen. Hij vergiste zich en had het oog op het gesticht der St. Jansridders aldaar.
9) Zie de breede berigten bij Wilcke, I, s. 341 ff., die den regel opnam s. 421 ff. Men vindt hem ook bij Miræus, *Chron. Oisterc.* p. 43 ss. en eld.

ding wierp men hem een witten mantel met een rood kruis om de schouders, het kenteeken der tempelheeren. De klerken der orde, die „priesters van den tempel" waren, zorgden voor de kerkelijke behoeften der broeders; zij droegen het gewaad der augustijner-koorheeren en konden in de gestichten tot de waardigheid van prior opklimmen. Geestelijken van adellijk bloed onder hen hadden in het oog der ridders het meeste aanzien. Onder de ridders en klerken stonden de dienende broeders, leden van den zoogenaamden derden stand in de burgermaatschappij. Zij waren in twee klassen verdeeld, wapenknechten of knapen en handwerkslieden, die in de werkplaatsen en op de akkers der orde arbeidden. Behalve deze mannen van lageren rang hadden de tempelieren hunne donaten en oblaten, waartoe vaak ook vrouwen behoorden, zoodat hunne huizen in vele opzigten het aanzien van gewone kloosters hadden, waarin behalve monniken, gelijk men weet, ook conversen en conversinnen, oblaten enz. voorkwamen. Aan het hoofd der gansche orde stond de grootmeester of tempelmeester. Hij erkende alleen den paus als zijn heer en was hem, en nog meer den grooten raad der orde (conventus), verantwoording schuldig. Onder hem stonden de seneschal, de maarschalk en andere dignitarissen, die de orde op verschillende wijzen dienden. Daar zij, even als de kloosterorden, hare huizen onder verschillende provinciën had gebragt, moest iedere provincie haren provinciaal-meester of landcommandeur bezitten, die in naam van den grootmeester en diens raad het bestuur over het daar aanwezig tempelpersoneel en de goederen had. Onder de provinciaal-meesters stonden de commandeurs en prioren — de eersten waren ridders, de laatsten klerken — bij wie het opzigt over de tempelhuizen was. Commandeurs, die een grooter district der provincie onder zich hadden, heetten ook præceptoren of baliërs (baljuwen). Ieder ridder had drie paarden, een schildknaap en eene volledige wapenrusting tot zijne dienst. De kleederen waren wit of zwart, niet bont; baard en hoofdhaar moesten behoorlijk

geschoren zijn. Aan den disch moest stilzwijgen heerschen; allen werd evenveel wijn geschonken; des zondags aten ridders en geestelijken twee vleeschspijzen, des vrijdags vastten zij; broeders, die poenitencie hadden te doen, aten op den grond. Het beginsel der subordinatie werd doorgaans op soldateske wijze gehandhaafd. Ieder bevel van een superieur had men als een gebod van God te eerbiedigen. Kuischheid was ernstig voorgeschreven, maar liefde tot deze deugd zeldzaam onder de broeders. Niemand mogt meer dan vier denieren in zijne beurs hebben; alle bezitting moest gemeenschappelijk zijn. Ieder broeder was verpligt de godsdienstoefeningen getrouw bij te wonen, de kanonieke uren waar te nemen, mis te hooren enz., zooveel de gelegenheid toeliet. Was hij op reis, zoo had hij in plaats van dit alles zijn pater-noster te bidden. De maagd Maria was de patronesse der orde en werd naar ridderen wijze in eere gehouden. In den krijg lazen de priesters vóór iederen veldslag eene mis[1].

Op den 2n Mei 1312 vaardigde de paus de beruchte bul uit, waardoor de tempelieren-orde in alle landen opgeheven werd[2]. De ruwe vrijgeestigheid der broederschap, die niet alleen onkerkelijk maar inderdaad onchristelijk was, en hare onzedelijkheid en heerschzucht hadden haar reeds lang in verdenking gebragt, zoodat men alom officiële onderzoekingen had ingesteld, die geenszins tot haar voordeel uitgeloopen waren[3]. Toch schijnt men te moeten aannemen, dat de tempelieren niet zoozeer ten val kwamen door hunne ongeregtigheid, die ook bij andere ridderorden heerschte, als wel door den haat van den franschen koning, die de centralisatie hunner magt binnen de grenzen van zijn gebied vreesde en den paus wist te dwingen, om tegen de orde overeenkomstig zijne

1) Zie aangaande de gansche leefwijze der tempelieren, de organisatie hunner orde enz., meer bij Wilcke, I, s. 355 ff.

2) Zie de bul bij Wilcke, II, s. 482. Eene eerst onlangs aan het licht gebragte bul van 22 Maart 1312 werd medegedeeld en besproken door Hefele, *Tub. quartalschr.* 1866, s. 62 ff.

3) Zie Wilcke, II, s. 204 ff.

wenschen te procederen [1]. De opheffingsbul werd door geheel Europa verspreid en gevolgd door eene andere, waarin de paus de tempelgoederen aan de orde der St. Jansridders overdroeg [2]. Beide stukken beslisten ook het lot der tempelheeren in Nederland.

Reeds in 1311 had Clemens V den aartsbisschop van Keulen en diens suffraganen, derhalve ook den bisschop van Utrecht, een schrijven doen toekomen, waarin dezen prelaten opgedragen werd, naar de ketterij en overige zonden der orde in hunne dioecesen onderzoek te doen, terwijl hun daarenboven berigt werd, dat zekere commissarissen, waaronder de deken van St. Servaas te Maastricht, hun in dat onderzoek van 's pausen wege zouden bijstaan [3]. Dat aan dit bevel ook door Guy van Avesnes, te dien tijde het hoofd van ons bisdom, en door de bisschoppen van Luik en Munster gevolg gegeven werd, laat zich naauwelijks betwijfelen, hoezeer ons van de bedrijven dezer mannen in de zwaarwigtige aangelegenheid niets bekend is. Dit is in allen gevalle zeker, dat de orde der tempelieren ook op onzen bodem sedert 1312 opgehouden heeft te bestaan, en dat hunne goederen te Haarlem, gelijk die van het huis tusschen Aarle en Rixtel en waarschijnlijk ook van andere gestichten, voor zooverre zij niet in handen van hebzuchtige grooten kwamen, wat in naburige landen maar al te veel geschiedde [4], aan de St. Jansridders zijn gebragt [5]. Dat tijdens het proces gevangenneming der ridders heeft plaats gehad, is waarschijnlijk, en bij verzet van hunne zijde, bloedstorting, is mogelijk. Maar het avontuurlijk volksverhaal, dat te Zierikzee bewaard bleef, volgens hetwelk aldaar al de tempelheeren op één nacht vermoord werden, terwijl slechts twee hunner den dood ontsnapten, naardien zij in de ure des gevaars niet in hun gesticht maar in een

1) Vgl. de schriften van De Wind, Rooyens, Dresselhuis en and., aangehaald door Römer, I, bl. 171.
2) Zie deze bul bij Wilcke, II, s. 493 f.
3) Zie de commissie-brieven van den paus bij Hartzheim, IV, p. 231 s.
4) Zie den brief van Clemens bij Hartzheim, IV, p. 232 ss.
5) Zie Will. Procur. in Matth. *Anal.* II, p. 578; Foppens, l. l. p. 308.

bordeel vertoefden[1] — deze overlevering, waarvan ook elders in ons land[2] en daarbuiten analogiën voorkomen, is wel niet meer dan een naklank van den indruk, dien het tragische lot van de voormaals zoozeer gevierde orde op het gemoed der groote menigte maakte, en tevens een bewijs, dat die menigte, al gevoelde zij meêwarigheid voor de ridderschaar, die na zooveel roems in oneer onderging, aangaande de zedelijkheid der tempelheeren alles behalve gunstige gedachten koesterde. Wat van de ridders te Haarlem wordt berigt[3], dat niet alleen hunne goederen, maar ook de broeders zelve in het gesticht der St. Jansridders aldaar overgingen, is welligt ook elders geschied, waar de veroordeelden zich aan het gewezen vonnis onderwierpen en zich boetvaardig betoonden.

---

§ 2.

De ridders van St. Jan.

Hadden de St. Jansridders vermeerdering van eer en rijkdom aan den ondergang der tempelieren te danken, voormaals had navolging van der tempelieren krijgshaftig voorbeeld hunne orde in het aanzijn geroepen. Eenige kooplieden van Amalfi in Italië, die nog vóór de kruisvaarten een uitgebreiden handel met Palestina dreven, bouwden in 1048 te Jeruzalem een hospitaal voor arme beêvaartgangers, waarbij een klooster ontstond, dat met benedictijnen werd bevolkt. In 1099 verlieten Gerhard, de overste dezer monniken, en de broeders, die in het hospitaal dienden, het gesticht en namen het kleed der reguliere kanoniken aan. Zij droegen op de linkerzijde van hun zwarten mantel een wit kruis met acht spitsen, en noemden zich „hospitaalbroeders van den h. Johannes den dooper te Jeruzalem." Gerhards opvolger, Raimund du Pui, schreef zich nog overste des hospi-

1) Zie bij Boxhorn, *Chron. van Zeel.* I, blz. 317 v.
2) B. v. te Wijk. Zie *Oudh. van Utr.* III, bl. 93.
3) Will. Procur. l. l.

taals, totdat hij in 1130, met het oog op het roemruchtig bedrijf der tempelheeren, aan een deel zijner onderhoorigen een militairen werkkring aanwees, zoodat zij zich sedert niet meer uitsluitend met krankenverpleging maar ook met het bestrijden der Saracenen bezig hielden. Innocentius II gaf zijne goedkeuring aan de nieuwe orde, die nu, als die van den tempel georganiseerd, uit ridders, priesters en dienende broeders bestond, en sedert den tempelheeren naar de kroon stak en hen ten laatste overleefde. Zij had na het verlies van Jeruzalem en Ptolemaïs haren zetel eerst op het eiland Rhodus, sinds 1550 op Malta [1].

Het oudste gesticht der St. Jansridders in ons vaderland schijnt de commanderij van Nijmegen geweest te zijn, die in 1196 opkwam door de goede gunst van Alard, burggraaf der genoemde stad, en van Uda, zijne echtgenoot. Het huis of hof werd door Hendrik VI bevestigd en in bescherming genomen, en later door anderen met inkomsten gedoteerd [2]. Nog vóór 1252 bezat de stad Utrecht een gezelschap van „broeders van St. Janshospitaal", die wegens de werken van barmhartigheid, welke zij bij hun heiligdom, de St. Katharina-kerk, uitoefenden, door den bisschop met een aflaatbrief van genoemd jaar begunstigd werden [3]. Reeds toen of althans vóór 1300 moet het huis aanzienlijk geweest zijn, daar een landcommandeur aan zijn hoofd stond, die vele hoven onder zich had [4]. Sedert de eerste jaren van de veertiende eeuw werd de gedachte aan eene nieuwe kruisvaart alom in Europa verlevendigd, en van dien tijd zien wij de gestichten der orde op onzen bodem zich allengs

1) De rijke literatuur van de gesch. der johannieten, waaronder de werken van De Vertot, Falkenstein en Von Winterfeld vooral aandacht verdienen, vindt men bij Wilcke, a. a. o. I, s. 13, opgegeven. Voor de kennis der orde in Nederland levert het opstel van Matthæus, *De equestri ord. Melitensi*, *Anal.* V, p. 935 ss., een en ander. Gewigtiger is de verh. van De Meester, *Het St. Jansdal*, in Nijhoffs *Bijdr.* VI, bl. 93 vv.

2) [In de Betouw] *Kerk. en gest. te Nijm.* bl. 20 vv.

3) Zie den brief bij Heda, p. 220, en over de St. Katharina-kerk Matth. *Fund.* p. 189 ss.

4) Zie de lijst der landcommandeurs in *Oudh. van Utr.* I, bl. 706.

vermenigvuldigen. Haarlem had zijn St. Janshuis omstreeks 1310, ten gevolge eener schenking, door een utrechtschen kanonik gedaan aan den bekenden Jacob van Denemarken, den wijbisschop van Zuda, die toen landcommandeur van Utrecht was [1]. Ongeveer ten zelfden tijde en later ontstonden commanderijen te Oudewater [2], Zoeterwoude [3], Middelburg [4], Zierikzee (ten gevolge van de opheffing der tempelieren-orde) [5], te Kerkwerve [6], Harmelen [7], Montfoort [8], Ingen [9], Arnhem [10], Brakel [11], het hof St. Jansdal bij Harderwijk [12], dat van Kallenbroek [13] bij Voorthuizen, en andere elders. Het bestaan van een St. Janshuis te Sneek is onzeker [14]. De aanzienlijkste dezer hoven waren die van Utrecht, Middelburg en Haarlem. De twee laatstgenoemden had men zóó prachtig aangelegd, dat zij te allen tijde onzen graven „ten open herberge" konden strekken [15]. Anderen, b. v. het hof van Kallenbroek, werden sedert den aanvang der vijftiende eeuw òf opgeheven òf met naburige hoven vereenigd [16].

Van de oorlogsfeiten onzer St. Jansheeren in het oosten — vermoedelijk hadden zij maar zelden gelegenheid

---

1) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 181 vv.; Römer, I, bl. 183, 475 v. In de stadsbibl. te Haarlem komt onder anderen een HS. voor, behelzende het *Formulare* der St. Jansheeren, waarin hunne statuten. Zie *Katholiek* voor 1851, bl. 158 vv. en *Catal. bibl. Harlem.* p. 19; over Jacob van Denem. boven, II, 1, bl. 133 v.
2) Römer, I, bl. 185.
3) Römer, I, bl. 184 v.
4) Römer, I, bl. 186 v.
5) Römer, I, bl. 187.
6) Römer, t. a. p.
7) *Oudh. van Utr.* II, bl. 487.
8) *Oudh. van Utr.* II, bl. 257.
9) *Oudh. van Utr.* III, bl. 258.
10) *Oudh. van Utr.* III, bl. 183; P. Nijhoff, *Invent. van het arch. van Arnh.* bl. 174.
11) Foppens, p. 303.
12) Zie De Meester, t. a. p.
13) De Meester, t. a. p. bl. 99.
14) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 53, 57.
15) Matth. *Anal.* V, p. 943 s.; Van Oosten de Bruyn, *Haarlem*, bl. 92.
16) De Meester, bl. 95; Römer, I, bl. 477.

zich als helden te doen kennen, daar hunne gestichten voor het grootste deel eerst opkwamen, toen de strijd om het h. land reeds beslist was — en van hun leven in het vaderland is weinig meer bekend dan van die der tempelieren. Daar de orde gewoon was hare jonge ridders, nadat zij gedurende eenigen tijd in de hoven beproefd en geoefend waren, op omstreeks twintigjarigen leeftijd naar Rhodus te zenden, om er de gelofte af te leggen en voor een vijftal jaren te dienen, waarna zij huiswaarts keerden en aan het hoofd der commanderijen geplaatst werden [1], mag men aannemen, dat hetzelfde gebruik ook hier te lande in acht genomen werd. Ridders, die geen commandeurs werden, voerden wel meestal een invaliden-leven, waarbij hun krijgsmanskarakter moest terugtreden, om voor dat van den monnik plaats te maken. Dan bleven de religieuse pligten der orde op hen rusten, waartoe ook de werken der barmhartigheid behoorden, die de johannieten, zelfs tijdens den hoogsten bloei van hun soldatenleven, nimmer geheel veronachtzaamden. In het hof te Nijmegen schijnt men vroeger vreemdelingen en pelgrims verpleegd te hebben; later deed men er uitdeelingen aan armen. Het laatstgenoemde had ook in St. Jansdal en te Oudewater plaats, en waarschijnlijk in de meeste gestichten. Verder mag men veronderstellen, dat ook uit onze hoven, even als uit die van andere landen, jaarlijksche bijdragen in geld naar den receptor der orde op Rhodus werden gezonden [2]. De priesters, die in de commanderijen leefden, bezorgden de kerkelijke belangen der bewoners, lazen missen voor weldoeners, en bedienden, gelijk die der duitsche ridders soms deden, welligt hier en daar aan hunne kerken al of niet verbonden parochiën [3]. Eene jaarlijksche visitatie onzer hoven ging van den meester van Duitschland uit. Bij die visitatie deden de commandeurs rekening en verantwoording van hun beheer. Stierf een

---

1) Hospinianus, l. l. p. 166.
2) Hospinianus, l. l. Matth. *Anal.* V, p. 943.
3) Matth. l. l. p. 943, 947 s.

commandeur, of werd hij „onmagtig”, dan benoemde het convent iemand in zijne plaats, die door den meester van Duitschland moest bevestigd worden [1].

---

§ 3.

De duitsche ridders.

De oorsprong der duitsche ridders of marianen is gelijksoortig met dien der tempelieren en johannieten. Toen de kruisvaarders in 1190 Ptolemaïs belegerden en de belegeraars door veelvoudige ellende geplaagd werden, ontfermden zich eenige mannen van Lubek en Bremen over hunne kranke landgenooten. Zij spanden een koggezeil uit, en hunne tent werd een hospitaal voor duitsche krijgslieden en pelgrims. Frederik van Schwaben, broeder van keizer Hendrik VI, loofde de daad, en op 19 November van genoemd jaar stelden hij en eenige andere duitsche vorsten eene ridderlijke hospitaalorde voor hun gemeenschappelijk vaderland in, die, gelijk de beide andere orden, christenmenschen zou beweldadigen en ongeloovigen doodslaan. De tent werd later te Jeruzalem vervangen door eene aan Maria gewijde kapel en een kloosterhuis, dat de bestemming had om landen en volken te regeren. Reeds bij de stichting ontving de orde een regel, die veelzins overeenkwam met dien der ridders van den tempel en van St. Jan, en later door den wakkeren Herman van Salza uitgebreid werd. Onder dezen grootmeester begon de orde te bloeijen. Hij sloot zich bij onze kruisvaarders aan, die Damiate veroverden, en kwam in 1221 naar Europa, om daar de belangen te behartigen zijner broeders, wier diensten men reeds toen aan de bekeering der nog heidensche stammen in ons werelddeel toedacht. Sedert 1226 was de orde in bezit van Culmerland, en van dien tijd besteedde zij met andere kruisvaarders hare krachten vooral aan de onderwerping der ongeloovige

---

1) Zie De Meester, t. a. p. bl. 97.

Pruisen. Zoo werden Herman van Salza, die in 1239 stierf, en zijne ridders de grondleggers van een staat, die door de kerkhervorming der zestiende eeuw een wereldlijk hertogdom werd [1].

De duitsche orde was reeds vroeg onder onze vaderen gunstig bekend. Toen Zweder van Dingede, een edelman uit Groningerland, in 1218 met onze kruisvaarders Damiate belegerde, zag hij met eerbiedige bewondering op de ridders aldaar, die onder Herman van Salza dienden, en evenzeer uitmuntten door hun liefdewerk aan kranken en gewonden, als door hun heldenmoed bij het ondersteunen der belegeraars. Hij twijfelde er niet aan, of het was „eene goddelijke ingeesting", waardoor hij aangedreven werd, hun een bewijs zijner belangstelling te geven, en nog onder de muren van Damiate bezegelde hij een brief, die hen in bezit stelde van vele goederen in ons vaderland [2]. Omstreeks 1231, den tijd waarop de orde zich in Pruisen vestigde, woonden eenige harer leden bij onze kathedraalstad. Dat zij daar vriendelijk ontvangen waren, is zeker. Willebrand, onze krijgshaftige bisschop, stond aan het hoofd van kerk en staat, en deze was sedert 1211 met de marianen in verkeer geweest, nadat hij, toen nog kanonik te Hildesheim, in genoemd jaar met Herman van Salza eene militaire inspectie-reis door

---

1) Eene der voornaamste bronnen voor de gesch. der duitsche orde is de door Matth. *Anal.* V, p. 631 ss., uitgeg. kronijk, die tot 1467 doorloopt en waarschijnlijk door verschillende auteurs geschreven of gecompileerd is. De laatste redacteur schijnt een landgenoot van het laatst der 15e eeuw geweest te zijn. Matthæus schreef de *Continuatio*, p. 819 ss., die in vele opzigten belangrijk is. Voigt's *Gesch. Preussens* werd door D'Ablaing van Giessenburg ten grondslag gelegd voor zijn geschrift, *De duitsche orde*, 's Gravenh. 1857, dat wegens de daarin uit een HS. der 14e eeuw opgenomen »statuten en regels" der orde in oude, nederl. vertaling, gewigtig is. Het archief der balie te Utrecht bevat vermoedelijk veel, dat belangrijk is, maar wordt op echt aristocratische wijze »met zorg geheim gehouden." Sommige stukken worden in het archief der prov. Utr. bewaard.

2) Zie den merkwaardigen brief bij Matth. *Anal.* V, p. 682 s. Zweder heet bij Cæsarius van Heisterb., *Dial. mirac.* I, p. 25, Suederus de Dinge. Hij ontving gaarne vrome monniken op zijn burg. Dingede en Dinge zal wel Dingen bij Baflo zijn. Zie Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* III, bl. 342.

het oosten had gemaakt [1]. Een kleefsch ridder schonk hun goederen aan de westzijde van Utrecht, waarop zij woonden tot 1347, toen zij zich, onder begunstiging van bisschop Jan van Arkel, binnen de poorten der stad vestigden. Zij bouwden daar eene schoone kerk, een hospitaal, eetzaal [2] enz., alles in overeenstemming met den aard van het gesticht, waarin een landcommandeur woonde en tal van adellijke broeders. Nog tijdens het leven van den eersten landcommandeur, Antonie van Ledersake van Prinsenhage, die in 1266 stierf, won de orde commanderijen en goederen aan te Dieren, Middelburg, Schelluinen, Maasland en Valkenburg [3]. Onder zijne naaste opvolgers kwamen haar nieuwe gestichten en bezittingen toe te Tiel, Leiden, Reenen, Ootmarsum en elders [4], waaraan in de veertiende en vijftiende eeuw nog andere te Schoonhoven en Maarsen [5] werden toegevoegd. De stichters en schenkers waren niet zelden onze graven, vooral Floris V, en edelen van hoogen staat. Hier en daar echter waren de woningen weinig aanzienlijk, b. v. te Doesburg, waar de heeren langs vreemde wegen in bezit kwamen [6], of te Nes en Schoten in Friesland, waar wel zusters, priesters en dienstbroeders der orde, maar nimmer ridders woonden [7]. Anders schijnt het te Bunne bij Vries in Drenthe geweest te zijn, waar de commanderij ook een vrouwen-convent bezat [8]. Dat vrome vrouwen zich gaarne als zusters of donaten bij de orde aansloten, laat zich begrijpen, als men zich herinnert, dat zij niet alleen het zwaard voerde tegen de ongeloovige Saraceenen en Pruissen, maar ook kranken verpleegde. Merkwaardig is een

1) Zie Willebrands *Itinerarium terræ sanctæ*, in Laurents monogr. *Wilbrands von Oldenb. reise nach Palæstina*, Hamb. 1859, s. 5.
2) Zie bij Matth. l. l. p. 857 ss. 869, en *Fund.* p. 563 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 338 vv.
3) Zie bij Matth. *Anal.* V, p. 864, en *Fund.* p. 567 ss.
4) Zie bij Matth. *Anal.* V, p. 864, en *Fund.* p. 567 ss.
5) Zie bij Matth. ll. ll.
6) Zie Nijhoff, *Bijdragen*, IX, bl. 14 vv.
7) Zie bij Matth. *Fund.* p. 569 s.
8) Zie bij Matth. *Fund.* l. l. en Magnin, *Voormal. kloost. in Drenthe*, bl. 289 vv.

diploom van 1284, waarin Aleide, wier echtgenoot, Berthold van Radinc, tot de duitsche orde was overgegaan, het huis te Utrecht begunstigde. Zij gaf zich zelve met hare goederen en hare beide zonen aan het gesticht, opdat zij daarin gezamenlijk, zoolang zij leefden, „in verschuldigde gehoorzaamheid en tucht" God en zijne moeder zouden dienen (militare)[1].

De organisatie van de duitsche orde was in de meeste opzigten gelijk aan die der twee andere. Aan haar hoofd stond de hoogmeester, en onder hem voerden landmeesters het gebied over de ridderschap, die in verschillende landen ingedeeld was. Onder de landmeesters stonden de landcommandeurs (provinciâlen, baliërs), die de baliën bestuurden. Elke balie was zamengesteld uit eenige huizen of conventen, aan wier hoofd commandeurs geplaatst waren, onder wier leiding ridders, sarjant-broeders (servientes), priesterbroeders enz. leefden. De sarjant-broeders, die geen adelpreuven behoefden in te leveren, hadden eenige regten minder dan de ridders, maar deelden in de vervulling hunner ordepligten. In de huizen, die als conventen aangemerkt werden, moesten minstens twaalf ridders en een commandeur wonen, waarbij men aan het gezelschap van den Heer en zijne twaalf apostelen dacht. Andere heetten „kleine huizen." Een der landmeesters, de duitschmeester, had zijne baliën vooral in Duitschland, en daaronder die van Biezen, Westfalen en Utrecht, waartoe de huizen in ons vaderland behoorden. Onder de balie van Biezen ressorteerde het convent te Maastricht, onder die van Westfalen voor een tijd dat van Ootmarsum; de overige stonden onder de balie van Utrecht[2]. De gansche orde was onder de onmiddellijke bescherming van den paus gesteld, en het was haren leden nadrukkelijk voorgeschreven, haar regt van exemtie tegenover alle andere magten te handhaven[3].

De regel en de statuten der duitsche orde, zooals die

1) Zie het stuk bij Matth. *Fund.* p. 574 s.
2) Zie D'Ablaing, a. w. bl. 169 vv.
3) Zie den regel bij D'Ablaing, bl. 216.

in nederlandsche vertaling in een HS. der veertiende eeuw bewaard zijn [1], leeren ons de leefwijs der leden kennen. De ridders droegen witte mantels, als hun onderscheidingsteeken, en voor het overige met de andere broeders een hoed en wapenrok, die even als de mantel met een kruis waren geteekend. Ander bont dan schapen- en geitenvacht, schoenen met snoeren, gespen en snebben waren verboden. Ieder huis mogt „in den gemeenen naam der orde" goederen bezitten, landen, eigenhoorigen, kerken, kapellen, tienden enz. Bij geen huis mogt een hospitaal gesticht worden, tenzij met goedkeuring van den hoogmeester. De landcommandeurs konden echter toestemming tot den bouw geven, wanneer de liefdadigheid van vreemden het krankenhuis oprigtte en met inkomsten voorzag. In het hospitaal mogt men een arts aannemen, zoo men er gelegenheid toe had [2]. Wanneer een zieke ingebragt werd, moest hij biechten en communiceren, als de biechtvader des huizes het wenschte. Men zorgde voor der kranken ligchamelijke en geestelijke verpleging. Des zondags besprengde men hen met wijwater en las men hun de epistel- en evangelie-les van den dag voor. De commandeurs zonderden van de broeders af, die zij wilden, om het hospitaal en de zieken te bedienen. Als de klerken des huizes het noodig dachten, konden zij met goedkeuring van den landcommandeur „kwestierders", aflaatkramers met reliekenkassen [3], uitzenden, om voor het hospitaal aalmoezen te verzamelen. Klerken en leekebroeders hadden gezamenlijk de getijden van dag en nacht te houden; de eersten lazen en zongen hun brevier, de laatsten baden hun pater-noster, zoo zij niet geleerd genoeg waren om het brevier te gebruiken. Bij sommige huizen hadden de priesters omliggende parochiën te bedienen [4]. Zevenmaal 's jaars, op feestdagen, zouden de

1) Bij D'Ablaing, bl. 209 vv.

2) Dat men het verkrijgen van een arts als een bijzonder geluk beschouwde, blijkt uit den regel bij D'Ablaing, bl. 217 vergel. met bl. 231.

3) Later zullen wij deze lieden nader leeren kennen.

4) Zoo b. v. te Leiden, waar twee priesters aan het hoofd der parochie van de St. Pieterskerk stonden. Somtijds fungeerde de commandeur als cureit. Zie

broeders communiceren. In het vasten was gematigdheid voorgeschreven. Allen hadden een ernstigen wandel te voeren en het stilzwijgen lief te hebben. De genoegens van het jagtbedrijf waren hun verboden, maar de jagt op wolven, lynxen en ander schadelijk gedierte stond vrij. De kus eener vrouw moest men, even als bij de tempelieren, schuwen, zelfs die van moeder of zuster, „want vrouwenkus is onkuischheid en wereldlijker minne teeken." Daarentegen had men zich toe te leggen op vriendelijkheid, zachtmoedigheid, vergevensgezindheid in het dagelijksch verkeer, en elkander in alles een goed voorbeeld te geven, en „was het dat een broeder gewaar wierd eens anderen broeders heimelijke zonde, die zou hem daarop broederlijk wijzen, opdat hij tot berouw en te biechte kwame." De „minne" heette „het verguldsel" aller goede dingen. „De schrift zegt, dat Salomo den tempel en al wat daar in was, met goud liet overdekken en met gouden schilden. Het goud sierde, de schilden bewaarden. Ontbreekt den godshuizen der orde ooit het goud der minne, zoo zullen de broeders ongesierd en onbewaard zijn, want de minne is het fundament des geestelijken levens en sterkt en troost die in arbeid zijn, en is hunne vreugd en hun loon, die altijd blijven [1]."

Dat de beginselen, die den orderegel ten grondslag liggen, in vele opzigten eerbiedwaardig zijn, zal niemand ontkennen, en wie zal er zich over verwonderen, die bedenkt, dat hij voor een deel ontleend is aan dien der tempelheeren, waarin de geest van Bernard van Clairvaux ademde? In hoeverre echter onze duitsche broeders aan de hun opgelegde voorschriften trouw bewezen, weten wij niet. Het éénige huis der orde in ons vaderland, waarvan de inwendige geschiedenis ons tamelijk bekend werd, is dat van Utrecht, en die geschiedenis leert,

---

Oudh. van Rhijnl. bl. 45 vv. Vgl. vooral het diploom van Guy van Avesnes bij Matth. *De nobil.* p. 996, waarin de bisschop veroorlooft, dat de priesters der orde als cureiten in het bisdom zullen optreden, hetzij de parochiën aan hunne of aan andere kerken behooren.

1) Aldus de regel bij D'Ablaing op versch. pll.

dat het onder de hoogadellijke heeren vooral niet beter toeging dan in andere monastieke vergaderingen. Van vele landcommandeurs wordt berigt, dat zij door weelderigheid, onhandigheid en verkeerd beleid het huis in schulden staken en verwarring stichtten. Anderen waren hebzuchtig en zogen de conventen hunner balie uit, of waren overdreven streng jegens hunne onderhoorigen, zoodat „de heeren rebel liepen" en de orde verlieten. Van één hunner, Hendrik van Hoenhorst, lezen wij, dat hij afgezet en daarna in de infirmerie onderhouden werd, onder het genot van „een jaarlijksch drinkgeld" van tachtig fransche schilden. Een ander maakte zich gehaat door „den heeren hun wijn af te breken" en het zilverwerk des huizes te verkoopen. Eenmaal ontstond er bij eene vacature hevige twist over het landcommandeurschap, en er was „een stadhouder twee jaren lang." Eindelijk kwam Dirk van Enghuizen door simonie aan het bestuur; hij was bij de burgerij van Utrecht zoozeer gehaat, dat men hem in 1455 wilde vermoorden. Toch had het gesticht somtijds oversten, die men om eerbaarheid van karakter en wandel roemde, waaraan eenige het welligt te danken hadden, dat zij raden des graven van Holland werden. Van Hendrik van Alkemade, die in 1375 stierf, lezen wij, dat hij de orde verliet, om bij de karthuisers het strengste religieusen-leven te voeren. Iets later werd Splinter Utenenghe landcommandeur, die met kracht de observantie van den regel handhaafde. Hij werd daarin gesteund door een zijner procuratoren, Gerard van Vliederhoven, nu vergeten, maar sinds het midden der veertiende eeuw wijd beroemd als schrijver van het „cordiale", een volksboek dat men somtijds aan Geert Groote heeft toegekend en dat ontelbaren tot stichting was [1]. Zulke mannen schijnen intusschen zeldzaam bij de broeders geweest te zijn [2].

1) Zie de dissertatie van mijn leerling Dr. C. M. Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866, bl. 15.

2) Het in den tekst medegedeelde aangaande de utrechtsche heeren ontleenden wij aan de vroeger vermelde kronijk en haar vervolg in Matth. *Anal.* V.

Van alle geestelijke ridderorden, die in ons vaderland gevestigd zijn geweest, is die der duitsche heeren de éénige, die nog heden als eene bleeke schim van oudridderlijke heerlijkheid in ons midden omwaart. „Het duitsche huis, balie van Utrecht" bestaat nog; althans zekere hoogadellijken, die evenmin kranken verplegen als ongeloovigen bestrijden, danken het genot der inkomsten van hare nog zeer rijke bezittingen, die middeneeuwsche vroomheid „ad pias causas" zamenbragt, aan een privilegie, dat noch het regtsgevoel onzer natie noch hun zelven tot eer is [1].

HOOFDSTUK XI.

Vrije kloosterlijke vergaderingen.

§ 1.

De begijnen.

Men heeft meermalen met nadruk opgemerkt [2], dat de groote ontwikkeling en verbreiding van het monnikenwezen in de middeneeuwen niet uitsluitend de vrucht van het ascetisme der toenmalige christenheid zijn geweest, maar ook een gevolg van de natuur van het monachisme zelf, waardoor het de schepper van een eigenaardigen vorm voor het sociale leven werd. De stelling, dat in het kloosterleven de hoogste verwezenlijking van het christendom werd gevonden, was zeker de meest alge-

1) Toen men gedurende den oorlog tusschen Pruissen en Oostenrijk in den zomer van 1866 in de dagbladen berigt vond, dat de ridders van St. Jan in Duitschland van de opbrengst hunner goederen gebruik maakten tot verzorging der verwonden in dien krijg, verwachtte men in de nederlandsche bladen weldra de aankondiging te zien, dat onze duitsche ridders door weldadigheid jegens onze cholera-lijders teeken van hun aanwezen zouden geven; maar — men heeft er niet van vernomen! Volbragten de bevoorregte mannen hunne werken van barmhartigheid welligt in het verborgen, of — ontbreekt der orde »het goud der minne," waarvan haar regel spreekt?

2) Zie b. v. Baur, *Die christl. kirche des mittelalters*, Tüb. 1861, s. 486 f.

meene en magtigste drijfveer, die devoten van zin binnen de kloostermuren dreef, maar daarbeneven deed zich de alom heerschende associatie-geest dier tijden gelden. Hoe hoog men ook denke van de levenskracht der middeneeuwsche menschheid, men moet erkennen, dat de openbaring dier kracht allerminst een uitvloeisel is geweest van de magt der individuële zelfbewustheid. Aan zelfstandige karakters en scherp geteekende persoonlijkheden heeft het ook toen niet geheel ontbroken, maar de enkelen, die zich tegenover de velen onafhankelijk bewogen, waren zeer dun gezaaid; verreweg de meesten voelden zich zwak in alle sfeeren van hun leven en hadden daarom eene onweêrstaanbare neiging om zich, bij hun streven naar de oogmerken van dat leven, hetzij intellectuële, politieke, industriële of morele, aan anderen aan te sluiten, opdat zij in hen den steun en de hulpmiddelen vonden, die zij in zich zelve te vergeefs zochten. Geen wonder dan dat de middeneeuwen bij uitnemendheid het tijdperk waren, waarin tal van corporatiën van velerlei aard ontstonden, universiteiten en universiteitsfaculteiten en collegiën, waarin wetenschappelijk gevormde personen zamensmolten tot zekere massa; staten of standen, die in de burgermaatschappij min of meer evenredige magten poogden te worden; gilden, waarin kooplieden, handwerkers enz. zich tot gesloten gezelschappen vormden; monniken- en ridderorden, broederschappen en veelsoortige geestelijke genootschappen, wier leden, in groepen vereenigd, zich weder om eene middengroep voegden, opdat de steunkracht, die de enkelen behoefden, in de centralisatie van velen gevonden werd [1]. Waar nu de geest van het ascetisme met dien der associatie zamenwerkte, om aan het zedelijk-godsdienstig leven van millioenen een monastiek karakter te geven, daar kon het geschieden, dat een van beiden boven den ander invloed uitoefende. Waar de ascetische zin door persoonlijken aanleg, opvoeding enz. bij den mensch het

1) Men herinnere zich hetgeen wij boven, bl. 72, over de organisatie der cisterciënsers enz. opmerkten.

krachtigst ontwikkeld was en de gedachte, dat alleen door het monachisme de ware volkomenheid werd bereikt, geheel op den voorgrond stond, werd die mensch noodzakelijk een monnik of non, opdat hij in gemeenschap met andere monniken en nonnen zijn levensdoel bereikte. Maar was zijn ascetische zin meer bezadigd; was hij overtuigd, dat men ook zonder monastieke gelofte en regel een christen kon wezen, ja dat gelofte en regel, blijkens de ervaring, vaak als strikken waren, waardoor het religieuse beginsel in hen, die bij uitnemendheid religieusen zouden zijn, belemmerd of verstikt werd, dan waagde hij het ook zonder gelofte en regel naar een vromen wandel te streven, maar niet als op zich zelf staand individu, neen, het gevoel zijner zwakheid en de magt van den associatiegeest in hem gedoogden dit niet — hij waagde het slechts in bondgenootschap met anderen, in wie dezelfde overtuigingen en beginselen leefden. Gelukte het hem de zoodanigen te vinden en werkten tijds- en levensomstandigheden gunstig mede, dan werd hij stichter of lid van eene corporatie, die eene kloosterlijke vergadering (congregatio) mogt heeten, omdat de leden in onderlinge gemeenschap een min of meer kloosterlijk bestaan zochten, en eene vrije kloosterlijke vergadering, naardien zij geen monastieken patroon en orde had, waarnaar zij zich noemde, en geen kerkelijk bekrachtigden regel, waaraan zij gehoorzaamheid beloofde. Het is thans onze taak, ons met dergelijke vrije kloosterlijke vergaderingen — zij hebben, in overeenstemming met den algemeenen vrijheidszin onzer natie, op onzen bodem welig getierd — nader bekend te maken.

In de laatste helft der twaalfde eeuw, tijdens de regering van Radulfus, den godvergeten bisschop van Luik, die de kerkambten zijner dioecese door Udelin, zijn beul, in het openbaar liet verkoopen [1], leefde ter genoemder stede de priester Lambert, wiens familienaam, naar het schijnt, Le Bègue was. Die man werd door de beteren

1) Zie Fisen, *Hist. eccl. Leod.* I, p. 249; vgl. Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* I, p. 354.

in zijne omgeving een profeet geacht, en een profeet was hij, zoo men bij dien titel aan een moedig voorstander van waarheid en geregtigheid denkt, wiens leven op God gerigt, wiens tong een scherpsnijdend zwaard tegen de zonden van grooten en kleinen, en wiens werken werken van liefde en vrede zijn. Lambert was een ijverig volksprediker, een vlijtig en eenigermate verlicht bijbellezer, die den schat, door hem zoozeer bemind, tot gemeengoed van allen, ook ongeleerden, wilde maken — hij vertolkte de „handelingen der apostelen” in het waalsch — en een trooster en leidsman voor alle kinderen des volks, die, verwaarloosd door de prelaten en klerken des bisdoms, hongerden naar kracht en licht in den kampstrijd tegen de booze wereld. Hij had het ascetische leven lief, gelijk zulks een vromen zoon zijner eeuw voegde, maar zijne liefde was niet overspannen. Hij geloofde, dat een gemeenschappelijk leven, door eenige voorschriften bestuurd, den welgezinde op het pad naar den hemel ten goede kon zijn, maar verwachtte van ordepatronen, kloosterregelen en -geloften, die, blijkens de losbandige monnikenschaar om hem, zoo weinig vermogten, geenszins het hoogste heil. Toen bouwde hij aan den oever van de Maas, waar hij een ruimen tuin bezat, een aantal ieder op zich zelf staande woningen en eene kerk, die op 26 Maart 1184 gewijd en door een van zijnenwege aangestelden priester bediend werd, waarna hij woningen en kerk beiden afstond aan eenige weduwen en maagden, die een van de wereld eenigermate afgezonderd leven wenschten te voeren, zonder zich voor altijd te verbinden, en nuttigen handen-arbeid wilden paren aan dagelijksche godsdienstoefeningen. De vrouwen, die van Lamberts liefdewerk dankbaar gebruik maakten en naar hem begijnen werden genoemd, vermenigvuldigden zich zoozeer, dat zij vijftig jaren na den dood des goeden priesters eene gemeente van vijftienhonderd zusters waren, wier vele woningen eene kleine stad vormden, die den devoten dier tijden eene stad des vredes en der godzaligheid scheen. De vromen van Tirlemont en Tongeren hadden reeds omstreeks

het jaar 1200 hunne begijnhoven, die van Leuven in 1205, en nog vóór den uitgang der dertiende eeuw bezaten minstens zestien plaatsen in België ieder den haren[1].

Gewoonlijk noemt men den luikschen den oudsten aller begijnhoven. Wanneer men daarbij uitsluitend op den naam ziet, heeft men waarschijnlijk regt[2]. Stelt men echter, dat de stichting van Lambert Le Bègue de prototyp van alle dergelijke instellingen zal geweest zijn, waaraan geen voorbeeld zal voorafgegaan zijn, dan staat men eene in ons oog gewaagde meening voor. Niet alleen toch bestaan er sporen, zij het ook dat ze twijfelachtig zijn, van oudere inrigtingen van dien aard, b. v. te Waldsee in Wurtemberg en te Dordrecht[3], de waarschijnlijkheid dat reeds vóór Lambert mannen van gelijken zin zich hier en daar voorgedaan zullen hebben, die met soortgelijke bedoelingen ook soortgelijke proeven namen, om arme of hulpbehoevende vrouwen van goeden wil tot haar oogmerk te brengen — die waarschijnlijkheid, dunkt ons, moet erkend worden, als wij opmerken, dat ook lang na Lambert een Geert Groote en anderen hetzelfde gedaan hebben, wat hij deed, en zulks onder toepassing van wijzigingen, die leeren, dat zij in hun bedrijf van het voorbeeld des luikschen priesters onafhankelijk waren. Doch hoe het zij, dit is zeker, dat zoowel de naam der begijnen, als de levensvorm, dien zij volgden, nadat de stichting te Luik beroemd was geworden, niet slechts in België maar ook in Duitschland, en vooral in ons vaderland, wijd en zijd verbreid werd.

Het berigt van sommigen, dat er reeds in 1208 te

1) De rijke literatuur over Lambertus en de begijnen kan men leeren kennen uit de monografie van Hallmann, *Die gesch. der belg. beghinen*, Berl. 1843, s. 124 ff., en die van Wytsman, *Des béguinages*, Gand 1862, p. 8 ss. Een hoofdwerk, dat ons later gewigtige diensten zal bewijzen, naardien het stukken bevat, die, hoewel zelden gebruikt, voor onze inwendige kerkgeschiedenis belangrijk zijn, is het voortreffelijk boek van Mosheim, *De beghardis et beguinabus*, Lips. 1790. Een goed opstel van een mijner voormalige leerlingen, F. W. G. Kemman, *De begijnen in Nederl.*, vindt men in den *Kalender* voor 1857, bl. 70 vv.

2) Over de naamsafleiding der begijnen zie men Wytsman, p. 15, en and.

3) Mosheim, l. l. p. 111 s.; Van de Wall, *Handvest. van Dordr.* I, bl. 162.

Middelburg een begijnhof bestond, behoeft nadere bevestiging [1], maar er bestaat geen noodzakelijkheid om het te verwerpen. De gemeenschap, die de opkomende koopstad met België onderhield, maakt de zaak aannemelijk, en nog meer het feit, dat de zusters van den hof (curia) in het midden van de dertiende eeuw bij den graaf en bij de burgerij der stad zulk eene algemeene achting hadden verworven, dat men haar in 1254 aanzienlijke voorregten verleende [2]. Nog vóór het einde van genoemde eeuw bestonden hoven te 's Gravenzande [3], Haarlem [4], Dordrecht [5], Utrecht [6], 's Hertogenbosch [7]. In 1301 werden door Celle Eggaerts, de weldoenster van tal van godshuizen van dien tijd, legaten aan de begijnen van Noordwijk, Rijnsburg, Schiedam, Leiden en Delft vermaakt [8]. Sedert dat jaar kwamen gedurig nieuwe hoven op, die van Amsterdam [9], Rotterdam [10], Gorinchem [11], Heusden, Spijkenis, Brielle, Purmerend, Hoorn, Edam, Alkmaar, Enkhuizen, Kampen [12] enz., totdat de lust, om dergelijke inrigtingen te vermenigvuldigen, in de vijftiende eeuw allengs afnam, nadat de orde der tertiarissen van Franciscus en de zusterschap des gemeenen levens zich in de achting onzer devote vrouwen op den voorgrond hadden gedrongen. In Friesland en Groningen, waar kloosterlingen van allerlei aard zoo zéér talrijk waren, bleven de begijnhoven zeldzaam; in de provinciën Utrecht, Noord-brabant, Zeeland en Gelderland kwamen meerdere voor; het menigvuldigst waren zij in Noord- en Zuid-holland, waar sommige steden,

1) Römer, I, bl. 248.
2) Zie het stuk bij van Mieris, I, bl. 280.
3) Römer, I, bl. 242.
4) Römer, I, bl. 243.
5) Römer, I, bl. 245.
6) Matth. *Fund. eccl.* p. 377 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 439.
7) Foppens, *Hist. ep. Sylvæduc.* p. 308.
8) Römer, I, bl. 244.
9) Römer, I, bl. 246. Het amsterdamsche begijnhof bestaat nog. Het archief van het gesticht is rijk aan diplomen.
10) Römer, t. a. p.
11) Römer, bl. 247, dien men ook over de vervolgens genoemde hoven kan raadplegen.
12) Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 127, 213.

b. v. Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Alkmaar, twee en drie hoven bezaten. Het aantal der bewoonsters dezer gestichten was zeer ongelijk. In een der hoven te Leiden leefden voor een tijd slechts elf vrouwen [1]; die van 's Hertogenbosch en Oosterwijk bevatten ieder een driehonderdtal [2]. Nergens schijnt het gezelschap zoo groot geweest te zijn als dat te Luik en Nivelle, waar in de dertiende eeuw tot anderhalf en twee duizend zusters vergaderd waren. Zoo het waar is, wat men vermoed heeft, dat de vermenigvuldiging der begijnen hoofdzakelijk een gevolg van de kruisvaarten is geweest, die onzen landen een aanzienlijk getal huwbare mannen ontroofden, zoodat vele maagden de hoop op een gewenschten echt opgaven, terwijl hare gehuwde zusters als weduwen onverzorgd achterbleven, is het vreemd, dat de begijnhoven juist in de veertiende eeuw, toen het oosten geen strijders trok, meer dan vroeger in getale toenamen.

De stichters onzer begijnhoven waren somtijds onze graven, enkele malen priesters, zooals met den oudsten der twee hoven te Haarlem het geval was [3], maar wel meerendeels gegoede burgers, mannen en vrouwen, die barmhartigheid voor weduwen en arme jonkvrouwen en belangstelling voor hare devotie koesterden. Waar laatstvermelden hun liefdewerk ondernamen, moeten wij veronderstellen, dat de hoven doorgaans op kleine schaal aangelegd werden en allengs in uitgebreidheid toenamen, naarmate schenkingen inkwamen of bewoonsters, die zich op eigen kosten eene huizing lieten timmeren. Bij voorspoedigen wasdom der gestichten poogde men hun waarschijnlijk, zoo veel mogelijk, de gestalte der belgische te geven. Zoo geschiedde te Amsterdam, waar de hof nog heden een tamelijk uitgebreid veld is, waarop eene kerk verrijst, terwijl aan de vier zijden des velds rijën van grootere en kleinere huizen zijn gebouwd, die voormaals,

---

1) Römer, I, bl. 636.
2) Foppens, l. l. p. 309.
3) Van Oosten de Bruyn, a. w. bl. 88.

gelijk voor een gedeelte nog in onzen tijd, door eene gracht en vermoedelijk ook door een muur omringd waren[1]. Minder regelmatig, hoezeer in de hoofdtrekken gelijksoortig, schijnt de aanleg van den oudsten der haarlemsche hoven geweest te zijn[2].

Daar de begijnen geene nonnen, maar leden eener vrije vergadering waren, hadden zij geen orde-regel, waaraan haar leven gebonden was, maar zekere statuten, die haar somtijds door de stichters of begunstigers harer hoven voorgeschreven of, wat meestal het geval was, door haar zelve in vereeniging met de stedelijke besturen opgemaakt waren. Die stedelijke besturen toch beschouwden deze vrouwen te regt niet als eigenlijke religieusen, die met de overige monnikenwereld en den geestelijken stand door de kerk buiten het bereik van hun gezag geplaatst waren, maar als leden der burgerij, wier leven en bedrijf, hoezeer met die der religieusen eenigermate overeenkomende, voorwerpen van hun toezigt en hunne zorg moesten geacht worden. Van daar dat zij de statuten niet alleen mede plagten op te stellen, of ze althans, na onderzoek, bekrachtigden, maar ze ook door hunne begijnmeesters[3], gecommitteerden die vooral over de finantiële belangen der gestichten waakten, handhaafden, en nu en dan zelfs met nadruk optraden, als de zusters van de gegeven verordeningen afweken. Toen de begijnen van Kampen in 1462 „een misselijk regiment hadden met kijven, ongehoorzaamheid en anderzins," poogde de magistraat op „dat kwaad huishouden" der vrouwen orde te stellen, en zij moesten beterschap beloven[4]. Daar de statuten van eenige begijnhoven bewaard zijn, en deze veelzins met elkander overeenkomen, zoodat men veronderstellen moet, dat nieuw opkomende die van reeds bestaande plagten over te nemen, zien wij ons in staat gesteld van den alge-

---

1) Zie de afbeelding bij Le Long, *Reform. van Amst.* tegenov. bl. 239.
2) Zie de afbeelding bij Van Oosten de Bruyn tegenov. bl. 81.
3) Te Leiden heetten zij »godshuismeesters" (zie *Oudh. van Rhijnl.* bl. 221), te Middelburg »mannen van die wet" (zie Van Mieris, II, bl. 353).
4) Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 212 v.

meenen levensvorm der zusters eene tamelijk duidelijke voorstelling te verkrijgen[1].

Aan het hoofd van ieder begijnhof stonden twee of drie meestersen (magistræ, matrissen[2]), die, gesteund door de vier oudste begijnen, door den cureit, waaronder men ressorteerde, of door een eigen priester of biechtvader, en door de begijnmeesters, de algemeene belangen behartigden. Van die meestersen trad jaarlijks, nadat zij schriftelijk rekening en verantwoording van haar finantiëel beheer voor den cureit of biechtvader, de begijnmeesters en zusters hadden gedaan, ééne af, waarna eene nieuwe in hare plaats werd gekozen. Alle begijnen moesten gereed zijn, den hof als meesterse of anderzins te dienen, op straffe van uitstooting uit het gezelschap. Waren zij door de waarneming van het ambt verstoken van de gelegenheid om haar eigen brood te winnen, dan kwam men haar in hare behoeften te hulp. In gewigtige gevallen riepen de meestersen al de vrouwen ter onderlinge raadpleging zamen; die niet verscheen, betaalde zekere geldboete. Niemand werd als begijn aangenomen, tenzij ze ten minste zestien jaren oud, wegens goed zedelijk gedrag gunstig bekend en reeds gedurende een jaar op den hof woonachtig was. „Bedelarme" vrouwen werden, te Leiden althans, afgewezen. Bij de opneming, die slechts met toestemming der meestersen en zusters geschiedde, las de cureit of biechtvader haar de statuten voor, waaraan zij „op genade ons liefs Heeren" trouw beloofden, voor zoolang zij in den hof zouden wonen. Waarschijnlijk had bij die gelegenheid ook de inkleeding plaats. De dragt moest „simpel" zijn, van zwart, graauw, of wit

---

1) De statuten van de hoven te Middelburg, Gouda, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Gorinchem vindt men bij Van Mieris, II, bl. 352, III, bl. 342, 638; *Oudh. van Rhijnl.* bl. 220; *Oudh. van Amstell.* bl. 190; Wagenaar, *Amsterd.* II, bl. 365; Van Reyn, *Beschr. van Rotterd.* aant. bl. 123; vgl. Römer, I, bl. 247; *Oudh. van Utr.* I, bl. 440; Matth. *Fund.* p. 379; Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 25 v.

2) Te Gouda had men ééne meesterse, die „maerte" (Martha?) werd genoemd. Van Mieris, III, bl. 638 v. Te Delft waren er drie. *Oudh. van Delft.* bl. 203.

laken, zonder bont, zijde en snoeren. Lang haar was ongeoorloofd. De falie, waaraan zij den naam „falie-begijnen" te danken hadden, was haar onderscheidingsteeken[1]. De woningen, die de zusters betrokken, waren òf vrije, aan den hof geschonkene, òf door haar zelve getimmerde, gekochte of gehuurde, en stonden steeds onder het algemeen beheer, gelijk zij ook na den dood der eigenaressen aan het gesticht verbleven. Somtijds woonden meerdere zusters zamen in één huis, of zelfs buiten den hof, maar niet zonder consent der meestersen. Die zonder consent elders gingen wonen en later weder wenschten in te komen, werden afgewezen. Daar geene geheel armen toegelaten werden, mag men veronderstellen, dat de meeste weduwen en maagden zekere inkomsten van goederen en renten hadden. Waren deze voor haar levensonderhoud niet genoegzaam, dan moest de naald, het weefgetouw of dergelijk middel van bestaan te baat genomen worden. Graaf Willem III noemde de begijnen van Zierikzee „arme jonkvrouwen, die haar brood met de handen moesten winnen"[2]. De rotterdamsche begijnen „dreven ambachten" en verkochten brood tot nadeel der burgerij[3]. Te Amsterdam deelden sommige zusters hare woning met kinderen, met wier opvoeding en onderwijs zij zich belastten[4]; andere hielden zich met krankenverpleging bezig of gingen in sterfhuizen, om bij de lijken te waken en te bidden[5]. Vrouwen, die bedelden, zooals de beroemde begijn van Delft, Geertruide van Oosten, voor een tijd deed[6], schijnen zeldzaam geweest te zijn. De dagelijksche godsdienstoefening bestond in kerkgang, gebed, inzonderheid van het pater-noster, stichtelijke lectuur — sommige begijnhoven schijnen welvoorziene boekerijen gehad te hebben — en die op feesttijden, in het deelnemen aan de communie en het aanhooren

1) Zie Will. Procur. bij Matth. *Anal.* II, p. 582; *Oudh. van Delfl.* bl. 209.
2) Zie het stuk bij Matth. *Fund.* p. 378.
3) Römer, I, bl. 640.
4) Wagenaar, t. a. p. bl. 366.
5) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 220.
6) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 105.

der sermoenen van den cureit of biechtvader. Verder was het leven der vrouwen tamelijk vrij. Het verkeer met de buitenwereld was haar veroorloofd, mits zij zonder consent niet buiten het gesticht vernachtten en geen „oneerzaam gezelschap hanteerden." De poorten van den hof werden onder het geklep van morgen- en avondklok geopend en gesloten. Gehoorzaamheid aan de meestersen was een eerste pligt; die er voortdurend tegen zondigden, „verloren hare woonstad op den hove." Als eene begijn stierf, moest zij een legaat aan het gesticht vermaken, dat althans genoegzaam zou zijn „voor een maaltijd," waarbij de zusters „haar gedenken zouden." Vrijwillige uitgang uit de gemeenschap, om tot het leven in de wereld weder te keeren en zelfs een huwelijk aan te gaan, was geenszins verboden, maar, gelijk van zelf spreekt, niet in eere [1].

In den aanvang der veertiende eeuw lagen de begijnen in België en Duitschland onder verdenking van ketterij, en welligt niet geheel ten onregte. In hoeverre ook de bewoonsters der nederlandsche hoven destijds van dezelfde zonde verdacht en daarom aan vervolging blootgesteld waren, zullen wij later onderzoeken. Reeds hier echter moeten wij opmerken, dat ook zij, even als de leden van andere vrije kloosterlijke vergaderingen, te dikwerf voorwerpen van klerikale en orthodoxe antipathiën waren, naardien zij zich veroorloofden een monastiek leven zonder patroon en regel te voeren, en dat het hieraan wel voornamelijk zal moeten toegeschreven worden, dat de vrouwen van sommige gestichten, b. v. die van Dordrecht en Noordwijk [2], hare vrije leefwijze verlieten en tot de orde der tertiarissen van Franciscus overgingen.

In de eerste helft de dertiende eeuw kwamen hier en daar in België, b. v. te Antwerpen, vergaderingen op van ongehuwde mannen, die zamen woonden, arbeidden, aten

---

1) Al het in den tekst vermelde is aan de boven, bl. 156 n. 1, besproken statuten ontleend. Over de leefwijze der vrouwen van het nog bloeijende begijnhof te Gent vindt men uit goede bron geputte berigten bij Kemman, t. a. p. bl. 80 vv.

2) Römer, I, bl. 244, 246.

en baden, zonder gemeenschap van goederen te houden. Zij stonden onder een meester (minister, magister), wien zij gehoorzaamheid beloofden, voor zoover dit voor het welzijn des gezelschaps gevorderd werd. Zij hadden geen regel en konden, wanneer zij wilden, hunne broeders verlaten. Men noemde hen in het vlaamsch bogaerden, in het latijn beghardi en beguini. Of men regt deed, wanneer men hen „mannelijke begijnen" heette en hunne opkomst aan eene eigenaardige stichting van Lambert Le Bègue toeschreef, kan voor het minst betwijfeld worden [1], en zullen wij hier niet onderzoeken. Toch brengen wij hen hier met een woord ter sprake, naardien wij ook in ons vaderland zulke gezelschappen aantreffen. Te Middelburg woonden in 1331 bogarden, die, blijkens hunne statuten van dat jaar [2], op de wijze der belgische leefden. Te Amsterdam werden de bogarden naar den patroon hunner kerk (Paulus) ook paulicianen geheeten. Of zij, gelijk de middelburgsche, ook kranken verpleegden en dooden begroeven, weten wij niet, maar even als de middelburgsche schreven en verkochten zij boeken [3]. Beide vergaderingen gingen tot de orde der franciskaner-tertiarissen over; die van Middelburg behoorde toen tot de congregatie van Zepperen in het Luiksche, waaronder ook conventen te 's Hertogenbosch, Roermond en elders ressorteerden [4].

---

§ 2.

De cellebroeders.

Na het midden der veertiende eeuw, toen zware pestziekten de volken van Europa gedurig teisterden, ontstonden in Duitschland en België, en straks ook in ons vaderland, vereenigingen van mannen, die een eenigermate kloosterlijk leven met elkander voerden en voor het overige

---

1) Zie Hallman, a. a. o. s. 121 ff.
2) Bij Van Mieris, II, bl. 523.
3) Zie Römer, I. bl. 643; Scheltema, *Aemstel's oudh.* III, bl. 47.
4) Helyot, VII, p. 246; Foppens, l. l. p. 296.

deden wat zij konden, om de smarten hunner medemenschen onder de heerschende plagen te lenigen. Zij verpleegden de kranken, begroeven de gestorvenen, en wonnen zich daardoor de achting en liefde hunner medeburgers. Wie hun in het goede werk ten voorbeelde was, en waar hunne eerste vergaderingen opkwamen, is onbekend. Men noemde hen alexianen naar hun schutsheilige, Alexius, lollaarden, naar men meent [1], wegens hun gezang (lollen = zingen) bij de uitvaart der dooden, en cellebroeders om eene reden, die nog niet genoegzaam toegelicht is [2]. Daar zij tot geene orde behoorden en even als de begijnen volgens statuten van eigen vinding leefden, kwamen zij, gelijk deze, in verdenking van ketterij, zoodat zij, na hier en daar reeds tot de tertiarissen van Franciscus overgegaan te zijn, den regel van Augustinus aannamen, waarop zij, volgens sommigen, door paus Sixtus IV als regtzinnige religieusen werden erkend. Sedert het laatst der vijftiende eeuw waren hunne conventen in twee provinciën ingedeeld, die van Duitschland en de Nederlanden. De kleeding der broeders bestond uit een zwarten rok van serge, een zwart scapulier met zwarte kap en, bij de begrafenissen of als zij over straat gingen, een zwarten mantel [3].

Wanneer en waar het eerste cellebroeders-convent op onzen bodem verrees, is onzeker. Ook onze vaderen werden, sedert het midden der veertiende eeuw, bij herhaling door pestziekten geslagen, die hen niet minder dan naburige volken decimeerden, zoodat het mogelijk is, dat de geest der barmhartigheid destijds ook onder hen sommigen aanvuurde tot het liefdewerk, dat anderen elders reeds verrigtten; maar van het aanwezen der cellebroeders vinden

---

1) Zie Matth. *Anal.* I, p. 431.

2) Daar zij minder dan andere kloosterlingen van hunne cellen gebruik maakten, durft men naauwelijks op het woord cella wijzen. Dat cella de beteekenis van graf in middeneeuwsch latijn zou gehad hebben, gelijk sommigen aannamen, is, geloof ik, onbewijsbaar.

3) Zie Helyot, III, p. 401 ss.; Biedenfeld, I. s. 156 f. Over de nederl. cellebr. geeft Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 146 vv. eenige bescheiden, en Römer, I, bl. 647 vv.

wij vóór het einde dier eeuw geen bewijs. Te Leiden echter schijnen zij omstreeks dien tijd opgekomen te zijn. In 1421 althans waren te dier stede „de arme broederkens" zeer bemind, een voorregt waarop zij later niet meer konden roemen, nadat zij van arm rijk, schraapzuchtig en zedeloos waren geworden [1]. Amsterdam had zijne cellebroeders vóór 1440 [2], Dordrecht vóór 1441 [3]. Hun huis te Utrecht bestond vóór 1460 [4], maar zoo de kettersche lollaard, aan wien bisschop Floris van Wevelinkhoven zijn later te vermelden strafgerigt uitoefende [5], een utrechtsch cellebroeder is geweest, moeten wij aannemen, dat zij dáár reeds lang te voren gevestigd waren. Daar de jaren 1451, 1489 en andere van de laatste helft der vijftiende eeuw in onze kronijken berucht zijn als jaren, waarin de plaag der pestilencie telkens nieuwe verwoestingen aanrigtte, kan het geen verwondering baren, dat hunne conventen zich allengs zoozeer vermenigvuldigden, dat de meest bloeijende steden van ons land, 's Hertogenbosch [6], Haarlem, Delft, Gouda, Briele, Rotterdam, Middelburg [7], Tiel [8], Kampen [9], Deventer [10] enz. ieder het hare hadden. Van de meeste dier gestichten liggen de lotgevallen in het duister; van enkele, b. v. dat te 's Hertogenbosch en Haarlem, wordt ons gemeld, dat de bewoners den regel van Augustinus volgden [11]; of die van Kampen en andere plaatsen hun karakter van vrije vergadering wisten te bewaren, gelijk sommigen meenden, durven wij niet beslissen. De liefdewerken der broeders waren hier dezelfde als overal elders. Te Haarlem achtte

1) Römer, I, bl. 648 v.
2) Römer, I, bl. 650.
3) Römer, I, bl. 651.
4) *Oudh. van Utr.* I, bl. 416 v. Stukken betrekkelijk dit convent in het prov. archief te Utrecht.
5) Zie boven, II, 1, bl. 166.
6) Foppens, l. l. p. 299.
7) Zie over de kloosters der zes genoemde steden Römer, I. bl. 647 vv.
8) *Oudh. van Utr.* II, bl. 720.
9) *Oudh. van Dev.* II, bl. 18 v.
10) Dumbar, *Kerk- en wereltl. Dev.* I, bl. 13.
11) Foppens, l. l.; *Oudh. van Kennemerl.* bl. 240.

men nog in 1559 hunne diensten in tijd van nood onmisbaar, waarom men hun voor elken niet-armen doode, die door anderen naar de kerk gedragen werd, vijf stuivers deed betalen, onder voorwaarde dat zij „de regte armen" om Gods wil in de groeve zouden bestellen [1]. Te Amsterdam verpleegden zij de zieken in het St. Pietersgasthuis [2]. Te Dordrecht woonden acht cellebroeders, die de toegenegenheid der regering wonnen door de zorg, die zij aan de ongelukkige bewoners van het dolhuis besteedden [3]. Te Utrecht maakten zich in 1481 „de lollaerdjens" met de dominikanen en minderbroeders verdienstelijk, toen zij naar Westbroek togen, om dáár op het slagveld, waar hunne medeburgers eene nederlaag van de Hollanders hadden geleden, „de dooden bijeen te brengen [4]." Toch schijnen zij bij velen kleine achting genoten te hebben, en zulks, naar men vermoeden mag, wegens hunne vermeende neiging tot ketterij. Die de devôte vrienden van Florens Radewijns te Deventer met een onvriendelijk oog aanzagen, noemden hen gaarne lollaarden [5].

Gelijktijdig met de gezelschappen der cellebroeders kwamen in sommige steden, Amsterdam, Oudewater, Dordrecht, Rotterdam, Briele, Zierikzee [6], Amersfoort [7] en vermoedelijk in andere plaatsen, ook die der cellezusters op, die gelijksoortige liefdewerken als de broeders verrigtten, en aanvankelijk gelijk deze vrije vergaderingen uitmaakten, totdat zij, althans die te Amsterdam, Dordrecht en Amersfoort, zich aan den regel van Augustinus onderwierpen. Men noemde ze oudtijds ook zwarte zusters met het oog op de kleur harer kleedij, of broodzusters, omdat zij, naar men meent, om haar brood bedel-

1) Van Oosten de Bruyn, a. w. bl. 184.
2) Le Long, a. w. bl. 303.
3) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 88; Schotel, *Kerkel. Dordr.* I, bl. 19,74.
4) Zie bij Matth. *Anal.* I. p. 431. Vgl. ald. p. 492.
5) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 441.
6) Zie over de conventen van genoemde steden Römer, I, bl. 655 vv. en de daar aangeh. schrijvers.
7) Van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 198.

den, wat toch zeker niet overal het geval is geweest. Te Rotterdam en elders waren zij verpligt, de kranken om niet te verplegen. Waarschijnlijk betaalde men haar voor die dienst met brood en andere voedingsmiddelen, waaruit hare benaming kan ontstaan zijn. In laatstgemelde stad mogten zij, volgens raadsbesluit van 1485, slechts ten getale van vier zich vestigen, en wel op eene aangewezen plaats, waar men ze te allen tijde vinden kon, wanneer men hare hulp behoefde [1]. Te Dordrecht waren er acht; te Reimerswaal mogten er vijftien zijn, die vrijheid hadden om een paar weefgetouwen in werking te houden [2]. De cellezusters te Amsterdam, die, behalve met krankenverpleging, zich met spinnen en naaijen bezig hielden, namen ook deel aan de zorgen voor de uitvaart der dooden en leefden van aalmoezen en de verdiensten van haren handenarbeid. Zij hadden hare uitvoerige statuten, die in 1457 door bisschop David van Bourgondië bekrachtigd werden en ons leeren, dat de vrouwen ongeveer de leefwijze der tertiarissen van de franciskaner-orde volgden, zoodat wij er niet bij behoeven stil te staan. In het algemeen schijnen zij maagden en weduwen van geringen stand geweest te zijn, van wier tijdelijke behoeften en verstandelijke ontwikkeling de stellers harer statuten geen hooge gedachten hadden. De merkwaardigste bepaling, die er in voorkomt, is het voorschrift, dat de vrouwen, wanneer zij 's avonds te negen uren hare eenvoudige legerstede, een bed van „kurk en noppen", innamen, zich aan eene ernstige zelfbeproeving zouden onderwerpen, waarbij zij „de drie punten, die Johannes Gerson leerde, uit het hart hadden te spreken, wilden zij in der eeuwigheid niet verloren blijven." Die punten worden woordelijk opgegeven en bevatten eene ootmoedige belijdenis van schulden „tegen Gods goedheid", de uitdrukking van „een zuiver opzet en begeerte" tot bekeering en heiliging, en de belofte van eene opregte biecht [3].

1) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 472 v.
2) Römer, I. bl. 660.
3) Men vindt de statuten bij Le Long, a. w. bl. 342 vv.

§ 3.

De broeders des gemeenen levens.

Van alle vrije kloosterlijke vergaderingen in ons land zijn die van de broeders des gemeenen levens in onzen tijd verreweg de meest beroemde. Zij hebben dat voorregt te danken, eensdeels aan de wijze, waarop zij zich jegens onze voorvadèren en hun nageslacht boven anderen verdienstelijk maakten, anderdeels aan de uitstekende geleerden, die de belangrijkste zijden van hun wezen in een helder daglicht wisten te stellen. Geert Groote, Florens Radewijns en hunne vele leerlingen waren vóór vijftig jaren niet alleen buiten onze grenzen, maar ook daarbinnen, zóó weinig bekend, dat een Wagenaar zelfs en anderen, die voor de inwendige geschiedenis van ons volk alles behalve onverschillig waren, hen naauwelijks eenige aandacht waardig keurden. Sinds Clarisse, vader en zoon, en onze Delprat meestèr Geert en zijn vriendenkring tot een voorwerp hunner grondige studiën stelden, zijn deze lang vergeten dooden weder levend voor ons geworden, zoodat geschied- en novellenschrijvers, geleerden en ongeleerden, ouden en jongen van hen gewagen met een lof, die verdenking van nationale vooringenomenheid zou verwekken, zoo hij door de beoefenaars der historie in andere landen niet ten volle ware beaamd geworden. Die hen, hunne nuttige instellingen en werken in onze dagen naauwkeurig wenschen te leeren kennen, zien zich daartoe zóó vele en zóó uitmuntende hulpmiddelen bereid [1], dat wij onze mededeelingen hier mogen bekorten, en zulks te meer om-

1) De uitgeg. en onuitgeg. bronnen en de bewerkingen der geschiedenis van G. Groote, de fraters en fraterhuizen zijn besproken door Delprat in de 2e uitg. zijner *Verh. over de broedersch. van G. Groote*, Arnhem 1856, bl. 339 vv. Van het later verschenene en daartoe behoorende herinneren wij de diss. van Acquoy, *Gerardi M. epistolæ xiv*, Amst. 1857, en het opstel van denzelfden in den *Kalender* voor 1860, bl. 123 vv. Van vreemde auteuren verdienen Ullmann, *Reformat. vor der ref.* II, s. 9 ff. en Böhringer, *Die deutsch. mystiker*, Zür. 1855, s. 642 ff. de meeste aandacht. Tot volkomener kennis van G. Groote en zijne school zal men eerst komen, wanneer zijne en zijner leerlingen schriften, waarover later meer, uit HSS. en oude drukken op nieuw aan het licht zullen gebragt zijn. Dat hunne vereering daardoor van aard gewijzigd, maar geenszins verkleind zal worden, betwijfelen wij niet

dat wij later, waar wij over de ontwikkeling van het schoolwezen, de wetenschap, letteren enz. in onze kerk zullen handelen, bij herhaling gelegenheid zullen hebben hunne verdiensten onder des lezers aandacht te stellen.

Geert Groote, zoon van een godvruchtig ouderenpaar van aanzienlijken stand te Deventer, werd geboren in Oct. 1340. Eerst in zijne vaderstad, later naar Aken ter school gezonden en voor het universiteitsonderrigt voorbereid, trok hij op vijftienjarigen leeftijd naar Parijs, waar hij theologie, geneeskunde en vooral kanoniek regt beoefende. Na de voltooijing zijner studiën bezocht hij, met welke oogmerken is onbekend, de pauselijke curie te Avignon, waarna hij zijne oefeningen bij de hoogeschool te Keulen voortzette, ook door het houden van openbare lessen in de scholastiek en in andere wetenschap. Omstreeks 1370 te Utrecht vertoevende, had hij aldaar eene ontmoeting met Hendrik van Kalkar, den ons reeds bekenden prior van het karthuiser-klooster bij Arnhem. De indruk dier ontmoeting werd een keerpunt voor zijn uit- en inwendig bestaan. De dertigjarige man ontdeed zich van zijne goederen en kerkelijke ambten, die hem tot dusverre een ruim levensonderhoud hadden verstrekt, en weldra was hij een welkom gast van de broeders te Munnikhuizen, in wier midden hij drie jaren lang een leven van gebed en zelfbeproeving voerde, dat zijner geestelijke vorming ten goede was en den hem omringenden de hoogste achting inboezemde [1]. Omstreeks het jaar 1374 te Utrecht tot diaken gewijd, aanvaardde Geert het predikambt, waaraan hij zelf zooveel roems en leeds, en vele zijner hoorders te Deventer, Zwol, Leiden, Delft, Gouda, Amsterdam en elders de beginselen hunner „bekeering" te danken hadden. Toen hij zijn werk, dat in het oog zijner edelste tijdgenooten het werk van een profeet of apostel was, ten gevolge van den naijver en de vijandschap der klerken, wier ongeregtigheden hij met scherpe tong aangerand had, na eenige jaren moest staken, woonde hij wederom in zijne vaderstad, totdat de pestziekte, die des-

1) Zie boven, bl. 120.

tijds vele slagtoffers maakte, hem op den 20n Augustus 1384 ten grave sleepte [1].

De kapittelschool te Deventer, waarin Geert Groote als knaap onderwijs genoten had, trok gedurende zijne laatste levensjaren tal van leerlingen. Vele van die leerlingen of klerken verzamelde hij om zich, vooral zulke, die een goeden aanleg bezaten en eene vlugge pen voerden. Deze liet hij kopijen maken van de werken der beste kerkvaders, die door hem betaald en daarna verkocht werden. Zoo verschafte hij zijnen jongen vrienden nuttigen arbeid en tevens een middel van bestaan, dat de meeste behoefden. Onder Geerts geestverwanten te Deventer was Florens Radewijns van Leerdam, vicaris bij de Lebuïnuskerk, zijn innigste vertrouweling. Deze hoogernstige en schrandere man, die, tien jaren jonger dan Geert, bij belangrijke ondernemingen minder op de daaraan verbonden bezwaren dan op hare vermoedelijke vruchten plagt te zien, voegde op zekeren dag zijnen vriend een woord toe, dat niet zonder hoofdschudden ontvangen werd: „wat zou het schaden, zoo ik en deze schrijvende klerken van goeden wil [2] wat wij wekelijks te verteren hebben, bij elkander legden en gemeenschappelijk leefden?" „Gemeenschappelijk leven," antwoordde Geert, „dat zullen de bedelmonniken niet gedoogen." Maar Florens, al moest hij het gewigt der bedenking erkennen, daar hem de eigenaardigheden van de orthodoxie der toenmalige religieusen niet onbekend konden zijn, liet zich daardoor niet uit het veld slaan. „Misschien zal God ons zegenen", zeide hij, en tegen dat beroep op hooger magt was de twijfel van den vromen Geert niet bestand. „In Gods

1) Zie Delprat, a. w. bl. 4 vv.; Acquoy, *Kalender* voor 1860, bl. 123 vv.

2) De bekende formule »homines, fratres, clerici bonæ voluntatis" schijnt ontleend aan den tekst van den *hymnus angelicus*, zooals die volgens de vulgaat in de westersche kerk steeds gebruikt werd: »et in terra pax hominibus bonae voluntatis." Zie Bachiene Muntendam, *Diss. de hymno ang.* Amst. 1849, p. 51. Dat dezelfde formule ook in andere landen onder de devoten van dien tijd tot aanduiding van hunne geestverwanten gewoon, en dus niet uitsluitend aan de broeders des gem. levens eigen was, kan men b. v. zien uit het *Vita s. Bernardini* in Bernardini *Op. omn.* ed. De la Haye, Lugd. 1650, I, p. 20.

naam dan", riep hij, „maak een begin!" En zoo geschiedde. Florens nam Johannes van Kempen, den broeder van den beroemden Thomas, Johannes Vos van Heusden, Johannes Brinckerinck, drie jongelingen die allen de bestemming hadden, om later ieder in zijn kring het groote te doen, in zijne woning op, en zoo vele anderen als die woning bevatten kon. De overigen werden bij vrome begunstigers in de stad geplaatst, totdat vervolgens een tweede en eindelijk een ruimer verblijf werd verkregen. Al die jonge mannen eerden Geert en Florens met een enthousiasme, dat even warm als welgeplaatst was. Zamen schreven zij boeken, voor zoo verre sommigen niet in de kapittelschool als onderwijzers optraden. Zamen stortten zij hunne geldelijke verdiensten in ééne beurs, waaruit allen hun eenvoudig onderhoud trokken. Zamen hielden zij godsdienstoefeningen, die ook voor de omwonenden belangrijk waren, wanneer de meest ontwikkelden, vaak in zoetvloeijende dietsche taal, hunne ongekunstelde collatiën of predikatiën hielden. Zoo ontstond het eerste fraterhuis in onze landen [1], het modelgesticht aller vergaderingen van broeders des gemeenen levens, dat in spijt van de hartstogtelijkheid, waarmede de regtzinnigheid dier tijden zijn ondergang zocht, wijd en zijd binnen en buiten onze grenzen zijne filiaalgestichten zag opkomen, en de kweekschool werd van „de moderne devotie [2]", die, straks met het humanisme der vijftiende eeuw in verbond getreden, een der hefboomen was, waardoor God onze en andere natiën tot een hooger peil van zedelijk-godsdienstige en verstandelijke ontwikkeling opvoerde.

Nog tijdens het leven van Geert Groote verrees te Zwol [3], in eene door hem zelven verschafte woning, een

---

1) Zie over de geschiedenis van dit huis Delprat, bl. 30 vv. en de daar aangeh. schrijvers.

2) De term »moderna, nova devotio," die wij reeds dikwerf gebruikten, was de term der tijdgenooten, dien zij bezigden tot aanduiding van de zedelijk-godsdienstige levensrigting, die van G. Groote en zijne vrienden was uitgegaan. Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* passim, en anderen.

3) Zie Delprat, a. w. bl. 37 v. 82 vv. en *Archief* van Kist en Royaards, VI, bl. 278 vv.

tweede fraterhuis, dat al aanstonds beroemd werd wegens de betrekking der broeders op de parochie-school der stad, aan wier hoofd destijds de voortreffelijke Johannes Cele stond, met wien wij later nader kennis zullen maken. Eenige jaren daarna kwam ter zelfder stede een nieuw op, dat „het rijke fraterhuis" werd genoemd en vooral onder den elders te bespreken Dirk van Herxen zich voorspoedig ontwikkelde. Nog vóór 1400, het sterfjaar van Florens Radewijns, had ook Amersfoort[1] zijne broeders, wier gezelschap echter gedeeltelijk tot de tertiarissen van St. Franciscus overging, terwijl de overigen hunnen staat trouw bleven, maar niet tot aanmerkelijken welstand kwamen. Sedert 1401 en 1406, in welke jaren Delft[2] en Albergen[3] bij Ootmarsum hunne gestichten zagen grondvesten, die almede slechts op geringe uitbreiding mogten roemen en later voor de broederschap verloren gingen, maakte deze kleinen opgang, wat hoofdzakelijk een gevolg schijnt geweest te zijn van den tegenstand der bedelmonniken, dien Geert met juisten blik voorzien had. Deze lieden zaaiden alom verdenking tegen de fraters; zij noemden hen „religieusen zonder religie", „basten hen aan," gelijk Brugman[4] het later uitdrukte, „als felle honden," en achtten hen menschen, die wegens het kettersch venijn, dat zij van zich lieten uitgaan, zoo spoedig mogelijk tot afstand van hun opzet moesten gedwongen of uit „het huis des Heeren" uitgeworpen worden. De broeders poogden zich te verweren en sterkten zich met de adviezen der bekwaamste beoefenaars van theologische en kerkregtelijke wetenschap te Keulen, Utrecht en elders[5], maar „de bassende honden" lieten zich daardoor

---

1) Van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 180 vv.; *Oudh. van Utr.* II, bl. 756 vv.; Delprat, a. w. bl. 108 vv. Stukken betreffende dit gesticht in het prov. archief te Utrecht.

2) *Oudh. van Delft.* bl. 158, Delprat, bl. 120, Römer, I, bl. 674, noemen 1403 als jaar der stichting van het huis te Delft. Rud. Dier, in Dumbars *Anal.* I, p. 54, duidt het jaar na den dood van Florens Radew. aan.

3) Lindeborn, *Hist. episc. Daventr.* p. 427; Delprat, bl. 165.

4) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 83 v. 210.

5) Delprat, bl. 50 vv.

niet tot zwijgen brengen. Mathæus Grabow, een dominikaner te Groningen, liet een uitvoerig strijdschrift tegen hen uitgaan, waarin hij hen als scheurmakers aanklaagde, als moordenaars, valsche profeten enz., waarna hij naar Constanz toog, om door tusschenkomst van de kerkvergadering aldaar aan die godvergeten schaar straf en ondergang te bereiden [1].

Grabow zag zijne wenschen niet vervuld. Pierre d'Ailly en Gerson werden van wege het concilie onderzoekers en straks verdedigers van de zaak der fraters, en hunne afgevaardigden [2] keerden in triumf naar het vaderland terug, voorzien met documenten, die allen belangstellenden voortaan de oogen konden openen ter erkenning van het lofwaardig karakter der broederschap en haar regt van bestaan [3]. Sinds dien tijd (den zomer van 1418) werden hare vergaderingen allengs vermenigvuldigd, en andere, die intusschen een begin genomen hadden, meer uitgebreid, die te Hulsbergen bij Hattem, te Gouda, Hoorn, 's Hertogenbosch, Doesburg [4], Harderwijk, Groningen, Utrecht en Nijmegen [5]. Sommige van deze en vroeger genoemde gestichten gingen tot de orde der regulieren over, wat doorgaans, b. v. te Delft [6], aanleiding tot twisten, en altijd, in het oog der gemoedelijkste fraters althans, afval (apostasie) was [7]. Andere echter, b. v. het huis

---

1) Joh. Busch, *Chron. Wind.* p. 547. De beschuldigingen, die Grabow te Constanz schriftelijk inleverde, vindt men in Gersons *Op. Omn.* ed. Du Pin, I, p. 468 ss.

2) Zie boven, II, 1, bl. 369.

3) Zie Brugmans *Epist. I*, in mijn a. w. I, bl. 210; vgl. Delprat, bl. 56 v.

4) Tal van stukken betreffende het fraterhuis te Doesburg zijn in het archief aldaar bewaard. Zie P. Nijhoff, *Inventaris*, passim. Eene kronijk van het gesticht heb ik besproken in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 108.

5) Zie over al deze huizen Delprat, passim.

6) In 1436, toen reeds een deel der fraters van Hieronymus-dal te Delft tot de regulieren van Sion was overgegaan, ontstond een proces tusschen de regulieren en de overgebleven broeders, dat voornamelijk hunne niet onaanzienlijke bibliotheek betrof. Aldus volgens een onuitgeg. brief, waarvan mij afschrift verstrekt werd door den archiv. van Delft, Mr. J. Soutendam.

7) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 90; vgl. *Vita Egb. ter Beek* in Dumbars *Anal.* I, p. 174 s.

te Hulsbergen, waar in het laatst der vijftiende eeuw honderd en twintig broeders woonden [1], kwamen tot grooten bloei, terwijl eenige òf door de vroomheid en geleerdheid hunner bewoners, òf door dezer bemoeijingen voor het onderwijs den schoonsten naam verwierven. Menschen van opgeklaarden zin, gelijk Brugman en zijne vrienden, die vroeger hadden gedeeld in de vooroordeelen tegen de broeders, prezen hunne deugden, en vooral hunne zorgen voor de opvoeding der jongeren, met eene bewondering, wier welmeenendheid vaak door daden bevestigd werd. De magistraten onzer steden, Delft, Gouda, 's Hertogenbosch en andere, die hunne vestiging in die gemeenten gewenscht hadden, ontvingen hen met eere en gunstbewijzen, als zij kwamen. Paus Pius II (Aeneas Sylvius) en Eugenius IV vereenigden zich met de bisschoppen van Utrecht in hunnen lof [2], en Gerson, wiens geschriften destijds door de gansche europesche kerk belangstelling genoten, wees op hen [3] als voorbeelden van ijver voor godsvrucht, wetenschap en beschaving, de navolging aller religieusen waardig. Geen wonder dan dat zich de broederschap ook buiten onze grenzen verbreidde, in België, Westfalen en elders, waar zij echter maar zelden bloeijende gestichten had, hoezeer sommige ook dáár ten behoeve van het opkomend geslacht gezegend werken mogten [4].

De bewoners der fraterhuizen waren de fraters of fraterheeren, die wegens hun ijver in het prediken ook collatie-broeders, of naar hunne schutsheiligen, Hieronymus en Gregorius, soms hieronymianen en gregorianen werden genoemd [5], en òf priesters en geestelijken van minderen rang, òf leeken waren. Met hen leefden,

---

1) *Oudh. van Dev.* II, bl. 483. Zie den lof der fraters van Hulsbergen bij Brugman, a. w. I, bl. 216 v. In 1525 werden zij door Karel van Gelder met geweld verdreven en hun huis aan de benedictijnen gebragt. Zie daarover curieuse brieven in *Oudh. van Dev.* II, bl. 490 vv.

2) Delprat, bl. 240 v.

3) Zie zijn *Tract. de laude scriptor.* in Sanderi *Bibl. manuscr.* I, p. 4, en *Oper. omn.* ed. Du Pin, II, p. 696, waar hij onze regulieren noemt en ongetwijfeld ook de fraters op 't oog heeft.

4) Zie Delprat, bl. 167 vv.

5) Zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 615; Delprat, bl. 245.

althans in gestichten die daartoe gelegenheid aanboden [1], eenige „klerken van goeden wil," knapen die onder de leiding der broeders, en soms ook onder die van eene bejaarde vrouw (matrona), voor hunne vergadering werden opgevoed of later ten klooster, meestal naar een regulieren-klooster togen [2]. Die onder de broeders opgenomen wenschten te worden, moesten zich aan een noviciaat onderwerpen, dat doorgaans één jaar duurde [3], en waarin hunne nederigheid, gehoorzaamheid en lijdzaamheid, vooral wanneer zij in de wereld menschen van zekeren staat waren geweest, vaak op zeldzame, in ons oog kleingeestige proeven werden gesteld. Men liet hen b. v. oude, gescheurde of, gelijk men het noemde, „snoode kleederen" dragen, of gebood hun in huis of op straat de geringste diensten te doen, of wees hen bij herhaling af, om hunne volharding te leeren kennen [4]. Die eindelijk aangenomen werden, ontvingen een rok van grof laken en grijze kleur, eene broek zonder plooijen, eene grijze kap en hoed en trippen (muilen) voor schoeisel. Hun kruin werd geschoren [5]: Daar de broeders geen regel hadden en hunne toetreding als eene vrijwillige daad werd beschouwd, die door geene geloften haar karakter van vrijheid verliezen mogt — terugkeer tot het leven in de wereld was niet ongeoorloofd en geenszins zeldzaam [6], hoezeer zij door de getrouwen berispt werd — behoefden zij, gelijk de begijnen en cellebroeders, hunne statuten, waarnaar zij hun leven zouden

---

1) B. v. het huis te Deventer en Delft. Zie Delprat, bl. 44, 120 v.

2) Zoo gingen vele leerlingen van Deventer naar het klooster te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* passim. Brugman en bisschop Frederik van Baden roemden de broeders, omdat hunne huizen voortreffelijke monniken vormden. Zie mijn aangeh. w. I, bl. 86, en Vorstman in het *Nederl. archief*, VII, bl. 135. Eene „matrona" wordt ald. bl. 106 vermeld.

3) Zie bij Dumbar, *Anal.* I, p. 167.

4) Zie bij Dumbar, *Anal.* I., p. 22, 27, 64 en passim.

5) Zie bij Dumbar, *Anal.* I. p. 22, en *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 615 v. Vgl. de afbeelding bij Helyot, II, bl. 339. De strenge ascese der broeders verwierp voor een tijd linnen hemden en bedden. Over de tonsuur zie men *Kerkhist. archief*, III, bl. 112.

6) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 85, 216.

rigten. Aan Geert Groote en Florens Radewijns hadden zij hunne eerste, welligt onbeschreven bepalingen te danken [1], die in 1457 in Heer-florenshuis te Deventer vernieuwd en in een notariëel stuk werden gesteld [2]. Volgens die bepalingen deden zij afstand van alle eigen bezit [3], moesten zij het coelibaat bewaren en den oversten hunner huizen gehoorzaamheid bewijzen. Zoo werden dan de drie groote beginselen van het monachisme ook aan hun bestaan ten grondslag gelegd. En toch was er tusschen hun leven en dat der monniken een zeer belangrijk onderscheid, daar de band der gelofte ontbrak. Dat de broeders zich van dit onderscheid wel bewust waren en er prijs op stelden, het ongeschonden te bewaren, lijdt geen twijfel. In 1431 wisten zij van paus Eugenius een brief te verwerven, waarbij hun vergund werd de kerkelijke censuur in te roepen tegen allen, die pogingen zouden aanwenden, om hen tot afval van hunnen staat en levenswijze te bewegen [4]. Toen Nicolaas van Cusa, die hen hartelijk liefhad, maar als een man van de hoog-kerkelijke rigting op alle vrije kloosterlijke vergaderingen met zekere achterdocht nederzag en daarom de vorming van nieuwe officiëel verbood [5], hen wilde overhalen om tot de reguliere kanoniken over te gaan, opdat zij ook de privilegiën dier kanoniken zouden genieten, wees hun toenmalig hoofd, Egbert ter Beek, dat aanzoek van de hand, zeggende, dat men het opzet (propositum) der eerste vaders en broeders (Geert Groote, Florens en de hunnen) geenszins op zou geven [6]. De

1) *Chron. Windes.* p. 7 s.

2) Zie het stuk bij Miræus, *Regulæ et const. clericor. in congreg. vivent.* Antv. 1638, p. 3. Reeds vroeger had bisschop Fred. van Blankenheim der broederschap vrijheid verleend statuten te maken. Zie Vorstman, t. a. p. bl. 135.

3) Die onder de regulieren te Windesheim stierf en een »proprietarius" bleek geweest te zijn, werd geen kerkelijke begrafenis waardig geacht. Hij behoeft die niet, zeide men, »quia anima eius in inferno inter diabolos accepit sepulturam." *Chron. Windes.* p. 92. Waarschijnl. waren de fraters in den aanvang niet minder streng.

4) Zie P. Nijhoff, *Inventaris van het archief te Doesburg*, bl. 73.

5) Zie bij Hartzh. V, p. 414.

6) Zie bij Dumbar, *Anal.* I, p. 173.

werkzaamheden der fraters waren verschillend, overeenkomstig hunnen staat. De priesters en geestelijken onder hen bezorgden de hoogere belangen der overigen, namen biecht af, lazen mis en predikten, zoo de parochie-priester, onder wien hun huis ressorteerde, het gedoogde [1]. Anderen gaven onderwijs in hunne eigene of in parochie- en kapittelscholen. Velen schreven en bonden boeken, die verkocht werden [2]. Sommigen hielden zich met armverzorging bezig [3] of dienden de broederschap als koks, kleêrmakers enz.; hier en daar, b. v. te Hulsbergen, had men weefgetouwen in werking en later, b. v. te Gouda, eene drukpers [4]. Aan het hoofd der fraterhuizen stonden rectoren, bij wie het oppergezag was; onder deze procuratoren als verzorgers der uitwendige belangen. Scripturariën hadden het toezigt over het schrijfwerk, boekenwaarders over de liberiën, novicen-meesters over de nieuwelingen. Eens in het jaar hielden de oversten van alle huizen eene vergadering, waarin de gemeenschappelijke en bijzondere belangen der gestichten besproken werden, waarom men deze bijeenkomst „colloquium" heette. De rectoren van Deventer, Zwol en Hulsbergen zorgden, dat in alle huizen behoorlijk visitatie werd gedaan [5].

Nog vóór het opkomen van het eerste fraterhuis werd door Geert Groote eene stichting tot stand gebragt, waaruit aan de zijde der broederschap de zusterschap des gemeenen levens ontstond. In 1374 droeg hij zijne ruime woning aan den magistraat van Deventer over, opdat zij, onder toezigt van hem zelven gedurende zijn leven en daarna onder toezigt van dien magistraat, tot huisvesting van „arme lieden" zoude strekken. Die arme lieden moesten jonkvrouwen wezen, „ongebonden van mannen en van

1) Zie de stukken bij Dodt, *Archief*, I, 2, bl. 89, 93.
2) Delprat, bl. 252. Eene schoone proef van de schrijfkunst der fraters te Nijmegen is een missaal van 1482 in het archief van genoemde stad.
3) Delprat, bl. 147; *Oudh. van Gron.* bl. 66 v.
4) Delprat, bl. 115, 123.
5) Zie Delprat, bl. 247 vv.; Vorstman, t. a. p. bl. 133 vv.; Dodt, t. a. p. bl. 93.

alle orde en religie," derhalve maagden of weduwen, die tot geenerlei kloosterfamilie behoorden, maar „deze herberge begeerden, om God daarin te dienen met ootmoed en poenitencie [1]." Zoolang de stichter leefde, behield hij een deel van het huis tot eigen gebruik, maar daar hij tijdens zijne openbare prediking veel op reis was en ook dan, wanneer hij zijne „kamer" had betrokken, zich van de zusters streng afgescheiden hield — hij wenschte zijne ooren te kunnen digtstoppen, opdat hij hare stemmen zelfs niet zou hooren — laat het zich begrijpen, dat het gezelschap, dat maar uit weinige leden bestond, niet in den besten staat verkeerde. Dit zelfde was het geval, toen Geert gestorven en in het bestuur opgevolgd was door Johannes van den Gronde [2], die wegens zijne predikgaven een beroemd collatiebroeder was, maar voor het overige een ongeschikt persoon voor de taak, die hem hier ten deel viel. Het gesticht had slechts zestien bewoonsters, en deze leefden over het geheel gansch anders dan de stichter had voorgeschreven. Er werd door haar weinig of niets aan handenarbeid gedaan, zoodat armoede geleden werd, als de barmhartigheid der vromen van Deventer niet te hulp kwam. Allen leefden naar goedvinden, uit- en ingaande werwaarts en wanneer zij wilden, en aan godsdienstige oefeningen werd weinig gedacht. In dit alles kwam omstreeks 1393 verbetering, toen Johannes Brinckerinck de plaats van zijn voorganger innam. Van den dag, waarop deze de kamer van zijn vaderlijken vriend betrok, werd alle wanorde en verkeerdheid met kracht geweerd, en zóó gelukkige veranderingen wist hij aan te brengen, dat hij in de handschriftelijke gedenkstukken van

1) Zie den overdragtsbrief en de statuten van Geert bij Dumbar, *Kerk. en wereltl. Dev.* I, bl. 548. De voornaamste bronnen, die ons de geschiedenis der broeders van het gem. leven leeren kennen (zie boven, bl. 164 n. 1), kunnen ook voor die der zusters dienen. De belangrijkste echter zijn mijne HSS. G en D, die ik in de voorrede mijner monogr. *Johannes Brugman*, I, besprak. Opmerking verdient ook HS. N. 8849—8859 der bourg. bibl. te Brussel. Prof. Cornelius te Munchen schreef mij vóór eenigen tijd over biografiën van zusters in HSS., die ik nog niet gezien heb.

2) Zie over hem Thomas a Kemp. *Opera omn.* ed. Sommalii 1625, p. 973 s.

Meester-geertshuis — zoo heette de woning — als de ware stichter der zusterschap wordt voorgesteld. De roem van den nieuwen rector, die zich als een voortreffelijk prediker en ervaren zielverzorger onderscheidde, was weldra op aller lippen. Velen, die onder gemoedsbezwaren gebogen gingen, zochten zijn raad en hulp, en niet zelden ontvlugtten zelfs dochters van aanzienlijke familiën hare bloedverwanten, om zich naar Deventer te spoeden, in de hoop van in Meester-geertshuis eene stede te verkrijgen en onder de leiding van den gevierden Brinckerinck tot een „innig leven" te komen. De menigte der vrouwen, die zich onder zijne tucht wenschten te voegen, groeide bij den dag aan, zóó zelfs dat hij naar middelen moest uitzien om den aandrang, waarmede men de opneming in de zusterschap begeerde, te beteugelen, wat dan vooral geschiedde, als zulke vrouwen adellijke weduwen waren of hooggeplaatste kloostervrouwen en kinderen van rijke geslachten, wier opneming niet in den geest van den stichter der inrigting lag, die vooral de verzorging van vrouwen van geringen stand had bedoeld. Toen Brinckerinck in 1419 stierf, bevatte het huis honderd en vijftig bewoonsters [1], en nog vóór zijn dood waren te Deventer vier andere zusterhuizen opgekomen, die allen meer of min aanzienlijk werden [2].

De zusters des gemeenen levens vermenigvuldigden zich sedert het laatst der veertiende eeuw in ons vaderland, vooral in de provinciën Overijssel en Gelderland, met eene snelheid, die ons verbazen zou, zoo wij niet wisten, dat de verbreiding der „moderne devotie," die door de prediking van Geert Groote en zijne leerlingen alom verwekt was, haar had voorbereid. Waar de collatie-broeders zich door hunne gemoedelijke welsprekendheid van het hart der volksmenigte meester maakten, vergaderden zich doorgaans al spoedig eenige vrouwen, die, gelijk men het uitdrukte, „een inslag hadden gekregen" of „een

1) Zie mijne berigten aangaande Brinckerinck in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 103 vv., die voornamelijk uit mijne HSS. G en D zijn geput.

2) Zie over deze huizen Dumbar, a. w. I, bl. 595 vv. II, bl. 42 vv.

vonkske ontvangen [1]," opdat zij gezamenlijk den weg der bekeering bewandelden. Dan knoopten zij gemeenschap aan met Meester-geertshuis te Deventer of met eenig ander gesticht elders, vroegen om raad en onderrigt of om de leiding van deze of gene wel ontwikkelde zuster uit die huizen, totdat zij in staat waren de leefwijze en statuten der zusterschap zelfstandig te volgen [2]. In de eerste helft der vijftiende eeuw, naar men mag aannemen, bestonden minstens zeventig of tachtig zusterhuizen [3], die voor verreweg het grootste deel binnen onze grenzen lagen. Vele steden, b. v. Arnhem [4], Doetinchem [5], Gorinchem [6] enz. bezaten slechts één; andere, zooals Doesburg [7], Lochem [8], Kampen [9] enz. twee; sommige, b.v. Zutphen [10], drie; Zwol overtrof zelfs Deventer, daar het niet minder dan zes had [11]. De meeste dezer gestichten gingen echter al spoedig tot de tertiarissen van Franciscus over, of namen den regel der windesheimsche nonnenkloosters aan. Hoezeer hunne bewoonsters dan geene vrije vergaderingen meer uitmaakten, schijnen zij daarom den band met de broeder- en zusterschap niet geheel verbroken te hebben. Toen in 1560 en het daarop volgende jaar te Emmerik en 's Hertogenbosch door de fraters een generaal „colloquium" gehouden werd, waren daarbij ook tertiarissenconventen vertegenwoordigd — dat van Gorinchem b. v.,

---

1) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 53.

2) Uit Meester-geertshuis togen zelfs vrouwen naar Sonsbeek, Essen, Keulen enz., om daar vergaderingen te helpen stichten. Volgens mijn HS. G. Vgl. *Chron. Wind.* p. 8 s.

3) Zie de incomplete lijst bij Wassenberg, *Embrica*, p. 175.

4) »Sante-agnieten-zusterhuis toe Arnhem." HS. G.

5) *Oudh. van Dev.* II, bl. 517.

6) *Oudh. van Utr.* II, bl. 629.

7) *Oudh. van Dev.* II, bl. 427 vv. De ordonnantiën voor een der zusterhuizen te Doesburg zijn in het archief van genoemde stad voorhanden. Zie P. Nijhoff, *Invent. van het archief van Doesburg*, bl. 63 v.

8) *Oudh. van Dev.* II, bl. 574 v.

9) *Oudh. van Dev.* II, bl. 24 vv.

10) *Oudh. van Dev.* I, bl. 480 v. Stukken betrekkelijk de huizen te Zutphen in het archief aldaar.

11) *Oudh. van Dev.* II, bl. 196 vv.

dat van Amersfoort enz. — die voormaals vrije vergaderingen waren geweest [1].

De zusters, die te Deventer en elders aan haar „eerste opzet" trouw bleven, zoodat zij geene nonnen werden, noemde men in de wandeling begijnen, een naam dien men niet zelden ook aan de tertiarissen, regularissen, brigittijnen enz. gaf [2], en die haar wegens de vrijere leefwijze, welke zij volgden, meer dan anderen toekwam, hoezeer er tusschen haar en de eigenlijke begijnen, die in afzonderlijke huizen woonden en geen gemeenschap van goederen of inkomsten hielden, een aanmerkelijk onderscheid bestond. Hare levensvormen zijn ons volledig bekend uit de statuten van sommige gestichten [3], en vooral uit de biografiën, die in aanzienlijken getale in Meestergeertshuis geschreven werden. Wij behoeven er echter niet lang bij stil te staan, daar zij in het algemeen van die der tertiarissen van het kapittel van Utrecht, dat door Wermbold van Buscop, den vriend en geestverwant der deventersche fraters opkwam, maar weinig verschilden.

Even als de broeders, droegen ook de zusters, volgens voorschrift van Geert, kleederen van grijze kleur, „snoode hoofddoeken", graauwe „tabberdkens", soms „verworpen pelsen". Aangaande den leeftijd dergenen, die aangenomen werden, schijnen geene vaste bepalingen bestaan te hebben. Kinderen van negen, meisjes van vijftien, vrouwen van vijftig jaren werden te Deventer toegelaten. Het afvorderen van geloften, „verbond eischen of nemen" was door Geert voor ongeoorloofd verklaard, wat echter niet belette, dat somtijds reeds inwonende maagden haar voornemen, om „hare reinheid eeuwig te bewaren", op plegtige wijze uitspraken [4]. Ledigheid moest geschuwd wor-

1) Wassenberg, l. l. p. 176.

2) Zie van Espen, *Jus canon.* I, p. 358; *Oudh. van Utr.* I, bl. 443.

3) Behalve de statuten van Geert zelven, zie men die van Katenetershuis en Wijtenhuis te Zwol, in *Oudh. van Dev.* II, bl. 197 vv.

4) Enkele voorbeelden worden in mijn HS. G vermeld. Ook bij de broeders geschiedde het. Zie mijne berigten aang. Gerlach Peters, *Kerkhist. archief*, II, bl. 154.

den. Vlas en wol spinnen, naaijen enz. was gewoon bedrijf. In Meester-geertshuis en in een der gestichten te Zwol gaf men aan eenige kinderen der burgerij onderwijs in handwerken [1]. Krankenverpleging mag hier en daar wel de bezigheid van sommige zusters geweest zijn, maar uitgang om kinderen te bakeren en kraamvrouwen bij te staan was door Geert, die alle „mynnerscap" met den gevolge van dien „visevase" noemde, verboden [2]. Waarschijnlijk waren de goede zielen voor zulk werk ook kwalijk geschikt. Althans van eene bejaarde zuster te Deventer, wier levensbeschrijving tot ons kwam, lezen wij, dat zij van harte geloof sloeg aan de destijds gangbare voorstelling, „dat men de jonge kinderkens uit kuilkens in de aarde plagt te graven." Gehoorzaamheid aan de oversten, ijver om vooral geringe en onaangename huisdiensten te bewijzen, „grondootmoedigheid" en vriendelijkheid waren in groote eere, droomen en gezigten van vrouwen, die om hare „gracie der schouwinge" geroemd werden, een voorwerp van eerbiedige bewondering [3]. Daar men te Deventer een en andermaal de onvoorzigtigheid had maagden aan te nemen, omdat hare ouders haar reeds vóór de geboorte „geestelijk geloofd" hadden, geschiedde het dat deze en gene „tot de wereld wederkeerden [4]." Aan het hoofd der huizen stonden meestersen, en onder deze procuratersen, linnenverwaarsters, wolverwaarsters, boekenverwaarsters, hofverwaarsters, koeverwaarsters enz. [5].

1) *Oudh. van Dev.* II, bl. 196.
2) Zie Geerts statuten bij Dumbar, t. a. p. bl. 550.
3) Zie voorbeelden in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 81 vv.
4) Voorbeelden in mijn HS. G.
5) Deze en dergel. ambten worden in mijn HS. G gedurig genoemd.

HOOFDSTUK XII.

Kloosterreformatie bij de benedictijnen, cisterciënsers, premonstreiters, franciskanen en dominikanen.

§ 1.

Reformatie der benedictijnen.

Dezelfde reformatorische beweging, die in den aanvang van dit tijdvak langs separatistische wegen nieuwe monnikenorden deed opkomen, vertoonde zich in de vijftiende eeuw, toen de christenheid meer dan ooit met brandend verlangen naar de hervorming des kerkelijken levens uitzag. Terwijl alom in Europa zich stemmen verhieven, die luide klaagden, dat de religie der religieusen een onding was geworden, naardien alle kloosterfamiliën, met uitzondering van de karthuisers, verre afgeweken waren van hare oorspronkelijke beginselen, werden de vaderen, die in het concilie van Constanz vergaderd waren, op middelen bedacht, om het verval van het monachisme te stuiten en de kwijnende orden nieuw leven in te blazen. De proeven, die zij namen, bereikten haar oogmerk minder dan ten halve, maar waren daarom niet vruchteloos. De begeerte naar het gewenschte doel werd er meer door verbreid, en als deze eenige jaren later krachtiger dan te voren door het concilie van Bazel uitgesproken was, begreep men ook te Rome meer dan vroeger, dat er van de zijde des apostolischen stoels iets gedaan moest worden, om de kloosterwereld, waarin die stoel een zoo belangrijken steun vond, van den ondergang te redden. Welgezinde individuën, kerk- en kloosterprelaten of vorsten en edelen, die in de onder hun ressort staande gestichten de goede zeden en de observantie der regelen wenschten te herstellen, vonden gehoor bij de pausen, wanneer zij bij dezen raad en hulp zochten om hun wit te bereiken. Bullen en banbrieven der curie bragten vermaningen tot

bekeering en strafvonnissen naar abdijen en conventen, waar de bewoners tot de zuivering van hun leven traag waren of er zich volstrekt onwillig toe betoonden. Pauselijke legaten doorreisden verschillende landen van Europa, om door persoonlijk onderzoek zich met den staat der religieusen van nabij bekend té maken en overal middelen aan te wenden, waardoor deze verbeterd kon worden. Waar zich bij de kloosterlingen zelve eenig streven openbaarde, om bij hunne broeders en zusters door het vormen van nieuwe congregatiën een meer ernstigen geest te verbreiden en te bewaren, daar lieten de opvolgers van Petrus het maar zelden ontbreken aan gunsten en privilegiën, waardoor dat streven aangemoedigd en bevorderd werd [1].

De verdienstelijke schrijver, die vóór eenige jaren de eerste proeve eener geschiedenis der kloosterhervorming in ons vaderland leverde, heeft bij den aanvang zijner schets de verklaring afgelegd, dat hij zich ontslagen achtte van de verpligting om „bij de benedictijner-orde stil te staan [2].” Welke gronden hij voor die overtuiging had, werd niet door hem aangeduid. Was hij van meening, dat de reformatorische zin, die zich bij andere monastieke vergaderingen onder onze vaderen voordeed, genoemde orde geheel onaangeroerd had gelaten, zoodat dienaangaande niets te verhalen viel? Wij kunnen het niet gelooven, daar de bronnen der historie, die ons anders leeren, ook hem bekend waren. Scheen het hem dan welligt toe, dat de hervormingsproeven, waaraan ook de zonen en dochteren van Benedictus te Egmond, Rijnsburg en elders onderworpen werden, naauwelijks der vermelding waardig waren, omdat zij weinig vruchtbaar zijn geweest?.. Het laatste is mogelijk, maar in ons oog niet te regtvaardigen. Waar het ons te doen is, om de inwen-

1) Eene algemeene historie van de kloosterreformatie is, voor zooverre mij bekend is, nog niet geschreven. Voor de kennis van de inwendige geschiedenis der kerk en des christendoms, inzonderheid die der vijftiende eeuw, zou zij hoogst belangrijk kunnen zijn. Gieseler, II, 4, s. 271 ff. en anderen hebben nuttige wenken en bijdragen gegeven.

2) Royaards, II, bl. 336.

dige geschiedenis des monnikendoms op onzen bodem wel te verstaan, zijn de mislukte pogingen, om dat monnikendom uit zijn vervallen staat tot beteren te brengen, geenszins minder gewigtig te achten dan de meer of min wel geslaagde. Zoo vangen wij dan aan met eenige, zij het ook zeer onvolledige berigten aangaande de reformatie bij de benedictijnen te verzamelen, om daarna den blik ook op die der overige orden te vestigen.

De annalen van Egmond leeren ons, dat de toestand der abdij aldaar in verschillende tijden veel te wenschen liet, zoodat van onderscheidene zijden pogingen aangewend moesten worden, om dien te verbeteren. Hare eerste ons bekende reformatie had in het jaar 1129 plaats, toen zij onder het bestuur van abt Anselinus, den vroeger vermelden kapellaan van gravin Petronella [1], „zoowel in het geestelijke als tijdelijke" tot zóó groot verval was gekomen, dat men voor haren ondergang begon te vreezen. Genoemde vorstin deelde in die vrees. Zij zocht de hulp van bisschop Andries, en zamen plaatsten zij aan het hoofd des gestichts een uit den vreemde geroepen abt, wien het opgedragen werd, de verwilderde monniken op het spoor der geregtigheid te leiden en de uit- en inwendige belangen des huizes op nieuw te regelen. Het schijnt, dat Walter zijne moeijelijke taak op lofwaardige wijze volvoerd heeft [2].

Van den aanvang der twaalfde tot het begin der vijftiende eeuw lezen wij betrekkelijk Egmond van geene nieuwe hervormingsproeven. Maar tijdens en na het concilie van Constanz werd men alom op de bij de kloosterwereld heerschende verkeerdheden meer dan vroeger opmerkzaam, en straks trokken ook de broeders te Egmond de aandacht, nadat heer Jan van Egmond, die geenszins in de beste verstandhouding met hen stond, bij Jan van Beijeren luide over hen geklaagd had. De vorst gaf aan die klagten, welligt niet met de reinste bedoelingen, gereedelijk gehoor, en omstreeks den aanvang van het jaar

1) Zie boven, bl. 70.
2) Zie Joh. a Leidis, *Annal. Egmund.* p. 23.

1421 kwamen bij Martinus V brieven in, die de benedictijnen van Egmond van irregulier leven en met name van ontucht beschuldigden. De paus nam de zaak ernstig op. Hij belastte Jan van Beijeren met de zorg voor eene behoorlijke visitatie en reformatie der abdij, en weldra verschenen drie commissarissen te Egmond, met brieven van den paus en den hertog voorzien. Zij waren de proost van het premonstreiter-klooster Zoetendaal[1] in Zeeland, de abt van St. Laurens te Luik en magister Hendrik Scatter, destijds deken van het kapittel te Zierikzee, dien wij reeds in het concilie van Bazel ontmoetten[2]. Hoe die mannen door de abdijbewoners ontvangen werden, weten wij niet. De kronijkschrijver, die ons van hun bedrijf verhaalt, stond met vooringenomenheid de zaak der kloosterlingen voor en behandelde dit gansche reformatie-werk met minachting, als ware het slechts een gevolg van de vijandschap van heer Jan en de heersch- of hebzucht van den hertog geweest. Wij gelooven, dat hij daarin te ver ging, en twijfelen er niet aan, of er zal ook toen, gelijk vroeger en later, te Egmond wel een en ander, vermoedelijk veel, te hervormen geweest zijn. Dat de drie commissarissen daartoe krachtige pogingen gedaan hebben, is zeker, maar zeker is het ook, dat zij bij den abt en zijne monniken, zoo niet bij alle dan toch bij eenige, hardnekkigen tegenstand ondervonden. Gerard van Ockenberg toch en sommige zijner broeders, die reeds vóór de verschijning der commissarissen de abdij verlaten hadden, zonden brieven naar Rome, ten einde des pausen bescherming te verkrijgen, en zij deden het niet te vergeefs. Toch is het den abt niet gelukt, in zijn ambt hersteld te worden. Hij stierf in 1423 „in zijne ballingschap" te Utrecht, en nog het jaar daarna waren de met hem uitgeweken monniken niet in hun gesticht wedergekeerd[3]. Dat onder zulke omstandigheden deze reformatie weinig

1) Zie boven, bl. 30.
2) Zie boven, II, 1, bl. 370.
3) Zie Joh. à Leid. l. l. p. 95 s. Vgl. de brieven bij Van Mieris, IV, bl. 585, 653, 762, en Swalue in het *Nederl. archief*, I, bl. 425 vv.

of geen vrucht gedragen heeft, moeten wij waarschijnlijk achten.

Omstreeks den aanvang van het jaar 1450 gingen van den prior van het klooster Sion bij Delft brieven naar Rome, die des pausen aandacht andermaal op Egmond en tevens op Rijnsburg deden vallen. Nikolaas V schijnt de aanklagten, die deze missiven bevatten, geenszins ongegrond geacht te hebben, en in de maand Junij van genoemd jaar vaardigde hij eene bul uit, die den abt van St. Maximinus, een benedictijner-klooster bij Trier [1], gelastte zich naar ons vaderland te spoeden, ten einde èn de abdij van Egmond èn die van Rijnsburg „te visiteren en te reformeren aan hoofd en leden." Het is dien abt niet mogelijk geweest, dat bevel ten uitvoer te brengen. Die van Egmond en Rijnsburg wendden zich om strijd tot hertog Philips van Bourgondië, zich beklagende, dat zij bij den paus belasterd waren, en zijne hulp inroepende tegenover den vreemdeling, die zich met de aangelegenheden hunner huizen wilde bemoeijen, wat zij „eene onbehoorlijke nieuwigheid" heetten. Philips leende hun een gunstig oor en verbood den abt van Trier in zijne onderneming voort te varen, welk verbod echter geenszins een gevolg was van 's vorsten overtuiging, dat de beide gestichten geen hervorming behoefden — hij verklaarde toch uitdrukkelijk, dat hij de visitatie en reformatie gaarne zou gedoogen, zoo zij slechts door nederlandsche kloosterprelaten voltrokken zouden worden — maar veeleer van zijn afkeer van alle inmenging van vreemden in zaken, tot zijn gebied behoorende [2].

In hetzelfde jaar, waarin Philips van Bourgondië den

1) Men vindt berigt aangaande dit oeroude klooster bij Bruschius, *Chronol. monasterior. Germaniæ*, Sulzbaci 1682, p. 454 ss. Het behoorde niet tot de bursfelder-congregatie.

2) Het in den tekst verhaalde vindt men, in spijt van het berigt van Johan. a Leidis, l. l. p. 112, dat Philips de visitatie van den abt van Trier veroorloofde, bevestigd in 's vorsten brief van 4 Mei 1451, door Swalue, t. a. p. bl. 466 vv. en reeds vroeger in Lat. *Bat. s.* I, p. 222 s. medegedeeld. De bul van Nikolaas V werd mede ald. p. 221 s. en later door Schotel opgenomen in zijne monogr. *De abdij van Rijnsb.* bl. 66 s.

abt van Trier verhinderde zijne taak in de abdijen van Egmond en Rijnsburg te volvoeren, verscheen Nikolaas van Cusa in onze landen. Hij kwam als pauselijk legaat, op uitnoodiging van Philips zelven[1]; voor hem stond dus de gelegenheid open, de bevelen van den paus ten aanzien van beide gestichten ten uitvoer te leggen. Dat de ijverige man die gelegenheid gaarne gebruikte, spreekt van zelf. Hij begaf zich na zijne aankomst in Holland alras naar Egmond, waar de abt en de monniken hem met uitwendige teekenen van eerbied ontvingen. Zij hoorden zijne vermaningen, om tot de observantie van hun regel terug te keeren, met schijnbare toestemming aan, zoodat hij met goede verwachtingen van hen ging. Daarop trok hij naar Rijnsburg. Hier was de ontvangst minder aangenaam. De nonnen verborgen geenszins hare onwilligheid, om zich aan de bevelen van den legaat te onderwerpen. Zij hadden den stadhouder des hertogs en vele aanzienlijke begunstigers ingeroepen, opdat het haar aan geen bescherming zou ontbreken, wanneer men haar dwang zoude aandoen, en die magtige vrienden waren in de abdij vergaderd, toen Nikolaas binnen hare poorten kwam. Het gelukte hem echter, de gespannen gemoederen der juffers tot bedaren te brengen. Hij onderhield haar over den eisch des kloosterlevens, die gemeenschap van goederen vorderde, eeuwige insluiting (perpetua inclusio) enz., en ook zij betuigden haar voornemen om zich te beteren. Van volvoering van dat voornemen is nooit gebleken. Een tijdgenoot, op wiens opregtheid en kennis van zaken wij volkomen staat kunnen maken, berigt ons, dat de arbeid van Nikolaas, zoowel te Rijnsburg als te Egmond, geheel onvruchtbaar is geweest[2].

Terwijl de bewoners der twee voornaamste benedictijnerabdijen in ons vaderland zich steeds afkeerig betoonden

1) Zie boven, II, 1, bl. 405.

2) Men zie het reeds meermalen aangeh. fragment der kloosterkronijk van Frederik van Heilo, in de diss. van mijn leerling J. C. Pool, *Frederik van Heilo en zijne schriften*, Amst. 1866, bl. 147, 154, 156.

van de stipte observantie van hun regel, was bij vele hunner broeders en zusters in Westfalen, Saxen en aan de Rijnoevers een betere zin ontwaakt. Nadat, mede ten gevolge van de bemoeijingen der kerkvergadering van Bazel, de regulieren van St. Augustinus in ons vaderland en Duitschland, gelijk wij later zien zullen, gereformeerd waren, hadden zich in de abdij van Bursfeld in het Brunswijksche mannen voorgedaan, die, in edelen naijver jegens de regulieren ontstoken, de hervorming van dit en andere benedictijner-kloosters tot stand wenschten te brengen. Zij werden daarin gesteund door onzen landgenoot Johannes Busch, wiens energieken arbeid wij later zullen leeren kennen, en omstreeks 1440 ontstond de beroemde bursfelder-congregatie, waaraan zich sedert tal van benedictijner-kloosters aansloot, òf omdat zij er door wereldlijke en kerkelijke magten toe gedwongen werden, òf omdat hunne bewoners, in den hervormingszin van dien tijd deelende, in de aansluiting een middel tot versterking hunner zedelijke kracht zochten[1].

Wanneer en door welke middelen de bursfelder-congregatie op de nederlandsche benedictijnen invloed verkreeg, is ons onbekend. Dat Johannes Busch en later Nikolaas van Cusa, toen zij in ons vaderland omreisden — eerstgenoemde deed dit bij herhaling — eene vereeniging met de meer en meer opkomende vergadering aanprezen en zelfs poogden te bevorderen, mogen wij veronderstellen, en evenzeer dat andere ernstige mannen gedurende de laatste helft der vijftiende eeuw iets dergelijks deden. Maar dit alleen is zeker, dat omstreeks 1469 het nonnenklooster Klaarwater bij Hattem in de congregatie werd opgenomen[2], en dat hetzelfde vervolgens met andere gestichten plaats had. Op de lijsten der bursfelder-kloosters, die in den aanvang der zestiende eeuw en later opge-

1) Zie over de bursfelder-congregatie Joh. Busch, *De reform. monast.* bij Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 842 ss. en vooral de monografie van Leuckfeld, *Antiquit. Bursfeld.* Leipz. 1713, die door Kist te vergeefs gezocht werd, toen hij over het klooster Bursfeld schreef in het *Archief*, VI, bl. 263 vv.

2) *Oudh. van Dev.* II, bl. 469.

maakt werden [1], vinden wij de namen der abdijen van Staveren en Foswerd in Friesland, St. Paul te Utrecht, St. Laurens te Oostbroek en St. Adelbert te Egmond. Alleen van de opneming van laatstgenoemd huis in de vergadering zijn omstandige berigten tot ons gekomen; van die des kloosters te Staveren lezen wij slechts, dat zij in 1499, en van die des huizes te Foswerd, dat zij vóór 1553 voltrokken werd [2]. Te Oostbroek had Nikolaas van Cusa reeds in 1451 eene reformatie pogen in te voeren [3], en hetzelfde had hij bij de monniken van St. Paul te Utrecht beproefd, wien hij een nieuwen abt gaf, nadat Willem van Heuckelum afstand van zijn ambt had gedaan [4]. Dat de benedictijnen van Oostbroek reeds vóór 1480 met Bursfeld vereenigd waren, blijkt uit een open brief van dat jaar [5], en dat die van St. Paul althans vóór 1491 in de vergadering opgenomen waren, zal de lezer bevestigd vinden in hetgeen wij nog aangaande Egmond hebben te verhalen.

In het jaar 1490 zond heer Jan, die de eerste graaf van Egmond genoemd wordt, een bode naar Rome, om met den paus over eene hoognoodige reformatie der abdij te handelen. Hij wist wat reeds door zijn vader in vereeniging met Nikolaas van Cusa dienaangaande gewenscht en beproefd was, en begeerde het zijne te doen, opdat het verlangen des overledenen eindelijk vervuld wierd. De kansen voor het welslagen der onderneming waren gunstiger dan ooit, naar hij meende, want de partijschappen in den lande waren eenigermate ingesluimerd, en Jordaan van Driel, de abt van Egmond, was een Geldersch man, die minder dan zijne voorgangers op den steun der aanzienlijken in Holland kon rekenen. Innocentius VIII

1) Men vindt die lijsten bij Leibnitz, l. l. II, p. 972 ss. en bij Leuckfeld, a. a. o. s. 49 ff. 170 ff.

2) Leuckfeld, s. 78, 138.

3) Zie zijn brief in den *Codex diplom.* van het hist. gen. te Utr. ser. 2, IV, 2, bl. 65 v.

4) Zie Fred. van Heilo bij Pool, t. a. p. bl. 155; Burman, *Jaarb.* II, bl. 205.

5) Zie het stuk van Maria van Gheñt in den *Codex diplom.* t. a. p. bl. 67.

hoorde den bode met toestemming en zond hem huiswaarts met een lastbrief, waarin de reformatie der abdij geboden en de bepaling gemaakt was, dat de monniken, die zich niet aan haar zouden onderwerpen, uitgezet moesten worden, maar niet zonder eenig jaargeld tot hun levensonderhoud [1]. Nadat heer Jan dien brief ontvangen had, schijnt hij zich tot de congregatie van Bursfeld gewend te hebben.

Omstreeks St. Paulsconversie-dag (25 Januarij) 1491 verschenen te Egmond de abten van St. Ludger te Werden en van St. Maarten te Keulen. Beiden behoorden met hunne gestichten tot de vergadering van Bursfeld [2], die haar jongste kapittel te Keulen had gehouden, en beiden waren door dat kapittel afgevaardigd, om den lastbrief des pausen ten uitvoer te leggen. Zij vervoegden zich bij den heer op het kasteel van Egmond en trokken onder diens geleide naar de abdij, waar men hun echter den toegang weigerde. De monniken, die de komst der reformatoren hadden voorzien, hielden de poorten des kloosters gesloten, maar werden genoodzaakt die te openen, daar Jan van Egmond dreigde, ze door zijne knechten te doen bestormen. Nadat de heeren binnengelaten waren, deden zij het gansche convent bijeenkomen. Zij lazen 's pausen bul voor en vermaanden allen, zich naar den wil van den heiligen vader te voegen. De broeders hoorden een en ander morrend aan en weigerden eendragtig, waarna heer Jan hen op verzoek der commissarissen gezamenlijk door zijne gezellen in een klein vertrek deed opsluiten, waar men hen van het noodige voedsel voorzag. Terwijl de monniken aldus in verzekerde bewaring gesteld waren, besloten de reformatoren tot hunne uitzetting en tevens tot vervulling hunner ledige plaatsen door gereformeerde broeders. Die gereformeerde broeders

1) Joh. a Leidis, l. l. p. 126.

2) Zie Leuckfeld, s. 68, 144. Bij Joh. a Leidis, l. l. p. 127, zijn de woorden: »qui præsidentes sive commissarii, videlicet abbas s. Ludgeri Werdenensis" cæt. corrupt door het uitvallen van den naam van den tweeden commissaris, »abbas s. Martini Coloniensis." Bockenberg, *Dynastæ Egmond.* p. 152, heeft de zuivere lezing gekend.

kwamen uit de abdijen van St. Paul te Utrecht en St. Laurens te Oostbroek, die zamen een zestal zonden benevens twee leekebroeders, en uit de abdij van St. Matthias te Trier, almede een klooster van de bursfelder-congregatie[1], dat twee monniken leverde. Op St. Aagte (5 Februarij), tegen den middag, bevond zich dit gansche gezelschap in de abdij, en reeds den volgenden dag had de plegtige installatie plaats[2].

De commissarissen namen met tal van prelaten en edellieden, in tegenwoordigheid van Jan van Egmond, in de kapittelkamer zitting. Een der commissarissen verklaarde voor de vergadering den inhoud van de pauselijke bul, waarna men uit de gereformeerde monniken de benoodigde kloosteroversten aanstelde, maar geen abt. Toen dit alles zijn beslag verkregen had, werden de onwillige broeders uit hunne gevangenis gelaten en, ieder met een pensioen van honderd gulden 's jaars, weggezonden, om ergens in een klooster of aan deze of gene hoogeschool (in loco religioso aut studio universali) een onderkomen te zoeken[3]. Zoo was dan de reformatie te Egmond, naar men meende, ingevoerd en de abdij voor goed in de bursfelder-congregatie opgenomen. Maar men bedroog zich.

Abt Jordaan van Driel, wien men, gelijk wij vermeld hebben, klein had geacht, naardien hij als Gelderschman bij den hollandschen adel geen steun had, bleek een tegenstander te zijn, op wiens onmagt men ten onregte gerekend had. Reeds vóór de komst der reformatoren uit zijne abdij geweken, weigerde hij thans in eenige onderhandeling met hen te treden, en toen zij hem daarna afgezet en in den ban gedaan hadden, had hij den moed om bij den paus, op wiens gezag hij gevonnisd was, hulp te zoeken, en de middelen om die hulp naar wensch te verkrijgen! De paus schonk hem een brief (bullam revocatoriam), waardoor al het gebeurde te Egmond voor

1) Leuckfeld, s. 141.
2) Joh. a Leidis, p. 127 s.
3) Joh. a Leidis, p. 128.

nietig en van onwaarde werd verklaard [1], waarna tusschen de gereformeerde broeders in de abdij en Jordaan met zijn aanhang een proces ontstond. Dat proces berokkende eerstgenoemden mannen groote kosten en veel verdriet, en liep ten laatste uit op een verdrag, waardoor zij in een toestand werden geplaatst, die voor hen en de reformatie, die zij liefhadden, uiterst gevaarlijk was. Abt Jordaan werd in zijn ambt hersteld. De gereformeerden mogten in het klooster blijven, maar met hen moesten vijf van de oude monniken, die de reformatie haatten, het genot der inwoning en abdijgoederen deelen [2]. Die zonderlinge staat van zaken, waarbij de kloosterlingen in twee partijen gedeeld waren, die elkander onmogelijk een goed hart konden toedragen, duurde voort, totdat de abt, die sedert de herstelling in zijn ambt in een kasteel bij Breda woonde, aldaar op 27 December 1493 stierf. Als zijn opvolger trad Hendrik van Wittenhorst op, wiens beleid de vele bezwaren, welke hem door de tegenstanders der hervorming in den weg gelegd werden, wist te overwinnen, zoodat hare voorstanders allengs sterker werden en ten laatste onder den in 1509 verkozen abt Meinard Man zegepraalden [3]. Tijdens het bestuur van laatstvermelden prelaat, die eene merkwaardige liefde voor kunst en wetenschap openbaarde en goede zeden minde, kwam de abdij weder tot zulken bloei, dat men, wanneer elders benedictijner-kloosters hervormd moesten worden, somtijds hare hulp inriep. Aan Meinard en zijne monniken hadden de abdijen van Affleghem bij Mechelen en Einham bij Oudenaarde hare reformatie te danken; die van St. Winoksbergen werd door hen beproefd, maar vruchteloos [4].

---

1) Joh. a. Leidis geeft bij herhaling te kennen, dat Jordaan over groote schatten beschikking had en daardoor wonderen verrigtte.
2) Joh. a Leidis, p. 129 ss.
3) Joh. a Leidis, p. 133 ss.
4) Joh. a Leidis, p. 141. Het klooster van Einham wordt daar »monasterium Eyatense" geheeten, eene corruptie, die van Rijn en anderen in de war bragt. Over de twee in den tekst eerst genoemde huizen zie men Leuckfeld,

Of van onze benedictijner-nonnenkloosters, behalve Klaarwater [1], nog andere in de bursfelder-congregatie opgenomen werden, weten wij niet, daar de vroeger besproken lijsten slechts de tot haar behoorende mannenkloosters noemen. Alleen is ons bekend, dat omstreeks den aanvang van het jaar 1498 door Hendrik van Wittenhorst, den bovenvermelden gereformeerden abt van Egmond, ernstige pogingen aangewend werden, om de vrouwen van Rijnsburg onder de tucht der vergadering te brengen, en dat die pogingen, door tusschenkomst van mannen, die haar veeleer ten krachtigste hadden moeten bevorderen, geheel mislukten. Ook bij deze gelegenheid traden de abten van St. Ludger te Werden en van St. Maarten te Keulen op, maar de rijnsburgsche juffers wilden van geen hervorming hooren. Zij zochten en vonden steun bij bisschop Frederik van Baden, en weigerden de commissarissen te ontvangen. Deze lieten het niet aan vermaningen en bedreigingen ontbreken, en spraken ten laatste een banvonnis uit. Maar het een noch het ander baatte. De commissarissen, die bij de wereldlijke magten op krachtige ondersteuning mogten rekenen, waren genoodzaakt van die ondersteuning gebruik te maken. De poort van Rijnsburg werd hun geopend, maar niet dan nadat zij met eene gewapende bende waren verschenen. Toen had ook hier plaats, wat vroeger te Egmond was geschied. Gereformeerde kloosterlingen werden in het gesticht ingeleid, en de onwillige nonnen vermoedelijk uitgezet. Maar laatstgenoemden appelleerden op den paus, den beruchten Alexander VI, die de vrouwen, naar het heette, regt deed wedervaren en aldus de lofwaardige bedoelingen van de mannen der re-

---

s. 51, 73; over het klooster van St. Winoksbergen Miræus, *Orig. coenob. Bened. in Belgio*, p. 68 ss. De bewering van Swalue, t. a. p. bl. 455, dat de reformatie te Egmond ook onder abt Meinard niet doorging, berust op misverstand. De woorden van Joh. a. Leidis, l. l. »mansit ut ante fuit," betreffen niet Egmond maar St. Winoksbergen.

1) Zie boven, bl. 185.

formatie volkomen verijdelde, hoezeer zij door pauselijke bullen naar eisch tot hun goed werk gemagtigd waren geweest [1].

---

§ 2.

Reformatie der cisterciënsers en premonstreiters.

De orde der cisterciënsers, wegens hare liefde voor den strengen regel voormaals beroemd en door edele karakters onder hare leden verheerlijkt, begon sedert het midden der dertiende eeuw teekenen van inwendig verval te dragen, die in de veertiende en vijftiende door openbaar bederf gevolgd werden. Sommige pausen, Benedictus XII en andere, poogden haar tot vroegeren bloei terug te brengen, maar vruchteloos. Hare gestichten schenen overal den kloosterlijken aard afgelegd te hebben. „Het heilig stilzwijgen" had plaats gemaakt voor ijdel gesnap, vasten voor overdaad, godsdienstoefening voor dobbelspel en slemperij. De wereld was vol verhalen aangaande cisterciënser-monniken, die, als wilde jagers en drinkers, hebzuchtigen en ontuchtigen, in herbergen en bordeelen te huis, in kerkkoor en kapittelvergadering vreemdelingen waren; en de wereld had reden om die verhalen te gelooven, nadat een ordebroeder in het concilie van Constanz openlijk de grootste aller monastieke ketterijen had verkondigd, leerende dat het kloosterlingen zeer wel voegde eigen goed te bezitten [2]. De overmaat van ontaarding baarde verzet bij de

1) Zie Joh. a Leidis, p. 137, en de berigten en stukken bij Römer, I, bl. 283 v. en bij Schotel, a. w. bl. 61, 70 vv. Daar men er geen acht op sloeg, dat Hendrik van Wittenhorst en de commissarissen in naam van de bursfelder-congregatie optraden en zulks ten behoeve eener zeer zeker niet onnoodige hervorming, werd het in den tekst verhaalde soms gansch anders voorgesteld. Volgens de opvatting van Schotel zou men de rijnsburgsche dames als slagtoffers van lage intrigue moeten beklagen, den bisschop van Utrecht (op wiens visitatie-regt zij zich N. B. beriepen, als of zij van haar privilegium exemtionis nooit gehoord hadden) als haar goedertieren beschermer eeren en Alexander VI als haren regtvaardigen redder.

2) Zie bij Von der Hardt, *Rer. conc. Constant.* III, p. 121.

betergezinden, en de betergezinden namen het gewone redmiddel te baat: zij vereenigden zich tot congregatiën, waarbij vele gestichten zich om enkele groepeerden, opdat men met vereenigde krachten zich zelve en anderen door hervorming weder op den weg der ware religie zou brengen. Zoo geschiedde in Italië, Frankrijk, Spanje[1] en ook in ons vaderland.

Te Sibculo, een dorpje onder Hardenberg in Overijssel, ziet men nog heden de bouwvallen van het klooster van Onze-lieve-vrouw van Galilea[2]. Het werd begonnen in 1406, in een destijds woest en onherbergzaam oord, door mannen van kleinen staat naar de wereld, in eene armoede en eenvoud des harten, de dagen van den h. Antonius waardig. Een vroom priester uit Hessenland afkomstig, Johan Clemme, vestigde er zich het eerst met een voormaligen koster der St. Nikolaaskerk te Deventer en enkele anderen. Door de gunst van het kapittel der genoemde stad en door de barmhartigheid van vrienden in het bezit van een stuk moerassigen boschgrond en eenige tienden gesteld, schaften zij zich werktuigen aan, waarmede zij een pad door het woud sloegen, eene waterleiding groeven en eene armelijke hut van rijzen en zoden bouwden, waarbij zij de hulp van den cureit van Hardenberg en zijne parochianen genoten. Zoodra een en ander gereed was, werd de vlijt op grooteren arbeid gerigt. Vier boomen, gunstig geplaatst, moesten toppen en takken verliezen, opdat zij het hoofdgebindte van een kloosterhuis wierden. Bij gebrek van wagens droegen handen en schouders hout aan; het dak ontstond uit zaâmgebonden heide. Het werk ging onder veel tegenspoed en zware inspanning tragelijk voort, maar de goede moed der broeders verflaauwde niet. De veestapel nam toe door de liefde der omwonenden; de weiden en akkers begonnen te groenen; een eigen brouwketel leverde dunnebier; een schuitje, gift van een ambachtsman, voerde brood aan; „de eerwaardige kok"

1) Zie Biedenfeld, II, s. 37 ff. en anderen.
2) Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* X, bl. 366.

des gezelschaps, die uit zuinigheid de resten van brei, boonen en moeskruiden plagt dooreen te mengen, schafte „pottage:" de vochtige bodem, met bladeren bedekt, schonk den moeden nachtrust, als mieren en slangen het gedoogden. Straks hoorden de nieuwsgierige bezoekers den morgen- en avondzang der mannen door de wildernis ruischen, nadat hunne kleine kapel op 23 October 1406 door den suffragaan Matthias van Biduane gewijd was [1]. Toen het klooster in zekeren staat was, voegden zich eenige regulieren van Bethlehem bij Zwol bij hen, waarop zij den regel van St. Augustinus aannamen, dien zij echter na vijf jaren met dien der cisterciënsers verwisselden. Omstreeks 1421 werd Johan van Leiden, die vroeger bij de duitsche orde zijne gelofte had gedaan, hun prior, en sedert begon het gesticht eerst regt te bloeijen. Een man van ernst, vol reformatorischen kloosterzin, beoogde hij de hervorming zijner orde, en vooral aan hem had de congregatie van Sibculo haren eersten roem te danken [2].

De kern der vergadering van Sibculo bestond uit het moederklooster aldaar, en de conventen Mariënberg te IJsselstein en Mariënhave te Warmond. Mariënberg was het oudste der drie gestichten. Het dankte zijne wording aan Arnold van Egmond en IJsselstein in 1394 en was aanvankelijk eene abdij, totdat het omstreeks 1414 den meer nederigen titel van priorij aannam [3]. Uit Mariënberg ontsproot Mariënhave, dat in 1413 gegrondvest werd door Jan van der Woude, een ridderlijk edelman, gunsteling van graaf Albrecht. De eerste bewoners waren monniken uit IJsselstein, die wegens

---

1) Zie het naïeve verhaal van een ooggetuige bij Lindeborn, *Hist. epis. Daventr.* p. 387 ss.

2) Zie bij Lindeborn, l. l. p. 398; *Oudh. van Dev.* II, bl. 255. Tot de weldoeners van het klooster te Sibculo behoorde Dirk van der Wiel van Emmerik, die in de geschiedenis der broeders van het gem. leven een goeden naam heeft en de pleegvader van Egbert ter Beek was. Dirk woonde te Sibculo eenige jaren sedert 1449. Zie Dillenburger, *Gesch. des gymnasiums zu Emmerick*, Emmer. 1846, I, s. 34.

3) *Oudh. van Utr.* II, bl. 249; Römer, I, bl. 305 vv. II, bl. 201 v.

hun vroom en streng ascetiesch leven een goeden naam verwierven [1]. De eerste aanleiding tot de vereeniging der drie huizen in een gemeenschappelijk verbond schijnt de persoonlijke bekendheid van sommige hunner monniken geweest te zijn, en de onderlinge achting, welke deze voor elkander gevoelden. Reeds in 1418 had zich het nonnenklooster Jesse in Groningerland [2] bij hen aangesloten, en later voegden zich ook de twee huizen van Buerlo in Westfalen bij de vergadering [3]. In welke betrekking de conventen Hemelpoort te Heemstede in Zeeland en Galilea bij Monnikendam tot haar stonden, is niet duidelijk. Maar daar beiden onder het toezigt van Mariënhave te Warmond gesteld waren, mag men vermoeden, dat ook zij tot de congregatie behoorden, wat waarschijnlijk met meer cisterciënser-kloosters in ons land en daarbuiten het geval is geweest [3].

De grondslagen, waarop de vergadering van Sibculo berustte, zijn ons bekend uit de statuten, die in 1418 beschreven werden. Die statuten leeren, dat hare leden de strengste onderhouding van den regel van Citeaux bedoelden, waarom zij er toe kwamen, zich op de wijze der karthuisers aan de volkomen clausuur of opsluiting binnen de kloostermuren te onderwerpen. Verder was bepaald, dat de onderhoorige gestichten nimmer naar den rang van abdijen mogten staan, en dat inrigting, leefwijze, godsdienstoefeningen enz. in alle gelijkvormig moesten wezen. Monniken, conversen en donaten zouden niet dan witte of grijze kleederen dragen. Aan het hoofd der huizen moesten prioren staan, die alleen uit onderhoorige kloosters gekozen konden worden. Overgangen uit de conventen der

1) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 562; Römer, I, bl. 312, II, bl. 203.
2) Zie bij Lindeborn, l. l. p. 398, 402, 413.
3) Lindeborn, p. 414 s. 419.
4) Zie Römer, I, bl. 311, 319. Het berigt van Royaards, II, bl. 340, 345, dat de congregatie geene uitbreiding wilde, is een onhoudbaar vermoeden. Van Heussen en van Rijn meenen, *Oudh. van Utr.* II, bl. 249, dat ook de abdijen van Kampen en Godsschole met haar vereenigd waren, en verwijzen naar het diploom, dat zij bij Lindeborn, p. 399, vonden. Dit stuk bevat slechts eene sanctie, van wege de orde aan de congregatie gegeven,

vergadering naar vreemde waren ongeoorloofd. Telken jare had men eene kapittelvergadering te houden, waarvan visitatoren naar al de gestichten uitgingen. Die visitatoren hadden zich ten minste twee dagen in ieder huis op te houden, opdat zij zich ten aanzien van den staat der kloosterlingen „aan hoofd en leden" voldoende zouden laten inlichten. Aanwassende liefde voor Christus werd het fundament geacht, waarop de welvaart der gansche vergadering zou rusten; de Heer zou het hoofd wezen, waarin de leden des ligchaams hunne eenheid en kracht konden vinden [1].

De goede geest, die de grondleggers der congregatie bezielde, schijnt in hare gestichten, althans in de conventen te Sibculo en Warmond, voortdurend vruchtbaar gewerkt te hebben. Aan het hoofd van beiden stonden meestal prioren, wier zedelijke ernst en vroom leven geroemd werden [2]. Toen in 1445 eenige observanten van St. Franciscus te Leiden toegelaten werden, moesten deze gedoogen, dat men hen onder het toezigt van den magistraat en den prior te Warmond stelde [3]. Opmerking verdient het ook, dat sedert de opkomst der congregatie bij herhaling pogingen aangewend werden, om de overige gestichten der cisterciënser-orde, die niet met haar vereenigd waren, tot beteren staat te brengen. Boyngus, abt van Godsschole bij Aurik, die alles deed wat hij kon, om de goede bedoelingen der mannen van Sibculo te bevorderen, werd door het generaal kapittel van Citeaux tot visitator van alle kloosters der orde in Friesland benoemd, ten einde die „in het geestelijke" te reformeren [4]. In 1453 ontving de abt van St. Paul te Utrecht, met een paar andere prelaten, van paus Nikolaas V den last om, behalve eenige premonstreiter-kloosters, ook de cister-

---

1) Zie de brieven en statuten bij Lindeborn, l. l. p. 399 ss.
2) Zie de biografische berigten bij Lindeborn, p. 413 ss. en die bij Römer, I, bl. 316 v.
3) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 194, 196.
4) *Oudh. van Dev.* II, bl. 256, *van Gron.* bl. 223, 232.

ciënser-nonnen van Loosduinen, St. Servaas te Utrecht en Mariëndaal bij Utrecht te hervormen [1].

Nadat sedert den aanvang van de dertiende eeuw openbaar geworden was, dat ook de premonstreiters in hunne goede tucht verslapten, werden van tijd tot tijd proeven genomen, om ook deze orde tot vorigen welstand te brengen, waarbij pausen zich niet zelden op den voorgrond stelden, en hier en daar congregatiën werden gevormd [2]. In hoeverre deze ondernemingen zich tot hare huizen op onzen bodem uitstrekten, is ons slechts zeer onvolkomen bekend. Van de reformatie, die in 1233 door Gregorius IX bevolen werd, mogen wij veronderstellen, dat zij voor de nederlandsche gestichten eenige beteekenis gehad heeft, naardien ook de abt van Middelburg daarbij werkzaam was [3]. Van de door Nikolaas V in 1453 voorgeschreven hervorming der nonnen van Koningsveld bij Delft en der Witte-vrouwen-abdij te Utrecht [4] werden ons geene bijzonderheden berigt, en hetzelfde geldt van die der monniken te Middelburg, waartoe Jacoba van Beijeren reeds in 1417 verlof had gegeven [5]. Het spreekt van zelf, dat de reformatie dan het meest gelukte, als zij, op pauselijken of vorstelijken last aangevangen, door de bewoners der gestichten zelve uit vrije beweging voorbereid en voltrokken werd; maar waar de hoogere magten hare hulp terughielden en deze of gene kloostervoogd op eigen gezag de hand uitstrekte, om zijne verwilderde onderhoorigen tot goede tucht te dwingen, had men in de meeste gevallen wel over onvruchtbare moeite en somtijds over erger te klagen. Folkert van Terschelling, die in 1430 abt van Lidlum werd, was genoodzaakt een sterken en ruimen kerker te bouwen, opdat hij zijne premonstreiters, van wie sommige bij herhaling manslag hadden begaan, door vrees in handelbare menschen herschiep. Na eenige jaren was de vrome

---

1) Zie den brief bij Schotel, bl. 67 vv.
2) Zie Helyot, II, p. 170.
3) Zie boven, bl. 31.
4) Zie den brief bij Schotel, t. a. p.
5) Zie het stuk bij Van Mieris, IV, bl. 411.

prelaat verpligt zijn staf neder te leggen; de door hem opgetrokken gevangenis was door zijne eigene monniken, den prior aan hun hoofd, opengebroken en verbrand, en zijne stelling volstrekt onhoudbaar geworden. In 1450 kwam hij andermaal aan het bestuur, en nu spande hij alle krachten in, om de hervorming door te zetten. Voor een tijd schijnt hij de woeste schaar door strenge maatregelen — hij deed den kerker weêr opbouwen — in bedwang gehouden te hebben. Maar eindelijk maakten de monniken eene zamenzwering met eenige aanzienlijke Friesen, die Folkerts doodvijanden waren. Deze overrompelden de abdij op vooruit bepaalden dag en uur, bonden den abt de armen en joegen hem in het gezigt der gansche kloostervergadering onder hoongelach de poorten uit. Folkert stierf in 1468, kort na deze smadelijke uitzetting [1].

---

§ 3.

Reformatie der franciskanen en dominikanen.

Franciscus eischte van zijne broeders, dat zij de wereld geheel zouden verloochenen, opdat zij, als bedelarmen in haar midden verkeerende, haar te eer zouden winnen en te meer beweldadigen. Als zijne leerlingen, gelijk hun meester, nog beter christenen dan monniken waren, was de vervulling van dien eisch — het leven van een Bonaventura, een Bernardinus, een Brugman en anderen heeft het bewezen — niet volstrekt onmogelijk. Maar waar hun christendom zwak was en minder ontwikkeld dan hun monnikendom, daar stonden zij, in dagelijksche aanraking met de vijandige magt, die zij te gelijk moesten ontvlieden en zoeken, gedurig bloot voor een gevaar, dat duizenden omverwierp en in zedelijk bederf deed te gronde gaan. In geene orde hebben zich dan ook zóó spoedig na hare opkomst sporen van ontaarding voorgedaan als in haar,

---

1) Zie Sibr. Leo, Matth. *Anal.* III, p. 565 ss.; *Oudh. van Friesl.* II, bl. 185 vv.

en vandaar hervormingsproeven van de zijde der ernstigste franciskanen, bijna van den dag harer geboorte [1], hervormingsproeven die altijd eenige, maar eindelijk grootere beteekenis hadden, nadat de zoo even genoemde Bernardinus, „de nieuwe ster en tweede glorie der minderbroeders," de separatistische partij, wier leden wegens hunne strengere gehoorzaamheid aan den regel, in tegenoverstelling van de conventualen of gaudenten, observanten genoemd werden, alom in eere had gesteld [2].

De reformatie onzer minderbroeders ging uit van het franciskaner-klooster te St. Omèr, waar sedert den aanvang der vijftiende eeuw observanten woonden, die, diep doordrongen van den geest van Bernardinus, onder wiens persoonlijken invloed zij voor een tijd stonden, zijn hervormingswerk wijd en zijd voortzetten in het Bourgondische en in Vlaanderen, waarmede ons vaderland destijds onder één vorst vereenigd was. In 1439 kwam uit Gouda, vermoedelijk van den magistraat en de burgerij, eene bede tot den gardiaan en de monniken van St Omèr, waar toen onze vrome Johannes Brugman zich bevond, dat eenige broeders uitgezonden mogten worden, om zich te Gouda te vestigen. Dat verzoek was dien mannen welkom. Nog in hetzelfde jaar reisden zes observanten herwaarts, die, door de goudsche gemeente met geestdrift ontvangen, weldra een klooster bezaten, dat, door de burgers zelve gebouwd, het aanzienlijkste der stad werd. In de eerste jaren verbreidde zich de observantie in onze gewesten tragelijk. Onder de prelaten der kerk of die der conventualen, die de reformatie en de gere-

1) Een overzigt der geschiedenis van die proeven vindt men bij Helyot, VII, p. 1 ss. Vgl. Royaards, II, bl. 348 vv.

2) Over Bernardinus zie men mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 112 vv. en de daar opgegeven bronnen. De naam *gaudentes*, dien de minder strenge franciskanen tegenover de *observantes* droegen, heeft aanleiding tot vele ongegronde verklaringen gegeven; de ware, meen ik, wordt gevonden in den eersten regel van Franciscus (bij Von der Burg, *Opera omn. Francisci*, p. 56), waar men leest: »Caveant sibi [fratres] quod non ostendant se tristes extrinsecus, nubilosos et hypocritas, sed ostendant se g a u d e n t e s i n D o m i n o, hilares et convenienter gratiosos." Dat de conventualen zich tegenover de observanten gaarne op deze woorden beriepen, laat zich begrijpen.

formeerde broeders hartelijk haatten, waren die haar hevig tegenstonden. Maar allengs won zij veld, nadat zij sedert 1443 een convent te Sluis in Staatsvlaanderen had verkregen, aan welks stichting Johannes de Capistrano en welligt ook Brugman deel hadden[1]. Te Leiden werden de observanten in 1445 in het bezit van een tertiarissenklooster gesteld, onder voorwaarde dat zij, als die van St. Omèr, vromelijk zouden leven, en in hetzelfde jaar kwam hun huis te Alkmaar op. Reeds vóór 1449 waren eenige broeders te Delft toegelaten. Nadat omstreeks 1450 Brugman zijne reistogten door ons vaderland had ondernomen met het dubbele oogmerk, om de hervorming zijner orde op breede schaal tot stand te brengen en tevens, door zijne tot een spreekwoord geworden redenaarsgaven, alom het volk tot een verhoogd zedelijk-godsdienstig bestaan op te wekken, werden de observanten al meer populair, en waar de conventualen zich niet tot hen lieten overbrengen, werden zij doorgaans door hen verdrongen of voor de publieke meening geheel en al in de schaduw gesteld. In 1450 of het volgend jaar namen de conventualen te Groningen de strengere tucht aan, in 1454 te Gorinchem. In 1455 wonnen de observanten kloosters aan te Haarlem, te Warnsveld bij Zutphen en te Nijmegen, en over hetzelfde voorregt hadden zij zich nog vóór 1472 te Leeuwarden, Bergen-op-Zoom, Amsterdam, Emmerik en Amersfoort te verblijden[2]. Tusschen laatstgenoemd jaar en den aanvang der zestiende eeuw werden hun nog gestichten toegevoegd te Bolsward[3], 's Hertogenbosch[4], Kampen[5], Dordrecht[6], Middelburg, Zierikzee[7] en elders, die òf eerst toen gegrondvest òf hervormd

1) Zie over het klooster te Sluis, Janssen, in de *Bijdr. tot de oudheidk. en gesch. van Zeeuwsch-vlaand.* I, bl. 3 vv. 79 vv.
2) Zie over al de in den tekst genoemde kloosters mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 122 vv., waar ik breeder over de invoering der observantie in ons vaderland gehandeld heb.
3) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 11.
4) *Oudh. van 's Hertogenb.* bl. 626.
5) *Oudh. van Dev.* II. bl. 17.
6) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 71.
7) Römer, I, bl. 509.

werden, zoodat tegen het einde van dit tijdvak de reformatie in de meeste en aanzienlijkste plaatsen gevestigd was, ofschoon er enkele waren, b. v. Deventer [1] en Harderwijk [2], waar de conventualen haar bleven versmaden of haar voor de leus aannamen. Opmerkelijk is het, dat hare voorspoedige invoering, in spijt van het verzet der parochie-priesters en andere klerken, die de observanten met hunne energieke predikers en onbaatzuchtige biechtvaders veelal met schele oogen zagen inkomen, hoofdzakelijk een gevolg was van de goede verwachtingen, die stedelijke besturen en welmeenende burgers van hen hadden, en van den steun, hun door Nikolaas van Cusa verleend en vooral door Philips van Bourgondië, zijn stadhouder de Lanoy, en later door Karel den stoute en vele van de aanzienlijkste magthebbers in den lande [3]. Het is duidelijk, dat de minderbroeders, trots de afdwalingen, waartoe ook zij vervallen waren, nog steeds de meest geëerde kloosterfamilie bij onze vaderen waren, en dat deze er volkomen van overtuigd waren, dat de gereformeerden voor ons volk inderdaad het goede wilden en vermogten.

Wat Bernardinus voor de minderbroeders deed, beproefde, gelijktijdig met hem, Koenraad van Pruisen voor de dominikanen. Hij stichtte eene congregatie van duitsche predikheeren-kloosters, die zich tot de strengere naleving van hun regel verbonden, maar zonder zich, gelijk de franciskaner-observanten deden, aan den generaal hunner orde te onttrekken [4]. Dat deze reformatorische beweging zich ook in zekere mate tot onzen bodem uitstrekte, leert onder anderen de geschiedenis van het convent te Utrecht, dat voor een tijd onder het opzigt van Koenraad stond [5]. Eerst vijftig jaren later echter

1) Dumbar, *Kerk. en wereltl. Dev.* I, bl. 503 vv.

2) Te Harderwijk moesten de conventualen eerst in 1563 voor de observanten wijken. Zie *Oudh. van Dev.* II, bl. 367. Stukken over dit klooster in het stadsarchief aldaar.

3) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 123 v.

4) Zie Helyot, III, p. 225 ss.

5) Koenraad heet in een pauselijken brief van 1400 »vicarius domus ordinis fratrum prædicatorum Traiectensis." Zie *Oudh. van Utr.* II, bl. 721; vgl. De Jonghe, *Desolata Batav. Domin.* p. 5, 140.

werd de begeerte naar hervorming bij onze predikheeren regt levendig, en wel zóó zeer, dat zij oorzaak werd van het ontstaan der hollandsche congregatie, die in de jaarboeken der dominikaner-orde met onderscheiding pleegt herdacht te worden[1].

In het jaar 1444 werd te Rotterdam het vroeger vermelde[2] predikheeren-convent gesticht. De eerste bewoners waren ernstige mannen, die voor een deel te Bologna hadden gestudeerd en daar bekend geworden waren met den goeden zin, die destijds de leden der dominikaner-vergadering van Lombardije bezielde. Te Rotterdam gevestigd, betoonden zij zich voorstanders eener naauwgezette observantie van hun regel, en wisten zij hunne liefde daarvoor aan de hen omringenden en straks ook aan de broeders te 's Gravenhage mede te deelen[3]. In 1453 werd Martialis Auribelli generaal hunner orde. Deze prelaat wenschte zich met den inwendigen staat der hem onderhoorige kloosters naauwkeurig bekend te maken, en doorreisde daartoe ook de Nederlanden. Toen hij te Rotterdam en te 's Gravenhage kwam, verblijdde hij zich over den welstand, waarin hij de daar gevestigde gestichten aantrof. Beiden schenen hem wegens de wijze, waarop men er leefde, modelkloosters, en hij meende, dat nadere aansluiting van andere conventen aan deze de eer van St. Dominicus en zijne broederschap in de hoogste mate zou kunnen bevorderen. Toen hij in 1457 te Rijssel vertoefde, nam hij eenige maatregelen, waardoor hij de stichting der gewenschte congregatie voorbereidde, en in 1464 kwam deze werkelijk tot stand. In laatstgenoemd jaar hield zij te Rijssel hare eerste kapittelvergadering of convocatie, waarin behalve de predikheeren van Brussel, Rijssel, Gent, Douay en Kalkar, ook die van Rotterdam, 's Gravenhage, Haarlem en

---

1) De geschiedenis der hollandsche congregatie wordt door Royaards, II, bl. 370, ten onregte duister genoemd. De Jonghe heeft haar in zijn *Belgium Dominican.* p. 3 ss. goed uiteengezet.
2) Zie boven, bl. 105.
3) De Jonghe, *Des. Bat.* p. 180 ss.

Nijmegen vertegenwoordigd waren. Zoodra de vergadering gevestigd en met privilegiën voorzien was, begon zij zich in België, Frankrijk, Saxen en elders uit te breiden, maar bovenal in ons vaderland, waarom men haar dan ook de hollandsche plagt te noemen [1]. Omstreeks den aanvang der zestiende eeuw bevatte zij het grootste deel onzer mannelijke en vrouwelijke dominikanen, die, naar het schijnt, zonder uitwendigen dwang hare reformatie aangenomen hadden, de monniken-kloosters te Utrecht, Zutphen, Zwol, Leeuwarden, Zierikzee en Groningen, en de nonnen-conventen te Tiel (Westeroijen) [2], Asperen, Wijk bij Duurstede, Leiden en Burg op Schouwen [3]. Hoezeer de congregatie hare meeste gestichten in naburige landen had, schijnt zij de noord-nederlandsche als hare kern aangemerkt te hebben, waarom zij, naar men meent, tusschen de jaren 1465 en 1515, toen zij opgelost werd [4], twintig harer convocatiën hier te lande hield, te Haarlem, Rotterdam, Zutphen, Zwol en elders [5]. Van de inwendige geschiedenis harer huizen is weinig bekend, zoodat wij van de uitwerking dezer hervorming niets kunnen berigten. Dit echter staat vast, dat ook onze broeders en zusters, even als die van andere landen, geenszins tot de stipte observantie van den regel van Dominicus wederkeerden en dat zij dankbaar gebruik maakten van het privilegie om goederen en vaste inkomsten te bezitten, waardoor paus Martinus V in 1425 aan hunne orde het karakter eener bedelorde had ontnomen [6]. Toen de bewoners van het convent te Rotterdam, waarvan de reformatie vooral uitging, aanvankelijk een kommerlijk bestaan hadden, achtten zij zich wel zeer gelukkig, van Philips van Bourgondië een brief te verwerven, die hun

1) De Jonghe, *Belg. Dom.* p. 3 ss.

2) Eene curieuse beschrijving van eene visitatie van dit convent door Martialis Auribelli vindt men bij De Jonghe, *Des. Bat.* p. 148 ss. en *Oudh. van Utr.* II, bl. 729 vv.

3) Zie over al deze conventen De Jonghe, *Des. Bat.* passim.

4) *Oudh. van Gron.* bl. 214.

5) De Jonghe, *Belg. Dom.* p. 6 ss.

6) Zie Hospinianus, l. l. p. 197; Biedenfeld, I, s. 123.

voor den tijd van vijftig jaren toestond erfmakingen aan te nemen, en toen die vijftig jaren verloopen waren, verzuimden zij niet bij volgende vorsten om vernieuwing van dit voorregt te vragen. Voor een goed deel schijnt hunne hervorming daarin bestaan te hebben, dat zij geen vleesch maar slechts visch aten. Opdat het hun aan snoeken, brasems enz. niet ontbreken zou, schonk Karel de stoute aan het convent van „die observante predicaren" te Rotterdam het vischregt in zijnen lande van Putten [1].

HOOFDSTUK XIII.

Kloosterreformatie onder den invloed der congregatie van Windesheim.

§ 1.

De regulieren-kloosters te Windesheim en te Diepenveen.

Geert Groote koesterde in zijne laatste levensdagen het plan eener kloosterstichting. Hij wenschte voor zijne „broeders van goeden wil" een asyl, dat zij welligt zouden behoeven, wanneer hunne orthodoxe tegenstanders mogten zegepralen, en eene veilige woonstede voor sommigen, die, gesierd met den naam eener kerkelijk goedgekeurde monniken-orde en gesterkt door hare privilegiën, daarin zouden leven, om allen devoten geestverwanten als ware dienaren Gods met raad en daad in tijdelijken en geestelijken nood bij te staan. De finantiële krachten, tot uitvoering van dit plan benoodigd, waren gedeeltelijk reeds aangewezen in het testament van Lambertus Stuerman, een vromen vriend, aan wiens sterfbed meester Geert de smet der pestziekte opdeed, die hem ten grave sleepte. Toen hij in zijne laaste ure den hem omringen-

1) De Jonghe, *Desol. Bat.* p. 180 s. De gereformeerde dominikanen werden doorgaans „prædicatores ex observantibus" genoemd. Zie Thomas a Kemp., *Chron. mont. s. Agn.* p. 130.

den zijn wensch nog eenmaal op het hart drukte, vroegen deze, welke orde hij ter bereiking van zijn oogmerk boven andere aanbeval, die der karthuisers misschien, of die der cisterciënsers; maar aan geen van beiden kon hij zijne volle goedkeuring schenken. Hij betuigde hooge achting voor de volgers van Bruno en achting ook voor die van Bernardus, maar oordeelde, dat de eersten in hunne afscheiding van de wereld zich aan overdrijving schuldig maakten, en dat de anderen zich onder eene al te strenge tucht bogen. „Neemt den regel der kanoniken van Augustinus aan," zoo sprak hij, „die van uwe tegenwoordige leefwijze maar weinig verschilt en bijna voor allen, die God als religieusen wenschen te dienen, regt geschikt is, en dan — ziet dan toe, gij priesters, klerken en begijnen, ziet toe, dat gij niemand in uw gezelschap ontvangt, tenzij hij, ook zonder gelofte afgelegd te hebben, zich trouw heeft bewezen in het bewaren zijner kuischheid, armoede en gehoorzaamheid, een vriend bovenal van de werken der liefde en van nuttigen handenarbeid[1]." Hierna sloot de voortreffelijke man zijne oogen tot den doodslaap, zelf waarschijnlijk in de verte niet vermoedende, dat zijne laatste vermaning eene daad van buitengewone beteekenis was, waarvan de gevolgen, meer dan die van eenig ander bedrijf van zijn kortstondig maar nuttig leven, tijdgenooten en nageslachten in de hoogste mate ten zegen zouden zijn.

Geert Groote overleed op den avond van St. Bernardusdag (20 Augustus) 1384, en zijne vrienden vergaten niet, wat hij in zijne jongste ure gesproken had. Zijn woord scheen hun „van Gods heiligen geest ingegeven[2]," en Florens Radewijns, Johannes Brinckerinck, Gerard Zerbolt en anderen, die hem gedurende zijn leven met kinderlijke vereering hadden aangehangen, traden reeds spoedig met elkander in overleg aangaande de wijze, waarop zij de wenschen van hun gemeenschappelijken

1) Zie het verhaal van Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 19 ss.
2) *Chron. Windes.* p. 21.

leeraar en weldoener zouden ten uitvoer brengen. Dat overleg was niet onvruchtbaar. De discipelen wisten den raad van den meester te waarderen en er eene breede uitlegging aan te geven: zij wilden een klooster stichten, dat volgens zijne begeerte der broederschap tot een toevlugt en allen devoten tot een steun zou zijn, maar daarenboven een voorbeeld van stipte observantie van den regel, een huis waarin waarachtige vroomheid en afzondering van de wereld met monastieke gastvrijheid en nuttige arbeidzaamheid gepaard zouden wezen, in één woord een modelklooster, van waar een reformatorische zin zou uitgaan op zoovele andere kloosters als zich voor reformatie vatbaar betoonden [1].

In de lente en den zomer van het jaar 1386 zag men te Windesheim, op één uur afstands van Zwol, op een hoog liggend veld eene zeldzame bedrijvigheid [2]. Zes fraters waren van Deventer gekomen, om hier op een bodem, waarvan men in de omstreken veel verhaalde — men had er in het avonduur vaak processiën van mannen in schitterende kleederen gezien en een zoeten zang van bovenaardsche stemmen gehoord — den kloosterbouw aan te vangen. Zij hadden zich eerst eenige hutten van leem en rijzen opgetrokken, opdat zij er nachtverblijf in vonden, en sinds zag men hen met tal van werklieden spade en hamer hanteren, graven, metselen en timmeren, met een ijver die van der zonne op- tot ondergang van geen

1) Zie *Chron. Windes.* p. 26.

2) De hoofdbron voor de geschiedenis van het klooster te Windesheim is het *Chron. Windes.* van Joh. Busch, dat tot 1464 voortloopt. Stukken betrekkelijk het gesticht komen voor in het prov. archief te Utrecht, in de boekerij van het seminarie te Warmond en waarschijnl. elders. Zie verder de stedebeschrijvingen van Van Hattum en Dumbar en de boeken, die wij vervolgens zullen aanhalen. Vgl. beneden, Hoofdst. XV, § 1. Eene monografie over het klooster en de congregatie van Windesheim, op eenigzins breede schaal aangelegd en behoorlijk uit de bronnen opgemaakt, zou voor de historie van onze kerk en beschaving, en ook van die van naburige landen, eene groote weldaad zijn. Te Windesheim liggen, hier en daar verstrooid, eenige grafzerken van het gesticht. Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 90. Wij achten het wenschelijk, dat deze overblijfselen van het beroemde huis door de vrienden der oudheid te Zwol of elders in bescherming genomen worden, voordat zij met hunne inscriptiën en sieraden geheel zullen verdorven zijn.

vermoeijenis wist. Ginds, op eenigen afstand van der broederen woningen, verrezen een paar houten huisjes, waarin eenige vrouwen van aanzienlijken stand intrek hadden genomen, vrome zusters uit Deventer, die der broederen sobere maaltijden bereidden en zich vaak met hen vereenigden in de werkzaamheden van den dag. Dikwerf verscheen Florens Radewijns in hun midden, met vriendelijk gelaat en aanmoedigend woord, om door zijne wijze raadgevingen den arbeid te besturen en hen te verblijden met berigten aangaande nieuwe schenkingen in geld, waarmede veler belangstelling de onderneming gedurig bevorderde [1]. In de paaschvasten van 1387 waren de voornaamste deelen van het klooster reeds opgemetseld, de kerk, de reefter (refectorium = eetzaal), de keuken, het brouwhuis enz., alles van gebakken steen, de daken van riet. Toen een en ander bijna voltooid was, baden de broeders den bisschop van Utrecht, dat hij zijn suffragaan zou zenden, om de noodige wijdingen te volbrengen. Floris van Wevelinkhoven meende echter, dat dit nog moest uitgesteld worden, totdat de nieuwe stichting van de finantiële zijde voor de toekomst meer verzekerd zou zijn, een bezwaar dat de kerkvoogd zelf intusschen eenigermate verminderde, door het klooster en den reeds verworven eigendom vrijdom van lasten en diensten te verleenen. Van dit uitstel maakte men een nuttig gebruik: de zes uitverkoren mannen, die het werk tot dusverre hadden ten uitvoer gelegd, togen naar het regulieren-convent Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg [2], opdat zij daar de naauwkeurige observantie van den regel van Augustinus zouden leeren, om vervolgens te Windesheim anderen tot onderwijzers te kunnen wezen [3].

Op den 17n October 1387 was het te Windesheim feest. De wijbisschop Hubertus was met zijn gevolg van Utrecht gekomen, en menigte van gasten uit de omstreken was

1) *Chron. Windes.* p. 30 ss.
2) Zie boven, bl. 116.
3) *Chron. Windes.* p. 47 ss.

in het nieuwe klooster verzameld, om getuigen te zijn van de plegtigheden, die de prelaat bedienen zou. Hij verscheen in den vroegen morgen in vol pontificaal, en wijdde de kerk en het hoogaltaar ter eere van Maria, de moeder Gods, en van Augustinus, den patroon der regulieren, en vervolgens vier andere altaren, een gedeelte van den kloostertrans en de begraafplaats. Na dit omslagtig ceremonieel volbragt te hebben, ving hij bij het hoog-altaar de mis aan. Florens Radewijns leidde de zes broeders, die zich tot het ondergaan der wijding hadden voorbereid, in het koor, en Hendrik Klingebijl van Huxaria (Höxter aan de Weser) was de eerste, die de gelofte aflegde. Zij luidde aldus: „ik broeder Hendrik, priester, beloof onder Gods hulpe eeuwige kuischheid (continentiam), volstrekte armoede (paupertatem absque proprio) en gehoorzaamheid aan den wettig aangestelden overste en zijne opvolgers, volgens den regel van Augustinus en de bepalingen van dit huis, door het kapittel nog te maken." Toen deze woorden uitgesproken waren, droeg de wijbisschop aan Hendrik het bestuur des kloosters op, totdat de broeders gelegenheid zouden hebben, zich op wettige wijze een prior te kiezen. Hierop trad Hendrik zelf voor, om de vijf overigen in te kleeden, die nu dezelfde gelofte deden. Zij waren Werner Keinkamp van Lochem, Johannes van Kempen, eigen broeder van den beroemden Thomas, Hendrik Wilde van 's Hertogenbosch, Hendrik Wilsem van Kampen en Berthold ten Have van Zwol, allen mannen die in Heerflorenshuis te Deventer een goeden naam hadden verworven [1].

Zoo was dan de wensch van Geert Groote aanvankelijk vervuld, en weldra bleek het, dat er zegen rustte op zijn klooster! Vijftien jaren na de inwijding was het niet alleen bezitter van vele goederen en voorregten, die den bewoners een genoegzaam levensonderhoud verzekerden, maar die bewoners zelve waren in getal ver-

1) *Chron. Windes.* p. 56 sq.

viervoudigd[1] en, wat meer zegt, in hun midden leefden mannen, die wegens hunne godsvrucht en beschaving aanspraak hadden op de hoogste vereering van tijdgenoot en nageslacht, een Johannes Vos van Heusden, die, na te Parijs gestudeerd te hebben, een der ijverigste bevorderaars der stichtingen van meester Geert was geweest[2]; een Hendrik Mande[3], gewezen geheimschrijver van graaf Willem VI, dien wij later als een uitstekend auteur zullen leeren kennen; een Gerlach Peters[4], wien men geenszins te hooge eer bewees, als men hem „den tweeden Thomas a Kempis” heette, en anderen, die, meest allen voormalige vrienden en leerlingen van Geert en Florens, vol waren van beider vromen zin en warm van liefde voor wetenschap en letteren. Zeker is er in ons vaderland nimmer een gezelschap van monniken geweest, dat meer dan de mannen van Windesheim het kloosterleven van de edelste zijde wist op te vatten. Profes- en leekebroeders beiden wedijverden met elkander, om vorderingen te maken op den weg der volkomenheid, en hoezeer die volkomenheid door sommigen maar al te zeer in ascetische strengheid en mystieke overspanning werd gezocht, niemand hunner achtte zich vroom, tenzij hij zijn leven ook voor anderen vruchtbaar maakte. Eenigen waren bouw- en timmerlieden en uurwerkmakers, wier bekwaamheid aan de steeds voortgaande uitbreiding der kloostergebouwen te stade kwam; anderen vlijtige en hoogst naauwgezette afschrijvers van het bijbelboek en de werken der beste kerkvaders, wier arbeid allengs eene uitmuntende bibliotheek deed ontstaan; enkelen beoefenden de miniatuur-schilderkunst; meerderen werden voortreffelijke koorzangers geacht; allen waren daarin elkander gelijk, dat zij brandden van begeerte naar de reformatie

1) Hunne namen en de jaren en dagen, waarop zij professie deden, worden gevonden in een stuk, voorkomende in HS. N. 349 der kon. bibl. te 's Hage.

2) Zie over hem *Chron. Windes.* pass. en Delprat, a. w. bl. 216.

3) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 260 vv.

4) Zie *Kerkhist. archief*, II, bl. 151 vv.

der monniken-wereld en de zedelijke reiniging der gansche christenheid [1].

Naauwelijks had het klooster van Windesheim drie jaren bestaan, of Johannes Brinckerinck, die zoo krachtig had medegewerkt om het gesticht in het leven te roepen, strekte de hand uit tot den bouw van een zuster-convent, waaraan hij eene soortgelijke bestemming toedacht als die van het windesheimsche [2]. Als rector aan het hoofd van Meester-geertshuis te Deventer geplaatst, zag hij, gelijk wij reeds vroeger berigtten [3], het aantal der vrouwen, die onder zijne leiding wenschten te leven, met den dag toenemen, en daaronder vrouwen van hoogen huize, wier opneming onder zijne begijnen evenmin strookte met de bedoelingen van den stichter der vergadering als met zijne eigene inzigten. Toch kon het hem niet van het hart, die heilbegeerigen af te wijzen; hij dacht het mogelijk iets voor haar te doen, dat niet alleen voor haar zelve, maar voor vele anderen, en ook voor de reformatie der kloosterwereld, die men te Windesheim wenschte, heilzaam kon wezen.

Op sacramentsdag van het jaar 1400 vergaderde Brinckerinck zijne begijnen om zich, en hij maakte haar bekend, dat hij, hoewel voor zijn oogmerk niet meer dan vier gulden bezittende, met Gods hulp een klooster wilde bouwen, zoo de zusters hem een stuk gronds zouden afstaan, dat te Diepenveen, op één uur afstands van Deventer gelegen, de Plegt heette en een eigendom van Meester-

1) Bewijs voor al het bovenstaande levert het *Chron. Windes.* op vele pll.; over de boekerij van Windesheim later meer.

2) De bronnen voor de geschiedenis van het klooster te Diepenveen zijn voornamelijk het *Chron. Windes.* p. 190 s.; Thom. a Kemp. *Chron. mont. s. Agn.* p. 195 s.; Rud. Dier in Dumbars *Anal.* I, p. 16 ss. Mijn HS. D, levensbeschrijvingen der nonnen van dit gesticht bevattende (zie de voorrede van mijn *Joh. Brugman*, I), is vooral belangrijk. Zie ook de biografiën, die Matthæus achter *Anonymi chronicon ducum Brabant.* Lugd. Bat. 1707, p. 225 ss., deed afdrukken. Gewigtige bijdragen werden geleverd door Lindeborn, *Hist. episcop. Dav.* p. 162 ss., en door Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* II, bl. 1 vv. Vgl. mijn opstel in den *Kalender voor de protest. in Nederl.* voor 1858, bl. 66 vv.

3) Zie boven, bl. 175.

geertshuis was. De begijnen loofden het voornemen van haren rector, en reeds den volgenden dag trokken eenige met hem naar Diepenveen; om de voorbereidende werkzaamheden aan te vangen [1]. Thans vernieuwde zich op de Plegt het schouwspel, dat men vroeger te Windesheim had bewonderd. Het veld was met boomen en tronken bezet, die gerooid moesten worden, en hier en daar waren diepten, die men tot op meer dan eene manshoogte met aarde had te vullen. De vrouwen, onder welke sommige van aanzienlijken stand, die in vroeger jaren in weelde en overvloed hadden geleefd, deinsden voor niets terug. Zij arbeidden als krachtige mannen, totdat de bodem geslecht en eenige hutten opgetrokken waren, waarin zij voorloopig haar verblijf namen. Om die hutten deed Brinckerinck een houten heining timmeren met eene poort, waarop hij een kruis plaatste. Toen op zekeren dag eene burgemeestersdochter van Haarlem naar Diepenveen was gekomen, om in de ondernomen stichting eene plaats te verkrijgen, en zij, verschrikt door den zwaren arbeid, dien zij zag verrigten, mismoedig uitriep: „het is hier al een kruis, al een kruis," wees Brinckerinck naar de poort, en zeide: „vrouwe, zoo gij het kruis niet zocht, wat dreef u dan herwaarts [2]?" Wat de ijverige man bovenal bedoelde, bleek, toen bij zekere gelegenheid een toeschouwer op al dien arbeid hem verwonderd toeriep: „heer Jan, wat maakt gij hier? Wilt gij een kasteel bouwen?" „Neen vriend!" antwoordde hij, „geen kasteel, maar een roofnest ten dienste van God, om den duivel vele zielen af te winnen [3]."

Vader Brinckerinck ontving nog in den loop van 1400 en 1401 zóó vele bewijzen van anderer belangstelling in zijne onderneming, dat hij in het volgend jaar het werk met verdubbelde kracht kon voortzetten. De bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, en andere

---

1) Dumbar, *Kerkel. en werelll. Dev.* II, bl. 1 v.
2) Zie bij Matth. l. l. p. 246.
3) Dumbar, a. w. II, bl. 4.

magthebbers begunstigden zijne zaak, en in 1403 was men te Diepenveen in het bezit van een kloostergebouw en eene kerk, beiden van hout, die op den 20n September gewijd werden. Toen reeds, of iets later, werd de stichting onder het opkomend kapittel van Windesheim gebragt, en Brinckerinck verkreeg in 1406 van daar zijne aanstelling tot biechtvader des huizes. Zijne eerste zorg was nu, meer geld te verzamelen, opdat men in plaats van houten, steenen gebouwen mogt hebben. Reeds in 1407 werd de bouw der steenen kerk ondernomen, en in 1408 kwam Brinckerincks vriend, Johannes Vos, namens het kapittel van Windesheim naar Diepenveen, om er de twaalf eerste nonnen en novicen aan te nemen. Deze vrouwen waren meerendeels vroeger te Deventer onder Brinckerincks leiding gevormd, en onder haar zag men dochters van de aanzienlijkste familiën in den lande, de weduwe Zweder van Runen, geboren van Rechteren, Jutte van Ahuis, gewezen abdis van Vreden, en andere, die in de gedenkschriften van het klooster om strijd geroemd worden wegens godsvrucht en goede zeden [1]. In het midden der vijftiende eeuw was het convent in vollen bloei. Johannes Busch, die met den toestand des huizes volkomen bekend was, heette het destijds „het voorbeeld, de bloem en den roem van alle religieusen." Het bevatte toen negentig nonnen, zeven en twintig conversinnen en vijf en twintig novicen, en daarenboven tien buitenzusters voor den arbeid buiten het klooster, twintig leekebroeders in het voorhof voor den akkerbouw, twee priesters enz., die allen door het gesticht onderhouden werden [2]. De nonnen arbeidden voor het huis en schreven boeken af, die verkocht werden, en sommigen beoefenden de miniatuur-schilderkunst [3]. Zoolang

1) Lindeborn, l. l. p. 164 s. De levensbeschrijvingen van de eerste nonnen komen in mijn HS. D voor. Zie ook mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 22 vv.

2) *Chron. Windes.* p. 191.

3) Zie wat bij Matth. l. l. p. 253 s. over de nonnen Griete van Algerden en Lubbe Swaves berigt wordt. De laatstgenoemde wordt geroemd, omdat »si plach ostrenbroot [paaschbrood] te backen ende boeken te binden ende die te vercieren."

Brinckerinck aan het hoofd des convents stond — hij stierf in 1419 — schijnt de mystieke rigting, die destijds bij de vromen alom maar al te zeer heerschte, bij zijne vrouwen weinig opgang gemaakt te hebben [1]. Later werd dit anders; maar de ernstige zin voor reinheid van zeden, de milddadigheid jegens de armen, en andere goede eigenschappen, die de eerste bewoonsters sierden, onderscheidden ook de latere, zoodat het klooster van Diepenveen voortdurend een modelklooster voor de nonnenwereld mogt heeten, gelijk zulks het windesheimsche voor de monnikenwereld was. Beide gestichten waren en bleven de kern van de gansche windesheimsche congregatie, wier leden op hunne gemeenschap met die huizen steeds roem droegen. Dat zij er oorzaak voor hadden, zal den lezer bevestigd worden door hetgeen wij van de opkomst en werking dier congregatie zelve nog te berigten hebben.

---

§ 2.

De windesheimer-congregatie op nederlandschen bodem.

Daar de mannen van Windesheim reeds vóór den bouw van hun huis met reformatorische plannen zwanger gingen, spreekt het van zelf, dat zij, zoodra hun convent gevestigd was, naar middelen uitzagen, om de missie, waaraan zij zich met enthousiasme hadden toegewijd, ten uitvoer te leggen. Zij begrepen te regt, dat zij daartoe in de eerste plaats hunne krachten versterken moesten, en dat die versterking òf door stichting van nieuwe, òf door vereeniging met reeds bestaande regulieren-kloosters verkregen kon worden. Zij beproefden zoowel het een als het ander, en hadden zich over den uitslag hunner pogingen geenszins te beklagen. Gesteund door Florens Radewijns, Johannes Brinckerinck en eenige anderen, met schenkingen voorzien van Johannes Kessel, den ge-

1) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 45 n. 2, II, bl. 82 v.

moedelijken kok der broeders van Deventer [1], zorgden zij, dat omstreeks 1390 in Mariëndaal tusschen Oosterbeek en Arnhem, op eene plek, die destijds woest en eenzaam was en thans een der vriendelijkste oorden van Gelderland is, het klooster Mariënborn [2] werd gesticht. Ongeveer te zelfden tijde werden bij Hoorn door twee priesters, die vroeger onder de leiding van Geert Groote gestaan hadden, de grondslagen van het vroeger vermelde klooster Nieuw-licht [3] gelegd, en nadere betrekkingen aangeknoopt met de regulieren van Eemstein, die den windesheimers tot leermeesters waren geweest [4]. Aan het hoofd van ieder der drie gestichten werd een monnik van Windesheim geplaatst, die allen den titel van prioren droegen en met den prior van Windesheim van tijd tot tijd vergaderingen hielden, waaraan Florens Radewijns, Johannes Brinckerinck en andere fraters van Deventer ijverig deel namen [5]. In eene dier vergaderingen werd besloten, Gerard van Bronkhorst, kanonik van St. Salvator te Utrecht, naar Rome te zenden, om des pausen vergunning te vragen voor de inrigting, die men bedoelde, en op 26 Mei 1395 werd van de curie eene bul verkregen, waarin Bonifacius IX aan het onderling verbond des vier conventen zijne goedkeuring schonk [6]. In het zelfde jaar hield men nog eene algemeene kapittel-vergadering, waarin de statuten, die men intusschen opgemaakt had, plegtig werden vastgesteld. Die statuten waren met groote zorg verzameld, grootendeels overgenomen van oude regulieren-kloosters in naburige bisdommen, deels met nieuwe vermeerderd, deels aan de

1) Zie over hem Thomas a Kemp. *De vitis discipul. dom. Flor.* ed. Sommalii, Duaci 1625, p. 1007 ss.

2) *Chron. Windes.* p. 157 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 121, *van Utr.* III, bl. 194. Een enkel HS. van de boekerij van Mariënborn in de stadsbibl. te Arnhem. Zie boven, bl. 119 n. 1.

3) *Chron. Windes.* p. 159 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 122; Römer, I, bl. 336 v. Vgl. boven, bl. 116.

4) *Chron. Windes.* p. 160. Zie boven, bl. 206.

5) *Chron. Windes.* l. l.

6) *Chron. Windes.* p. 163; *Magn. chron. belg.* ed. Pistorii p. 341; Delprat, bl. 218 v.

leefregelen der karthuisers ontleend [1]. Zij scherpten in het algemeen de stipte naleving van den regel van Augustinus in, en werden de grondwet der gansche congregatie, waaraan al hare huizen, zoowel mannen- als vrouwen-conventen, voor zooverre zij reeds tot de vergadering behoorden of er later toe zouden komen, onderworpen werden. In volgende kapittel-vergaderingen werden zij uitgebreid, in enkele bijzonderheden gewijzigd, maar steeds bleef de ernstige zin, die hare eerste ontwerpers bezielde, bewaard, zoodat zij voortdurend op de massa der kloosterlingen van de congregatie in en buiten ons vaderland een heilzamen invloed uitoefenden [2].

Zoodra de vergadering van Windesheim zich in het bezit der kerkelijke goedkeuring mogt verheugen, werd het getal harer kloosters vermenigvuldigd. Nog vóór het overlijden van den voortreffelijken prior Johannes Vos, in 1424 [3], was zij acht en twintig mannen- en vrouwen-conventen sterk, waarvan verreweg de meeste binnen de grenzen van ons vaderland lagen. De aanzienlijkste waren de huizen te Amsterdam [4], op den St. Agnieteberg bij Zwol [5], en te Haarlem [6], die toen en later als stichtingen en woonsteden van Gijsbert Dou, Hugo de Goudsmid, Thomas a Kempis, Frederik van Heilo en andere uitmuntende mannen beroemd werden. Onder de vrouwen-conventen had Mariënkamp [7] te Amsterdam en Bronope [8] bij Kampen een goeden naam, naardien hunne bewoon-

---

1) *Chron. Windes.* p. 98.

2) Men vindt de *Statuta* of *Constitutiones capituli gener. Windes.* in HS. 351 en 352 van de kon. biblioth. te 's Hage. Zij werden bij herhaling gedrukt. Exemplaren der uitgaven van Utrecht 1553 en Leuven 1639 zijn in mijn bezit.

3) *Chron. mont. s. Agn.* p. 50.

4) *Oudh. van Amstell.* bl. 207 vv.; Römer, I, bl. 339.

5) Zie vooral de kronijk van Thom. a Kemp. achter *Chron. Windes.* p. 2 ss.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 98; Mooren, *Nachrichten ueber Thom. a Kemp.* Cref. 1855, s. 115 ff.

6) *Chron. Windes.* p. 170; *Oudh. van Dev.* II, bl. 127, *van Kennemerl.* bl. 306; Römer, I, bl. 346.

7) *Chron. Windes.* p. 189; Römer, I, bl. 357.

8) *Chron. Windes.* p. 194 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 28 v.

sters, die vroeger vrije vergaderingen uitmaakten, aan den geest der deventersche fraters trouw bewezen. Omstreeks het jaar 1464, toen Johannes Busch zijne kronijk van Windesheim voltooide, begrootte men de conventen der vergadering, die binnen en buiten ons vaderland lagen en gezamenlijk goed hervormde kloosters (bene reformata) mogten heeten, op tachtig [1]. Eene halve eeuw later werden in de jaarlijksche kapittel-vergaderingen ongeveer honderd vertegenwoordigd, waarvan een vijftiental door nonnen werd bewoond [2]. Zeer zeker zou dit cijfer nog aanzienlijker geweest zijn, zoo niet bijna gelijktijdig met de windesheimer-vergadering eene andere in ons vaderland ware opgekomen, de congregatie der regulieren van Sion bij Delft, die minstens een vijf-en-twintigtal mannen- en vrouwen-conventen in Holland aan zich trok, waarvan het genoemde huis bij Delft, het klooster Hem bij Schoonhoven en Stein bij Gouda de voornaamste waren [3]. Welke de oorspronkelijke betrekking van beide congregatiën geweest is, en waarom zij als afzonderlijke ligchamen zich ontwikkelden, is ons niet duidelijk. Maar zeker is het, dat de vergadering van Sion als eene dochter van de windesheimsche mag beschouwd worden, naardien de statuten van eerstgenoemde en hare geheele inrigting met die van laatstgenoemde grootelijks overeenkwamen [4]. Dat Sion zich van Windesheim losgemaakt zal hebben, omdat men dáár meer dan hier de reformatie ernstig wilde doorzetten, gelijk sommigen vermoedden [5], is geenszins waarschijnlijk, want

---

1) *Chron. Windes.* p. 212.

2) De oudste lijsten vindt men in het *Chron. Windes.* passim, en achter de *Constitutiones cap. Windes.* in de vermelde uitg. van 1553. Specifieke berigten aangaande al de tot de congregatie behoorende gestichten ontmoet men bij Lindeborn, l. l. p. 320 ss. en *Oudh. van Dev.* II, bl. 101 vv. Miræus, *Canonic. regul. ord. origines*, p. 53, begroot hun getal op 120.

3) Zie over deze kloosters en de vergadering van Sion, Römer, I, bl. 363 vv. Over het convent Stein leze men ook Vorstmans mededeel. in het *Kerkhist. archief*, I, bl. 327 vv.

4) Römer, I, bl. 363, vermeldt statuten van Sion, die door Fred. van Blankenheim en Rudolf van Diepholt werden goedgekeurd. In mijn bezit is een schoon perkamenten HS., waarin het *Liber constitutionum capituli gener. in Syon, confirmatarum anno* 1462. Het behoorde voormaals aan de regulieren te 's Gravenzande.

5) *Oudh. van Delft.* bl. 246; Royaards, II, bl. 330.

in dit opzigt werd de windesheimer-vergadering wel door geene andere overtroffen. Welligt hebben staatkundige en kerkelijke toestanden tijdens het utrechtsche schisma zich aan de zaak doen gelden op eene wijze, die misschien bekend zal worden, wanneer men de geschiedenis der gestichten, die onder Sion stonden, meer dan tot heden het geval is, aan den dag zal gebragt hebben.

Bewijst de snelle uitbreiding, waarop de congregatie van Windesheim mogt bogen, dat de onderneming der mannen van Deventer door de tijdgenooten algemeen als eene heilzame werd aangemerkt, en dat het ook in de monniken-wereld niet ontbrak aan menschen, die, even als zij, het goede wilden, van de andere zijde mag men niet voorbijzien, dat de aansluiting aan de vergadering juist niet altijd met de edelste bedoelingen plaats had, en dat zij ook dan, wanneer zij voltrokken was, niet altijd aan hare oogmerken beantwoordde. Van sommige kloosters, die òf tot de regulieren òf tot de tertiarissen van Franciscus behoorden, was het bekend, dat zij zich in de congregatie lieten incorporeren, niet zoozeer omdat zij onder hare goede tucht begeerden te staan, als wèl omdat zij de vele privilegiën wenschten te genieten, waarmede zij van wege paus en kerk begunstigd was [1]. Van andere weet men, dat zij bewoners hadden, die aan de beginselen hunner reformatie noode trouw bewezen, zoodat hunne oversten naar buitengewone maatregelen moesten omzien, om hen tot zorgvuldiger observantie van den regel te dwingen, waartoe men, in strijd met de inzigten van Geert Groote, niet zelden de clausuur der karthuisers aannam, zoodat de kloosterlingen tot volkomen afzondering van de wereld werden gedwongen [2]. Van enkele conventen leest men, dat zij voor de congregatie niet gewonnen werden dan door dwangmaat-

1) *Chron. Windes.* p. 203. De privilegiën der congregatie komen voor in HS. N. 352 der kon. bibl. te 's Hage. In uittreksels vindt men ze achter de boven, bl. 214 n. 2, vermelde uitgave der *Constitutiones* van 1553.

2) Zie de merkwaardige berigten dienaangaande in het *Chron. Windes.* p. 207 ss. Dat velen met het aannemen der clausuur geenszins ingenomen waren, blijkt daar. Ook Frederik van Heilo had zijne bedenkingen aangaande de zaak, hoezeer hij haar in het algemeen schijnt goedgekeurd te hebben. Zie Pool, *Frederik van Heilo en zijne schriften*, bl. 67.

regelen van hooger hand, en door uitzetting van de onverbeterlijke bewoners. Dit laatste geschiedde in de vroeger besproken abdij te Ludingakerk bij Harlingen [1]. De dáár gevestigde regulieren dachten in de verte niet aan hervorming van hun leven, voordat omstreeks het jaar 1428 van wege bisschop Frederik van Blankenheim eenige visitatoren in hun gesticht verschenen. Die visitatoren vonden het huis meer gelijk aan een bordeel en roofnest dan aan een klooster. De bewoners, eenige priesters en een vijftigtal conversen, hadden meerendeels verloopen nonnen tot bijzitten, met tal van zonen en dochteren, die allen op de abdijgoederen teerden. Zij droegen het monnikengewaad maar tevens zwaard en speer, waarmede zij hunnen naburen dagelijks geweld aandeden. De meesten wisten niet, dat de orde een regel had, en zagen verbaasd op, toen men hun vroeg, of zij geloften hadden gedaan. Frederik van Blankenheim meende te regt, dat zulke lieden geen monniken mogten heeten. Men gebood hun te vertrekken, en toen sommigen met hunne concubijnen in verzet kwamen, werden zij met geweld uitgedreven, waarna Johannes Busch en anderen van wege de vergadering van Windesheim het gesticht in bezit namen en er gereformeerde kloosterlingen inleidden [2]. Of dergelijke wijze van kloosterzuivering ook elders in ons vaderland onder den invloed der congregatie in toepassing moest komen, weten wij niet, maar wij achten het geenszins onwaarschijnlijk. Dat de monniken van het regulieren-convent Thabor te Sneek [3] vele, en de nonnen van Diepenveen [4] ten minste acht huizen binnen de grenzen van ons land tot beteren staat bragten, is zeker, maar van de omstandigheden, waaronder zij hun werk ten uitvoer legden, zijn geene berigten tot ons gekomen.

1) Zie boven, bl. 114.
2) Zie Joh. Busch, *De reform. monaster.* in Leibnitzii *Script. Brunsvic.* II, p. 480 s.
3) Zie *Chron. Windes.* p. 170 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 127, *van Vriesl.* II, bl. 91.
4) *Oudh. van Dev.* I, bl. 314.

§ 3.

De windesheimer-congregatie in naburige landen.

De roem der mannen van Windesheim snelde alras na de stichting van hun convent over de grenzen van ons vaderland. De tijdgenooten heetten hen waarachtige religieusen, door Gods vroedschap (manu Dei obstetricante) geboren, om het echte kloosterleven te herstellen [1], en die voor dat leven eenige liefde koesterden, wenschten zich, zoo zij zelve reguliere kanoniken waren, bij hunne congregatie aan te sluiten, of, zoo zij tot andere orden behoorden, althans van hunne hulp gebruik te maken, om zich en hunne orde-leden naar hun voorbeeld te hervormen. Zoo werd de windesheimer-vergadering in staat gesteld de bestemming te vervullen, die hare vrome stichters haar hadden toegedacht, en na korten tijd was zij een schoon bewijs, dat de nederlandsche natie zedelijk-godsdienstige krachten in zich droeg, die niet alleen haar zelve, maar ook anderen volken der christenheid ten zegen konden zijn.

In het hart van het tegenwoordige België bestonden in de laatste helft der veertiende eeuw eenige regulieren-conventen, die meerendeels eerst onlangs waren opgekomen, en bij wier bewoners een goede zin heerschte. Sommige van die gestichten hadden zich tot eene kleine congregatie vereenigd, aan wier hoofd het klooster Groenedaal, in het bosch van Soignies bij Brussel, stond. Met Groenedaal hadden de mannen van Deventer sinds lang betrekking aangeknoopt. Geert Groote en Johannes Cele, de beroemde rector van Zwol, bezochten dáár Ruysbroeck [2], wiens gesprekken en schriften op hen, even als op vele andere landgenooten, den diepsten indruk maakten. Sinds dien tijd hadden eenige nederlandsche devoten zich derwaarts begeven en er de monnikenpij aangetogen, onder anderen Arnold Geilhoven van Rotterdam en Johannes van Schoonhoven, die wij later als vruchtbare schrij-

1) Zie *Chron. Windes.* p. 82.
2) Zie Delprat, a. w. bl. 12 v. 223.

vers zullen leeren kennen. Zoodra de congregatie van Windesheim begon op te komen, waren te Groenedaal, en zoo ook in het convent Korsendonk bij Turnhout, broeders, die den wensch uitdrukten, om met haar in verbond te treden. Er werden deswege onderhandelingen aangeknoopt, die voorshands echter bij de kerkelijke magten tegenstand ondervonden, totdat eindelijk Henricus Sellius, aan het hoofd van het klooster Groenedaal geplaatst, met Wouter Gerulanus, den prior van Korsendonk, de zaak met alle kracht doorzetten. In 1413[1] verkreeg de vereeniging in eene algemeene kapittel-vergadering te Windesheim haar beslag, bij welke gelegenheid de vermelde Johannes van Schoonhoven in het latijn eene indrukmakende preek hield over de woorden: „het zal ééne kudde en één herder zijn." De belgische conventen, die geïncorporeerd werden, waren één vrouwen- en zes mannen-kloosters, waarvan sommige wegens liefde voor wetenschap en godsvrucht te regt beroemd werden[2]. Het vrouwen-convent St. Barbarasdal te Tienen onder Mechelen verkreeg Griete Degens, eene der twaalf eerste nonnen van Diepenveen en dochter eener aanzienlijke familie te Zwol, tot priorin. Zij had lang onder Brinckerincks leiding gestaan en wist, gedurende haar tienjarig verblijf in St. Barbarasdal, de zusters „onder een goed regiment te houden[3]." Dergelijk voorregt viel aan de later tot de congregatie toegetreden nonnen-kloosters Bethanië te Mechelen en St. Mariën-convent te Gent ten deel, waarin diepenveensche zusters goede diensten deden, die echter niet altijd op prijs gesteld werden, daar men hare strenge tucht kwalijk lijden kon[4].

---

1) Thomas a Kemp. *Chron. mont. s. Agnet.* p. 40, noemt 1412. Wij volgen J. Busch.

2) Zie over de incorporatie *Chron. Windes.* p. 174 ss., en vooral de aanteekeningen op Latomi *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 108 ss. Aangaande de verschillende conventen berigten in *Oudh. van Dev.* II, bl. 115 vv.

3) Volgens mijn HS. D. Zie over St. Barbarasdal *Oudh. van Dev.* I, bl. 314, II, bl. 174.

4) Volgens mijn HS. D. Zie over beide gestichten *Oudh. van Dev.* II, bl. 186.

Op kleinen afstand van Nordhorn in het Bentheimsche, nabij onze grenzen, ligt nog heden in een liefelijk oord een uitgebreid kloostergebouw, dat eerst in den aanvang der tegenwoordige eeuw van zijne bewoners verlaten en sinds, met zijne schoone kerk en hoogst belangrijke boekerij [1], prijs gegeven werd aan eene verwaarloozing, die den grafelijken bezitter van het huis tot oneer is. Dit klooster, Mariënwolde of Frenswegen geheeten, werd in 1394 gesticht door den reeds vroeger vermelden cureit Everard van Eze van Almelo, een baccalaureüs der physica, die beroemd werd als een hoogst ervaren geneesheer en uitmuntend zielverzorger, en tevens als een bekeerling van Geert Groote en vriend van Florens Radewijns en Johannes Brinckerinck, die de zaak der broeders van Deventer en de onderneming der monniken van Windesheim met zijne beste krachten steunde [2]. Nadat dit convent in de windesheimer-congregatie opgenomen was — het geschiedde nog vóór 1402 — werd het alras een harer meest geëerde gestichten, van waar de reformatorische geest zich verbreidde door Westfalen, Saxen en de Rijnstreken [3]. De man, wien het boven anderen dezen roem te danken had, was de voortreffelijke prior Hendrik Loeder, die in 1404 te Windesheim zijne gelofte deed [4],

1) De boekerij van Frenswegen, die ik vóór een tiental jaren aan ongedierte en vocht prijsgegeven zag, werd vóór eenigen tijd naar Steinfurt overgebragt. Mijn verzoek, vóór de overbrenging aan den eigenaar gedaan, om gelegenheid tot bekendmaking met den inhoud, werd — het was de éénige teleurstelling van dien aard, mij bij de voorbereiding tot dezen arbeid te beurt gevallen — van de hand gewezen. Mogen anderen, na de verplaatsing der verzameling, waarin blijkens een geschreven catalogus, mij sedert toegekomen, codices met geschriften van Geert Groote, Thomas a Kempis enz. voorhanden zijn, gelukkiger wezen dan ik!

2) Zie *Joh. Brugman*, I, bl. 24, en boven, II, 1, bl. 335.

3) *Chron. Windes.* p. 99, 162 s.; *Chron. mont. s. Agn.* p. 160. Vgl. vooral Jungius, *Hist. comitat. Benthem.* p. 312 ss. en Visch, *Gesch. van het graafschap Bentheim*, Zwol 1828, bl. 140 vv. Laatstgen. schrijver had het gebruik van een HS. van 1483, uit het klooster Frenswegen afkomstig, waarin eene biografie van Everard van Almelo en eene kronijk van het gesticht. De biografie berust in copij onder de nagelaten papieren van den hoogl. N. C. Kist, en ligt thans voor mij.

4) Volgens de lijst in het vroeger (bl. 208 n. 1) vermelde HS. Zie over H. Loeder vooral *Chron. Windes.* p. 534 ss. Vgl. Delprat, bl. 54, 219 v.

en later naar Frenswegen toog. Aan zijnen ijver vooral was het toe te schrijven, dat de congregatie de conventen van Ezingen[1] in Oost-friesland, van Bodingen[2] in het hertogdom Berg en van Wittenberg in Saxen[3] aanwon. Ongeveer ten zelfden tijde, waarin laatstgenoemd gesticht de hervorming aannam, werd haar een twaalftal kloosters toegevoegd, die gezamenlijk het vroeger vermelde kapittel van Nuis bij Dusseldorp uitmaakten. De bewoners van het convent te Nuis, dat in diep verval was geraakt, hadden sinds den aanvang der vijftiende eeuw teekenen van een beteren zin gegeven. Everard van Almelo zette zich daarop met hen in betrekking en moedigde hen aan in hunne goede voornemens. Sinds dien tijd werd de wensch bij hen levendig, om zich met Windesheim te vereenigen, wat na langdurige onderhandelingen tusschen de jaren 1430 en 1434 geschiedde. Of de regulieren van Bethlehem bij Doetinchem, die met de utrechtsche en zwolsche zich vroeger aan het kapittel van Nuis hadden verbonden[4], al aanstonds, bij de oplossing van dit ligchaam in de windesheimsche congregatie, zich onder de tucht der laatstgenoemde stelden, durven wij niet beslissen. Zeker is het, dat zij voorshands zwarigheid maakten, daar zij den titel van proost, die hun kloosteroverste droeg, niet wilden opgeven voor dien van prior, dien het generaal-kapittel van Windesheim als den alleen wettigen aanmerkte[5].

De man, die meer dan al hare overige leden den opgang, dien de congregatie van Windesheim in Duitsch-

1) *Chron. Windes.* p. 184 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 138.

2) *Chron. Windes.* p. 186 s.; *De ref. monast.* bij Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 479 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 139. Vgl. Gobelinus Pers. *Cosmodr.* Francof. 1599, p. 286 s.

3) *Chron. Windes.* p. 201; *De ref. monast.* p. 488 ss.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 140.

4) Zie boven, bl. 115.

5) Wij volgen in onze berigten aangaande de zamensmelting van het kapittel van Nuis met dat van Windesheim *Chron. magn. Belg.* ed. Pistor. p. 347 ss., dat door Nijhoff (*Bijdragen*, IX, bl. 34, waar men leest, dat de vereeniging in 1454 plaats had) niet gebruikt werd. Volgens *Chron. Wind.* p. 202, geschiedde zij reeds vóór of in 1430. Het verschil der tijdsopgave zal wel een gevolg zijn van de langdurige onderhandelingen, die vermoedelijk ook veroorzaakten, dat de pauselijke bekrachtiging zóó lang uitbleef.

land maakte, bevorderde, was de naïeve auteur der kronijk van de vergadering, die èn door die kronijk èn door zijne uitvoerige beschrijving van de kloosterhervorming in Westfalen, Saxen, Thuringen en naburige landen, ons in staat heeft gesteld, in bijzonderheden kennis te nemen van den invloed, dien zijne broeders, en hij zelf met en boven hen, op de toenmalige monniken- en nonnenwereld uitgeoefend hebben. Johannes Busch[1] werd in 1399 te Zwol geboren uit eene familie, die naauwe vriendschapsbetrekking met Geert Groote had onderhouden. In de beroemde school zijner geboorteplaats met de beginselen der grammatica, logica en zedekunde bekend geworden, vertrok hij als een volwassen jongeling naar Windesheim, waar hij in 1419 zijne gelofte deed, en na eenige jaren het ambt van sacristie-bewaarder bekleedde. Daar men hem algemeen hoogachtte, en van zijn ernst en geschiktheid voor het groote werk der broederschap volkomen overtuigd was, bezigde men hem sedert 1429 herhaalde malen tot het invoeren der reformatie in oudere conventen[2], of tot het stichten van nieuwe, totdat men hem in 1437 naar het reeds vroeger hervormde klooster te Wittenberg zond, waar hij tot onderprior werd verheven. Aan de bewoners van dit convent had het concilie van Bazel reeds in 1435 de vereerende maar moeijelijke taak opgedragen, om in vereeniging met de congregatie van Windesheim al de gestichten der augustijnen in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen van Hildesheim, Halberstad en Verden te reformeren[3]. Het werd de roeping van Busch, aan dien arbeid zijne beste krachten

---

1) De biografie van Joh. Busch kan opgemaakt worden uit zijn *Chron. Windes.* en vooral uit zijn boek *De reform. monast.*, dat Leibnitz in het licht gaf, en dat evenzeer als het *Chronicon* eene nieuwe uitgave behoeft. Eene monografie over den hoogstmerkwaardigen man is voor de geschiedenis van onze en de duitsche kerk zeer wenschelijk. Eene verdienstelijke proeve werd reeds geleverd door mijn voormaligen leerling J. W. Bok, in den *Kalender* voor 1856, bl. 159 vv. Gieseler, II, 4, s. 272, heeft met een woord van Busch gewag gemaakt.

2) Zie boven, bl. 217.

3) Zie de volmagt bij Busch, *De reform. mon.* bij Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 486 s.

te besteden, en hij heeft het gedaan met eene inspanning en beleid, eene volharding en gelukkigen uitslag, die hem zelven evenzeer als der windesheimer-vergadering tot eer waren.

In 1439 vertrok Busch van Wittenberg naar het nabij Hildesheim gelegen klooster Sulta [1], waar hij de reformatie invoerde onder omstandigheden, die een man van minder zedelijke kracht — de onwillige monniken dreigden hem bij herhaling den dood — moedeloos zouden gemaakt hebben [2]. Toen hij van Sulta uit de hervorming ook in het convent Neuwerk bij Halle ondernomen had, werd hij aldaar tot proost aangesteld, in welke betrekking hij tevens een aartsdiakonaat van aanmerkelijke uitgebreidheid had te besturen [3]. Hij aanvaardde dit ambt in 1448 en reformeerde sedert alle kloosters onder zijn regtsgebied en vele daarbuiten, en dat niet alleen gestichten van zijne eigene orde maar ook van de benedictijnen, premonstreiters en anderen, daarbij trouw geholpen door de kloosterlingen van Windesheim, Frenswegen, Bodingen, Diepenveen, Bronope enz. [4] Uit de regulieren-conventen in zijne naaste omgeving, dertien in getal, vormde hij het kapittel van Neuwerk, dat door Nikolaas van Cusa goedgekeurd en door den paus met al de privilegiën van Windesheim werd begiftigd. Nu werden ook pogingen aangewend, om beide congregatiën te doen zamensmelten, waartoe Busch zelf naar eene kapittelvergadering te Windesheim werd afgezonden, maar die pogingen mislukten, daar aan de prelaturen der kloosterlingen van de huizen van Neuwerk ambten waren verbonden, pastoraten enz., wier waarneming, volgens de strenge beginselen der windesheimer-kapitteloversten, niet strookte met hunne statuten.

1) Zie over Sulta Zunggus, p. 842 van het boven, bl. 114 n. 1, verm. werk.

2) Zie de gedetaillieerde berigten van Busch, *De reform. mon.* p. 491 ss.

3) *De reform. monast.* p. 500 ss.

4) Berigten aangaande de door Busch in vereeniging met de windesheimer-kloosterlingen ingevoerde reformatie bij de benedictijnen, premonstreiters enz. vindt men *De reform. monast.* p. 836 ss. Zij worden aangevuld door andere in mijn HS. D, die vooral de niet altijd aangename ervaringen van sommige nonnen van Diepenveen in de duitsche benedictijner-conventen vermelden.

Toch werden zekere verbindtenissen aangegaan, die eene belangrijke beteekenis hadden. Terwijl Busch zorgde, dat in de onder zijn bestuur staande gestichten de leefwijze der monniken van Windesheim stipt nagevolgd werd, deed hij door zijne congregatie de windesheimer-statuten overnemen, nadat zij in enkele bijzonderheden wijziging hadden ondergaan. Bij de kapittel-vergaderingen, die jaarlijks door die van Neuwerk gehouden werden, zouden de broeders van Windesheim regt op deelneming aan de beraadslagingen hebben, en tevens kon men hen dáár tot visitatoren der onderhoorige conventen benoemen. Omgekeerd zouden de kapittel-vergaderingen te Windesheim om de drie jaren door eenige afgevaardigden van Neuwerk worden bijgewoond, opdat zij dáár getuigen waren van de handelingen en besluiten, en in overleg traden over onderlinge en bijzondere belangen.[1].

In 1455 deed Busch, ten gevolge van oneenigheden met den aartsbisschop van Maagdenburg, afstand van zijne proostdij. Nu bragt hij de vier volgende jaren in de conventen te Windesheim, Bronope en Diepenveen door, waar hij zich met de kloosterdienst bezig hield en met het schrijven zijner kronijk[2]. Maar in 1459 andermaal naar Sulta geroepen, om er het prioraat weder op zich te nemen, hervatte hij zijne reformatorische ondernemingen, zoo mogelijk met nog grooteren ijver dan te voren. Lunenburg, Holstein, Brandenburg, Westfalen, Thuringen, Saxen en andere gewesten zagen hem, in zijne kar gezeten, van tijd tot tijd het land doortrekken, hetzij om de reformatie, waar zij nog niet bestond, in te voeren, of haar in gestichten, waar men haar reeds aangenomen had, te bevestigen. Bij al zijn arbeid, die vaak van groot bezwaar en niet zelden van gevaar vergezeld ging, bleef hij een man van frisschen moed en helderen geest, altijd gereed om anderen te dienen met raad en daad, en menigen dwalende met teedere zorg of gepasten

1) *De reform. monast.* p. 821 s.; *Oudh. van Dev.* II, bl. 108 vv.

2) *De reform. monast.* p. 502 ss. Hij voleindigde zijn *Chronicon* in 1464 te Sulta. Zie den proloog, op het slot.

ernst op den weg der bekeering leidende. Toen hij in hoogen ouderdom zijne ligchaamskrachten voelde minderen, vatte hij, ook op aansporing der broederen in het convent van Windesheim, de pen op, om zijne bedrijven en rijke ervaringen te boek te stellen[1]. Hij deed het met een kinderlijk welbehagen, dat wij, zij het soms ook zelfbehagen geweest, naauwelijks kunnen laken bij de herinnering aan de grootheid zijner verdiensten. Toen hij als tachtigjarig grijsaard in 1479 te Sulta stierf[2], mogten de mannen van Windesheim er op roemen, dat de huizen hunner congregatie de sieraden waren van de kloosterwereld in de meeste bisdommen van Duitschland en België, ja zelfs in de dioecesen van Bazel en Straatsburg[3]. Die verbazende uitbreiding had zij te danken aan verschillende omstandigheden en veler krachtsinspanning, maar aan niets meer dan aan den onbegrensden ijver en het goed beleid van Johannes Busch.

De bewerkers der kerkgeschiedenis, die de aandacht vestigden op de kloosterreformatiën der vijftiende eeuw, plegen de stelling voor te dragen, dat al deze hervormingen, hoezeer veelbeteekenende, toch in het algemeen onvruchtbare pogingen zijn geweest, waardoor het verderf, dat in de kloosterwereld heerschte, wel openbaar gemaakt, maar geenszins geweerd werd. Wij gelooven, dat die stelling aanmerkelijk gewijzigd moet worden, niettegenstaande men haar ontleend heeft aan de getuigenis van tijdgenooten. Het is waar, dat een ons onbekende kronijkschrijver der vijftiende eeuw, met het oog op de ondernemingen van een Bernardinus, Johannes de Capistrano en anderen, geklaagd heeft, dat de kloosterreformatiën wel zeer menigvuldig waren, maar dat „bijna geene" eene duurzame verbetering aanbragten, „daar de kloosterlingen na den dood der eerwaardige vaderen tot hun vorigen

1) Zie de præfatie bij Leibnitz, l. l. p. 963 s.
2) Zie de aanteek. bij Leibnitz, l. l. p. 971.
3) De zestien bisdommen, waarin de windesheimer-kloosters verspreid lagen, vindt men opgegeven in *Chron. Windes.* p. 205 s. Later telde men één en twintig dioecesen.

staat van verkwijning terugkeerden." Het is ook waar, dat andere kronijkschrijvers de woorden van dien auteur letterlijk overnamen, waarin men een bewijs mag zien, dat zij hun inhoud bevestigd wilden hebben [1]. Maar men wachte zich, daaruit af te leiden, dat op den arbeid van ernstige mannen als de genoemden, of op dien van een Brugman, een Johannes Busch en zoovelen als zich met hen vereenigden, om hetzelfde doel te bereiken, geenerlei zegen zal gerust hebben. Een ander tijdgenoot, Frederik van Heilo, schreef tusschen de jaren 1452 en 1455 over hetgeen kort te voren door Nikolaas van Cusa en zijne bijstanders ten behoeve der abdijen te Utrecht, Egmond en Rijnsburg was gedaan, en het is duidelijk, dat hij de hervorming, die aldaar beproefd was, als eene mislukte beschouwde. Maar waarom meende hij, dat zij mislukt was? Omdat hij alle kloosterreformatie zijner dagen in het algemeen als gevolg van een vergeefsch streven aanmerkte en ganschelijk geen heil van haar beleefde?.. Voorzeker niet! Hij verklaarde het verschijnsel, dat hij betreurde, door eenvoudig de gezonde opmerking te maken, „dat eene verbetering, waartoe zij, die te verbeteren zijn, geene vrijwillige toestemming geven, geen blijvend fundament kan hebben" [2]. Hij koesterde derhalve de overtuiging, dat de hervormingsproef, die te Utrecht, Egmond en Rijnsburg genomen was, een gansch anderen uitslag zou gehad hebben, zoo de zin der bewoners van de gestichten aldaar een andere ware geweest. Dat nu werkelijk een andere zin bij tal van kloosterlingen heerschte

---

1) »Circa hæc tempora reformatio magna plurimorum monasteriorum in diversis mundi partibus fuit. Et nota quod huiusmodi reformationes leguntur factæ, sed pene nulla remansit, quin solito more per secessum temporis ad pristinum relaberetur languorem post venerabilium patrum mortem." Gieseler, II, 4, s. 276, brengt deze woorden bij als eene in 1504 door Joh. Schiphower de Meppis afgelegde getuigenis, maar het was hem onbekend, dat zij uit oudere kronijken overgenomen zijn. Men vindt ze ook in het *Magn. chron. Belg.* ed. Pistor. p. 377, en in een HS. van de laatste helft der vijftiende eeuw, get. *Fasciculus temporum*, in de stadsboekerij te Arnhem. Zie *Catal. der openb. bibl. te Arnh.* bl. 244. Bij Schiphower zijn zij aan het jaar 1426, in den *Fasciculus* aan 1464 verbonden.

2) Zie bij Pool, t. a. p. bl. 156,

en vele niet „uit vrees voor de oversten" maar uit eigen beweging de reformatie aannamen, hebben onze mededeelingen genoegzaam bewezen. Waar dit geschiedde, werd inderdaad „een fundament" gelegd van gewigtige beteekenis: men vatte er het ideaal van het monachisme, dat de verwezenlijking van het hoogste christenleven zou zijn, bij vernieuwing in het oog, en bond zich met grooter naauwgezetheid aan de regelen der orden, waaraan in spijt van het wettische standpunt, waarop hunne stellers hadden gestaan, belangrijke bestanddeelen der evangeliewaarheid niet ontbraken. Zoo deden de religieusen der vergaderingen van Windesheim en Sibculo en andere, en wij gelooven, dat men bezwaarlijk bewijs zal kunnen leveren, dat de christenheid ooit beter monniken en nonnen dan deze bezeten heeft. Naar onze meening is het er zóó verre van af, dat de kloosterreformatiën der vijftiende eeuw een vruchtelooze arbeid zouden geweest zijn, dat wij integendeel stellen, dat zij voor het individuële leven van ontelbare religieusen de zegenrijkste gevolgen gehad hebben, en dat zij daarenboven het monachisme in het algemeen tot de hoogste ontwikkeling hebben opgevoerd, waarvoor het vatbaar was. Na deze ernstige pogingen, om langs monastieken weg een ideaal te bereiken, dat niet door uitwendige wetten en geschreven regelen, maar alleen door de magt van den vrijen en heiligen geest van het christendom verwezenlijkt kan worden, kon het monnikendom nog slechts ééne schrede voorwaarts maken. Het kon komen tot de erkentenis, dat het in zijn eigen wezen beginselen omdroeg, die afwijking waren van de christelijke waarheid en daarom een beletsel tegen het bereiken zijner eigene oogmerken. Die schrede heeft het destijds en ook later geenszins gewaagd; het zal haar eerst dan wagen, wanneer de tijd nadert, waarop het zelf van voor het aangezigt der menschheid voor altijd verzwinden zal. Maar wat het monnikendom in massa in de vijftiende eeuw niet bestond en kon bestaan, durfden toch vele monniken en nonnen in den loop der zestiende. Geestelijke kinderen van Bernardinus, Johannes

de Capistrano, Brugman, Busch en anderen — maar kinderen die hunnen ouderen boven het hoofd gewassen waren — wierpen zij pij en sluijer van zich, om met den augustijner van Wittenberg onder de stralen van zuiverder licht langs andere paden des christens hoogste heil te zoeken. Zouden die monniken en nonnen gedaan hebben, wat zij deden, zoo zij zonen en dochteren geweest waren van geestelijke vaders, die hun geenerlei geestelijk erfgoed hadden nagelaten, en leden van orden, in wier boezem de zucht naar kloosterreformatie nimmer opgekomen was? Voorzeker, het is geen toeval, dat juist onder de observanten van Franciscus en de regulieren der windesheimer-congregatie, in Duitschland, ons vaderland en elders, zich meer dan in andere kloosterfamiliën vele mannen hebben voorgedaan, die aan de verbreiding der groote kerkhervorming de gewigtigste diensten bewezen [1].

HOOFDSTUK XIV.

School en wetenschap [2].

§ 1.

Kapittelscholen.

Dezelfde wet der noodzakelijkheid, waardoor de kerk der voorgaande eeuwen verpligt werd, door de oprigting van scholen in hare gewigtigste behoeften te voorzien, drong haar ook in dit tijdvak de bestaande instellingen voor verstandelijke en zedelijke vorming harer leden, klerken en leeken beiden, in stand te houden en te vermeerderen. Sedert de dagen der kruisvaarten naar het oosten, gelijk wij vroeger zagen, werden ook onze

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 145 v., en Bok in den *Kalender voor de protest.* voor 1856, bl. 179 v.

2) Zie de boven, I, bl. 351 n. 1, geleverde literatuur-opgave, die uit onze volgende aanteekeningen aangevuld kan worden.

vaderen meer dan ooit bezield met den elders heerschenden kerkgeest. Waar die kerkgeest veld won, stichtte hij heiligdommen en priester-collegiën, kloosters en kloosterlijke vergaderingen, en waar deze gevestigd werden, konden inrigtingen voor onderwijs niet achterwege blijven, daar zij met haast waren te gronde gegaan, tenzij er door regelmatige aankweeking van klerken en religiensen voor hunne instandhouding gezorgd wierd. Zoo werden dan kapittel- en kloosterscholen ook in ons vaderland zeer vermenigvuldigd, maar nevens deze kwamen ook andere op, die, hoezeer zij vooral aan kerk en kerkelijken haar aanwezen te danken hadden en aan beiden steeds eigenaardige diensten bewezen, voor het leven der leekenwereld de hoogste beteekenis verkregen. Dezelfde kruisvaarten, waardoor de kerkgeest zich in den boezem der volksmenigte eene plaats verwierf, wekten de natie op, om in verschillende levenssfeeren naar hooger te streven. De zoogenaamde derde stand trad krachtig op met onze steden en hare burgerij; handel, nijverheid en kunstzin verspreidden meer dan vroeger hunne duizendvoudige zegeningen. Het volk was uit den staat zijner kindsheid tot dien der jongelingschap opgevoerd en begon behoeften te gevoelen, die het vroeger niet kende. Het wenschte van den schat der beschaving en wetenschap, waarvan de hoofdsom tot nog toe bij de geestelijke en wereldlijke overheid berustte, zijn aandeel, en terwijl ginder, in Frankrijk, Italië en elders, de universiteiten ten behoeve van klerken en leeken beiden een licht van kennis en cultuur deden opgaan, toegankelijk voor alle standen, voor de zonen van burgers en armen naar de wereld zelfs, werden in steden en bevoorregte dorpen parochie- of gemeentescholen geopend, die, somtijds voortreffelijker dan de aanzienlijkste kapittel- en kloosterscholen, den leekenstand in staat stelden zijne begeerte naar hoogere vorming te voldoen. Was het de kerk geweest, die de natie opgekweekt had tot dien trap van rijpheid, waarop zij hare behoefte aan verdere ontwikkeling eerst regt kon beseffen, tot eere van diezelfde kerk mag ge-

zegd worden, dat zij vooral het ook geweest is, die het hare er toe bijgedragen heeft, om in die behoefte te voorzien. Van haar inzonderheid gingen de belangrijkste inrigtingen voor onderwijs uit, en hare bevoorregte leden, geestelijken en religieusen, leverden tot in de zestiende eeuw het grootste en niet het minst bruikbare contingent van leeraren aan alle scholen, van de nederige bijscholen in onze steden tot de universiteiten in den vreemde, die gezamenlijk voor ons volk zoo veel zegen droegen, als de aard van den middeneeuwschen geest, die in haar ademde, gedoogde.

Innocentius III deed in 1215, in navolging van een zijner voorgangers, Alexander III[1], in het vierde lateraan-concilie een besluit opmaken, dat voor de gansche christenheid gewigtig was. De paus klaagde, dat in vele bisdommen voor de aankweeking van geschikte kerkdienaren kwalijk gezorgd werd, en dat tal van jongelingen beroofd waren van de mogelijkheid om wetenschap op te doen, naardien het in de scholen der kerk òf aan leeraren ontbrak òf aan gelegenheid tot het genot van kosteloos onderwijs. Hij bepaalde daarom, dat voortaan niet alleen bij alle kathedralen maar ook bij alle andere kerken van aanzien — men denke vooral aan de kapittelkerken — magisters zouden aangesteld worden, die, van wege de kerk met genoegzaam inkomen voorzien, de klerken of de jongeren der gemeenten gratis in de grammatica en andere wetenschappen zouden onderrigten, en dat daarenboven bij iedere kathedraalschool „een theoloog" moest wezen, die priesters en lagere geestelijken onderwijs in de heilige schrift (in sacra pagina) zou geven en vooral in hetgeen tot de zielverzorging behoorde[2]. Dat aan deze voorschriften, met uitzondering van het laatste, den theoloog bij de kathedraalschool betreffende, ook bij onze voorvaderen in het algemeen gevolg gegeven werd,

---

1) Zie Landriot, *Recherches hist. sur les écoles littér. du christianisme*, Brux. 1852, p. 134.

2) Zie bij Harduinus, VII, p. 30; vgl. Theiner, *Gesch. der geistl. bildungs-anstalten*, Mainz 1835, s. 74.

is zeker. Tot in de zestiende eeuw hadden onze ongeveer zestig collegiaal-kerken, die door de voornaamste gewesten van ons land verspreid lagen, zelfs de minbeduidende niet uitgezonderd [1], ieder hare kapittelschool, waarin één, doorgaans meer docenten, grammatica en andere wetenschappen onderwezen, niet slechts voor gegoede maar ook voor arme leerlingen, die òf voor kerk en klooster òf voor de maatschappij werden opgevoed. Van de lotgevallen en inrigting van verreweg de meeste dezer scholen is ons echter weinig of niets bekend. Alleen van die der domkerk te Utrecht en der Lebuïnuskerk te Deventer zijn eenige berigten tot ons gekomen, die belangstelling verdienen.

De kathedraalschool te Utrecht, die in het voorgaande tijdvak wijd en zijd bij de christenheid een welverdienden roem genoot [2], wist tot in de elfde eeuw en later haren goeden naam op te houden. Reinerus van Luik, die het leven van haren vroeger vermelden leeraar Wolbodo beschreef, achtte haar in de twaalfde nog eerwaardig om hare verdiensten jegens den bloei van alle „goddelijke en menschelijke leervakken [3]," en toen keizer Hendrik IV eene goede opleiding begeerde voor zijn zoon en opvolger, Hendrik V, plaatste hij hem te Utrecht [4]. Dat mannen als onze bisschop Adelbold, Willem I en Koenraad, die om hunne algemeene beschaving geprezen werden, op den staat der inrigting een gunstigen invloed uitoefenden, willen wij gaarne gelooven [5], en hetzelfde veronderstellen wij van sommige onzer latere kerkvoogden, Willebrand, die in spijt van zijn soldatesk karakter, blijkens tot ons gekomen proeven, wetenschap en letteren

---

1) Vgl. boven, II, 1, bl. 345 vv. Het kapittel van St. Oedenrode in N. Brabant, dat waarschijnlijk niet meer dan acht præbenden had, verkreeg in 1248 zijn scholasticus. De school kan ouder geweest zijn. Zie Coppens, *Nieuwe beschr. van het bisdom van 's Hertogenb.* III, bl. 130 vv.

2) Zie boven, I, bl. 351 vv.

3) *Vita Wolbod.* Mabill. *Acta SS. Ord. Ben.* Sæc. VI, 1, p. 158.

4) Zie het diploom bij Matth. *Fund. eccl.* p. 133.

5) Voor de positieve berigten van Buddingh (*Gesch. van opv. en onderw.* I, bl. 27) aangaande de uitbreiding en bloei der utrechtsche school onder Adelbold, Bernulf, Koenraad enz. ken ik geene bewijzen.

waardeerde, Jan van Arkel, Floris van Wevelinkhoven, David van Bourgondië en anderen, die op verschillende wijzen hunne liefde voor de intellectuële en morele vorming hunner tijdgenooten openbaarden. Intusschen wachte men zich, van dien invloed te hoog te denken! De magt onzer bisschoppen over het kathedraal-kapittel was geenszins eene onbeperkte, en de geest, die de leden dezer corporatie bezielde, nadat het seculiere leven der domheeren het kanonieke vervangen had, een gansch andere dan in de dagen van abt Gregorius of bisschop Radboud. Dat de domschool tot het jaar 1586, toen zij met de overige kapittelscholen van Utrecht op last van den magistraat der stad gesloten werd [1], hare leerlingen had, valt niet te betwijfelen, en dat die leerlingen doorgaans een onderwijs genoten, waardoor zij al ligt in staat gesteld werden op voldoende wijze aan de geringe eischen, die de kerk aan de wetenschap harer priesters deed, te beantwoorden, mogen wij veilig vaststellen. Voor het overige echter achten wij het waarschijnlijk, dat ook zij, gelijk de meeste kathedraalscholen van Europa [2], in de laatste helft van dit tijdvak in een toestand verkeerde, waarin zij met andere instellingen voor onderwijs, die intusschen opgekomen waren, vooral de universiteiten, maar ook zelfs met sommige parochiescholen, in de verte niet mogt vergeleken worden. Een blik op haren algemeenen staat gedurende de veertiende en vijftiende eeuw — van dezen is ons iets meer bekend dan van hare uitwendige lotgevallen en de vruchten, die zij afwierp — zal het gezegde genoegzaam bevestigen.

De statuten van ons domcollegie, die ons reeds zoo vele diensten bewezen [3], en andere documenten van den ouden dag leeren, dat ook bij ons kathedraal-kapittel, evenzeer als bij andere corporatiën van dien aard [4], een

---

1) Zie *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1865, bl. 560.

2) Zie Theiner, a. a. o., en Schmidt, *Gesch. der pædagogik*, II, s. 216 f.

3) Zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1.

4) Zie Heppe, *Das schulwesen des mittelalters*, Marb. 1860, s. 20.

misbruik was ingeslopen, dat veelzins tot nadeel van de school moest strekken. De verzorging der inrigting, die vroeger bij den bisschop en de leden des kapittels was, zoodat van laatstgenoemden meerdere zamen als onderwijzers bij haar optraden [1], was bijna uitsluitend in handen van den scholaster gekomen. Daar deze tevens cantor en secretaris van het kapittel en dien ten gevolge met ambtsbezigheden overladen was [2], laat het zich begrijpen, dat hij zich weinig of niet met de schooldienst inliet, en zich vergenoegde met eėn algemeen toezigt over haar te houden. Inderdaad werd dan ook door zijne broeders, de domheeren, niet meer van hem geëischt. Hunne statuten bepaalden eenvoudig, dat hij de school van een rector had te voorzien en de scholieren van de voor de kerkdienst benoodigde boeken, terwijl hij daarenboven belast was met het aannemen van de leerlingen, die toegelaten wenschten te worden, en met de examinatie van de eigenlijke kweekelingen voor de corporatie, voordat zij tot hunne emancipatie van de school kwamen [3]. Daar de aanstelling van den rector, hoezeer zij door den deken en het kapittel bekrachtigd moest worden en dezelfde magten haar konden vernietigen [4], geheel van den scholaster afhing, en deze den rector huurde of de school met hare inkomsten aan hem verpachtte [5], kon het naauwelijks uitblijven, dat er te dikwerf scholarchen optraden, die hun ambt minder te danken hadden aan hunne geschiktheid dan aan de voor den scholaster voordeelige finantiële schikkingen, waartoe zij zich lieten vinden. De afhankelijke stelling, waarin de rectoren zich bevonden, was voor mannen van edele natuur vernederend en voor onedelen gevaarlijk. Dat er onder hen geweest zijn, die, òf door nood òf door hebzucht gedrongen, er toe kwamen

---

1) Zie boven, I, bl. 353 v.

2) Zie boven, II, 1, bl. 287. De vereeniging van het ambt van cantor met dat van scholaster was volgens kerkregt veroorloofd. Zie de synodaal-besluiten van Willem II in *Bat. s.* II, bl. 265.

3) *Statuta eccl. Traiect.* Zie Matth. *De nobil.* p. 622.

4) Zie het eedsformulier bij Matth. *De nobil.* p. 625.

5) Zoo geschiedde doorgaans bij de kapittelscholen. Zie Heppe, a. w. s. 21.

hunne leerlingen bij alle gelegenheden met geldelijke afpersingen te kwellen, achten wij waarschijnlijk, als wij opmerken, dat hetzelfde maar al te zeer bij de aan den dom grenzende kapittelschool van St.- Salvator plaats had [1].

Wanneer een rector zijne aanstelling van den scholaster verkregen had en deze door het kapittel bevestigd was, moest hij voor dat collegie een eed afleggen, waarbij hij trouw beloofde aan zijne roeping. Hij zou de choralen en scholieren in kerk en school onder goede tucht houden, hen onderwijzen in goede zeden en wetenschap, hen aanmanen om vlijtig ter school te komen, zorgen dat althans tot de knapen, die in het choralenhuis woonden, geene verdachte vrouwen werden toegelaten, enz [2]. Van den dag, waarop hij zijn post aanvaardde, berustte de gansche schoolverzorging op hem. Hij stelde de noodige assistent-onderwijzers aan, die hij hoofdzakelijk uit zijne meergevorderde discipelen vond, en oefende „met stok en roede bij ligtere uitspattingen" der jongeren zijne „jurisdictie", terwijl hij bij zwaardere overtredingen der jeugd het gezag van den scholaster inriep [3]. Zijne leerlingen bestonden in de eerste plaats uit de „gebeneficiëerde scholieren", die bepaaldelijk tot het kanonikaat bij het kapittel werden opgeleid, en uit de choralen, die het choralenhuis bij den dom bewoonden; daarbij kwamen de overige discipelen, zoovele op hun verzoek door den

---

1) Zie het diploom van 1399 bij Matth. *Fund. eccles*. p. 69 s.

2) Zie Matth. *De nobil*. p. 625. Men vergelijke de anders luidende eedsformule voor de rectoren te Deventer, bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 306.

3) Zie de uit de *Statuta* overgenomen plaats bij Matth. l. l. In de HSS., die ik gebruikte, lees ik, behalve de door Matthæus medegedeelde woorden, ook de volgende: »in choro et extra chorum [rector] scolares in disciplina scolastica et moribus [habet] informare, mendicantes scolares et chorales sine exactione qualibet docere et per alios scolares bono modo fovere." Van de zoogenaamde bachanten (reizende studenten, die jongere onder hun toezigt hadden en met hen tijdelijk deze of gene school bezochten; zie Brüstlein, *Luther's einfluss auf das volksschulwesen*, Jena 1852, s. 11, en vooral Muther, *Aus dem universitätsleb. im zeitalt. der reform*. Erlang. 1866, s. 9 ff., waar men een treffend beeld van die lieden geteekend vindt) vond ik in onze bronnen geen gewag gemaakt.

scholaster waren toegelaten [1], zonen der inwoners van Utrecht en naburige plaatsen, waarvan de meeste wel voor het klerikaat werden opgevoed. Onder de niet gebeneficiëerde leerlingen bevonden zich bedelknapen (mendicantes), die, in middag- en avonduur langs de straten omzwervende, van de barmhartigheid der burgers hun dagelijksch levensonderhoud vroegen, en van den rector, zoo hij zijne instructie volgde, kosteloos onderwijs ontvingen [2]. Wanneer gebeneficiëerde scholieren krank werden, riep men te hunnen behoeve den daartoe aangewezen kanonik (presbyter animarum) in, en wanneer zij stierven, werd volgens oude bepalingen voor hunne eerlijke uitvaart gezorgd [3]. Die, na de school doorloopen te hebben, door den scholaster voor het lidmaatschap in het kapittel bekwaam bevonden en uit de school ontslagen was, lag onder de verpligting om den kanoniken, misschien ook den rector, een goeden maaltijd (bonum prandium) te verschaffen [4].

Van de scholen onzer buiten de stad Utrecht gevestigde collegiaal-kerken was die van het kapittel te Deventer eene der oudste. Hare geschiedenis vóór het midden der veertiende eeuw is onbekend. Te dien tijde echter werd van wege het kapittel eene verordening uitgevaardigd, die ons leert, dat zij toen, even als de domschool, haren rector bezat en daarenboven eenige lectoren, die gezamenlijk de schooljeugd onderwezen en met haar de koordienst waarnamen [5]. Ongeveer in hetzelfde tijdsgewricht begonnen de broeders des gemeenen levens zich hare belangen aan te trekken, waarna zij allengs tot hoogeren bloei kwam. Wat Geert Groote en Florens Radewijns, die voor een

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 289, 294.
2) Zie voorg. bl. n. 3.
3) *Statuta eccl. Traiect.* Zie ook bij Matth. *De nobil.* p. 619. Reeds bisschop Dirk van der Are had door eene synodale bepaling voor de decente begrafenis der scholieren gezorgd. Zie Lat. *Bat. s.* I, p. 153.
4) Zie het diploom van 1321 bij Matth. *Anal.* II, p. 309 s., en bij Dodt, *Archief*, III, bl. 358 v.
5) Zie het stuk bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 304.

tijd haar bestuurder was [1], voor hare leerlingen waren en deden, hebben wij vroeger vermeld. Volgende rectoren, Willem Vreden en de door Thomas a Kempis zoo hoog vereerde Johannes Boom en Johannes van Gulik, waren hare sieraden [2]. Eerst na het midden der vijftiende eeuw echter bereikte de inrigting het toppunt harer ontwikkeling, nadat Alexander Hegius [3] haar voorstander was geworden. Aan de verdiensten van dezen beroemden humanist, wien men de herleving en verbreiding der klassieke studiën in ons vaderland en in geheel noordelijk Europa dank weet, was het voornamelijk toe te schrijven, dat het getal harer leerlingen, die gelijktijdig onderrigt genoten, tot twee en twintig honderd opklom [4]. Aan de zijde van Hegius traden sommige broeders van het gemeene leven als docenten op, en onder deze Johannes Sintius van Delden. Laatstgenoemde was in het oog zijner tijdgenooten doorgeleerd in de latijnsche en grieksche talen, en maakte zich met Hegius verdienstelijk door zijne pogingen tot verbetering van de verouderde leermethode [5]. Mogt de school er omstreeks den uitgang der veertiende eeuw en later roem op dragen, dat zij discipelen als Gerard Zerbolt, Gerlach Peters, Thomas a Kempis, Nikolaas van Cusa en anderen voortbragt, eene eeuw daarna, in de dagen van Hegius en Sintius, had zij het voorregt van Erasmus onder hare leerlingen te tellen en anderen, die, hoewel minder vermaard dan deze, door hunne geleerdheid en beschaving tijdgenoot en nageslacht belangrijke diensten hebben gedaan. Tot in de eerste helft der zestiende eeuw bleef zij eene der meest vruchtbare scholen van ons gansche vaderland,

---

1) Dumbar, a. w. I, bl. 306; vgl. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 31. De stelling »dat Geert Groote in zijn eigene woning een instituut opende," hoezeer dikwerf en ook door De Gelder in zijn belangrijk geschrift, *Welgev. op het lager onderwijs*, Leid. 1856, bl. 2, herhaald, kan, naar ik meen, door geen berigt der oudheid gestaafd worden.

2) Zie Delprat, t. a. p. bl. 68.

3) Zie over hem Molhuysen, *Overijss. almanak*, 1852, bl. 37 vv.

4) Zie Heymricius in Dumbars *Anal.* I, p. 413, en Delprat, bl. 71.

5) Zie Delprat, bl. 70.

hoezeer zij in het oog onzer landgenooten, die het oude geloof vasthielden, noodzakelijk hare eere verliezen moest, toen sedert het jaar 1525 mannen als hare bestuurders optraden, die der nieuwe leer toegedaan waren. Tot deze behoorde Gijsbrecht Langerak (Longolius), de vriend van Melanthon en de uitgever van Plautus, Philostratus en een grieksch lexicon, en Ludolf Helm Kuiper (Pithopæus), die door vreemde geleerden geprezen werd om zijne kennis van de grieksche letterkunde en om den invloed, dien hij en zijn zoon op hare verlevendiging uitoefenden [1].

---

§ 2.

Kloosterscholen.

De kloosterscholen van dit tijdvak bleven, voor zoover het verval der orden vóór de vijftiende eeuw zulks gedoogde, aan hare naaste bestemming beantwoorden. Zij waren opvoedingsinrigtingen vooral voor aanstaande religieusen van beide sexen. Maar voor eene hoogere ontwikkeling betoonden zij zich weinig geschikt, gelijk dit van het gansche karakter des kloosterdoms, waarbij afscheiding van de wereld een hoofdbeginsel was, verwacht moest worden. De schoolzaak kan slechts bloeijen onder de beschutting der vrijheid en onder den invloed van velerlei elkander kruisende rigtingen der geesten in het volle menschenleven, en aan beide magten werd binnen de sfeer van het monachisme geene genoegzame plaats ingeruimd. Van alle scholen, die in onze ongeveer vijfhonderd kloosters en kloosterlijke vergaderingen gevestigd zijn geweest, hebben slechts enkele in onze geschiedenis eenigen naam verworven, en die enkele waren òf stichtingen van de broeders des gemeenen levens zelve, die om hun betrekkelijken vrijheidszin en wereldlijk karakter door de eigenlijke religieusen zoozeer verdacht werden, òf stichtingen wier bewoners, hoezeer binnen kloostermuren besloten, met genoemde broeders en hunne

---

1) Zie Delprat, bl. 72 vv.

geestverwanten in meer of min levendig verkeer stonden.

De lotgevallen der scholen van onze oudste en beroemdste abdijen, die te Foswerd, Egmond, Utrecht, Staveren, Oostbroek enz., liggen tot heden bijna geheel in het duister. Dat zij allen schoolinrigtingen bezaten — kleine kloosters zelfs hadden de hare, b. v. het nonnenconvent Jesse [1] en dergelijke — valt niet te betwijfelen, hoewel er voor het bestaan van de meeste naauwelijks bewijs is te vinden. Van de abdij van Egmond alleen weten wij, dat zij eenige præbenden ten behoeve harer monniken-scholieren bezat, wier belangen omstreeks 1257 nader geregeld werden [2]. De term monniken-scholieren (monachi pueri scolares), die aanstaande religieusen des huizes aanduidt, wettigt het vermoeden, dat benevens deze ook andere discipelen waren opgenomen, knapen die voor het klerikaat werden opgeleid, en misschien enkele zonen van onzen adelstand, die, even als zijne dochteren te Rijnsburg, dáár met eenige beginselen van wetenschap en kunst werden bekend gemaakt. Wat wij later over de beoefening der letteren en de uitbreiding van de boekerij in de abdij zullen melden, zal de gissing staven, dat hare school, althans van tijd tot tijd, zekeren welstand zal genoten hebben. Omstreeks den uitgang der veertiende eeuw bezat zij ook bij de parochiekerk te Egmond eene school, waarvan de rector door den abt, den collator der kerk, plagt aangesteld te worden. Nadat er tusschen den abt en den heer van Egmond over dit regt zware strijd was ontstaan — laatstgenoemde had op eigen gezag een schoolmeester benoemd en zijnen onderdanen „op straffe des doods en verlies van goederen" verboden, hunne kinderen onder den rector van den abt te plaatsen — werd het geschil door den graaf ten voordeele van den kloostervoogd beslecht [3].

Weinig meer dan van de abdijschool te Egmond weten

1) Zie het door Cæsarius van Heisterbach verhaalde, in *Dial. miracul.* I, p. 196; vgl. boven, bl. 24.

2) Zie Joh. a Leid. ed. Matth. *Annal. Egmund.* p. 5. Vgl. boven, bl. 51.

3) Joh. a Leid. l. l. p. 78 s., 87.

wij van die te Wittewierum. De vrome en geleerde stichter van dit huis, Emo, die, in het laatst der twaalfde eeuw als magister van zijne studiën te Parijs, Orleans en Oxford weêrgekeerd, te Westeremden bij Appingadam, waar zijn broeder Addo pastoor was, aan het hoofd der veel bezochte parochieschool had gestaan, verloochende als abt te Wittewierum zijne beschaafde natuur niet. „Hij plaatste zijne wetenschap niet onder eene korenmaat," verzorgde de belangen zijner scholieren in het klooster „met den hoogsten ijver en den geest der liefde," en verblijdde zich daarbij in den bijstand van zijn prior Sifridus[1]. Onder zijn opvolger Menco was het getal der discipelen zoozeer toegenomen, dat eene splitsing tusschen de monniken-scholieren en de overige noodzakelijk werd bevonden. Men „verlegde", op last van den abt van Premontré, onder wiens oppertoezigt de abdij stond, „de studie der knapen" naar de parochiekerk te Westeremden[2], zoodat het klooster sedert, in overeenstemming met het oude gebruik, ook zijne buitenschool had voor jongeren, die voor het klerikaat of het leven in de maatschappij, maar niet regtstreeks voor de abdij zelve werden opgevoed[3].

Te gelijker tijd met de school te Wittewierum kwam die der abdij Mariëngaarde te Hallum tot zekere mate van bloei. Haar zesde abt, Sibrandus, die omstreeks 1230 het bestuur aanvaardde en om zijne kennis en beschaving wijd en zijd in eere was, opende bij of in het klooster eene openbare school (schola publica), en plaatste aan haar hoofd zekeren magister Frederik, die voor eene aanzienlijke jaarwedde in de morgenuren met zijne discipelen „de heidensche poëten en geschiedschrij-

1) Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 113, 115.
2) Anon. *Continuat.* Matth. l. l. p. 190.
3) Het klooster van Bonifacius te Fulda had reeds onder Rhabanus Maurus zijne »scola interior" en »exterior". Zie Heppe, a. a. o. s. 15. Uit de kloosters ging deze onderscheiding tot de kapittel-kerken over. Cramer meent haar ook bij ons kathedraal-kapittel te kunnen aanwijzen. Dat zij er in de oudste tijden aangenomen was, is mogelijk, maar Cramers bewijs is valsch. Zie boven, I, bl. 356 n. 1.

vers" en na het middagmaal Ambrosius, Augustinus en Hieronymus las. De toevloed der jongelingen, die Frederik wenschten te hooren, was aanzienlijk, en vele hunner werden goede klerken. Ook Jaricus, die Sibrandus als abt des kloosters opvolgde, was een zijner leerlingen. Men roemde hem om het gemak, waarmede hij zich van de latijnsche taal bediende, en om zijne poëtische gaven. Voordat hij de abtswaardigheid bekleedde, leefde hij in de later verdronken stad Grijn, waar eene parochieschool schijnt bestaan te hebben, waarvoor hij groote liefde betoonde [1].

Boven onze overige kloosterscholen is die der abdij van Aduard beroemd geworden, maar meer ten gevolge van het toevallig verblijf van eenige voortreffelijke geleerden binnen hare muren, dan wegens bekende vruchten van het daar gegeven onderwijs. Ook zij had reeds vroeg eene buitenschool, de roode-school geheeten, die, te Winsum, ten noorden van Aduard, gelegen, aan toekomstige conversen en monniken gelegenheid gaf, zich in de grammatica en andere beginselen van wetenschap te oefenen, en eene binnenschool, waarin de meer gevorderden onderwijs in de vrije kunsten en het kanonieke regt (artes et canones) ontvingen [2]. Nadat deze inrigtingen door den naam van Richard de Busto en Emanuël van Cremona [3] in de dertiende eeuw zeer gunstig bekend geworden waren, trokken zij nog in het midden der volgende vele leerlingen, van wie niet minder dan negen en twintig, volgens anderen negentig, in het jaar 1350 slagtoffers der toen heerschende pestziekte werden [4]. Haar toppunt van eere echter bereikte de binnenschool na het midden der vijftiende eeuw, toen de abdij wegens den toevloed van uitstekende geleerden, Wessel Gansfort, Alexander

1) Sibr. Leo, *Abbat. horti div. Virg.* Matth. *Anal.* V, p. 250 s.

2) Wij volgen hier het berigt in *Vit. et gest. abbat. Adwerd.* ed. Koppii p. 4. Dat van Alb. Hardenberg (*Vita Wesseli*, in Wesseli Gansf. *Opera* ed. Gron. 1614, p. 18) plaatst de hoogere school te Bedum. Waarschijnlijk ziet dit op later tijden.

3) Zie boven, bl. 22, en beneden, Hoofdst. XV, § 1.

4) *Vit. et gest. abbat. Adwerd.* p. 17; Alb. Hardenberg, l. l. p. 18.

Hegius, Rudolf Lange en andere humanisten en broeders des gemeenen levens, die er soms weken en maanden als gasten vertoefden, „om er te hooren en te leeren," in het oog der tijdgenooten „eene akademie" was, waarheen de edelste „studiosen" van Friesland en andere gewesten zamenstroomden. Latijnsche en welligt ook grieksche letterkunde, filosofie en exegese des bijbels werden er destijds behandeld, en door zoo vele jongeren, als aan de vermaningen van Wessel gehoor gaven, ook de beginselen der hebreeuwsche taal aangeleerd. Bij dit alles werkte de hoogst beschaafde abt Hendrik van Rees ten goede mede, maar toen deze gestorven was, vonden de pogingen van Wessel tot bevordering der studiën soms tegenstand. Toch waren ook onder de latere abten mannen, die merkwaardige liefde voor geleerdheid en kunst openbaarden [1]. Nog in het vierde decennium der zestiende eeuw, toen de bekende Albertus Hardenberg er zijne verlichte gevoelens onverholen uitsprak, roemden geleerden als Melanthon de scholen van Aduard, hare leeraren en leerlingen [2].

Onder onze kloosters, die in de veertiende en vijftiende eeuw opkwamen, was er geen, waarvan de bewoners meer belangstelling voor kerkelijke wetenschap en kunst openbaarden dan het regulieren-convent te Windesheim. Dáár leefde de geest van Geert Groote en Florens Radewijns voort in Johannes Vos, Gerlach Peters, Hendrik Mande, Johannes Scutken, Johannes Busch en anderen. Liefde voor de heilige schrift en de beste latijnsche kerkvaders, en zucht om die allen in zuivere afschriften te bezitten en wèl te verstaan, waren er langen tijd heerschende, evenzeer als naauwgezette zorg voor de liturgische handelingen der kerkdienst, waarbij versierde koorboeken, zang- en toonkunst zulk eene belangrijke rol vervulden [3]. Wanneer men hierbij in aanmerking neemt, dat er bij de religieusen, die wij zoo even noemden, eene aanmer-

1) Alb. Hardenberg, l. l. p. 7 ss.; *Vit. et gesta abbat. Adwerd.* p. 25 ss.
2) Delprat, *Broedersch. van G. Groote*, bl. 315; *Doctor Albert Hardenbergs lehramt*, Bremen 1779, s. 9.
3) Later komen wij op een en ander terug.

kelijke literarische productiviteit bestond, en dat hunne bibliotheek tot diep in de zestiende eeuw zoozeer aanwies, dat zij misschien de rijkste van al onze kloosterboekerijen werd, dan zou men veronderstellen dat, zoo ergens, dan dáár zeker eene voortreffelijke school zal gebloeid hebben. Toch schijnt dit niet het geval geweest te zijn. In de kronijk des convents, waarin Joh. Busch de geschiedenis en den staat des huizes tot in kleine bijzonderheden beschreven heeft, wordt van school noch scholieren gewag gemaakt, en hetzelfde geldt van de statuten des windesheimer-kapittels [1], waarin overigens breede voorschriften voorkomen aangaande de pligten van den cantor, die der monniken kerkzang bestuurde, en van den boekenwaarder, die over den inhoud der liberie had te waken. Wij achten het waarschijnlijk, dat de letterlievende mannen, die sedert den aanvang der vijftiende eeuw het klooster bewoonden, de fraterhuizen en de scholen van Zwol en Deventer, met wier bewoners en leeraren zij in de naauwste betrekking stonden, als de meest geschikte kweekplaatsen voor hunne jongeren beschouwden, daar de ondervinding hun inderdaad leerde, dat zij van dáár hunne edelste medebroeders verwierven. Anders was het in de regulieren-conventen Sion bij Delft en Stein bij Gouda. In beiden waren scholen, die ons door Erasmus eenigermate bekend werden. Van die van Sion had hij kleine gedachten, maar gunstiger oordeelde hij over die van Stein, waar hij geleerde vrienden had [2]. Vermoedelijk echter werd ook de laatstvermelde geheel overschaduwd door de school der regulieren van het klooster Groenedaal bij Brussel, dat tot het kapittel van Windesheim behoorde en ook noord-nederlanders, den voortreffelijken Johannes van Schoonhoven, Arnold Geilhoven van Rotterdam en anderen, ten verblijf strekte. Laatstgenoemde, die in de eerste helft der vijftiende eeuw te Bologna en Padua studeerde en zich vervolgens te Groenedaal vestigde, leert ons dat te zijnen tijde in dit

1) Zie boven, bl. 213.
2) Zie Delprat, bl. 223 v.

gesticht alle toen beoefende wetenschappen belangstelling trokken. Men las er Plato, Galenus, Hippocrates, Virgilius, Terentius enz. en verwaarloosde geenszins „de heilige theologie”. Hij zelf schreef er een paedagogiesch werk, zijn „sompnium doctrinale”, eene moralizerende handleiding voor de studenten dier dagen, die zich met de vrije kunsten en de hoogere leervakken, geneeskunde, godgeleerdheid en kanoniek regt wilden bekend maken, een boek dat der kennis en verstandelijke gaven van onzen landgenoot tot eere en te lang aan de aandacht der bewerkers van de geschiedenis des schoolwezens ontsnapt is[1].

Is het ons bij herhaling gebleken, dat de broeders des gemeenen levens zich jegens de schoolzaak niet weinig verdienstelijk maakten, daar zij middellijk en onmiddellijk op den bloei van sommige kapittel- en kloosterscholen, en in het algemeen op de bevordering van kennis en beschaving bij hunne tijdgenooten, een gunstigen invloed uitoefenden — wij zouden hun onregt aandoen, zoo wij niet herinnerden, dat zij de hoogste belangen van kerk en maatschappij, voor zooverre deze op opvoeding en onderwijs berustten, nog op andere wijzen wisten te bevorderen. Terwijl zij in vele plaatsen, Deventer, Zwol, Harderwijk, Amersfoort en waarschijnlijk elders, een belangrijk contingent van goede leeraren leverden aan scholen, die, door kerkelijke en wereldlijke overheid gesticht en beheerd, met hunne broederschap door geene wettelijke banden vereenigd waren, beijverden zij zich elders, te Delft, Emmerik[2] en in andere steden, om armen scholieren huisvesting, voeding, boeken enz. te bezorgen. Hier en daar hadden zij daarenboven hunne zelfstandige inrigtingen, die geheel onder hunne

---

1) Het in HS. tot ons gekomen *Sompnium doctrinale* zal ons later eenige diensten bewijzen. Het mag vergeleken worden met een tractaat van Dionysius Carthus. *De doctrina scholarium*, een devotieboek voor schoolleeraren en leerlingen, dat opgenomen werd onder des schrijvers *Opera minora* (ed. Blomevennæ, Col. 1532, I, fol. 517 ss.) en de aandacht verdient van de vrienden der gesch. van de pædagogiek in ons land.

2) Zie Delprat, bl. 121, 253 vv.; Dillenburger, *Gesch. des gymnasiums zu Emmerich*, Emmer. 1846, s. 38.

zorg stonden en daarom eigenlijke fraterscholen mogen heeten. Van die fraterscholen, wier karakter van dat onzer beste kapittel- of kloosterscholen, evenmin als van dat onzer straks te bespreken parochiescholen specifiek onderscheiden was, moeten wij enkele vermelden, hoewel slechts kortelijk, daar zij door anderen in onze dagen op vruchtbare wijze behandeld werden.

Van de school, die de broeders des gemeenen levens in hun gesticht te Hulsbergen bij Hattem openden, is ons alleen bekend, dat zij in het midden der vijftiende eeuw een groot aantal leerlingen trok en door Joh. Brugman als eene voortreffelijke kweekplaats voor aanstaande religieusen werd geroemd [1]. Meer weten wij aangaande die van het sedert 1426 opgekomen fraterhuis te 's Hertogenbosch. De eerste rector der broeders was Gerard Scadde van Kalkar, die te Praag had gestudeerd en meester in de vrije kunsten was geworden. Van den aanvang af werd hier behalve de latijnsche ook de grieksche taal onderwezen. Pauselijke en bisschoppelijke gunsten bevoorregtten de inrigting, en hare leerlingen maakten somtijds een twaalfhonderdtal uit. Onder hare leeraren noemt men Romboldus, die den jongen Erasmus, toen hij ook deze school bezocht, te vergeefs voor de broederschap poogde te winnen. Later werd er hooger roem verworven door Johan van Pauteren, dien men als „een der schranderste taalkundigen van zijn tijd" heeft geprezen. Zijn opvolger was de beroemde Macropedius en daarna Christophorus Vladeraccus, wiens broeder, behalve latijn en grieksch, ook hebreeuwsch onderwees [2]. Of de fraters, die sedert 1440 te Groningen gevestigd waren, in hun gesticht eene eigene school hadden, dan wel in de stads- of St. Maartensschool aldaar optraden, is onzeker. Maar dat zij ook hier op vruchtbare wijze deel namen aan het onderrigt, en dat de school in het laatst der vijftiende en het begin der zestiende eeuw tot merkwaardige ontwikkeling kwam, valt niet te betwijfelen. Herman van der Beeke (Torren-

1) Zie 's mans *Ep. I.* in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 216 v.
2) Delprat, bl. 126 vv.

tinus), een leerling der zwolsche school en van Wessel Gansfort, gaf er als kundig grammaticus zijne lessen, en later werden er door Prædinius, die er ook wijsbegeerte, regten en medicijnen doceerde en gaarne naar eisch des tijds vraagstukken van godgeleerden aard behandelde, Plato, Aristoteles, Demosthenes en andere klassieken verklaard [1]. Een der jongste fraterscholen was die van St. Hiëronymus te Utrecht. Haar meest bekende leeraar was Johannes Rode, die in protestantschen zin voorspoedig bij haar arbeidde, totdat hij omstreeks 1522 wegens zijne nieuwe gevoelens (propter Lutherum) de stad moest verlaten [2]. De school werd in 1586 in calvinistischen geest hervormd (ad normam et regulam Calvini) [3].

Hebben wij het te betreuren, dat ons van de geschiedenis der kapittel- en kloosterscholen, die wij tot dusverre bespraken, slechts weinig bekend is, tot onze smart moeten wij belijden, dat wij den lezer nog veel minder van de opvoedingsinrigtingen onzer talrijke nonnenkloosters weten te verhalen. Dat ook dáár scholen zelden of nooit ontbraken, mogen wij vaststellen, maar slechts aangaande enkele gelukte het ons eenige berigten te verzamelen. Van de abdij van Rijnsburg, waar tal van adellijke jonkvrouwen òf voor het klooster òf voor het leven in de wereld werden opgevoed, lezen wij alleen, dat zij hare binnen- en buitenschool bezat. De laatste, vermoedelijk eene gewone parochieschool, werd verzorgd door een priester, die zijne aanstelling van de abdis had, en den kinderen der bewoners van Rijnsburg onderwijs verstrekte. De eerste had haren schoolmeester, die de aanstaande nonnen en andere jonge juffers lezen, schrijven en latijn leerde. Dat het er ook niet aan onderwijs in de zangkunst ontbrak, spreekt van zelf. Vrouwen gaven er les in vrouwelijke handwer-

---

1) Delprat, bl. 137 vv.; J. J. Diest Lorgion, *Regnerus Prædinius*, Gron. 1862, bl. 23 vv.

2) Delprat, bl. 122 v.; *Kerkhist. archief*, III, bl. 110; Ekker, *De hieronymusschool te Utr.* Utr. 1863, bl. 8 vv.

3) *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1865, bl. 560; vgl. Matth. *Anal.* II, p. 307 s.

ken[1]. Dergelijken staat van zaken treffen wij ook in het klooster van Diepenveen bij Deventer aan, waar echter de schoolverzorging uitsluitend in handen der nonnen was. Zij leerden de jongeren des huizes lezen, schrijven, zingen, spinnen, naaijen enz., en sommige zusters trokken zich ook de belangen der dochters van de omwonende landlieden aan, die zij op de kerkelijke feestdagen in het lezen oefenden[2]. De latijnsche taal moest er, volgens het voorschrift of den wensch der oversten, in het dagelijksch leven gebruikt worden, en zelfs van jonge scholieren weten wij, dat zij al hare krachten inspanden, om dien eisch op te volgen. Dat deze pogingen somtijds zeer erbarmelijk uitvielen, is bekend, maar evenzeer, dat er onder de volwassene zusters voorkwamen, die de schriften van Augustinus en de vulgaat in het latijn met vrucht wisten te gebruiken[3]. Soortgelijke welonderwezen vrouwen kwamen ook in andere conventen voor. In het midden der vijftiende eeuw leefde in het klooster Bronope bij Kampen zuster Tecla, die met twee andere nonnen door Joh. Busch naar een convent bij Helmstad werd geroepen, opdat zij de dáár woonachtige religieusen „een gereformeerd kloosterleven" zoude leeren. Tecla, die „in de grammatica wèl ervaren" was, werd met het ambt van onderwijzeres in dit gesticht bekleed. Zij onderrigtte de kinderen en nonnen in den zang en in schoolsche kundigheden (in scientiis scolasticis). Toen zij na eenige jaren hare taak opgaf en naar het vaderland weêrkeerde, ontstond er tusschen haar, hare twee gezellinnen en hare

1) Zie Schotel, *De abdij van Rijnsb.* bl. 9, 257, 315 v., en mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 18.

2) Volgens mijn HS. D (zie voorred. voor *Joh. Brugman*, I).

3) Volgens mijn HS. D. Zie ook den appendix bij Matth. *Chron. ducum Brab.* Dáár leest men van Elizabeth van Heenvliet, die als kind haren ouderen ontloopen was en zich naar Diepenveen begeven had, het volgende: »suster Elsebe Hasenbroecs hadde hoer [Eliz. van Heenvliet] verbaden, dat si geen duytsch spreken en solde sonder oerlof. Doe waert hoer eens quellike in der nacht, so dat si over moest geven, ende si en hadde geen becken oft ander rietscap, dat hoer noetdruftich was, ende si en most geen duytsch spreken, ende dat latijn en conde si niet wal. Doe riep dat kint: soror, soror, spybus, beccelus! ende maeckte latijn, als si best conde."

achterblijvende leerlingen eene briefwisseling in het latijn, die voor ons bewaard is. De taal, in die stukken gebruikt, is in ons oog geenszins, wat Johannes Busch haar noemde, goed latijn (bonum latinum), maar toch niet minder goed dan die b. v. Geert Groote, Thomas a Kempis en andere beroemde mannen van dien tijd bezigden. De vrouwen waren haar zoozeer magtig, dat zij er zich met het grootste gemak van bedienden, ook wanneer zij haar als voertuig voor hare teederste gewaarwordingen van smart, vreugde en dankbare liefde aanwendden [1]. Men wane intusschen niet, dat dergelijke wel ontwikkelde nonnen in alle kloosters gevonden werden. In het convent Mariënpoel te Oegstgeest konden de bewoonsters bijna geen van allen lezen of schrijven, en hetzelfde is ons aangaande die van andere gestichten bekend [2]. Over het geheel moet men zich wachten, van de beschaving onzer vrouwelijke religieusen hooge gedachten te koesteren. In de middeneeuwen veel meer nog dan later was men van meening, dat geleerdheid het monopolie der mannen was en vrouwen kwalijk voegde, en zelfs de voortreffelijksten van hart en de meest verlichten van geest waren boven dit vooroordeel geenszins verheven. Toen Geertrude Reyners, eene benedictijner-non van Klaarwater bij Hattem, aan Wessel Gansfort een brief schreef, waarin zij hem berigtte van haren voortgang in hare letteroefeningen (literalia studia), achtte hij zich verpligt haar te herinneren, dat zij zich met hem deswege alleen te verblijden had, voor zooverre die oefeningen hare vroomheid bevorderden, en op hare vraag, of zij zich ook op de kennis der logica zou toeleggen, antwoordde hij kort af, dat dit vak voor vrouwen onnut was en deze hare logica voornamelijk in het gebed moesten zoeken, naardien het haar gegeven was, veeleer warme gemoeds- dan verstandsmenschen te zijn [3].

---

1) Zie bij Joh. Busch, *De reform. mon.* in Leibnitii *Script. Brunsv.* II, p. 891 ss.

2) Römer, *Kloost. en abd. van Holl. en Zeel.* I, bl. 399; De Geer, *Bijdrag. tot de gesch. der prov. Utr.* bl. 289.

3) Zie den brief in Wesseli *Oper.* ed. l. p. 916 s.

§ 3.

Parochie- en bijscholen.

Parochiescholen, waarin aan de kinderen der omwonende parochianen of gemeenteleden door de zorg der geestelijke en wereldlijke overheden eenig onderrigt werd verstrekt, opdat zij bij de openbare godsdienstoefeningen zekere diensten zouden doen en daarenboven de noodigste bestanddeelen van beschaving voor het maatschappelijk leven aanwinnen, zijn waarschijnlijk in ons vaderland vroeger aanwezig geweest dan men gewoonlijk aanneemt. In het frankische rijk treft men ze aan sedert de dagen van Karel den groote en zijne naaste opvolgers. Toen Theodulfus van Orleans in 793 bisschop van genoemde stad werd, gebood hij aan al de hem onderhoorige priesters, dat zij in dorpen en gehuchten (per villas et vicos) school zouden houden en de kinderen der geloovigen gaarne aannemen, om hen te onderrigten (ad discendas litteras), zonder eenig ander. loon dan het vrijwillig aangebodene. Verschillende synoden van Aken, wier besluiten als kerkelijke rijkswetten werden uitgevaardigd, betoonden zich op dergelijke wijze ijverig voor de belangen der volksopvoeding; het voorschrift van 813, te Mentz gegeven, dat de leeken hunne zonen „ter schole zouden zenden", òf in een klooster òf bij wereldlijke priesters, hebben wij den lezer reeds vroeger herinnerd [1]. In 859 vereenigden zich de bisschoppen, die onder Karel den kale en Lotharius hunne dioecesen bestuurden, in de bede, dat beide vorsten met de kerkoversten de handen ineen zouden slaan, om overal „publieke scholen" op te rigten, zooals men in de dagen van Karel den groote en zijn zoon Lodewijk had gesticht, scholen waarin niet alleen „de heilige schriften" maar ook „menschelijke wetenschap" werd onderwezen. Een jaar te voren beval de aartsbisschop van Tours den priesters van zijn bisdom, dat zij naar vermo-

1) Zie boven, I, bl. 402.

gen (pro posse) school zouden houden [1]. Wat aldus elders plaats had, heeft waarschijnlijk hier te lande navolging gevonden; want zoo men de rijkswetten der karolingen welligt gering achtte, wat mogelijk maar niet bewezen is, ook buiten deze was er eene wet, die der noodzakelijkheid, waardoor onze parochie-papen verpligt werden, zich de vorming der jeugd althans eenigermate aan te trekken: zij behoefden koorknapen, kosters en klokkenluiders, die ter behoorlijke uitoefening van den cultus de kunst van lezen en zingen verstonden, en zonder onderrigt was die kunst kwalijk te verwerven [2].

Houden wij het om vermelde redenen voor aannemelijk, dat reeds vroeg bij onze parochiekerken zekere schoolinrigtingen bestaan hebben, van de andere zijde mogen wij niet voorbijzien, dat de tijden, die op de dagen der karolingen volgden, weinig geschikt waren, om die inrigtingen òf te doen vermeerderen òf tot hoogere ontwikkeling op te voeren. Eerst nadat onze voorvaderen, verlost van de algemeene ellende, die de invallen der Noormannen over hun kerkelijk en maatschappelijk bestaan bragten, door de kruisvaarten naar het oosten tot een nieuw leven waren gewekt, konden dergelijke instellingen algemeen worden, en haar invloed voor het volk eene hoogere beteekenis verkrijgen. En zoo geschiedde. Van den uitgang der twaalfde eeuw, wanneer wij de oudste ons bekende parochieschool, die te Wes-

---

1) Zie *De l'instruction en France*, *par un ancien professeur*, Paris 1864, p. 15 ss. 30, 51 s. Vgl. Landriot, *Recherches hist. sur les écoles littér.* p. 84 s.

2) Den eisch, dat custodes en campanarii geschikt zullen zijn om bij de openbare eeredienst in het koor werkzaam te wezen, vindt men in keulsche en utrechtsche synodaal-besluiten van de dertiende en veertiende eeuw uitgedrukt. Zie Hartzh. *Concil. Germ.* IV, p. 18, 170, 362. De provinciaal-synode van 1310 zegt (l. l. p. 124): »campanarii, quos literatos semper assumi volumus, ut saltem in responsionibus communibus presbytero valeant respondere," cæt. Wanneer men in aanmerking neemt, dat het getal der geestelijken bij onze kerken in vroeger tijden zeer zeker kleiner was dan in de veertiende eeuw, zal men het met ons waarschijnlijk achten, dat men oudtijds de hulp van kosters en klokkenluiders bij de koordienst nog veel meer behoefde dan later.

teremden [1], ontmoeten, zien wij het aantal dezer scholen, gelijkmatig met de zich vermeerderende volkswelvaart en den alle standen allengs doordringenden kerkgeest, toenemen, totdat zij in de veertiende en vijftiende eeuw in onze steden en in vele, zoo niet in alle dorpen, waar parochiekerken gevestigd waren, een gewoon verschijnsel zijn.

Die zich met de geschiedenis van het onderwijs in ons vaderland bezig hielden, hebben uit vele openbare brieven van de dertiende en de twee volgende eeuwen het bewijs geleverd, dat onze wereldlijke overheden, inzonderheid onze graven, zich als wettige eigenaars der parochiescholen aanmerkten. Aan dit bewijs voegden zij niet zelden een breed betoog toe, dat die magthebbers daarin geenszins hunne bevoegdheid te buiten gingen, daar hunne schoolregten een natuurlijk uitvloeisel van hunne algemeene landsheerlijke regten zullen geweest zijn; daarenboven trokken zij er de stelling uit, dat de graven en andere heeren de stichters der scholen zullen geweest zijn, en niet de geestelijken [2]. Wij achten het niet tot onze taak te behooren, aangaande een en ander hier in breed onderzoek te treden, en onthouden ons daarvan te meer, omdat wij ons ongaarne op een terrein wagen, waarop alleen regtsgeleerden zich te huis kunnen gevoelen. Toch koesteren wij eene bedenking, die wij niet willen verzwijgen. Heeft men bij vermeld betoog en besluit er wel genoeg op gelet, dat zij, die zich als heeren en bezitters der parochiescholen aanmerkten en gedroegen, behalve hunne landsheerlijke regten ook het kerkelijk patronaatregt konden bezitten, ja dit, zoo niet in alle, dan toch in de meeste ons bekende gevallen, waarin zij over die inrigtingen beschikten, werkelijk bezeten hebben? Het is waar, dat onze graven in de steden Dordrecht, Rotterdam, Delft, Haarlem, Hoorn, Enkhuizen, 's Gravenhage, Briele en elders

1) Zie boven, bl. 239.

2) Zie b. v. Buddingh, *Gesch. van opvoed. en onderw.* I, bl. 42 vv., en vooral Bosscha, *De institut. procuratione in patr. nostra*, p. 55 ss.

de rectoren of schoolmeesters voor de parochiescholen aanstelden, en dat zij de scholen zelve naar goedvinden verpachtten of aan bijzondere personen en aan gemeenten ten eigendom overdroegen [1]; maar het is evenzeer waar, dat die graven in al de door ons genoemde steden patronen der parochiekerken waren [2]. Waar zij krachtens hun patronaatregt de pastoors en andere geestelijken benoemden en heeren der kerken waren, zullen zij dáár niet evenzeer krachtens dit zelfde regt schoolmeesters aangesteld en heerschappij over de scholen gevoerd hebben? Toen Jacoba van Beijeren in 1428 hare patronaatregten in haar gebied aan „haren lieven geminden heer en neef Philips" overdroeg, gaf zij hem te gelijk „de scholasteriën" en daarenboven „de kosteriën" over [3], gelijk doorgaans beide „ambachten," als zij door de graven aan anderen overgedragen werden, zamen werden afgestaan. Die de kosteriën bedienden, waren zeer zeker kerkelijke personen, die door den patroon in zijne kwaliteit als zoodanig benoemd werden, en daaruit schijnt ons te volgen, dat men ook de schoolmeesters als kerkelijke personen aanmerkte, die van de patronen als patronen, niet als landsheeren, hunne aanstelling verwierven. Dat deze opvatting bij onze graven zelve wortel geschoten heeft, blijkt uit het scheidsregterlijk vonnis, dat Willem VI in 1411 over den heer van Egmond en den abt aldaar velde, toen beiden onder anderen, gelijk wij reeds vroeger meldden, over het begeven der scholasterie bij de parochiekerk van Egmond twistten: „de abt," zoo luidde het, „en niemand anders, zal den rector der scholieren aanstellen, want de scholieren dienen de kerk

1) Zie de door Buddingh, Bosscha en de Gelder verzamelde en besproken brieven.

2) Zie de lijst der „geestelijke ampten, die ter vergeevinge van de holl. graven gestaan hebben" in *Bat. s.* I, bl. cliv, vv. Deze lijst, die eerst in de zestiende eeuw opgemaakt werd, zou ongetwijfeld veel meer steden en kerken noemen, zoo zij een paar eeuwen ouder was. Onze graven toch droegen hunne patronaatregten niet zelden aan anderen over. Zie boven, II, 1, bl. 330.

3) Zie het diploom bij Van Mieris, IV, bl. 922, en Bosscha, p. 163.

en de collatie der kerk behoort aan den abt[1]." Wat overigens de stichting der parochiescholen betreft, deze is waarschijnlijk niet zelden van de graven en heeren uitgegaan, maar dàn in denzelfden zin als de stichting der kerken. Wanneer de geloovigen eener plaats onder de leiding der geestelijken tot eene gemeente gevormd waren, groot genoeg om op het bezit eener parochiekerk aanspraak te mogen maken, deden zij en de geestelijken wat zij vermogten, om in de behoefte dier gemeente te voorzien, en de graaf of heer, die het patronaatregt over de nieuwe kerk wenschte te bezitten, bezorgde geheel of gedeeltelijk de noodige middelen. Als de kerk, met toestemming van den bisschop, die volgens gemeen kerkregt onmisbaar was, gebouwd en gedoteerd was, verkreeg zij, wat zij ten nutte der geloovigen behoefde, een pastoor, koster enz., en onder gunstige omstandigheden, als pastoor en klerken en de heer met hen de belangen der gemeente goed behartigden, een schoolmeester, die, even als de overige kerkdienaren door den heer, als patroon, benoemd werd, om op zijne wijze de gemeente te dienen door hare kinderen te onderwijzen en met hen in het kerkkoor aan de godsdiensthandelingen deel te nemen. Dat zich de zaak althans in de meeste gevallen aldus toegedragen heeft, achten wij voor het minst zeer waarschijnlijk.

Van onze parochiescholen zijn vele ons naauwelijks meer dan bij name bekend en slechts enkele meer of min beroemd geworden. Die van de Groote-kerk te Dordrecht, van wier opkomst men geen bescheid vond[2], behoorde tot het jaar 1290 aan den graaf van Holland, wien ook het collatieregt der kerk toekwam. Toen echter stond Floris V haar af aan „zijne getrouwe poorteren" van de stad, die haar sedert met de kosterie ten eigen-

1) »Item abbas, qui pro tempore fuerit, et nullus alius ponet rectorem scholasticorum, nam scholastici deserviunt ecclesiæ et collatio ecclesiæ pertinet ad abbatem." Joh. a Leid. *Annal. Egmund* p. 87; vgl. boven, bl. 238.

2) Zie over haar behalve de stedebeschrijving van Balen vooral Schotel *De illustre school te Dordrecht*, Utr. 1857.

dom had, en beide ambachten kon begeven aan wie zij wilde. Van dit regt maakte de stad gebruik, toen zij hare school aan het gasthuis opdroeg, dat haar aan klerken of monniken, die voor het onderwijs zorgden en daarvoor schoolgelden enz. genoten, verpachtte, totdat de gemeente in de veertiende eeuw weder in bezit trad. Deze verpachtte haar niet meer, benoemde en bezoldigde de onderwijzers en zorgde voor het onderhoud van het bij de kerk gelegen gebouw, „banken, pultrums, rakken en schappraegen om boeken op te leggen," en voor al wat verder den docenten en leerlingen noodig was, „boekskens, francijnen" enz. In 1366 werd de kerk tot eene collegiale verheven [1], en dien ten gevolge welligt aan de school eenige uitbreiding gegeven, daar deze nu vermoedelijk ook als kapittelschool moest dienen, wat echter niet belette, dat zij onder het beheer der stad bleef. Hare inrigting was sedert gelijk aan die der scholen te Deventer, Zwol en elders, en aan meer of min beroemde discipelen heeft het haar niet ontbroken. In later dagen verkreeg Dordrecht nog twee andere parochiekerken, die beiden hare scholen bezaten [2].

Iets meer dan van de parochiescholen te 's Gravenzande, Leiden, Alkmaar, Oudewater, Schiedam en de reeds vroeger vermelde, die meest allen in de veertiende eeuw door de graven aan de steden geschonken werden, weten wij van die te Harderwijk. Na vermoedelijk reeds lang bestaan te hebben, kwam zij door de vestiging der broeders van het gemeene leven te dier stede tot hoogeren bloei, en de magistraat deed het zijne om de inrigting, die vele discipelen uit de omliggende streken trok, in goeden staat te houden. In 1441 benoemde men meester Herman van Schurrenburgh tot rector, op voorwaarde „dat hij te houden had drie honderd uitheemsche scholieren, en tegelijk de koordienst zou bezorgen". Na hem schijnen verdienstelijke mannen opgetreden te zijn, wier goede naam het aantal der kweekelingen deed toenemen. In 1503, toen de

1) Zie boven, II, 1, bl. 344.
2) Zie Schotel, a. w. bl. 1 vv.

stad door een fellen brand geteisterd werd, zullen ongeveer drie honderd en vijftig omgekomen zijn. Sedert begon de school zich al meer en meer te ontwikkelen. In het midden der zestiende eeuw werden er de klassieken met ijver verklaard, en daarenboven dialectiek, rhetorica enz. geleerd. Aan haren invloed is het gedeeltelijk toe te schrijven, dat de kerkhervorming te Harderwijk vroeg opgang maakte [1].

Vooral niet minder gezocht dan die van Harderwijk was de parochieschool der St. Michielskerk te Zwol. Hare geschiedenis vóór het jaar 1377 ligt in het duister, maar toen of omstreeks dien tijd werd haar door de schepenen der stad een rector bezorgd, die te zijnen dage in ons vaderland welligt zijns gelijken niet had. Johannes Cele, een kweekeling der school, aan wier hoofd hij later stond, en vervolgens voor een tijd student te Praag, was een Zwollenaar van geboorte, die voor den klerikalen stand werd opgevoed, maar zóó hooge gedachte van het priesterambt en zóó kleine van zich zelven had, dat hij zich nimmer tot priester liet ordenen en zich met een minderen klerkenrang vergenoegde. Zelf geen broeder des gemeenen levens, maar toch met Geert Groote en Florens Radewijns ten innigste verbonden, kende hij geen hooger ideaal dan het leven der fraters, dat hij in zijne kleedij en devote oefeningen gaarne navolgde, en niet het minst in liefde voor de opvoeding der jeugd, die den mannen van Deventer zoo zeer ter harte ging. Naauwelijks had hij het rectorambt eenigen tijd bekleed, of menigte van jongelingen en knapen vloeide toe, om zijn onderwijs te genieten, en daaronder niet weinigen uit den vreemde, Brabanders, Westfalingen en Saxers en, wat opmerking verdient, ook Trierenaars, Keulenaars en Luikenaars, in wier woonplaatsen het geenszins aan schoolinrigtingen ontbrak. Zijne scholieren, wier getal doorgaans van acht honderd tot duizend sterk was, waren zonen van alle standen der

1) Zie Schrassert, *Beschr. van Harderw.* I, bl. 72 v; Delprat, bl. 145 vv., en mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, I, bl. 8 vv. 35.

maatschappij. Zij werden onderscheiden in „intranei," die in Celes huis woonden, en in „extranei," die elders hun onderkomen vonden, vooral bij de fraters, door wier liefde in de beide huizen, welke zij te Zwol bezaten, ten behoeve der studenten gastvrijheid op breede schaal werd uitgeoefend. Velen waren arm en deze ontvingen van Cele kosteloos onderwijs, terwijl de goede burgerij hun gaarne handreiking deed, wanneer zij, tusschen de schooluren, om hun brood bedelden of dit als loon voor kleine diensten poogden te verwerven. Onder den rector stonden twee, somtijds drie magisters der vrije kunsten, die de discipelen der twee hoogste klassen onderrigtten; in de lagere traden de beste leerlingen der eerste als docenten op. Het onderwijs, gelijk wij later zien zullen, omvatte èn wereldlijke èn kerkelijke wetenschap, waarvan het gevolg was dat evenzeer knapen toestroomden, die zich voor het maatschappelijk leven wilden voorbereiden, als anderen die voor klooster en kerk bestemd waren. Johannes Busch, die zelf, gelijk de lezer weet[1], een harer waardigste kweekelingen was, roemt er op, dat uit haar uitmuntende mannen voortkwamen, die te zijnen tijde als magistraatsleden, parochiepriesters, monniken, abten enz. sieraden van hun stand waren. Vele scholieren, zegt hij, togen na goede voorbereiding naar de voornaamste universiteiten van Europa, „en Parijs, Keulen, Erfurt, ja zelfs de roomsche curie wisten, hoe vele wel geletterde mannen de school te Zwol van zich liet uitgaan." Johannes Cele stierf in 1417 in hoogen ouderdom, na gedurende veertig jaren het rectoraat bekleed te hebben. Intusschen schijnt hij de vruchten van zijn ambt, die niettegenstaande zijne mildheid jegens arme leerlingen aanzienlijk moeten geweest zijn, hoofdzakelijk aan zijne boekerij besteed te hebben. Bij zijn sterven deed hij zijne boeken aan kloosters en sommige vrienden ten geschenke aanbieden, voor zoover zij niet aan de St. Michielskerk kwamen, waar Cele eene rijke openbare

1) Zie boven, bl. 222.

bibliotheek deed inrigten, zonder twijfel ook ten bate zijner school [1]. Was hij aldus na zijn dood nog een weldoener der instelling, volgende rectoren en aan hunne zijde sommige fraters, Hendrik van Herxen en anderen, wisten haren roem glansrijk op te houden. Onder hare edelste en geleerdste kweekelingen noemt men Wessel Gansfort, Alexander Hegius, Rudolf Lange, Rudolf Agricola, Lodewijk Dringenberg, Maurits van Spiegelberg en anderen, die zich jegens den bloei van wetenschap en schoolwezen op verschillende wijzen verdienstelijk hebben gemaakt [2].

Hoezeer de parochiescholen de officiële opvoedingsinrigtingen des volks en derhalve de meest belangrijke van dien aard waren, bleven zij niet de éénige. De openbare meening was te allen tijde eenigermate tegen het monopolie gerigt, hoedanig het zijn mogt, en hieruit reeds moest volgen, dat vele onzer voorvaderen niet ongaarne zagen, dat nevens de officiële ook bijzondere scholen werden geopend, vooral wanneer zij, die zich aan haar hoofd plaatsten, wegens hunne bekwaamheid of hun godsdienstig karakter vertrouwen genoten. Dat zulke mannen in onze grootere gemeenten niet ontbraken, spreekt van zelf, en als deze, klerken of religieusen of meer of min ontwikkelde leeken, in hunne finantiële eischen de matigheid betrachtten, wat zij al ligt deden, opdat zij met de parochie-schoolmeesters in concurrentie konden treden, verkregen zij ook ligt leerlingen.

In het laatst der veertiende eeuw begonnen eenige priesters en monniken te Dordrecht, „tot groot achterdeel der groote school, kinderen te instruëren.” De magistraat liet bij klokslag afkondigen, dat binnen de parochie der Groote-kerk geen school gehouden mogt worden, tenzij

---

1) Over Joh. Cele, zijne school, liberie enz. zie men vooral Joh. Busch, *Chron. Windes.* passim, en *De reform. monaster.* in Leibnitii *Script. Brunsv.* II, p. 477 ss.; Thom. a Kemp. *Chron. mont. s. Agnet.* p. 171 ss.; vgl. van Hattum, *Gesch. der stad Zwol*, I, bl. 198 vv. 376 v. 401 v. 421 v.; Delprat, bl. 35 vv. 83, 263.

2) Zie Dillenburger, *Gesch. des gymnas. zu Emmerich*, s. 4 ff.

met consent van den wettigen rector; die hiertegen handelde, zou „zonder verdrag" eene boete van drie ponden betalen. Deze bedreiging maakte geen blijvenden indruk. Niet lang daarna toch openden niet alleen monniken en priesters, maar ook nonnen en begijnen „buiten- of bijscholen", waarheen tal van poorters hunne kinderen zonden. De parochieschool verliep, de rector klaagde bitter, de magistraat vernieuwde zijne vroegere ordonnantie en dreigde met correctie en uitbanning. Doch ook dit baatte niet; de bijscholen bleven geopend, en in 1422 vond zich de regering verpligt, haar regt van bestaan zijdelings te erkennen. Toen deed zij bekend maken, dat het den poorteren vrij stond „knechtkens beneden de zeven jaren" naar de bijscholen te zenden, maar knapen van hooger leeftijd mogten alleen in de scholen der parochiekerken onderwezen worden. Bijna jaarlijks werd deze ordonnantie op nieuw afgeklept en later er bijgevoegd, „dat ook knechtkens boven de twaalf jaren" op de bijscholen mogten gaan [1].

Wat aldus te Dordrecht geschiedde, had ongeveer ter zelfder tijde en later te Delft, Leiden, Amsterdam en Alkmaar plaats. Ook dáár ontstonden bijzondere scholen nevens „de groote" of parochiescholen, en ook dáár werden zij door de regeringen verboden, met welken uitslag echter is meerendeels onbekend [2]. De bijschool, die men omstreeks 1425 te Arnhem ontmoet, schijnt geheel of gedeeltelijk haar onderhoud van den magistraat gehad te hebben. Welligt had zij eenige jaren vroeger het geluk Johannes Cele voor een tijd aan haar hoofd te zien [3].

Hoedanig de inrigting en welke de eigenlijke bestemming onzer bijscholen geweest is, weten wij niet. Waren sommige eenvoudig lees- en schrijfscholen, zoools men

1) Schotel, *De illustre school te Dordr.* bl. 2 v.

2) Zie Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 536; Schotel, a. w. bl. 203; De Gelder, a. w. bl. 12 v.

3) Zie van Hasselt, *Arnh. oudh.* IV, bl. 168. In het *Chron. Windes.* p. 620, leest men van Cele: »contigit eum certis de causis, personam suam concernentibus, in Arnhem partis Gelriæ scholas ad breve regere." Maar ook de parochieschool aldaar kan bedoeld zijn.

in dit tijdvak te Hamburg en in andere handelsteden van Duitschland had [1], waarin de kinderen der kleine burgers zich eenige kennis verschaften van hetgeen in het maatschappelijk leven voor volstrekt onmisbaar gehouden werd? Wij achten het waarschijnlijk, vooral als wij ons herinneren, dat er in de zestiende eeuw, en misschien vroeger, te Utrecht bijzondere scholen (scholæ privatæ) bestonden, waarvan de leerlingen „alfabetariën" werden genoemd [2]. Intusschen mogen wij niet voorbijzien, dat het te Dordrecht met de zaak anders gesteld was. Hier waren „de butenscolers" heerenzonen, die voor hoogere studiën werden opgeleid, en „de butenscolmeesters" somtijds beroemde mannen, zooals Cornelius Aurelius, monnik uit het naburig klooster Eemstein, een der leermeesters van Erasmus, en Wouterik van Steenhuze (Lithodomus), vriend van den rotterdamschen rector Bonifacius Pistorius, schrijver eener latijnsche spraakkunst, die ten tijde van Vossius nog gebruikt werd [3]. Van denzelfden aard als de dordtsche waren, naar het schijnt, de bijscholen te Leeuwarden. [4]

Waren alle scholen, die wij tot nog toe vermeldden, met uitzondering van die onzer nonnenkloosters, uitsluitend voor knapen en jongelingen bestemd, scholen voor kinderen van het vrouwelijk geslacht schijnen minder algemeen geweest te zijn, maar ontbraken toch niet geheel. De nonnen en begijnen, van wier bijscholen te Dordrecht wij reeds spraken, onderwezen waarschijnlijk geene andere kinderen dan meisjes. Zoo deden vermoedelijk ook de amsterdamsche begijnen [5] en de zusters des gemeenen levens te Deventer en Zwol, die onderwijs in handwerken gaven [6]. Van openbare meisjesscholen, zooals er reeds in den aanvang der veertiende eeuw vele te

---

1) Zie Dürre, *Geschichte der gelehrtenschulen zu Braunschweig*, Braunschw. 1861, s. 21; Heppe, a. a. o. s. 37.
2) Zie *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1865, bl. 560.
3) Schotel, a. w. bl. 3.
4) Zie Eckhoff, *Beschr. van Leeuw.* I, bl. 150.
5) Zie boven, bl. 157.
6) Zie boven, bl. 178.

Parijs [1] en ten minste ééne te Brussel bestonden — de kinderen ontvingen in laatstgenoemde stad van vier leermeesteressen onderrigt „tot aan den Donaat" [2] — vonden wij geen spoor dan alleen te Gouda, waar, welligt eerst omstreeks het einde van dit tijdvak, bij verschillende kerken en kapellen drie inrigtingen van dien aard onderhouden werden, waarin eenige vrouwen de dochterkens der burgerij lezen leerden, het geloof, het onze-vader en andere gebeden [3].

---

§ 4.

Algemeene karakteristiek van het onderwijs.

Wat wij tot dusverre aangaande de kapittel-, klooster- en parochiescholen onzer middeneeuwsche vaderen mededeelden, heeft den lezer reeds het bewijs geleverd, dat al deze instellingen, hoezeer zij aan verschillende corporatiën toebehoorden, gezelschappen van kanoniken, religieusen en gemeenteleden of parochianen, elkander zoozeer gelijk waren, dat zij zich specifiek van elkander niet laten onderscheiden, tenzij men uitsluitend het oog op hare betrekking tot genoemde corporatiën slaat. Bij allen treft men ongeveer dezelfde inrigting aan; in allen heeft het onderwijs gelijken of bijna gelijken omvang, en allen leveren vruchten, die alleen quantitatief, niet qualitatief van elkander verschillen. Tot verklaring van dit verschijnsel achten wij het genoegzaam, op den gemeenschappelijken oorsprong en de gemeenschappelijke bestemming dezer scholen te wijzen. Alle, ook de parochiescholen, waar zij onder den bijstand der graven en heeren als kerkpatronen opgekomen waren, hadden haar ontstaan aan de kerk en hare geestelijken, wereldlijke of monastieke, te danken, en alle waren in het leven geroepen,

---

1) Zie Vallet de Viriville, *Hist. de l'instruct. publ. en Europe*, Paris 1849, p. 213.
2) Zie Cramer, *Gesch. der erziehung in den Niederl.* s. 253.
3) Zie Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 182.

ja, ook om den jongeren, die als leeken in de zamenleving zouden verkeeren, zekere bestanddeelen van beschaving mede te deelen, maar toch in de eerste plaats en voornamelijk, om aan de kerk onmisbare diensten te bewijzen, door het kweeken van klerken voor gemeente en klooster en door het vormen van zangers en koorknapen voor de openbare godsdienst. Waar men dit in het oog houdt, zal men er zich geenszins over verwonderen, dat in de parochiescholen, evenzeer als in die der kapittelen en kloosters, latijn, logica, muziek en zelfs hoogere wetenschap onderwezen werden, en dat dáár niet minder dan hier leerlingen zamenvloeiden, die na voltooide opleiding leden van den klerikalen en monastieken stand werden. Aan de gelijkheid der gezamenlijke inrigtingen ontleenen wij het regt om, bij het opmaken der karakteristiek van het schoolonderwijs in dit tijdvak, gelijktijdig de aandacht op dat der drie soorten te vestigen.

De onderscheiding van lagere en middelbare school, in onze dagen algemeen gangbaar, is voor de bewustheid der middeneeuwsche menschheid niet tot klaarheid gekomen, maar de reden van haar bestaan, de wet der trapswijze ontwikkeling, die bij alle opvoeding door de natuur der zaak voorgeschreven wordt, was voor het gezond verstand onzer vaderen geenszins verborgen. Zij kenden en gehoorzaamden haar door in hunne scholen, gelijk wij in het voorbijgaan bij herhaling opmerkten, de leerlingen in te deelen in verschillende klassen, die men plaatsen (loci) noemde, vermoedelijk omdat iedere klasse haar eigen lokaal had, wat op vele scholen ook wegens het groot aantal der discipelen noodwendig was. Onder Johannes Cele had de bloeijende parochieschool van Zwol acht klassen, waarvan de vijfde, toen Johannes Busch haar onderwijzer was, doorgaans van zestig tot tachtig scholieren bevatte. Cele had het opzigt over alle; twee of drie te Parijs gepromoveerde magisters stonden aan het hoofd der twee hoogste, meer gevorderde studenten, jongelingen van ongeveer zeventien of achttien jaren, aan het hoofd der zes lagere klassen; Wessel Gansfort do-

ceerde als scholier tijdelijk in de eerste, tweede en derde[1]. De kapittelschool te Deventer had onder het bestuur van Alexander Hegius almede acht klassen[2], maar die der fraters te 's Hertogenbosch bezat er slechts zeven[3]. In de hiëronymiaansche school te Utrecht ontmoeten wij in het laatst der zestiende eeuw een lector der vijfde klasse (quintanorum), en in de geschiedenis der parochieschool te Dordrecht is spraak van „sextanen, septanen, octanen en nonanen," wat nog uitvoeriger klassenverdeeling doet veronderstellen[4].

Tot ons leedwezen kunnen wij van den regelmatigen gang des onderrigts in de verschillende klassen geen volledig berigt geven, daar deswege geene voldoende bescheiden tot ons kwamen. Toch wagen wij het, met het oog op de natuur der zaken en met behulp van talrijke aanduidingen, die wij hier en daar verstrooïd vonden, eene schets te ontwerpen, die den lezer met den staat van ons middeneeuwsch schoolwezen eenigzins nader zal bekend maken.

De kunst van lezen en schrijven was, gelijk van zelf spreekt, de leerstof der lagere klassen van alle scholen. De jongeren leerden de letters van het alphabeth, spellen enz., waarbij hun de zoogenaamde abécédariën dienden[5], schoolboekskens die het alfabeth bevatten, het onzevader, het geloof, het ave-maria en dergelijke gebeden, die gelezen en in het geheugen geprent werden[6]. Voor meer gevorderden in het lezen gebruikte men „die dietsche Catoen," uit het latijn vertaalde zederijmen, die op naam van Dionysius Cato gingen, „Aesopet," het bekende

1) Zie Joh. Busch, *De reform. mon.* in Leibnitii *Script. Brunsv.* II, p. 477, en *Chron. Windes.* p. 604; Delprat, bl. 101.
2) Delprat, bl. 255.
3) Delprat, bl. 127.
4) Zie *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1865, bl. 574; Schotel, *De illustre school te Dordr.* bl. 12.
5) Misschien ook het bekende »hanebock". Zie Ter Gouw in het belangrijk geschrift *De tentoonstell. voor onderwijs te Amsterd.* Amst. 1861, bl. 24 vv.
6) Zie Holtrop, *Monuments typogr.* Livr. 20; Schotel, a. w. bl. 205, en de daar genoemde schrijvers.

fabelboek, „de spieghel der jonghers" van Lambertus Goetman [1], en dergelijke schriften, die, reeds vroeger in omloop gekomen en door onze oudste drukpersen vermenigvuldigd, op het jeugdig gemoed ook goede zedelijke indrukken konden maken. Het laat zich echter denken, dat lees- en schrijfoefeningen nog door de leerlingen der hoogere klassen werden voortgezet, wanneer zij met de latijnsche taal bekend gemaakt werden. De vele schriftsoorten — sommigen onderscheidden in het laatst van dit tijdvak niet minder dan honderd [2] — en de menigte van verkortingen, die men bezigde, maakten een lang gerekt aanleeren noodwendig.

Wanneer de discipelen behoorlijk lezen en schrijven konden, was hun de weg gebaand tot het aanleeren van de grammatica, „de wetenschap der wetenschappen," gelijk Arnold Geilhoven haar noemde, „de poortierster van alle andere kunsten, die de stamelende tong zuivert," zonder wier hulp „niemand waardig is in de kerke Gods eenigzins bevorderd te worden [3]." Dat men hierbij niet aan de grammatica der moederspraak, die nog steeds „de barbaarsche taal" heette, te denken heeft, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden. Vooral de kennis van de kerktaal, het latijn, was noodig, en de middelen, waardoor men die kennis verwerven kon, waren menigvuldig, hoewel geenszins voortreffelijk. De latijnsche spraakleer (doctrinale puerorum) van den franciskaner Alexander de Villedieu was in aller handen. Zij was in

---

1) Zie van Vloten, *Bekn. gesch. der nederl. lett.* Tiel 1865, bl. 63 v.; Buddingh, *Gesch. van opv. en onderw.* II, 1, bl. 103 vv.

2) Leonardus Wirstelinus, een benedictijner van Augsburg, droeg in 1522 aan keizer Maximiliaan een schrijfboek op, waarin voorbeelden van honderd schriftsoorten. Bruschius (*Chronol. monast. Germ.* Sulzb. 1682, p. 506 s.) kende het en gaf de honderd verschillende benamingen op (ook Du Cange deed zulks in v. *scriptura*), die voor mij, met uitzondering van de meest bekende (rotunda, cursiva, textus italicus enz.), onverstaanbaar zijn. Dat schoonschrijvers in dit tijdvak en vroeger menigvuldig waren, weet ieder, die van onze middeneeuwsche HSS. heeft gezien. Ook aan vlugge schrijvers en schrijfsters ontbrak het niet. Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 106 v.

3) Aldus in mijn HS. van het vroeger vermelde (boven, bl. 243) *Somnium doctrinale*.

rijmende verzen gesteld, die, in twee deelen vervat, de woordvorming, de syntaxis en prosodie behandelden en in spijt van de voorbeelden, die zij uit Cicero en andere klassieken bijbragten, geenszins op duidelijkheid en zuiverheid van taal mogten bogen [1]. Benevens dit werk werd nog steeds de oude grammatica van Donatus gebruikt, waaraan de humanisten tot ergernis der aanhangers van Alexander de Villedieu de voorkeur gaven [2], totdat beiden door de leerboeken van van Pauteren en anderen verdrongen werden [3]. Aan latijnsch-dietsche woordenboeken ontbrak het niet geheel. De „gemma vocabulorum" werd alleen te Deventer tusschen 1495 en 1500 viermalen gedrukt [4]. Voor meer gevorderden had men allerwegen — te Windesheim bezat men er meer dan één exemplaar van — het „catholicon" van Balbi, een woordenboek dat de woorden en spreekwijzen (dictiones) der vulgaat, der kerkvaders en dichters verklaarde, en een soortgelijk werk, „mammotractus" getiteld, dat Johannes de Garlandia of Johannes Marchesini tot auteur had en door Erasmus, even als het „catholicon" en de „brachylogus," een glossarium van encyclopædischen aard, klein geacht werd [5]. Als latijnsche leesboeken voor eerstbeginnenden bezigde men de „disticha Catonis", een door al de middeneeuwen gebruikt schoolboek — de scholen van Karel den groote kenden het als zoodanig reeds [6] — verschillende verzamelingen van gemoralizeerde verhalen en fa-

1) Zie meer bij Stallaert en Van der Haeghen, *De l'instruct. publ. au moyen age*, p. 116, en Schmidt, *Gesch. der pædag.* II, s. 165.

2) Zie Kampschulte, *Die universität Erfurt*, Trier 1858, I, s. 31. Donatus' *Ars grammatica* werd op onze oudste persen vele malen gedrukt. Zie Holtrop, *Catal. libror. sæculo XV impr.* passim.

3) Zie Stallaert en Van der Haeghen, l. l. en Schmidt, a. a. o.

4) Zie Holtrop, l. l. p. 278; vgl. Stallaert en Van der Haeghen, l. l. p. 120.

5) Zie *Chron. Windes.* p. 113 s.; Stallaert en Van der Haeghen, l. l. p. 119 s.; Delprat, a. w. bl. 331. De *Brachylogus* komt voor in een HS. van de universiteitsbibl. te Utr. (*Med. ævi script. eccl.* N. 189). Hij werd in het midden der veertiende eeuw geschr. door Joh. de Mera te Antwerpen, en verklaart latijnsche, grieksche en hebreeuwsche woorden, eigennamen enz.

6) Zie Van Vloten, a. w. bl. 65.

belen [1], de „biblia pauperum" met hare houtsneden, het op soortgelijke wijze versierde „speculum humanæ salvationis [2]" en dergelijke schriften. Waar men de grieksche spraakkunst onderwees — Johannes Busch deed het in den aanvang der vijftiende eeuw in de vijfde klasse der school te Zwol [3] — waren de hulpmiddelen uiterst gebrekkig, totdat de meest ontwikkelde humanisten eindelijk eenige verbetering aanbragten. Hetzelfde geldt van de hebreeuwsche grammatica, aan welke studie, behalve Wessel Gansfort en enkele anderen, maar weinigen dachten. Die bij de lectuur van de vulgaat op hebreeuwsche namen of uitdrukkingen stuitte, kon zijn toevlugt nemen tot een alfabetische lijst, waarin men korte verklaringen of vertalingen aantrof [4].

Terwijl de jongeren der hoogere klassen zich nog met grammaticale oefeningen bezig hielden, werden zij ook

---

1) Hierbij denk ik ook aan eene merkwaardige verzameling van korte lessen voor het alledaagsche leven, waaraan andere voor het geestelijke verbonden zijn, die gezamenlijk den tijdgeest der veertiende en vijftiende eeuw uitdrukken. Zie hier eene proeve: »Noli extra domum nocte dormire, quia nocturno rore infundi valde nocuum est." Hierop volgt terstond met kleine letters: »nocturnus ros hæretica doctrina est; qui ergo extra domum nocte dormit infirmatur, quia qui, catholica ecclesia relicta, tenebrosis hæreticorum dictis acquiescit, periclitatur." De verzameling komt voor in een perkam. codex, die vroeger aan de regulieren te Utrecht behoorde en thans in de universiteitsbibl. aldaar berust (*Med. ævi script. eccl.* N. 225).

2) Over de *Biblia paup.* en het *Speculum*, die onderling verwant zijn en sedert de dertiende eeuw in omloop waren, leze men Abbing, *Bekn. geschiedenis van Hoorn*, aant. bl. 11 vv.; Alberd. Thijm. *Dietsche warande*, VII, bl. 431 vv.; Geffcken, *Der bildercatech. des funfz. jahrh.* Leipz. 1855, beilag. s. 1 ff.; Reuss, *Die deutsche historienbibel*, Jena 1855; Heider, *Beiträge zur christl. typologie*, Wien 1861, en *Die bildl. darstellung der bibl. pauper.* Wien 1862, van denzelfden auteur.

3) *De reform. monast.* l. 1. p. 477.

4) In een HS. van het midden der vijftiende eeuw, in de utrechtsche universiteitsbibl. bewaard (*Med. ævi script. eccl.* N. 178), vindt men *Interpretationes hebraicarum dictionum bibliæ.* Zie hier eene proeve:

Abdeel, servus Dei vel serviens Deo.
Abdemelech, servus regis vel serviens regno.
Abdenago, servus tacens vel serviens taceo.
Abdi, servus meus vel serviens mihi, cæt.

Achter dit HS. is een oud drukwerk gebonden, *Vocabula bibliæ* getiteld, dat glossen voor de gansche vulgaat levert. Het behoorde oudtijds met het HS. aan de fraters te Utrecht.

in de logica ingeleid. Johannes Busch onderwees haar tegelijk met het grieksch in de vijfde klasse der zwolsche school [1], en in de instructie voor den rector onzer domschool werd zij als leervak genoemd [2]. Arnold Geilhoven roemde haar als de wetenschap, „die den geest voor de overige kunsten bekwaamt", en als „de onderzoekster der dingen, die het ware aanwijst" en den mensch in staat stelt met klaarheid uit te spreken, wat hij denkt. Toch meende hij, dat velen haar te groote eer bewezen, daar zij haar niet als middel maar als doel aanwendden en hunne dialectische vaardigheid vaak misbruikten, om niet de waarheid maar den logen te verdedigen. Jacobus en Petrus, zeide hij, waren boven alle sofisten te stellen, en „de godsdienst was de waarachtige logica [3]." Dat men, waar dit vak beoefend werd, zich ook met schoolsche disputatiën bezig hield, lag geheel in den geest dier tijden. Johannes Busch verheugde er zich nog als grijsaard in, dat hij, te Zwol in de parochieschool studerende, in de redetwisten met zijne leermeesters niet zelden de overwinning behaald had [4]. Als leerboeken voor de logica en andere deelen der filosofie dienden vermoedelijk ook in ons land, gelijk elders, het door Boëthius vertaalde „organon" van Aristoteles, en andere schriften van Boëthius, zijne boeken over de syllogismen enz. [5]. Of men nevens de logica doorgaans ook de rhetorica behandelde, weten wij niet. Arnold Geilhoven koesterde de overtuiging, dat deze wetenschap hoofdzakelijk den regtsgeleerden noodig was [6]. Anders schijnt Hendrik van Kalkar, de ons bekende karthuiser-prior, over haar gedacht te hebben; hij schreef zijn „loquagium", regelen voor den

1) Zie *De reform. monast.* l. l.

2) In de *Statuta eccl. Traiect.* heet het van den rector: »qui eos [scolares] in grammatica, logica et musica instruat." Zie ook bij Matth. *De nobil.* p. 622.

3) Volgens het vroeger vermelde *Sompnium doctrinale.*

4) *De reform. monast.* l. l.

5) Zie Stallaert en Van der Haeghen, l. l. p. 122 s. De *Auctoritates Aristotelis, Senecæ, Boethii, Platonis* cæt. werden in 1497 en 1499 te Deventer gedrukt. Zie Holtrop, *Catal.* p. 263.

6) Volgens het *Sompnium doctrinale.*

stijl bevattende, die in het karthuiser-klooster te Utrecht tot handleiding dienden [1].

Daar de rectoren alom verpligt waren hunne scholieren voor den kerkzang te bekwamen, was de muziek natuurlijk een hoofdbestanddeel van het onderwijs. Vermoedelijk vingen de oefeningen der discipelen aan, zoodra zij lezen en schrijven konden en eenige kennis van de latijnsche taal bezaten. Te Utrecht, Tholen en zeker ook elders, werd inzonderheid voor de vorming der eigenlijke choralen zorg gedragen, die in het koor niet alleen „de graduaalversen" en „het halleluja" moesten zingen, maar ook „de lessen" hadden te lezen en „het ambt der acolythen te bedienen door het dragen van waskaarsen" enz. [2]. Tijdens het rectoraat van Johannes Cele te Zwol werd aldaar, volgens Johannes Busch en Thomas a Kempis, voortreffelijk onderrigt in de muziek gegeven. Cele, die een goed organist was, wordt „een hervormer van den kerkzang" genoemd, omdat hij ingeslopen misbruiken wist te weren. Hij zelf bestuurde het zangkoor, bespeelde op feestdagen het orgel en gedoogde dan, wat hij bij gewone kerkdiensten ongaarne toestond, dat de zangers namelijk van mensuraalmuziek gebruik maakten en ook „den discant" zongen, die toen allengs in onze kerken begon door te dringen [3]. Ook in de parochieschool te 's Gravenhage schijnt men de zangkunst met vlijt beoefend te hebben. De graaf schonk haar in 1393 aan de kanoniken zijner hofkapel, opdat deze „te beter met scholieren en zangers uit de school zou beholpen zijn [4]." Dat de muzikale oefeningen vooral van praktischen aard waren, spreekt van zelf. Toch hadden meergevorderden, die

---

1) Zie HS. 251 onder de *Med. ævi script. eccles.* in de universiteitsbibl. te Utrecht. Op fol. 93 ss. vindt men *Excerptum quoddam ex libello, qui dicitur Loquagium, quem composuit mag. Henricus de Kalkar ord. carth. prior domus Coloniæ, de arte rhetorica.*

2) Zie de *Statuta eccl. Traiect.* bij Matth. l. l. p. 625 s. Over de beoefening der muziek te Tholen later meer.

3) Later komen wij hierop terug. Zie intusschen Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 603, 605; Thom. a. Kemp. *Chron. montis s. Agn.* p. 170.

4) Zie het diploom bij Buddingh, a. w. II, 1, bl. 71.

eenige kennis van de theorie der kunst begeerden op te doen, daartoe gelegenheid. Uit den cataloog der bibliotheek en uit de annalen der abdij van Egmond blijkt, dat de muzikale schriften van Guido van Arezzo sedert 1105 bij de monniken aldaar voorhanden waren en gelezen werden. In een der koorboeken, die de kanoniken van St. Marie te Utrecht gebruikten, een antifonarium van de twaalfde eeuw, vindt men een opstel over de toonsoorten (modi), dat uit den „micrologus" van Guido en uit andere boeken van die soort gecompileerd is [1]. In een ander koorboek van dezelfde geestelijken treft men korte onderwijzingen van theoretischen inhoud aan, die omstreeks het midden der vijftiende eeuw gesteld of overgeschreven werden [2]. Arnold Geilhoven was een warm vriend van zang- en toonkunst en wenschte haar door allen beoefend te zien. Hij loofde haren heilzamen invloed op 's menschen ziel en ligchaam, waardoor zij den reiziger sterkt op zijn moeijelijken weg, bevreesden moedig maakt en ruwe zondaars, dieven en roovers zelfs, verteedert en tot bekeering drijft; maar hij achtte het noodig zijnen tijdgenooten toe te roepen: „wacht u, dat gij van de kerk geen theater maakt [3]."

De eerste beginselen der arithmetica, die te Dordrecht onderwezen werden [4], maakten waarschijnlijk ook elders een bestanddeel van het onderwijs uit. In onze koopsteden kon men ze den discipelen, die voor den handel bestemd waren, niet zonder schade onthouden, en ook de geestelijken hadden er voor het dagelijksch leven en voor het berekenen van den paaschtijd (computus), eene kunst die voor klerken nog steeds onmisbaar geacht werd, eenigermate behoefte aan. Van geometrie en astrologie (astronomie), wetenschappen die door Arnold Geilhoven gewaardeerd werden, omdat zij haren beoefenaar met de aarde

---

1) Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 184, 214, en de belangrijke plaats in de *Annal. Egmund.* bij Pertz, XVI, p. 446 s.
2) In de universiteitsbibl. te Utr. *Med. ævi script. eccl.* N. 490.
3) In het *Sompnium doctrinale*.
4) Zie Schotel, *De illustre school te Dordr.* bl. 12, 205.

en hare landen, de sterren, eclipsen enz. bekend maakten [1], vernam men vermoedelijk weinig meer dan eenige bijzonderheden, en wel meestal ongerijmdheden. Boven geometrie en arithmetica meende Arnold de studie der zelfkennis, „het meten" van onzen inwendigen mensch, te moeten aanbevelen, en op de beoefening der sterrekunde zag hij met wantrouwen neder, omdat zij te naauw aan de sterrewigchelarij verwant was.

Daar het onzen middeneeuwschen vaderen aan eene algemeen geldende wet voor het onderwijs ontbrak, en de verordeningen, waardoor de corporatiën, waaraan de scholen toebehoorden, het schoolwezen regelden, in overeenstemming met den bij de wetgeving dier tijden heerschenden geest zeer oppervlakkig en onbepaald waren [2], laat het zich begrijpen, dat de omvang der leerstof bij alle inrigtingen niet geheel dezelfde was. Waar zeer ontwikkelde mannen als docenten optraden, werden somtijds leervakken binnen den kring des onderrigts getrokken, waaraan elders naauwelijks gedacht werd, en waar deze of gene rector voor eenig deel der hoogere wetenschappen voorliefde koesterde, werd daaraan, zoolang hij de school bestuurde, ook bijzondere aandacht geschonken.

Belangstelling in de beoefening van de klassieke letteren der oudheid was vermoedelijk vóór het laatst der veertiende eeuw in onze scholen zeldzaam. Toch ontbrak zij in geene eeuw geheel. Bezaten de monniken van Egmond reeds in het voorgaande tijdvak schriften van Cicero, Seneca, Sallustius, Horatius, Persius enz. [3], die van Wittewierum roemden sedert den aanvang der dertiende eeuw op soortgelijken schat. Emo, de stichter van hun klooster, en zijn broeder Addo hadden tijdens hun verblijf aan de hoogescholen te Parijs, Oxford en Orleans niet alleen lessen over theologie en kanoniek regt bijgewoond, maar ook Ovidius, Virgilius, de satyrici, grammatici en

---

1) Volgens het *Sompnium doctrinale*.

2) Zie b. v. de boven, bl. 235, vermelde ordonnantie van het kapittel te Deventer.

3) Zie boven, I, bl. 365.

andere auteuren hooren verklaren. Van al die schrijvers hadden zij afschriften gemaakt, die zij met de mondeling voorgedragen glossen hunner leermeesters verrijkten. Na hun dood werden deze boeken ten algemeenen nutte in de kloosterbibliotheek geplaatst [1]. Van magister Fredericus, die te Hallum omstreeks 1230 voor zijne leerlingen „de heidensche poëten en geschiedschrijvers verklaarde", hebben wij reeds vroeger gewag gemaakt [2]. Eene meer algemeene liefde voor de oude letteren echter werd in onze scholen eerst in de vijftiende eeuw openbaar, nadat de broeders des gemeenen levens, met de humanisten in verbond getreden, aan het onderwijs eene hoogere rigting hadden gegeven [3]. Onder onze geleerden van dien tijd, die zich door hunne kennis van de klassieken onderscheidden, nam Arnold Geilhoven, blijkens zijn „sompnium doctrinale", eene eerste plaats in. Toch moet ook van hem, gelijk van menigen vlijtigen humanist dier dagen, gezegd worden, dat zijne studiën meer den inhoud zijner wetenschap verrijkten dan zijn geest ontwikkelden. Van de naïeve gemoedelijkheid der mystieken zijner eeuw bezat hij overvloedig, van de æsthetische vorming en den vrijen zin der ouden niets.

Boven de klassieken trokken natuurlijk, bij het onderwijs der meer gevorderde discipelen, de kerkvaders en de bijbelboeken de aandacht. Wolbodo, die in den aanvang der elfde eeuw zijne zorg aan de domschool te Utrecht wijdde, verklaarde voor zijne jongeren de heilige schrift (sacra scriptura) [4], waarbij men niet alleen aan den bijbel, maar ook aan de werken der uitstekendste kerkleeraren van vroeger en later tijd te denken heeft, daar de middeneeuwsche zin, hoe bevangen hij in vele opzigten wezen mogt, de schoone overtuiging in zich droeg, dat de heilige geest zijne werkingen niet alleen in de oude pro-

1) Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 113, 125.
2) Zie boven, bl. 239 v.
3) Zie Delprat, a. w. passim.
4) Anselmi *Gesta episc. Leod.* bij Pertz, IX, p. 207; vgl. Hoynck van Pap. *Anal.* III, 1, p. 133.

feten en apostelen had geopenbaard, maar ook in de jongere getuigen Gods, een Augustinus, Chrysostomus, Bernardus, en in allen, wier boeken men voor den christen uitnemend nuttig achtte en daarom met den bijbel „heilige schrift" of „heilige schriften" heette [1]. Emo van Wittewierum had ter anderer onderwijzing steeds leeringen (auctoritates) der gewijde auteurs gereed, en de mannelijke en vrouwelijke kweekelingen zijner abdij, die hij zelf onderrigtte, moesten onder zijn toezigt het O. en N. testament afschrijven, de „historia scolastica", het door bijbellezers meest gebruikte historiesch-exegetiesch handboek der middeneeuwen, de bijbelsche commentaren van Augustinus, Gregorius enz. [2]. Magister Fredericus, gelijk wij reeds gezien hebben, leerde zijne hoorders, in de school te Hallum, Ambrosius, Augustinus en Hiëronymus verstaan [3]. Geert Groote, Florens Radewijns en andere broeders des gemeenen levens, die doorvoed waren van de kennis der patristische literatuur, bevalen haar hunnen jongeren aan, evenzeer als de lectuur des bijbels, en ook de schriften van Bernardus, Anselmus van Canterbury en

1) Het begrip van »sacra scriptura" was, evenzeer als dat van »libri canonici", in de middeneeuwen zeer elastiek (zie Credner-Volkmar, *Gesch. des N. T. kanon*, Berl. 1860, s. 309). Van Olbertus, abt van St. Jacob te Luik, een tijdgenoot en vriend van Wolbodo, leest men in *Vita s. Olberti*, c. 13: »plenariam, V. et N. Testamentum continentem, in uno volumine transscripsit historiam, et divinae quidem scripturæ plus quam centum congessit volumina" cæt., waarbij Mabillon te regt aanteekende: »scripturæ divinæ nomine non solum libros canonicos intelligit, sed et sanctorum patrum opera, quæ etiam medii ævi scriptores sacræ aut divinæ scripturæ vocabulo sæpe designant." *Acta ss. ord. Bened.* VI, 1, p. 531. Zie andere bewijzen bij Du Cange in v. *Scriptura*, en vgl. Thomas a Kemp. *De imit.* I, c. 5, p. 325, waar ook de edele leer is uitgesproken: »non quæras, quis hoc dixerit, sed quid dicatur, attende;" *Doctr. iuvenum*, c. 3, p. 702, en Gerardi Magni *Concl. et prop.* bij Thomas, p. 920.

2) Mencon. *Chron.* l. l. p. 125 s. Menco zegt, dat Emo de »auctoritates sacræ paginæ," niet alleen in zijne gesprekken voorhanden had, maar ook in schrift. Dit herinnert ons een merkwaardig boekwerk, dat in de vijftiende eeuw onder den titel *Auctoritates utriusque Testamenti* uitgegeven en achter een HS. der universiteitsbibl. te Utr. (het boven, bl. 264 n. 4, vermelde N. 178) ingebonden werd. Het bevat eene aanwijzing van ontelbare bijbelplaatsen, die bij de christel. zedeleer gebruikt kunnen worden.

3) Zie boven, bl. 240.

Suso wenschten zij in aller handen [1]. Johannes Cele was gewoon op alle kerkdagen na mettentijd de epistel-pericopen te verklaren, die zijne leerlingen in het koor moesten lezen; des namiddags behandelde hij de evangelie-lessen; des avonds dicteerde hij schoone plaatsen uit de kerkvaders, die de jongeren in hunne rapiariën of excerptenboeken schreven. Die zijn onderwijs trouw volgden, waren bij het verlaten zijner school bezitters van een „theologiesch rapiarium", waarin van den edelsten inhoud der christelijke literatuur vervat was, en allen, die den goeden leeraar gehoorzaamden, maakten zich een afschrift van al de epistel- en evangelie-pericopen voor het kerkjaar, waardoor zij voor hun volgend leven den toegang hadden tot de kern van het gansche bijbelboek. Daar Cele zijne schriftverklaringen in de school niet alleen voor zijne leerlingen hield, maar ook voor leeken, die hem gaarne hoorden, mag men veronderstellen, dat hij het niet in het latijn, maar in de moedertaal deed, hoezeer overigens waarschijnlijk ook zijne meer gevorderde discipelen, even als die der parochieschool te Leiden, in het latijn hun onderwijs ontvingen en zich ook in het latijn-spreken, zelfs in hunne speeluren, oefenen moesten [2]. Celes weldadige gewoonte werd vermoedelijk door zijne geestverwanten onder de schoolleeraren elders nagevolgd. In 1546 vaardigde Karel V eene ordonnantie uit, waarin voorgeschreven werd, dat de evangelie-lessen der zon- en feestdagen in de scholen grammaticaal moesten geïnterpreteerd worden. Hetzelfde wilde de keizer ten aanzien van de kerkzangen [3]. Daar de hymnen en sequentiën niet zelden verklaring behoefden, werden door den Zwollenaar Herman van der Beke (Torrentinus), en reeds lang te voren door Dionysius den karthuiser en anderen, nuttige commentaren geleverd [4].

---

1) Zie Delprat, bl. 259 vv.
2) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 604, 611; De Gelder, a. w. bl. 9.
3) Zie Schotel, a. w. bl. 13.
4) Zie Valer. Andr. *Bibl. Belg.* Lov. 1643, p. 384; Daniel, *Thes. hymnol.* I, prolegom. p. xix. De *Enarratio hymnorum, præsertim veterum,*

Blijkt uit het medegedeelde, dat het schoolonderwijs bij onze vaderen, vooral in het laatst van dit tijdperk, hier en daar eene merkwaardige vlugt begon te nemen, zoodat het tot vervulling van de eischen, die de toenmalige kerk officiëel aan de intellectuële bekwaamheid harer klerken deed, inderdaad meer dan genoegzaam was — èn kerk èn maatschappij had ook toen behoeften aan eene hoogere en meer algemeene ontwikkeling der geesten, dan door de bestaande instellingen kon verkregen worden. De scholastieke theologie, die in de eerste helft van dit tijdvak in zóó hooge eere stond en ook later algemeen beoefend werd, het kanonieke en romeinsche regt, dat voor het leven van kerkelijken en wereldlijken de grootste beteekenis had, en andere vakken, medicijnen enz. mogen hier en daar in eenig klooster, b. v. dat van Aduard of de conventen der karthuisers te Roermond en bij Arnhem [1], tijdelijk meer of min uitstekende leeraren gehad hebben, met de professoren der universiteiten te Parijs, Bologna, Praag en elders konden deze mannen niet op ééne lijn geplaatst worden. Geen wonder dan, dat men in de vijftiende eeuw bij onze vaderen sporen van onvoldaanheid met de op onzen bodem bestaande inrigtingen ontdekt, en dat men een- en andermaal beproefde iets voortreffelijkers tot stand te brengen.

Op den 17n Maart 1470 besloot de magistraat van Utrecht pogingen aan te wenden, om aan de kathedraalstad, die bij hare kapittelen en kloosters reeds zóó vele inrigtingen voor onderwijs bezat, ook eene hoogeschool te bezorgen. Men benoemde eene commissie, aan wier leden het opgedragen werd, „te bezien en te spreken met degenen die daartoe dienden, dat men te Utrecht

van Dionysius Carth. is niet uitgegeven. Foppens, *Bibl. Belg.* I, p. 243. In de universiteitsbibl. te Utr. vindt men een HS. van de vijftiende eeuw (*Med. ævi script. eccl.* N. 377), dat voormaals aan de regulieren ald. toebehoorde en breede uitleggingen van 27, meerendeels zeer bekende hymnen bevat.

1) Te Aduard werden voorlezingen over de »artes et canones" gehouden. Zie *Vit. abb. Adwerd.* ed. Koppii p. 4. In de conventen te Roermond en bij Arnhem leefden Dionysius Carth. en Hendrik van Kalkar, mannen van universele kennis.

eene universiteit mogt brengen"[1]. Wat die commissie deed en welke ervaringen zij had, is onbekend. Waarschijnlijk leden hare bemoeijingen schipbreuk bij de hooge geestelijken, die — wij zullen het later zien — gaarne naar Parijs en elders ter studie togen en voor hunne eigene scholen op geenerlei mededinging of overschaduwing gesteld konden zijn; vermoedelijk beoogde de magistraat ook meer de tijdelijke voordeelen, die de gewenschte instelling aan de stad kon aanbrengen, dan de bevordering der hoogere belangen van kerk en maatschappij. Doch hoe het zij, zeker is het, dat van deze universiteit niets kwam, en dat niet Utrecht maar Amsterdam den roem verwierf van vóór alle andere steden van ons vaderland de eerste school bezeten te hebben, waarin op beperkte schaal eigenlijk universiteitsonderwijs werd gegeven.

In het jaar 1450 stichtten eenige leden van de om hare kerkelijke vroomheid beroemde familie Eggerts het St. Nikolaas-collegie bij de Oude-kerk te Amsterdam. Wat zij met hun liefdewerk bedoelden, drukten zij vrij naauwkeurig uit in brieven, die deswege opgemaakt en bij de bevoegde magthebbers overgelegd werden. Zij wenschten aan genoemde kerk een gezelschap van vijf of meer priesters en eenige klerken verbonden te zien, die, met elkander in gemeenschap levende, door het afschrijven van boeken gedeeltelijk den kost zouden winnen, gelijk de fraters van Deventer, en dagelijks de getijden zouden zingen, op de wijze der seculiere kanoniken. Aan het hoofd des gezelschaps moest, „naar de manier van de faculteit der theologie te Parijs, en naar de manier van het collegie van St. Benedictus te Parijs en van St. Donatus te Brugge", een rector staan, die den rang van baccalaureüs der theologie bezat. Aan dien rector zou de verpligting opgelegd worden, voor het collegie „in de school". voorlezingen te houden of te doen hou-

1) Burman, *Utr. jaarb.* III, bl. 5. Vgl. Van Asch van Wijk, *Instell. van hoog. onderw. te Utr.* bl. 61.

den, 1° over het martyrologium, 2° over de schriftpericopen van het kerkjaar met de postillen en glossen, 3° over „de filosofie" en „de vier boeken van den hoogen zin", waarbij wij aan de „sententiën" van Petrus Lombardus, het beroemde handboek der scholastieken, hebben te denken. Het gewenschte collegie kwam werkelijk tot stand. Jan Eggerts, baccalaureüs der theologie, was de eerste rector, en het gezelschap verkreeg welhaast eene boekerij, waarvan eenige overblijfselen later aan de Nieuwekerk en de stadsbibliotheek te Amsterdam kwamen. Van de lotgevallen der school is verder niets bekend. Dat hare leeraren door hunne lessen over het martyrologium eenige kennis van de kerkgeschiedenis verbreidden, en door hunne voorlezingen over de schriftpericopen, de „sententiën" enz. eenige wetenschap van bijbelsche exegese, kerkelijke dogmatiek en moraal bevorderden, is waarschijnlijk. Maar tot grooten bloei schijnt zij niet gekomen te zijn[1]. Toch bewijst hare opkomst, dat belangstelling voor hoogere cultuur en zucht om haar ten dienste der kerk te bevorderen, onder de eerzame burgers van Amsterdam in de vijftiende eeuw wortel geschoten had.

De methode van onderwijs[2] schijnt gedurende dit gansche tijdvak, niettegenstaande de verbeteringen, welke in sommige leerboeken, vooral de grammaticale, aangebragt werden[3], weinig verandering ondergaan te hebben. De leeraren volgden de algemeene rigting van den tijd, als zij, met schoolmeesterlijk gezag optredende, zich meer tot het lijdelijk geheugen dan tot het vrije denkvermogen hunner discipelen wendden. Om de harde eischen, die men aan de memorie der jongeren deed, uitvoerbaar te maken, werden de spraakkunst van Alexander de Villedieu, het moralizatie-boek „floretus", en andere werken van wetenschappelijken en zedekundigen inhoud in kreu

1) Zie over het St. Nikolaas-collegie Commelin, *Beschr. van Amst.* bl. 427 vv.; Van Heussen, *Hist. episc. Harlem.* p. 94 v.; Scheltema, *Amstel's oudh.* III, bl. 64, 84, en and.

2) Vgl. boven, I, bl. 361.

3) Zie Delprat, bl. 329 v.

pele, vaak duistere versen gesteld[1]. Zoolang de drukpers de exemplaren van de schriften der klassieken, kerkvaders enz. niet vermenigvuldigde, was dicteren en opschrijven het dagelijksch kruis van onderwijzers en leerlingen. De toelichtingen, door eerstgenoemden gegeven, werden door laatstgenoemden aan het geheugen toevertrouwd of in schrift gesteld, zoo de kostbaarheid der schrijfmaterialen geen beletsel was. Leerboeken van dit tijdvak, met glossen tusschen de regels en op de randen, kwamen ons zelden voor. Onderzoek naar de vorderingen der discipelen, door ondervraging van de zijde der meesters, moest ook toen gebruikelijk zijn. Johannes Busch verhaalt, dat hij zijne jongeren te Zwol niet alleen leerde, maar ook examineerde[2]. Waarschijnlijk hadden examina bij de overgangen naar hoogere klassen plaats. De scholieren der kapittelen, die naar eene kanonikdij stonden, moesten door den scholaster rijp bevonden worden[3], eer zij van de school geëmancipeerd werden, en ook de klerken, die met eenige geestelijke waardigheid wenschten bekleed te worden, hadden zich aan een officiëel onderzoek te onderwerpen. Dat in de dagen van David van Bourgondië velen gewogen en te ligt bevonden werden, is ons vroeger gebleken[4]. Eene belangrijke eigenaardigheid van de leermethode der middeneeuwen was de reeds opgemerkte gewoonte der rectoren, om hunne meer gevorderde discipelen als docenten der minder ontwikkelde te doen optreden, een bewijs dat men de stelling, „al onderwijzende leert men", wèl wist te waarderen. Dat

---

1) Het *Liber floretus* komt met geïnterliniëerde glossen en aanteekeningen in margine, die gezamenlijk voor eerstbeginnende scholieren bestemd waren, voor in een HS. van het midden der vijftiende eeuw, dat in de universiteitsbibl. te Utrecht berust (*Aevi med. script eccl.* N. 254). Het handelt in 1160 slordige rijmversen „de fide catholica [het credo], de decem præceptis, de peccatis mortalibus, de septem sacramentis, de virtutibus, de præparatione hominis ad bene moriendum." Het werd op onze oudste persen bij herhaling gedrukt. Zie Hain, *Repert. bibl.* II, 394; Holtrop, *Catal.* p. 465 s.

2) *De reform. monast.* l. l. p. 477.

3) Zie boven, II, 1, bl. 289 v.

4) Zie boven, II, 1, bl. 229.

de kweekelingen voor het klerikaat en monachaat overigens op praktische wijze voor de kerkdienst opgeleid werden, behoeft geen betoog. De veelvuldige en omslagtige acten der liturgie werden door deelneming aan de dagelijksche koordienst aangeleerd, en door de uitvoering van zekere godsdienstoefeningen op de feestdagen der onnoozele-kinderen, der h. Agnes en op andere, wanneer de volwassenen in de kerk hunne plaats ruimden voor den bisschop der knapen (episcopus puerorum) met den stoet zijner jeugdige gezellen [1]. De dramatische spelen, die de scholieren, gelijk wij later zien zullen, op paschen en andere hoogtijden opvoerden, konden hun vrijmoedigheid leeren en vaardigheid, om als sprekers in het publiek op te treden.

Opvoeding en onderwijs, die nimmer geheel gescheiden kunnen worden, waren in de middeneeuwen meer dan ooit ten naauwste met elkander verbonden. Dat was te verwachten van den invloed der alles beheerschende kerk, die door hare scholen zich dienaren en leden kweekte, die niet alleen verstandelijke gaven, maar ook zedelijkheid moesten bezitten, zouden zij voor hunne roeping bekwaam zijn. Den rectoren der kapittelscholen te Utrecht, Deventer en elders werd het met nadruk ingescherpt, hunne discipelen te onderwijzen in wetenschap en goede zeden [2], en dat de bevordering van alles, wat men destijds godsvrucht en vroomheid des levens achtte, algemeen als een der hoofdoogmerken van de gansche schoolzaak werd aangemerkt, wordt genoegzaam bewezen door den inhoud, dien men allerwegen aan het onderwijs gaf. De schoolboeken, die men gebruikte — onze vroegere mededeelingen herinnerden het reeds — waren opgevuld met geloofsleeringen, gebeden, bijbelsche verhalen en

1) Over de viering van het feest der onschuldige-kinderen door de schoolknapen melden wij later meer. In den *Ordinarius* van St. Salvator (zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2) leest men bij den naam van Agnes, maagd en martelares: »de hac virgine festum est duplex puerorum; ubicunque hoc festum evenerit, eant in albis vestibus scolares, sed non domini." De »domini" zijn de kanoniken.

2) Zie boven, bl. 234.

moralizatiën, en de scholier, die in de eerste klasse zijne leesoefeningen aanving met het credo en ave-maria, voleindigde zijne studiën in de laatste met de lectuur van bijbelpericopen en kerkvaders. Inderdaad was de strekking van geheel het schoolwezen eene zedelijk-godsdienstige, maar eene zedelijk-godsdienstige in overeenstemming met den algemeenen geest der middeneeuwsche christenheid, die geenszins adæquaat was met het verheven standpunt, waarop de godsdienst des evangelies haren belijder wil plaatsen. Wettische zin en formalisme, ascese en mysticisme gaven aan het religieus bestaan der toenmalige geslachten eene valsche rigting, en al deze magten deden zich te meer aan de opvoeding gelden, naar mate de opvoeders volgens de begrippen van hunnen tijd ernstiger en vromer waren. Ernstige en vrome opvoeders bij uitnemendheid waren de broeders des gemeenen levens met hunne geestverwanten te Deventer, Zwol en elders; als zoodanig werden zij bewonderd en geroemd, niet alleen door het late nageslacht, maar ook door de tijdgenooten, een Johannes Brugman en anderen, die hen luide prezen, omdat zij vooral het waren, die den jongeren „het brood des levens" braken en hen voor het rijk van Christus opkweekten [1]. En toch, niemand, die de gedenkschriften van den arbeid en het leven der uitstekendste fraters met een aandachtig oog doorloopen heeft [2], zal er zich over verwonderen, dat een Erasmus en lateren in het opvoedingssysteem, door die fraters gevolgd, gebreken wisten aan te wijzen, die alles behalve klein zijn te noemen. „De voorname toeleg der broeders" — zoo klaagde onze beroemde Rotterdammer [3] — „strekt zich daarheen, dat zij jongelingen van vurigen en levendigen aard, zooals deze zich bij de schranderste vernuften gewoonlijk voordoet, van dien vrijeren en moedigen aard berooven, door slagen, gedurig gedreig en gekijf, en door allerlei andere middelen, waardoor zij hen breken

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 85.
2) Wij denken hier vooral aan de biografiën, die Dumbar, *Anal.* I, uitgaf.
3) Bij Delprat, bl. 265.

en ter neder drukken." En zoo was het; en niet alleen bij de fraters, maar ook in de kloosterscholen, ja overal, waar de devote geest der veertiende en vijftiende eeuw zich toegang baande. De opvoeding beoogde meer het dooden dan het leiden en veredelen van de natuur der jongeren, meer eene reglementaire dressuur tot het onderhouden van piëtistische levensvormen dan ontwikkeling van de schoonste krachten des geestes. Hoe ver men in deze rigting afdwalen kon, zien wij uit sommige berigten aangaande de wijze, waarop de nonnen van het convent te Diepenveen, dat modelklooster der vijftiende eeuw, de aan hare leiding toevertrouwde scholieren tot vrome zusters poogden op te kweeken. De speelsch-huppelende kindergang, die zoo wèl strookt met den loop van het jonge bloed, werd door haar ongeregtigheid; een afgemeten tred en gedwongen houding christelijke eerzaamheid geacht. Het zorgvuldig „verwaren der oogen," waarbij de blik steeds naar den grond gerigt werd, heette ook dáár, gelijk bij alle echte kloosterlingen, eene deugd; het belangstellend omzien naar voorwerpen der dagelijksche omgeving zonde. Dat de beoefening dier deugd voor meisjes van tien of twaalf jaren geene ligte zaak was, en dat de zonde hier steeds voor den voet lag, is duidelijk. Maar zuster Daike Derkse van Diepenveen, die wegens hare zorgen voor de jeugd met den grootsten lof werd overladen, wist raad te schaffen. Zij bond den levenslustigen kinderen met doeken de oogen digt. „Het heilig stilzwijgen" was, zoo ergens, dan te Diepenveen in groote eer; een blijde lach echter achtte men er bedenkelijk. Maar het lagchen werd den dochterkens onder zekere voorwaarde somtijds toegestaan, opdat het stilzwijgen door de rappe tongen te trouwer bewaard wierd. Als zuster Stijne de Groot de meisjes „in de spinstove" spinnen leerde, riep zij haar bij wijlen toe: „lieve kinderkens, lagchen mogen wij nu, maar spreken ganschelijk niet!" Naauwelijks was die aankondiging vernomen, of Stijne zelve gaf het voorbeeld: zij lachte „en de jongen lachten mede een langen tijd, zoodat er groot geruchtt

in de stove werd, maar daar werd geen enkel woord gehoord, want Stijne had het verboden"[1].

De prikkels, die ook in dit tijdvak gebruikt werden, om de jeugd bij de opvoeding op zulk eene baan te leiden en te houden, als den onderwijzers gewenscht voorkwam, waren tweeërlei. De eene was belooning, de andere straf, maar de laatste werd veel meer gebezigd dan de eerste. Bij de kapittelscholen bestond hier te lande, evenzeer als in Duitschland, Engeland en elders, de gewoonte dat de rector en zijne assistent-onderwijzers op het St. Nikolaasfeest een leerling, die door vlijt en goed gedrag uitmuntte, tot bisschop der knapen verkozen, eene eer die den begunstigde aan het hoofd zijner medeleerlingen plaatste, met wie hij, gelijk wij reeds vermeldden, op onnoozelekinderendag en op andere feesten zekere kerkdiensten volbragt, waarbij het geenszins aan vrolijkheid, dartele spelen en maaltijden ontbrak[2]. Van gansch anderen aard, maar in overeenstemming met den geest der tijden, was de belooning, die in den aanvang der zestiende eeuw door den wijbisschop van Frederik van Baden aan de leerlingen der hiëronymiaansche school te Utrecht werd uitgeloofd. Die zich hier boven anderen onderscheidden

1) Volgens mijn HS. D. Zie de voorrede voor mijn *Joh. Brugman*, I. Den novicenmeesters in de kloosters der windesheimer-vergadering was het opgedragen, de novicen te onderwijzen »de incessu, statu et in omni gestu suo, quo modo debeant oculos demissos habere, submisse et non festinanter loqui et in omnibus motibus signum humilitatis ostendere." Zie de boven, bl. 214 n. 2, vermelde *Constit.* p. 89 der uitg. van 1553, en vgl. wat, boven bl. 67, uit den regel van Benedictus medegedeeld werd aang. de houding en gebaren der monniken.

2) Over den »episcopus puerorum" in andere landen zie men Heppe, *Das schulwes. des mittelalt.* s. 23, en vooral Brand, *Observations on the popular antiquit. of Great Britain*, Lond. 1848, I, p. 421 ss. In de HSS. der *Statuta ecclesiæ Traiectens.* (zie boven II, 1, bl. 237) wordt bij herhaling van hem gewag gemaakt. Zie ook het diploom van 1399 bij Matth. *Fund. eccl.* p. 70, en vgl. *Overijss. alman.* 1849, bl. 201 v. (waar men zien kan, dat hij ook te Deventer voorkwam, en te Oldenzaal nog lang na de hervorming) en Verwijs, *Sinterklaas*, bl. 25, 66. De titel »episcopus" beteekende zooveel als »primus"; vandaar dat men ook van »episcopi presbyterorum, diaconorum, subdiaconorum" enz. leest in den *Ordinarius* van St. Salvator (zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2), bij Dumbar, *Kerkel. en werelil. Dev.* I, bl. 293, 294, en eld.

door vlijt, gehoorzaamheid en geduldige onderwerping aan de opgelegde correctiën, of zich ijverig betoonden om uit zuivere menschlievendheid (ex mera charitate) aan den rector de verborgen zonden zijner medescholieren te verklappen, verdienden een dubbelen aflaat van tweemaal veertig dagen[1]!

Zoo spaarzaam als men oudtijds met belooningen was — van andere dan de vermelde draag ik geen kennis — zoo roekeloos mild was men met straffen. Geldboeten stonden op tal van kleine en groote overtredingen; dat was naar den trant onzer oudvaderen met hunné compositiën voor de burgerlijke en kerkelijke regtbank. Pijnlijke en schandelijke straffen, ligchamelijke tuchtigingen van allerlei aard met plak, roede enz. waren menigvuldig[2]; dat was in overeenstemming met den wettischen zin der middeneeuwen, wien het, ofschoon op onberaden wijze, ernst was met het weren van het kwaad. Intusschen waren enkele leeraren het strafsysteem niet onvoorwaardelijk toegedaan, waarom zij het met het belooningsysteem poogden te vereenigen. Johannes Cele was geen vriend van geldboeten, maar stok en roede wist hij te waarderen. Toch zwaaide hij ze zelden met eigen hand. Hij achtte dit eene eer, die hij spaarde voor zijne betere discipelen. Zijne scholieren, die grovelijk schuldig stonden, werden voorover op den grond gelegd en met roedeslagen gekastijd, en die wèl hadden gestudeerd en wèl geleefd, genoten het voorregt van bij de executie de beulen der misdadigen te zijn[3].

---

1) Zie het diploom bij Matth. l. l. p. 368.

2) Zie hierover meer bij Schotel, *De illustre school te Dordr.* bl. 7 vv. Vgl. Alberd. Thijm in de *Dietsche warande*, II, bl. 52, en *De tentoonstell. voor onderw. te Amst.* bl. 7 vv. Aangaande het gebruik van de plak maakt Arnold Geilhoven in zijn *Sompnium doctrinale* de volgende zonderlinge opmerking: »magistri faciunt palmatorium de ferula, i. e. de tali herba; et levam manum discipulorum verberant, quia cor hominis a leva parte est. Cum autem circa id sanguis congelatur et obstat ne possit animus verum discernere, calor, illa percussione excitatus, usque ad cor per arterias descendens, sanguinem congelatum et ita ex animo cecitatem expellit." Men poogde dus met de plak ziel en ligchaam beiden te genezen.

3) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 605 s. Cele hield goede tucht,

Strenge straffen doen geenszins de deugden bloeijen. Dat bleek ook bij onze schooljeugd der veertiende en vijftiende eeuw. De knapen van de parochiescholen te Dordrecht stonden te kwader naam. De meesters klaagden bitter over hunne „rabauwerie en insolentie", de poorters over hun „hanteren van baldadigheden". In de kerk sneden zij, als voorloopers van de wilde beeldstormers der zestiende eeuw, der „santen" neuzen af; zij naaiden de rokken en kaproenen der biddenden aan elkander. Op straat namen zij „der goeden lieden lijftogt" weg, en „tastten de arme maagdekens oneerbaar aan, als zij 's avonds om haar brood gingen." Zij vochten, „staken, priemden en wondden elkander met knijven en lange messen." Voor de klerken hadden zij „smadelijke woorden", en als de partijschappen in den lande brandden, was de kreet „hoek, kabeljaauw, crommaert, gapaert" hun gevaarlijk tijdverdrijf[1]. Niet beter was het, althans na Celes dood, bij de school te Zwol gesteld. In 1450 was de verwildering der jongelingschap aldaar, die voor een groot deel uit jeugdige klerken bestond, over wier wangedrag alleen de geestelijke regtbank te oordeelen had, zóó verregaande, dat de rector de hulp van bisschop Rudolf van Diepholt moest inroepen, om haar te beteugelen. Rudolf gaf den scholarch en den magistraat volmagt om de strengste maatregelen te nemen: men zou de weêrbarstigen zelfs naar Vollenhove opzenden, om dáár in de klerikale gevangenis poenitencie te doen. Maar ook dit baatte niet. Acht jaren later werd de burgerij verschrikt door den ontzettenden moord, dien de scholier Geert van Loe uit hebzucht aan zijn medescholier Reinier van Honthorst pleegde, en in 1464 waren de klerken met stads poorteren in openbaren oorlog, zoodat de herbergen

---

ook over de zonen van den hoogeren stand, en hij gedoogde niet, dat deze »den jonker speelden." Aan de poort zijner school plakte hij een perkamentblad aan, waarop met groote letters deze versen geschreven stonden:

Qui vult domicellari, nec par esse scolari,
Ille domi maneat et domicellus eat!

1) Schotel, a. w. bl. 8.

met krakeel, straten en pleinen met woedende vechters gevuld waren [1].

Het is bekend, dat Melanthon te zijnen tijde reden meende te hebben, een opstel „over de ellenden der schoolmeesters" te schrijven [2]. Dat menigen rector en lector onzer middeneeuwsche scholen van tijd tot tijd hetzelfde thema voor den geest zweefde, betwijfelen wij niet. De afhankelijke staat, waarin inzonderheid de voor een zeker aantal maanden of jaren gehuurde leeraren bij de kapittelscholen en andere verkeerden, de ruwheid der weêrspannige jongeren, de geringschatting van wetenschap en kunst bij vele ouderen, dat alles droeg den pædagogen zeker hunne weeën aan. Toch wachte men zich plaats te geven aan de gangbare voorstelling, dat hun ambt een eer- en vreugdeloos bestaan met zich voerde, en dat zij door de openbare meening met alledaagsche handwerkers en dagglooners op eene lijn gesteld werden [3], daar men hun post een „ambacht" noemde, en hunne bezoldiging in klein geld werd uitgereikt. Het is waar, dat het schoolmeesterschap een ambacht heette; maar dit woord had toen geene andere beteekenis dan het latijnsche „officium," waarom men ook van „des schouten ambacht, des heeren ambacht," ja van „het ambacht der misse" spreken kon. Het is evenzeer waar, dat de scholieren de rectoren met grooten en stuivers betaalden [4], maar men vergete niet, dat die rectoren, als zij hunne aanstelling van de stedelijke besturen en andere corporatiën hadden, van dezelfde zijde doorgaans vaste salarissen genoten, en dat de geldswaarde der oude tijden

1) Van Hattum, *Gesch. van Zwolle*, I, 401 v. 420 v. II, 2 v.

2) *De miseriis pædagogorum*, ed. Bretschn. XI, p. 121 ss.

3) Aldus Buddingh, a. w. I, bl. 45.

4) In 1305 was het schoolgeld te Zutphen voor iederen scholier zes »grossi." Zie Huberts, *Gesch. der oude Zutph. lat. school*, Zutph. 1863, bl. 3. In 1386 gaf te Leiden »ieder kind, dat school ging," 16 gr. Zie De Gelder, *Wetgev. op het lag. onderw.* bl. 7. In de zestiende eeuw werd het schoolgeld te Groningen van vier op tien stuivers in het halve jaar gebragt. Zie Diest Lorgion, *Regn. Prædinius*, Gron. 1862, bl. 62. Zes, zeven en acht ponden ontvingen de rectoren te Dordrecht jaarlijks van de stad, twaalf stuivers van iederen scholier. Daarenboven genoten zij nog andere inkomsten als stadsschrijvers. Zie Schotel, a. w. bl. 4.

eene andere was dan de tegenwoordige. Inderdaad doet men onzen voorvaderen onregt aan, als men beweert, dat het hun ontbrak aan achting voor die als opvoeders de weldoeners van hunne kinderen en den staat waren. Als onze graven sommige vrienden om uitstekende verdiensten beloonen wilden, droegen zij hun niet zelden een schoolmeestersambt op [1], en die in de archieven onzer steden de rekenboeken der veertiende en vijftiende eeuw opslaat, zal tal van posten ontmoeten, die bewijzen, dat de magistraten er gedurig op uit waren, om hunnen scholarchen door gunsten en schenkingen openbare teekenen van hoogachting en dankbaarheid toe te brengen. Neen, der leeraren ambt was ook destijds noch eer- noch vreugdeloos! Die voor hunne betrekking wèl toegerust waren en hunne pligten wèl behartigden, mogten rekenen op aanmoediging en roem bij de volwassenen en op kinderlijke vereering bij de welgezinden onder hunne kweekelingen. Gelijk de edele abt Gregorius van Utrecht in het voorgaande tijdvak zijn Ludger had, die zijn leermeester nog lang na diens dood met de teederste gehechtheid aanhing [2], zoo hadden ook later Florens Radewijns, Johannes Boom en Johannes Cele hun Gerlach Peters, hun Thomas a Kempis en Johannes Busch, die hunnen rectoren door liefde en trouw het levensgeluk verhoogden en na hun sterven hun naam, met welverdienden lof gesierd, overleverden aan de nakomelingschap.

---

1) Zie Bosscha, *De instit. procur.* p. 82.
2) Zie boven, I, bl. 160.

§ 5.

Vorming van Nederlanders aan vreemde hoogescholen [1].

Gelijk in het voorgaande tijdvak de kapittelscholen der drie naburige bisdommen, waaronder nederlandsche gemeenten ressorteerden, haar contingent van klerken aan onze kerk leverden [2], zoo waren ook na de tiende eeuw in Noord-brabant, Gelderland, Groningerland en andere gewesten steeds geestelijken in dienst, die aan deze inrigtingen hunne vorming hadden ondergaan. De in den aanvang der elfde eeuw zoozeer bloeijende stiftschool te Luik had de eer van onzen voortreffelijken bisschop Adelbold onder hare leerlingen te tellen [3]. Onze kerkvoogden Herman van Hoorn en Hendrik van Vianden werden vermoedelijk te Keulen voor het klerikaat opgeleid [4]. Frederik, de stichter der abdij Mariëngaarde, genoot zijne opvoeding te Munster [5]. Of somtijds ook klerken onder onze vaderen optraden, die de vermeende „school der Friesen" bij de St. Michielskerk te Rome bezocht hadden, weten wij niet, daar hare geschiedenis tot heden in volslagen duisternis ligt [6]. Maar welke diensten deze en dergelijke inrigtingen in den vreemde aan

1) Buddingh (*Gesch. van opv. en onderw.* II, 1, bl. 140 vv.) heeft reeds eenige bladzijden aan het onderwerp van deze § gewijd. Dat hij de stof niet uitputte, laat zich begrijpen, en ook onze proeve maakt in de verte niet op volledigheid aanspraak. Dat de zaak echter groote belangstelling en daarom eene monografische bewerking verdient, zal niemand betwijfelen. Zie de Wal, *Nederl. studenten te Heidelb. en Genève* in de *Hand. van de maatsch. der nederl. letterk. te Leid.* 1865, bl. 59 v.v.

2) Zie boven, I, bl. 357.

3) Zie boven, II, 1, bl. 52.

4) Zie boven, II, 1, bl. 93 v. 118.

5) Zie boven, bl. 33.

6) De »scola Frisonum, quæ vocatur ecclesia S. Michælis," wordt vermeld in eene bul van Leo IX van 21 Maart 1053. De St. Michielskerk te Rome behoorde sedert de negende eeuw aan de vroeger (boven, I, bl. 440 n. 2) besproken »peregrinencolonie" der Friesen aldaar. Zie Van den Bergh, *Oorkondenboek van Holl. en Zeel.* I, bl. 52 v. en Halbertsma in *De vrije Fries*, V, bl. 147 vv. Heeft het woord »scola" in de bul niet den zin van »schaar," een gezelschap of eene menigte, zooals wij »school" nog gebruiken? Vgl. Du Cange in v.

onzen kerkstaat ook bewezen, zeker is het dat van de twaalfde eeuw af in verschillende landen van Europa, vooral in Frankrijk, Italië en Duitschland, andere bloeiden, die boven alle kapittel-, klooster- en parochiescholen binnen en buiten onze grenzen beroemd werden, en teregt de warmste belangstelling trokken van zoo velen onder onze voorgeslachten, als op eene hoogere opvoeding des geestes prijsstelden. Wij denken hier aan de universiteiten, door wier invloed het wetenschappelijk leven der europesche menschheid meer dan ooit te voren wakker werd, en die, voor kerk en maatschappij duizendvoudige vrucht afwerpende, zeker voor niets meer weldadig waren dan voor de instellingen, welke zij allengs op den achtergrond drongen. De scholen van Deventer, Aduard, Zwol enz., die, gelijk wij gezien hebben, om de gaven harer leeraren en den omvang van haar onderrigt zóó grooten lof verdienden, mogten ook in het tijdperk van haren meesten bloei, toen landgenooten en vreemden bij honderdtallen tot haar zamenvloeiden, opdat zij hun dorst naar kennis en beschaving leschten, in de verte niet vergeleken worden met de universiteiten van Parijs, Keulen, Praag enz., ook zelfs als deze bij wijlen in kwijnenden staat verkeerden; maar diezelfde scholen ontvingen nieuw licht van de hoogere, waardoor zij overschaduwd werden: de universiteiten hadden kweekelingen als Emo van Wittewierum, Florens Radewijns, Johannes Cele en tal van anderen, die, uit den vreemde naar het vaderland gekeerd, de bewerkers werden van de hoogste ontwikkeling, waarvoor de instellingen, aan wier hoofd zij geplaatst werden, destijds vatbaar waren.

De eerste en beroemdste aller middeneeuwsche universiteiten was de uit ondere inrigtingen der kerk voortgesproten school van Parijs, die sedert den aanvang der twaalfde eeuw luisterrijk optrad, om voortaan „de moeder der wetenschappen" en inzonderheid de voedster der theologie te zijn. Naauwelijks was zij als zelfstandig ligchaam bevestigd, of zij werd bezocht door allen, die eene hoogere vorming begeerden. De van alle zijden toestroomende leerlin-

gen en leeraren verbonden zich reeds toen tot nationale gezelschappen, waardoor de meeste landen van Europa vertegenwoordigd werden, en onder de Vlamingen, Brabanders en Duitschers, die, met de Engelschen tot één landmanschap veréénigd, zich om den leerstoel van Abælard en zijne naaste opvolgers schaarden, bevonden zich hoogstwaarschijnlijk ook Noord-nederlanders [1]. Omstreeks het begin van de dertiende eeuw was het te Utrecht onder de kapittelheeren zóó gewoon, voor een tijd ter studie naar Parijs te gaan, dat zij, die zich om eenige reden wilden verwijderen, de reis naar de universiteit als voorwendsel gebruikten, overtuigd dat niemand zich dan om hunne afwezigheid zou bekommeren [2]. Doch niet alleen uit onze kathedraalstad trok men destijds derwaarts, maar ook uit het meer verwijderde Groningerland. Emo van Wittewierum en zijn broeder Addo studeerden er vóór 1200, Hessel, deken van Fermessum, met twee medgezellen, in 1280 [3]. Veertig jaren vroeger ontmoeten wij er Andreas, deken van St. Marie te Utrecht [4]. Sedert het midden der veertiende eeuw werd de toevloed onzer landgenooten naar „den levensboom in het paradijs" en „den zevenarmigen kandelaar van het huis Gods" — zoo noemden ook pausen de school [5] — steeds grooter, en gedurende dit gansche tijdvak kwamen mannen als Philippus a Leidis, Geert Groote, Gijsbrecht van Brederode, Erasmus, Angelus Merula en meer dan wij mogen noemen, naar Frankrijks hoofdstad, om er over de vrije kunsten, theologie, regten en andere vakken de lessen der eerste leermeesters van de wereld te hooren [6].

Te Orleans werd reeds vóór den uitgang van de twaalfde eeuw onderwijs in het burgerlijk regt gegeven, maar de leeraren vormden er in 1305 nog geene gesloten corporatie,

1) Zie Jac. a Vitriaco, *Hist. occident.* ed. Moschii, Duaci 1597, p. 279. Vgl. Vallet de Viriville, *Hist. de l'instruction publ. en Europe*, p. 123, en De Wal, *Orat. de muneris rect. magnif. orig.* Lugd. 1851, p. 50.

2) Zie het verhaal van Cæsarius van Heisterb. *Dial. miracul.* I, p. 25.

3) Zie Mencon. *Chron.* en *Contin.* Matth. *Anal.* II, p. 113, 209.

4) Zie het diploom van 1238 bij Dodt, *Archief*, III, p. 351 s.

5) Zie Schwab, *Joh. Gerson*, Würzb. 1859, s. 59.

6) Vele Nederlanders, die sedert 1411 te Parijs universiteitswaardigheden bekleedden, worden opgenoemd door De Wal, l. l. p. 52 ss.

toen Clemens V, die zelf hun onderrigt genotën had, den stoel van Petrus beklom. De paus begunstigde zijne voormalige leermeesters, verbond hen nader aan elkander en verhief hunne school tot eene inrigting voor hooger onderwijs, bepaaldelijk voor de beide regten, naar het voorbeeld van die van Toulouse. Koning Philips de schoone hief deze pauselijke universiteit straks op, maar om er terstond eene koninklijke voor in de plaats te stellen. Ook hij wilde, dat men er voornamelijk lessen over het romeinsch en kanoniek regt zou geven, maar theologische werden door hem verboden, opdat men de privilegiën der universiteit van Parijs niet te na zou komen [1]. Dat de roem der school van Orleans reeds vroeg tot onze vaderen doordrong, blijkt uit het berigt van den abt Menco van Wittewierum, dat zij evenzeer als die van Parijs door zijn voorganger Emo en diens broeder Addo werd bezocht [2]. Honderd jaren later genoten hare leeraren bij de kanoniken der vier kapittelen te Utrecht zóó groot vertrouwen, dat deze zich in den strijd, dien zij met den bisschop en het domcollegie over de verplaatsing des kapittels van Tiel naar Arnhem voerden, tot hen wendden om advies en raad, die hun op 22 Februarij 1315 door Albericus de Metis en Johannes de Boeto, professoren der beide regten, en door magister Willem Minnet, advocaat bij het hof van Orleans, verstrekt werden [3]. Niet lang daarna werd de school door Philippus a Leidis bezocht, die in haar, evenzeer als later te Parijs, den grondslag legde voor de regtsgeleerde kennis, waardoor hij een der uitmuntendste staatslieden en schrijvers werd, die ons vaderland in de middeneeuwen tot sieraad waren. Uit de opdragt van zijn bekend tractaat „de cura rei publicæ" schijnt te blijken, dat de universiteit destijds vooral Nederlanders tot zich trok [4].

Na die van Parijs werd de hoogeschool van Oxford

1) Zie Schroeckh, *Chr. kirchengesch.* XXX, s. 81 f.
2) Zie bij Matth. l. l. p. 113.
3) Volgens het onuitgegeven stuk, boven, II, 1, bl. 318, vermeld.
4) Zie Fruin, *Over Philips van Leiden*, in de *Verslagen en mededeel.* der kon. akademie, afd. letterk., VIII, bl. 240.

omstreeks het midden van de dertiende eeuw „de tweede school der kerk" geacht. Zij had dien lof hoofdzakelijk te danken aan hare hoogleeraren, die romeinsch en kanoniek regt onderwezen. Ook zij telde vóór het jaar 1200 de beide broeders uit Groningerland, Emo en Addo, onder hare discipelen [1]. Nadat zij in de eerste helft der veertiende eeuw het toppunt van haren luister had bereikt, begon het getal harer studenten af te nemen ten gevolge van de proselietenmakerij der bedelmonniken, die zóó voorspoedig bij hen recruteerden, dat ouders, die hunne kinderen ongaarne religieusen zagen worden, hunne zonen naar elders zonden [2]. In de laatste helft der veertiende eeuw verwierf Sjaerd, later abt van Lidlum, een veelzins voortreffelijk man, te Oxford den graad van doctor der beide regten [3].

Toen onze Arnold Geilhoven in zijn „sompnium doctrinale" eene aanwijzing deed van de steden in Europa, waarheen leergierigen zich met hoop op vrucht ter generale studie konden wenden, vergat hij geenszins Parijs, Orleans en Oxford te noemen, maar met grooter ingenomenheid sprak hij van de hoogescholen van Italië, waar hij zelf, „voormaals een arm student," den schat zijner wetenschap had opgedaan. Van de italiaansche universiteiten, die hij optelde, Bologna, Padua, Ferrara, Perugia, Siëna, Florence en Salerno, verdienen de vier eerstvermelde onze aandacht, omdat het bekend is, dat zij door onze landgenooten bezocht werden. Te Bologna, waar reeds omstreeks het einde der twaalfde eeuw de meest beroemde school voor de beoefening des regts bloeide, studeerde Arnold zelf omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw [4]. Ongeveer ter zelfder tijde ontmoeten wij er eenige dominikanen van Rotterdam [5], later den geschiedschrijver Reinier Snoy van Gouda en ande-

1) Emon. et Mencon. *Chron.* Matth. l. l. p. 5, 113.

2) Zie Hardwick, *A history of the christian church, middle age*, Cambr. 1853, p. 444.

3) Sibr. Leo, *Res gest. abbat. in Lidlum*, Matth. *Anal.* III, p. 562.

4) Volgens zijn *Sompnium doctrinale.*

5) Zie boven, bl. 201.

ren[1]. Van Bologna was de studie der regtswetenschap overgeplant naar Padua. Arnold Geilhoven toog er heen, nadat hij te Bologna baccalaureüs was geworden, en behaalde er den graad van doctor. In 1457 was „Remarius de Coepal [van Kapelle?] in Zeeland" er „rector der artisten"[2]. Ferrara, waar zich in de laatste helft der vijftiende eeuw de voortreffelijkste humanisten, Dalberg, Plenningen en andere, gaarne verzamelden, strekte bij herhaling onzen Rudolf Agricola ten verblijf. Daar voltooide hij zijne schoone, klassieke vorming, waarvoor hij te Zwol en te Parijs den grondslag had gelegd, en die hem de bewondering van Italië, den dankbaren eerbied van Duitschland en ons vaderland verwierf[3]. Te Perugia aan den voet der Apenijnen en den oever van den Tiber, waar theologie en kanoniek regt werden onderwezen, genoten ten gevolge van de weldadige beschikkingen van Nikolaas de Caputio, waarover wij straks meer zullen mededeelen, van 1362 tot diep in de zeventiende eeuw steeds twee jongelingen uit het bisdom van Utrecht kosteloos onderrigt in de regtsgeleerdheid.

Terwijl Frankrijk, Engeland, Italië, Spanje en zelfs Portugal reeds in de dertiende eeuw op het bezit van vele universiteiten mogten bogen, had Duitschland tot in het midden der veertiende geene enkele. Dit verdroot Karel van Boheme, den letterlievenden koning, die te Parijs de beteekenis eener algemeene beschaving voor vorsten en volken had leeren waarderen, en door zijn bestel en onder 's pausen begunstiging kwam sinds 1347 de hoogeschool van Praag op, waar sedert met roem theologie, regten, filosofie en medicijnen werden gedoceerd. Een harer eerste theologische professoren was Herman van Winterswijk, die een Sax wordt geheeten, maar hoogstwaarschijnlijk een Nederlander was[4]. Onder de gegraduëerden der universiteit van 1361 tot 1409 telt men omstreeks honderd en tachtig landgenooten uit Fries-

1) Zie Buddingh, a. p. bl. 142 v.
2) Volgens het *Sompnium doctrinale*. Zie ook De Wal, l.l. p. 43.
3) Zie Häusser, *Die anfänge der klass. studien zu Heidelb.* Heidelb. 1844, s. 19.
4) Zie Schroeckh, a. a. o. XXX, s. 94.

land, Overijssel, Groningen en Noord-holland, en daaronder mannen van uitstekenden naam en gaven, Florens Radewijns, Gerard Scadde van Kalkar, Johannes van Goch, Lubbert Berniers van den Bussche enz. Behalve de gegraduëerden werden er nog anderen, waarschijnlijk velen, als studenten geïmmatriculeerd, die, gelijk Johannes Cele, zonder eenige universiteitswaardigheid naar het vaderland weêrkeerden [1]. Nadat de politieke en religieuse antipathiën, die vooral tijdens Hus en Hiëronymus van Praag bij leeraren en leerlingen de hartstogten zoozeer bewogen, de bekende breuk [2] hadden te weeg gebragt, begon de luister der school te tanen, hoezeer het haar niet aan voortreffelijke professoren ontbrak. Inmiddels waren in Duitschland andere universiteiten ontstaan, die meer of min de aandacht onzer landgenooten trokken. De sedert 1386 bloeijende school van Heidelberg had onder hare eerste hoogleeraren Marsilius van Ingen, die lessen over de logica gaf. In 1427 telde zij Albertus van Dordrecht onder hare studenten, die er een tractaat van Augustinus afschreef. Later waren Wessel Gansfort en Agricola voor een tijd hare sieraden [3]. Dat zij omstreeks het midden der vijftiende eeuw bij de kapittelheeren te Utrecht een goeden naam had, blijkt uit het vonnis, dat in 1458 over den vroeger vermelden [4] Petrus Ramp, kanonik van St. Marie, werd geveld. Deze losbandige klerk werd, hoewel hij reeds in 1455 magister der vrije kunsten en medicijnen was [5], ter strafstudie (pro studio poenali) in den vreemde gezonden, en het werd aan hem overgelaten te kiezen tusschen de universiteiten van Erfurt, Rostock of Heidelberg. De school van Erfurt

1) Delprat, bl. 278 v.

2) Zie hierover Höfler, *Magister Joh. Hus und der abzug der profess. und stud. aus Prag*, Prag 1864, en vooral Krummel, *Gesch. der Böhm. reformat. im fünfz. jahrh.* Gotha 1866, s. 177 ff.

3) Zie Schotel, *Illustre school*, bl. 205; Ullmann, *Reformatoren vor der reform.* II, s. 359 ff.; Haüsser, a. a. o. s. 18 ff. 38 ff. De Wal, t. a. p., geeft eene lijst van nederl. studenten te Heidelberg van 1544—1662. Zie over M. Van Ingen, denzelfden in de aangeh. *Orat.* p. 78.

4) Zie boven, II, 1, bl. 304.

5) Zie het proces-verb. bij Matth. *Anal.* I, p. 656.

dagteekende haar ontstaan van 1392. Zij trok gedurende het rectoraat van Johannes Cele leerlingen uit Zwol, Deventer en andere steden van ons land, en werd wegens hare humanistische studiën, tijdens Rudolf Lange, Jacob Dirks van Hoorn en Herman van den Bussche, roemrijk bekend[1]. Te Rostock bestond sinds 1462 een bloeijend fraterhuis, waarin reeds in 1476 eene drukkerij werd gevonden, die voornamelijk door toedoen van een Nederlander, Nikolaas van Daer, in werking kwam[2]. Maar reeds sedert 1419 mogt de stad ook op het bezit eener universiteit bogen. Pieter Valkendaal van Zijl, prior der regulieren te Utrecht, werd er vóór 1485 tot baccalaureüs der theologie bevorderd[3]. Onder Alanus de Rupe studeerde er Cornelis van Sneek, die er vervolgens theologische lessen gaf, en in den aanvang der zestiende eeuw vicaris-generaal van de dominikanen der hollandsche congregatie was. Ook Jacobus van Kalkar, een dominikaner van Utrecht, studeerde en doceerde omstreeks denzelfden tijd te Rostock theologie[4].

Van alle duitsche universiteiten is, nevens die van Praag, de school van Keulen voor onze vaderlandsche kerk de belangrijkste geweest[5]. Door den stadssenaat gesticht en door Urbanus VI in 1388 begunstigd met al de privilegiën en vrijheden, die te Parijs werden genoten, telde zij reeds in het eerste jaar van haar bestaan zevenhonderd acht en dertig studenten, die grootendeels uit de bisdommen van Luik, Munster en Utrecht voortkwamen, om er lessen in de vrije kunsten, regten, medicijnen en theologie te hooren[6]. De koningin der Rijnsteden,

1) Zie Kampfschulte, *Die universit. Erfurt*, I, s. 56 ff.; vgl. boven, bl. 255.

2) Delprat, bl. 202.

3) *Oudh. van Utr.* I, bl. 385.

4) De Jonghe, *Desol. Batav. dominic.* p. 22, 39.

5) Hare geschiedenis werd beschreven door Von Bianco, *Versuch einer gesch. der ehemal. univers. der stadt Köln*, Köln 1833, 3 dd. in 8. Later vernieuwde de schrijver zijn arbeid op grooter schaal; nu verscheen het boek onder den titel, *Die alte universit. Köln*, Köln 1856, 2 dd. in 8°. Het uitvoeriger, maar niet voltooide werk is het door mij gebruikte.

6) Von Bianco, I, s. 88.

die door de beschaving der Romeinen haren eersten bloei verwierf en sedert de twaalfde eeuw de hoofdzetel van het duitsche volksleven was, waar koophandel en kunstzin met elkander wedijverden om den vrijen burger een behagelijk bestaan te verzekeren, werd nu eene wereldstad, waarop allen het oog sloegen, die de hoogste belangen der europesche christenheid op het hart droegen. „Te Keulen ontmoetten elkander de spitsvindigste scholastiek en het diepzinnigste mysticisme, de strengste orthodoxie en de koenste ketterij, de uiterste devotie en de meest wettische zin des monnikendoms en het losbandigste antinomisme van kerkhatende, dweepzieke partijen"[1]. Waren de verschillende rigtingen der geesten, die hier vertegenwoordigd werden, reeds op zich zelve genoegzaam geweest, om menschen van allerlei aanleg en behoeften uit ons vaderland naar deze hoogeschool te trekken, hare nabijheid aan onze grenzen en de kerkelijke banden, waardoor al de gemeenten van Nederland met Keulen verbonden waren, moesten den toevloed van leergierigen derwaarts nog vermeerderen. Dat hare stichters en latere verzorgers dan ook uit onze gewesten een aanzienlijk contingent van studenten verwachtten en deden wat zij vermogten, om zich in die hoop voor teleurstelling te vrijwaren, is zeker. Onder hare eerste hoogleeraren traden ten minste twee Nederlanders op, Arnoldus de Celario van Lochem, baccalaureüs der theologie, en Johannes van Venlo, magister der vrije kunsten[2]. Van de drie conservatoren der universiteit, die door den paus tot beschermers harer privilegiën benoemd werden en de hoogleeraren in het bezit hunner præbenden „instituëerden," moest de deken van het kapittel der St. Marie-kerk te Utrecht steeds de derde zijn, en toen men in 1390 de eerste pedellen aanstelde — de pedellen van dien tijd waren aanzienlijke universiteitsambtenaren, die magisters en klerken moesten wezen en tevens als notarissen der school fungeerden — koos men Willem de Wye (van Wijhe bij

1) Ullmann, a. a. o. II, s. 304.
2) Von Bianco, I. s. 87 f.

Zwol?), gelijk iets later, toen de juristen hunne eigene pedellen verkregen, Simon van Oudorp, beiden „geestelijken uit het bisdom van Utrecht"[1]. Zoo de eerste rector, Hartlenus de Marka (van Marken?), al geen landgenoot was, de vierde, de reeds genoemde Arnoldus de Celario van Lochem, was het zeker. Van 1390 tot 1517 werd de rectorale waardigheid ten minste dertig malen aan even veel Noord-nederlanders opgedragen, die als hoogleeraren tevens lessen gaven in de regten, medicijnen, vrije kunsten en theologie[2]. Dat onder zulke omstandigheden de matrikel der school voortdurend de namen van zeer vele landgenooten droeg, laat zich begrijpen. De lijst der „doorluchtige personen," die zich sedert 1390 onder de studenten lieten opnemen, noemt Johannes van Hastein, zoon van den hertog van Gelder, Rudolf van Diepholt, later onzen bisschop, Johannes van Loon, proost van Utrecht, Johannes Swaen, abt van Middelburg, broeder Roland, commandeur der St. Jansridders te Utrecht, jonker Jan en Hendrik van Bergen op Zoom, Willem van Holland, bastaard van Willem VI, en vele anderen, die òf leden van onzen hoogen adel òf aanzienlijke leden onzer geestelijkheid zijn geweest[3]. Maar „de doorluchtige personen" maakten natuurlijk de minderheid uit van onze landgenooten, die te Keulen wijsheid of waardigheden zochten. De meerderheid kwam uit onze vele kapittelgeestelijken en kloosterlingen voort en, nadat ook hier door Nederlanders beurzen en collegiën gesticht waren, uit de zonen van arme of mingegoede burgers.

Aan den grooten bloei der hoogescholen te Parijs, Praag, Keulen en elders, waarheen onze vaderen en de Belgen ter generale studie plagten te gaan, is het vermoedelijk vooral toe te schrijven, dat de Nederlanders, de zuidelijke en de noordelijke, langer dan andere natiën van het bezit eener universiteit verstoken bleven. In den

1) Von Bianco, I, s. 152, 157, 216.
2) Zie de lijst der »rectores universitatis" bij Von Bianco, I, s. 818 ff.
3) Zie de lijst der »personæ illustriores universitati Colon. immatriculatæ" bij Von Bianco, I, s. 839 ff.

aanvang der vijftiende eeuw echter, toen Nederland en België voor een aanzienlijk deel onder één schepter vereenigd waren, en handel en nijverheid tot aanmerkelijke ontwikkeling waren gekomen, zoodat de algemeene welvaart de uitvoering van groote plannen mogelijk maakte, werd bij sommige hoog geplaatste mannen, die den regerenden vorst omringden, de wensch levendig, dat ook deze gewesten eene inrigting voor hooger onderwijs mogten bezitten. Hertog Jan van Brabant hoorde naar den raad dier mannen, en straks verkreeg Leuven de bestemming om eene universiteitsstad te worden [1]. Martinus V gaf voor drie honderd vijf en zestig gouden kroonen [2] de benoodigde bullen, die der toekomstige school de voorregten en vrijheden der universiteiten van Parijs, Keulen, Weenen enz. verzekerden, waarop de hertog zijn placet aan des pausen bepalingen schonk. Eenige maanden later gingen van Leuven boden uit door Holland, Vlaanderen en andere gewesten, die allerwegen op de kerkdeuren het berigt aansloegen, dat weldra de nieuwe hoogeschool geopend zou worden, wat op 7 September 1426 geschiedde, nadat intusschen te Keulen en elders eenige hoogleeraren waren aangeworven, Johannes van Groesbeek en drie anderen voor de regten, Johannes Stockelpot met twee ambtsbroeders voor de medicijnen, Pieter van Renesse met vijf collegen voor de filosofie enz [3]. Theologanten ontbraken voorshands, naardien de paus het onderwijs in de godgeleerdheid had verboden, een gevolg, naar men meent, van zijne vrees voor de wiclefiaansche en husitische bewegingen, die verhoogde opwekking van den theologizerenden geest niet wenschelijk maakten [4]. Maar Philips van Bourgondië, die sinds 1430 het hoofd der

1) Eene geschiedenis van de universiteit van Leuven bestaat, helaas, nog niet. Belangrijke bijdragen echter werden geleverd door Lipsius, Vernulæus, Valer. Andreas, Backx, De Reiffenberg, De Ram en anderen, wier schriften vermeld zijn door Van Even, *Louvain monumental*, Louv. 1860, p. 285 ss. en voor een deel straks door ons aangehaald zullen worden.

2) Zie Van Even, l. l. p. 286.

3) Van Even, l. l.

4) Zie De Ram, *De laudibus Lovaniens. theolog.* Lov. 1847, p. 24.

regering in Brabant was, koesterde andere overtuigingen. Hij maakte gebruik van zijn invloed bij den eerst onlangs opgetreden paus Eugenius IV en berigtte der universiteit reeds in 1431, dat het haar vrijstond de generale studie naar den eisch der tijden uit te breiden. Dit geschiedde. Eene zaal bij de St. Pieterskerk werd tot theologische gehoorzaal ingerigt, en Nikolaas de Midy en Antonius de Recaneto, doctoren der sorbonne, benevens Johannes van Wijninghem, Heimricus de Campo en Godfried van Loe, doctoren van Keulen, vingen hunne lessen aan. Korten tijd daarna werden dezen mannen Andreas de Capella, Hendrik van Boecholt, Petrus Wellens, Johannes van Oosterhout en Johannes Varenacker toegevoegd, die te Leuven zelf de waardigheid van baccalaureüs hadden verworven [1]. Wat de universiteit sedert tot den bloei der wetenschappen, en inzonderheid tot ontwikkeling der godgeleerdheid, bijgedragen heeft, werd tot nog toe niet behoorlijk in het licht gesteld, hoezeer men haar wegens hare voorbeeldige trouw aan de kerkelijke regtzinnigheid van verschillende zijden geloofd en gelaakt heeft [2]. Maar dit is zeker, dat zij voor onze vaderen eene hoogst belangrijke inrigting is geweest, die op de vorming van onze klerken en menigte van leeken grooten invloed uitoefende. De lijsten harer rectoren, professoren en gepromoveerden, die door Valerius Andreas en anderen werden opgemaakt, wemelen van noord-nederlandsche namen.

Blijkt uit het medegedeelde genoegzaam, dat het bij onze vaderen geenszins ontbrak aan belangstelling in de gelegenheid tot hoogere ontwikkeling, die de beroemdste hoogescholen in den vreemde aanboden, het zou ondankbaar zijn te vergeten, dat de vorsten en pausen, die doorgaans de handen ineensloegen, om de universiteiten in het leven te roepen, daarenboven deden wat zij vermog-

---

1) Val. Andreas, *Fasti acad. studii gen. Lovan.* Lov. 1650, p. 82, 87; Vernulæus, *Acad. Lovan.* p. 41; De Ram, l. l. p. 25.

2) Zie De Ram, *Considerations sur l'hist. de l'univ. de Louvain*, Brux. 1854, p. 15.

ten, om haar zooveel mogelijk aan hare bestemming te doen beantwoorden. Keizers en koningen gaven het voorbeeld, door deze instellingen voor onderwijs en allen, die haar toebehoorden, onder hunne bescherming te nemen en met groote privilegiën en vrijheden te begiftigen, en mindere magthebbers volgden hen daarin gaarne na. In het algemeen beschouwden zij hoogleeraren en studenten als geestelijken, gelijk zij ook meerendeels waren, waarom zij hun der geestelijken voorregten toestonden. vrijdommen van tollen en andere lasten, exemtie van de burgerlijke regtbanken enz. Acht jaren na de stichting der school van Keulen deed hertog Willem van Gelder zijnen onderdanen bekend maken, dat hij eerbied had voor „de kunst en wijsheid van zijne lieve vrienden, heeren meesters [magisters], doctoren en klerken" der nieuwe universiteit, waarom hij verklaarde, dat allen met „lijf, boeken, kleederen en have en alles, wat zij behoefden tot hunne studie en leeringe", in zijn gansche gebied te water en te land „tolvrij en ongekreund" zouden zijn [1]. Eene dergelijke aankondiging geschiedde van wege hertog Jan van Brabant tijdens de opening der school van Leuven, en ook hij gelastte, even als de hertog van Gelder, aan al zijne ambtslieden, het universiteitspersoneel te allen tijde en in alles vriendelijk en behulpzaam te zijn [2]. Dat dit personeel de verkregen voorregten op prijs stelde, is te begrijpen. Toen de magistraat van Nijmegen in 1455 een keulsch student in hechtenis had genomen, bedreigde de universiteit de stad met proces en interdict, en toen een keulsch magister, Ludovicus Bernardi, in 1460 door den burgemeester van 's Hertogenbosch om zekere belastingsgelden werd geplaagd, wendde hij zich niet te vergeefs tot den rector om bescherming [3].

Van alle privilegiën, waarmede de pausen de universiteiten bevoordeelden, was geen meer belangrijk dan de

---

1) Zie het diploom bij Von Bianco, I, *Anlagen*, s. 3 f. en beter bij Knippenbergh, *Hist. eccl. duc. Gelr.* p. 110.
2) Val. Andreas, l. l. p. 8, 9.
3) Von Bianco, I, s. 93 a.

vergunning, die zij aan alle kanoniken en geestelijken schonken, om met behoud van hunne beneficiën en de daaraan verbonden inkomsten, van de plaats hunner ambtsbediening afwezig te zijn, zoo de afwezigheid het bezoek eener hoogeschool ten doel had. Naauwelijks hadden Innocentius III en zijn opvolger Honorius III dienaangaande hunne bepalingen bekend gemaakt [1], of men zag onze utrechtsche kapittelheeren gaarne van het hun verleende regt gebruik maken: reeds in den aanvang der dertiende eeuw, gelijk wij boven opmerkten, gingen vele hunner naar Parijs [2]. Eene eeuw later, zoo al niet vroeger, begrepen onze domheerèn, dat de gewigtige zaak ook van hunne zijde regeling behoefde. Zij erkenden gezamenlijk, dat de pauselijke wil moest geëerbiedigd worden, en dat het een ieder hunner vrijstond, onder het genot der inkomsten van zijn ambt zijn regt te gebruiken, mits hij van zijne afreis naar de hoogeschool vooruit kennis gaf, en zich aan zekere voorwaarden onderwierp, die billijk moeten heeten [3]. In 1403 werd dit zoogenaamd „privilegie der studenten" vernieuwd [4]. Sedert het jaar 1344 was het gewoon, elken ter generale studie vertrekkenden kanonik of geestelijke der domkerk een eed af te vorderen, waarbij hij beloofde zijne aan de universiteit te verwerven kennis nimmer ten nadeele van den deken en het kapittel te zullen aanwenden [5]. Dat soortgelijk regt, als de domheeren hunnen studerenden medebroeders toekenden, bij alle kapittelen in ons land verkrijgbaar was, moeten wij waarschijnlijk achten; van de collegiën te Leiden, 's Gravenhage en Tholen weten wij het zeker [6]. Bij het kapittel te Zutphen bestonden ten gevolge van beschikkingen, in 1468 door hertog Adolf van Gelder gemaakt, drie

1) Zie van Espen, *Jus eccles. univ.* I, p. 51.
2) Zie bl. 286.
3) Zie onze Bijlage.
4) Volgens een stuk achter de *Statuta eccl. Traiect.* in het jongere HS. Zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1.
5) Volgens de *Statuta*. Zie ook onze Bijlage.
6) Zie *Oudh. van Rhijnl.* bl. 89, 107; *Oudh. van Zeel.* II, bl. 172; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, 2, bl. 802, 805.

„doctoren-præbenden", die aan geene andere geestelijken vergund werden dan aan dezulke, die doctoren of licenciaten der beide regten waren of zulks, na reeds magisters de vrijer kunsten geworden te zijn, ten minste binnen vijf of zes jaren na hunne benoeming wezen zouden. De keuze der universiteit, waarbij zij zich voor de promotie zouden bekwamen, was aan hun eigen oordeel overgelaten, maar voordat zij in het kapittel zitting en stem verkregen, moesten zij, gepromoveerd zijnde, te Rome of te Parijs zich twee jaren in de regtspraktijk geoefend hebben [1]. In de abdij van St. Paul te Utrecht was het zóó gewoon, dat monniken van daar ter hoogeschool gingen, dat de abten er een formulier op na hielden voor de attestatiën van goed gedrag, die men den afreizenden tot hunne aanbeveling medegaf [2]. Te Groningen was het sedert 1513, zoo al niet vroeger, eene wet, dat de pastoor der St. Maartenskerk aldaar bij eenige vermaarde universiteit ten minste den graad van baccalaureüs moest verkregen hebben, hetzij in de godgeleerdheid, de regten of geneeskunde; ook „een gelauwerd dichter" was voor het ambt verkiesbaar [3].

Terwijl pausen en vorsten, kerk- en kloosterprelaten zich beijverden, om de liefde tot de hoogere studiën alom aan te wakkeren en het universiteitsbezoek voor die het begeerden, zoo gemakkelijk mogelijk te maken, waren er ook onder onze vaderen van nederiger staat, die op hunne wijze hetzelfde doel beoogden, nadat een hooggeplaatst vreemdeling, die aan onze kerk dankbaarheid verschuldigd was, hun het voorbeeld had gegeven. In het jaar 1362 stichtte Nikolaas de Capucio, die voor een tijd bisschop van Utrecht was en na zijne abdicatie jaren aaneen de inkomsten der proostdij van het kapittel te Deventer genoot [4], te Perugia „het huis der scholieren van St. Gre-

1) Zie het belangrijk diploom in *Oudh. van Dev.* I, bl. 437 vv.

2) Men vindt dit formulier in een HS. der vijftiende eeuw, dat thans in de universiteitsbibl. te Utrecht berust (*Medii ævi script. eccl.* N. 285).

3) Zie het door Reitsma mededeg. stuk in *Bijdragen tot de gesch. van Gron.* III, bl. 326, 331.

4) Zie boven, II, 1, bl. 144.

gorius", een zoogenaamd collegie, waarin aan veertig arme studenten woning en levensonderhoud werden verstrekt. Vier en dertig van de veertig zouden zich op de beoefening van het kanonieke regt, de zes overigen op de theologie toeleggen, en gezamenlijk moesten zij daartoe de lessen van de hoogleeraren der universiteit bijwonen. Bij het huis behoorde eene boekerij en eene kapel; het leven der studenten zou eenigermate op monastieke leest geschoeid zijn. Nadat Nikolaas zijne stichting behoorlijk verzorgd had, liet hij een brief uitgaan aan den bisschop en het domkapittel van Utrecht, die den kerkvoogd en zijnen kanoniken berigtte, dat zij en hunne opvolgers voortaan ten behoeve van twee jongelingen uit de steden Utrecht en Deventer, of hare omstreken, over twee plaatsen in zijn collegie konden beschikken. Bij de uitzending dier jongelingen zouden zij acht hebben te geven op hunne wettige geboorte, hun goeden aanleg en zedelijk karakter, en zich verzekeren, dat geen hunner eenige præbende bezat, waarvan de inkomsten jaarlijks meer dan vijf en twintig goudguldens bedroegen. Daarenboven werd hun opgedragen te zorgen, dat de studenten vóór hunne overkomst eenigermate in de voorbereidende wetenschappen, ten minste in de grammatica, ervaren waren. Zoo zij aan al deze vereischten behoorlijk beantwoordden, zouden zij gedurende zes jaren in het collegie vrije woning en kost hebben en zich intusschen in het kanonieke regt bekwamen. De weldaad, die Nikolaas aan onze voorgeslachten bewees, werd natuurlijk op prijs gesteld. Gedurende omstreeks vier eeuwen, gelijk wij reeds vermeldden, werd zijne stichting bijna onafgebroken ook door nederlandsche studenten ten verblijve genomen [1].

Wat Nikolaas de Capucio te Perugia deed, geschiedde later door sommige landgenooten te Keulen en Leuven. Ook dáár werden door Hendrik van Gorcum, Laurens Berungen van Groningen, Herman Dwergh, proost van

---

1) Zie boven, bl. 289. De brieven van Nikolaas de Capucio vindt men bij Dumbar, *Kerk- en wereltl. Dev.* I, bl. 525 vv.

Deventer, Johannes Verburg van Alkmaar en anderen collegiën gesticht, waarin aan tal van nederlandsche doctoren en studenten, gedurende de vijftiende eeuw en later, inwoning, kost en onderwijs werden verstrekt [1]. Inmiddels ontstonden hier en daar in ons vaderland fondsen, waarvan de inkomsten beurzen (bursae) vormden, die, onder voegzaam bestuur geplaatst, jongelingen van goeden aanleg in staat stelden, bij aangewezen universiteiten hunne leergierigheid te voldoen. Voor arnhemsche jongelingen beschikte Johan van Heunen van Arnhem, kanonik te Luik, in 1452 drie beurzen bij de sorbonne te Parijs en vijf andere bij de faculteit der vrije kunsten te Keulen. Voor studenten van Kampen bezorgde Koenraad Vorn van Kampen, bestuurder van het collegie van Laurens Berungen te Keulen, in 1496 twee beurzen bij genoemd collegie [3]. Te Gouda, Amsterdam en vermoedelijk elders had men een groot aantal beurzen, die door nederlandsche studenten te Leuven werden genoten [4]. Laatstgenoemde echter schijnen, zoo niet allen, althans meerendeels eerst in de zestiende eeuw ontstaan te zijn, toen zij, die aan het voorvaderlijk geloof vasthielden, er met allen ernst op uit waren, om door het aankweeken van geletterden bij de regtzinnigste aller universiteiten aan hunne uiteenvallende gemeenten nieuwe levenskracht toe te brengen.

Na den lezer bewijs geleverd te hebben, dat van den uitgang der twaalfde eeuw tot het einde van dit tijdvak vele onzer kapittelgeestelijken, kloosterlingen en seculiere klerken in den vreemde ter universiteitsstudie togen, veronderstellen wij bij hem de vraag, welke de vrucht van die studie voor kerk en vaderland moge geweest zijn? Het spreekt van zelf, dat wij haar niet ten volle

1) Zie over de collegiën te Keulen Von Bianco, I, s. 168, 263 ff.; over die te Leuven Valer. Andreas, p. 252 ss.; vgl. Dumbar, a. w. II, bl. 113 vv.

2) Zie P. Nijhoff, *Inventaris van het oud arch. te Arnhem*, bl. 109, 112, 117, 175, 181, 254.

3) Von Bianco, I, s. 275.

4) Zie Walvis, *Beschr. van der Goude*, I, bl. 220 vv.; Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 370.

kunnen beantwoorden, daar wij hiertoe inderdaad een uitgebreid boekwerk zouden moeten schrijven. Toch vinden wij ons verpligt, voor een oogenblik bij haar stil te staan.

Dat allen, die in de middeneeuwen ter hoogeschool gingen, zelfs als zij vroom en vroed derwaarts togen, er als beter en wijzer mannen van wederkeerden, is niet denkbaar. Het studentenleven had te allen tijde zijne eigenaardige zedelijke gevaren, maar nimmer meer dan toen het de jongeren ver van vaderland en maagschap naar den vreemde voerde en tot leden van corporatiën maakte, die, boven alle andere met groote voorregten voorzien, vaak uit vele duizende individuën bestonden, zonen van alle volken en standen, door wie niet alleen alle nationale deugden, maar evenzeer alle nationale gebreken vertegenwoordigd werden. Jacobus van Vitry, die het universiteitsleven te Parijs in den aanvang der dertiende eeuw wèl kende, heeft ons van de ruwheid en onzedelijkheid der toenmalige scholieren inderdaad huiveringwekkende tafereelen geschetst, waarin ook de Duitschers, Brabanders en Vlamingen, waartoe onze landnooten behoorden, geenszins eene eervolle plaats innemen. Akademische gehoorzalen en openbare bordeelen werden somtijds onder één dak aangetroffen. Hoererij, overdaad, buitensporige weelde en andere ziel- en ligchaamverdervende ondeugden maakten tal van slagtoffers, en de nationale antipathiën gaven zich lucht in smadelijke bijnamen — de Vlamingen heetten „verkwisters, week als boter," de Brabanders „bloedmannen, roovers en brandstichters" — en in bijna dagelijks herhaalde vechterijen, die de stad in rep en roer bragten [1]. In de veertiende en vijftiende eeuw was het te Parijs en bij andere universiteiten geenszins beter gesteld; de studentenwereld stond voortdurend te kwader naam [2]. Toen Jan van Brabant zijne hooge-

1) Zie de boven, bl. 286 n. 1, aangeh. pl. van Jacobus a Vitriaco. Vgl. Vallet de Viriville, l. l. p. 168 s.s.

2) Hoeveel reden er voor was, ziet men, om niets anders te noemen, uit de documenten, die uitgeg. werden door Zarncke, *Die deutschen universitäten im mittelalt.* Leipz. 1857.

school wilde stichten, wenschte hij haar niet te Leuven, maar te Brussel te vestigen, daar hij misschien dezelfde overtuiging koesterde, die in onze dagen meer en meer veld wint, dat eene universiteit in eene hoofdstad het best geplaatst is. Den Brusselaren was het natuurlijk geenszins onbekend, dat eene inrigting van dien aard hun groote tijdelijke voordeelen kon aanbrengen, maar toch verzochten de eerzame burgers van de hun toegedachte gunst verschoond te mogen blijven. Zij hadden maar al te veel gehoord van de uitspattingen, waaraan de scholieren hunner dagen zich plagten schuldig te maken, en vreesden,

— dat die studente in hindre
Violeren souden der liede kindre,
Ende daer van risen mochte in der stat
Onraet, geschille ende debat [1].

De dichter van „de frenezie" teekende wel geen uit de lucht gegrepen beeld, toen hij den aanstaanden magister deze woorden in den mond legde:

Nu liggic te Parijs ter scole
Ende bem daer een studant.
Selden coemt mi boec in die hant,
Maer ic lere ontginnen pasteiden.
Bem ic dan ter quader weiden?
Als ic dan weder thuus come,
So bem ic meester van der arten
Ende wille eten vleesch ende tarten! [2]

Wie zal durven beweren, dat niemand der huiswaarts keerende Nederlanders dien gastronomischen ledigganger en zijnen liederlijken medgezellen gelijk was? Voorzeker, de verleiding, die het vrije leven der universiteitsstad aanbragt, was groot voor allen, maar niet het minst voor jonge monniken en klerken, die onder de tucht der

---

1) Zie De Reiffenberg, *Mémoires sur les deux prem. siècles de l'univers. de Louvain*, in de *Mémoires de l'acad. de Brux.* V, p. 38.
2) Men vindt *De frenezie*, uit de *Mengelingen* van Willems overgenomen, bij Visscher, *Bijdr. tot de oude lett. der Nederl.* II, bl. 318 vv.

klooster- en kapittelschool, waarvan zij vaak plotseling ontslagen werden, voor de verzoekingen der wereld zóó gebrekkig voorbereid waren. Geen wonder dan dat ernstige mannen, als Dionysius de karthuiser en dergelijken, wien het geenszins aan achting voor de wetenschappen ontbrak, naauwelijks moed hadden het universiteitsbezoek hunnen jeugdigen vrienden aan te raden, en dat zij aan voortgezette studiën binnen de kloostermuren de voorkeur gaven [1].

Achten wij het wegens het aangevoerde mogelijk, ja hoogstwaarschijnlijk, dat vele onzer voorvaderen oorzaak hadden, om op hun studentenleven veeleer met schaamte dan met dankbaarheid terug te zien, van de andere zijde mogen wij niet vergeten, dat het getal van hen, bij wie eene vijf- of zesjarige universiteitsstudie de edelste vruchten voortbragt, aanzienlijk was. Het is waar, dat de lessen der hoogleeraren, bij name die der theologische, geenszins te allen tijde uitvloeiselen van de hoogste wijsheid waren. Het is waar, dat b. v. de dwaze twisten, die te Parijs over de onbevlekte ontvangenis van Maria gevoerd werden, ook nederlandsche studentenhoofden met devote droomerijen vulden [2], en dat de overdreven vereering, die de scholastieken te Keulen „den filosoof" [3] toedroegen, ook nederlandsche mannen, die zelfs aanzienlijke universiteitswaardigheden bekleedden, in een enthousiasme deed ontvlammen, dat dweeperij moest heeten [4], gelijk het nogmaals waar is, dat er ook onder de geleerdste onzer landgenooten geweest zijn, die in spijt van den hoogen rang, dien zij onder de keulsche professoren innamen,

1) Zie Dionys. Carth. *Jésu et pueri dial.* in zijne *Opera minora*, ed. Blomev. II, fol. 355.

2) Ik denk hier aan den boven, bl. 286, vermelden Hessel van Fermessum, die, van Parijs teruggekeerd, het »festum immaculatæ conceptionis" bij onze vaderen invoerde. Zie het breede berigt in Anonymi *Continuat.* op het *Chron.* van Emo en Menco, Matth. *Anal.* II, p. 209 s.

3) Zoo noemde men Aristoteles.

4) Ik denk hier aan Lambertus van 's Heerenberg, die in 1478 rector der keulsche universiteit werd. Deze waagde het, de zaligspreking van Aristoteles tot stof eener »quaestio magistralis" te kiezen. Hij heette hem een veeleer goddelijk dan menschelijk wezen. Zie Von Bianco, I, s. 265.

hunne merkwaardige belezenheid durfden misbruiken, om de gansche geleerde wereld door opzettelijk bedrog te misleiden [1]. Maar evenzeer is het waar, dat ons vaderland een Emo van Wittewierum, een Philippus a Leidis, Geert Groote, Johannes Cele, Wessel Gansfort, Arnold Geilhoven, Erasmus en vele anderen heeft bezeten, die voor kerk en staat wel nimmer geweest zouden zijn, wat zij waren, zoo zij als studenten in den vreemde niet tot hoogere ontwikkeling waren gekomen. Opmerking verdient het intusschen, dat de vruchten, welke het universiteitsbezoek onzen voorgeslachten aanbragt, niet evenzeer ten bate van de godgeleerdheid der kerkelijken kwamen, als zij ten voordeele van de algemeene beschaving en het maatschappelijk leven strekten. Mannen, die ter generale studie gingen, om zich hoofdzakelijk tot theologen te vormen, waren in ons land zeldzaam, en zij, die den graad van baccalaureüs, licenciaat en doctor der theologie verwierven, nog veel zeldzamer. In 1399 was in gansch Holland en Zeeland maar één „doctor in der godheid," de bekende dominikaner Dirk van Delft, die daarom, na op 's vorsten kosten gestudeerd te hebben, door hertog Albrecht tot zijn hofprediker werd benoemd [2]. Toen men in 1455 te Utrecht Gijsbrecht van Brederode tot bisschop verkoos, waren van de ongeveer tachtig kiezers, die ter electie zich vergaderd hadden, twintig magisters der vrije kunsten, drie baccalauren, drie licenciaten en drie doctoren des kanonieken regts, en drie magisters in de medicijnen, zoodat bijna de helft uit gegraduëerden bestond, maar geen enkel baccalaureüs, licenciaat of doctor der theologie werd onder hen aangetroffen [3]. Onder al de geleerde mannen, die onze kerkvoogd David van Bourgondië iets later om zich verza-

1) Ik denk hier aan Gerard van Harderwijk, die in het laatst der vijftiende eeuw te Keulen bestuurder van het collegie van Laurens Berungen was, en het *Vita s. Suitberti* schreef, over welk bedriegerswerk ik vroeger sprak. Zie boven, I, bl. 120 n. 1. Vgl. Von Bianco, I, s. 276.

2) Van Mieris, III, bl. 711; vgl. Van Vloten, *Bekn. gesch. der nederl. lett.* bl. 148.

3) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* I, p. 647 ss.

melde en Arnold Heymricius als sieraden van hun tijd en ons land vermeldt, wordt niet één theoloog genoemd: zij waren meerendeels juristen en sommige geneeskundigen, ofschoon gezamenlijk geestelijken [1]. Toch waren er Nederlanders, en waarschijnlijk meer dan wij weten, die, als zij universiteiten bezochten, ook gaarne theologische lessen bijwoonden, maar zonder naar eenigen graad in het vak te staan. Zij vergenoegden zich veelal met den eervollen titel van magister der vrije kunsten, en lieten dien van baccalaureüs, licenciaat, en vooral dien van doctor, die niet verkregen werden dan na langdurige studiën, meerjarige openbare voorlezingen en kostbare formaliteiten, waarbij maaltijden geen kleine rol speelden, aan enkele bevoorregten over [2]. Werden zij doctoren en verdienden zij als mannen der wetenschap hun graad werkelijk, dan bleven zij doorgaans — van velen weet men het — in den vreemde, om dáár als docenten en anderzins werkzaam te zijn, waar zich meer dan in het vaderland een krachtig wetenschappelijk leven ontwikkelde. Gegraduëerden in de medicijnen en regten konden binnen onze grenzen als geneesheeren, openbare notarissen enz. ligt een nuttigen en voordeeligen werkkring vinden, maar voor theologen van professie bestond in gewesten, die geene universiteit bezaten, naauwelijks eene wenschelijke toekomst.

1) Zie Heymr. *Epistola* bij Dumbar, *Anal.* I. p. 427 ss.

2) Eerst na zesjarige studie in de theologie kon men te Parijs, Keulen en eld. baccalaureüs biblicus worden; daarna had men gedurende meer dan één cursus over den bijbel en de »sententiën" openbare voorlezingen te houden, voordat men licenciaat en doctor mogt worden. Zie Schmidt, *Gesch. der paedag.* II, s. 324 ff. en Von Bianco, I, Anlagen, s. 37 ff. Broeder Claes van Duvelant studeerde gedeeltelijk op kosten van Jacoba van Bijeren te Keulen. Toen de gravin stierf, was hij »bacheler in der heyliger scriften." Hij vroeg en verkreeg van hare »testamentoren" nieuwe ondersteuning, omdat »hij ene grote maeltijt geven ende een statelike feeste tot Colen houden soude, dienende tot sijnre doctoirscap." Zie *Cod. dipl.* van het histor. gen. te Utr. 2e ser. I, bl. 209. Dat de student reeds bij zijne intrede in den kring zijner medestudenten een »aristotelesmaal," een ontgroeningsfeest te geven had, leert men, om geene andere schriften te noemen, uit het reeds vermelde werk van Muther, *Aus dem universitätsleben*, s. 20.

§ 6.

Boekerijen.

Hoewel het bezit eener boekverzameling, hoe rijk en voortreffelijk ook, niet altijd een bewijs is van de beschaving en geleerdheid des bezitters, mag men zonder twijfel vaststellen, dat de bewoners van een land, waarin het getal en de inhoud der bibliotheken steeds toenemen, zich op den weg eener ontwikkeling bevinden, die hen allengs tot dragers eener hoogere cultuur zal vormen. De boekerijen der natiën zijn de spiegels van haren intellectuëlen en morelen staat. In het vertrouwen, dat onze lezers deze stelling zullen beamen, meenen wij hun eene dienst te bewijzen door aan onze mededeelingen over de liberiën onzer vaderen, die reeds vóór den aanvang der elfde eeuw aanwezig waren [1], eenige berigten toe te voegen aangaande andere, die gedurende dit tijdvak opkwamen, om vooral onze klerken en kloosterlingen, wier zorgen voor het schoolwezen wij reeds leerdén kennen, in staat te stellen aan hunne roeping behoorlijk te beantwoorden. Dat die berigten betrekkelijk niet vele en alles behalve volledig zijn, betreuren wij, maar verwonderen zal men er zich geenszins over, als men bedenkt, dat de geschiedenis der bibliotheken van Nederland, ofschoon een hoofdbestanddeel der algemeene geschiedenis onzer beschaving, nog altijd op haren bewerker wacht.

Met de vermeerdering onzer collegiaalkerken, wier getal gedurende de veertiende en vijftiende eeuw tot ongeveer zestig klom [2], en die in den regel allen hare kapittelscholen hadden, mag men veronderstellen, dat gelijkmatig het aantal onzer kapittelbibliotheken toenam. Van die verzamelingen weten wij echter zeer weinig. Dat de kanoniken der St. Walburgskerk te Zutphen hun verwulfd boekvertrek bezaten, waardoor den bezoeker nog heden eene duidelijke voorstelling van eene midden-

1) Zie boven, I, bl. 362 vv.
2) Zie boven, II, 1, bl. 345.

eeuwsche liberie wordt gegeven, is van algemeene bekendheid; van de geestelijken der Lebuïnus-kerk te Deventer lezen wij, dat zij omstreeks 1414 een gebouw oprigtten, waarin hunne boekwerken over kanoniek regt en bijbelsche exegese („kanonisten en uitleggers der h. schrifture)" werden geplaatst [1], en van die van St. Marie te Utrecht mogen wij herinneren, dat zij in 1476 bewijzen gaven van belangstelling voor het gebruik en de goede bewaring hunner boeken [2]. Voor het overige is er slechts één collegie geweest, waarvan wij zeker weten, dat zijne leden over een hoogstbelangrijken boekenschat hadden te beschikken, namelijk het kapittel van St. Pancras te Leiden, dat in 1380, veertien jaren na zijne stichting [3], als erfgenaam optrad van de bibliotheek, die de beroemde Philippus a Leidis tot eigen gebruik vergaderd had. Deze verzameling, waarvan de catalogus bewaard, maar nog niet gecommentariëerd is, ofschoon hij dit in vele opzigten noodig heeft en verdient, had een encyclopædiesch karakter, wat met de veelzijdigheid der wetenschap van haren verzamelaar volkomen in overeenstemming was. Het getal der banden, die zij inhield, schijnt ongeveer tachtig geweest te zijn, doch in die banden waren zonder twijfel veel meer geschriften vervat. De boeken waren meerendeels juridische, maar filosofische, natuurkundige, arithmetische, medische en grammatische ontbraken niet, en evenmin historische, exegetische, zedekundige, homiletische en liturgische (Orosius, Isidorus, Beda, Nikolaas van Lyra, Bernardus enz.). In hoeverre de testator, die in zijn testament verklaarde, met deze erflating de belangen der kerk en der beoefenaars van civiel en kanoniek regt te beoogen, zijne boekerij tot eene openbare wenschte ingerigt te hebben, is niet duidelijk, maar zeker is het, dat hij haar onder het beheer stelde van den deken en twee andere aanzienlijke mannen, die ge-

1) *Oudh. van Dev.* I, bl. 108.
2) Dodt, *Archief*, III, bl. 370. De in de universiteitsbibl. te Utrecht bewaarde HSS. van het kapittel van St. Marie zijn voor een goed deel koorboeken.
3) Zie boven, II, 1, bl. 344.

zamenlijk aan het kapittel van St. Pancras verbonden waren en behoorlijk voor de bewaring der boeken hadden te zorgen. De nakomelingschap noemde het huis bij de Pieterskerk, waarin de schat geplaatst werd, „Salomons tempel [1]."

De bewering van Thomas a Kempis, dat een klooster zonder boeken gelijk is „aan eene keuken zonder vaatwerk, eene tafel zonder spijzen, een hof zonder bloemen en eene beurs zonder geld [2]," drukte de algemeene overtuiging uit van alle ware kloosterlingen gedurende dit gansche tijdvak. Geen wonder dan, dat wij de meeste en rijkste bibliotheken onzer vaderen in hunne abdijen en conventen hebben te zoeken. In het gesticht van Emo te Wittewierum bezat men sinds den aanvang der dertiende eeuw vele patristische en andere kerkelijke schrijvers en dichters (Petrus Comestor, Arator, Sedulius enz.); voorts eenige grammatici (Priscianus major et minor, Petrus Helias enz.), vele regtsgeleerde en eenige klassieke auteurs (Ovidius, Virgilius, de satyrici). Dat de liberie aldaar onder den abt Menco, die met het bijbelboek, de werken van Augustinus, Gregorius den groote en andere schrijvers wèl bekend was, uitbreiding onderging, mogen wij waarschijnlijk achten [3]. Van de monniken te Aduard, die voor hunne scholen zóó groote zorg droegen, moet men veronderstellen, dat zij sedert den tijd, waarin Emanuël van Cremona en Richard de Busto in hun midden verkeerden [4], ook voor de verrijking hunner bibliotheek ijverden. Of zij echter in de laatste helft der vijftiende eeuw, gelijk men in onzen tijd berigtte, de werken van Plutarchus, Thucydides en Herodotus bezaten, mag betwijfeld worden. Zeker is het, dat Ovidius destijds bij

---

1) Zie van Heussen, *Hist. episc. Ultraject.* p. 469 ss., die den catalogus en fragmenten van het testament opnam; vgl. De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, 1, bl. 242 vv.

2) Zie *Doctrinale iuvenum*, *Opera omn.* ed. Sommalii 1625, p. 704.

3) Zie Menconis *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 113, 121, 123, 125, 169.

4) Zie boven, bl. 240.

ken niet voorhanden was [1]. Na 1525 werd door den abt Johannes Reekamp hunne bibliotheek vermeerderd en verfraaid [2]. Van de boekerij van St. Paul te Utrecht is bekend, dat zij een aanzienlijk aantal HSS. bezat, die meerendeels kerkvaders (Origenes, Augustinus, Hiëronymus, Ambrosius enz.) en latere auteurs (Rabanus Maurus, Alcuïnus, Bernardus enz.) bevatten [3]. Van al onze andere kloosterbibliotheken echter was die van Egmond wel de meest aanzienlijke. Bevatte zij reeds vóór het einde der elfde eeuw ongeveer honderd banden [4], in de twaalfde won zij onder de leiding der abten Adalard, Anselijn en Walter meer dan eens zooveel nummers aan, die in de dertiende en veertiende door de zorg van de kloostervoogden Lubbertus en Johannes Weent nog vermeerderd werden, zoodat zij omstreeks 1390 op het bezit van minstens twee honderd en dertig banden mogt roemen. Daar er onder de volgende abten letterlievende mannen waren, Gerard van Poelgeest en Hendrik van Wittenhorst, die de uitbreiding der liberie ter harte namen, mogen wij vaststellen, dat zij vóór het jaar 1517 wel niet minder, waarschijnlijk meer dan drie honderd banden sterk was. De gansche verzameling had, blijkens den catalogus, die alleen de vóór het jaar 1390 ingekomen werken vermeldt, reeds toen en lang te voren een encyclopædieschen inhoud, gelijk de bibliotheek van Philippus a Leidis. Klassieke auteurs, schrijvers over filosofie, natuurkunde, muzijk, geschiedenis en regten, en vooral kerkvaders, scholastieken (Petrus Lombardus, Johannes

---

1) Zie den brief van Gosewinus van Halen aan Alb. van Hardenberg voor de *Opera* van Wess. Gansfort. Gosewinus raadt Albertus de lectuur van Plutarchus enz. aan, maar zegt niet, dat deze auteurs te Aduard aanwezig waren. Daar Albertus hem om een Ovidius gevraagd had, zond hij hem de *Metamorph.* toe.

2) *Oudh. van Gron.* bl. 284.

3) Zie den catalogus van de boeken der abdij, die nog in 1580 voorhanden waren en later gedeeltelijk in de universiteitsbibl. te Utr. opgenomen werden, bij Sanderus, *Bibl. belg. manuscr.* I, p. 331 ss. Vgl. Ader, in Van der Mondes *Tijdschr. voor gesch. en oudh. van Utr.* 1835, bl. 158.

4) Zie boven, I, bl. 365.

Beleth enz.), mystieken (Anselmus, Bernardus, Hugo de S. Victore enz.), exegeten (Nikolaas van Lyra) en liturgici waren in grooter of kleiner getal voorhanden [1]. Tot de merkwaardigheden der liberie behoorde een werk van „rabbi Moses over de uitlegging van eenige duistere woorden of spreekwijzen der Hebreën," een geschrift dat Nikolaas van Cusa, die het in de voornaamste boekerijen van Europa te vergeefs gezocht had, zóó groote belangstelling inboezemde, dat hij er voor den paus een afschrift van deed maken [2].

Terwijl zich in sommige onzer oudere kloosters, blijkens het medegedeelde, voortdurend een lofwaardige ijver voor het verzamelen van boeken openbaarde, deed zich hetzelfde verschijnsel in niet mindere mate in de jongere gestichten voor. Bij onze karthuisers, wier orde alom wegens hun vlijt in het afschrijven van boeken geroemd werd, mogen wij in het algemeen welvoorziene liberiën veronderstellen; van die te Utrecht, wier aanzienlijke collectie, vooral uit kerkvaders en middeneeuwsche auteurs over ascese en mystiek bestaande, nog voor een goed deel aanwezig is [3], weten wij het zeker, en hetzelfde geldt van het convent Munnikhuizen bij Arnhem [4] en dat van Roermond. In laatstgenoemd gesticht had Dionysius de karthuiser, blijkens den inhoud zijner talrijke schriften, over eene bibliotheek te beschikken, die hem in staat stelde, zich meester te maken van de som van alle wetenschap zijner eeuw. Dat het den kruisbroeders, die sedert 1382 te Kuik gevestigd waren, aan HSS. noch aan incunabels ontbrak, leeren de overblijfselen hunner verzameling, die tot heden in hun gesticht bewaard worden. Schriften van Petrus Damiani, Bernardus,

1) Zie den catalogus en de berigten bij Van Wijn, *Huisz. lev.* I, bl. 253 vv.

2) Zie het *Chron.* van Fred. van Heilo bij Pool, *Fred. van Heilo en zijn schr.* bl. 148.

3) In de universiteitsbibl. te Utrecht. Over de liberie der karthuisers te Amsterdam vindt men eenig berigt bij Scheltema, *Aemstel's oudh.* II, bl. 26.

4) De liberie van Munnikhuizen werd later naar de Groote-kerk te Arnhem overgebragt. Nog heden ontmoet men eenige harer boeken in de stadsbibl. aldaar.

Thomas Aquinas, Durandus, Bonaventura enz. waren er in eere [1].

Daar de broeders des gemeenen levens in het afschrijven van boeken een middel van bestaan vonden, en zij evenzeer tot voeding hunner eigenaardige devotie als voor hunne schoolverzorging boeken noodig hadden, spreekt het van zelf, dat ook in de fraterhuizen liberiën aangetroffen werden. Hiëronymus-dal te Delft, hoewel geenszins het meest bloeijende dier gestichten, had omstreeks 1436 eene verzameling van ongeveer honderd banden, die volgens een nog onuitgegeven brief [2] destijds oorzaak van twist met de regulieren van het klooster Sion werden, nadat laatstgenoemden zich wederregtelijk in het bezit van dien schat hadden gesteld. Vermoedelijk bevatten die HSS. soortgelijke werken als de fraters te Gouda sedert 1425 bezaten, juridische schriften, bijbels, kerkvaders (Chrysostomus, Hiëronymus), stichtelijke tractaten en legenden (quatuor novissima, passionaal enz.), sermoenen (sermones Sensati, een „duytsch collaciboec") en dergelijke. [3]. Boven alle andere gestichten der broeders is waarschijnlijk Heer-florenshuis te Deventer rijk aan boeken geweest. Dáár toch berustte de gansche verzameling, die door Geert Groote met veel zorg en groote kosten bijeengebragt en later onder de leiding van Florens Radewijns en volgende rectoren, door den ijver der bewoners van het huis, vermeerderd werd [4]. Nadat te Deventer door Jacob van Breda, Richard Pafraed en anderen persen in werking gebragt waren, die tusschen 1477 en 1500 meer dan tweehonderd drukwerken afleverden [5], mogen wij veronderstellen, dat deze liberie ook een aanzienlijk getal van incunabels zal verkregen hebben. Pafraed, die voor zijne kosten Heer-florenshuis grootendeels deed herbouwen [6], zal de belangen van de bibliotheek zijner vrienden

1) Zie Hermans, *Annales ord. s. crucis*, I, p. 172 ss.
2) Zie boven, bl. 169 n. 6.
3) Zie Vorstman in het *Nederl. archief*, VII, bl. 83 v.
4) Zie Rud. Dier bij Dumbar, *Anal.* I, p. 9; vgl. Delprat, bl. 11, 34.
5) Delprat, bl. 79.
6) Dumbar, *Kerkel. en werelt. Dev.* I, bl. 635.

wel niet veronachtzaamd hebben. Uit hare overblijfselen, die in de stadsboekerij te Deventer en elders bewaard worden, en uit sommige berigten aangaande de auteurs, die reeds door Geert Groote werden bijeengebragt, blijkt, dat zij voorzien was van patristische, scholastieke, mystieke en eenige juridische en medische schriften [1].

De liefde voor wetenschap en letteren, die den mannen van Deventer eigen was, ging van hen op de regulieren der windesheimer-congregatie over. Hare statuten veronderstelden in al hare conventen liberiën, en naauwgezette zorg voor de bewaring en vermeerdering der boeken [2]. Aangaande de bibliotheek van haar moederklooster bij Zwol zijn berigten tot ons gekomen, die aandacht verdienen. Nadat de eerste bewoners voor de dagelijksche kerkdienst een dertigtal lijvige koorboeken (magna volumina) hadden geschreven, missalen, antifonariën, lectionariën enz., die gezamenlijk wegens hunne netheid en correctheid de bewondering van alle deskundigen verwekten, strekten zij terstond de hand uit tot nog meer gewigtigen arbeid. Zij wenschten een naauwkeurig afschrift van de hiëronymiaansche bijbelvertaling te bezitten, en zonden afgevaardigden naar verschillende kerken en kloosters in het bisdom van Utrecht en in andere dioecesen, met last om overal de oudste en beste exemplaren op te sporen, daar het hun geenszins onbekend was, dat de vulgaat ten gevolge van vele corruptiën, door de slordigheid der afschrijvers veroorzaakt, een uiterst onzuiveren tekst had. Onder de bijbels, die zij aldus verzamelden, waren drie, waaraan zij het meeste vertrouwen schonken, naardien zij de oudste waren. Deze had men verkregen te Parijs, in het klooster Bethlehem bij Doetinchem [3] en in het gesticht der ridders van St. Jan bij Harderwijk [4].

---

1) Zie *Catal. bibl. Daventr.* p. 236 ss.; mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 197; vgl. Geerts opstel *De sacris libris stud.* bij Thomas a Kemp. *Opera omn.* ed. I. p. 920 s.

2) Zie de boven, bl. 214 n. 2, vermelde *Constitutiones*, passim.

3) Zie boven, bl. 115.

4) Zie boven, bl. 139.

Aan het exemplaar van laatstgenoemd huis wijdden de broeders vooral hunne aandacht, omdat het overoude boek eene inscriptie bevatte, die leerde, dat het afgeschreven was, of althans gecorrigeerd, naar het oorspronkelijk HS. van Hiëronymus [1]. Toen zij met deze hulpmiddelen en met zooveel kritischen tact, als tot hunne beschikking stond, zich een standaardbijbel hadden geschreven, die later door de algemeene kapittelvergadering van Windesheim [2] goedgekeurd werd en in al hare converten door de afschrijvers gevolgd moest worden, besteedden zij aan de kerkvaders eene soortgelijke zorg als aan de vulgaat. Met volhardenden ijver vergaderden zij zoovele goede HSS. als onder hun bereik waren, en als zij daaruit de beste tot voorbeeld gekozen hadden, togen zij aan het copiëren. Na eenige jaren bezat hunne liberie over de honderd zware, perkamenten codices, die de schriften der „orthodoxe auteuren" van vroeger en later tijden inhielden, allen pennevruchten van de broeders zelve [3]. Gedurende de gansche vijftiende en een groot deel der zestiende eeuw werd zij steeds uitgebreid, en hare aanzienlijke overblijfselen, die nog heden in het raadhuis te Zwol en elders bewaard worden [4], zijn ons een bewijs, dat de windesheimer-bibliotheek, zoo niet de rijkste, dan toch eene der rijkste van ons gansche vaderland is geweest. Zij bevatte benevens de kerkvaders vele scholastieken en de edelste auteurs der veertiende en vijftiende eeuw, Johannes Gerson, Johannes Nider, Henricus de

1) De inscriptie luidde aldus: »Ista bibliotheca fuit contestata ex bibliotheca S. Hieronymi." Bibliotheca = volumen compactum ex omnibus libris N. et V. Testamenti. Zie Credner-Volkmar, *Gesch. des neutestam. kanon*, Berl. 1860, s. 309. Waarschijnlijk hadden de ridders van St. Jansdal hun bijbel uit het oosten verkregen.

2) Sommigen berigten, dat deze standaardbijbel door het concilie van Constanz goedgekeurd werd. Het *Chron. Windes.* p. 105, spreekt van het »capitulum generale" der congregatie.

3) Zie de uitvoerige berigten bij Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 103 ss.

4) Een geschreven catalogus werd mij verstrekt door den heer Delprat. Hij werd opgemaakt door den archivaris Van Doorninck te Zwol. Ook te Deventer en in de kon. bibl. te 's Hage worden HSS. van Windesheim aangetroffen. Te Zutphen zag ik vóór eenige jaren bij een boekhandelaar gedrukte werken van Dionysius Carthusianus, die voormaals aan deze boekerij behoorden.

Hassia, Nikolaas van Lyra, Hendrik van Coesfeld enz. Naar het voorbeeld der monniken van Windesheim wisten ook de regulieren van Utrecht een belangrijken boekenschat te verwerven[1].

In onze nonnenkloosters en zusterhuizen, wier bewoonsters met de regulieren van Windesheim en de broeders des gemeenen levens in betrekking stonden, waren almede liberiën en somtijds zeer aanzienlijke. In het convent te Diepenveen bezat men latijnsche schriften van kerkvaders (Augustinus, Cassianus enz.) en een groot aantal dietsche boeken (werken van Ruysbroeck, vertalingen van Bernardus, Gerlach Peters, Johannes van Schoonhoven enz.)[2]. In Brandeshuis en Ursulenhuis te Deventer had men dergelijke verzamelingen[3]. De tertiarissen van St. Jan te Weesp waren bezitsters van minstens honderd en tien banden, die nog heden bestaan en, behalve vele patristische, scholastieke en mystieke stukken, enkele werken van klassieke auteurs (Porphyrius, Aristoteles) inhouden[4]. In St. Barbaraskloostér te Delft had men ongeveer evenveel banden met bijbelboeken, stichtelijke tractaten, heiligenlevens, geestelijke romans, verhalen en moralizatiën, bijna allen in de moedertaal[5]. In Adamanshuis te Zutphen vond men in 1593, toen de boekerij op last van den stedelijken magistraat geïnventariseerd werd, een honderdtal banden, die vermoedelijk dietsche HSS. bevatten, en daarenboven een groot aantal oude drukwerken, meerendeels kerkvaders (Eusebius, Cyrillus, Theophilactus, Hiëronymus, Augustinus enz.), mystieken (Bernardus, Rupertus van Deutz, Bonaventura, Gerson, Johannes Tauler enz.) en auteurs van verschillenden aard (Thomas Aquinas, Nikolaas van Lyra, Vincent

---

1) Men vindt vele en schoone HSS. dier regulieren in de universiteitsbibl. te Utrecht.

2) Volgens mijn HS. D (zie boven, bl. 16 n. 1). Vgl. *Catal. bibl. Daventr.* p. 236 ss.

3) Zie *Catal. bibl. Daventr.* p. 235 ss.

4) Zie Van Iterson in het *Nederl. archief*, VII, bl. 177 vv. De weesper liberie berust thans in de kon. bibl. te 's Gravenhage.

5) Zie mijne verh. over die boekerij in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 211 vv.

van Beauvais, Bartholomæus den Engelschman enz.)[1], eene hoogstbelangrijke collectie, die de gissing wettigt, dat zich onder de dáár woonachtige vrouwen, en vooral onder de biechtvaders des huizes, letterlievende en beschaafde menschen hebben voorgedaan.

Bij kerken, waaraan scholen verbonden waren, zijn waarschijnlijk niet zelden grootere of kleinere boekerijen aangelegd, waaruit in en na de zestiende eeuw veelal onze stadsbibliotheken zijn ontstaan. Sporen van het aanwezen van verzamelingen bij de Nieuwe-kerk te Amsterdam, de St. Eusebius-kerk te Arnhem, de St. Maartenskerk te Tiel, de St. Laurens-kerk te Rotterdam en andere elders werden aangewezen[2]. Van den boekenschat, dien Johannes Cele bij de St. Michielskerk te Zwol deed plaatsen, hebben wij reeds gewag gemaakt[3]. Hij liet het lokaal, vaarin de reeds bestaande bibliotheek zich bevond, vernieuwen en van behoorlijke sluitingsmiddelen voorzien. De werken, die er na zijn dood in opgenomen werden, waren theologische en andere (libri theologicales et aliarum facultatum), en de toegang tot de liberie „was vrij voor allen, die begeerig waren hier te studeren." Het door Cele gegeven voorbeeld vond navolging bij „eenige devote priesters en geleerde mannen", zoodat de verzameling gedurende den loop der vijftiende eeuw vergroot werd[4].

1) De berigten aangaande de boekerij van Adamanshuis, en een afschrift van den catalogus werden mij verstrekt door mijn overleden vriend Tadama. Een paar HSS. en oude drukwerken uit het gesticht zijn in mijn bezit. Aan denzelfden geleerde heb ik ook eenig bescheid aangaande de liberie van het convent Ysendoorn te Zutphen te danken.

2) Zie Tiele, *Catal. van de bibl. der stad Amsterd.* voorrede bl. iv; Nijhoff, *Catal. van de bibl. te Arnhem*, voorr. bl. vii; *Chron. Tielense*, ed. Van Leeuwen, p. 559. De door J. Clarisse opgemaakte *Catal. libror. quos complectitur bibl. ad aedem S. Laur. Roterodami*, Rot. 1814, noemt HSS. en boekwerken, die zeer zeker vóór de hervorming in de boekerij opgenomen werden.

3) Zie boven, bl. 255.

4) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 627, waar men nog vermeld vindt, dat Cele zijn completen Nikolaas van Lyra, »expositorem super totam bibliam in undecim voluminibus," aan het klooster te Windesheim vermaakte, omdat hij dáár zijn graf had gekozen. Zie ook Thomas a Kemp. *Chron. mont. S. Agn.* p. 174, die zegt, dat Cele »multos libros scholasticos et divinos" bezat.

Uit hetgeen wij berigtten aangaande de boekerijen van Philippus a Leidis en Geert Groote is het den lezer reeds gebleken, dat bij onze voorvaderen niet alleen kapittel-, klooster- en kerk-bibliotheken aangetroffen werden, maar ook andere, die aan bijzondere personen toebehoorden. Dat de zoodanige in aantal de overige verre overtroffen, zal men hoogstwaarschijnlijk achten, wanneer men zich herinnert, dat het getal van mannen, die min of meer geletterd moesten zijn, zouden zij in kerk en maatschappij aan hunne roeping eenigermate beantwoorden, zeer aanzienlijk was. Onze bisschoppen en prelaten, onze pastoors en mindere geestelijken bezaten allen minstens eenige boeken. „Een klerk zonder heilige boeken," zoo toch dachten zeker velen met Thomas a Kempis [1], was gelijk „een krijgsman zonder wapenen, eene boot zonder riemen, een wandelaar zonder staf en een barbier zonder messen." Van de andere zijde echter is het evenzeer waarschijnlijk, dat verreweg de meeste private verzamelingen klein waren, daar de kostbaarheid der boeken alleen den bemiddelden een ruimen aankoop veroorloofde. Mannen als onze bisschoppen Jan van Arkel en David van Bourgondië, die letterlievend en tevens rijk waren, konden zich menigte van kostbare HSS. verschaffen en zelfs aan kerken en kloosters boekerijen schenken [2], maar parochie-papen en mindere klerken, al waren zij nog zoo begeerig naar kennis en wetenschap, moesten zich met weinig vergenoegen. Zonder twijfel is het daaraan dan ook toe te schrijven, dat de geleerde Dionysius de karthuiser zijne eischen zoo uiterst matig stelde, toen hij den cureiten zijner dagen de boeken opsomde, die hij onmisbaar voor hen achtte. Formulierboeken voor de bediening der sacramenten, een poenitentiaalboek voor het afnemen van de biecht, eene handleiding voor de berekening van den paaschdag, een psalter en dergelijke dienstboeken werden door hem opgenoemd, en voor het overige —

1) *Doctrinale iuvenum*, *Oper. omn.* ed. I. p. 704.
2) Zie boven, II, 1, bl. 148, 229.

een bundel sermoenen en de legenden der heiligen[1]!

Na een vlugtig overzigt genomen te hebben van de bibliotheken, die onzen vaderen gedurende dit tijdvak ten dienste stonden, schijnt het ons niet ongepast eenige bijzonderheden mede te deelen aangaande de wijze, waarop hunne liberiën verkregen en na haar ontstaan uitgebreid en bewaard werden, waarna wij ten slotte nog een oogenblik willen vertoeven bij de vraag, welke boeken door onze voorgeslachten tot bevordering hunner kennis en zedelijk-godsdienstige vorming meest gebruikt werden. Wij voelen ons daartoe aangedreven door liefde voor onze algemeene cultuurgeschiedenis, maar bovenal door de overtuiging, dat ook deze berigten licht kunnen verbreiden over het inwendig bestaan onzer voorouders. De arbeid en opofferingen, die zij zich getroostten, om zich in bezit te stellen van de noodzakelijke middelen tot hunne intellectuële en morele ontwikkeling, de zorgen, door hen aangewend, om die middelen tot eigen en anderer voordeel tegen dreigende gevaren in veiligheid te stellen, de keus door hen uit diezelfde middelen gemaakt, wanneer zij ze tot voeding hunner geestelijke krachten toepasten — wie zal ontkennen, dat een en ander de belangstelling verdient van een ieder, die met ons de openbaring van de verborgen levensbeginselen der vroegere menschheid een van de verhevenste vruchten der geschiedvorsching acht?

De wegen, langs welke onze vaderen in het bezit hunner boeken kwamen, waren in dit tijdvak even als vroeger[2] verschillende. Schenkingen en legaten, in één, twee of meer HSS. bestaande, waren, blijkens aanteekeningen in catalogen, necrologiën enz., zóó menigvuldig, dat wij ons onthouden van het bijbrengen van voorbeelden. Die „een lieven vriend in Christus" uit de verte een kos-

1) »Liber sacramentorum, lectionarius, antiphonarius, baptisterium, computus, canones poenitentiales, psalterium, homiliæ per circulum anni, dominicis diebus et singulis festivitatibus aptæ; sermones quoque et historias seu legendas sanctorum habeat." Zie Dionysius' tractaat *De vita et regimine archidiac.* in zijne *Opera minora*, ed. Blomevennæ, Col. 1532, I, fol. 406; vgl. Wiarda, *Huibert Duifhuis*, bl. 174.

5) Zie boven, I, bl. 362.

telijk teeken van zijn broederlijk aandenken wenschte te geven [1], verheugde er zich in, hem een met eigen hand geschreven tractaat, een „spiegel van volkomenheid," een „leven ons Heren" of eenig wetenschappelijk werk te mogen zenden, en die stervende over hunne aardsche goederen beschikten, zorgden vaak, dat hun bijbel, hun Augustinus of Bernardus aan eenig klooster of kerk kwam, overtuigd dat hunne namen dan als namen van weldoeners in de gebeden van monniken en klerken eene blijvende plaats zouden vinden. Dikwerf echter was het verwerven van boeken een gevolg van aankoop, en aan gelegenheden daartoe ontbrak het in het vaderland noch in den vreemde.

De priesters van het St. Nikolaas-collegie te Amsterdam, de karthuisers aldaar en elders, de bogarden van Middelburg, de tertiarissen, en inzonderheid de broeders des gemeenen levens en de regulieren in hunne overal verspreide gestichten verkochten boeken [2], die in de meeste gevallen aan de bestaande behoeften voldeden. Waren er geleerde mannen, die op onzen bodem niet verkrijgen konden wat zij begeerden, dan rigtten zij den zoekenden blik naar naburige of verwijderde landen. De abten van Egmond wisten bij ervaring, dat men te Parijs eene welvoorziene boekenmarkt kon vinden [3]. Geert Groote verwierf kerkvaders en andere schriften te Frankfort; te Praag liet hij op zijne kosten een commentaar van Chrysostomus afschrijven [4]. Toen Alexander Hegius vernomen had van den rijken boekenschat van Nikolaas van Cusa, die in de geboorteplaats van den kardinaal, te Cues bij Trier, bewaard werd, toog hij in spijt van zijne gevorderde jaren derwaarts, en naauwelijks was hij in het vaderland weêrgekeerd, of hij nam de pen op, om Wessel Gansfort te berigten van de voortreffelijke zaken, die hij dáár gezien

---

1) Ik denk hier aan een naschrift in een boven, II, 1, bl. 380 n. 3, vermeld HS. in mijne verzameling.

2) Zie boven, bl. 97, 128, 159, 166, 173, 211, 273.

3) Zie den Catal. bij Van Wijn, a. w. I, bl. 333.

4) Delprat, bl. 11.

en verkregen had. Met de hebreeuwsche codices, die hij er vond, had hij zich niet ingelaten, naardien hij de taal niet verstond, en Epiphanius, Pseudo-dionysius Areopagita, Athanasius en Climachus hadden hem geringe belangstelling ingeboezemd, waarschijnlijk omdat hij ze te Deventer of elders onder zijn bereik had, maar de grieksche codices, die de brieven van Paulus, „de handelingen der apostelen", stukken van Basilius den groote, Gregorius van Nazianze, het „symposium" van Plato, de levensbeschrijvingen van Plutarchus en eenige grammatische en mathematische opstellen bevatten, had hij in triumf huiswaarts gebragt [1]. Maar niet allen waren, gelijk Groote en Hegius, genoegzaam bemiddeld, om voor geld te verkrijgen, wat zij wenschten te bezitten. De boeken, vooral dezulke, die een geletterd man het meest zocht wegens den inhoud, de fraaiheid en naauwkeurigheid van het schrift en den tekst en de duurzaamheid der stof, waaruit zij bestonden — het lompenpapier, dat in Venetië, Spanje en elders vervaardigd werd [2], begon eerst omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw door onze boekenafschrijvers veel gebruikt te worden, maar meestal voor werken van populairen aard [3] — de boeken waren zoowel in het vaderland als daar buiten, zoolang de drukpers niet uitgevonden was, kostbaar [4]. Die derhalve niet rijk

1) Zie 's mans brief vóór de *Opera omn.* van Wessel.

2) In 1390 werd in Duitschland, te Neurenberg, de eerste papiermolen gebouwd. Hefele, *Beiträge*, I, s. 296.

3) Over het gebruik van boomwol- en linnen-lompenpapier in Europa vindt men belangrijke bescheiden bij Ger. Meerman, *Observ. de orig. chartæ*, Hagae com. 1767. Uit het begin der vijftiende eeuw ontmoet men vele nederlandsche HSS., die gedeeltelijk uit perkament en uit papier bestaan. Zoo maakte men den overgang tot boeken van enkel papier. Toch bleef men tot in de zestiende eeuw voor werken, waarop men grooten prijs stelde, uitsluitend perkament bezigen. De regulieren te Beverwijk dreven handel in die kostbare stof. Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 355.

4) Over de boekenprijzen in andere landen vindt men berigten bij Mone, *Lat. und griech. messen*, Frankf. 1850, s. 159, bij Von Raumer, *Hohenstauf.* VI, bl. 338 f. en de daar aangeh. schrijvers. In 1389 werd te Utrecht „een noteyrt missebenc" verkocht voor 46 guld., in 1392 een dergelijk missale voor 21 guld.; in 1399 betaalde men te Arnhem voor „een Donaet" 40 gr., en in 1407 voor „eynen Donaet, eyn regula partium, eyn lange regula do-

waren, moesten doorgaans zelve de taak der copiïsten aanvaarden, en wij weten het, velen, vooral monniken en nonnen, deden het gewillig.

In onze dagen erkent men gaarne, dat onze voormalige religieusen, die boeken afschreven, een nuttigen arbeid verrigtten. Zoo iemand meent, dat onze kloosterlingen zelve met die qualificatie tevreden zouden geweest zijn, bedriegt hij zich. Voor hen was het niet alleen een nuttig, maar bovenal een vroom werk, eene daad van de hoogste godsvrucht. Gerson, die onze regulieren door gansch Europa als goede copiïsten beroemd maakte, schreef een tractaat, waarin hij uitvoerig betoogde, dat de mensch, die goede boeken afschreef, eene plaats won in de rij der apostelen en getuigen van Gods waarheid; hij behoorde tot de hoogste weldoeners der christenheid, en zou daarom volvaardig, ook op zon- en heiligen-dagen, de schrijfstift voeren. Onze voortreffelijke Gerard Zerbolt koesterde dezelfde overtuiging [1], en Thomas a Kempis, zelf een zeer geprezen copiïst [2], leerde, „dat een ieder, die ter eere Gods en tot nut van de naasten boeken schreef, zijn loon niet zou derven," naardien Christus goede boeken en hen, die ze verspreidden, eerde en liefhad. „Zoo gij 's Heeren loon verwacht voor een beker waters, in zijnen naam den dorstige toegereikt, hoeveel te grooter loon zult gij niet verwerven, zoo gij eene onsterfelijke ziel door uw schrijfwerk het water des eeuwigen levens toebrengt?

---

minus, eyn doctrinale, eyn tractact super omnes ampliationes, ewangelien, epistelen, sequentien ende ympnarium" 6 guld.; in 1458 kochten de geestelijken van St. Marie te Utrecht »bibliam in fractura" voor 500 goudguld.; in 1474 ontvingen de regulieren van Vrouwe-polder op Walcheren voor twee »antifonalen" en twee »souters" 17 £ gr. Zie Van Hasselt, *Geld. Maandw.* I, bl. 388, en *Geld. oudhed.* I, bl. 191, 196, 476; Delprat in het *Archief*, VI, bl. 300; Ermerins, *Zeeuwsche oudh.* II, bl. 50.

1) Zie Gerson, *Opera omn.* ed Du Pin, II, p. 693 ss.; Gerardus Sutphan. *De spiritual. ascens.* c. 67, ed. Sommalii, Lugd. 1623, p. 143. Römer, *Kloosters en abd. van Holl. en Zeel.* II, bl. 60, vermeldt een HS. met dit naschrift: »dit boec is veel op heylige dagen gescreven." Soortgelijke inscriptiën, soms met de aanduiding vermeerderd, dat de schrijver op heilige dagen voor »de armen" zijn werk volbragt, kwamen mij meer voor.

2) Zie Pool in den *Kalend.* 1862, bl. 141 v.; Mooren, *Nachrichten über Thom. a Kemp.* Cref. 1855, s. 153 ff.

Zoo vele letters gij schrijft, zoo vele offeranden legt gij op Gods altaar. Boeken toch zijn het wapentuig der klerken, de schatten der leeraren, de troost der religieusen, de erflatingen der heiligen, de organen van den h. geest des Allerhoogsten!" Niemand moest zich dan ook beklagen over de zuurheid van dezen arbeid; de Heer en alle vromen loofden dien, en die na vele boeken goed gecopiëerd te hebben stierf — was hij er niet zeker van „dat zij, die ze zouden lezen, ook voor zijne ziel zouden bidden?"[1]

In kloosters, waar zulke overtuigingen heerschten, mogt men genoodzaakt zijn op dezen of genen trage van hart het voorschrift der statuten van Windesheim toe te passen, dat de religieus, die niet schrijven wilde, zijn middagmaal moest derven[2], aan vlijtige copiïsten kon het er niet ontbreken. Op bepaalde uren van den dag zetten zich de regulieren evenzeer als de broeders des gemeenen levens, de karthuisers en anderen, aan den arbeid. Sommigen vouwden papier en perkament en hanteerden de liniëermachine, waarvan men de sporen nog in honderd HSS. ontdekken kan; anderen schreven, met het oog op het aangewezen voorbeeld of luisterende naar hetgeen een der broeders dicteerde[3], en eenigen corrigeerden met robrik (roodaard) wat in voltooide copijen correctie behoefde, of verluchtten (illustreerden) de HSS. met kapitale letters en miniaturen, vaak van wonderbare schoonheid[4]. Toch zagen de ware devoten aan hunne boeken ongaarne veel kunst besteden, tenzij ze voor de kerkdienst bestemd waren[5], maar die met textuur-, frac-

1) Thom. a Kemp. *Concio de mul. in adult.* en *Doctrin. iuvenum*, ed. l. p. 239, 702. Men denke aan het: »bid voer den scriver," dat in zoo vele HSS. voorkomt. Dat de arbeid intusschen sommigen werkelijk zuur viel, zal niemand verwonderen. In een HS., dat bij de reguleren te Utrecht geschreven werd, las ik dit naschrift van den copiïst: »o penna cessa, quoniam manus est michi fessa."

2) *Constitut.* ed. l. p. 108.

3) Uit het dicteren laten zich voor een deel de vrijheden in spelling en lezing in onze HSS. verklaren.

4) Op onze miniatuurschilders komen wij later terug.

5) Zie Thom. a Kemp. *Vita Ger. Magn.* c. 13, p. 905; *Chron. Windes.* p. 454. De HSS. der deventersche fraters vooral onderscheiden zich door groote eenvoudigheid.

tuur-, breviatuur- en rondschrift[1] net en vlug voortkon, mogt er zeker van zijn, dat zijn naam en werk in zijn gesticht niet vergeten zouden worden. Te Wittewierum zag men met dankbaarheid op den boekenschat, dien de abdij van Emo en Addo had geërfd, en lang na den dood der twee broeders verhaalde men elkander nog, hoe eerstvermelde reeds als knaap meer liefde voor pen en penseel betoond had dan voor de spelen zijner makkers, en bovenal vereerde men beiden, omdat men wist dat zij, te Parijs en Oxford studerende, de nachten altijd zóó hadden doorgebragt, dat één hunner steeds schrijvende was, eene verdeeling van den arbeid, waarvan men in hunne HSS. der decretalen en dergelijke de sporen wist aan te wijzen[2]. De namen van Bartholomæus Herbolt, Petrus van Gouda, Anselmus van Breda en anderen werden met eerbied in de kronijk van Windesheim geplaatst, want de eerste schreef, nevens andere boeken, driemalen het kolossale „catholicon" van Balbi; de tweede copiëerde, gewapend met een dubbelen bril, tot in hoogen ouderdom missalen, en de derde koorboeken, homiliën van Bernardus enz.[3]. In het klooster van Thomas a Kempis leefde Pieter Jans van Utrecht, een man van zwak hoofd en lastig humeur, die geene vriendelijke nagedachtenis achterliet, maar dit kon Thomas niet verhinderen bij het stellen der geschiedenis van het convent zijner te gedenken, want Pieter Jans was een goed boekbinder geweest[4].

1) Textura, fractura, breviatura en rotunda worden in het *Chron. Windes.* p. 304, 30., 446, 571 al. genoemd. Omstreeks den aanvang der zestiende eeuw heette de bijbelletter textuur, de kanselarij-letter fractuur. Zie Puls in het reeds aangeh. werk, *De tentoonstell. voor onderwijs te Amst.* bl. 65.

2) Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 113, 125.

3) *Chron. Windes.* p. 113, 446, 571.

4) *Chron. mont. s. Agn.* p. 139 s. De banden waren van eikenhout, bedekt met bruin; wit of rood leder, zelden met zeem, en voorzien van koperen sloten en koperen, ijzeren of looden noppen. Met stempels bragt men op de buitenzijden sieraden aan, soms zeer schoone, symbolische teekenen, heiligenbeelden enz. Aan boeken, die vele stukken bevatten, bevestigde men zoogenaamde klavieren, tot aanduiding van den aanvang dier stukken. Aan kostbare HSS., getijdenboeken, missalen enz. gaf men prachtbanden van taftaf, fluweel, camelot en andere stof. Zie den inventaris der nalatenschap van bisschop Philips van Bourg. bij Matth. *Anal.* I, p. 217 s.

Waar boeken en boekenafschrijvers voorwerpen van zóó groote piëteit waren, moest zorg voor de bewaring der bibliotheken eene deugd geacht worden. Thomas a Kempis leerde, dat men de liberie binnentreden zou met gereinigden schoenzool en eerbiedig stilzwijgen, want die grond was heilig; geen stofje mogt kleven op de banden, geen vocht of ongedierte de bladen beschadigen; gevaar voor brand en dieverij moest vermeden worden. Die een boek ter hand nam, zou het doen met den zin, die in den ouden Simeon was, toen „hij het kindeke Jezus in zijne armen hield," en als hij het las of sloot, had hij Gode dank te zeggen voor de geestelijke weldaad, hem bewezen [1]. Dat deze leer door alle devoten van hart beaamd werd, is zeker, ofschoon het waar is, dat de boekerij der abdij van Lidlum omstreeks 1430, voordat abt Folkert zich harer aantrok, een prooi van gewormte en zeer bedorven was [2], en wij veronderstellen moeten, dat dezelfde bewijzen van achteloosheid ook hier en daar elders voorkwamen. In alle wel geordende conventen had men boekenwaarders (librarii), die ook — het verdient opgemerkt te worden — geestelijke tuighuismeesters (armarii, custodes armariarum) genoemd en vertrouwde personen geacht werden. Volgens hunne instructiën hadden deze mannen naauwkeurige lijsten van de aanwezige werken te houden, opdat zij aan de kloostervoogden, die van dergelijke lijsten voorzien waren, verantwoording mogten doen. Aan hen was het opgedragen alle boeken met eene inscriptie als eigendomsteeken te voorzien, de gevraagde aan de huisgenooten uit te reiken en onderpand of reçu te nemen van vreemden, die eenigen band ter leen ontvingen. Geen boek, hoe gering ook, mogt zonder voorkennis van den abt of prior buiten de kloosterpoort worden gevoerd, en als de boekenwaarders

---

1) *Doctrinale iuvenum*, ed. l. p. 703. Dat het lang vóór Thomas a Kemp. bij onze vrome vaderen gewoon was, zich door het gebed tot de lectuur voor te bereiden, bewijst de „oratio in scriptorio," die ik uit een HS. van de twaalfde eeuw van St. Marie te Utrecht uitgaf. Zie *Kerkhist. archief*, III, bl. 446.

2) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 186.

niet behoorlijk voor de reinheid en droogte hunner liberiën zorgden, stonden zij aan berisping bloot. Ontdekten zij in eenig HS. corruptiën of ketterscbe leeringen, niet hunne, maar der oversten hand zou verbetering aanbrengen.[1]

Dat de maatregelen van voorzorg in kerk- en kapittelbibliotheken, die min of meer ten algemeenen gebruike stonden, nog strenger waren, spreekt van zelf. De boeken, die in de sacristie der minderbroeders te Deventer voor alle leergierigen toegankelijk waren, lagen behoorlijk aan ketenen[2]. Zóó was het ook in de boekerij der St. Michielskerk te Zwol, in de kapittel-bibliotheek te Zutphen en elders[3]. Volgens den uitersten wil van Johannes Cele was het lokaal te Zwol van steen opgetrokken; de deuren waren van goede sloten voorzien en de sleutels in handen van verschillende personen[4]. Volgens de bepalingen der kanoniken van St. Marie te Utrecht, die in 1476 gesteld werden, moest de custos alle dagen na mettentijd de buitendeur der boekerij openen en 's avonds sluiten, en eens in de week al de boeken tellen. Geen vreemde had toegang, tenzij vergezeld van een dergenen, die geregtigd waren een sleutel voor de binnendeur te gebruiken. Niemand zou er schrijven dan met verlof van het kapittel. Kaars- en lamplicht in de avonduren werd niet dan bij uitzondering toegelaten. Boven den ingang zag men een kreupel rijmvers, dat den bezoeker ernst bij zijne lectuur en goede sluiting bij zijn heengaan gebood (pro Christi laude hos libros lege, et postea claude)[5]. Doch genoeg om ons te overtuigen, dat het onzen vaderen niet ontbrak aan gepaste, ja, wij mogen zeggen religieuse belangstelling voor de

1) Zie de *Constitut.* der windesheimer-congregatie, p. 81 s. der aangeh. uitg.; vgl. mijne verh. over *De boekerij van St. Barb.*, *Kerkhist. archief*, IV, bl. 220 vv. en zie ook den regel van de ridders der duitsche orde bij D'Abl. van Giessenburg, *De duitsche orde*, bl. 339.

2) Dumbar, *Kerkel. en Werelt. Dev.* I, bl. 501.

3) Nog in 1632 werden de boeken der stadsbibl. te Amsterdam geketend. Zie *Catal.* voorber. bl. iv.

4) *Chron. Windes.* p. 627.

5) Zie het stuk bij Dodt, *Archief*, III, bl. 370; Van der Monde, *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* 1835, bl. 210.

bewaring der middelen tot bevordering van hunne verstandelijke en zedelijke beschaving. Wijden wij thans nog een woord aan de beantwoording der vraag: welke boeken hunner talrijke liberiën voor het dagelijksch gebruik meest gezocht waren? Dat wij hier echter onze mededeelingen zeer moeten beperken en uitsluitend het oog slaan op enkele schriften, die men algemeen tot voeding van het godsdienstig leven bezigde, spreekt van zelf, daar eene breedere behandeling van deze merkwaardige stof ons op een veld zou voeren, waarvan de grenzen bezwaarlijk te bepalen en vele deelen inderdaad vreemd aan onzen tegenwoordigen arbeid zijn.

Toen Geert Groote tot die gemoedsverandering was gekomen, die hem tot den invloedrijksten volksleeraar, den vader der moderne devotie en het voorbeeld aller devoten vormde, stelde hij eenige regelen in schrift, waarnaar hij voortaan zijne gangen door het leven wilde voegen. Onder het vele merkwaardige, dat wij in dit opstel aantreffen — het werd door Thomas a Kempis in zijne biografie van Geert opgenomen [1] en aldus in handen van het lezend publiek der vijftiende eeuw gebragt — vinden wij ook eene opgave van de boekwerken, die de vrome man tot zijne verdere ontwikkeling op den weg des heils dagelijks gebruiken wilde. In de eerste plaats zou hij vlijtig de evangeliën lezen, „omdat daarin het leven van Christus beschreven was"; dan „de levens en collatiën der vaders," die een spiegel van de ware navolgers van Jezus mogten geacht worden; vervolgens de brieven van Paulus, de kanonieke brieven van het N. Testament en de „handelingen der apostelen"; voorts eenige „devote boeken," de „soliloquia" op naam van Augustinus, schriften van de kerkvaders, Ambrosius, Hiëronymus, Gregorius Magnus en andere, vooral zedekundige, ook stukken van Bernardus, Anselmus en Suso [2];

1) Sommalii ed. l. p. 915 ss. Eene betere uitgave der *Conclusa et proposita* werd door J. Clarisse bezorgd, *Archief*, VIII, bl. 371 vv.

2) Suso wordt niet genoemd, maar wel het *Horologium*, 's mans hoofdwerk, bij onze devoten zoozeer geliefd. De woorden in de *Conclusa et pro-*

daarna de homiliën en postillen over de evangeliën en over de brieven van Paulus, en „de legenden der heiligen"; eindelijk de boeken van Salomo, den psalter, de boeken van Mozes, Jozua, richteren enz., de profeten en „de expositiën der kerkvaders over die allen." Ten slotte verklaarde hij nog gebruik van boeken over het kerkregt te willen maken, niet om ooit naar den doctoralen titel in dat vak te staan — van alle universiteitswaardigheden toch had hij voor goed afstand gedaan, naardien zij, volgens zijne meening, slechts tot wereldsche eer en voordeel leidden — maar wegens de vruchten, welke deze studiën voor het kerkelijk leven afwierpen.

Hoewel niemand meer dan wij gereed kan wezen, de erkentenis af te leggen, dat Geert Groote een zeer voortreffelijke onder onze voorvaderen is geweest, een man van vele en groote gaven, die hem ver boven de gewone klerken- en monnikenwereld zijner dagen deden uitmunten, meenen wij echter te mogen beweren, dat hij ten aanzien van de keus der boeken, welke hij ten bate van zijn geestesleven aanwendde, geenszins zóó uitstekend in wijsheid is geweest, dat wij hem daarom een zeldzame onder de kinderen zijner eeuw zouden moeten noemen. Integendeel, alles wat ons van de lectuur der beschaafde vromen van dit gansche tijdvak bekend is, leert ons, dat hetgeen door meester Geert het meest gelezen plagt te worden, evenzeer vóór als tijdens en na hem in veler handen plagt te zijn. Men doorbladere slechts de schriften onzer auteurs van de twaalfde tot de zestiende eeuw, die van Emo en Menco van Wittewierum, Gerard van Vliederhoven, Gerard Zerbolt, Gerlach Peters, Thomas a Kempis, Dionysius den karthuiser, Hendrik van Coesfeld, Hendrik van Herp en tal van anderen, met wier geestesvruchten wij later kennis zullen maken, en men

---

posita: »*Meditationes* Bernardi et Anselmi *Horologium*," zijn corrupt. Men zal aldus moeten lezen: »*Meditationes* Bernardi et Anselmi [in oude drukken vindt men op Anselmus' naam een *Meditationum liber*] et *Horologium*." Een *Horologium* komt onder de werken van den prelaat van Canterbury niet voor.

zal bevinden, dat de bijbelboeken, de tractaten en commentaren der kerkvaders, vooral Augustinus, Hiëronymus en Gregorius Magnus, de homiliën en postillen over de evangeliën en epistelen, inzonderheid die van Nikolaas van Lyra, „de levens en collatiën der vaders", de legenden der heiligen, in één woord alles wat Geert in zijne leefregelen zich zelven ter lezing voorstelde, door al die mannen met gelijken ijver plagt gebruikt te worden. Ja, wij moeten nog meer zeggen: een groot en verreweg het beste deel van den boekenschat, dien de leeraar van Deventer tot zijne hoogere vorming zich uitgelezen had, was reeds toen of werd te zijnen tijde en straks daarna in de landtaal overgebragt, om in kloosters en vergaderingen en hier en daar in huisgezinnen, wier leden niet van de eerste beginselen van beschaving en godsvrucht verstoken waren, ook door zulken genoten te worden, die, als eenvoudige leeken, van de taalkennis en de schoolsche geleerdheid der klerken niets bezaten.

De bijbel, dien Geert Groote boven alle andere schriften liefhad, is in ons vaderland nimmer een vergeten boek geweest. Hadden de monniken van Egmond reeds in het voorgaande tijdvak de historische schriften van het O. en N. Testament, den psalter, „het hooglied" enz., in de elfde eeuw en later verwierven zij meerdere exemplaren van de evangeliën, de brieven van Paulus en de overige apostelen, „de handelingen" en de „openbaring", meestal van glossen voorzien [1]. In de abdij van Wittewierum werden in den aanvang der dertiende eeuw door de mannelijke en vrouwelijke scholieren vlijtig bijbels afgeschreven, de boeken van het N. evenzeer als die van het O. Testament [2]. Wat de regulieren van Windesheim sedert den uitgang der veertiende eeuw deden, om zich en de talrijke kloosters hunner congregatie in het bezit van zuivere exemplaren der vulgaat te stellen, hebben wij reeds opgemerkt [3]. Dat in de vijftiende eeuw althans enkele onzer

1) Zie den *Catalogus* bij Van Wijn, t. a. p. I, bl. 317 vv.
2) Zie boven, bl. 270.
3) Zie boven, bl. 312.

landgenooten stukken van het O. en N. Testament in de grondtalen bezaten, herinnert zich de lezer uit onze berigten aangaande Alexander Hegius, en uit hetgeen elders omtrent eenige HSS., die Wessel Gansfort bezat, vermeld werd [1].

Tot verstand van de h. schrift gebruikte men allerwegen dezelfde of soortgelijke middelen, als Geert Groote bezigde. De „historia scolastica" diende den jeugdigen bijbellezer tot inleiding op de lectuur der historische schriften van O. en N. Testament, en tevens tot verbreiding van eenige kennis der algemeene geschiedenis [2]. Omstreeks 1170 opgesteld door Petrus Comestor, die voor een tijd kanselier van de universiteit te Parijs was, kwam zij waarschijnlijk aldaar ter kennisse van Emo van Wittewierum, die tien en twintig jaren later zorgde, dat de pen zijner scholieren de exemplaren van het boek vermenigvuldigde [3]. Sedert werd het hier gelijk elders wijd en zijd verspreid, en op de oudste persen van Duitschland en Nederland gedrukt. Voor meer gevorderden had men in onze liberiën te Egmond, Wittewierum, Deventer, Utrecht enz. de exegetische tractaten en homiliën der kerkvaders, en sedert de eerste helft der veertiende eeuw de „postillen op het O. en N. Testament" van Nikolaas van Lyra. Dit volumineuse werk, dat nog heden geprezen wordt als het eenige voortbrengsel van exegetische geleerdheid, waarop de middeneeuwsche theologie met regt roemen mogt, naardien de auteur, de beide grondtalen des bijbels magtig en door zaakkennis en verlichte denk-

---

1) Zie boven, bl. 319, en Delitzsch in het *Zeitschr. für die luth. theol.* 1864, s. 617 ff.

2) Petrus verklaart in zijn proloog: »a cosmographia Moysi inchoans rivulum historicum deduxi usque ad ascensionem Salvatoris." Later schijnt hij het werk voortgezet te hebben tot het einde van het apostol. tijdvak. De in 1473 te Utr. gedrukte *Historia scol. super Novum Testamentum*, waarvan thans een exemplaar voor mij ligt, sluit met een hoofdstukje, getiteld: »in quibus locis puniti fuerunt Petrus et Paulus." Ook zij bevat, even als de *Hist. scol. super Vetus Testamentum*, »additiones et incidentia," berigten uit de profaan-geschiedenis. Vgl. Reuss, *Die gesch. der H. Schrift. N. Testaments*, Braunschw. 1860, s. 450, 533.

3) Zie boven, bl. 270.

beelden uitmuntende, meer dan verreweg de meesten zijner dagen voor zijne taak bekwaam was [1] — dit werk schijnt bij onze vaderen in algemeene eere geweest te zijn. Men bezat het, voor een gedeelte althans, omstreeks 1390 te Egmond, reeds vroeger te Leiden, iets later te Windesheim (een compleet exemplaar in elf banden, legaat van Johannes Cele), te Zutphen in de beide nonnen-conventen Adamanshuis en IJsendoorn, en ongetwijfeld op vele andere plaatsen [2].

Terwijl klerken, religieusen en bevoorregte leeken, die de kerktaal magtig waren, zich van hun latijnschen bijbel bedienden, waren sommige verlichte en edele mannen er op bedacht, het schriftwoord ook voor ongeleerden verstaanbaar te maken. Hunne onderneming was eenigzins gevaarlijk en tevens bezwaarlijk! Bezwaarlijk was zij, omdat onze landtaal, hoewel er reeds vóór het uiteinde der twaalfde eeuw „dietsche boeken over de h. schriften" geschreven waren [3], nog maar weinig voor dergelijken arbeid gebruikt was, zoodat de vertolker nog veel meer dan de tegenwoordige bijbelvertaler noodzakelijk met groote bezwaren te kampen had, wanneer hij er prijs op stelde den inhoud der vulgaat getrouw weêr te geven; en gevaarlijk was zij, omdat de mannen van de hoogkerkelijke rigting gedurende dit gansche tijdvak alle pogingen, om den bijbel en andere religieuse schriften voor de leekenwereld over te zetten, met wantrouwen en afkeuring plagten gade te slaan. Had Gregorius VII reeds verklaard, dat de inhoud des bijbels vol geheimenissen was, die, zoo zij tot het volk gebragt werden, ligt in kleinachting konden vallen [4], Innocentius III had andere redenen om de verbreiding van het schriftwoord

1) Men herinne zich de spreuk, »si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset." Zie over Nikolaas en zijne exegetische verdiensten Klausen, *Hermeneutik des N. Testaments*, Leipz. 1841, s. 210 f.

2) Zie boven, bl. 307, 310, 314, 315.

3) Men zie het aanstonds aan te halen diploom van den pauselijken legaat Guido, en herinnere zich daarbij wat wij boven, bl. 151, over het vertaalwerk van Lambert le Bègue berigtten.

4) Zie Hegelmaier, *Gesch. des bibelverbots*, Ulm 1783, s. 114 ff.

in·de volkstaal te vreezen, sinds het een gevaarlijk wapen in de hand der ketters van Frankrijk bleek te zijn, en hij veroordeelde de koene leekenschaar, die te Metz hare conventiculen hield, waarin de evangeliën, de brieven van Paulus enz. in het fransch werden gelezen [1]. Toen zijn legaat Guido in 1202 het bisdom van Luik „visiteerde en reformeerde," drong deze er op aan, dat alle romaansche en dietsche boeken van godsdienstigen inhoud opgehaald en in handen van den bisschop zouden gesteld worden, opdat die prelaat beoordeelen mogt, welke teruggegeven en welke verbeurd verklaard moesten worden [2]. Ruim eene halve eeuw later beklaagde zich Jacob van Maerlant over de scherpe berispingen, die hij, na de uitgave van zijn rijmbijbel, van „de paapschap" had moeten verduren, omdat hij „leeken weten dede uter byblen die heimelichede" [3]. Omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw kwam in ons vaderland eene schoone vertolking van den aan Bonaventura toegeschreven „profectus religiosorum" in omloop; de vertaler, of een afschrijver misschien, achtte het noodig vóór in het boek een uit de decretalen geput vertoog te plaatsen, dat in HS. bewaard is, een vertoog ten bewijze, dat het „leekemenschen" geenszins ongeoorloofd is, „goede dietsche boeken van simpele materiën naarstig te lezen [4]." Tien of twintig jaren daarna verkondigde een dominikaner te Zutphen de stelling van den preêkstoel, dat het den leek ganschelijk niet voegde dietsche boeken van godsdienstigen aard te lezen. Johannes Busch, onze kloosterhervormer, hoorde dat sermoen en dwong den monnik zijne leer in het openbaar te herroepen, maar of hij zelf intusschen het gebruik van het gansche bijbelboek voor

1) Zie Gieseler, II, 2, s. 572 f.

2) »Omnes libri romane vel teuthonice scripti de divinis scripturis in manus tradantur episcopi, et ipse quos reddendos viderit, reddat." Miræus, *Opera diplom.* I, p. 565.

3) *Spiegel hist.* uitg. van de Vries en Verwijs, I, bl. 16; vgl. Jonckbloet, *Gesch. der middeln. dichtk.* III, 1, bl. 69 v.

4) Ik heb hier het oog op een schoon perkamenten HS., waarvan ik den inhoud besproken heb in mijn *Johannes Brugman*, I, bl. 39 n. 3.

leeken oorbaar achtte, mag voor het minst betwijfeld worden, daar hij gewoon was vertalingen van den miscanon en dergelijke stukken niet alleen te verbieden, maar zelfs te verbranden [1]. Zoo waren er voortdurend, die om verschillende redenen, meestal uit vrees voor misbruik en ketterij [2], de vertolking van den bijbel en andere godsdienstige schriften tegenstonden; maar het is er verre van af, dat het gevoelen dezer lieden algemeen heerschende werd. Geert Groote, zijn vriend Wermbold van Buscop, zijn leerling Johannes Scutken en vele anderen van dien tijd waren ijverige vertalers [3]. De edelste devoten, Ruysbroeck, Hendrik Mande, Gerlach Peters, Hendrik van Herp enz., die in het oog hunner talrijke bewonderaars mannen Gods, vol van den h. geest, waren, legden den rijkdom hunner christelijke kennis en levenservaring in dietsche opstellen neder, die het oor streelden door de zoetvloeijendheid der taal en het hart roerden door den ernstigen inhoud. Toen zich nu bij dit alles stemmen verhieven als die van vermelden vertolker of afschrijver van den „profectus religiosorum," die inderdaad het bewijs leverde, dat paus Innocentius III niet het lezen van den bijbel had gewraakt, maar wel het houden van separatistische bijeenkomsten [4], en Gerard Zerbolt van Zutphen daarenboven een breed betoog van zich liet uitgaan, dat het den leek niet alleen geoorloofd is zich in Gods woord te oefenen, maar dat hij om vele en dringende redenen daartoe verpligt is [5] — toen moest het vooroordeel meer en meer

1) Zie *De reform. monaster.* in Leibnitii *Script. Brunsv.* II, p. 926.

2) Ook Gerson zelfs wenschte de bijbelvertaling tegen te gaan, en liet er zich met het oog op de husitische bewegingen te Constanz ongunstig over uit. Zie Schwab, *Joh. Gerson*, s. 318.

3) Zie *Johan. Brugman*, II, bl. 2 v. en mijne verh. over *De boekerij van St. Barb.*, *Kerkhist. archief*, IV, bl. 221, 239.

4) »Ende hier af staet int vijfte boec van decretael *de hereticis*, *cum ex iniuncto*, dat begherte die heilighe scrift te verstaen ende nae der heiligher scrift te vermanen, niet en si te laken mer meer te loven, oec den leken luden, want daer van spreket hi daer," enz. De bedoelde plaats vindt men *Decret. Greg.* L. V. Tit. VII, c. 11, ed. *Corp. iur. canon.* Venet. 1782, p. 639. Vgl. Von Raumer, *Hohenstauf.* VI, s. 188.

5) Zie Delprat, *De broedersch. van G. Groote*, bl. 349 v.

wijken en kon men den bijbel niet meer een verboden boek heeten.

De geschiedenis der oudste nederlandsche bijbelvertaling is tot heden niet behoorlijk opgemaakt. Hare grondslagen werden wel is waar gelegd, ja reeds vóór meer dan eene eeuw, maar de man, die den arbeid verrigtte, had bij grooten ijver klein verstand en geene historische bedachtzaamheid [1]. Toch schijnt men in het algemeen zijne stelling te mogen beamen, dat het werk der bijbelvertolking op vlaamschen en noord-nederlandschen bodem tamelijk vroeg, omstreeks den aanvang der veertiende eeuw, met ernst begonnen is, en zulks niet door één maar door meerdere vertalers [2], die, hunne krachten aan verschillende stukken van O. en N. Testament wijdende, met en na elkander voortarbeidden, totdat omstreeks het midden der vijftiende eeuw de geheele of bijna geheele bijbel voor den ongeleerden landgenoot toegankelijk was gemaakt, hoewel er destijds òf geene òf maar weinige HSS. zullen geweest zijn, waarin al de schriften der beide Verbonden gezamenlijk voorkwamen. De bijbelboeken en bijbelfragmenten, die men het eerst schijnt overgezet te hebben, waren het boek der psalmen, waarvan een twintigtal reeds in het frankische tijdvak voor leeken bruikbaar gemaakt was [3]; de historische boeken van het O. en N. Testament, en de epistel- en evangelie-pericopen voor het kerkjaar. Dat men juist deze stukken het eerst onder handen nam, laat zich begrijpen, als wij ons

---

1) Le Longs *Boekzaal der nederd. bijbels*, Amst. 1732, moet met groote omzigtigheid gebruikt worden, vooral waar hij den ouderdom der door hem gebezigde of vermelde HSS. opgeeft. Hij volgde daarbij deels uit boekverkoopers-catalogen opgezamelde notitiën, die geenerlei waarde hebben, deels opzettelijk vervalschte jaarcijfers, die hij in zijne HSS. aantrof. Zie mijne aanteek. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 233 n. 1.

2) De stelling, dat reeds J. van Maerlant den bijbel in proza overbragt, werd voorgedragen door Van Harderwijk, *Versl. van een HS. bevatt. J. van Maerlants proz. bijbelvert.* 's Grav. 1831, en weêrsproken door Jonckbloet, *Gesch. der middennederl. dichtk.* III, bl. 71.

3) Zie Te Winkel, *Over de psalmen van Wachtendonck*, in de *Versl. en meded. der kon. akad. afd. Letterk.* X, bl. 315 vv.; vgl. boven I, bl. 371.

herinneren, dat de psalmen en de epistel- en evangelie-pericopen in de koordienst van kerk en kloosterkapellen een hoofdbestanddeel van de liturgie uitmaakten, en dat de historische boeken der beide Verbonden, wier zakelijke inhoud reeds in de „historia scolastica" was opgenomen, wegens hunne meerdere verstaanbaarheid voor ongeoefenden de meest geschikte lectuur moesten geacht worden [1]. Van het boek der psalmen meende Le Long een HS. van het jaar 1300, en van het evangelie van Matthæus een HS. van het jaar 1316 te kennen [2]. Van de epistel- en evangelie-pericopen ligt thans een fraai HS. van het jaar 1348 voor mij, dat eene zeer bruikbare vertolking van die kernstukken des bijbels bevat, en daarenboven vele nuttige glossen en breede expositiën, die voor den toenmaligen lezer ongetwijfeld vruchtbaar waren [3]. Toch schijnt dit werk òf weinig bekend òf voor de kritiek der deskundigen van den aanvang der vijftiende eeuw niet bestand geweest te zijn, daar Johannes Scutken, destijds conversbroeder in het convent te Windesheim, na eene nieuwe vertaling van de psalmen geleverd te hebben, ook eene versie van de evangelie-lessen bezorgde, waaraan hij glossen toevoegde, die hij uit de schriften der kerkvaders (ex dictis sanctorum) had vergaderd [4]. Of het werk van dezen vromen man later ter perse gelegd werd, weten wij niet, maar zeker is het, dat „de epistelen en evangeliën met de sermoenen van het geheele jaar" tusschen 1477 en 1496 in noord-nederlandsche steden minstens elf malen gedrukt zijn [5]. Naardien

---

1) Het verdient opmerking, dat zelfs Gerson, hoezeer tegen de bijbelvertaling vooringenomen, de historische boeken en de zedekundige deelen der schrift ter vertolking voor de leekenwereld geschikt achtte. Zie zijne *Lect. II contra vanam curiosit.* ed. l. I, p. 105.

2) T. a. p. bl. 261, 271.

3) Ik kocht dit HS. van den boekhandelaar F. Muller, en weet niets van zijne vroegere geschiedenis. Het is een zwaar perkamenten boekdeel in kwarto, dat reeds vóór een paar eeuwen verbonden werd. Het naschrift is: »in Meye up den xxi dach was dese bouc gheent, doe ic waer int iaer ons heren over waer, doe men screef xiij^{c} ende xlviij."

4) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 579.

5) Zie Holtrop, *Catal. libr.* p. 276.

het ons uit goede bron bekend is, dat Scutken niet alleen de psalmen en de pericopen vertaalde, maar ook anderen soortgelijken arbeid verrigtte[1], ligt het vermoeden voor de hand, dat onze vaderen aan hem het bezit van meerdere bijbelboeken in de landtaal te danken hadden, misschien wel „St. Paulus' epistelen met de glossen" en andere stukken der schrift, die in onze kloosterbibliotheken van de vijftiende eeuw voorhanden waren[2].

Aangaande de verspreiding van onze oude bijbelovetzetting kunnen wij weinig berigten. Hoewel ten behoeve van de leekenwereld ondernomen, is zij vermoedelijk het meest in vrouwenkloosters, op begijnhoven en in vergaderingen van de zusters des gemeenen levens gelezen, en daarenboven in mannenkloosters, die nevens de monniken ook ongeletterde convers- en leekebroeders, donaten en proveniers bevatten[3]. Dat zij in vele, zoo niet in alle conventen, sedert het midden der vijftiende eeuw geheel of gedeeltelijk voorhanden was, is waarschijnlijk, daar de afschriften, die tot heden in onze openbare en bijzondere bibliotheken bewaard worden, menigvuldig zijn en doorgaans de bewijzen hunner kloosterlijke afkomst met zich dragen. Toch weten wij, dat het dietsche bijbelboek ook buiten de kloostermuren aangetroffen en zelfs door vrome burgers ten behoeve hunner medeburgers afgeschreven werd, zoolang het door de drukpers niet vermenigvuldigd en ter openbare markt gebragt was, wat eerst sedert het jaar 1477 geschiedde[4]. In 1462 maakte Willem Heerman, een aanzienlijk ingezetene van Leiden — hij was in 1449 lid van de vroedschap aldaar — aan de gemeente zijner stad eene schenking, die door den magi-

1) *Chron. Windes.* l.l.

2) Zie mijne verh. over *De boekerij van St. Barb.* in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 233 vv.

3) Zie boven, bl. 50 vv.

4) Zie over de oudste gedrukte bijbels Le Long, a. w. bl. 365 vv. De delftsche uitg. van 1477 is in de koninkl. bibl. te 's Hage voorhanden. Zie Holtrop, l. l. p. 160. Zij bevat alleen de boeken des O. Testaments, maar niet de psalmen, die echter, almede te Delft, in 1480 gedrukt zijn. Tusschen de jaren 1477 en 1488 verscheen te Keulen een nederlandsche bijbel, die ook het N. Testament inhoudt. Le Long, bl. 385 vv.

straat met dankbaarheid aangenomen werd. Die schenking bestond in een door zijne eigene hand geschreven O. en N. Testament, dat ten behoeve van „alle goede, eerbare mannen, die daarin lezen en wat goeds studeren wilden," in het koor der St. Pieterskerk op een lectrijn (lezenaar) werd gelegd en behoorlijk van ketenen voorzien [1]. Of het edele voorbeeld van belangstelling in anderer zedelijk-godsdienstige welvaart, door dezen man gegeven, elders navolging heeft gevonden, weten wij niet; maar zeker is het, dat er ook na hem leeken onder onze vaderen zijn geweest, die „uit devotie en minne," ook „ter tijdkortinge," bijbelboeken copiëerden [2].

Soortgelijke hulpmiddelen tot verstand van de schrift als de klerken bezigden, lagen ook binnen het bereik der leeken. Talrijke glossen en expositiën waren door de overzetters aan hunne vertalingen toegevoegd, aanteekeningen die in ons oog wel meerendeels zeer armelijk zijn, uitvloeisels van exegetische onkunde en verkeerde methode van interpretatie, maar ook dikwerf gulden opmerkingen en verstandige wenken, vooral als zij aan de homiliën en commentaren der groote kerkvaders werden ontleend. De „historia scolastica," die reeds in de laatste helft der dertiende eeuw door Jacob van Maerlant droogweg berijmd was [3], werd in proza geheel of gedeeltelijk in de overzetting der historische boeken opgenomen [4]. Daarenboven had men voor enkele stukken der schrift dietsche commentaren, b. v. „het minneboek" of „hooglied", „St. Jans evangelie met de expositie," een rijmwerk van Augustijnken van Dordrecht, den bekenden „spreker" aan het grafelijk hof te 's Hage, „de evangeliën met concordantiën" enz. [5], grootendeels moralizerende en alle-

1) Zie Kist in het *Nieuw archief*, II, bl. 239.

2) Zie Le Long, t. a. p. bl. 251.

3) Zie Jonckbloet, a. w. III, 1, bl. 55 vv., wien het onbekend was, dat Petrus Comestor ook de historische stof van het N. T. opnam. De rijmbijbel werd uitgeg. door » de Vlaemsche bibliophilen."

4) Le Long, bl. 231, 250 vv.

5) Zie mijne verh. over *De boekerij van St. Barb.* in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 235 vv., en over Augustijnken, Van Vloten, *Bekn. gesch. der nederl. lett.* bl. 143.

gorizerende tractaten, die soms ook wijsgeerige bespiegelingen bevatten en den lezer stichting, maar zelden klaar verstand van den tekst konden aanbrengen.

Gebruikte Geert Groote tot zijn voortgang op den weg des heils nevens den bijbel ook uitgelezen stukken van kerkvaders en latere auteuren, en daarenboven de legenden der heiligen — het lijdt geen twijfel, dat tal van klerken en leeken het met hem deden. Niet alleen het lieve boekske van Basilius den groote „over het eenzame leven," het voortreffelijk „handboek" op naam van Augustinus, en „der vaderen collatiën" van Johannes Cassianus waren in de vijftiende eeuw of vroeger in nederlandsch gewaad gestoken, maar men had ook overzettingen van de aan Bernardus toegeschreven „meditatiën," „het boek van de lelie" enz., en van Susos „horologium," een geschrift vol heiligen ernst, zoodat men het niet zonder reden „het boek der eeuwige wijsheid" noemde en den schrijver een man Gods, naar wiens cel bij Constanz — zij was ook de gevangenis van den martelaar Hus — onze devoten gaarne eene beêvaart maakten[1]. Verder had men eene menigte van „levens van onzen Heer," groote en kleine, geleerde en populaire biografiën van Jezus, en daarenboven korte en lange „passie-boeken," waarvan sommige, in „den boekenzak" gedragen, zelfs gedurende den arbeid des daags van de zijde der gemoedelijksten niet verwijderd werden[2]. Eindelijk bezat men in kloosters en kloosterlijke vergaderingen nog eene reeks van schriften, die dagelijks voor de conventualen en hunne gasten in de eetzalen „ter tafele" werden gelezen. Daartoe behoorden de dikwerf verhevene en altijd godvruchtige sermoenen van Bernardus, de dor-scholastieke, maar nu en dan ook leerrijke sermoenen van Jordanus van

1) Zie over al de in den tekst genoemde patristische en latere geschriften en hunne vertalingen mijne aangeh. verhand. bl. 255 vv. Over de vereering van Suso bij de onzen leze men *Chron. Windes.* p. 182; over de gevangenis van Hus, Susos kloostercel, Krummel, *Gesch. der Böhm. reform.* s. 466.

2) Zie over de levens van Jezus, de passieboeken enz. en het gebruik, dat men er van maakte, mijn *Joh. Brugman*, passim.

Quedlinburg, de naïeve, soms hartroerende collatiën van vader Brinckerinck van Deventer[1], en „de vier uitersten" van onze landgenooten Gerard van Vliederhoven van Utrecht en Dionysius den karthuiser van Roermond, beiden werkjes die lezer en hoorder tot aandachtige overweging van dood, oordeel, hel, vagevuur en hemel zouden leiden[2]. Behalve al deze geschriften stond den tafellector sedert den aanvang der vijftiende eeuw nog een lijvige bundel heiligen-levens ten dienste, het „passionaal," eene vrije vertolking der „aurea legenda" van Jacobus de Voragine, die, even als de sermoenen van Bernardus en Jordanus, naar den eisch des kerkjaars in een „zomer- en winterstuk" verdeeld, door de oudste persen alom verbreid werd[3]; voorts de „zamenspraak over de mirakelen" van Cæsarius van Heisterbach, en „de conformiteiten van St. Franciscus"[4], boeken vol fantastische verhalen en bespiegelingen, waarover onze Wessel Gansfort te regt de schouders ophaalde, en die hij, zeker niet zonder ergernis te geven, voor het gemeen gebruik volslagen ongeschikt noemde[5]. Zoo hadden onze vaderen dan een tamelijk uitgebreiden boekenvoorraad, die niet alleen hunne liberiën vulde, maar ook met meer of minder ernst door hen gelezen werd, eene lectuur vol verscheidenheid, waarin onkunde, bijgeloof, grove mystiek en ascese wel is waar zeer schadelijke bestanddeelen hadden neêrgelegd, maar waarin tevens een geest van wijsheid, zedelijkheid en godsvrucht ademde, die aan het

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 39 v. 160 v. en *Kerkhist. archief*, IV, bl. 110.

2) Zie Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866, bl. 8 vv.

3) Zie over den vertaler en de oudste uitgaven van het passionaal Le Long, a. w. bl. 231, en Holtrop, l. l. p. 306 s. De *Aurea legenda* is door Græsse op nieuw uitgegeven, Lips. 1850. Als bron voor de christel. mythologie der middeneeuwen moet men het boek grootelijks waarderen.

4) Zie over den *Dialogus miracul.* van Cæsarius boven, II, 1, bl. 2, en mijne aangeh. verh. in het *Kerkh. archief*, IV, bl. 276; over de *Conformitates s. Francisci*, in 1385 door Barth. de Pisis geschreven, Schroeckh, *Christl. kirchengesch.* XXVII, s. 437 f.

5) Wessel bragt Cæsarius' boek te Aduard in discrediet; „*Conformitates* mirandum in modum abominabatur." Zie het voorwerk voor zijne *Opera omn.* ed. I.

leven van duizenden eene rigting gaf, waardoor zij boven het lage en bezoedelde der alledaagsche wereld verheven en voor eene hoogere ontwikkeling vatbaar gemaakt werden [1].

HOOFDSTUK XV.

Letteren.

§ 1.

Geschiedenis.

Met de algemeene cultuur der natiën wordt gelijktijdig hare belangstelling voor de geschiedenis als getuige van het verledene geboren, en naarmate gene voorspoediger voortschrijdt, neemt deze een ernstiger karakter aan, dat zich openbaart in veelsoortige pogingen om het voormaals gebeurde voor den geest van tijdgenoot en nageslacht te vereeuwigen. De menschheid, die in haren natuurstaat, bijna als het dier, slechts leeft vòor de vervulling der behoeften van het oogenblik, evenzeer onbekommerd om voorheen als om toekomst, heeft naauwelijks de eerste schreden op den weg harer beschaving gemaakt, of zij ziet met zekere liefde achterwaarts en gedenkt de daden en lotgevallen harer voorgeslachten. Dan vangt de sage haren loop aan in vloeibare gestalte; zij wandelt van mond tot mond, van generatie tot generatie, om eindelijk door hen, die krachtens hunne geestesgaven de intellectuële en morele aanvoerders hunner volken zijn, in den vorm van geschiedzangen gegoten, eene meer bestendige gedaante aan te nemen. Maar ook dan is zij niet tot rust

1) Een nader onderzoek naar onze religieuse volksliteratuur, vooral die tusschen de jaren 1470 en 1525 in omloop was (het tijdperk vóór de groote kerkhervorming, waarin de drukpers onze volksboeken meer dan vroeger voor het publiek verkrijgbaar stelde) acht ik om vele redenen hoogstwenschelijk. De koningl. biblioth. te 's Gravenhage bevat hoogstbelangrijke middelen voor die studie, die door de verstandige zorg van haren bibliothecaris, den heer J. W. Holtrop, ten voordeele van de beoefening der inwendige geschiedenis van onze natie voortdurend vermeerderd worden,

gekomen. De magt der fantasie, der onwillekeurige en opzettelijke verdichting houdt haar in beweging, totdat het nakroost van hen, die hare berigten oudtijds geloovig ontvingen, onder den invloed van veranderde toestanden des maatschappelijken en godsdienstigen levens eene verstandelijke ontwikkeling bereikt, waarbij het denkvermogen zich met den inhoud der overleveringen niet langer bevredigd gevoelt. Wanneer eene natie tot dien trap van beschaving opgeklommen is, waarop zij haar vertrouwen aan de sage der vaderen opzegt, is zij gereed en ook bekwaam de grondslagen te leggen voor den bouw harer geschiedenis. Eene, zij het ook onklare, bewustheid van den zamenhang, die het verledene met het tegenwoordige verbindt, drijft hare meer ontwikkelde zonen tot onderzoek naar het werkelijk gebeurde, en waar dat onderzoek zijne resultaten wint, rein of onrein, naarmate de bronnen zuiver of onzuiver en de blikken der onderzoekers scherp of dof zijn, ontstaan aanteekeningen van verschillenden aard, annalen, kronijken, gedenkschriften van tijdgenooten en biografiën, die na eeuwen den wetenschappelijk gevormden nazaat stoffen leveren voor verhalen, den naam van historie waardig.

Hadden sommige onzer vaderen in het tijdvak, waarin de opkomende en zich allengs vestigende kerk de zaden hunner eerste beschaving strooide, reeds blijken gegeven van een literarischen zin, die zich vooral in het stellen van levensbeschrijvingen openbaarde [1], na de elfde eeuw, toen de kruisvaarten hen meer dan vroeger onder den invloed van den kerkgeest bragten en deze hun algemeenen cultuurstaat verhoogde, werd het getal van hen, die liefde voor de geschiedenis koesterden, zeer vermenigvuldigd, en ook de aard van die liefde in zekeren zin veredeld. Klerken en monniken, die deel namen aan de togten naar het h. land of de van daar weêrgekeerden hoorden verhalen van hunne ervaringen op den verren weg, leerden meer dan te voren belang stellen in de wereld buiten hun

1) Zie boven, I, bl. 367.

naauw beperkt vaderland en in de verschillende volken dier wereld, Engelschen, Franschen, Italianen, Duitschers enz., met wie Friesen, Hollanders, Zeeuwen, Stichtschen en Gelderschen nu meer dan ooit in aanraking kwamen. De blik der mannen van letteren werd van hunne naaste omgeving ook naar het meer verwijderde gerigt, en die voormaals slechts de pen voerden om gedenkwaardigheden van enkele personen of godshuizen te boeken, waarop zij zelve om deze of gene reden naauwere betrekking gevoelden, waren er thans op uit, zich ook met de daden en lotgevallen van andere christennatiën bekend te maken, om ook aan deze in hunne gedenkschriften eenige plaats te geven. Zoo ontstonden onze annalen of kronijken van meer algemeenen inhoud, die men ter onderscheiding van de speciële, wier stoffen binnen enger grenzen bepaald zijn, generale of universele mag noemen.

De oudste ons bekende generale kronijk, die op nederlandschen bodem gesteld werd, is onder den titel van „egmondsche annalen" tot ons gekomen. Een monnik onzer aloude abdij legde in het begin der twaalfde eeuw de eerste hand aan het werk, en latere kloosterlingen zetten het voort. Aanvangende met het jaar 875 bevat het tot 1112 meestal korte aanteekeningen, ontleend aan de destijds veel gebruikte annalen van Regino, Sigebert van Gembloux, Liudprand en andere. Van laatstgenoemd jaar af echter worden de berigten uitvoeriger en belangrijker, daar zij den lezer kondschap doen aangaande de gewigtigste lotgevallen van de abdij, ons vaderland en andere volken tot het jaar 1205 [1]. Uit de „egmondsche annalen" putte de auteur van de „kronijk van Holland [2]" zijne stoffen, en zóó deed ook Melis Stoke, vermoedelijk een egmondermonnik, die zijn berijmd verhaal tot 1305 voortzette [3].

1) De *Annales Egmundani* werden uitgeg. door Pertz, *Mon. Germ.* XVI, p. 442 ss. en overgen. in de *Bronn. van de gesch. der Nederl.*, die door het hist. gen. te Utr. worden verzameld (nieuwe ser. N. 1). De Geer van Jutfaas schreef er eene lezenswaardige inleiding voor.

2) *Chronicon Holl.* in Kluits *Hist. crit Holl.* I.

3) De uitg. van Huydecoper is ieder bekend. Zie over M. Stoke Jonckbloet, t. w. III, 2, bl. 176 vv.

Laatstvermelde schrijver — dichter mag men hem naauwelijks noemen — was vooral met de gebeurtenissen van zijn eigen tijd wèl bekend, vroom naar den trant der toenmalige vromen, maar geenszins een man van de hoogkerkelijke rigting, daar hij als Hollander tegen zijn bisschop, Willem II, ingenomen, diens bedrijven durfde gispen met eene vrijmoedigheid, die kwalijk strookte met den eerbied, destijds door de gemoedelijksten voor hun „geestelijken vader" betoond[1]. Iets dergelijks merkt men aan Willem op, die in de eerste helft der veertiende eeuw procurator der abdij van Egmond was en zich door zijne administratieve bezigheden niet liet verhinderen, een opmerkzamen blik op de belangrijkste voorvallen zijner dagen te slaan en die met eene puntige pen te boeken. Hij vervolgde de „egmondsche annalen" van 1205 tot 1332 en teekende menig feit op, dat zonder zijne tusschenkomst tot schade der wetenschap onbekend zou zijn[2]. In zijne beoordeeling van klerken en prelaten openbaarde hij eene stoutmoedigheid, waarover men zich somtijds verbazen moet. Johannes XXII achtte hij niet beter dan den wreeden Saraceen, die Spanje verwoestte, ja, hij vergeleek den paus met den kindermoorder Herodes en wenschte allen, die zijne ten voordeele van Robert van Sicilië gegeven aflaten kochten, een prooi des satans te zijn[3]. Aan de „egmondsche annalen" en hare vervolgers dankte Beka voor een goed deel den inhoud van zijn bisschoppen-cataloog[4], gelijk „de klerk uit de lage landen", Bekas tijdgenoot, wederom uit het opstel van dezen putte[5]. Gedurende de laatste helft der veertiende eeuw en daarna schijnt de literarische bedrijvigheid der monniken van Egmond gering geweest te zijn, hoewel enkele broeders door historischen arbeid op kleine schaal in hun gesticht zekeren naam verwierven. Leo stelde in navolging van den ouderen

1) Zie boven, II, 1, bl. 126 n. 1.
2) Men vindt het *Chron. Egmund.* van Willem bij Matth. *Anal.* II, p. 496 ss. Vgl. De Wind, *Bibl. der nederl. geschiedschr.* I, bl. 49 v.
3) L. l. p. 596, 598, 624.
4) Zie boven, I, bl. XVIII.
5) Zie De Wind, a. w. bl. 55; Van Vloten, *Bekn. gesch.* bl. 157.

Dirk van Leiden in proza en versen korte biografiën der graven van Holland, die in de abdijkerk hunne laatste rustplaats hadden gevonden, en Johannes Weent en magister Egbert schreven metrische epitafiën van geschiedkundigen inhoud ter eere van hunne kloostervoogden [1].

De overige algemeene kronijken, die sedert het midden der vijftiende eeuw in verschillende deelen van ons land en elders gesteld en uitgegeven werden, „de tielsche kronijk”, „de groote belgische kronijk”, „de goudsche kronijk” enz. [2] gaan wij met stilzwijgen voorbij, naardien haar karakter van dat der reeds vermelde weinig of niet verschilt, en hare behandeling meer in eene geschiedenis der nederlandsche historieschrijvers dan in de onze te huis behoort. Alleen melden wij nog van den in 1504 te Haarlem overleden karmelieter-prior Jan Gerbrantsz. van Leiden, dat deze, behalve twee andere van meer speciëlen inhoud, eene uitvoerige „kronijk van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht” naliet, die, van het romeinsche tijdvak tot het jaar 1417 voortloopende, eene geliefkoosde lectuur onzer vaderen was, totdat Dousa en anderen haar in miscrediet bragten [3]. De schrijver had zijne stoffen uit den „spiegel historiaal” van Vincentius van Beauvais, dien van Maerlant vroeger vertolkte, uit Beka enz., en kruidde zijn verhaal met menige mirakel-anecdote, die hij van Cæsarius van Heisterbach en dergelijke auteuren overnam.

Men pleegt de abdij van Egmond „de bakermat onzer geschiedenis” te noemen. Wij gelooven, dat men hierin, evenzeer als in andere opzigten, dit gesticht te veel eer aandoet. Lang voordat zijne bewoners met ernst de hand

1) Men vindt de pennevruchten van Dirk, Leo, Joh. Weent en Egbert in en achter de door Matthæus uitg. *Annal. Egmund.* van Joh. a Leidis, Lugd. 1692. De epitafiën van Joh. Weent zijn te kennen aan de woorden „lector sincere” in de laatste versen. Zie l. l. p. 77.

2) Zie over die allen De Wind, a. w. passim.

3) Men vindt het *Chron. comit. Holl. et episc. Ultraj.* bij Sweertius, *Rer. belg. scriptores*, Francof. 1620; vgl. De Wind, a. w. bl. 98 vv. Nadere berigten over deze kronijk mag men van de hand van mijn ambtgenoot De Hoop Scheffer verwachten. Zie intusschen *Kronijk* van het hist. genootsch. te Utr. voor 1852, bl. 152.

uitstrekten tot het stellen hunner annalen, was elders in ons vaderland reeds iets voortreffelijkers gedaan, en naauwelijks hadden zij in den aanvang der dertiende eeuw hun arbeid voltooid, of liever gestaakt, of er kwamen in het Sticht en in Friesland opstellen in omloop, die wegens oorspronkelijkheid en rijkdom van inhoud ver boven hunne kronijk zijn te stellen. Wij hebben hier in de eerste plaats het oog op eenige boekwerkjes, die wij gedenkschriften (mémoires contemporaines) noemen, omdat hunne auteurs episoden uit de historie onzer vaderen bewerkten, die zij zelve beleefd hadden.

In de dagen van onzen bisschop Adelbold, die zelf een boek aan de bedrijven van zijn beroemden tijdgenoot, keizer Hendrik II, wijdde, dat, naar het schijnt, verloren is [1], leefde, vermoedelijk in of bij Utrecht, een monnik, die den naam van Alpertus droeg [2] en, van Metz in Frankrijk herwaarts gekomen, ons vaderland sedert als het zijne beschouwde. Aan de pen van dezen man hebben wij een geschrift te danken, dat, onder den titel van „twee boeken over verschillende tijdsomstandigheden" omstreeks het jaar 1022 het licht zag, en wegens den grooten rijkdom van zaken, dien het bevat, en wegens den gezonden zin, dien de auteur bij zijne berigten ten toon spreidt, ten hoogste merkwaardig is. Hendrik II, „onze zalige bisschop Ansfried," diens opvolger, de letterlievende Adelbold, en anderen, met wier lotgevallen en daden Alpertus, òf als naauwgezet onderzoeker òf als ooggetuige, wèl bekend was, zijn de hoofdpersonen, die in zijn verhaal optreden, maar daarenboven boekte hij gedenkwaardigheden van allerlei aard, zedeschilderingen, oorlogsbedrijven,

1) Zie wat ik dienaangaande schreef in het *Kerkhist. archief*, *III*, bl. 180.

2) De stelling, dat Alpertus in of bij Utrecht geleefd heeft, is door Dederich, in zijn aanstonds aan te halen werk, s. 141 ff., genoegzaam bewezen. Ik vermoed, dat zijne woonplaats, althans tijdelijk, Ansfrieds klooster bij Amersfoort zal geweest zijn, dat later, naar Utrecht verlegd, de St. Paulsabdij werd. Het *Vita Ansfridi*, dat de Bollandisten, *Acta ss. Maji*, I, p. 428 ss., opnamen, is een deel van Alpertus' boeken, die wij in den tekst bespreken, en wordt dáár toegeschreven »monacho Ultrajectino s. Pauli."

voorvallen uit het kerkelijk leven zijner dagen enz., die zijn werk nog heden tot eene aangename en leerrijke lectuur maken[1]. Van gansch anderen aard dan dat van Alpertus is het kort na 1211 geschreven gedenkschrift van onzen bisschop Willebrand, die, destijds nog kanonik van het domkapittel te Hildesheim, in genoemd jaar op last van keizer Otto IV eene inspectie-reis door het oosten maakte, waar hij berigten verzamelde aangaande den staat der kasteelen en versterkte plaatsen van het h. land. Naar Hildesheim teruggekeerd, stelde de krijgshaftige klerk een reisverhaal op, dat grootendeels voor ons bewaard is en den schrijver doet kennen als een levenslustig man van gezond verstand en aanmerkelijke literarische ontwikkeling. Zijn boekske bevat historische en statistische mededeelingen aangaande den toestand, waarin zich destijds het christenrijk van Palæstina bevond, geografische en topografische aanteekeningen, die door de mannen der wetenschap van onze dagen welligt nog niet genoeg gewaardeerd werden[2]. Dit laatste is geenszins toepasselijk op een ander reisverhaal, dat in de jaren 1217 en 1218 opgesteld werd door een groningschen of frieschen pelgrim, die met onze toenmalige kruisvaarders den togt naar „den lande van overzee" maakte. Zijn werk is ijverig gebruikt door allen, die over de deelneming onzer vaderen aan „den heiligen oorlog" schreven, naardien de auteur een beschaafd klerk blijkt geweest te zijn, die in betrekkelijk goed latijn naauwkeurig verslag gaf van de ervaringen en bedrijven onzer landgenooten gedurende hun togt van de

1) Alperti *De diversitate temporum libri II* werden laatstelijk uitgeg. door Pertz, *Mon. Germ.* VI, p. 700 ss., en door Dederich, *Alpertus von Metz*, Münst. 1859, die er goede annotatiën en eene vertaling bijvoegde. Onder de nagelaten papieren van prof. N. C. Kist vind ik het plan voor eene verhandeling, die tot titel moest hebben: »Alpertus, *De divers. temporum*, proeve van nederl. zedeschildering en pragmat. geschiedschrijving uit het begin der elfde eeuw." Moge een ander de taak volvoeren, die de voortreffelijke geleerde niet volbragt heeft.

2) *Wilbrands reise nach Palæstina und Kleinas.* werd laatstelijk (Hamb. 1859) uitgeg. door Laurent, die het werkje van goede aanteekeningen en eene vertal. voorzag. In 1864 bezorgde dezelfde auteur eene nieuwe edit. in zijne *Peregrinatores med. ævi quatuor*, die te Leipzig verschenen.

friesche kusten naar Ptolemaïs[1]. Vertegenwoordigt dit gedenkschrift ons het woelige leven van ons voorgeslacht op de kusten van Spanje, Portugal en de Middellandsche zee, een uitvoeriger opstel, veertien of vijftien jaren later door een ongenoemden geestelijke van Groningen of Utrecht uitgegeven, verplaatst ons in ons vaderland te midden van staatkundige en kerkelijke gebeurtenissen, waarbij de storm der hartstogten alle standen onzer natie in de hevigste spanning bragt. De schrijver was een vriend en bewonderaar van onzen bisschop Willebrand en achtte, niet ten onregte, diens oorlogsbedrijven te gewigtig, dan dat zij aan de vergetelheid mogten prijsgegeven worden. Door den kerkvoogd zelven daartoe welligt aangespoord, deed hij naarstig onderzoek naar de oorzaken van de worstelingen tusschen de utrechtsche kerkvorsten en hunne onderdanen in Groningen en Drenthe, die lang vóór zijne dagen het land in beroering hadden gebragt en ten laatste, in 1227, op het slagveld van Anen bij Koeverden[2], misschien wel in zijne tegenwoordigheid, zulke bloedige gevolgen na zich sleepten. De „marteldood" van bisschop Otto van Lippe, de verkiezing van Willebrand, de zeldzame tooneelen in de kapittelkamer te Utrecht, bij die verkiezing voorgevallen, en de wraakoefening en triumfen van laatstgenoemden prelaat mogen als hoofdinhoud van zijn geschrift worden beschouwd. Maar daar de auteur, hoewel vervuld met klerikalen trots en koud van hart, een man van scherpziend verstand was, die op zijne wijze de wet der historische pragmatiek toepaste, plaatste hij de gebeurtenissen, welke hij beleefd en bijgewoond had, in betrekking tot de gebeurtenissen van vroeger dagen, zoodat zijn verhaal een tijdvak van vijf en negentig jaren doorloopt (1138—1233)[3].

De oude gewoonte der kloosterlingen, die wilde dat in

---

1) Men vindt dit *Itinerarium* in Emon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 26—33. Vgl. boven, II, 1, bl. 14 v.

2) Zie boven, II, 1, bl. 108 v.

3) Anonymi *De rebus Ultraject. narratio hist.* is uitgeg. door Matthæus, Hag. com. 1690 (in 1740 gaf men er een herdrukten titel aan).

alle abdijen en conventen gedenkboeken werden aangelegd, waarin men de lotgevallen der huizen en harer bewoners opteekende, werd, ook in ons vaderland, de oorzaak van het ontstaan van vele speciële kronijken, die uit den aard der zaak veelzins gelijk waren aan de opstellen, welke wij met den naam van gedenkschriften onderscheidden. Die ze aanvingen en voortzetten, beschreven doorgaans wat zij zelve beleefd en gezien hadden. Maar niet altijd was dit het geval, of liever, niet altijd vergenoegde men zich daarmede. Wanneer de aanteekeningen vermenigvuldigd waren, door vele, niet allen evenzeer bevoegde handen vervolgd, en zulks gedurende tal van jaren, ja somtijds gedurende eeuwen, geschiedde het niet zelden, dat deze of gene monnik, òf uit eigen beweging òf op aandrijven zijner oversten en broeders, de schrijfstift opnam, om de geschiedenis van zijn gesticht in een meer ordelijk verhaal neder te leggen, dat zich aangenamer liet lezen. Zóó ontstonden sommige kloosterkronijken, die het werk van verschillende schrijvers zijn en daarom een fragmentariesch karakter hebben, terwijl weder andere, die grootendeels in het laatst van dit tijdvak, en zelfs lang daarna, geschreven werden, een geheel vormen, dat de gestalte eener monografie op middeneeuwschen trant heeft. Van al de geschriften van beiderlei aard, die van de elfde tot in de zestiende eeuw op onzen bodem opgesteld werden, zijn in betrekkelijken zin maar weinige tot ons gekomen.

Van de kronijken, die de lotgevallen onzer kloosterlingen van de oudere orden verhalen, is die der abdij van Wittewierum bij Groningen, om den tijd van haar ontstaan en om haren belangrijken inhoud, het eerst te noemen. Zij werd geschreven door Emo en Menco, den eersten en den derden abt van genoemd gesticht, en vervolgd door een lateren, welligt den vijfden, Folkerd geheeten. Zij bevat de geschiedenis der abdij gedurende de dertiende eeuw, en daarenboven de geschiedenis der friesche Ommelanden en menig berigt aangaande gebeurtenissen in meer verwijderde streken in genoemd tijdsgewricht. De veelsoortigheid der diensten, die zij den geschiedvorscher bewijst,

is den lezer reeds uit vele bladzijden van ons werk gebleken. Vooral haar eerste deel, de pennevrucht van Emo, den godvruchtigen en voor zijn tijd zeer geleerden man, die, voordat hij de stichting van zijn klooster behartigde, met zijn broeder Addo, gelijk wij vroeger zagen, de hoogescholen van Orleans, Oxford en Parijs bezocht en daarna Munster, Premontré en Rome, is eene bron van historische stoffen, welke men eerst regt zal waarderen, als de schrijver, zijn opstel en zijne abdij, door een bevoegden monograaf naar de eischen der tegenwoordige wetenschap in behandeling genomen, behoorlijk in het licht zullen gesteld zijn [1]. Waren ons van vele onzer kloosters even degelijke jaarboeken als van dat van Wittewierum bewaard, de kerkgeschiedenis van Nederland gedurende de middeneeuwen zou een verhaal kunnen wezen, waarvan de volledigheid elken vriend van het vak tot vreugde zou zijn. Maar geene onzer kloosterkronijken van de oudere, en maar enkele van de latere orden kunnen met die van Emo en Menco eene vergelijking doorstaan. Van de annalen der abdijen van Vrouwenklooster bij Utrecht [2], Werseloo bij Ootmarsum [3] en Bern in het Maaswaalsche [4] bezitten wij slechts fragmenten, door latere handen opgesteld, en van de aanzienlijke gestichten te Egmond [5], Lidlum, Hallum [6] en Aduard [7] min of meer uitvoerige biografische abten-catalogen, die eerst omstreeks het begin, het midden en het laatst der zestiende eeuw opgemaakt werden door schrijvers, wien wij dankbaarheid verschuldigd zijn, omdat

1) Men vindt het *Chronicon abbatum in Werum* bij Matth. *Anal.* II, p. 1 ss.; bij Hugo, *Sacræ antiq. monum. hist.* I, p. 429 ss., en een gezuiverden tekst, door Feith en Acker Stratingh onlangs bezorgd, in de *Bronnen van de gesch. der Nederl.* N^0^ 4, uitgeg. door het histor. genootsch. te Utr.

2) Zie boven, bl. 5 n. 2.

3) Zie boven, bl. 12 n. 1.

4) Zie boven, bl. 32 n. 2.

5) De *Annal. abbat. Egmund.* van Joh. a Leidis († 1504) en de vertal. van Van Herk en Kempher vermeldden wij boven, I, bl. 322 n. 3.

6) Zie boven, bl. 33 n. 4, 35 n. 2. Sibrandus Leo eindigde zijne *Vit. et res gest.* der abten van Lidlum en Hallum bij de jaren 1572 of daaromtrent. Vgl. De Wind, a. w. bl. 183 v. In de bourg. bibliotheek te Brussel vindt men beide werkjes in HS. 7201, 7202 en 11452.

7) Zie boven, bl. 23 n. 3.

zij uit meestal verloren bronnen, annalen, diplomen enz., ons menig welkom berigt toebrengen, maar die ons het gemis van breedere bescheiden der oudheid geenszins vergoeden. De laatste redacteur der tot 1467 voortloopende „kronijk van de duitsche orde" schijnt een landgenoot geweest te zijn, die omstreeks genoemd jaar leefde en zich voorstelde, eene algemeene geschiedenis der ridderschap te leveren. Een biografische cataloog der landcommandeurs van de balie van Utrecht, die in vele opzigten aandacht verdient, werd eerst in de zestiende eeuw opgesteld en vervolgd tot 1612 [1].

Onder onze jongere kloosterlingen zijn er geene geweest, die meer letterkundige productiviteit bezaten dan de regulieren van St. Augustinus, vooral die der windesheimsche vergadering, en het laat zich naauwelijks betwijfelen, of in de meeste hunner huizen, zoo niet in alle, werden gedurende de vijftiende eeuw meer of min uitvoerige gedenkboeken aangelegd. Van alles echter, wat hunne hand van dien aard voortbragt, heeft de ongunst der tijden maar weinig voor ons gespaard. De kronijk van St. Margrieteklooster te Gouda, in 1453 door Lambert Willems, een monnik van Sion bij Delft, opgesteld, schijnt verloren te zijn [2], en hetzelfde geldt van die omstreeks denzelfden tijd door Cornelis Beek, prior van een der regulieren-conventen te Utrecht, ten behoeve van zijne broeders aldaar werd opgemaakt [3]. Van de vermoedelijk zeer uitvoerige kronijk van het klooster Onzer-vrouwe-visitatie bij Haarlem, die Frederik van Heilo naliet, is een groot brokstuk bewaard, dat hoogstgewigtige mededeelingen bevat aangaande de belangstelling, door onze vaderen in het roomsche jubilé van 1450 geopenbaard, en aangaande het verblijf van den kardinaal Nikolaas van Cusa in onze landen [4].

1) Zie boven, bl. 142 n. 1. Den biogr. cataloog der landcommand. vindt men bij Matth. *Anal.* V, p. 857 ss.

2) Zie *Oudh. van Utr.* III, bl. 452.

3) Zie Valer. Andr. *Bibl. belg.* p. 143.

4) Wat van Frederiks *Liber de fundat. domus regul. prope Haerlem* bekend is, werd opgenomen door Pool, *Fred. van Heilo*, Amst. 1866, bl. 133 vv.

Van de berigten, die Thomas a Kempis, op verzoek zijner medekloosterlingen, over de geschiedenis van het convent op den St. Agnieteberg bij Zwol in een uitgebreid boekwerk schijnt nedergelegd te hebben, zijn alleen uittreksels tot ons gekomen, die echter van waarde zijn, naardien zij niet alleen licht verbreiden over de lotgevallen van genoemd gesticht, maar ook biografische bijzonderheden vermelden betreffende Ruysbroeck, Geert Groote, Florens Radewijns, Wermbold van Utrecht en andere devoten van de veertiende en vijftiende eeuw, die, hoe kort ook, nuttig voor den geschiedvorscher en somtijds zeer karakteristiek zijn [1]. De kronijk van het klooster Bethlehem te Zwol, die Gerardus Coccius vóór 1520 schreef, is slechts ten halve bewaard; zij vangt aan met eenig berigt betreffende de wijze, waarop Zwol in 1233 door bisschop Willebrand tot eene stad werd verheven, en doorloopt de geschiedenis van genoemd convent tot het jaar 1391 [2]. Niet veel ouder en gewigtiger was vermoedelijk de „kronijk van Steyn" bij Gouda, waarvan almede slechts een gedeelte tot ons kwam [3].

Van veel grooter beteekenis dan alle andere ons bekende historische arbeid der regulieren is de „kronijk van Windesheim" van Johannes Busch, waarvan wij reeds zóó dikwerf gebruik maakten. Dit uitvoerig opstel, dat door onzen kloosterhervormer tusschen de jaren 1455 en 1459 in het vaderland begonnen en in 1464 te Sulta bij Hildesheim voltooid werd [4], bestaat uit twee boeken, die gewijd zijn aan de beschrijving van de eigenaardige godsdienstrigting, welke de invloed van Geert Groote en zijne vrienden onder onze vaderen verwekte, de stichting van het convent te Windesheim, de leefwijze, den arbeid en de deugden der broeders aldaar en het ontstaan en de uitbreiding der windesheimer-congregatie. Daar des auteurs piëteit er

1) Men vindt het *Chron. mont. s. Agnet.* achter het *Chron. Windes.* Vgl. Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kemp.* s. 174 f.

2) De *Kronijk van Coccius* werd uitgeg. door de vereenig. tot beoef. van Overijss. regt en gesch., Dev. 1860.

3) Zie Vorstmans bijdrage in het *Kerkhist. archief*, I, bl. 327 vv.

4) Zie boven, bl. 224 n. 2.

behagen in schiep, een schat van biografische berigten op te nemen aangaande personen, die hij door veeljarig verkeer of uit verhalen van tijdgenooten wèl had leeren kennen, en hij den toegang had tot alles, wat de toenmalige archieven en liberiën te Windesheim, Deventer, Diepenveen en elders betrekkelijk zijn onderwerp bevatten — Willem Vornke, de prior van Windesheim, die in 1455 overleed, had reeds vóór hem „over den oorsprong van het windesheimer-collegie" geschreven, terwijl een ander merkwaardige aanteekeningen „over de opkomst der nieuwe devotie in onzen lande" boekte[1] — zoo was het hem mogelijk, aan zijn werk eene volledigheid te geven en eene frissche aanschouwelijkheid van voorstelling, die door niets overtroffen worden dan door zijne ongekreukte trouw en den naïeven waarheidszin, waardoor hij nog heden de achting wint van iederen lezer, die in de atmosfeer der middeneeuwsche vromen niet geheel vreemdeling is[2]. Het nog uitvoeriger boek „over de kloosterhervorming", dat den lezer reeds bekend is en door Busch in hoogen ouderdom geschreven werd, mag men als een breed aanhangsel op zijne kronijk beschouwen, daar het niet alleen den invloed der windesheimer-congregatie op de kloosterwereld van Duitschland doet kennen, maar daarenboven over vele nederlandsche gestichten inlichtingen geeft, die men elders te vergeefs zoeken zou[3].

Hoewel ook de meeste kloosters der karthuisers, karmelieten, franciskanen enz. en de fraterhuizen vermoe-

1) Over Willem Vornke zie men *Chron. Windes.* p. 133 s., 479 ss. en *Chron. mont. s. Agn.* p. 34, 113. Zijn lezenswaardig opstel *De origine collegii in Windesem* is bewaard in een HS. der universiteitsbibliotheek te Utrecht (*Med. ævi script. eccl. N.* 335) en in een tweede, dat in de kon. bibl. te 's Hage berust (N. 849). Clarisse plaatste er een klein gedeelte van in het *Archief*, VIII, bl. 260 vv. In laatstvermeld HS. vindt men ook eene nog onuitgegevene *Narracio de ortu novæ devocionis in terra nostra*, die aandacht verdient.

2) Het *Chron. Windes.* werd uitgeg. door H. Rosweyde, Antverp. 1621. De tekst behoeft zuivering.

3) Zie boven, bl. 225. Het boek *De reform. monast.* vindt men in Leibnitii *Script. Brunsv.* II, p. 476 ss. 806 ss. Het verdient eene nieuwe uitgave. In HS. ontmoet men het te Brussel in de bourg. bibl. onder N. 1656. Zie Potthast, *Wegweiser*, s. 178.

delijk hunne kronijken bezaten, is het ons niet mogelijk van de gedenkboeken dezer gestichten veel te berigten. Hendrik van Kalkar, die voor een tijd in het karthuiser-klooster bij Arnhem en elders in ons vaderland leefde, schreef eene algemeene geschiedenis zijner orde [1], gelijk ook Hendrik de Fries, zijn ordebroeder deed [2], maar aangaande beide werken is het onzeker, of zij nog bestaan. Gijsbert van Rutenberg, die eenige jaren procurator van het karthuiser-convent Nieuw-licht bij Utrecht was, liet eene kronijk na, waarvan fragmenten tot ons gekomen zijn, die over de opkomst van dit klooster en zijne uiterst mystieke bewoners merkwaardig licht verbreiden [3]. Van een onbekende, die in de eerste helft der vijftiende eeuw getuige was van de stichting des cisterciënser-kloosters te Sibculo bij Hardenberg, bezitten wij een zeer aanschouwelijk verhaal aangaande die stichting, dat welligt deel van eene verloren kronijk heeft uitgemaakt [4]. Johannes a Leidis stelde in tien boeken eene geschiedenis der karmelieter-orde op, die welligt hier of daar in HS. verscholen ligt [5], en hetzelfde mag men onderstellen van een soortgelijk werk van zijn tijdgenoot Nikolaas Simons, die met hem in het karmelieter-klooster te Haarlem leefde [6]. Van onze franciskaner-tertiarissen te Vollenhove kwam een brokstuk van eene latijnsche, metrische kronijk tot ons, waarin men korte berigten aangaande de werken en deugden der oversten van dit huis aantreft [7]. De tamelijk uitvoerige kronijk der broeders van het gemeene leven te Doesburg is nog onuitgegeven. Zij is niet zonder gewigt voor de geschiedenis van de opkomst der kerkhervorming in ons land [8].

Bestond, blijkens het medegedeelde, gedurende dit

1) Zie Val. Andreas, l. l. p. 356, en vgl. boven, bl. 119 n. 1.
2) Val. Andreas, p. 350.
3) Zie boven, bl. 122 n. 1.
4) Zie boven, bl. 193 n. 1.
5) Val. Andreas, p. 505.
6) Val. Andreas, p. 696 s.
7) Zie boven, bl. 88 n. 2.
8) Zie boven, bl. 169 n. 4.

gansche tijdvak bij onze klerikale en monastieke landgenooten eene aanmerkelijke liefde voor de geschiedenis, hetzij meer algemeene of bijzondere, ook die tak van historische literatuur, die reeds vóór de elfde eeuw hare vrienden op onzen bodem had, de biografische, behield steeds beoefenaars, ja, zij verwierf meerdere, naarmate zich onder onze voorvaderen ook talrijker individuën voordeden, wier voortreffelijke gaven en vruchtbaar leven op de hen omringenden blijvende indrukken maakten. Terwijl eenigen hunne krachten besteedden aan het opmaken van biografische catalogen van kerk- en kloostervoogden, wier nagedachtenis meer wegens hunne ambten en hun openbaren handel dan wegens hunne persoonlijkheid belangstelling inboezemde, waren er meerderen, die hunne pen wijdden aan de levensbeschrijving van mannen en vrouwen, die zij als uitstekend godvruchtigen vereerden en vereerd wenschten te zien, zoodat hun arbeid dientengevolge een meer of min hagiografiesch karakter verkreeg. Toch is het in het oog vallend, dat de officiële kerkheiligen, die onzen voorgeslachten overigens gansch niet onverschillig waren, maar zeer zelden biografen onder hen gevonden hebben, terwijl daarentegen vele andere vromen, wier namen nimmer op den kanon van Rome geplaatst werden, hunne warme bewonderaars hadden, die gaarne de schrijfstift opnamen, om hun leven en bedrijf aan tijdgenooten en nakomelingschap over te leveren [1].

De gewoonte der kloosterlingen, om bij de graven van vereerde dooden in hunne kerken achter glas metrische en prozaïsche gedenkschriften te plaatsen, gaf aanleiding

1) Biografiën van kerkheiligen, door landgenooten geschreven, zijn mij maar enkele bij name bekend. Zekere Godfried, een priester te St. Oedenrode, schreef een *Vita S. Odae* (zie Val. Andreas, p. 293). Cappidus van Staveren, een priester, die omstreeks 1422 leefde, zal volgens sommigen (zie Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 148) nagelaten hebben *Vitae ss. quatuor, Lebuini, Otgeri, Plechelmi et Odulphi*. Onze bisschop Floris van Wevelinkhoven, die ook een *Chronik der bischöfe von Münster* stelde (zie Potthast, *Wegweiser*, s. 314), schreef eene *Historia ss. trium regum*, die in HS. in de stadsbibliotheek te Bremen bewaard wordt (zie Tross, *Northof's chronik*, Hamm 1859, s. VI).

tot het stellen van eene menigte van beknopte biografiën (breviculi). De vroeger vermelde van den monnik Dirk van Leiden te Egmond zijn uitermate kort en droog, die van Leo uitvoeriger en zaakrijk; beiden waren, gelijk wij reeds berigtten [1], bestemd om de namen en daden onzer graven en gravinnen van Holland in gedachtenis te bewaren, voor zoover deze in het heiligdom der abdij hunne laatste rustplaats hadden. Of de twee opstellen, waarin Sibrandus, abt van Mariëngaarde bij Hallum, in de eerste helft der dertiende eeuw de levens zijner voorgangers Frederik en Sjaerd boekte, van soortgelijken aard als de egmondsche waren, is ons onbekend, daar zij verloren of althans onuitgegeven zijn [2]. Het „leven van den gelukzaligen Richard de Busto", tusschen de jaren 1266 en 1268 door een monnik van Aduard beschreven en bij het beeld van den overledene in de abdijkerk geplaatst, is een opstel van vijf octavo-bladzijden, waarin de lof van dezen Engelschman wordt verkondigd, zijne geleerdheid, zijne deugden, profeciën en mirakelen [3]. Richard, die te Parijs gestudeerd had en sedert 1236 de roem van Aduard geweest was, heet daar een vermaard „sterrekundige, natuurkundige en magister der vrije kunsten, in alle wetenschap ervaren, die, gelijk de zon de aarde, geheel Friesland door zijne woorden en schriften verlichtte." Te betreuren is het, dat de auteur der biografie van de pennevruchten zijns heiligen, die in den aanvang der zestiende eeuw in de liberie der abdij nog voorhanden waren [4], niet meer vermeld heeft. Vermoedelijk werd te Aduard reeds vroeger een levensberigt van Emanuël van Cremona gesteld. Ook deze toch, die om zijne kennis en godsvrucht niet minder dan Richard geroemd werd, had zijn grafmonument in de abdijkerk. Een Italiaan van hoogadellijke af-

———

1) Zie boven, bl. 342.
2) Zij worden vermeld door Valer. Andreas, p. 808.
3) Het *Vita beati Richardi* werd opgenomen door Koppius, *Vitæ ac gesta abb. Adwerdens.* p. 61 ss. Vgl. de inleid. ald. p. XV s.
4) Zie Hardenberg voor de *Opera omnia* van Wessel Gansf. p. 18.

komst en voor een tijd bisschop van Cremona, ontvlugtte hij omstreeks 1170 zijn door partijschappen geteisterd vaderland, om na vele omzwervingen in Friesland eindelijk een veilig verblijf te vinden, dat hij dertig jaren bewoonde als een hoogernstig kloosterling, wiens wetenschap ten bate der school kwam. In het midden der veertiende eeuw deed Frederik, de toenmalige abt van Aduard, te Rome pogingen om de kanonizatie èn van Richard èn van Emanuël te bewerken, maar de geldelijke eischen der curie voor die onderscheiding waren te hoog, zelfs voor dit zeer rijke klooster, en de vereering der beide heiligen werd aan den vrijen wil der monniken en aan de piëteit hunner ordebroeders overgelaten [1].

De bloeitijd der biografische geschiedbeschrijving in ons vaderland viel in de vijftiende eeuw, in de dagen der opkomst en verbreiding van de reeds zoo dikwerf vermelde moderne devotie. Waar de geestverwanten van Geert Groote en Florens Radewijns zich in kloosters en kloosterlijke vergaderingen vereenigden, kwamen alras pennen in beweging van devote lieden, die, door hun gemeenschapszin gedreven, „het stichtig leven" hunner afgestorven mededevoten gaarne te boek stelden, naardien het eene algemeene overtuiging bij hen was, „dat vrome dooden, wanneer men hun godvruchtigen wandel beschreef, in zekeren zin na hunnen dood bleven voortleven, om vele menschen, die levende dood waren, tot het ware leven te wekken [2]." Aan deze schoone waarheid gehoorzaam, stelde Thomas a Kempis zijne biografiën van Geert Groote, Florens Radewijns, Johannes Brinckerinck en vele andere mannen van Deventer [3], terwijl in genoemde stad zelve, in Heer-florenshuis, Rudolf Dier van Muiden, Petrus Hoorn, Albertus Lubek enz., allen fraterheeren, hunne krachten aan dergelijken arbeid wijdden [4]. Bij de broeders

1) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 240, 324 vv.
2) Zie de voorrede van mijn *Joh. Brugman*, I, bl. VIII.
3) Men vindt ze in de *Opera omn.* van Thomas, ed. I. p. 889 ss.
4) De biografische opstellen der broeders van Heer-florenshuis werden door Dumbar uitgeg., *Anal.* I, p. 1 ss.

te Zwol [1], bij de zusters te Deventer [2] en te Lochem [3], bij de nonnen te Diepenveen [4], bij de tertiarissen te Delft [5] en bij vele gezelschappen elders [6], vond men steeds meer of min geletterde mannen en vrouwen, die dit voorbeeld ijverig navolgden, zoodat er weldra in tal van gestichten kleine of groote bundels levensbeschrijvingen voorhanden waren, die door de bewoners als devotieboeken algemeen gebruikt werden. Wat ons van al dit biografiesch werk tot heden onder de oogen kwam, verdient als literariesch product maar zelden eenige onderscheiding, hoewel vele opstellen, vooral de dietsche, wegens de naïveteit der taal en den kinderlijken stijl zich met welbehagen laten lezen. Voor het overige echter kunnen deze boeken en boekskens naauwelijks genoeg gewaardeerd worden, daar zij gezamenlijk den geschiedvorscher, die den inwendigen staat der toenmalige kerk en christenheid in ons vaderland wenscht te leeren kennen, de gewigtigste diensten bewijzen. Terwijl onze gedenkschriften en kronijken van dit tijdvak ons hoofdzakelijk de bedrijven van vorsten en prelaten, of de uitwendige lotgevallen van land en natie verhalen, leiden ons de ongekunstelde en argelooze berigten, die een Thomas a Kempis en Rudolf Dier aangaande de broeders te Deventer, of een Johannes

1) Biografiën der broeders van het »rijke fraterhuis" te Zwol zijn bewaard in een HS. der kon. bibl. te 's Hage, waarvan Delprat verslag heeft gegeven in het *Archief*, VI, bl. 278 vv. Vgl. *Overijss. almanak*, 1845, bl. 92 vv.

2) Vier en zestig levensbeschrijvingen van zusters uit Meester-geertshuis zijn verzameld in mijn HS. G. Zie de voorrede mijner aangeh. monografie, I, bl. VII v.

3) Zie boven, II, 1, bl. 201 n. 4.

4) Tal van levensbeschrijvingen van diepenveensche nonnen komen in mijn HS. D voor. Zie de voorrede mijner aangeh. monografie, I, bl. VIII v.

5) Zie het door Kist uitgeg. opstel in het *Nieuw archief*, II, bl. 381 vv.

6) In de bourg. bibliotheek te Brussel komt onder N. 8849—8859 een merkwaardig HS. voor, dat stukken bevat »de fratre Mathia de Zutphania," »de fratribus domus Zwollensis," »de domino Rutgero Zon in Hulsbergen," »de primo clerico in Hulsbergen," »de domino Henrico Wetter, primo priore in Alberghen," »de sorore Agnete, obsessa in Orten in Buschoducis," »vita Gertrudis de Vene, rectricis domus s. Caeciliæ", »vita Lutgeris de Buryck, quam dom. Rudolphus [Dier] scripsit," »vita domini Henrici Herxen in Zwollis" enz. Het HS. behoorde voormaals aan Heer-florenshuis te Deventer.

Brugman aangaande de heilige Lidwina van Schiedam[1] nalieten, tot de kennis van het leven, den godsdienstzin en de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der kinderen van het volk, en zulks met eene eerlijkheid en tot in kleine détails afdalende volledigheid, die het verborgen bestaan van het beste deel onzer middeneeuwsche voorgeslachten voor den belangstellenden onderzoeker volkomen ontsluijeren.

---

§ 2.

Zedekunde en beoefeningsleer.

Waar de opkomende beschaving eener natie niet eene louter uitwendige, maar ook eene zedelijk-godsdienstige is, ontstaat nevens hare historische literatuur allengs eene andere, de ascetische, die zoowel eene uitdrukking als een bevorderingsmiddel van haar religieus leven is. Een volk, dat arm is aan zoogenaamd stichtelijke schriften, is zeker ook arm aan geloofsovertuigingen en zedelijke ideeën; een volk daarentegen, dat menigte van auteuren voortbrengt, wier schrijfstift handelt over God en den mensch en beider onderlinge betrekking, draagt een kern van ernst in zich, waarvan men voor zijne toekomst de schoonste verwachtingen mag koesteren. Ook onze middeneeuwsche vaderen hebben hunne ascetische schrijvers gehad, in den aanvang slechts enkele, daarna zeer vele, en ook de geestesvruchten, door deze mannen geleverd, waren eensdeels een bewijs van de godsdienstige ontwikkeling, welke men reeds bereikt had, anderdeels een voorteeken van de hoogere, die men te gemoet streefde.

Terwijl een vrij aanzienlijk aantal onzer klerken van de elfde tot het midden der veertiende eeuw met meer of minder talent de historische pen voerde, schijnen er uitermate weinigen geweest te zijn, die roeping gevoelden,

---

1) Over de levensbeschrijving van Lidwina door Brugman, en over hare omwerking door Thomas a Kempis, sprak ik in mijne aangeh. monografie, II, bl. 131 vv.

om door schriftelijken arbeid over godsdienst en zedelijkheid hunnen tijdgenooten eenig geestelijk voedsel te bereiden. Had België in genoemd tijdsgewricht zijn Rupertus [1], Frankrijk zijn Bernardus, Engeland zijn Anselmus en Italië zijn Bonaventura — op onzen bodem ziet men te vergeefs om naar eenig auteur, die in de verte met de genoemden vergeleken kan worden. Slechts drie of vier mannen zijn ons voorgekomen, van wie wij met een woord gewag moeten maken, niet omdat wij zekerheid hebben, dat hun werk voortreffelijk was, maar omdat zij de eerstelingen leverden op een veld, dat later met zooveel vrucht door onze vaderen bebouwd werd.

Omstreeks den aanvang der twaalfde eeuw leefde te Utrecht, vermoedelijk bij een der kapittelen aldaar, een scholaster, die „over de menschwording, het lijden en de opstanding des Heeren" schreef. Hoewel ons de naam van den auteur en de eigenaardigheden zijner scriptie volslagen onbekend zijn, verheugen wij ons echter wegens den titel [2], die bewijs is, dat het leven des Heilands, als vruchtbare stof voor godsdienstige overpeinzing later bij onze voorgeslachten zóó algemeen geliefd, reeds vroeg eene welverdiende onderscheiding bij hen heeft genoten. Dat dit geschrift eenigermate gelijk was aan de „meditatiën over de verborgenheden van 's Heeren passie," die

---

1) De schrijver van het *Chron. Brunwylrense* (zie *Annal. des histor-vereins für den Niederrhein*, XVII, s. 139), Trithemius (*De script. eccl.* in Fabricii *Bibl. eccl.* p. 93), Schoock (*De bonis eccl.* p. 406), Kist (*Nederl. archief*, IX, p. 48) en vele anderen melden, dat de beroemde Rupertus van Dentz bij Keulen voor een tijd in de abdij van Oostbroek bij Utrecht leefde en aldaar zijn boek *De divinis offic.* schreef. Ik vermoed, dat dit berigt op misverstand berust, voortgevloeid uit den naam van St. Laurensabdij, die niet alleen door het klooster te Oostbroek, maar ook door het gesticht te Luik werd gedragen, waarin Rupertus tot 1120 geleefd en ook zijn genoemd werk opgesteld heeft, gelijk blijkt uit hetgeen hij zelf ald. L. VIII, c. 4, ed. Birckmann, Col. 1566, p. 115, aanteekende. Dat L. VIII werd door hem opgesteld kort na zijne priesterwijding te Luik, in 1111, het jaar waarin Kist hem te Oostbroek dacht.

2) Een *Libellus de incarnatione et passione et resurrectione Domini, compositus a quodam Traiectensi scolastico*, werd tijdens den abt Ancelijn in de liberie van Egmond geplaatst. Zie den catal. bij Van Wijn, *Huisz. leven*, I, bl. 322.

eene gewaagde meening aan onzen graaf Willem II, den koning van Rome, toekent, achten wij waarschijnlijk[1]. Laatstgenoemd opstel is een getijdenboek voor de zeven dagen der week, of, waar de behoefte van warmer devotie het wilde, voor de zeven kanonieke uren des daags. Gebeden en overdenkingen in versen en proza volgen elkander op en konden den middeneeuwschen lezer ongetwijfeld tot ernst stemmen, hoewel zij overigens weinig merkwaardig zijn voor een tijd, die reeds de schriften van een Anselmus en Bernardus bezat. Terwijl dit passieboek welligt door een landgenoot ten behoeve van onzen graaf-koning opgesteld werd, schreef de ijverige Emo van Wittewierum tot eigen stichting en die zijner monniken, behalve zijne ons reeds bekende kronijk, die rijkelijk van moralizatiën en theologische uitwijdingen voorzien is, eenige tractaten van zedekundigen inhoud, die door zijn opvolger, den abt Menco, met onderscheiding vermeld, maar ons overigens onbekend zijn[2]. Gelijktijdig met Emo leefde de Utrechtenaar Walter, die, na de opvoeding van onzen bisschop Otto I behartigd te hebben, een zwervend leven voerde, totdat hij in de abdij van Villers tusschen Nivelle en Gembloux een geëerd cisterciënser-monnik en vervolgens abt werd. Thomas van Cantimpré en Cæsarius van Heisterbach, die hem wèl kenden, roemen zijne geleerdheid in de vrije kunsten en zijne uitstekende godsvrucht. Daar Heda ons van dezen man eenige schoone

---

1) *Guilielmi II, Hollandiæ comitis, meditationes circa mysteria passionis Dom.* werden in 1610 te Keulen uitgeg. (Val. Andreas, p. 320) en ald. wederom, in 1849, door Otto, die niets aanvoerde tegen de bewering van Van Rijn (*Oudh. van Rhijnl.* bl. 277), welke ook door Meerman (*Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 304) werd beaamd, dat dit passieboek niet d o o r maar v o o r Willem opgesteld werd. Hetzelfde geldt van Van Nouhuys, den vertaler der *Meditationes* (*Het lievelingsbeeld der vromen of bespiegelingen van Willem II*, Amst. 1850), die de authentie zonder nader onderzoek aannam.

2) »Collegit opuscula, manualia et brevia, sicut *Arborem viliorum et virtutum*, quam prius editam ipse correxit et multis locis supplevit. Similiter *De differentia criminum*, *De differentia virtutum politicarum et theologicarum*, et tractatum *De anima*." Emon. *Chron.* Matth. *Anal.* II. p. 127. Fabricius (*Bibl. med. Lat.* II, 287) maakt opmerkzaam op stukken van zekeren Emmo, die bij Martene vermeld zijn, *Anecdot.* I, p. 667. Vgl. Joecher, op *Emmo*.

kernspreuken bewaard heeft, mag men veronderstellen, dat hij ook een of ander stichtelijk geschrift heeft nagelaten [1].

Geleek onze ascetische literatuur aanvankelijk eene kleine beek, tragelijk opbornende uit de diepte, na het midden der veertiende eeuw werd zij als een breede stroom, die, van verschillende zijden overvloedig gevoed, in achtbare vaart zijne golven voortstuwt ten zegen van land en volk, die zich verkwikken met zijne wateren. Naauwelijks was de religieuse beweging, die door Geert Groote en zijne vele vrienden, onder den invloed van gunstig zamenloopende omstandigheden [2], bij onze natie verwekt werd, de oorzaak van het ontstaan onzer talrijke fraterhuizen en windesheimer-kloosters geworden, of het rijke gemoedsleven der bewoners van die gestichten, hun ijver voor de verbreiding hunner eigenaardige godsdienstrigting, en de literarische zin, waarmede zij bezield waren, openbaarden zich in eene menigte van geestelijke tractaten en opstellen, waarvan het aantal ons verbaast en de inhoud ons niet zelden met eerbiedige bewondering vervult. Daar de auteurs dezer „zuiverlijke boekskens" — zoo noemde men ze gaarne — allen éénes geestes kinderen waren, „hervormde personen (personæ reformatæ), bekeerde menschen," zoo dragen deze schriften gezamenlijk ook het merk hunner gemeenschappelijke afkomst. De verzaking der wereld en de afsterving des vleesches, de trappen, waarlangs de gevallen Adamszoon zal „opklimmen tot zijn oorspronkelijken staat," de weg tot het volkomen leven in gemeenschap met God, de vereeniging van de bruid (de ziel) met den bruidegom (Christus) enz., ziedaar de zwaarwigtige stoffen, waarmede deze hoogernstige lieden zich doorgaans bezig hielden. Nooit naar het nieuwe, veelal naar het beste vragende, waren zij bij

1) Men leze over Walter, die niet te verwarren is met Walter van Bierbeek (zie boven, II, 1, bl. 375), Cæsar. Heisterb. *Dial. mir.* ed. I. I, p. 88 ss, 9[illegible], 130, 152, II, 31; Thom. Cantipr. *De apibus*, II, c. 26, ed. Colven. p. 213; Heda, p. 192; Wauters, *L'abbaye de Villers*, Brux. 1856, p. 15, 29, 30.

2) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 10 v.

de zamenstelling hunner werkjes gereed van anderen over te nemen, wat zich met het hunne wèl liet vereenigen. Toch ontbrak het hun niet aan vernuft, om bij herhaalde behandeling van hetzelfde thema nieuwe vormen te ontdekken, of aan frissche naïveteit om, in spijt van de conventionele taal hunner rigting — ook zij hadden hunne overgeleverde terminologie [1], gelijk de devoten onzer dagen — hunne overtuigingen en den schat hunner levenservaring uit te drukken in eene gestalte, die de verbeelding en het gevoel hunner lezers noodzakelijk moest aangrijpen. Voor het overige waren zij als gemoedelijke fraters en regulieren mannen van monastieke natuur, over wier geesten de nevelen van piëtisme en mysticisme hingen, maar daar zij het met hun christendom waarlijk meenden, hadden zij ook deel aan des christendoms zegeningen: ook voor hen was een licht opgegaan, waarvan de stralen eene vruchtbare levenskiem wekten, en niet alleen een Thomas a Kempis onder hen, maar velen, zeer velen zijner broeders werd het gegeven te spreken en te schrijven, wat den tijdgenoot als brood des levens was en der nakomelingschap nog heden tot inwendige wijding kan strekken [2].

De beide mannen, die ons voorgeslacht „de vaders der moderne devotie" mogt noemen, Geert Groote en Florens Radewijns, waren ook de vaders der ascetische literatuur, die vooral van onze fraters en de windesheimer-regulieren uitging. Geert Groote voerde eene pen van zeldzame vruchtbaarheid [3]. Niet alleen was hij een vlijtig vertaler,

---

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 52 v.

2) Den lezer, die zich van de duurzame bruikbaarheid van vele bestanddeelen onzer middeneeuwsche ascetische literatuur wil overtuigen, beveel ik de lectuur aan van de *Stemmen uit den voortijd*, *verzameld door* Van Iterson, Leid. 1857, benevens de door Van Vloten uitgegeven *Verzameling van nederl. prozastukken*, Leiden 1851.

3) Lijsten zijner schriften werden geleverd door Valerius Andreas, Foppens, Paquot, Acquoy, *Ger. Magni epist. XIV*, Amst. 1857, p. 12 ss., en anderen. De uitgegevene vindt men bij Thomas a Kemp., *Opera omn.* ed. I. p. 914 ss.; Joh. Busch, *Chron. Windes.* passim; in de verhandelingen van Clarisse in het *Archief*, I, II, III, VIII; bij Acquoy, l.l. en in nader aan te wijzen werken.

die vreemdelingen in de gelegenheid stelde Ruysbroecks „geestelijke bruiloft," en diens „zeven trappen der geestelijke minne" in het latijn te lezen[1], en landgenooten in dietsche taal „de zeven boetepsalmen," „de getijden van de h. Maria," „de getijden van den h. geest" enz. bezorgde[2], maar ook een oorspronkelijk auteur, die behalve eenige sermoenen, vele brieven en eenige opstellen van kerkregtelijken inhoud, tal van zedekundige schriften naliet. Van laatstvermelde waren sommige, b. v. die „over de zamenleving en oefeningen der devoten," „over het gemeenschappelijk leven," „over de [heilige] armoede" enz. hoofdzakelijk ten behoeve zijner fraters en zijner geestverwanten onder de kloosterlingen geschreven, terwijl andere, b. v. zijn opmerkelijk boekske, waarin hij in de moedertaal „een paar lieden van hunnen huwelijksstaat berigt"[3], voor ruimeren kring bestemd of althans bruikbaar waren. Tot zijn merkwaardigsten arbeid behooren de tractaten, waarin hij zich als een der reformatorische mannen van zijn tijd openbaarde, die de zedelijke krankheden, waaraan de klerken- en monnikenwereld maar al te zeer leed, met grooten nadruk en ernstige liefde wist aan te wijzen en te bestrijden. In zijn uitvoerig stuk „over het pachten en verpachten van pastoraten"[4], destijds zoozeer gewoon, en in zijne beroemde verhandelingen „over de focaristen" of in concubinaat levende geestelijken[5], bekampte hij met wapenen, aan de h. schrift, de kerkvaders, het kerkregt en het gezond verstand ontleend, de ongeregtigheden, die destijds allen vromen van hart tot ergernis waren, en iets dergelijks

---

1) Men vindt die vertalingen in HSS. N. 1619, 1621, 2611, 1940, 1943, 14723 der bourg. bibl. te Brussel.

2) Zie R. Dier in Dumbars *Anal.* I, p. 6; *Chron. Windes.* p. 9.

3) Meseged. door Van Vloten in het *Nieuw archief*, II, bl. 295 vv.

4) *De locatione curæ pastoralis.* Zie *Archief*, VIII, p. 119 ss.

5) *De focariis.* Zie *Archief*, I, p. 364 ss., II, 307 ss., VIII, 3 ss. 108 ss., 296 ss. *Ger. Magni sermonis de focaristis pars prior* werd ook door Schoepff opgenomen in *Aurora*, Dresd. 1859, p. 42 ss. Dionysius de karthuiser gaf er een uittreksel van in zijn tractaat *De vita curator.*, in de *Opera minora*, ed. Blomevennæ, Col. 1552, I, fol. 510 s.

deed hij in zijne scriptiën „over de simonie" [1] en „tegen den utrechtschen toren" [2], waarin hij zich vermoedelijk over het verkoopen van kerk- en kloosterambten en over den hoogmoed en den wereldzin der prelaten liet hooren. Uit alles, wat tot heden van Geert in het licht gegeven werd, treedt hij ons te gemoet als een krachtvol man, die, in spijt van zijn zeer onzuiver en hoekerig latijn, aanspraak heeft op den roem van tamelijk uitgebreide geleerdheid, vooral in het kanonieke regt, en van eene groote mate van gevatheid en gezond verstand, die hem in zijn zeer bedrijvig leven en onder moeijelijke omstandigheden wel te stade kwamen. Het zwaartepunt echter van zijn gansche wezen en van al zijne schriften, waardoor hij op zijne tijdgenooten den zeldzaamsten indruk maakte, was in zijn diep christelijken, echt mannelijken ernst gelegen, die noodwendig eene aangrijpende magt uitoefende over allen, wier gemoed voor de stem der waarheid niet geheel gesloten was [3]. Dat dezelfde deugd aan zijn boezemvriend en medearbeider Florens eigen was, valt niet te betwijfelen.

Florens Radewijns, hoewel hij de waardigheid van magister der vrije kunsten bij de universiteit te Praag verworven had en voor een tijd rector der kapittelschool te Deventer was, schijnt zich minder door geleerdheid [4] dan door gezond redevermogen, gemoedelijke vroomheid en vooral door eene rijke levenservaring onderscheiden te hebben. Daar hij eene onduidelijke hand schreef, voerde hij ongaarne de pen. Toch liet hij eenige boekwerkjes na, waarvan een paar tot ons gekomen zijn, zijne „vermaningen aan de klerken van het fraterhuis te Deventer," kernspreuken van zedelijk-godsdienstigen in-

1) *Ad beguttas de simonia.*
2) *Contra turrim Traiectensem*, Zie boven II, 1, bl. 133 n. 2.
3) Zie over Geert, Clarisse, *Archief*, II, bl. 271 vv.; Ullmann, *Reformatoren vor der ref.* II, s. 62 ff.; Böhringer, *Die Kirche Christi und ihre zeugen*, II, 3, s. 642 ss., en vooral Delprat in zijn reeds vele malen a. w.
4) Zie R. Dier, l. l. p. 51. Daar heet het: „dominus Florentius solebat legere libros de simplici materia; quamvis esset magister in artibus Pragensibus, non tamen occupavit se cum altis sive difficilibus scripturis," cæt.

houd [1], die vermoedelijk door hem ten behoeve zijner leerlingen gedicteerd werden, en zijn beknopt tractaat „over het uitroeijen der ondeugden en het verwerven der ware liefde tot God en den naaste" [2], eene schets van christelijke moraal, die door Florens bij zijn onderwijs welligt tot handleiding gebezigd en later door zijn discipel Gerardus Zerbolt in het breede uitgewerkt werd. Verder stelde hij op verzoek van Hendrik Balveren, een vromen regulier van Windesheim, een werkje „over de wijze, waarop men uit- en inwendig Gode zal leven" en een en ander meer van dien aard [3], dat verloren of hier of daar in HSS. verscholen is. Dat zijne gezamenlijke opstellen, evenzeer als zijn mondeling onderrigt, op zijne beste leerlingen de diepste indrukken maakten, blijkt uit de schriften van genoemden Zerbolt, Thomas a Kempis en anderen [4].

Nog bij het leven van Florens Radewijns en kort na zijn dood (1400) traden uit den kring zijner kweekelingen jonge mannen op, die bewijs leverden, dat zij geestelijke krachten in zich droegen, waardoor zij in staat gesteld werden, hunne leermeesters als auteuren van ascetische pennevruchten niet alleen te evenaren maar ook te overtreffen. Gerlach Peters, in 1378 te Deventer geboren en reeds vroeg onder de leiding van Florens Radewijns gekomen, die den knaap wegens zijn engelreinen aard hartelijk liefhad, deed op 30 Nov. 1403 zijne kloostergelofte te Windesheim, waar hij sedert een voorbeeld van monastieke vroomheid was, totdat hij op den 18n Nov. 1411 tot groote smart zijner broeders stierf. Van de vijf grootere en kleinere opstellen, die hij naliet, zijn

---

1) Men vindt ze bij Thom. a Kemp. *Oper. omn.* ed. I. p. 965, en bij Malou, *Recherches sur l'auteur de l'imitation*, 3e ed. Par. 1858, p. 391 ss.

2) *Tractatul. de exstirpatione vitior. et acquisit. virtut.*, uitgeg. door Nolte, Friburgi 1862.

3) R. Dier, l. l. p. 50, leverde een cataloog der opstellen van Florens, die aandacht verdient. Zie ook Val. Andreas, p. 218 s. *Dicta domini Florentii* komen voor in een door Clarisse bespr. HS.; zie *Archief*, I, bl. 394 vv.

4) Zie over Florens, behalve Delprat, Ullmann, a. a. o. II, s. 89 ff.; Böhringer, a. a. o. s. 644 ff.

vier, waaronder twee brieven, welke wij later zullen bespreken, tot ons gekomen. Zijn „breviloquium" en „soliloquium" maken hem den naam van „tweeden Thomas a Kempis," hem oudtijds gegeven, volkomen waardig, hoewel hij meer dan Thomas een man blijkt geweest te zijn van ecstatische natuur en mystieke ontwikkeling. Zijn „breviloquium" is eene kostelijke verzameling van kernspreuken, lessen van godsvrucht en levenswijsheid, die van hoogchristelijken ernst getuigen en na meer dan vier eeuwen hare waarde nog geenszins verloren hebben. Zijn „soliloquium" is eene vrucht van eigenaardige inspiratiën, geschreven in oogenblikken, waarin de vloed van zijn inwendig leven het krachtigst opbruischte, en bevat gedachten van groote verhevenheid en uitdrukkingen van den reinsten geloofsinhoud. Het beste van zijne schriften werd reeds kort na zijn dood voortreffelijk in de landtaal overgebragt [1].

Gelijktijdig met Gerlach leefde te Deventer onder de fraters Gerard Zerbolt van Zutphen, en te Windesheim bij de regulieren Johannes Vos van Heusden. Eerstgenoemde was tot 1398, toen eene heerschende ziekte hem ten grave sleepte, de vertrouwde vriend van Florens Radewijns en de roem der broederschap van het gemeene leven, die in spijt van zijne overgroote liefde voor den boekenschat van Heer-florenshuis, waarvan hij de bewaarder was, zich als een man van praktische welberadenheid en daarenboven als een uitmuntend prediker deed kennen [2]. Zijne meeste opstellen waren gelegenheidsschriften, die door bijzondere omstandigheden aan zijne

1) Zie over het leven en de schriften van Gerlach mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 145 vv., waar men ook zijne besproken opstellen grootendeels lezen kan. Bij het dáár medegedeelde meld ik thans nog, dat van het *Soliloquium* een afschrift in de universiteitsbibl. te Utrecht wordt bewaard (*Med. aevi script. eccl.* N. 399) en dat dit zelfde werkje bij herhaling in het hoogduitsch is vertaald, onder anderen door den beroemden Gerhard Tersteegen. Deze overzetting werd met *Kempis Nachfolge Jesu Christi* herdrukt te Essen, 1845.

2) Trithemius, l. l. p. 158, vermeldt *Sermones* van Zerbolt. Het berigt, dat zij te Wiesbaden, in de bibl. aldaar, bewaard werden, noopte mij ze dáár te zoeken, maar ik vond ze niet.

pen ontlokt werden. De verdenking van ketterij, die door de monniken op de fraters geladen werd, naardien zij een monastiek leven zonder regel, gelofte en patroon voerden, gaf hem aanleiding om zijn boekske „over de gemeenschappelijk levende devoten" [1] te stellen. Zijne beroemde stukken „over het lezen der h. schriften en de gebeden in de moedertaal" [2] bekampten het vroeger vermeld vooroordeel der hoogkerkelijken tegen het gebruik van dietsche boeken van godsdienstigen inhoud. Zijn werkje „over een ongeoorloofd streven naar kerkwaardigheden en predikambt" [3] ontstond op aanzoek van „een klerk van middelmatigen aanleg," die in het onzekere was, of hij naar een hoogeren rang in het klerikaat mogt staan. Zijn tractaat „over kostbare kleederen" [4] was vermoedelijk gerigt tegen de uitbundige weelde in kleedij, die destijds bij geestelijken en leeken heerschte. Zijne uitvoerigste tractaten zijn de twee boeken „over de geestelijke opklimmingen" en „over de hervorming der krachten van de ziel" [5], waarin hij de vroeger besproken schets der christelijke moraal van Florens Radewijns op breede schaal uitgewerkt heeft. Zijne gezamenlijke opstellen, voor zoover zij tot ons kwamen, zijn eene eerzuil voor de kennis, den gezonden zin en de heilige vroomheid van den schrijver [6].

1) *Super modo vivendi devotorum hominum simul commorant.* Men vindt het tractaat gedeeltelijk bij Revius, *Daventria illustr.* p. 36 ss. Vgl. boven, bl. 167.

2) Opgenomen, voor zooverre zij in het latijn overgezet werden, door Revius, l. l. p. 41 ss., Van Heussen, *Hist. ep. Daventr.* p. 88 ss., en door Schoepff, *Aurora*, p. 1 ss. Vgl. Delprat, a. w. bl. 42, 349 v.; Ullmann, a. a. o. II, s. 119 ff.

3) *Scriptum pro quodam inordinate gradus eccl. et prædicationis officium affectante*, wordt vermeld door Revius, l. l. p. 60, en werd mij in HS. verstrekt uit de universiteitsbibl. te Utrecht (*Medii aevi script. eccl. N.* 243).

4) *De vestibus preciosis*, vermeld door Revius, l. l.

5) *De spiritual. ascensionibus et reform. virium animæ.* Beide boeken werden meermalen gedrukt en reeds vroeg vertaald. Zie mijne aanteek. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 263 v. Valerius Andr. p. 653, berigt, dat het tractaat *De spir. ascens.* ook aan Martinus van Schiedam werd toegeschreven. Maar deze Martinus was slechts een afschrijver van het werkje, blijkens het naschrift in codex N. 390 der *Medii ævi script. eccl.* der universiteitsbibl. te Utrecht.

6) Over Zerbolt werd geschr. door Koning, *Specimen de G. Zutphaniensis*

Van gansch anderen aard dan de schriften van Zerbolt; maar in zijne soort niet minder voortreffelijk, is „een zuiverlijk boekske," dat geschreven werd door Johannes Vos, die, na eenige jaren het fraterhuis te Deventer bewoond te hebben, in 1391 prior te Windesheim werd en aldaar in 1424 overleed. Deze stelde in het dietsch een handboekje, dat het geliefkoosde thema der devoten, de navolging van Christus, „de bron aller deugden, het voorbeeld aller heiligheid," aanbeveelt. Het is verdeeld in zeven hoofdstukken, voor de zeven dagen der week, en werd door de mannen van Windesheim met reden in gebruik genomen, daar het, geheel op den toon van Thomas a Kempis, de schoonste gedachten en de vruchtbaarste lessen mededeelt [1].

Vormde zich onder de eerste discipelen van Geert Groote en zijn vriend Florens eene trits van mannen, wier ascetische arbeid hun den eerbied en de bewondering hunner tijdgenooten verwierf en dien het nageslacht nimmer had moeten vergeten, ter zelfder tijde en daarna deden zich onder hunne geestverwanten buiten Deventer en Windesheim anderen voor, wier religieuse schriften niet minder merkwaardig zijn. Hendrik Mande van Dordrecht, vóór 1395 geheimschrijver van graaf Willem VI, leefde sedert genoemd jaar als monnik eerst in het klooster te Windesheim, later in dat van Sion te Beverwijk bij Haarlem, waar hij omstreeks 1430 in hoogen ouderdom ten grave ging, na zich beroemd gemaakt te hebben als een bekwaam „verluchter" of miniatuurschilder en als een „vurig en godsdienstig man," van wiens visioenen en profetische gaven men alom de hoogste gedachten had. Vlijtig beoefenaar van de werken van Ruysbroeck stelde hij, geheel in den trant van den prior van Groenedaal, in zoete dietsche taal een veertiental mystieke tractaten

vita, *scriptis et meritis*, Traiecti a. R. 1858, die ook Zerbolts biografie, die Thomas a Kempis leverde, opnam, en door Vos, *Kerkhist. jaarb.* [*Kalender*] *voor* 1864, bl. 102 vv. Eene monografie op breeder schaal is wenschelijk.

1) Men vindt de *Epistola de vita et pass. Jesu Christi* van Joh. Vos in het latijn bij Joh. Busch, *Chron. Wind.* p. 217 ss. Vgl. ald. p. 300, en over den auteur, p. 76 et passim.

en kleine boekskens [1], waarvan vier voor ons bewaard zijn. In zijne „openbaringe," welke Johannes Busch in het latijn vertaalde en in zijne kronijk opnam [2], gaf de schouwer berigten aangaande den staat der afgescheidenheid van de meest bekende devoten, Geert Groote, Johannes Vos, Florens Radewijns, Johannes Brinckerinck enz., fantastische uitvloeisels van des auteurs belangstelling in het lot der vrome dooden, die hij vereerde. Zijn „boekske van drie staten eens bekeerden menschen" en dat „van de bereidinge en versieringe onzer inwendige woning" bevatten zijne theorie aangaande den weg der christelijke volkomenheid, op de leest van Ruysbroeck geschoeid [3]. Zijne „klage of eenige spraak" is een dialoog tusschen „de bruid en den bruidegom," waarin de verzuchtingen eener devote ziel naar hare vereeniging met Christus worden beschreven [4] in een vorm, toen en later bij Thomas a Kempis en anderen zeer bemind. Innige vroomheid, die van de werkheiligheid dier tijden zich afkeerig betoont, maar ook de overspanning van de gevoelsrigting der mystieken kenmerken alles, wat ons van hem onder de oogen kwam [5].

Terwijl Mande zich den naam van „noord-nederlandsche Ruysbroeck" waardig maakte, vertoefde in het klooster van dezen gevierden leeraar, in het bosch van Soignies bij Brussel, een landgenoot, die niet minder dan Mande zich geheel van Ruysbroecks geest liet doordringen. Johannes van Schoonhoven, sedert het laatst der veertiende eeuw onder de regulieren van Groenedaal opgenomen, was met zijne broeders, gelijk wij vroeger zagen, sinds 1413 lid van de windesheimer-vergadering [6] en trouw

1) Den cataloog van Mandes schriften vindt men bij Joh. Busch, *Chron. Windes*. p. 456 s. Sommigen, door Foppens, *Bibl. belg*. I, p. 457, en and. misleid, noemden hem Henricus a Mande.
2) P. 457 ss.
3) Ik nam beide werkjes op in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 263 vv.
4) Ik plaatste dezen dialoog in den *Kalender voor* 1860, bl. 116 vv.
5) Zie over Mande *Chron. Windes*. p. 452 ss.; *Kalender voor* 1860, t. a. p.; mijn *Joh. Brugman*, t. a. p., en mijne aanteek. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 264.
6) Zie boven, bl. 219.

behartiger van hare belangen, totdat hij in 1431 in zijn convent stierf. Dat zijn naam nog heden door de geschiedschrijvers soms genoemd wordt, heeft hij te danken aan een goed gesteld en bezadigd strijdschrift, waarin hij de regtzinnigheid en de mystieke theoriën van Ruysbroeck tegen Johannes Gerson met de ernstigste overtuiging verdedigde [1]. Zijne overige, vrij talrijke geschriften werden meer vergeten dan zij verdienen. Behalve zijne brieven en sermoenen, die wij later zullen vermelden, liet hij een „tractaat over de passie des Heeren" na, waarin schoone opmerkingen over de groote doeleinden van Jezus' kruisdood voorkomen [2]; voorts een opstel „over de verachting der wereld" [3], en eén betoog over zeker „sermoen van den gulden berg" [4], die met andere scriptiën zijner hand nog onuitgegeven zijn, hoewel zij in de vijftiende eeuw een goeden naam hadden [5].

Waarschijnlijk leefde nog gelijktijdig met Johannes van Schoonhoven te Groenedaal Arnold Geilhoven van Rotterdam, wiens „sompnium doctrinale" ons vroeger eenige diensten heeft bewezen [6]. Behalve dit pædagogiesch werk en een uitvoerig geschrift, „vaticanum" geheeten, waarvoor hij, te Bologna en Padua studerende, aanteekeningen van historischen en literarischen aard maakte, en eenige

1) Het *Libellus contra Joh. Gerson* werd opgenomen door Du Pin, onder Gersons *Oper. omn.* I, p. 64 ss. Vgl. Schwab, *Joh. Gerson*, s. 357 ff.

2) Het *Tract. de passione Domini* is mij alleen bekend, zoowel in het latijn als in de dietsche vertaling, uit HSS. Zie mijne aant. in het *Kerkh. archief*, IV, bl. 262. HS. N. 352 der *Medii ævi script. eccl.* te Utrecht, en een ander in de boekerij der kon. akad. te Amsterdam zijn dáár niet vermeld.

3) *De contemptu mundi*, bewaard in genoemd HS. 352 der utr. bibliotheek.

4) *Conclus. super sermone de monte aureo.* Serrure (*Vaderl. mus.* II, bl. 215 v.) gaf, volgens een slecht HS., een zeer merkwaardig sermoen over *Den gulden berch* uit. Wij hopen het uit twee HSS. in ons bezit, bij gelegenheid in betere gedaante aan het licht te brengen. Vgl. Paquot, *Memoires*, IV, p. 251.

5) Zie de lijst der werken van Joh. van Schoonhoven bij Paquot, l. l. Wij mogen van den heer Van der Zandt, pred. te Diepenveen, weldra meer licht over dezen auteur verwachten.

6) Zie boven, bl. 243. Het daar vermelde HS. van het *Sompnium* was vroeger eigendom van Huydecoper, Bondam en Tydeman en berust thans in mijne verzameling. Het is waarschijnlijk een autograaf.

juridische tractaten [1], liet hij een werk van zeldzame uitgebreidheid na, zijn „gnotosolitos of spiegel der consciëntie", eene aanwijzing hoe een naauwgezet christen bij de zelfbeproeving te verkeeren heeft, waarbij niet alleen de gansche zedeleer maar ook de geloofsleer en belangrijke stukken van de kerktucht, excommunicatie, interdict enz. in het breede besproken worden [2]. Alles wat wij tot heden van Arnold lazen, doet hem eere aan als een auteur van groote belezenheid en merkwaardige menschenkennis, die uit de vergetelheid, waarin hij viel, in vernieuwd aandenken verdient gebragt te worden.

Onder de broeders des gemeenen levens bevond zich in het midden der vijftiende eeuw wel geen, die wegens ijver voor de belangen der broederschap, wegens godsvrucht en verstandige zorg voor de geestelijke ontwikkeling der tijdgenooten meer geëerd en eerwaardig was dan Dirk van Herxen. Zoon van zeer rijke ouders, te Herxen bij Zwol woonachtig, werd hij onder de leiding der fraters in de kapittelschool te Deventer en vervolgens te Zwol opgevoed, en weldra gunstig bekend als een goed boekenafschrijver en miniatuurschilder. Nadat hij op zijn negen-en-twintigste levensjaar, in 1410, door de bewoners van het fraterhuis te Zwol tot rector was verkozen, bekleedde hij die waardigheid met den hoogsten lof tot 1457, toen hij stierf en te Windesheim, waar men nog heden zijn grafzerk kan zien, begraven werd. Hoewel zijne vrienden verhaalden, dat de boeken, welke hij copiëerde, een vrachtwagen konden vullen, verhinderde zijn vlijt voor dergelijken arbeid hem geenszins nog iets beters te doen. „Tot stichting van zijne eenvoudige (simplicium) broeders" en de kweekelingen zijns huizes stelde hij tal van schriften op — „over het bewaren der onschuld [3]," „over de begeerte

1) Zie Foppens, l. l. I, p. 102, die berigt, dat achter Arnolds *Vaticanum* een ander stuk van zijne hand voorkomt, get. *Moralizatio cursus triumphalis*. Men vindt het in N. 1170 der bourg. bibl. te Brussel.

2) Arnoldi Geilh. *Gnotosolitos*, een zware foliant, werd in 1476 bij de fraters te Brussel gedrukt, en mij verstrekt uit de kon. bibl. te 's Gravenhage. Zie Holtrop, *Catal.* p. 93.

3) *De innocentia servanda*, bewaard in een HS. der utr. universiteitsbibl., *Med. aevi script. eccl.* N. 393.

om te sterven[1]", enz. — waarvan sommige, die te onzer kennisse kwamen, zijne „opmerkenswaardige gezegden[2]," zijn „spiegel der jongeren[3]" en zijn „onderrigt voor den biechtvader van een zusterhuis[4]," den auteur doen kennen als een man van schranderen en verlichten geest, die al de eigenschappen bezat, welke een leeraar der jeugd en een volksschrijver der vijftiende eeuw behoefde, om een zegen voor zijn tijd te wezen. Hetzelfde moet gezegd worden van zijn geestverwant Frederik van Heilo, die twee jaren vóór hem in het regulieren-klooster te Haarlem stierf, en wiens pen vooral niet minder vruchtbaar was.

Behalve de vroeger vermelde kronijk van zijn convent[5], eene menigte van brieven, latijnsche versen en zedekundige tractaten van verschillenden aard, die verloren schijnen te wezen, liet Frederik van Heilo eenige opstellen na, in den trant van Dirk van Herxens „onderrigt voor den biechtvader"; voorts eene „aanwijzing van het [ware] kloosterleven[6]" en een „tractaat tegen de bedevaartgangers[7]." Openbaart hij zich in laatstgenoemd werkje als een christen van opgeklaarden zin, wiens gemoedelijke ernst de vrucht, welke de bedevaart voor het vroom gemoed onder gunstige omstandigheden dragen kon, wist te waarderen, van de andere zijde kenmerkt hij zich hier als een menschkundigen en scherpzienden opmerker van de gebreken der christenheid zijner dagen, wier hartstogtelijke liefde voor het pelgrimschap en het verdienen van aflaten, naar zijne meening, voor ontelbaren verderfelijk was. In

1) *De moriendi desiderio*, vermeld door Trithemius, *De script. eccl.* ed. l. p. 204.

2) *Notabilia dicta*, te vinden in HS. N. 8849—8859 der bourg. bibl. te Brussel. Zie Delprat, bl. 86, 345.

3) *Speculum iuvenum*, omstr. 1479 te Zwol gedrukt. Zie Holtrop, *Catalogus*, p. 182.

4) *Copulata pro confessore sororum*, bewaard in mijn HS., de aanstonds te vermelden werkjes van Fred. van Heilo inhoudende. Over Dirk van Herxen, zijn leven, schriften enz. zie men Delprat, t. a. p. en in het *Archief*, VI, bl. 284 v. en mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 90, 319. De voortreffelijke man verdient het onderwerp eener monografie te zijn.

5) Zie boven, bl. 348.

6) *Formula vitæ religiosæ*.

7) *Tractatus de peregrinantibus sive contra peregrinantes*.

zijne „aanwijzing van het [ware] kloosterleven" en in enkele andere opstellen betoont hij zich, even als Thomas a Kempis, Gerlach Peters en zóó vele auteurs, die tot de familie der fraters en windesheimer-regulieren behoorden, een vriend van kernspreuken, waarvan hij een rijken voorraad te zijner beschikking had, en die, niet minder dan de spreuken van Thomas, de eerbiedige bewondering der gansche christenheid zouden verwekken, zoo zij evenzeer bekend waren [1].

Van gansch anderen aard dan de opstellen van Frederik van Heilo is het werk, dat nog tijdens het leven van laatstgenoemde, of kort daarna, door een regulier van Blokker bij Hoorn onder den zonderlingen titel van „berologion" werd uitgegeven. Dit geschrift, dat aan Bero, den na 1476 overleden prior der regulieren van Beverwijk, werd opgedragen, handelt in honderd drie en zestig uitvoerige hoofdstukken „over de berisping der verkeerden" met eene scholastieke naauwkeurigheid en veelzijdigheid, eene belangrijker stoffe waardig. Hoewel de auteur een geleerd man van strenge zedelijkheid was, wiens leeringen voor kloosterbestuurders eenige vrucht konden dragen, levert zijn werk eene lectuur, die voor den modernen lezer even ongenietbaar is, als de schriften van Dirk van Herxen en Frederik van Heilo hem boeijen en weldadig aandoen [2].

Van alle ascetische schrijvers, die uit de scholen der fraters en windesheimer-regulieren voortkwamen, zijn Thomas a Kempis en Wessel Gansfort de meest bekende en in onzen leeftijd zóó dikwerf en niet zelden zóó voortreffelijk behandeld, dat wij in dit overzigt te hunnen

1) Zie over Fr. van Heilo, zijn leven, schriften en den codex in mijn bezit, de reeds dikwerf aangeh. dissertatie van Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866.

2) *Berologion de correptione pravorum*, komt voor in een perkam. codex der universiteitsbibl. te Utr., *Med. aevi script. eccl. N.* 208. De schrijver noemt zich »frater ord. s. Aug. domus b. Mariæ Novæ lucis partium Westfrisiæ in Blocker prope Hoirn [zie *Oudh. van N. Holl.* bl. 473], cuius ad præsens nomen nulla urget necessitas nominari". Over den prior Bero leze men *Oudh. van Kennemerl.* bl. 353 vv. 365, en Thom. a Kemp. *Chron. mont. s. Agn.* p. 62, 117.

aanzien eene grootere beknoptheid mogen in acht nemen dan anders het geval zou zijn. Eerstgenoemde, die omstreeks 1380 te Kempen in het aartsbisdom van Keulen geboren werd, toog op twaalfjarigen leeftijd naar Deventer, waar hij de kapittelschool bezocht en vervolgens in het fraterhuis leefde, totdat hij omstreeks 1399 in het regulieren-convent op den St. Agnieteberg bij Zwol werd opgenomen, welk gesticht hem bijna onafgebroken tot 1471 ter woonstede was, toen hij in meer dan negentigjarigen ouderdom stierf. Bij de tijdgenooten uit zijne naaste omgeving, de fraters van Heer-florenshuis, Johannes Busch, Wessel Gansfort en anderen, die broeder Thomas, zijn leven en zijne werken wèl kenden, als schrijver der „navolging van Christus" vereerd [1], werd hij in onze dagen, waarin de vraag naar het auteurschap van genoemd werk met grooter scherpzinnigheid dan vroeger in behandeling genomen is, beurtelings een talentloos copiïst geheeten, onvermogend iets voort te brengen, dat met de „imitatio" in de verte vergeleken kon worden [2], en een man van „scheppend genie," die de geleerde vader van het humanisme onzer voorgeslachten en de geestrijke steller van het schoonste aller boeken na den bijbel zal geweest zijn [3].

---

1) Dat de tijdgenooten van Thomas hem voor den auteur der *Imitatio* hielden, is ten volle bewezen door Malou, *Recherches sur le vérit. aut. du livre de l'imit.*, Paris 1858, p. 76 ss. De getuigenis der fraters van Heerflorenshuis te Deventer, die hoog aangeslagen mag worden, was dezen geleerde echter onbekend. Ik vond haar in den door Clarisse (*Archief*, I, bl. 394 vv.) beschreven codex van genoemd gesticht, waarin op eenige bladen, die in de laatste helft der vijftiende eeuw beschreven werden, eene verzameling van *Dicta quædam Thomæ Kempis* voorkomt. Deze *Dicta* zijn grootendeels aan de *Imitatio* ontleend.

2) Aldus na anderen nog onlangs Le Clerc en Renan, *Hist. litter. de la France*, Paris 1865, I, p. 93, 384 s. De volslagen onbekendheid dezer geleerden met onze literatuur van de veertiende en vijftiende eeuw mag bij de waardering van hunne kritiek niet voorbij gezien worden. Zoo Renan ook maar een enkel stuk van Gerlach Peters gelezen had, zou hij in zijn opstel *L'auteur de l'imitation* (*Etudes d'hist. rel.* Par. 1858, p. 317 ss.) zich onthouden hebben van redeneringen, wier oppervlakkigheid door den fraaijen stijl geenszins bedekt wordt.

3) Zie Brüstlein, *Luther's einfluss auf das volksschulwes.* Jena 1852, s. 27, en de leerrijke verb. van Busken Huet in de *Gids*, 1861, bl. 438 vv. Beide auteurs hebben op de overwaardering van Thomas' talenten te regt opmerkzaam gemaakt.

Wel zelden, naar wij meenen, heeft men zich in een letterkundig geding van wederzijde aan meer schromelijke overdrijving schuldig gemaakt. Dat de goede Thomas met eigenlijke geleerdheid en humanisme niets uit te staan had, zal erkend worden door ieder, wien zijn persoon en zijne geschriften niet geheel vreemd zijn, en wat zijn „scheppend genie" aangaat — ook zoo het ten slotte, gelijk wij vermoeden, voldingend bewezen zal worden [1], dat hij werkelijk de auteur der „navolging" geweest is, ook dan zal de innigste bewondering van dit boek niemand mogen verleiden, de oorspronkelijkheid van dien arbeid hooger aan te slaan, dan zij inderdaad verdient. Wanneer men dit werk vergelijkt met de in ons oog niet minder voortreffelijke opstellen, die door Gerard Zerbolt, Gerlach Peters en Frederik van Heilo nagelaten werden, zal men tot de overtuiging komen, dat ook de „imitatio" op dezelfde wijze ontstaan is als verreweg de meeste boekskens onzer devoten, namelijk uit de gewoonte der leerlingen van de fraters om hunne zoogenaamde vrome oefeningen (devota exercitia) te schrijven, verzamelingen van leeringen en kernspreuken, welke zij tot besturing van hun geestelijk leven telkens wilden herlezen en daarom in een excerpten-boek of rapiarium opteekenden. Zulke leeringen en spreuken waren zoowel vruchten hunner lectuur van uitnemende boekwerken van vroeger en later

1) Het krachtigst bewijs, dat men tegen het auteurschap van Thomas inbrengt, is de stelling, dat in Italië en Frankrijk een paar HSS. der *Imitatio* voorkomen, die vóór Thomas' geboorte zullen geschreven zijn. Ik heb deze HSS. niet gezien en kan derhalve geen oordeel vellen. Dit echter moet ik opmerken, dat het bepalen van den ouderdom van een codex, die geen jaartal draagt, doorgaans een werk van uiterst groote moeijelijkheid is. De geschiedenis van schrift en schrijfmateriaal is tot heden zeer gebrekkig bekend, en ook de meest geoefende, die in de handschriften-wereld wèl te huis is, zal gaarne belijden, dat, zelfs bij zeer naauwgezet onderzoek in dezen, misvatting een alledaagsch verschijnsel is. Ik heb een beroemd geleerde, die de HSS. der voornaamste bibliotheken van Europa gezien en zeer vele gebruikt had, van een codex in mijn bezit, die het jaartal 1542 draagt, de verklaring hooren afleggen, dat hij niet jonger dan de veertiende eeuw kon zijn. Eerst toen ik op genoemd jaartal wees, dat blijkbaar echt is, gaf hij zijne bewering op. Dat men overigens ook jaarcijfers niet altijd vertrouwen mag, leert het vroeger opgemerkte (boven, bl. 332 n. 1) over Le Longs HSS.

tijd als van gemoedelijk onderhoud met geestverwanten en van eigen nadenken en levenservaring, vruchten die met den dag werden vermeerderd, om na verloop van jaren haren bezitters als een rijke voorraadschuur te zijn, waaruit zij bij het zamenstellen hunner „zuiverlijke boekskens" putten met vrije hand en zonder te vragen, of hetgeen zij gebruikten het voortbrengsel van eigen of van anderer brein was. Op zulke wijze ontstonden de brieven en het „breviloquium" van „den tweeden Thomas a Kempis[1]" en ook de schriften van den eersten, zooal niet de „navolging," waarvan wij het auteurschap thans in het midden laten, dan toch het, naar ons oordeel, niet minder schoone „rozenhofke" en „leliëndal" en vele andere stukken van zedelijk-godsdienstigen inhoud van Thomas, meer dan wij hier mogen noemen[2]. Naarmate men met de stichtelijke literatuur onzer vaderen vertrouwelijker bekend wordt, zal men zonder twijfel ook meer tot inzigt komen, dat bij de beoordeeling zelfs van het beste, wat zij nalieten, de vraag naar oorspronkelijkheid kwalijk te pas komt. De begeerte om het nieuwe te leveren was, in overeenstemming met hun algemeen standpunt van ontwikkeling, in het oog dezer vromen evenzeer uit den booze als de zucht naar roem voor eigen naam. Daarom poogden zij bij de uitgave hunner werken hun naam te verbergen[3], en daarom ook verzekerden zij telkens zoo nadrukkelijk mogelijk in hunne voor- en naredenen, dat zij niet het nieuwe leverden, maar het nuttige en schoone, wat zij „uitgelezen" en

---

1) Zie het door mij geschrevene in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 170 v.

2) De gezamenlijke werken van en op naam van Thomas werden uitgeg. door Sommalius (ik gebruik de (vierde) ed. van 1625) en Amort. Voor de kritische schifting is iets gedaan door den geleerden Mooren in zijne reeds aangeh. *Nachrichten*, s. 153 ff. Over de echtheid der *Imitatio* is eene gansche bibliotheek voorhanden, gelijk men zien kan uit het a. w. van Malou, de aanteekeningen van Ruelens, in de rev. *La Belgique*, 1859, en eld. Wat Tamisi de la Rocque onlangs in de *Annal. de philos.* tegen de authentie te berde bragt, heb ik niet gezien. Het door Delprat, Ullmann en Böhringer over Thomas geleverde is een ieder bekend. In de universiteitsbibl. te Utr. vindt men (*Med. ævi script. eccl.* N. 199 en 399) enkele stukken van onzen auteur in MS.

3) Zie b. v. de woorden van den anonymus in het boven, bl. 371 n. 2, vermelde *Berologion*.

„zaâmgebragt" of „vergaderd" hadden [1]. Slechts dan heeft men regt bij onze auteuren eenige originaliteit te veronderstellen, wanneer zij, gelijk Wessel Gansfort, zich over zedekundige, leerstellige en andere stoffen laten hooren op eene wijze, die met de algemeen gangbare ideën van hun tijd min of meer in strijd is. Voor het overige bezaten zij geene oorspronkelijkheid dan oorspronkelijkheid van takt en van eigenaardig gevormden zedelijk-godsdienstigen smaak, waardoor zij èn bij hun „uitlezen" en „vergaderen" uit boeken, èn bij hun inlasschen van eigen gedachten en anderer leeringen zich lieten leiden; en dat men hen vooral wegens dezen takt en smaak te meer zal roemen, naarmate men hunne opstellen beter leert kennen, houden wij voor zeker.

Niet zelden heette men Wessel Gansfort een leerling van Thomas a Kempis, en het is geoorloofd zulks te doen, mits men niet voortga te berigten, dat laatstgenoemde een der leeraren van de beroemde school te Zwol was, toen eerstvermelde aldaar zijne vroegste wetenschappelijke vorming onderging. Johannes Wessel Gansfort werd in 1419 geboren te Groningen. In jeugdigen leeftijd onder de leiding der zwolsche fraters geplaatst, was hij weldra in staat den magisters der parochieschool van de St. Michielskerk, die toen nog in vollen bloei was, in het onderwijzen zijner medediscipelen de helpende hand te bieden. Tijdens zijn verbijf te Zwol vaak de kloosterlingen van den nabijgelegen St. Agnieteberg bezoekende, knoopte de jongeling vriendschap aan met broeder Thomas, en de indruk, dien deze door zijne persoonlijkheid en niet minder door het boek over „de navolging van Christus" op hem maakte, was een blijvende, waardoor aan zijn gemoedsleven en godsdienstzin eene eigenaardige rigting werd ge-

---

1) »Colligere, compilare, copulare, coacervare" zijn telkens weêrkeerende termen in pro- en epilogen. Men vindt ze ook bij Thomas, b. v. *Soliloq.* en *Dialog. novit.* ed. I. p. 443., 670, en bij Dirk van Herxen. Zie boven, bl. 370 n. 4. Brugman verklaarde in het begin van zijn leven van Jezus: »uut mijns selves hoeft en denc ic niet vele te scriven," en Arnold Geilhoven berigt zijnen lezers in den aanvang van zijn *Gnotosolitos*, dat hij hun niet dan gebedeld brood zal voorzetten: »non habeo panem alium nisi per hostia mendicatum."

geven[1]. Na zijne volgende levensjaren in Duitschland en Frankrijk doorgebragt te hebben, waar hij met frisschen geest en mannelijken ernst deel nam aan de behandeling der theologische vraagstukken, welke destijds bij de universiteiten van Parijs en Keulen aan de orde waren, keerde hij naar het vaderland weder, bij zijne geestverwanten wegens zijne christelijke wijsheid en godsvrucht met den echt-evangelischen bijnaam[2] van „licht der wereld" versierd, bij de hoogkerkelijken en regtzinnigen dier dagen wegens zijne oorspronkelijke en vrije opvatting van sommige stukken der leer als een ketter verdacht. Toen de uitstekende man in 1489 te Groningen ten grave ging, liet hij der christenheid in zijne schriften eene erfenis na, waarvan zij eerst later de volle waarde leerde beseffen. Van die schriften zijn de meeste aan theologische stoffen gewijd, die slechts van ter zijde met de christelijke beoefeningsleer in betrekking staan. Voor zijne vrienden op den St. Agnieteberg echter, en voor zijne geestverwanten elders, schreef hij een tweetal werken, die wegens hun ascetischen inhoud hier in herinnering worden gebragt, zijn uitvoerig tractaat „over het gebed" en zijne „ladder van [godsdienstige] overpeinzing"[3]. In eerstgenoemd opstel deelt de auteur zijne overtuigingen aangaande de zedelijke vruchten van het gebed mede, breede uitweidingen over het onze-vader enz. In het laatstgenoemde handelt hij over de beste wijze om de gedachten bij de overweging van de waardigste onderwerpen te bepalen, en over het werkende en schouwende leven, het bij onze mystieken zoozeer geliefde thema. Aan dit boek voegde hij nog een aanhangsel toe, „voorbeelden van de ladder" getiteld[4], waarin hij de vroeger gestelde grondregelen ter toepassing

1) Over Wessels betrekking op Thomas en over zijne voorliefde voor de *Imitatio* leze men wat Ullmann, II, s. 295, 732, uit een HS. van A. Hardenberg mededeelde.

2) Zie Matth. V: 14.

3) Men vindt het tractaat *De oratione* en de *Scala meditationis* in de *Opera omn.* van Wessel, p. 1 ss. 194 ss. der uitg. van Gron. 1614, die men voor de beste houdt.

4) *Exempla scalæ meditat.* ed. l. p. 327 ss.

brengt in beschouwingen over de zelfkennis en het genot van de zegeningen des christendoms. Hoezeer Wessel in theologische wetenschap en edelen vrijheidszin de uitstekendste schrijvers onder onze devoten ver boven het hoofd gewassen was, dragen zijne vermelde schriften, even als andere, de sporen in zich van de school, waarin hij zijne eerste opleiding genoot, en van de zedelijk-godsdienstige atmosfeer, waarin hij als jongeling bij de fraters te Zwol en de monniken van St. Agniet verkeerde [1].

Waren onze fraters en windesheimer-regulieren, blijkens het medegedeelde, zeer vruchtbare beoefenaars der ascetische letterkunde, ook onder onze veel minder talrijke karthuisers deden zich van tijd tot tijd mannen voor, die hen door ijver en talent voor dezen tak van literatuur op zijde streefden. Hendrik Aeger van Kalkar, de vertrouwde vriend van Geert Groote, die omstreeks 1328 te Kalkar geboren werd en in de laatste helft der veertiende eeuw in de kloosters zijner orde bij Arnhem en te Roermond leefde, waarna hij naar Keulen en Straatsburg toog, blijkt een man van veelzijdige ontwikkeling geweest te zijn. Hij schreef niet alleen over historische stoffen, gelijk wij vroeger vermeldden, maar ook over rhetorica, muziek, homiletiek enz. Van zijne stichtelijke schriften, „de ladder der geestelijke oefening [2],” „het dagelijksch offer [3],” „het boek der vermaning [4],” „de psalter tot lof van Maria” en zijn tractaat „voor die een goeden voortgang [op den weg der volkomenheid] begeeren [5],” zijn slechts de twee laatstgenoemde te onzer kennisse gekomen. „De psalter,” een zeer klein opstel van even geringe beteekenis, doet Hendrik als een warm vereerder van de h. maagd kennen, meer dan de protestant van den verkoren leidsman van

---

1) Over Wessels leven, geschriften enz. leze men, behalve de bekende werken van Muurling, Delprat, Ullmann en and., Friedrich, *Joh. Wessel*, Regensb. 1862, die als roomsch-katholiek zijne eigenaardige opvattingen heeft.

2) *Scala spiritualis exercitii.*

3) *Holocaustum quotidianum.*

4) *Liber exhortationis.*

5) Men vindt de titels van Hendriks schriften bij Val. Andreas, l.l. p. 356.

Geert Groote wenschen zou [1]. Van gansch anderen aard echter is zijn opstel over „den goeden voortgang," dat in elf hoofdstukken over berouw van zonde, hoop op genade en voorspoedige ontwikkeling op de baan des christelijken levens handelt, geheel op den gemoedelijk-vromen trant van Thomas a Kempis, zoodat het zich begrijpen laat, dat men het oudtijds op diens naam plaatste [2].

Tijdgenoot van Hendrik van Kalkar was Hendrik van Coesfeld, die zijn leven gedeeltelijk in het Hollandschehuis te Geertruidenberg [3] doorbragt, totdat hij in 1410, tijdens eene visitatie-reis, te Brugge krank werd en stierf. Zijne godsvrucht en schriften waren bij zijne ordebroeders in eere, en wegens den ernst, die ons uit sommige zijner opstellen tegenademt — hij schreef, behalve exegetische werken en bundels sermoenen, vooral ascetische tractaten voor kloosterlingen [4] — mogen wij veronderstellen, dat zij voor velen vruchtbaar geweest zijn. Zijn boek, dat „de mystische besnijdenis [5]" heet, handelt in den vorm eener alleenspraak tot God en Christus over de tucht, die een goed christen over zijn hart, zijne tong en hand heeft uit te oefenen. De voortgezette allegorie kon de fantasie des middeneeuwschen lezers boeijen, maar den modernen is zij bezwarend. Toch spreekt ook hier op vele bladzijden die innige zucht naar vrede met God, waardoor zóó vele onzer schrijvers van dit tijdvak eene aantrekkende magt over ons gemoed uitoefenen. Veel eenvoudiger maar niet minder ernstig is zijne uitvoerige ver-

---

1) *Enen psalter toe laven der glor. jofferen Maria, die Henricus Calcar, carthuser, gemaect hevet,* werd mij uit HS. N. 222 der kon. bibl. te 's Gravenh. medegedeeld door den heer Van der Zandt te Diepenveen. Welligt is het een vertaald brok van het *Rosarium b. virg.*, waarvan Val. Andreas, l.l. spreekt.

2) Zie Malou, l.l. p. 384 s. 402 ss., waar men het *Tractatulus proficere volentibus* afgedrukt vindt. Nader onderzoek naar den auteur en zijne schriften is, ook wegens zijne betrekking op de fraters, wenschelijk.

3) Zie boven, bl. 119.

4) Zie de lijst zijner werken, waarvan, zoover mij bekend is, nog niets gedrukt werd, bij Trithemius, l. l. p. 166. Zij komen grootendeels in HSS. in de bourg. bibl. te Brussel voor.

5) *Circumcisorium mysticum.* Ik leerde het kennen uit een codex van de bibl. der kon. akademie te Amsterdam.

handeling over „de drie kloostergeloften [1]," waaruit wij leeren, dat deze auteur een echte zoon van den strengen stichter der „Grande chartreuse" was, die de heerschende zonden bij de kloosterwereld, vooral hare ontucht, even diep betreurde als hij haar onbeschroomd berispte [2].

Van Gerardus van Schiedam en Bartholomæus van Maastricht, bewoners der karthuiserkloosters te Luik en Roermond tegen het midden der vijftiende eeuw, liggen de zedekundige en andere boeken nog verborgen in HSS., die ons niet onder de oogen kwamen [3]. Gelukkiger waren wij ten aanzien van Adrianus den karthuiser, die ruim eene halve eeuw na Hendrik van Coesfeld in het Hollandsche-huis bij Geertruidenberg leefde en twee dialogen opstelde, waarin hij zich over de middelen tot een wijs en vroom leven, zoowel onder voor- als tegenspoed, laat hooren. Taal en stijl verraden humanistischen invloed, en aan lessen van monastiek gekleurde levenswijsheid ontbreekt het in geen der beide zamenspraken [4].

Zoo ver Wessel Gansfort door theologische kennis en klaarheid van blik al zijne mede-auteurs onder de fraters en de regulieren overtrof, zoo ver blonk Dionysius de karthuiser door encyclopaedische wetenschap, grondige godgeleerdheid en diep inzigt in den staat en de behoeften der toenmalige christenheid boven al zijne schrijvende ordebroeders uit. In 1392 te Rickel niet ver van St. Truijen

---

1) *De tribus votis monasticis, scil. paupertate, castitate et obedientia*, bewaard in twee HSS. der universiteitsbibl. te Utr., *Medii ævi script. eccl.* N. 224, 384.

2) Het volgende ten proeve: »O quot cognovi in diversis, proch dolor, religionibus adulteria, fornicationes, incestus aliasque carnalitates pessimas, quinymmo et homicidia enormissima, mortes etiam talium personarum mirabiles, utinam non dampnabiles, alia quoque mala innumera, inde subsecuta, quæ verecundum est dicere; sed nec quidem oportet, cum heu sint satis publica", eæt.

3) Zie over G. van Schiedam, van wiens opstellen vele in de bourg. bibl. te Brussel berusten, Val. Andreas, l. l. p. 283, en over B. van Maastricht Trithemius, l. l. p. 186.

4) Het *Liber de remediis utriusque fortunae* werd omstr. 1470 en 1485 te Keulen en Leuven gedrukt. Exemplaren werden mij verstrekt uit de kon. bibl. te 's Grav. Zie Holtrop, *Catal.* p. 44, 334. Vgl. Val. Andreas, l. l. p. 18, die Adrianus van diefstal jegens Petrarcha beschuldigt.

geboren, werd hij door zijne gegoede ouders naar Keulen gezonden, waar hij het meesterschap in de vrije kunsten verwierf en zich bij de geleerde wereld aanbeval door een tractaat van wijsgeerigen inhoud. Reeds vóór zijn verblijf aan de universiteit in een karthuiser-klooster te Zeelhem bij Diest opgevoed, had hij de orde van Bruno en het vrome leven harer leden vroeg leeren liefhebben. Naauwelijks was hij dan ook tot magister bevorderd, of hij wendde zich naar haar convent te Roermond, waar hij met uitzondering van den tijd, waarin hij het opkomende St. Sofia-klooster te 's Hertogenbosch voorstond, zijn leven doorbragt, totdat hij in 1471 in negen-en-zeventigjarigen ouderdom stierf[1]. Onder de mannen, die der kerk van de vijftiende eeuw tot sieraad waren, bekleedt Dionysius eene eerste plaats. Zijne tijdgenooten eerden hem te regt als een uitstekend christen, een ijverig schriftverklaarder, geenszins vreemdeling in klassieke letteren en filosofie, goed kanselredenaar, voor zoover een belemmerd spraakorgaan hem daartoe geschiktheid liet, en boven velen zich daarin gunstig onderscheidende, dat hij de scholastieke studiën met die der mystieken op gelukkige wijze wist te verbinden. Naar zijne gemoedsrigting behoorde hij tot de devoten van zijn tijd, en ook in het schouwende leven had hij die hoogte bereikt, welke den mystieken zóó begeerlijk scheen, waarom hij door hen en het nageslacht, gelijk vroeger Ruysbroeck, de ecstatische leeraar (doctor ecstaticus) werd geheeten. Gedurende zijn gansche leven wonderbaar werkzaam, alles lezende en bestuderende wat de theologische wereld sinds vroeger eeuwen tot op zijne dagen aan het licht bragt, en volkomen bekend met den nood der kerk, voerde hij eene pen, wier vruchtbaarheid door die van Augustinus of sommige der beroemdste scholastieken niet overtroffen werd. De lijst zijner werken, door Trithemius[2] en lateren opgemaakt en nog voor

1) Over Dionysius zie men, behalve Trithemius, Fabricius, Cave en anderen, vooral Loërius a Stratis bij de Bolland., *Acta ss. ad d.* 12 *Martii*, p. 247 ss.; Foppens, *Hist. episc. Sylvæduc.* p. 274 ss.; Raissius, *Orig. Cartus. Belgii*, p. 88 s., 133 s. en *Hierogazoph.* p. 110.

2) Trithemius, l. l. p. 192 ss.

uitbreiding vatbaar, beslaat meer dan twee folio-bladzijden, eene lijst die leert, dat de auteur, behalve exegetische en homiletische schriften van kolossalen omvang, ook filosofische, scholastieke en polemische boeken naliet, en eene groote menigte van ascetische opstellen, allen in geenszins klassiek maar ligt vloeijend latijn gesteld. Onder zijne zedekundige geschriften verdient bijzonder de aandacht eene lange reeks van „spiegels," waardoor hij de morele reiniging van alle standen van menschen in kerk en maatschappij poogde te bevorderen, tractaten over het leven en den werkkring der bisschoppen, aartsdiakenen, kanoniken, monniken, nonnen, pastoors, vorsten, edelen, staats-, krijgs- en kooplieden, enz [1]. Aan al deze scriptiën voegde hij op verzoek van onzen volksprediker Johannes Brugman nog een beknopt handboek toe over het wezen des christelijken levens [2], waarin hij eerstens uiteenzette wat alle geloovigen in het gemeen als christenen zijn moeten en in acht hebben te nemen, en ten ander wat de individuën als zoodanig in verschillende kerkelijke en maatschappelijke betrekkingen wezen en doen moeten. Dit handboek en alle andere vertoogen van Dionysius, die wij tot heden leerden kennen, rekenen wij tot het beste, dat in ons vaderland ooit over zedekunde en beoefeningsleer gesteld werd, en den schrijver een broeder in den Heer, dien de christenheid steeds in liefde had moeten gedenken. Te Rome, naar men zegt, is men er in onze dagen op bedacht, hem op den kanon der heiligen te plaatsen, wanneer het gelukken mag notariële documenten te ver-

1) In HSS. komen de meeste werken van Dionysius in de bourg. bibliotheek te Brussel voor en in andere openbare en bijzondere verzamelingen. De vele gedrukte zijn grootendeels voorhanden in de universiteitsboekerij te Utrecht. Ook de haagsche, leidsche, amsterdamsche en mijne bibliotheken bezitten eenige zelden of nooit voorkomende stukken. De in den tekst vermelde *Specula* werden reeds in 1495 te Neurenberg gedrukt. Men vindt ze ook onder Dionysii *Opera minora*, ed. Blomevennæe, Col. 1532, t. I et II. Beide uitgaven werden mij uit Utrecht verstrekt. Dat vele schriften van den karthuiser reeds in de zestiende eeuw te vergeefs gezocht werden, bewijst de brief van Loërius a Stratis, in de *Opera minora*, II, fol. 493, geplaatst.

2) *De doctrina et regulis vitæ christ. libri II*, Col. 1577; vgl. mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 73 vv.

zamelen ten bewijze, dat bij het dorre gebeente van den monnik, toen het te Roermond vóór meer dan twee eeuwen opgegraven werd, eenige mirakelen zijn geschied. Zonderling bedrijf! De boeken van den vromen schrijver, die voormaals kranken door de zonde tot genezing, bedroefden tot troost, onkundigen tot onderwijzing waren, en op honderd bladzijden bevatten, wat ons luide verkondigt, dat zijne tijdgenooten hem met regt een man vol van den geest Gods achtten, laat men verscholen in HSS. en bijna onverkrijgbare drukwerken verstrooid liggen, en wat zij in zich houden als onwraakbare getuigenis van de innigste gemeenschap dezes geloovigen met den Heilige der heiligen wordt als weinig beteekenend voorbijgezien, terwijl paus en prelaten er eerst dan toe zullen overgaan, hem de hoogste kerkeer toe te brengen, als men een deel der christenheid met een paar bezegelde brieven in de hand zal durven toeroepen: bij het stof van dezen godsman is eens een zinnelijk teeken geschied, een koortsige mensch gezond geworden of een verlamde van zijne banden verlost!

Terwijl onze ascetische literatuur gedurende de gansche vijftiende eeuw door den ijver der fraters, der windesheimer-regulieren en der karthuisers steeds rijker werd, schijnen zich bij de overige monnikenorden maar zelden broeders voorgedaan te hebben, die voor soortgelijken arbeid talent of geestdrift bezaten. Onder de dominikanen ontmoeten wij slechts een paar auteurs, wier pen over zedekundige en verwante stoffen schreef. De reeds vroeger vermelde Dirk van Delft[1], hertog Albrechts hofprediker te 's Gravenhage sedert 1399, stelde ten behoeve van zijn vorstelijken begunstiger eene „tafel van der kersten ghelove," waarin hij bespiegelingen en leeringen van allerlei aard dooreenmengde, zoodat men het niet ten onregte „een kerkelijk en maatschappelijk handboek" noemde, waarin niet alleen bescheid gegeven wordt aangaande de geloofsartikelen, de macarismen der bergrede van den Heer,

1) Zie boven, bl. 304.

enz. maar ook eene beschrijving van eene keizerskrooning, den staat van den huisman of huisvader, en veel wat men onder den titel des boeks geenszins verwachten zou [1]. Meer bepaald ten nutte zijner medekloosterlingen werd tegen het einde der vijftiende eeuw door Engelbert Messenmaker (Cultifex) van Nijmegen [2] de pen gevoerd. Behalve een tweetal opstellen van kerkregtelijken inhoud, die op onze oude persen gedrukt werden [3], liet hij een „spiegel der ware religie [4]" na, en twee tractaten „over het hooren van de biecht [5]" en „over de drie monniken-geloften [6],” waarvan ons alleen de titels bekend zijn.

Ook onder onze franciskanen doen zich weinige auteursnamen voor, die bij onze vaderen geliefd waren. Johannes Brugman schreef op „bede eener devote maagd” een leven van Jezus, dat minder om den inhoud dan om de soort van schriften, waartoe het behoort, merkwaardig is [7]. Zijn broeder-observant en tijdgenoot Hendrik van Herp, een noordbrabander van afkomst, wiens veelvuldige sermoenen wij later zullen gedenken, werd vereerd wegens zijn „spiegel van volkomenheid,” eene veelzins voortreffelijke beoëfeningsleer, waarin de weg der zaligheid op de wijze van Ruysbroeck is behandeld [8].

Bij de ridders van het duitsche huis te Utrecht troffen wij reeds vroeger Gerard van Vliederhoven aan [9], het éénige lid welligt van zijne orde, dat literarischen roem verwierf. Aan hem dankten onze vaderen het „cordiale,” een boek

1) Zie van Vloten, *Beknopte Gesch.* bl. 148, en vooral diens *Verzamel. van nederl. prozast.* bl. 107 vv. De *Tafel* van Dirk is in HS. 219 in de kon. bibl. te 's Gravenhage voorhanden. Is Dirk van Delft dezelfde, die vermeld wordt in de gedenkschriften van St. Aagte-klooster te Delft, en in het grafschrift van 1471, te 's Hage gevonden? Zie *Nieuw archief*, II, bl. 384; *Overijss. alman.* 1844, bl. 44.

2) Zie over hem Val. Andreas, p. 204; *Oudh. van Devent.* II, bl. 95; Guyot in Nijhoffs *Bijdr.* VII, bl. 37.

3) Zie Holtrop, *Catalogus*, p. 29, 196.

4) *Speculum veræ religionis.*

5) *De audientia confessionum.*

6) *De tribus votis.*

7) Men vindt het in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 287 vv.

8) Zie mijn a. w. I, bl. 27 v. 56 v.

9) Zie boven, bl. 147, 337.

in den trant van „de vier uitersten" van Dionysius den karthuiser, waarvan de inhoud en zeldzame populariteit bij onze voorgeslachten eerst onlangs behoorlijk in het licht werd gesteld[1].

---

§ 3.

Bijbelsche uitlegkunde en scholastieke godgeleerdheid.

Het tijdperk, waarin de letterkundige productiviteit onzer vaderen tot eene belangrijke bedrijvigheid op het gebied der geschiedenis en zedekunde ontwaakte, was alom bij de christenheid voor de uitlegkunde des bijbels uitermate ongunstig. Die zich in andere landen, waar het wetenschappelijke leven tot de hoogste ontwikkeling gekomen was, aan dit vak toewijdden, deden het met kleine krachten. De kennis der beide grondtalen ontbrak hun doorgaans geheel of was zeer onvolkomen; hunne methode werd door liefde voor allegorie en mystischen zin op het dwaalspoor geleid, en de traditionele opvatting, waar het heerschende autoriteitsgeloof voor geen haarbreedte van durfde afwijken, verduisterde den blik, waar hij soms gereed was door te dringen in den waren inhoud van het schriftwoord. Zoo stond het met de zaak in de scholen te Parijs, Keulen en elders; hoe kon het bij ons anders zijn? Al wat wij tot heden van den exegetischen arbeid onzer voorgeslachten weten — het is weinig; niet velen schijnen er zich aan gewaagd te hebben, en van hetgeen zij leverden is verreweg het meeste òf verloren òf onuitgegeven — leert ons, dat zij den vreemdelingen niet vooruit maar, in vergelijking met een Nikolaas van Lyra en enkele anderen, zelfs achterlijk waren.

Van de proeven van bijbelsche uitlegkunde, die vóór de vijftiende eeuw door onze klerken en monniken gegeven werden, zijn niet veel meer dan weinig beteekenende be-

---

1) Door mijn voormaligen leerling C. M. Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866.

rigten tot ons gekomen. Jarieus, de bekende abt van Hallum[1], die in 1240 stierf, zal eene allegorische interpretatie van „het hooglied" nagelaten hebben, die men in de zestiende eeuw roemde, maar reeds lang verloren en derhalve niet gelezen had[2]. Meer dan honderd jaren later schreef Geert Groote een „concordans van de vier evangelisten over het lijden des Heeren," waarschijnlijk eene eenvoudige synopsis, gelijk er in HSS. van de vijftiende eeuw vele voorkomen[3], en de vroeger vermelde vertaling van de boetepsalmen, waaraan hij eenige glossen voor ongeleerden toevoegde[4]. Ongeveer ter zelfder tijde stelde de ons reeds bekende Hendrik van Coesfeld een mystischen commentaar op „exodus" en eene verklaring van den brief aan de Romeinen[5]. Iets vroeger gaf Petrus Herenthals, een premonstreiter van de abdij Floreff, ten gevalle van bisschop Jan van Arkel eene uitlegging van de psalmen uit, die op de oudste persen gedrukt is. De schrijver deed, wat de beroemdste theologen der middeneeuwen plagten te doen. Met het oog op het voorbeeld, door Thomas Aquinas in zijn commentaar op de vier evangeliën gegeven, schreef hij eene „catena patrum," waarvoor Hiëronymus, Augustinus, Cassiodorus en latere exegeten de stoffen hadden geleverd[6].

Na het midden der vijftiende eeuw groeide het getal onzer bijbelverklaarders slechts spaarzaam aan. Johannes van Riet (Ab arundine), een karmelieter en wijbisschop van David van Bourgondië, die door Trithemius als een welsprekend prediker en geleerd theoloog geprezen wordt[7],

1) Zie boven, bl. 240.
2) Zie Sibr. Leo, Matth. *Anal.* V, 251.
3) Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 355, geeft den titel op (*Concordia evangelist. de passione*) en zegt, dat het werk in HS. voormaals te Deventer voorhanden was.
4) Zie boven, bl. 361.
5) Zie Val. Andreas, l. l. p. 347.
6) Zie boven, II, 1, bl. 148 n. 7. Niet alleen te Utrecht bezat men het werk, maar ook te Gouda in het St. Margriete-klooster. Het HS. aldaar was in 1454 door zeven nonnen geschreven. Zie Walvis, *Beschr. van der Goude* II, bl. 172.
7) Trithemius, ed. l. p. 216; vgl. Lat. *Bat. s.* I, p. 229.

commentariëerde „het boek der wijsheid" en den brief aan de Romeinen, en eenige jaren daarna schonk de bekende grammaticus Herman van der Beke (Torrentinus) onzen landgenooten zijne „scolia" op de evangeliepericopen [1]. Intusschen had de volijverige Dionysius de karthuiser reeds belangrijker werk volbragt. Hij leverde niet minder dan eene volledige bijbelverklaring in den trant van Nikolaas van Lyra, waarbij hij acht gaf op den viervoudigen zin der schrift, dien men destijds plagt te onderscheiden, den historischen, den allegorischen, den ethischen en den anagogischen [2]. Aan bewijzen van 's mans zeldzame geleerdheid en gemoedelijken ernst ontbreekt het ook dezen arbeid niet, maar evenmin aan teekenen van filologische onkunde en slaafsche afhankelijkheid van de hiëronymiaansche overzetting. Aan zuivering van den tekst dier overzetting, hoewel door Gerard Zerbolt van Zutphen in het laatst der veertiende eeuw begeerd en door de mannen van Windesheim beproefd [3], werd eerst omstreeks den aanvang der zestiende door den dominikaner Magdalius Jacobus van Gouda in het openbaar de hand gelegd [4].

Was de algemeene toestand der bijbelsche uitlegkunde een zeer ongunstige, toen onze meest ontwikkelde monniken en klerken hunne krachten meer dan vroeger aan literarische ondernemingen wijdden, ook de staat der eigenlijke godgeleerdheid mogt destijds geenszins een bloeijende heeten. De scholastiek was sedert den aanvang der veertiende eeuw haar derde tijdvak ingetreden, dat men de periode van haar verval pleegt te noemen, waarin de strijd tusschen realisme en nominalisme de aandacht der theologen bijna uitsluitend op een veld van afgetrokken be-

1) Val. Andreas, l. l. p. 384; vgl. Delprat, *De broedersch. van G. Groote*, bl. 141.

2) De gedrukte commentaren van Dionysius zijn voorhanden in de bibliotheken van Utrecht en Amsterdam. Over den viervoudigen zin der schrift handelt hij ook in zijne straks te vermelden *Summa fidei orthodoxæ*.

3) Zie Ger. Zerbolt bij Revius, *Dav. illustr.* p 53; vgl. boven, bl. 312.

4) Zie over Magdalius en zijn in 1508 gedrukt *Correctorium bibl. V. et N. T.*, Richard Simon, *Hist. crit.* II, c. 9; vgl. Fabricius, *Bibl. med. lat.* V, p. 7, en De Jonghe, *Desol. Bat. domin.* p. 66,

grippen leidde, waar zij weinig meer dan onvruchtbare spitsvindigheden inoogstten. Die het vak bearbeidden waren nog steeds menigvuldig, maar oorspronkelijke denkers, krachtig genoeg om aan de behandeling van de hoofddeelen der dogmatiek eenig nieuw leven bij te zetten, waren zeldzaam [1]. Wat de oude kerk aan de middeneeuwsche op dogmatiesch gebied ten erfenisse gelaten had, was door de groote scholastieken, vooral door Petrus Lombardus en Thomas Aquinas, geformuleerd, gesystematizeerd en op hunne wijze bewezen; de lateren vergenoegden zich veelal met het verkregene te reproduceren. Wanneer men nu bedenkt, dat ons vaderland in de veertiende en vijftiende eeuw geene enkele school bezat, waar de hoogere wetenschap in den vollen zin van het woord beoefend werd, en men herinnert zich daarbij, dat onze landgenooten, die de universiteiten van Europa bezochten, zich maar zelden tot theologen van professie vormden, daar zij op nederlandschen bodem als zoodanig naauwelijks eene wenschelijke toekomst voor hun leven konden verwachten [2], zoo laat het zich begrijpen, dat auteuren, die scholastieke schriften nalieten, onder onze vaderen niet menigvuldig zijn geweest, en dat zij, die het deden, zich te weinig door hunnen arbeid onderscheidden, om er blijvenden roem door te verwerven.

Tot de geleerden, die sinds de dagen van Johannes Scotus Erigena tot die van Anselmus van Canterbury door wijsgeerigen en theologischen arbeid den weg baanden voor de scholastieken der eerste periode [3], behoorde onze bisschop Adelbold. Opgevoed in de school van den voortreffelijken Notker van Luik en later bevriend met Gerbert (Sylvester II), Berno van Reichenau en andere mannen van meer of min filosofische ontwikkeling, werd hij een be-

---

1) Zie Baur, *Lehrb. der dogmengesch.* Tub. 1858, s. 229 f., en *Vorles. ueber die chr. dogmengesch.* Leipz. 1866, II, s. 219.

2) Zie boven, bl. 304 v.

3) Zie over de voorloopers der scholastieken, Gerbert enz., behalve vele anderen, vooral Hauréau, *De la philosophie scol.*, Par. 1850, I, p. 154 ss., en Kaulich, *Gesch. der schol. phil.* Prag 1863, I, s. 37 ff.

oefenaar der exacte en verwante wetenschappen, wiens naam wegens veelsoortige schriften, een opstel „over de dikte der sfeer," een boekske over de theorie der muzijk, en andere die vermoedelijk verloren zijn, een goeden klank bij de schrijvers over de geschiedenis der literatuur verkreeg [1]. Als theoloog-wijsgeer van meer dan gewone scherpzinnigheid en rijke wetenschap werd hij in onze dagen beter dan vroeger bekend, nadat zijn „commentaar over een metrum van Boëthius" uit een HS van de elfde eeuw in het licht werd gegeven [2]. Die commentaar leert ons, dat Adelbold deelde in de vooroordeelen, welke zijne beschaafdste tijdgenooten, zoo zij kerkelijk-vroom waren, tegen de filosofie der ouden koesterden, maar desniettegenstaande blijkt uit hetzelfde stuk, dat de schrijver den Timæus van Plato kende — waarschijnlijk uit de vertaling van Chalcidius — en zich gaarne bezig hield met vraagstukken, die door de oude wijsgeeren belangrijk geacht werden, het godsbegrip, de betrekking van tijd en eeuwigheid, de schepping en zamenstelling der wereld, de wording, eigenschappen en bestemming van 's menschen ziel, de weg tot het hoogste goed (summum bonum) of 's menschen zaligheid, enz.

Hoezeer het ons vaderland gedurende de twaalfde en dertiende eeuw, gelijk wij vroeger gezien hebben, geenszins ontbrak aan mannen, wier liefde voor de wetenschappen hen naar Parijs, Oxford en elders dreef, toen de corypheën der scholastieke godgeleerdheid aldaar hunne lessen gaven, bestaat er geen grond voor de veronderstelling, dat de wijsheid van een Petrus Lombardus, Thomas Aquinas en vele anderen op hunne vorming belangrijken invloed zal geoefend hebben. Van al onze auteuren toch uit die eeuwen is, voor zoover wij weten, Emo van Wittewierum de éénige, die zich aan filosofiesch-theologische bespiegelingen waagde en bewijzen gaf, dat hetgeen hij in Frankrijk en Engeland in de gehoorzalen der godgeleerden ont-

---

1) Zie over Adelbold als man van letteren, zijne schriften enz. mijne verhand. in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 163 vv.

2) Ik plaatste het *Opusculum Adalbaldi super illud Boecii: o qui perpetua*, in de aangewezen verhandel. bl. 198 vv.

vangen had, niet geheel onvruchtbaar voor hem was. Hij schreef, gelijk wij reeds vermeld hebben[1], onder anderen een tractaat „over de ziel," waarvan wij vermoedelijk in zijne kronijk[2] het concept of welligt een uittreksel ontmoeten. Dáár althans vindt men eene breede uitweiding van psychologischen inhoud, waarin stellingen worden uitgesproken, die, met andere van meer zuiver dogmatischen aard vermengd, leeren, dat de scholastieke godgeleerdheid van dien tijd den auteur niet vreemd was.

Daar zich onder onze klerken en monniken van de vijftiende eeuw nu en dan mannen voordeden, die òf uit liefde voor de wetenschap òf om andere redenen naar de waardigheid van doctor der theologie stonden, en die waardigheid volgens de bij de universiteiten heerschende wetten niet verkregen kon worden, tenzij de kandidaten eenigen tijd openbare voorlezingen over de „sententiën" hadden gehouden, ontstonden er langs dien weg ook schriften van scholastieken inhoud, die, later door de stellers of anderen naar het vaderland gevoerd, misschien door belangstellenden gecopiëerd en als gewone boekwerken verspreid werden. Van dien aard waren vermoedelijk de commentaren over de „sententiën," die door Johannes van Kampen[3], Hendrik van Gorcum[4] en Hendrik van Gouda[5] in de eerste helft der vijftiende eeuw werden nagelaten, en later door Petrus Valkendaal van Zijl van Utrecht[6], Gozewijn Haeks[7], wijbisschop van David van Bourgondië, en Petrus Faber van Nijmegen[8], allen monastieke mannen, die te Parijs, Rostock en elders den rang van doctoren in de godgeleerdheid hadden verworven, maar wier

1) Zie boven, bl. 358 n. 2.
2) In Matthæi *Anal.* II, p. 101 ss.
3) Zie over J. van Kampen, Valerius Andr. p. 475.
4) Zie over H. van Gorcum, die te Keulen behalve zijne *Conclusiones in libros sentent.* vele filosofische, polemische en andere werken schreef, Val. Andr. p. 353. Vele zijner stukken vindt men in HS. in de bourg. bibl. te Brussel, in de universiteitsbibl. te Utrecht, en elders.
5) Zie over H. van Gouda, Val. Andr. p. 352.
6) Zie over P. Valkendaal, Val. Andr. p. 765.
7) Zie over G. Haeks, Val. Andr. p. 297.
8) Zie over P. Faber, De Jonghe, *Desol. Bat. domin.* p. 132 s.

werken tot heden in HSS. of zelden voorkomende boeken verscholen liggen. Dit laatste geldt, helaas, ook van vele wijsgeerige en theologische tractaten, die aan de wonderbare vruchtbaarheid der pen van Dionysius den karthuiser hun ontstaan te danken hadden, zijn opstel „over de kennis der algemeene begrippen," en dergelijke, wier titels door Foppens [1] en anderen vermeld worden. Toch bezitten wij zijne beide handboeken (compendia) over de filosofie en theologie, waardoor hij zijne tijdgenooten met den hoofdinhoud der kerkelijke dogmatiek bekend maakte [2], en daarenboven het grootste deel van zijn „kort begrip des regtzinnigen geloofs" [3], een merkwaardig werk, dat door den auteur bestemd werd voor meer ontwikkelde lezers, die naar de behoefte hunner dagen hun gelooven en weten in onderlinge overeenstemming wenschten te brengen. Ofschoon dit „kort begrip" naar aanleg en inhoud niet anders is dan eene beknopte reproductie van de beroemde „summa" van Thomas Aquinas [4], wien Dionysius op den voet volgde, mag men echter vaststellen, dat deze arbeid voor tal van klerken en monniken eene wezenlijke weldaad is geweest, daar zij hierdoor in staat gesteld werden kennis te maken met het edelste, wat de scholastieke theologie in haren bloeitijd geleverd had, en zulks op eene wijze, waarvan de geschiktheid voor mannen, die meerendeels wel geen universiteitsonderwijs genoten hadden, niet betwijfeld kan worden. Dionysius toch

1) Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 243.

2) Men vindt ze in de *Opera minora*, ed. l. l, p. 1 ss.

3) *Dionysii carth. summæ fidei orthodoxæ libri duo* werden uitgeg. door Loërius a Stratis, Par. 1548. De uitgever had zijne redenen om voorshands alleen de twee eerste boeken in het licht te zenden. Of het derde ooit verschenen is, weet ik niet. Het eerste handelt over de theologie, het tweede over de anthropologie; het derde is, naar het voorbeeld van Thomas Aquinas, ongetwijfeld aan de soteriologie en eschatologie gewijd. Eén exemplaar der parijssche editie berust in de bibl. der stad Amsterdam, een matig boekdeel in klein oct. Foppens vermeldt twee uitgaven, die niet onder mijn bereik waren. Zie l. l. p. 242.

4) Zie over de *Summa totius theologiæ* van Thomas, Baur, *Die christl. kirche des mittelalt.* s. 313 ff. De schoone uitg. van Plantijn, Antv. 1569, die thans voor mij ligt, bestaat uit drie stevige, met kleine letter gedrukte banden in groot kwarto.

wist het werk van Thomas eene nieuwe gestalte te geven door het van zijn strakken vorm te ontdoen. Uit de vele vragen, antwoorden en besluiten, waarin Thomas zijne leeringen neêrlegde, trok hij eene reeks van min of meer uitvoerige aforismen, waarin de kern van het onderwijs des grooten godgeleerden doorgaans volledig en met even veel naauwkeurigheid als klaarheid weêrgegeven werd. Waar Thomas zijne fijne gedachten duidelijk genoeg uitgesproken had, om door iederen niet geheel onkundige ligt verstaan te worden, nam Dionysius zijne uitdrukkingen vaak woordelijk over, maar niet zelden wist hij òf door een enkel woord met een ander te verwisselen, òf door omzetting en toevoegsels of bekortingen, wat minder helder was, volkomen helder te maken. Behoorde onze karthuiser naar zijne gansche rigting tot de mystieken zijner eeuw, ook aan hem, evenzeer als aan Bonaventura en enkele anderen van vroeger en later dagen, blijkt het, dat het mysticisme een krachtigen geest geenszins verhinderen kon, in de diepten der scholastieke speculatiën door te dringen en zich daarin zelfs met groote gemakkelijkheid en welbehagen te bewegen.

Terwijl Dionysius de karthuiser en vermoedelijk onze overige landgenooten, die de scholastieke theologie beoefenden, zich over het geheel met de overgeleverde kerkleer en godgeleerdheid bevredigd gevoelden, waren er anderen, welligt meer dan wij weten, die, als kweekelingen der theologische scholen van Parijs, Keulen enz., in hetgeen zij dáár geleerd hadden geen voldoening voor de eischen van hun verstand en hart vonden, en zich daarom van de „sententiën" tot het bijbelboek, van Thomas Aquinas tot Christus en zijne apostelen wendden. Tot die mannen der zoogenaamde bijbelsche rigting behoorden in ons vaderland Johannes van Goch en Wessel Gansfort. Eerstgenoemde, omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw geboren in het nabij Kleef gelegen en destijds onder Gelder ressorterende stadje Goch, was welligt een leerling der broeders van het gemeene leven en voor een tijd bij de fraters te Harderwijk woonachtig, voor-

of nadat hij te Praag zich op de hoogere studiën had toegelegd. Sedert het midden der vijftiende eeuw aan het hoofd van een regularissen-convent te Mechelen geplaatst, stierf hij in 1475, den naam nalatende van een geleerd en vroom man geweest te zijn, op wien alleen de hoogkerkelijken met de achterdocht der orthodoxie terugzagen. Van zijne tractaten „over den zamenhang van het thomisme met het pelagianisme," „over de waardigheid der heilige schrift," „over de vrijheid der christelijke godsdienst," „over vier dwalingen aangaande de evangeliewet," „over de schriften der scholastieken" enz., zijn slechts de drie laatstgenoemde door de zorg van mannen, die voor des auteurs overtuigingen in de vijftiende en twee volgende eeuwen belangstelling koesterden, bewaard gebleven. Men roemt ze tot in onze dagen om dezelfde redenen, waarom de vaderen van het concilie van Trente ze veroordeelden [1], namelijk wegens den edelen vrijheidszin, waarmede zij protest uitbrengen tegen den wettischen geest der middeneeuwsche kerk, tegen haar pelagianisme en hare meer met het jodendom dan christendom strokende hiërarchie [2].

Met Johannes van Goch bevriend, was Wessel Gansfort in zijne theologische rigting diens geestverwant, zoodat men ook hem wegens zijne godgeleerde verhandelingen onder de mannen heeft te rangschikken, door wier arbeid de groote kerkhervorming der zestiende eeuw werd voorbereid. Behalve zijne vroeger vermelde ascetische werken [3] en een paar stukken van geneeskundigen inhoud, liet hij een strijdschrift ten voordeele van het nominalisme na en eenige dogmatische en exegetische opstellen, die verloren zijn. Zijne tractaten „over de oorzaken der menschwording en de grootheid van het lijden des Heeren," „over het sacrament der eucharistie," en enkele scriptiën,

1) De schriften van Joh. van Goch werden in de eerste klasse der verboden boeken geplaatst. Zie *Index libr. prohib.*, Antv. 1570, p. 34.

2) Zie over Joh. van Goch en zijne schriften Delprat, *De broederschap des gem. levens*, bl. 114, 146, 279, en vooral Ullmann, a.a.o. I, s. 19 ff.

3) Zie boven, bl. 376.

waarin over de voorzienigheid, den aflaat, het vagevuur enz. gehandeld wordt, zijn een treffend bewijs van des schrijvers rijke theologische kennis, zijn onbevangen nadenken en zijn evangelischen zin, die hem van de scholen der destijds heerschende godgeleerdheid genoegzaam geëmancipeerd hadden, om in volle overtuiging haren aanstaanden ondergang aan te kondigen[1].

---

§ 4.

Predikkunde en liturgiek.

Aan de theorie der kanselwelsprekendheid, waaraan sedert de twaalfde eeuw enkele schrijvers in België, Frankrijk en elders hunne krachten beproefden, schijnt vóór de laatste helft der veertiende eeuw geen onzer auteuren ernstig gedacht te hebben. Eerst in de dagen van Geert Groote, toen het voorbeeld, door dezen leeraar gegeven, vele zijner geestverwanten en discipelen in ijver voor de evangelie-prediking deed ontbranden, begon men behoefte te gevoelen aan eenig wetenschappelijk onderwijs, waardoor men zich voor dit gewigtig werk vormen kon, en nu deed zich minstens één man voor, die eene poging waagde, om in deze behoefte te voorzien. Hendrik van Kalkar, de ons reeds bekende vriend van meester Geert, schreef niet alleen het vroeger vermelde boek over de rhetorica[2], maar ook een opstel „de modo faciendi collationes more carthusiano”[3], een werk waarvan wij vermoeden mogen, dat het, hoewel vooral ten gebruike van des auteurs ordebroeders opgesteld, ook anderen, inzonderheid den fraters te Deventer en elders, die zijne geestverwanten en wegens hunne eenvoudige volkspredikatiën of collatiën beroemd waren, eenige diensten zal bewezen hebben. Ongeveer eene eeuw na Hendrik van Kalkar leefde eerst te Vlissingen, daarna te Utrecht, de reeds meermalen genoemde Gozewijn Haeks,

1) Zie over Wessels theologische schriften Ullmann, a. a. o. II, s. 667 ff.
2) Zie boven, bl. 265 v.
3) Vermeld door Valerius Andr. l. l. p. 356.

wijbisschop van David van Bourgondië. Ook deze schreef een homiletiesch tractaat, waarvan de titel „de modo prædicandi" [1] ons dien van een zeer beknopt opstel herinnert, dat voorkomt in twee HSS., welke omstreeks den tijd, waarin Haeks te Utrecht gevestigd was — hij overleed er in 1475 — te dier stede geschreven en gebruikt werden [2]. Zoo genoemde prelaat werkelijk de auteur dezer scriptie geweest is, hebben wij geene reden om hem wegens zijne inzigten in het wezen der kunst te bewonderen. De proloog van het boekske, die den aanstaanden prediker ijverige lectuur der heilige schriften, meditatie en gebed aanbeveelt, is niet geheel onbelangrijk, maar wat het over het stellen van het thema der preek, over verklaring, verdeeling enz. inhoudt, is in spijt van de voorbeelden, die bijgebragt worden, duister, onvruchtbaar en naauwelijks te vergelijken met hetgeen lang te voren en daarna in den vreemde door Alanus van Rijssel, Guibert van Novigentum en vooral door Johannes Ulricus Surgant en Hiëronymus Dungerschym werd geleverd [3]. Of de schriften van genoemde auteurs of sommige hunner ook binnen onze grenzen lezers gevonden hebben, weten wij niet, maar het laat zich vermoeden; zeker echter is het, dat in het midden der vijftiende eeuw door de regulieren te Utrecht gebruik gemaakt werd van het „tractatulus introductorius de modo prædicandi", dat den naam van den ons overigens onbekenden Engelschman Johannes de Guidernia aan het hoofd draagt, een werkje van kleinen omvang, waarin gehandeld wordt over het inleiden van het thema der preek, de verdeeling en uitwerking (de thematis introductione, de eius divisione et prosecutione) [4].

1) Vermeld door Valerius Andr. p. 297.

2) Men vindt die HSS. thans in de universiteitsbibl. te Utrecht, *Med. ævi script. eccl.* N. 102 en 170.

3) Zie over deze en andere auteurs over de theorie der kanselwelsprekendheid Lentz, *Gesch. der homiletik*, I, s. 232 ff. en vooral Wiarda, *Huibert Duifhuis*, bl. 167 vv.

4) Ik vond dit stuk, met uiterst kleine letter en ontelbare abbreviatiën geschreven, in *Med. ævi script. eccl.* N. 359 der universiteitsbibl. te Utrecht. Aan het slot staat: „explicit tractatulus introductorius et brevis de modo prædicandi, editus a fratre Iohanne de Guidernia de provincia Angliæ."

Door de geschiedvorschers onzer dagen, die over den staat der homiletiek gedurende de laatste middeneeuwen eenig licht deden opgaan, is bij herhaling gewezen op de hulpmiddelen, waarvan de predikers dier tijden zich bedienden of bedienen konden, wanneer zij, bij de voorbereiding tot hunne taak, door de bewustheid hunner verstandelijke en zedelijke armoede zich genoopt voelden, steun van buiten te zoeken. Of er onder onze landgenooten zich voorgedaan hebben, door wier ijver deze hulpmiddelen vermeerderd werden, is ons niet gebleken, maar wèl dat ook onze predikende monniken en cureiten er ijverig gebruik van maakten. De „sermones parati", [1] de „sermones Sensati", [2] de „sermones prædicabiles" [3] van Michaël van Hongarije en vele anderen, de beruchte „sermones dormi secure", [4] bundels preken en preekschetsen, die men maar te vertalen en uit te werken had,

1) Van de *Sermones parati* verschenen vóór 1500 te Keulen, Leuven en eld. ten minste zeventien uitgaven. Zie Geffcken, *Bildercatechismus des funfzehnten jahrh.* Hamb. 1855, s. 13.

2) De *Sermones Sensati* werden in 1482 te Gouda gedrukt. Zie Holtrop, *Catalogus*, p. 157. De titel van den preekbundel, die door de fraters te Gouda gebruikt werd (zie boven, bl. 311), is ontleend aan *Ecclesiastic.* VI: 35: »si videris sensatum, evigila ad illum." Zie Fabricius, *Bibl. med. Latinit.* VI, p. 445.

3) De *Sermones prædicabiles* van Michael de Hungaria verschenen tusschen 1481 en 1491 te Leuven, Leiden en Deventer ten minste zes malen (zie Holtrop, *Catalogus*, p. 291; van de deventersche uitg. van 1491 bezit ik een exempl.). Het bundeltje bevat »sermones tredecim universales." In den proloog heet het van den auteur: »proposuit pro informatione prædicatorum, libros non habentium, in copia certas materias compilare, quae possent frequentius in epistolis et evangeliis reperiri. Et quia non est dominica vel festivitas in anno, quin in evangelio vel epistola aliqua dictionum, in versibus prædictis contentarum, reperiatur [aan den proloog gaan dertien woorden vooraf, die aan de gezamenlijke pericopen voor het kerkjaar zijn ontleend: »sequitur, humiliat, dominus, filius, voca, servit, stans, moritur, diligit, venit, ambula, surge, resurge"], ideo has tredecim dictiones præmisit tanquam themata vel fundamenta operis subsequentis." De ongelukkige prediker, die zich door dit boekske moest redden, had hier derhalve schetsen voor dertien preken, die hij aan alle pericopen of kerkteksten verbinden kon. Hij vond een exordium gereed, eene verdeeling met de noodige onderdeelen, en overvloed van aanhalingen uit den bijbel, de kerkvaders, Aristoteles enz.

4) De *Sermones dormi secure* werden in de laatste helft der vijftiende eeuw te Leuven, Keulen en eld. minstens dertigmalen gedrukt. Zie Geffcken, a. a. o.; Wiarda, a. w. bl. 56.

wenschte men zijn dommeligen geest tegen de plaag van slapelooze nachten vóór de naderende zon- en feestdagen te behoeden, waren ook in ons vaderland maar al te zeer bekend. En daarbij bleef het niet! Ook de „gesta Romanorum", [1] „parabolae moralizatæ" van allerlei aard [2], het „liber de exemplis et similitudinibus" van magister Helwicus Teutonicus of Johannes Gorus de St. Germano [3] waren in aller handen, verzamelingen van anecdoten en verhalen, aan de geschiedenis en het dagelijksch leven ontleend, gelijkenissen en voorbeelden, uit de dieren- en plantenwereld, het rijk der mineralen enz. vergaderd, waaraan men vaak op de zonderlingste wijze zedelijke lessen had verbonden, opdat zij den prediker stof zouden leveren, om zijne hoorders te stichten of althans bezig te houden! Toch hadden onze vaderen behalve deze armzalige hulpmiddelen ook betere, waardoor zij zich òf tot goede homileten konden vormen òf ten minste bruikbare materie voor hunne sermoenen verwerven, de leerredenen van Augustinus, Bernardus en andere beroemde kerkredenaars van den ouden dag, en daarenboven de steeds in getale toenemende preekbundels hunner land- en tijdgenooten.

1) Zie over de *Gesta Romanorum* Schelhorn, *Amoenit. hist. eccl.* I, p. 796 ss. en vooral Grässe, die ze te Dresden in 1842 op nieuw uitgaf. Dat dit wonderlijk anecdoten-boek met moralizatiën in den vorm van toespraken bij onze vaderen in hooge eer stond, valt niet te betwijfelen. De fraters te Deventer trokken er partij van voor het dagelijksch leven (zie bij Dumbar, *Anal.* I, p. 195), en te Utrecht, Gouda, Hasselt en Leuven werd het sedert 1473 gedrukt. Te Delft en Zwol verscheen in 1483 en 1484 eene vertaling (zie Holtrop, *Catalogus*, p. 279).

2) Zie Wiarda, a. w. bl. 57, die te regt tot een opzettelijk onderzoek aangaande de rijke parabel-literatuur opwekt. In de utrechtsche universiteitsbibl. vindt men voor deze studie vele stoffen in de verzameling der HSS. (zie b. v. *Medii ævi script. eccles.* N. 57, 225, 259, 370, 387) en ook in de stadsbibl. te Arnhem (zie P. Nijhoff, *Catalogus*, bl. 242, in de beschrijving van den codex van Mariënborn).

3) Over Helwicus of Joh. Gorus, die in 1323 overleed, zie men Fabricius, l. l. IV, p. 224. Zijn boek *De exemplis* werd omstr. 1477 te Deventer gedrukt. In 1726 ontdekte men, verborgen achter het gewelf van het koor der Groote-kerk te Zierikzee, een exempl. van het vreemdsoortig werk. Het heet »opus perutile et validum prædicatoribus, de quacunque materia dicturis" en handelt »de elementis, metallis, lapidibus, plantis," enz. De schrijver bespreekt de eigenschappen dier voorwerpen en moralizeert er over. Zie De Kanter, *Chron. van Zieriks.* 2e uitg. bl. 49 vv.

Van den homiletischen arbeid onzer klerken en monniken vóór de laatste helft der veertiende eeuw is, voor zoover wij weten, niets bewaard, en ook van de meer of min beroemde predikers, die sedert de opkomst der moderne devotie in parochie-kerken, kloosters en fraterhuizen zich lieten hooren — Thomas a Kempis en anderen hebben ons veler namen overgeleverd[1] — is betrekkelijk weinig tot ons gekomen. Of de sermoenen en collatiën van Gerard Zerbolt[2] en Rudolf Dier[3], die men te Deventer voormaals bezat, hier of daar nog in HSS. te vinden zijn, is ons onbekend; die van Geert Groote schijnen, met uitzondering van enkele, verloren te wezen[4]. Slechts van Geerts beminden leerling, Johannes Brinckerinck, bezitten wij een achttal collatiën, die de voortreffelijke man tusschen de jaren 1393 en 1419 als rector en biechtvader in Meester-geertshuis te Deventer en in het klooster te Diepenveen gehouden heeft. Zij werden door zuster Elizabeth van Delft en andere vrouwen van genoemde gestichten uit des predikers mond opgevangen en tijdens en na de voordragt fragmentariesch opgeteekend, en vervolgens door Rudolf Dier aan zekere redactie onderworpen, zoodat wij ze wel niet geheel in haren oorspronkelijken vorm aantreffen. Ofschoon dit laatste ons leed doet, meenen wij echter, dat er geen reden is, om er ons zeer over te beklagen. Ook Brinckerinck was een „collatie-broeder", dat wil zeggen, dat hij niet, gelijk anderen van zijn tijd, kunstmatig aangelegde sermoenen plagt te houden, maar vrije toespraken, waarin de rede geene streng bepaalde themata behandelde en ook niet in vele deelen en onderdeelen gesplitst werd,

---

1) Wij komen hierop terug bij de behandeling der preek als deel der acten van de openbare eeredienst.

2) Trithemius, ed. l. p. 158, vermeldt van hem »sermones varios." Zie boven, bl. 364 n. 2.

3) Zie mijne aanteek. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 107.

4) Foppens, l. l. I, p. 355, vermeldt een *Sermo de nativitate Christi*, en een *Sermo in die palmarum*. Laatstgenoemd stuk is onder N. 1218 voorhanden in de bourg. bibl. te Brussel. Het vroeger besproken *Sermo de focariis* is door omwerking een geleerd tractaat geworden.

maar eene reeks van gedachten en vermaningen voordroeg, die vaak slechts als door een dunnen draad aaneengeschakeld waren. Wanneer wij dit in aanmerking nemen, erkennen wij gaarne, dat ook deze gecompileerde stukken ons eene trouwe voorstelling van Brinckerincks preekwijze kunnen geven. Zij zijn ongekunstelde voortbrengselen van vrije improvisatie, wier voortreffelijkheid niet gelegen is in de eenheid maar in de veelheid der echt-christelijke lessen, welke zij bevatten, en vooral in den rijkdom van kernspreuken, waarover Brinckerinck, gelijk zijne geestverwanten, Thomas a Kempis, Frederik van Heilo enz., met bewonderenswaardig talent wist te beschikken [1].

Van de regulieren der windesheimer-vergadering, waaronder zich ongetwijfeld vele ijverige predikers voordeden, schijnen maar weinige homiletische pennevruchten in omloop gekomen te zijn. Te Haarlem bezat men in het midden der vijftiende eeuw een bundel sermoenen van Frederik van Heilo over de schriftpericopen en heiligen van het gansche kerkjaar (de tempore et de sanctis), die door de tijdgenooten voor „zeer nuttig" gehouden werden [2]. Van Johannes van Schoonhoven zijn eenige predikatiën te onzer kennisse gekomen, waarvan twee inzonderheid aandacht verdienen, zoowel wegens de gelegenheid, waarvoor zij opgesteld werden, als wegens haren vorm en inhoud. Zij zijn kapittel-preken, die door Johannes in twee algemeene kapittel-vergaderingen, op last van „den voorzittenden prior" der congregatie van Windesheim, tot stichting der uit al hare kloosters zaâm-

---

1) Brinckerincks collatiën heb ik uitgeg. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 111 vv. Behalve de twee HSS., voor deze uitgave door mij gebruikt, leerde ik onlangs een derde kennen, dat vroeger aan St. Cæcilias-convent te Hoorn toebehoorde en thans in bezit is van Dr. C. M. Vos, predikant te Heenvliet. De afschrijver, wiens copie niet volledig tot ons kwam — het HS. mist de laatste bladen — heeft de acht collatiën allen voor zich gehad, maar »vergaderde" slechts wat hem het meest gewigtig in de stukken scheen te zijn, en voegde aan het geheel een proloog toe, waarin de lof van Brinckerinck wordt groot gemaakt.

2) Zie Pool, *Frederik van Heilo*, bl. 9.

gekomen afgevaardigden gehouden werden, en kunnen vergeleken worden met de kerkredenen van onzen tijd, welke men ter opening van synoden uitspreekt. Daar de windesheimer-regulieren de welsprekendheid en geleerdheid van hunnen medebroeder uit het klooster Groenedaal te regt bewonderden, droegen zij het niet zelden aan hem op, in hunne plegtstatige bijeenkomsten, die jaarlijks in het moeder-convent bij Zwol plaats hadden, het woord te voeren [1]. De beide stukken leeren ons, dat hun auteur de homiletische vormen van zijn tijd volkomen magtig was — zij zijn geheel kunstmatig aangelegd en daardoor zeer verschillend van de collatiën der fraters — en dat het hem geenszins ontbrak aan dien reformatorischen zin, waardoor zich de ernstigste leden zijner orde gewoonlijk onderscheidden [2].

Veel eenvoudiger dan de kapittelpreken van Johannes van Schoonhoven en geheel in den trant van den homiletischen arbeid van Johannes Brinckerinck zijn de sermoenen, die Thomas a Kempis naliet. Zij kwamen tot ons in drie bundels, die gezamenlijk vijf en zeventig meerendeels zeer beknopte preken bevatten. De dertig eerste [3] werden door Thomas ten behoeve van de klooster-novicen gehouden en handelen over de eigenschappen van goede religieusen, ootmoed, waakzaamheid, stilzwijgen, gehoorzaamheid enz. De negen volgende [4], die welligt allen voor gemengde vergaderingen van mannen en vrouwen in de kloosterkerk uitgesproken werden, loopen

1) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 175.

2) De *Collationes valde notabiles per dominum Iohannem de Schoenhovia in capitulo regularium de Wyndesem* komen voor in den vroeger (bl. 368 n. 2) vermelden codex der bibl. van de kon. akad. te Amsterdam, die ook eene korte collatie (in den gewonen vrijeren vorm) van den prediker bevat, welk stuk almede gelezen wordt in HS. N. 15129 der bourg. bibl. te Brussel. Drie vertaalde sermoenen van Johannes, die hij te Windesheim ter kapittelvergadering in het latijn hield, zijn bewaard in een HS. der boekerij van de maatsch. van letterk. te Leiden (zie *Catal.* I, bl. 38). Van Vloten gaf er een stuk van uit in zijne *Verzam. van prozast.* bl. 49.

3) *Sermones ad novitios.* Zie de aangeh. uitg. van Sommalius, p. 5 ss.

4) *Sermones ad fratres*, p. 145 ss.

over soortgelijke onderwerpen, zelfverloochening, overgave des gemoeds aan God enz. De laatste zes en dertig [1] bespreken gebeurtenissen uit het leven van Jezus, van de geboorte tot de uitstorting des h. geestes. De toon, die in deze stukken heerscht, is meestal kalm, in overeenstemming met het karakter van den steller, wien geen zoeter rust te beurt viel dan „in een hoekske met een boekske". De vorm is kunsteloos en vrij, de inhoud zelden aan de dogmatiek, meerendeels aan de zedekunde en beoefeningsleer ontleend. Als de auteur zich somtijds aan zijne niet al te weelderige fantasie overgeeft — in zijne feestredenen doet hij het gaarne — is zijne descriptie naïef, teeder en kuisch in den trant van Bonaventuras „meditatiën over het leven van Jezus" [2].

Terwijl de homiletische literatuur onzer vaderen door den ijver der fraterheeren en regulieren allengs uitgebreid werd, geschiedde iets dergelijks van de zijde der karthuisers. Hendrik van Kalkar, Hendrik van Coesfeld, Bartholomæus van Maastricht en Gillis de Goudsmid (Aegidius Aurifaber) van Zierikzee lieten grootere en kleinere preekbundels na, die gedeeltelijk verloren zijn of in HSS. verscholen liggen [3]. Alleen de kolossale verzameling, die Dionysius de karthuiser zijnen tijdgenooten ten beste gaf, kwam ons in handen. Zij bevat sermoenen voor alle zon-, feest- en heiligendagen des geheelen kerkjaars, en voor vele dier dagen meer dan één, vier, zes of acht, die gezamenlijk twee stevige folio-deelen vullen en door den auteur hoofdzakelijk ten behoeve van andere predikers gesteld werden, wien zij als een homiletiesch repertorium zouden zijn, waarvan men naar believen ge-

1) *Conciones et meditationes*, p. 167 ss.

2) Zie over den homilet. arbeid van Thomas, Mooren, *Nachrichten*, s. 160 ff., en Pool in den *Kalender voor* 1862, bl. 128 vv.

3) Zie Val. Andreas, l. l. p. 22, 109, 347, 356. De *Sermones de tempore et de sanctis* van H. van Coesfeld vindt men in de bourg. bibl. te Brussel onder N. 1212. Het compilatie-werk van Gillis de Goudsmid, get. *Speculum exemplorum*, werd in 1481 te Deventer gedrukt. Zie Holtrop, *Catalogus*, p. 106.

bruik kon maken, òf tot openbare voorlezing òf tot het verzamelen van stoffen, die men meer of min zelfstandig bewerkte. Daar deze preken eensdeels voor het volk (ad plebem), anderdeels voor kloosterlingen (ad religiosos) ingerigt zijn, waren zij èn voor parochie- èn voor kloosterpredikers nuttig. Bij alle epistel- en evangelieperi-copen, die de teksten der zondagspredikatiën uitmaken, schreef Dionysius tamelijk breede verklaringen, en in de stukken voor de heiligendagen vindt men de noodige biografische mededeelingen; aan het slot van vele sermoenen ontmoet men, even als bij die van Thomas a Kempis, eenige voorbeelden (exempla), waardoor de voorafgaande leeringen bevestigd worden, of eenige vragen (quæstiones), die aanleiding tot nadere inlichtingen geven. De vorm dezer preken is over het geheel eenvoudig. Enkele zijn vrije collatiën; andere hebben twee, meestal drie deelen, die op natuurlijke, soms ook gezochte wijze, uit het thema afgeleid zijn. De toon is doorgaans gemoedelijk en ernstig, en in vele worden zelfs alledaagsche zaken op belangwekkende manier behandeld [1].

Daar het de roeping der dominikanen en franciskanen was, door openbare prediking in parochie- en kloosterkerken voor de geestelijke opvoeding des volks te zorgen, en vele hunner ook in ons land aan die roeping trouw bewezen, zou men verwachten, dat onze middeneeuwsche boekerijen menige proef van hunne homiletische talenten bezaten. Dit schijnt echter niet het geval geweest te zijn, waarom wij vermoeden, dat hunne sermoenen in de veertiende en vijftiende eeuw over het algemeen minder belangstelling genoten hebben dan die der fraters, der regulieren en karthuisers. Van slechts weinige minderbroeders werden, voor zoover wij weten, predikatiën bewaard, en alleen van Johannes Brugman en Hendrik van Herp, die

1) Dionysii Carth. *Sermones de tempore et de sanctis* werden in 1537 en 1542 uitgegeven te Keulen. Een exemplaar werd mij verstrekt uit de stadsbibl. te Amsterdam. De verzameling heeft tot heden te weinig aandacht getrokken. Junius (*Gesch. der lijdenspred.* II, bl. 164) heeft haar met een woord vermeld.

de lezer beiden reeds eenigermate leerde kennen, zijn proeven onder ons oog gekomen [1].

Van Johannes Brugman bezitten wij, behalve een viertal fragmenten, het veel besproken sermoen „over de drie tafelen," dat vermoedelijk, even als de collatiën van Brinckerinck, niet door den prediker maar door één of meer zijner vereerders in schrift gesteld werd en dientengevolge niet in ongeschonden staat tot ons kwam. Toch boezemt het stuk ook in zijne tegenwoordige gestalte den lezer gunstige gedachten in van Brugmans gaven, die bij tijdgenoot en nageslacht zoozeer beroemd waren. De aanleg is niet minder kunstig dan dien men in de kapittelredenen van Johannes van Schoonhoven opmerkt; de inhoud, hoezeer hier en daar ontsierd door groven wansmaak en zinnelijkheid van voorstelling, is een schitterend bewijs voor de magt van des redenaars fantasie, waardoor hij op de volksmenigte den diepsten invloed uitoefende, en de gansche rede is rijk aan verrassende wendingen, die ongetwijfeld het zedelijk gevoel der toenmalige hoorders in beweging bragten [2]. Van gansch anderen aard zijn de vier honderd vijf en dertig preken van Hendrik van Herp, die, in vijf bundels voor ons bewaard, des auteurs leeringen bevatten over de drie deelen der poenitencie (contritio, confessio, satisfactio), de drievoudige komst van Christus (adventus ad iudicium, in carne, in mente per gratiam), de tien geboden, de schriftpericopen voor de zon- en feestdagen en over de levens der heiligen van het kerkjaar. Daar zij, even als de sermoenen van Dionysius den karthuiser, door den schrijver bestemd werden om hulpbehoevende predikers als homiletiesch repertorium te dienen, zijn zij meerendeels breede schetsen, waarin het geenszins ontbreekt aan deelen, onderdeelen en aanhalingen uit de heilige schrift, de kerkvaders en andere auteurs. In de

---

1) »Een scoen sermoen op die olijvenboems condicien" van den minderbroeder Matthijs van Dordrecht, gardiaan te Antwerpen, vindt men in HS. 11151—11155 der bourg. bibl. te Brussel.

2) Zie over Brugman boven, bl. 199. Zijn sermoen en de vermelde fragmenten vindt men in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 221 vv.

schetsen, waarin zaken van het dagelijksch leven worden besproken, de echt, de woekerwinst enz., komen uitweidingen voor van zóó zeldzamen aard, b. v. over de sexuële huwelijkspligten, dat wij veronderstellen moeten, dat zij, ook voor cureiten en gemeenten van de vijftiende eeuw, naauwelijks bruikbaar waren [1].

Beoefening der liturgiek was een noodzakelijk gevolg van den eigenaardigen toestand, waarin de cultus der middeneeuwsche kerk verkeerde. Sedert eeuwen overladen met ceremoniën, die, deels van christelijke, deels van joodsche en heidensche afkomst, der westersche christenheid uit den vreemde aangebragt waren, droeg de openbare eeredienst een raadselachtig karakter, dat voor klerken en leeken beiden veelvuldige verklaring behoefde, zouden hare meerendeels symbolische acten geen ijdel gebaar worden, redelijken menschen onwaardig. Van daar pogingen om den cultus en al zijne deelen toe te lichten en verstaanbaar te maken, sedert de dagen van Walafridus Strabo en vroeger, pogingen die in volgende tijden gedurig vernieuwd werden, zoo dikwerf men zich met de resultaten der voorafgaande niet bevredigd gevoelde.

De liturgiek schijnt, even als de theorie der kanselwelsprekendheid, onder onze voorgeslachten maar zelden beoefenaars gehad te hebben, en de weinigen, die aan dit vak zich met meer of minder ijver toewijdden, bepaalden zich doorgaans tot het verklaren van het ceremonieel der mis, het groote middenpunt van den cultus. Hendrik van Gouda, die in de eerste helft der vijftiende eeuw te Heidelberg studeerde en door Trithemius wegens zijne geleerdheid met lof overladen werd, schreef een tractaat over de misviering (de celebratione missæ) [2], waarvan al-

1) Zie over H. van Herp, boven, bl. 383; vgl. Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 449 s., waar men ook de verschillende uitgaven zijner sermoenen aangewezen vindt. Die *De decalogo*, Bas. 1496, zijn voorhanden in de kon. bibl. te 's Gravenhage; de overige bundels ontmoet men in eene uitgave in kwarto, die in 1509 te Hagenau verscheen en waarvan ik een exemplaar bezit. De auteur verdient het onderwerp van monografiesch onderzoek te wezen.

2) Zie Trithemius, ed. l. p. 181; vgl. Valer. Andreas, l. l. p. 352, die Hendrik van Gouda een augustijner-heremiet noemt. Hij is derhalve te onderscheiden van den vriend van Florens Radewijns, die zijn naamgenoot was. Zie Delprat, *Broedersch. van G. Groote*, bl. 225.

leen de titel ons bekend is. De „verklaring der mis" van Dionysius den karthuiser [1] is weinig meer dan een devotieboek voor den miscelebrant, waarin slechts zooveel tot toelichting van de hoofddeelen der plegtigheid voorkomt, als tot bevordering van zijne waardige gemoedsstemming bij de dienst nuttig mogt geacht worden. Nog gelijktijdig met Dionysius leefde de minderbroeder-observant Willem van Gouda, wiens uitlegging der mis (expositio missæ) in 1486 en later gedrukt werd. Zijn uiterst beknopt werkje is, volgens de verklaring van den auteur, opgesteld ten behoeve van alle priesters, die het sacrament des altaars met verstand wenschten te bedienen en daardoor het gevaar te vermijden van „met ezels en stomme dieren vergeleken te worden, die anderen brood aandragen, waarvan zij zelve geen genot hebben." De schrijver doorloopt bijna de gansche misliturgie en geeft van de verschillende acten en ceremoniën meestal duistere interpretatiën, waarbij alleen op den mystischen zin gelet wordt, terwijl alle historische en archæologische vraagstukken met stilzwijgen worden voorbijgegaan [2]. Van denzelfden aard is het dietsche rijmwerk van een ongenoemden dichter der veertiende eeuw, dat, even als een gelijksoortig prosastuk van iets lateren tijd, „bediedenisse van der missen" heet. In twaalf honderd drie en tachtig rijmversen wordt hier voor leeken, „heren, vrouwen ende cnapen," eene verklarende beschrijving der eucharistie gegeven, wier volledigheid — de auteur begint met de vraag „waeromme men die clocken luut," en eindigt bij het „benedicamus Domino" — en duidelijkheid het tractaat van Willem van Gouda in de schaduw stellen [3]. Van meer scholastieken inhoud was

---

1) De *Expositio missæ* van Dionysius komt in HS. voor onder N. 1563 der bourg. bibl. te Brussel, en gedrukt onder de *Opera minora* van den schrijver, ed. t. I, fol. 211 ss.

2) Zie over Willem van Gouda Foppens, t. I. I, p. 404. Zijn *Tractatus de exposit. missæ*, Daventr. 1490, is voorhanden in de stadsbibl. te Amsterdam. Andere uitgaven worden door Holtrop beschreven; zie *Catalogus*, p. 280, 530.

3) *Die bediedenisse van der missen* werd uitgeg. door Oudemans in de *Werken van de M. van Letterk.* Nieuwe reeks, VII, 1, bl. 11 vv. Het prosastuk, in onzen tekst vermeld, wordt ald. bl. 8, besproken.

vermoedelijk een werk van Hendrik van Gorcum, dat dezelfde stof (de sacramento eucharistiæ et efficacia missæ) behandelde. Genoemde auteur liet ook eenige opstellen na over de christelijke feestviering, de duivelbanning en de begrafenisplegtigheden, en daarenboven een boekske over het houden van processiën, een onderwerp waaraan ook Dionysius de karthuiser een werkje wijdde [1].

In hoeverre al de boven vermelde liturgische schriften bij onze klerken in gebruik geweest zijn, blijkt niet, maar waarschijnlijk genoten zij bij de meest ontwikkelden geringe achting in vergelijking met het beroemde „rationale divinorum officiorum" van Guillelmus Durandus, dat tusschen 1459 en 1500 minstens drie-en-veertigmalen [2] herdrukt werd en den weetgierigen aangaande alle cultuszaken (heilige plaatsen, tijden, handelingen, kleeding, altaarornaat enz.) de nuttigste inlichtingen gaf, gelijk het nog heden een onmisbaar hulpmiddel is voor den beoefenaar der geschiedenis van de roomsche liturgie. Klerken van geringe beschaving, die tevreden waren met korte aanduidingen aangaande de vormen en den zin van het kerkceremoniëel, gebruikten vermoedelijk bij voorkeur de „cura clericalis", een handboekje van zeer geringen omvang, waarin eenig onderrigt over de sacramenten en hunne bediening, de verschillende ambten van het klerikaat enz. voorkomt.

1) Zie Val. Andreas, l. l. p. 353. Dionysius' tractaat *De modo agendi processiones* vindt men onder zijne *Opera minora*, ed. l. I, fol. 513 ss. Het handelt hoofdzakelijk over de misbruiken en ongeregeldheden, die bij de processiën te dikwerf plaats hadden.

2) Zie Hain, *Repert. bibliogr.* I, [illegible], p. 289 ss. Durandus werd in 1237 te Puymoisson in Languedoc geboren. Zijn *Rationale* was, naar men zegt, het eerste boek, dat in Duitschland gedrukt werd. Zie Aschbach, *Kirchenlexic.* II, s. 475.

3) De *Cura clericalis*, met de aanmaning „lege, relege" op den titel, werd te Keulen in 1507 gedrukt. Een exemplaar van het zeldzame boekje is in mijn bezit. Het werkje is niet te verwarren met de *Stella clericorum*, een zedekundig handboekje voor klerken, dat in HS. in de universiteitsbibl. te Utrecht voorkomt (*Med. ævi script. eccl. N.* 170) en vele malen uitgegeven werd, onder anderen tusschen 1488 en 1498 vier malen te Deventer. Zie Holtrop, *Catalogus*, p. 302.

§ 5

Brieven en geestelijke poëzie.

Ook in de middeneeuwen, evenzeer als vroeger, bestond een tak van literatuur, dien men den epistolairen kan noemen. De briefvorm werd niet alleen gebezigd voor onderlinge mededeeling over zaken van het dagelijksche leven, maar ook ten behoeve van wetenschappelijke en godsdienstige belangen, die men in het openbaar wenschte te bevorderen. Van die epistolaire literatuur werd door de geestelijkheid, vooral sedert de dagen van Bernard van Clairvaux, veel werk gemaakt, en hare eigenaardigheden waren een voorwerp van studie, waarover men zelfs in daartoe opzettelijk geschreven tractaten onderwijs gaf [1]. Wat onze vaderen op dit gebied voortbragten, willen wij, voor zoover het te onzer kennisse kwam en op kerk, godsdienst en zedelijkheid betrekking heeft [2], kortelijk in herinnering brengen.

Van den epistolairen arbeid onzer geletterde geestelijken vóór de laatste helft der veertiende eeuw hebben wij slechts eene enkele proeve te vermelden. Tusschen de jaren 1010 en 1025 leefde te Tiel een klerk, die koster bij het kapittel aldaar was en, blijkens zijne scriptiën, eene zeer beschaafde opvoeding had genoten. Een warm vereerder der h. Walburga, wier relieken in zijne kerk te dien tijde niet zelden wonderen schenen te doen, stelde hij twee brieven op, waarin hij van sommige mirakelen tamelijk breed verslag geeft. Een dier brieven is aan onzen bisschop Adelbold gerigt, de andere aan zekeren diaken Imo, een landgenoot, naar het schijnt, toen

1) Zie Le Clerc, *Hist. littér. de la France au quatorz. siècle*, I, p. 465. Omstreeks 1497 verscheen van de pers van Rich. Paffroet te Deventer Jacobi Publicii *Ars conficiendi epistolas Tulliano more.* Zie Holtrop, *Catalogus*, p. 124.

2) Dat ik correspondentiën over zaken (lettres d'affaires) van mijn overzigt uitsluit, spreekt van zelf. Eene hoogstbelangrijke verzameling van missiven en minuten over utrechtsche kerk- en staatszaken van 1300 en verv. wordt bewaard in het archief van ons domkapittel (prov. archief te Utrecht).

te Worms woonachtig. Beiden zijn in vrij goed latijn gesteld — de moedertaal heet bij den auteur eene „barbaarsche" — onderhoudend, soms geestig en voor de geschiedenis van de kerkelijke tucht, en inzonderheid voor die der krankzinnigenverpleging in ons land [1], van eenige beteekenis. [2].

Ondér de schriften, welke Geert Groote naliet, ontmoet men een bundel van vier en zestig brieven van zeer ongelijke lengte. Zij zijn gezamenlijk bewijzen van 's mans veelzijdige werkzaamheid en van den zeldzamen invloed, dien hij op de godsdienstige en zedelijke belangen zijner tijdgenooten uitoefende, en geven ons gelegenheid diepe blikken te slaan èn in het karakter van den schrijver èn in den toestand der toenmalige kerk. Vele handelen over bijzondere aangelegenheden van voorbijgaanden aard, andere over destijds heerschende gebreken der kerkelijken, over de pligten der zielverzorging in gemeenten en kloosterlijke vergaderingen, enz. [3].

Veel minder zaakrijk dan de correspondentie van meester Geert, maar geenszins onbelangrijk, is een kleine brievenbundel, die zijn ontstaan aan de pen van zijn boezemvriend Florens Radewijns en diens medebroeders Gerardus Zerbolt en anderen te danken heeft. Toen deze mannen in 1398, op aandrang der overige fraterheeren te Deventer, naar Amersfoort uitgeweken waren, ten einde aan de besmetting der pestziekte te ontkomen, waardoor in hunne woonplaats vreeselijke verwoesting aangerigt werd, ontstond tusschen hen en de achtergeblevenen een schriftelijk verkeer, waarbij zij elkander van hunne toestanden verwittigden. De brieven der uitgewekenen zijn eene roerende uitdrukking van hunne smarten onder den nood

1) Later komen wij hierop terug.

2) Men vindt de brieven van den „custos Tilensis" bij de Bolland. *Acta ss. Febr.* III, p. 546 ss. Vgl. boven, I, bl. 511 n. 3, II, 1, bl. 55 n. 1.

3) Verreweg de meeste brieven van Geert zijn, helaas, nog onuitgegeven. Over de HSS. en drukwerken, waarin zij voorkomen, leze men Acquoy, *Ger. Magni epist. XIV*, p. 5 ss. De Ram plaatste in de *Bulletins de la commission royale d'histoire*. II, N. 1, 3me série, *Venerabilis Gerardi M. de Daventria epistolae VIII.*

der tijden, maar tevens van hunne christelijke lijdzaamheid, en bovenal van de teederheid der liefde en weêrzijdsche achting, waardoor die eerste vaderen van Heerflorenshuis aan elkander verknocht waren. Dat deze mannen de doodelijke epidemie vreesden, waardoor ook Geert Groote vroeger aan hun kring ontrukt was, is duidelijk, maar evenzeer dat die vrees oorsprong nam uit een lofwaardig beginsel: zij waren bekommerd, dat de pest de edelste hoofden van hun gezelschap zou treffen, en dat daaruit de ondergang zou voortvloeijen van de jonge broederschap, waarop zij voor vaderland en christenheid de schoonste verwachtingen bouwden [1].

Van geheel paraenetischen inhoud zijn de twee brieven van Gerlach Peters, die tot ons kwamen. Zij werden door hem gerigt aan zijne zuster Lubbe, „eene vurige, opregte maagd", aan wie gedurende den aanvang der vijftiende eeuw het ambt van procuraterse in Meestergeertshuis te Deventer was opgedragen. Zij wordt in eene nog onuitgegevene biografie geroemd om den ernst, waarmede zij tegenover minder naauwgezette begijnen de goede orde des huizes handhaafde, en eenigermate beklaagd om de bezwaren, waarmede zij te kampen had. Haar broeder Gerlach was wegens haren toestand niet zonder kommer. Dat zij bij hare menigvuldige zorgen voor anderer uitwendige belangen hare eigene inwendige vergeten zou, scheen hem mogelijk, en van daar deze uitvoerige epistelen, „waarin hij haar leerde, dat zij zich tot afsterving van de wereld en tot lijdzaamheid begeven, en zich niet al te zeer uitstorten zou op de dagelijksche bezigheden, die zij onder handen had." Beiden zijn voortreffelijke opstellen in schoone dietsche taal, wier inhoud vergeleken mag worden met des auteurs „breviloquium" en daaraan ook voor een deel ontleend is [2].

Van soortgelijken aard als die van Gerlach Peters zijn de nog onuitgegeven brieven, die ongeveer ter zelfder tijde door Johannes van Schoonhoven aan zijn neef Simon,

1) Men vindt vermelde brieven bij Dumbar, *Anal.* I, p. 88 ss.
2) Ik plaatste Gerlachs brieven in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 199 vv.

regulier in het klooster Eemstein bij Dordrecht, werden toegezonden. Zij schijnen algemeene belangstelling in de kloosterwereld genoten te hebben, en werden in de moedertaal overgebragt [1]. Dit laatste was eene eer, welke men ook aan ten minste één van de zes overgebleven brieven van Thomas a Kempis bewees, stukken van zedelijk-godsdienstigen inhoud, opgesteld ten behoeve van vrienden, wier voortgang in het klooster- en christen-leven de auteur poogde te bevorderen [2].

Tot de belangrijkste overblijfselen der epistolaire literatuur van onze middeneeuwsche vaderen behooren de brieven — die van Frederik van Heilo [3] en die van Dionysius den karthuiser [4], hoezeer oudtijds met zorg verzameld, schijnen verloren te zijn — welke door Johannes Brugman en Wessel Gansfort werden geschreven. De twee epistelen van eerstgenoemde zijn een uitvloeisel van de innige hoogachting en liefde, die onze volksprediker, voormaals een verklaard vijand der fraters van Deventer, in later leven voor hunne broederschap koesterde, eene aanmaning om aan hunne bestemming, vooral aan hunne zorgen voor de opvoeding der jeugd, standvastig trouw te wezen, en tevens een treffend bewijs van den edelen zin des schrijvers, die zijne eigene vooroordeelen wist te overwinnen en zich boven de bekrompen inzigten der toenmalige monniken-orthodoxie te verheffen [5]. Van meer wetenschappelijken aard zijn de meeste der tien brieven, welke van Wessel Gansfort tot ons kwamen. Zij behan-

1) Zij komen voor in de bourg. bibliotheek te Brussel, N. 20068, en in de universiteitsboekerij te Utr. *Med. ævi script. eccl.* N. 393. Vgl. Sanderi *Bibl. belg. manuscr.* II, p 219, en mijne aanteek. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 262. Over Simon van Eemstein leze men Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 175; Foppens, *Hist. episcop. Sylvæduc.* p. 269; Römer, *Kloost. en abd. van Holl. en Zeel.* I, bl. 149.

2) De *Epistolæ* van Thomas vindt men in de aangeh. ed. van Sommalius, p. 1023 ss. Van den tweeden brief komt eene vertal. voor in een HS. van het midden der 15e eeuw in mijne verzameling.

3) Zie bij Pool, a. w. bl. 33.

4) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 72.

5) Zie mijne aangeh. monografie, I, bl. 197 vv. II, bl. 224 vv. Men vindt Brugmans *Epistolæ*, behalve in het door mij gebruikte HS., in HS. N. 349 der kon. bibl. te 's Gravenhage.

delen gewigtige kerkelijke en theologische vraagstukken van zijn tijd aangaande den aflaat, het vagevuur, het bidden voor levenden en dooden enz., en bevatten merkwaardige bijdragen voor de kennis van des schrijvers geloofsovertuigingen en daarenboven een en ander, dat licht verbreidt over de wijze, waarop de mannen der hoogkerkelijke rigting jegens hem en zijne vrijzinnige of afwijkende gevoelens gestemd waren [1].

Als eene zeer zeldzame, misschien éénige proeve der epistolaire literatuur van onze vaderen hebben wij nog te vermelden „den geestelijken minnebrief, dien Jezus Christus, koning der glorie, tot zijne bruid, de minnende ziele, zond." Deze brief vangt aan met de woorden: „hartelijk geminde dochter, uit groote begeerte naar uwe zaligheid zoo schrijve ik nu tot u, want al spreek ik u vaak toe in het heimelijke, gij acht dat niet veel." Daarop volgt aanwijzing van de heerschende gebreken der bruid, hare vele tekortkomingen in geloof en liefde, en vermaningen tot bekeering en heiligmaking. Het slot luidt aldus: „vaarwel en blijf in mij tot in eeuwigheid, amen; bij den uwe, Jezus Christus, uwen zaligmaker." Vermoedelijk is dit opstel een volksblaadje geweest, dat de devoten der vijftiende eeuw te Deventer en elders afschreven en onder hunne geestverwanten verspreidden, totdat het, in de laatste helft dier eeuw op de persen van België en ons land gedrukt, algemeen verkrijgbaar werd gesteld [2]. Dat soortgelijke fantastische middelen tot verwekking van devotie ook bij de vromen van onzen tijd in Engeland, Duitschland en Nederland niet zeldzaam zijn, is onzen lezers wel niet onbekend.

Hebben wij oorzaak ons te verblijden, dat van de epis-

---

1) Men vindt Wessels *Epistolæ* ed. l. p. 855 ss.

2) Zie mijne aanteek. in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 121 v. Of de *Epistola Luciferi ad prælatos ecclesiæ*, die men een tegenhanger van »den geestelijken minnebrief" mag noemen, ook in ons land, even als in Duitschland, gelezen werd, weet ik niet. Zij is een vriendelijk woord van den vorst der duisternis aan de prelaten der kerk, die zich, door hunne ongeregtigheden, zijne trouwe bondgenooten bewezen! Zie Hartwig, *Leben und schrift. Heinrichs von Langenstein*, Marb. 1858, s. 19 f.

tolaire literatuur onzer middeneeuwsche vaderen een en ander overgebleven is, naardien die overblijfselen veelal te waarderen zijn als openbaringen van het inwendig leven der schrijvers en hunner tijdgenooten, om dezelfde en om andere redenen moeten wij ons verheugen, dat ook van de voortbrengselen hunner dichtgaven proeven tot ons zijn gekomen. Waren reeds onder onze voorgeslachten vóór de elfde eeuw [1] klerken en monniken, die, gehoorzaam aan den eisch, door de toenmalige beschaving aan alle geletterden gesteld, zich met meer of minder talent op de beoefening der latijnsche poëzie toelegden, ook later deden zich mannen bij ons voor, die aan deze kunst hunne krachten besteedden, terwijl meerderen, bevrijd van het oude vooroordeel tegen het gebruik der moedertaal, inderdaad weldoeners onzer natie werden door haar hunne dietsche rijmwerken aan te bieden, waarin de ongeleerden middel vonden om zoowel hunne kennis uit te breiden, als hunne religieuse gemoedsstemming te verlevendigen en te veredelen. Wat door onze poëten van dit tijdvak èn in het latijn èn in de landtaal ten behoeve van kerk, godsdienst en zedelijkheid geschreven werd, moet hier met een woord in herinnering gebragt worden.

De voortbrengselen onzer latijnsche poëzie laten zich onderscheiden in twee soorten, waarvan de eene uit liederen van godsdienstigen en zedekundigen, de andere uit gedichten van historischen inhoud bestaat. Poëten, die proeven van de eerstgenoemde dichtsoort leverden, schijnen gedurende het grootste deel dezer periode zeldzaam geweest te zijn. Aan bisschop Adelbold, dien wij reeds als een vruchtbaar prosaschrijver leerden kennen, hadden onze voorvaderen gezangen te danken, die vermoedelijk voor kerkgebruik bestemd waren, lofzangen op het kruis en op de moeder des Heeren, en meer van dien aard [2]. Na Adelbold zoeken wij gedurende een tijdvak

1) Zie boven, I, bl. 369 v.

2) Waar Trithemius (l. l. p. 81) de schriften van Adelbold optelt, noemt hij twee stukken, getiteld *De laude sanctæ crucis* en *De laude beatæ Mariæ*, en hij verbindt aan die mededeeling de opmerking: » sed et alia tam metro quam

van ongeveer vier honderd jaren te vergeefs naar eenigen dichter, die des kerkvoogds voorbeeld navolgde, en eerst in de vijftiende eeuw ontmoeten wij enkele mannen, die den latijnschen liederenschat hunner tijdgenooten vermeerderden. Dirk van Herxen maakte zich onder zijne geestverwanten beroemd door „een devoot gedicht ter eere van de kuischheid en den maagdelijken staat[1].” Hij verbond dit lied, dat uit tien strofen bestaat, ieder van zes rijmende versen, aan eene melodie, die in zijne dagen bij het volk bemind en een voertuig van onreine gedachten was, waarna hij het aan den rector der parochieschool te Zwol aanbood, om het onder zijne leerlingen te verbreiden. De kronijkschrijver, die ons deze bijzonderheid boekte, voegde er het berigt bij, dat de dichter door zijne warme en zoetvloeijende hymne zijne bedoelingen bereikte. De scholieren schreven haar gaarne af; zij zongen haar „met devotie,” en vele hunner werden er door ontstoken in liefde voor de deugd, welke zij aanprijst. Toen de zusters des gemeenen levens te Zwol, daar zij het latijn niet magtig waren, heer Dirk hare begeerte naar eene vertolking te kennen gegeven hadden, vervulde hij haren wensch. Het lied is met de vermelde melodie èn in het latijn èn in het dietsch tot heden bewaard[2]. Minder gelukkig zijn wij ten aanzien van den poëtischen arbeid van Frederik van Heilo. Op de lijst zijner werken[3] vindt men de aanduiding, dat hij gezangen schreef tot lof van de h. Basilia, wier gebeente te Warmond rustte. Deze hymnen schijnen verloren te zijn, en haar inhoud laat zich zelfs niet gissen, tenzij de heilige, wier eere zij groot maakten, de bekende mauritaansche martelares was, wier vereering in de roomsche kerk aan den 16n April verbonden is[4]. Gunstiger was de vernie-

---

prosa nonnulla edidit.” Platina (*De vitis pontif. roman.* ed. Colon. 1626 p. 151) bevestigt deze opgave, maar zonder nadere aanduiding.

1) *Carmen devotum de laude virginitatis et castitatis.*

2) Zie de mededeelingen van De Coussemaker en Delprat in de *Dietsche warande*, 1857, Rev. p. 29 ss. 76 ss.

3) Bij Pool, a. w. bl. 33.

4) Zie de Bolland. *Acta ss. ad d.* 16 *Apr.* II, p. 405.

lende tand des tijds jegens de dichterlijke voortbrengselen van Thomas a Kempis, die in twee bundeltjes tot ons gekomen zijn, waarvan het eerste en kleinste in rijmspreuken de eigenaardigheden van het regtschapen monnikenleven aanprijst, en het andere een twintigtal hymnen bevat, die meerendeels den Heiland en sommige kerkheiligen bezingen. Vele dier hymnen zijn armelijke proeven, droog en zonder poëtiesch gehalte, enkele daarentegen, b. v. die „over de vreugde der hemelingen" en „aan de h. Agnes," mogen wegens de gemakkelijkheid der versificatie en den jubelenden toon, dien het vroom gemoed des dichters aanslaat, vergeleken worden met het beste, dat in de eeuw van Thomas op het gebied der hymnologie voortgebragt werd [1]. Van anderen aard is een uitvoerig metriesch werk van Dionysius den karthuiser, dat in rijmversen den lof van Gods deugden grootmaakt [2], en uit eene menigte van hymnen bestaat, wier stof grootendeels aan de h. schrift is ontleend. Van grooter beteekenis, vooral wegens de zuiverder vormen, daarbij gebruikt, zijn de voortbrengselen der latijnsche muze van onze toenmalige humanisten, Agricola, Willem Hermans van Gouda [3] en andere, inzonderheid Alexander Hegius. Aan laatstgenoemde hadden onze vaderen eenige zangen op de geboorte, het lijden en de opstanding van Christus te danken, en sommige zedekundige gedichten, die wegens den reinen inhoud nog in onze dagen bewonderd werden [4].

De tweede der beide soorten van latijnsche dichtwerken onzer vaderen, die wij onderscheidden, versen van historischen inhoud bevattende, heeft in alle eeuwen van dit tijdvak hare beoefenaars gehad. Die er zich aan wijdden,

---

1) Men vindt de dichtwerken van Thomas in zijne *Opera omn.* ed. l. p. 802 ss. en gedeeltelijk bij Wackernagel, *Das deutsche kirchenlied bis zu anf. des XVII jahrh.* Leipz. 1862, I, s. 223 ff., waar men ook Thomas' *Epitaphium Gerhardi Magni* aantreft, dat Sommalius, p. 927, mededeelde.

2) Het is getit. *De laudibus superlaudabilis Dei*, en opgenomen onder de *Opera minora*, ed. l. I, fol. 141 ss.

3) Zie Peerlkamp, *De vita et fac. Nederl. qui carm. lat. comp.* p. 20 ss.

4) Zie Molhuysen in den *Overijss. almanak voor* 1852, bl. 55 vv. Wackernagel heeft, a. a. o. s. 248 f. twee kerstliederen van Hegius opgenomen.

leverden doorgaans metrische gedenkschriften ter eere van kerk- en kloosterprelaten, vorsten of andere personen, die men om hun stand, hunne bedrijven of deugden als uitstekende menschen aan de nakomelingschap wenschte bekend te maken, waarom men zulke versen òf als de prosa-breviculi [1] achter glas bij de graven plaatste, òf ze op zerken, sarcofagen enz. inbeitelde. In de schriften van Alpertus, Johannes a Leidis en andere, vooral latere auteurs, Antonius Matthæus, Burman enz., zijn vele van de elfde en volgende eeuwen opgenomen, die niet wegens hunne poëtische waarde, maar om de geschiedkundige stof, welke zij bevatten, verdienen bijeenvergaderd te worden. Tot onze monniken, die door bewerking van historische onderwerpen op breeder schaal eenigen naam verwierven, behooren Walter van Muiden en de reeds vermelde Willem Hermans van Gouda. Eerstgenoemde, tegen het laatst der dertiende eeuw bewoner der abdij van Doest bij Sluis in Vlaanderen, schreef in latijnsche versen een leven van bisschop Torphimus van Hamer in Noorwegen, een moedig verdediger der vrijheden van zijne kerk, die in 1284 in de abdij van Doest overleed [2]; laatstvermelde bezong het leven en lijden van onzen door de Noormannen vermoorden heiligen Jeroen van Noordwijk [3].

Terwijl sommige onzer klerken en religieusen hunne meestal kleine krachten aan de beoefening der geestelijke poëzie in het latijn toewijdden, waren er sedert de laatste helft der twaalfde eeuw ook in ons vaderland, gelijk in België, niet weinigen, die gaarne hunne schoone moedertaal bezigden, wanneer zij zich geroepen gevoelden, hunne dichtgave aan de zedelijk-godsdienstige vorming der ongeleerde menigte dienstbaar te maken, en nog vóór den uitgang der dertiende eeuw was onze leekenwereld in het bezit gesteld van een tamelijk rijken schat van rijmwerken van verschillenden aard, heiligen-legenden, leerdichten enz., die, later steeds vermeerderd, der natie gedurende

1) Zie boven, bl. 353.
2) Zie Paquot, *Memoires*, V, p. 212.
3) Zie Valerius Andreas, l. l. p. 320; vgl. boven, I, bl. 247.

dit gansche tijdvak een krachtig middel tot intellectuële en morele ontwikkeling was. Onze lezers zullen wel niet verwachten, dat wij hier een volledig overzigt van deze belangrijke literatuur zullen geven. Voortreffelijke geleerden hebben haar in onze dagen de betamelijke aandacht geschonken, en wat Jonckbloet, de Vries, Alberdingh Thijm, van Vloten, Vermeulen, Verwijs en anderen op dit gebied geleverd hebben, is voor alle belangstellenden toegankelijk. Slechts achten wij ons verpligt met een enkel woord te wijzen op die voortbrengselen onzer middelnederlandsche dichters, waarvan wij veronderstellen, dat zij op den staat der godsdienstige beschaving onzer vaderen den meesten invloed uitgeoefend hebben.

Waar sprake is van dichters, die wegens hunne werken als opvoeders onzer natie moeten geroemd worden, heeft men den naam van Jacob van Maerlant steeds in eerbiedige herinnering te brengen. Omstreeks het jaar 1220 geboren en vermoedelijk in een onzer cisterciënser-kloosters met de eerste beginselen der wetenschappen bekend gemaakt, bragt hij een gedeelte van zijn leven in het kerspel Maarland bij den Briel door, bij de kerk aldaar het ambt van koster bekleedende, waarom wij regt hebben vast te stellen, dat hij een geestelijke was, die welligt tot den rang van onderdiaken was opgeklommen. Wèl ervaren in de latijnsche en fransche talen, bezitter van meer dan gewone klerikale kennis en begaafd met een juisten takt van opmerking, die hem in staat stelde niet alleen de gebreken, maar ook de behoeften zijner tijdgenooten wèl te onderscheiden, werd hij de auteur eener aanzienlijke reeks van rijmwerken, die, òf aan den vreemde ontleend òf uit eigen wetenschap en ervaring geput en meestal in den vorm van het leerdicht gegoten, het lezend publiek zijner dagen, den leden van den adelstand en der opkomende burgerij, eene lectuur bereidden, waardoor zij hunne kennis van godsdienstige en wereldlijke zaken konden uitbreiden en hun zin voor zedelijkheid versterken. In zijn „rijmbijbel" en „spieghel historiael" bragt hij hetgeen de wetenschap zijner eeuw van de geschiedenis

der menschheid bevatte, binnen het bereik van alle leergierige leeken. Door zijn „sinte Franciscus leven" volgens de schoone biografie van Bonaventura, en door zijne naar Vincentius van Beauvais vertaalde „lieve-vrouwemirakelen" voerde hij hen in de legenden-wereld zijner dagen, waarin het geenszins aan stof tot zedelijke leering ontbrak. Door zijne gedichten op „de vijf vreugden" van Maria en „de wonden" van haren Zoon, evenzeer als door zijn treffend lied „van den lande van overzee" en zijn ernstig hekeldicht, „der kerke claghe" betiteld, verbreidde hij ook onder hen die eigenaardige stemming van devotie, waardoor zich in zijn tijd het betere deel des klerken- en monnikendoms onderscheidde. In al zijne werken openbaarde hij zich als een goedgeloovig roomsch-katholiek, die zijn overigens gezond redevermogen verpligtte ook de meest onredelijke bestanddeelen der kerkleer in kinderlijke onderwerping aan te nemen, maar als christen van strengzedelijken ernst afkeerig van alle ongeregtigheid, waar zijn scherpziende blik haar ook ontmoette, bij leeken of geestelijken, bij edelen of dorpers, was hij tevens een man van reformatorischen zin, die, gelijk later een Geert Groote en Wessel Gansfort, in spijt van den tegenstand, dien klerikale trots en inquisitie hem bereidden, zich met groote vrijmoedigheid over de noodzakelijkheid eener zedelijke hervorming van kerk en christenheid uitliet [1].

Tusschen de jaren 1325 en 1330, het vierde eener eeuw na van Maerlants overlijden, schreef Jan Boendale, stadsschrijver te Antwerpen, een rijmwerk, „der leken spieghel" geheeten, dat ongetwijfeld ook ten bate van de godsdienstkennis en zedelijkheid onzer voorgeslachten in Noord-nederland strekte. Als in een spiegel wilde hij zijnen ongeleerden lezers de gewigtigste stoffen laten aanschouwen, het ontstaan van het menschelijk geslacht en hoe het door Gods liefde en wijsheid werd voorbereid tot de komst van den Heiland, de grondvesting der kerk, hare geschiede-

1) Zie over J. Van Maerlant en zijne in den tekst genoemde en niet genoemde werken, Jonckbloet, *Gesch. der middenned. dichtkunst*, III, 1, bl. 3 vv.; Van Vloten, *Beknopte gesch. der nederl. lett.* bl. 78 vv. en anderen.

nis, instellingen, geloofs- en zedeleer, en eindelijk de heerlijke toekomst van het godsrijk, als het volkomen zal zegepralen [1]. Leverde deze dichter, die aan Jacob van Maerlant in vastheid van geloofsovertuiging en christelijken ernst niets toegaf, als hoofddeel van zijn kolossaal werk ook een leven van Jezus, waarvoor hij de stof hoofdzakelijk uit de apocryfe boeken des N. Testaments putte, reeds vóór hem had een ongenoemd geestelijke een berijmd „leven ons Heren" uitgegeven, waarin de inhoud der vier kanonieke evangeliën met eenige bestanddeelen van de traditie, ten behoeve van lieden die geen latijn verstonden, tot een aangenaam en nuttig geheel was verwerkt. De auteur behandelde zijn onderwerp met al de vrijheden, die de middeneeuwsche fantasie zich veroorloofde. Het onderscheid van tijden en plaatsen, zeden en gewoonte van 's Heeren dagen met die der zijne, werd zelfs in de verte niet door hem in acht genomen — van Jezus als kind, b. v., heet het: „hi conste fransoeys, dietsch ende latijn ende alle talen, die nu sijn" — en hij was hierin volkomen gelijk aan de dichters, die reeds toen en later enkele gebeurtenissen van 's Heilands leven ten onderwerp hunner geestelijke liederen stelden. Maar even als in hun werk heeft men ook in het zijne soms eene groote mate van frischheid en aanschouwelijkheid te bewonderen, en niet zelden een diep gevoel, dat de fijnere snaren van het gemoed der toenmalige lezers in weldadige trilling kon brengen [2].

Onder onze „sprekers" of „zeggers" van de veertiende en vijftiende eeuw, die als dichters van professie door hunne „sproken" de tafelvreugde onzer graven en edelen kruidden en zich zelven eer en levensonderhoud bereidden, schijnen zich somtijds ernstige mannen voorgedaan te hebben, die hun talent gaarne ten voordeele van godsdienst en zedelijkheid aanwendden. Zoo deed Augustijnken van

1) *Der leken spieghel* is uitgeg. door De Vries in de *Werken der vereen. tot bevord. der nederl. letterk.* 1844, 1845, 1848. Vgl. Van Vloten, a. w. bl. 126; Jonckbloet, t. a. p. bl. 239.

2) Het gedicht werd uitgeg. door Vermeulen, Utrecht 1843.

Dordrecht, wiens rijmwerk over „St. Jans evangelie" wij reeds vermeldden [1], en inzonderheid Willem van Hildegaersberg bij Rotterdam. Laatstgenoemde, tusschen de jaren 1383 en 1408 een welkom gast voor onze grooten te 's Gravenhage en elders, liet tal van gedichten na, die nog maar voor een klein gedeelte uitgegeven werden. Vele zijner stukken zijn van stichtelijken aard, en bijna allen vloeijen over van moralizatiën. In sommige handelde hij „van den tien gheboden," of „van sterven", of over „dat evangelium van paeschen", of „van der gheboorten Christi", enz. Tot zijne belangrijkste werken behooren zijne rijmen „van der heiligher kerken" en over „dat onderscheit van hilic ende ghesteliken luden." In eerstvermelde doet hij zich als een vereerder van kerk en priesterstand voor, die op de wijze van Jacob van Maerlant beider zedelijke hervorming wenschte en daarom onbeschroomd hun onvolmaakten toestand blootlegde; in laatstgenoemde neemt hij het huwelijksleven in bescherming tegen de overdreven leeringen der devoten aangaande de heiligheid van den maagdelijken staat; in beide stukken komen lessen voor, die te dien tijde voor onze klerken- en leekenwereld volstrekt noodig waren [2].

Terwijl onze edelen en deftige burgers zich in de uitvoerige leerdichten der dertiende en veertiende eeuw een belangrijk middel tot voeding van hunnen geest bereid zagen, ontstond ten behoeve van de groote menigte, voor zoover zij naar de stem der godsdienst en zedelijkheid luisterde, langzamerhand een voorraad van stichtelijke liederen, die, van mond tot mond overgeleverd, op straten en pleinen en aan den huiselijken haard op zon- en feestdagen met lust gezongen, alom een zin van ernst verbreidden, waardoor wij veronderstellen mogen, dat het leven van duizenden in zekere mate gewijd werd. Die voorraad werd sedert den aanvang der vijftiende eeuw

---

1) Zie boven, bl. 335.

2) Zij werden met andere stukken van den dichter uitgeg. door Blommaert (*Theophilus*, Gent 1858, bl. 79 vv.), dien men met Jonckbloet (a. w. III, bl. 403 vv.) over Willem en zijne overige werken kan nalezen.

zeer vermeerderd, zoodat omstreeks 1450 en later onze zanglievende vaderen zich beroemen mogten op het bezit van een uitgebreiden schat van liederen, die reeds toen door sommigen met liefde verzameld en in bundels bewaard werden [1]. Dat de dichters en dichteressen dezer zangen grootendeels klerken en religieusen waren, die naar hunne geestesrigting tot de „hervormde personen", de volgers der moderne devotie behoorden, wordt door den inhoud genoegzaam bewezen, en daarenboven door de berigten, die aangaande enkelen, b. v. Dirk van Herxen, Johannes Brugman en zuster Bertke, tot ons kwamen.

Eerstgenoemde, rector van het fraterhuis te Zwol, dien wij reeds onder onze latijnsche prosaschrijvers en poëten ontmoetten, was de auteur van het in onze dagen in vernieuwd aandenken gebragt lied: „och Heer der hemelen stichter", een kerstzang, vol liefde tot God en den Heiland [2]. Johannes Brugman, onze reeds dikwerf vermelde volksprediker en vriend der fraters van Deventer, liet minstens twee liederen na, die evenzeer zijne vroomheid als zijn gelukkig dichtertalent bewijzen en — vooral zijn „och ewich is so lanc" — bij uitnemendheid populair werden [3]. Bertke van Utrecht, zuster van Iodocus Borrius, den suffragaan van Rudolph van Diepholt en David van Bourgondië [4], en de meest beroemde van al onze kluizenaarsters, schonk onzen vaderen, behalve eenige merkwaardige prosastukken, een zevental liederen, die leeren dat de dompige kluis bij de Buurkerk, waarin zij zeven en vijftig jaren besloten zat, hare gaven van geest en gemoed geenszins versterven deed. Haar voor-

1) Behalve Willems en anderen heeft vooral Hoffmann von Fallersleben zich verdienstelijk gemaakt door in zijne *Horæ belgicæ*, X (*Niederländ. geistl. lieder des XV jahrhunderts*, Hann. 1854), onze geestelijke liederen in aanzienlijken getale uit te geven. Eenige vroeger onbekende plaatste ik in mijn *Johannes Brugman*, II, bl. 142 vv., waar ik tevens een breed overzigt van dezen tak van literatuur gaf.

2) Vermeld lied van Dirk werd het eerst uitgeg. door Delprat in de *Konst- en letterb.* voor 1854, bl. 312, later met de melodie door De Coussemaker in de *Dietsche warande* voor 1857, Rev. p. 35.

3) Ik plaatste ze in mijne aangeh. monogr. II, bl. 207 vv.

4) Zie boven, bl. 57 n. 9.

treffelijk lied: „ic was in mijn hoofkijn om cruyt gegaen" is een sieraad van alle bloemlezingen, die men op het veld der middelnederlandsche poëzie verworven heeft [1].

De geestelijke liedekens, waarmede onze voorgeslachten zich in de vijftiende eeuw en later alom stichtten, als zij ze grootendeels op wereldlijke wijzen aanhieven, laten zich naar hun inhoud tot vier soorten brengen. Die der eerste bezingen den Heiland, zijn leven, daden en lotgevallen; die der tweede Maria, hare deugden en verdiensten; die der derde Jezus en den mensch in hunne wederzijdsche betrekking; die der laatste zijn betrachtingen over verschillende, voor den christen belangrijke onderwerpen, dood, eeuwigheid, lijdzaamheid des gemoeds bij 's levens leed, enz. Daar zij gezamenlijk uitdrukking zijn van het geenszins volmaakte christenleven der toenmalige geslachten, dragen zij ook sporen van al de gebreken der voorvaderlijke geloofsovertuigingen en godsdienstige levensrigting. Vermenging van wereldschen logen en verdichting met evangelie-waarheid en geschiedenis, vereering van het menschelijke gelijk en boven het goddelijke, zinnelijke, ja vleeschelijke opvatting van het geestelijke, mystieke duisternis, onverstand en smakeloosheid, waar een reiner christendom licht, waarheid en harmonie bereidt, ziedaar zoo vele wanklanken, waardoor deze liederen in hooge mate ontsierd zijn. Toch meenen wij, dat zij in 't algemeen ons volk tot een zegen zijn geweest. Hoe onzuiver ook de bron was, waaruit zij voortvloeiden, daar het geloof en leven hunner dichters toch een christen-geloof en een christen-leven was, waaraan zich met den wereldgeest ook de hoogere geest deed gelden, zoo kunnen zij onmogelijk alle betere bestanddeelen missen en, in waarheid, zij missen ze ook niet! Warm en krachtig, als de godsdienstzin onzer devoten in de veertiende en vijftiende eeuw was, is ook niet zelden de toon van deze zangen, vol van eerbied voor God en zijnen Zoon, vol van bewondering

---

1) Zuster Bertkes biografie bewerkte ik voor den *Kalender* van 1863, bl. 84 vv., waar ik ook hare liederen deed herdrukken, voor zoover zij bewaard zijn.

voor de zich zelve opofferende liefde des Heeren, vol van ootmoed en zucht naar heiliging in gemeenschap met den Heilige. Die door gebrek aan geschied- en taalkennis niet verhinderd wordt deze voortbrengselen van stichtelijke poëzie te genieten; die de vaak vreemdsoortige vormen, welke de dichters bezigden tot uitdrukking hunner gedachten, of liever van hun gevoel — want gedachten vindt men zelden bij hen, althans geene nieuwe — slechts niet voor ledige vormen aanziet, zal erkennen, dat vele dergenen, die deze liedekens „eerstwerf zongen," bij al hunne godsdienstige dwaling echter gemoedelijke christenen zijn geweest, door hunne gaven in staat gesteld om ook anderen tot ernstige christenen te vormen, gebrokenen van hart, die bij Bethlehems kribbe het hoofd opbeurden in de hope der verlossing, bezwaarden onder den last der schulden, die bij den Koning des vredes troost en sterkte vonden, weêrgekeerden van den weg der ongeregtigheid, die, toegesneld op de stem van den goeden Herder, gewillig het kruis opnamen, om den Heiland hunner zielen in ootmoed en „minne" jegens God en den naaste na te volgen.

BIJLAGE.

Verordeningen van het domkapittel te Utrecht betreffende geestelijken dier corporatie, die ter generale studie gingen.

Het volgende stuk, waarvan de hoofdinhoud boven, bl. 297, ter sprake gebragt werd, heb ik overgenomen uit het oudste der twee vroeger vermelde HSS., die de *Statuta ecclesiae Traiectensis* bevatten [1]. De varianten werden aan het jongere HS. ontleend.

Privilegium studentium.

Universis suis concanonicis, tam præsentibus quam futuris, decanus et capitulum maioris ecclesiæ Traiectensis salutem et cognoscere veritatem! Quoniam ex literali scientia personarum, ad quam non nisi continue magnisque expensis et laboribus de facili devenitur, plerumque contingit ecclesias illuminari et plurimum decorari, ut in hoc consulatur ecclesiis, ratio satis postulat propter hoc nec ecclesiarum expensis nec personarum deferendum esse laboribus aut parcendum. Noverit ergo universitas vestra, quod nos, ecclesiam nostram [2] in prædictis honorare cupientes, nostro coadunato capitulo, vocatis ad hoc vocandis, bona deliberatione præhabita, in hoc unanimiter consensimus et communiter statuimus, ut si aliqui simplicium nostrorum concanonicorum, duntaxat qui in ecclesia nostra residentes esse consuescunt et cotidianis interesse capitulis, Parisius aut ad alia loca honesta studio literarum se transferre voluerint, ex hac nostra constitutione super eo liberam habeant facultatem, sub hac tamen forma, ut quandocunque iter arripere voluerint, in capitulo nostro compareant et de licentia nostra, quæ petita eis non negabitur, recedant, et quamdiu a die, quo iter arripuerint, ipsos literarum studio interesse contigerit, omnes fructus, redditus et proventus præbendarum suarum integraliter percipient, sine alicuius contradictione, ac si in choro ecclesiæ nostræ aut capitulo præsentes et eos nobiscum personaliter deservirent, quibusdam denariis et bonis, infra scriptis, tantummodo exceptis, videlicet memoriis mortuorum, quæ in choro distribui præsentibus solent;

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1.
2) *Ecclesias nostras.*

denariis enge [1], qui de capitulo præsentibus et inter præbendas mortuorum dividuntur; denariis Petri, qui in die beati Petri ad cathedram, tam plenis præbendis quam semiplenis [2] æqualiter ministrantur; denariis, qui dicuntur merepenninge, quos noster præpositus in annunciatione et nativitate beatæ Mariæ virginis nobis pro convivio amministrat; bonis divisis nobilium, nisi ad aliud [3] fuerint deputata; vino, si quo modo nobis dari contigerit, et liccopio [4], ratione alicuius consensus capituli provenientis, nisi tempore consensus præsentes fuissent. Et per hanc declarationem sine exceptione, cum sæpius super distributione fructuum absentium talium materia quæstionis suborta [5] fuerit, quid absentes causa studii aut peregrinationis eorum in absentia habere debeant, sit et maneat sine dubitatione unquam [6] aliqua perpetuis temporibus declaratum, prælatis vero nostris concanonicis, ac aliis simplicibus concanonicis quibuscunque, qui apud nos residere ac cotidianis capitulis interesse non consuescunt, ab hac constitutione et gracia semotis penitus et exclusis. Post reditum suum vero a studio infra mensem in ecclesia nostra comparebunt et in ea deservient, ut tenentur, alias in ipsorum absentia nec ipsi nec aliqui alii ex nobis fructus inconsuetos percepturi, nisi forte ipsos peregrinationi de licentia nostra, quæ eis non denegabitur, si eam petierint, aut alias ex ordinatione nostra ecclesiæ nostræ negociis contigerit interesse. Item statuimus et ordinamus, quod a data præsentium in antea quicunque receptus sit et fuerit in nostrum concanonicum et in fratrem, si nullam capitulo de vino graciam fecerit [7], si alias ab alio canonico, noviter recepto, nobis gracia facta fuerit, ab illa gracia penitus sit exclusus et de illo vino nullam recipiet porcionem, cum dignum sit, ut, qui nullam graciam fecerit aliis, sibi ab aliis gracia præcludatur. Item statuimus et ordinamus, quod ab hac die in antea nulli nostro concanonico seu alicui de bonis, ad fabricam

---

1) Van „denarii enge, denarii de enge" is meermalen sprake in de *Statuta*. Men leest er onder anderen het volgende van: „Item in engha iuxta civitatem, quæ empta fuit erga dominum Henricum episcopum pro quadam pecuniæ summa, quæ fuit exposita ad structuram castri Vredelant; sunt circa xl iugera terræ, de quorum reditibus recipiunter vij libri ad warscat, et quidquid superfuerit dividetur inter fratres capituli" cæt. De „denarii enge, engæ, de enge" zijn derhalve de gelden, die opkwamen uit de beschreven eng, d. i. een in cultuur gebragt stuk land.

2) Men denke aan de heele en halve præbenden der kanoniken. Zie boven, II, 1, bl. 284, 292.

3) *Alia*.

4) „Licopium vel vinicopium, winicoep, winkauff." Diefenbach, *Glossar. latino-german.* in v. „Wijnkoop, lijfkoop, liefkoop, epulum emptionis causa, commessatio emptionis ergo, arra epularis." Kiliaan, in vv. *lijfkoop*, *wijnkoop*.

5) *Orta*.

6) Het jongere HS. mist *unquam*.

7) Zie over het schenken van wijn en wijnpenningen, boven, II, 1, bl. 291.

et ornatum ecclesiæ nostræ specialiter spectantibus, undecunque provenerint, concedendo vel dando graciam aliquam faciemus, cum hoc redundet et sæpius redundaverit in ecclesiæ nostræ non modicum detrimentum. Hæc omnia et singula præmissa nos decanus et capitulum prædicti promittimus pro nobis et nostris successoribus, fide præstita corporali [1] et tactis sacrosanctis evangeliis, in perpetuum firmiter et inviolabiliter observare. In cuius rei testimonium sigillum ecclesiæ nostræ præsentibus duximus apponendum. Datum anno Dom. m⁰. ccc⁰ tertio, feria sexta proxima ante festum nativitatis beati Iohannis baptistæ. Et quamvis noncapitulares, vel qui primam residentiam non fecerunt [2], etiam si capitulares existant, beneficio huius statuti uti non possint, non tamen per hoc statutum aufertur iis; quod si aliquis in ecclesia nostra beneficiatus docilis petat licentiam se ad studium theologiæ vel iuris canonici aut civilis transferendi, capitulum tenetur ei licentiam impertiri. Et si capitulum contradicat sine causa rationabili, potest, pro [3] compellendo capitulo ad præstandum licentiam, episcopum vel papam adire, et iste in studio existens percipiet integros fructus beneficii, distributionibus cotidianis exceptis, et faciet suo beneficio deserviri per quinquennium [4]. Hanc licentiam episcopus dare non potest, nisi de capituli nostri consensu, et iste abfuturus iurabit, sicut de iure iurando superius continetur. Anno nativitatis Dom. m⁰ ccc⁰ xliiij⁰, mensis Aprilis die decima nona capitulum ordinavit, quod amodo nulli chorisocio ecclesiæ nostræ dabitur licentia eundi ad studium, nisi iuraverit perpetuam fidelitatem ecclesiæ nostræ, ad quemcunque statum pervenerit, ut, quem ecclesia nostra suis stipendiis extulit, non adversarium sed habeat perpetuum obligatum.

De op het slot van dit stuk bedoelde eed luidde als volgt:

Juro ad hæc sancta evangelia, quod scientia, quam addiscam in studiis, sustentatus beneficio, quod habeo in ecclesia Traiectensi, nunquam utar in perniciem decani vel capituli vel ecclesiae Traiectensis.

---

1) „Fidem præstare corporalem" beteekent: „met eigen mond," terwijl men derhalve persoonlijk tegenwoordig is, „beloven." „Corporaliter" is in het latijn der *Statuta* zooveel als „personaliter."

2) Om regt op de inkomsten van hun ambt te verkrijgen en te behouden, moesten de kapittelleden althans gedurende zekere tijden te Utrecht vertoeven. Van daar dat er in de *Statuta* meermalen sprake is van „residentia prima, secunda" enz.

3) Het oudere HS. mist *pro*.

4) Voor vijf jaren kon hij een vicaris stellen.

DRUKFEILEN.

Blz.	32,	reg. 25	*staat:*	den monnikenpij,	*lees:*	de monnikenpij.
»	165,	» 13	»	bij de hoogeschool,	»	bij een der scholen.
»	238,	» 6	»	de hare,	»	de hunne.
»	286,	» 34	»	Lugd. 1851,	»	Lugd. 1861.
»	299,	» 29	»	vier eeuwen,	»	drie eeuwen.
»	415,	» 6	»	Alberdingh,	»	Alberdingk.

KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING.

II.

Derde Stuk.

KERKGESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING,

DOOR

W. MOLL,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

TWEEDE DEEL.

Derde Stuk.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1869.

VOORREDE.

Van de zes laatste hoofdstukken, waarin ik dezen veeljarigen arbeid voltooide, worden den lezer thans alleen de vier eerste aangeboden. De twee overige, die „de kerkelijke zeden" onzer vaderen en hun „zedelijk-godsdienstigen volkstoestand" beschrijven, stoffen wier belangrijkheid mij tot eene veelzijdige behandeling drong, zullen enkele bladen meer beslaan dan ik vooruit berekende, waarom zij met het register op het gansche werk kwalijk in dit stuk opgenomen konden worden.

De vier hoofdstukken, die nu het licht zien en weldra door de twee laatste, waarvan de kopij ter perse gaat, gevolgd zullen worden, zijn aan de geschiedenis der „kerkleer en kettersche bewegingen" bij onze voorgeslachten gewijd, en aan die van hun „openbare eeredienst". Gezamenlijk bevatten zij een belangrijk hoofddeel onzer inwendige kerkhistorie, dat — geen deskundige zal het bij zijne beoordeeling voorbijzien — tot heden een bijna geheel onbearbeid veld van onderzoek uitmaakte en daarom, en niet minder wegens den rijkdom en de veelsoortigheid der stoffen, die het ter beschouwing aanbiedt, den schrijver vele en soms moeijelijke verpligtingen oplegde, wier vervulling hem welligt maar al te weinig gelukt is.

Bij de bewerking van § 1 van hoofdstuk XVI heb ik mij beijverd den inhoud onzer middeneeuwsche catechese aan te wijzen, en de hulpmiddelen, die klerken en leeken ten dienste

stonden, wanneer zij zich zelve en anderen met dien inhoud wenschten bekend te maken. Toch onthield ik mij hier van alle breedere uiteenzetting der voorvaderlijke geloofs- en zedeleer, naardien ik bij het stellen van volgende §§, waarin de sacramenten en de dogmatische en ethische geloofsovertuigingen der gemeente ter sprake zouden komen, uit den aard der zaak tot de behandeling der belangrijkste bijzonderheden moest afdalen. In mijne mededeelingen aangaande de hæresiën, die zich op onzen bodem voorgedaan hebben, en de wijze, waarop men ze bestreed, zal men een en ander ontmoeten, dat tot nog toe òf geheel òf gedeeltelijk onbekend was, maar ook veel, dat alleen door voortgezette nasporingen en gelukkige ontdekkingen tot wenschelijke klaarheid zal kunnen komen.

Bij de lectuur van hoofdstuk XVII—XIX zullen sommige, vooral roomsch-katholieke lezers zich misschien verwonderen, dat ik mijne beschrijving van de heilige plaatsen, tijden en handelingen der openbare eeredienst niet bekort heb, daar de cultus van de nederlandsche christenheid der laatste middeneeuwen in zijne hoofdbestanddeelen grootendeels gelijk was aan den cultus, die nog heden door de roomsche kerk in ons vaderland uitgeoefend wordt. Tot mijne verantwoording dienaangaande doe ik bij vernieuwing opmerken, dat mijn werk in de eerste plaats voor mijne geloofsgenooten geschreven is, die van de roomsche cultus-vormen zelden meer dan eene oppervlakkige kennis bezitten, en vooral ten behoeve van protestantsche jongelingen, wier keus het is, zich ook door de beoefening onzer kerkgeschiedenis tot kundige en beschaafde voorgangers der gemeente te vormen.

In de opleiding onzer studenten der theologie bestaat tot heden eene leemte, waarin om vele en gewigtige redenen moet voorzien worden. De kerkelijke archæologie, waarbij de geschiedenis van den cultus de voornaamste plaats inneemt, en die aan de universiteiten in Duitschland en elders niet zelden met ijver en vrucht gedoceerd wordt, is bij ons niet onder de leervakken opgenomen. Van de hebreeuwsche antiquiteiten — wie zal er zich om den wille der bijbelstudiën niet in verheugen? — wordt doorgaans werk, dikwerf

veel werk gemaakt, maar aan de christelijke antiquiteiten wordt naauwelijks gedacht, ofschoon ieder gereedelijk toestemt, dat ook deze voor den theoloog, ja voor ieder wèl ontwikkeld gemeentelid, hare beteekenis moeten hebben. Het treurig gevolg van dit verzuim is maar al te dikwerf op te merken. Men ontmoet overigens wakkere leeraren, die zeer wel onderrigt zijn aangaande het kerkelijk leven van Abrahams kinderen vóór Jeruzalems val, maar geheel onkundig aangaande dat van hun eigen christelijk voorgeslacht en een aanzienlijk deel hunner land- en tijdgenooten. Zij zijn misschien in staat eene tamelijk duidelijke voorstelling van Mozes' tabernakel of Salomons tempel te geven, maar staan verlegen, als men bescheid vraagt aangaande den vorm en de deelen der middeneeuwsche kerk, waarin zij van week tot week de heilige dienst leiden. Zij dragen kennis van Israëls feesten, offeranden en wat er meer van dien aard is, maar als een leergierige hun onderrigt wenscht betreffende de hoogtijden, de misviering, den doop enz. zijner roomsche medeburgers, zal hij waarschijnlijk onvoldoend antwoord bekomen. Met het oog op dezen staat van zaken, die onzen leeraarsstand kwalijk voegt en zijne leden te dikwerf doet gelijken op die roomsche geestelijken en schrijvers, die in onze dagen gedurig bewijzen geven van volslagen onkunde aangaande den kerkelijken en godsdienstigen toestand der protestanten, meende ik aan de bewerking mijner hoofdstukken over den voorvaderlijken cultus eene voegzame ruimte te moeten geven. Of ik in die bewerking wèl geslaagd ben, mogen anderen beoordeelen, die, naar ik vertrouw, steeds in het oog zullen houden, dat ik met mijne zeer positief-protestantsche beginselen ook noodwendig, bij mijne opvatting der historische stoffen, onder den invloed dier beginselen moest staan. Dat de toekomstige bewerkers der kerkelijke archæologie van Nederland, van welke gezindheid zij wezen mogen, hier eenige bruikbare aanwijzingen en berigten zullen vinden, durf ik hopen.

Terwijl ik deze voorrede eindig, denk ik met weemoed aan den heer P. Nijhoff, uit wiens hand de zorg voor de uitgave van dit werk in die van de heeren Kemink en Zoon

is overgegaan. In de volle kracht zijns levens aan zijne liefhebbende betrekkingen en een nuttigen werkkring ontscheurd, laat hij bij velen den welverdienden naam na van een waardig zoon eens voortreffelijken vaders en een sieraad van zijn stand geweest te zijn, en bij mij de nagedachtenis van een vriend, die mij bij dezen arbeid door teekenen van ongeveinsde belangstelling aanmoedigde en mij niet zelden met zijne wetenschap goede diensten deed. Dat mijne tegenwoordige uitgevers de taak van den overledene met liefde overnamen, is mij reeds gebleken en wordt met dankbaarheid door mij erkend.

Amsterdam, 19 *Maart.* 1869. W. MOLL.

INHOUD.

TWEEDE TIJDVAK.

Ontwikkeling der nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw.

—

HOOFDSTUK XVI—XIX.

—

HOOFDSTUK XVI.

Kerkleer en kettersche bewegingen.

HOOFDSTUK XVIII.

De heilige tijden der openbare eeredienst.

HOOFDSTUK XIX.

De heilige handelingen der openbare eeredienst.

BIJLAGE.

TWEEDE TIJDVAK.

ONTWIKKELING DER NEDERLANDSCHE KERK IN HAAR ROOMSCH-KATHOLIEK KARAKTER, VAN HET BEGIN DER ELFDE TOT IN DE EERSTE HELFT DER ZESTIENDE EEUW.

HOOFDSTUK XVI.

Kerkleer en kettersche bewegingen.

§ 1.

Geloofs- en zedeleer.

Hoewel de idee des christelijken geloofs evenmin door een zamenstel van koude verstandsbegrippen wordt verwezenlijkt als het heil der geloovigen door de verdienstelijkheid van uitwendige goede werken, is echter het christendom, daar het de bestemming heeft om de meest redelijke en tevens de meest zedelijke godsdienst te zijn, uit zijn aard een voorwerp van onderwijs. In die overtuiging trad onze Heiland zelf voor zijne tijdgenooten op als een rabbi, een leeraar, die aan zijne discipelen „zijn woord gaf," opdat zij den intellectuëlen en morelen inhoud van dat woord weder overleverden aan anderen. „Gaat dan heen en onderwijst," zoo luidde de last van den meester aan de apostelen, en zij en de latere opzieners der gemeente hebben dien last niet vergeten. De oude kerk, gelijk de tegenwoordige, had ten behoeve harer leden eene geloofs- en zedeleer, en ook de middeneeuwsche, al was zij aan hare moederlijke roeping, om

hare kinderen in de kennis der waarheid tot godzaligheid op te voeden, niet altijd en overal even getrouw — ook zij had de hare. Welke waren de leerstoffen, die onze voorvaderlijke klerken in behandeling namen, als zij de aan hunne zorg toevertrouwde leeken tot geloovige en vrome christenen poogden te vormen, en welke waren de hulpmiddelen, die hun tot dat oogmerk ten dienste stonden? Ziedaar de belangrijke vragen, waarop wij onzen lezers antwoord hebben te geven, opdat hun het godsdienstig bestaan onzer voorgeslachten, waarvan de veelsoortige openbaringen het onderwerp onzer volgende mededeelingen zullen zijn, meer en meer duidelijk worde [1].

Karel de groote wenschte de volken van zijn breed gebied tot christennatiën op te voeden en steunde daarbij op de onmisbare hulp van de geestelijkheid der kerk. Met grooten aandrang gelastte hij zijnen bisschoppen en priesters hunne gemeenten te onderwijzen, en wat hun onderwijs naar inhoud en omvang wezen moest, wist hij hun met eenige naauwkeurigheid aan te duiden: hunne geloofsleer zou eene verklaring van het apostoliesch en athanasiaansch symbolum zijn, hunne zedeleer een onderrigt aangaande het gebed des Heeren, de zonden „waarvoor men ter helle vaart," en de deugden, liefde tot God en den naaste, geloof, hoop enz., waardoor de mensch zich een christen bewijst [2]. De hoofdzaken der catechese, beiden voor het opkomend geslacht en voor volwassenen, aldus door den keizer aangewezen, werden door de kerk der volgende eeuwen geenszins uit het oog

1) De lotgevallen der catechese, d. i. het leerstellig en zedekundig onderrigt voor het volk, kinderen en volwassenen, door onze geestelijken vóór de hervorming gegeven, liggen helaas nog in het duister. Wat de kerken elders, inzonderheid in Duitschland, oudtijds voor de gewigtige zaak gedaan hebben, werd op leerrijke wijze bekend gemaakt door Geffcken, in zijn *Bildercatechismus des funfzehnten jahrhunderts*, Leipzig 1855. In dit helaas onvoltooide werk worden de schriften van Eccard, Veesenmeyer en anderen, die vroeger over deze stof handelden, aangehaald.

2) Zie boven, I, bl. 402, 405, 406, 415. Over de stoffen der catechese in de kerk vóór Karel den grooten heb ik een en ander meêgedeeld in mijne *Geschiedenis van het kerkel. leven*, 2e druk, I, bl. 51 vv.

verloren. Zij bleven, gelijk zij nog zijn, de voornaamste bestanddeelen van het leerstellig en zedekundig onderwijs voor het volk, die, allengs met andere vermeerderd, als zoodanig door kerkvergaderingen en invloedrijke mannen in alle landen der christenheid aan de belangstelling van geestelijken en leeken werden aanbevolen. Wij achten het noodig dit laatste met bewijzen te staven.

In de groote synode, op last van Karels zoon, Lodewijk den vrome, in 836 te Aken gehouden met het oogmerk om de gebreken, die alom in de duitsch-frankische kerk heerschten, weg te nemen en der christenheid in 's vorsten gebied een meer gezond leven te bereiden, werden ook de pligten der parochiepriesters jegens de leeken besproken. Eene vrucht van die bespreking was de bepaling, dat de pastoors zorg zouden dragen voor hunne gemeenteleden, dat allen gedoopt werden en later, na van den bisschop het vormsel ontvangen te hebben, onderwijs genoten tot verstand van het symbolum, het onze-vader en het ware christenleven [1]. Vermoedelijk werd dit gebod in volgende vergaderingen van tijd tot tijd herhaald, en zeker is het, dat soortgelijke verordeningen van de twaalfde tot de zestiende eeuw in verschillende deelen der kerk werden vermenigvuldigd en met nadruk ingescherpt. In 1114 gebood de synode van Gran in Hongarije, dat in al de bisdommen, die onder den metropolitaan van Gran stonden, in de kathedraalkerken alle zondagen de evangelie- en epistel-perikopen zouden verklaard worden, en in de kleinere of parochiekerken het symbolum en pater-noster [2]. De vaderen van de in 1246 te Beziers in Frankrijk bijeengeroepen vergadering eischten van de haar onderhoorige priesters, dat zij „alle zondagen den volke eene eenvoudige en duidelijke verklaring van de geloofsartikelen zouden geven, opdat niemand voortaan onwetendheid zou kunnen voorwenden." Daarenboven bevalen zij, dat alle kinderen van zeven en

1) Zie bij Hartzheim, *Concil. German.* II, p. 81; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 84 ff.
2) Zie Hefele, a. a. o. V, s. 289.

meer jaren op zon- en feestdagen door hunne ouders ter kerke zouden gebragt worden, opdat zij hun ave-maria, hun pater-noster en credo leerden [1]. In 1281 werd in Engeland de synode van Lambeth gehouden, waartoe de aartsbisschop van Canterbury al zijne bisschoppen en abten en tal van geestelijken had opgeroepen. In deze bijeenkomst werd geklaagd over de onkunde der klerken, „waardoor het volk in een afgrond van dwaling verzonk," en allen pastoors nadrukkelijk opgedragen, in persoon of door tusschenkomst van anderen voor de verbreiding van kennis onder hunne gemeenteleden te zorgen. Alom moest verstaanbaar onderrigt gegeven worden in het symbolum, de tien geboden, de twee hoofdgeboden des evangelies, de zeven werken van barmhartigheid, de zeven hoofdzonden met hare gevolgen (cum sua progenie), de zeven hoofddeugden en de zeven sacramenten, en opdat geen priester aangaande deze stukken onwetend zou zijn, leverde de vergadering een beknopt opstel, waarin zij gezamenlijk op eenvoudige wijze werden uiteengezet. Uit het slot van dit opstel blijkt, dat het bestemd was om in handen van alle priesters der kerkprovincie van Canterbury te komen, en dat de aartsdiakenen verpligt werden acht te geven, of de daarin vervatte leeringen „minstens op bepaalde tijden" door de predikers tot het volk werden gebragt [2]. Op dezelfde wijze als de synode van Lambeth behartigde in 1368 het concilie van Lavaux in Frankrijk de godsdienstige belangen der leeken in de kerkprovinciën van Narbonne, Toulouse en Auch. Ook vandaar ging aan de parochiepriesters eene aanwijzing uit van de talrijke hoofdbestanddeelen der catechese, die men wilde behandeld hebben, en tevens eene beknopte verklaring van het symbolum enz. ten gevalle van hulpbehoevende priesters [3]. In de groote kerkvergadering, die in 1429 te Tortosa in Spanje onder de leiding van een pauselijken legaat, den kardinaal van Foix, hare

1) **Harduinus**, *Acta concil.* VII, p. 409.
2) **Harduinus**, l. l. p. 866 ss.
3) **Harduinus**, l. l. p. 1804 ss.

zittingen hield, werd de vraag geopperd: welke de hoofdzaken van het godsdienstig volksonderrigt waren? Men legde het antwoord neêr in een canon, die voorschreef, dat alle leeken kennis moesten hebben van de geloofsartikelen, het onze-vader, de tien geboden, de zeven hoofdzonden en de leer aangaande de vreugde van het paradijs en de straffen der hel. Tevens werd voorgeschreven, dat alle bisschoppen en prelaten der spaansche kerk door bevoegde klerken afschriften zouden laten maken van zeker nog te vervaardigen handboekje, waarin bovenvermelde stukken „klaar en duidelijk, voor zoover zij den leeken ter kennisse gebragt moesten worden, begrepen zouden zijn.” Dat handboekje moest men „in zes of zeven lessen” verdeelen en den cureiten gebieden, den inhoud „gedurende den loop des jaars” op de zondagen herhaaldelijk te verklaren, „opdat zij de duisternis der onwetendheid van het volk ophieven en het Gode aangenaam maakten [1].” In de synode, die in 1447 te Eichstädt bijeenkwam, werd het den priesteren des bisdoms op het hart gedrukt, het orthodoxe geloof volgens de leer van Rome te bewaren; die met de zielverzorging in de parochiën of met het predikambt belast waren, zouden bij de biecht en bij andere gelegenheden over de regtzinnigheid der leeken een waakzaam oog houden en op alle zon- en feestdagen in de kerken in de landtaal het apostoliesch symbolum en pater-noster voordragen (pronuntiare) [2]. In de synodale statuten, die in 1503 voor de dioecese van Bazel opgemaakt werden, wordt den parochiepriesters gelast, alle zondagen in de landtaal de evangelieles van den dag voor te lezen en daarenboven het onze-vader, des engels groete, het apostoliesch symbolum en de tien geboden. Eene verklaring van dat alles „voor jongen en ouden” werd wenschelijk geacht, maar naar het schijnt niet geëischt, naardien men op de bekwaamheid van alle priesters niet durfde rekenen [3].

1) Zie den canon bij Harduinus, VIII, p. 1078.
2) Hartzheim, V, p. 363.
3) Hartzheim, VI, p. 8.

Blijkt uit de bijgebragte bewijzen — wij zouden hun aantal nog kunnen vermeerderen — dat de hoofdstukken der catechese, die Karel de groote zijnen geestelijken tot vorming des christelijken volks aanbeval, door de latere kerk geenszins veronachtzaamd, maar nevens andere, die voor de godsdienstige kennis en de zedelijkheid vooral niet minder belangrijk waren, in Hongarije, Frankrijk, Engeland, Spanje, Zwitserland en Duitschland algemeen als stoffen des openbaren onderrigts aangemerkt werden, zoo vinden wij reeds hierin genoegzame reden om aan te nemen, dat dezelfde stukken der geloofs- en zedeleer, die elders plagten behandeld te worden, ook door de nederlandsche geestelijken bij hun onderrigt op den voorgrond werden gesteld. Doch het is niet noodig deze gevolgtrekking, hoe redelijk ook, in rekening te brengen, daar afdoende berigten niet ontbreken.

Toen onze reformatorieschgezinde bisschop Jan van Zyrik in 1294 te Utrecht zijne vroeger [1] vermelde kerkvergadering hield, vestigden de daar verzamelde klerken hunne aandacht ook op de verpligtingen der cureiten jegens hunne parochianen, en straks werd onder de overige synodale statuten, die het naaste resultaat der bijeenkomst waren, ook dit voorschrift gepubliceerd: „wij bevelen ten ernstigste, krachtens de [ons verschuldigde] heilige gehoorzaamheid, aan alle rectoren en priesters, en ieder hunner in het bijzonder, dat zij alle zondagen in hunne parochiekerken in de moedertaal het pater-noster en credo behalve de artikelen des geloofs [2] verstaanbaar zullen uit-

1) Boven, II, 1, bl. 124, 356.

2) Er staat in het oorspronkelijke: "pater noster et credo praeter articulos fidei." Door het woord credô duidde men volgens Arnold Geilhoven (zie zijn boven, II, 2, bl. 369, vermelden *Gnotosolitos*, Lib. I, Rubrica V, Quaest. 8) gewoonlijk het symbolum nicaenum aan. Volgens Fantinus Dandulus echter, in zijn omstreeks 1487 te Antwerpen gedrukt *Compendium pro catholicae fidei instructione* (het werd mij uit de kon. bibliotheek ten gebruike verleend), noemde men het symbolum apostolicum doorgaans "credo parvum," en het "symbolum nicaenum, in [synodo] Constantinopolitana reformatum," "credo magnum." Beide symbola en het athanasianum werden ook door de middeneeuwsche kerk bij de liturgie van de mis en bij het vieren der getijden gebruikt. Zie Dionysius Carth·

leggen (exponant), en daarenboven eens in de maand, of minstens drie- of viermalen 's jaars, de tien geboden en de zeven sacramenten." Opmerkelijk is het, dat de vergadering noodig oordeelde bij deze bepaling eene copie van den decalogus volgens de vulgaat te voegen, en eene lijst, waarop de namen der vijf verpligte en twee onverpligte sacramenten zijn uitgedrukt, een bewijs dat men althans bij sommige priesters eene uiterst kleine mate van kennis veronderstelde [1]. Zestien jaren later werd te Utrecht door bisschop Guy van Avesnes eene synode gehouden, die het bevel van Jan van Zyrik woordelijk vernieuwde. Ook toen verzuimde men niet den cureiten een afschrift van de tien geboden en eene naamlijst van de sacramenten te doen toekomen [2].

Wanneer men het voorschrift der utrechtsche synoden vergelijkt met de vroeger vermelde statuten der kerkvergaderingen van Lambeth, Lavaux en Tortosa, dan valt het in het oog, dat de hoofdstukken der catechese, die door de priesters van Engeland, Frankrijk en Spanje voor het volk gebragt moesten worden, talrijker waren dan die den cureiten der dioecese van Utrecht werden aangewezen, waaronder de twee hoofdgeboden des evangelies, de werken van barmhartigheid, de hoofdzonden enz. niet genoemd zijn. Men wachte zich echter hieruit op te maken, dat de geloofs- en zedeleer, die onzen vaderen door hunne priesters voorgedragen werd, een meer beperkten omvang zal gehad hebben dan elders het geval was. Het is toch bekend, dat, althans sedert den aanvang der vijftiende eeuw, de inhoud van het godsdienstonderwijs hier te lande eene aanmerkelijke uitgebreidheid had, en dat van al de hoofdstoffen, die de klerken van andere deelen der kerk voor hunne gemeenten te behandelen hadden, in ons vaderland geene of slechts enkele

---

in zijn straks te bespreken boek *De vita curator.* I, fol. 481, en Gavantus, *Thes. sacr. rituum*, Antv. 1646, p. 36 s.

1) Zie bij Van Heussen, Lat. *Batav. s.* I, p. 170.

2) Zie Lat. *Batav. s.* p. 174.

onopgemerkt bleven [1]. Toen Arnold Geilhoven van Rotterdam zijn „gnotosolitos of spiegel der consciëntie" schreef, waarin hij aan welontwikkelde christenen eene handleiding tot het werk der zelfbeproeving gaf [2], legde hij er zich op toe, geen stuk der toenmalige catechese onaangeroerd te laten. In zestien rubrieken deelde hij in dezelfde orde, waarin wij ze hier opnoemen, eene orde die moderne theologen naauwelijks anders dan beginseloos kunnen noemen, zijne leeringen mede over de zeven doodzonden (superbia, invidia, ira, accidia, avaritia, gula, luxuria), de tien geboden, de twaalf raadgevingen des evangelies (consilium paupertatis, obedientiæ, castitatis, caritatis, mansuetudinis, misericordiæ et erogationis, simplicitatis verborum, de vitanda peccandi occasione, de rectitudine intentionis, de conformitate operis ad doctrinam, de sollicitudine vitanda, de fraterna correptione), het gebruik en misbruik der vijf zinnen (visus, auditus cæt.), de artikelen des geloofs (symbolum apostolicum), de zeven sacramenten, de acht zaligheden (volgens de macarismen: paupertas, mititas, luctus, esuries, misericordia, munditia, pax, persecutio), de zeven gaven des h. geestes (timor, pietas, scientia, consilium, sapientia, intellectus, fortitudo), de twaalf vruchten des h. geestes (caritas, gaudium, pax, patientia, longanimitas, bonitas, benignitas, mansuetudo, fides, modestia, continentia, castitas), de zeven ligchamelijke werken van barmhartigheid (pascere esurientes, potare sitientes, vestire nudos, colligere hospites, visitare infirmos, redimere captivos, sepelire mortuos), de zeven geestelijke werken van barmhartigheid (docere ignorantes, consulere dubitanti, consolari tristem, corrigere peccantem, remittere offendenti, portare graves et onerosos, orare pro omnibus; aan het laatste artikel is een aanhangsel over het bidden in het algemeen en over het onze-vader toegevoegd), de drie theologische deugden (fides,

1) Over de stukken, die men in Duitschland en andere landen in de catechese behandelde, zie men Geffcken, a. a. o. s. 20 ff.

2) Zie boven II, 2, bl. 368.

spes, caritas), de vier hoofddeugden (prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia), de negen vreemde zonden (zonden van anderen, waartoe men aanleiding heeft gegeven: iussio, malum consilium, consensus, adulatio, recursus, participatio, mutus, non obstans, non manifestans; bij deze rubriek een aanhangsel: de ludis et choreis), de zonden tegen den h. geest (desperatio, præsumptio, impugnatio veritatis, invidentia fraternæ gratiæ, obstinatio, finalis impoenitentia), de roepende zonden (fratricidium, oppressio viduæ, detentio mercedis, sodomiticum)[1]. Eenige jaren later dan Arnolds „gnotosolitos" werd door onzen Dionysius den karthuiser een boek „over het leven der cureiten" geschreven[2], een spiegel waarin den pastoors het beeld van een waardig huisverzorger der gemeente werd voorgesteld. Dat de voortreffelijke auteur hier ook de verpligtingen der priesters ten aanzien van het godsdienstonderwijs voor het volk besprak, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Hij deed het uitvoerig en liet niet na aan te duiden, welke naar zijne overtuiging de onmisbare bestanddeelen der catechese waren. Hij verlangde een klaar en gemoedelijk onderrigt over de artikelen des geloofs (symbolum apostolicum), de tien geboden, de twee hoofdgeboden des evangelies (quantum et qualiter diligendus sit Deus ac etiam proximus et de vero ac spirituali amore Dei et proximi), de ligchamelijke en geestelijke werken van barmhartigheid, de doodzonden en het onze-vader. Daarenboven eischte hij, dat alle cureiten hunne parochianen bekend zouden maken met de pligten, die de geloovigen jegens de kerk hebben te vervullen (het onderhouden van zon- en feestdagen, de vasten, enz.), de pligten van christelijke echtelingen jegens elkander, de pligten van ouders jegens hunne kinderen en omgekeerd, enz. Van leeringen aangaande

1) Al deze rubrieken maken de stof uit van Liber I van den *Gnotosolitos*.

2) Zie boven, II, 2, bl. 381. Het tractaat *De vita curatorum* komt voor onder Dionysius' *Opera minora*, ed. Blomevennae I, fol. 471 ss.

de sacramenten gewaagde hij niet, waarschijnlijk omdat hij die stof elders in het breede had besproken.

Is het ons uit het medegedeelde duidelijk geworden, dat het ook bij onze vaderen van de laatste middeneeuwen geenszins ontbrak aan een ideaal van godsdienstig volksonderrigt, waarin eensdeels de geloofsleer der kerk, en anderdeels en bovenal de zedeleer hare plaats zou innemen, wij durven daarom niet verzekeren, dat al hunne priesters, of zelfs de meerderheid van hun getal, bij magte waren dat ideaal te verwezenlijken. Als wij opmerken, dat onze bisschoppen en synoden het nog in de dertiende en veertiende eeuw noodig achtten, aan de cureiten hunner kerk een afschrift van de tien geboden en eene naamlijst van de zeven sacramenten toe te zenden; als wij ons daarbij herinneren, welke de algemeene staat van het schoolonderwijs in de daarop volgende tijden was, toen slechts in enkele inrigtingen de hoogere leervakken, die den aanstaanden godsdienstleeraar wèl vormen konden, met vrucht behandeld werden; als wij daarenboven zien op de zedelijke onvolmaaktheid van vele klerken, hunne traagheid en hun wereldzin, waarvan wij later maar al te menigvuldige bewijzen zullen ontmoeten, voorzeker, dan mogen wij, zonder vrees van onzen voorgeslachten onregt aan te doen, uit dat alles het besluit trekken, dat in vele gemeenten de belangen der catechese verwaarloosd of uiterst gebrekkig verzorgd werden. Toch heeft men toe te zien, dat men zich geene al te donkere voorstelling van de zaak make. Onze scholen, waarin gedurende de veertiende en vijftiende eeuw de kweekelingen voor het pastoorsambt eenigermate met de hoogere leervakken bekend gemaakt werden, waren weinige, maar hare discipelen des te menigvuldiger, en vele van die discipelen togen als volwassenen naar Parijs, Praag en elders, om hunne vorming te volmaken [1]. Terwijl die scholen bloeiden, en niet het minst door haren invloed — men denke hier vooral aan

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 228 vv., 284 vv.

die van Deventer en Zwol — kwam de reeds dikwerf vermelde „moderne devotie" in onzen lande op [1]. Alom ontwaakten meer dan ooit godsdienstige sympathiën, die aan het leven van duizenden eene meer of min veredelde rigting gaven, en naar het voorbeeld van Geert Groote, Wermbold van Utrecht en anderen, traden in vele gemeenten pastoors, regulieren, fraters enz. op, die voor het volksonderrigt de hoogste belangstelling koesterden en naar den eisch hunner tijden in staat waren het op voldoende wijze te geven. Hoogstmerkwaardig is het ook, dat in hetzelfde tijdperk, waarin zich deze verblijdende verschijnselen voordeden, zoowel in ons vaderland als in Duitschland en elders, de middelen, waardoor zich de geestelijken naar de toenmalige behoeften tot geschikte onderwijzers van de kerkleer konden ontwikkelen, en leeken in staat gesteld werden zich met den hoofdinhoud van die leer nader bekend te maken, allengs vermeerderd werden. Die middelen waren catechetische handleidingen, beiden voor geleerden en ongeleerden, waarin de hoofdstukken der geloofs- en zedeleer gezamenlijk, of enkele bovenal belangrijk geachte afzonderlijk behandeld werden.

Van de schriften, waarin de hoofdstukken der catechese gezamenlijk aangewezen en uiteengezet werden — wij zullen hier geene andere noemen dan dezulke, waarvan wij zeker weten, dat zij door onze voorvaderen gebruikt werden [2] — is „des conincs somme" waarschijnlijk het oudste en een der meest gelezene geweest. Het boek bevat eene overzetting van de „somme le roy," eene lettervrucht van het jaar 1279, welke den dominikaner Laurent, den biechtvader van koning Philips van Frankrijk, tot auteur heeft. Het werk werd in 1408 gedeeltelijk vertaald door Jan van Rode (niet te verwarren met den bekenden Jan van Brederode [3], den

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 167, en mijn *Johannes Brugman*, I, bl. 15 vv.
2) Over de catechetische schriften, die in Duitschland en andere landen geschreven en gebezigd werden, leze men Geffcken, a. a. o. passim.
3) Zie boven, II, 1, bl. 172.

adellijken avonturier, van wien wij vroeger spraken), een leekebroeder van het karthuiser-klooster te Zeelhem bij Diest in Brabant, vervolgens geheel vertolkt en eindelijk te Delft in 1478 en daarna elders in ons land meermalen gedrukt. Het boek heette „des conincs somme," omdat het oorspronkelijk voor Philips werd geschreven, maar Jan van Rode meende, dat men den titel ook „geestelijk kon verstaan," naardien hier geleerd wordt, „hoe wij onze rekening zullen maken tegen den grooten rekendag, daar men summam summarum voor den grooten koning moet brengen." Klerken en leeken, die het geheel bezaten — niet alle afschriften waren compleet — vonden hier vruchtbare leeringen over de tien geboden, de geloofsartikelen, de hoofdzonden en de daartegenovergestelde hoofddeugden, de zeven sacramenten, het onze-vader enz.[1] Een soortgelijk werk als dat van Laurent en Jan van Rode was de vroeger besproken „tafel van der kersten ghelove" van Dirk van Delft, hertog Albrechts hofprediker te 's Gravenhage sedert 1399. Hoewel ten behoeve van den hertog opgesteld, heeft het vermoedelijk ook min geoefenden klerken, die zich voorbereidden om over de geloofsartikelen, de macarismen der bergrede en dergelijke stoffen onderwijs te geven, eenige diensten bewezen[2]. In verhoogde mate is dit waarschijnlijk het geval geweest met den „spiegel des kersten gheloefs," die gedurende de eerste helft of het midden van de vijftiende eeuw in omloop kwam, en waarin behalve vele andere godsdienst-leeringen een tamelijk uitvoerig bescheid gegeven wordt aangaande het onze-vader, de gaven en werken des h. geestes, de zeven hoofdzonden, de twaalf geloofsartikelen, de tien geboden, de zeven deugden, de zeven sacramenten enz. Wie de auteur van dit boek is geweest, is ons onbekend en ook van weinig gewigt, daar hij er onbewimpeld voor

---

1) Zie over *Des conincs somme* van Vloten, *Nederl. prozastukken*, bl. 150, en Geffcken, a. a. o. s. 39, Beil. 81 ff. Beide auteurs hebben belangrijke stukken van het werk opgenomen.

2) Zie boven, II, 2, bl. 382 v.

uitkwam, dat hij niet meer dan een compilator was. Een der voornaamste bronnen, waaruit hij putte, was het aan Johannes Gerson toegeschreven „compendium sacræ theologiæ," een uitvoerig geschrift, opgesteld voor middelmatig geleerde klerken, onder wier bereik slechts weinige boeken waren [1]. Niet minder rijk van inhoud dan genoemde „spiegel," iets ouder welligt en almede uit verschillende schrijvers gecompileerd was het in Duitschland en ons vaderland veel gelezen werk, „der sielen troest" geheeten, een leerboek in welks inleiding een discipel zijn „lieven vader" om onderrigt in de tien geboden vraagt, waarop het „lieve kind" vriendelijk antwoord ontvangt, leeringen niet alleen over den decalogus maar ook over vele andere zaken, de sacramenten, de acht zaligheden enz., waaraan tot toelichting tal van „exempelen" wordt toegevoegd [2]. Uitvoeriger dan alle reeds vermelde boeken van dien aard is de handleiding, die Arnold Geilhoven onzen vaderen aanbood. Het eerste deel van den reusachtigen „gnotosolitos" is geheel toegewijd aan tamelijk geleerde verklaringen en beschouwingen van de reeds door ons opgenoemde zestien rubrieken, die hij als evenveel hoofdstukken der catechese

---

1) De schrijver van het *Compendium theologiæ sacræ* zegt op het slot van zijn boek (men vindt het in Gersons *Opera omnia*, ed. Du Pin I, p. 234 ss.): „libellus iste compositus est — — mediocribus et communioribus ac eis, quibus non faciliter librorum copia suppetit." Over den *Spiegel des kersten gheloefs* leze men Geffcken, a. a. o. Beil. s. 88 ff., die het werk in HS. bezat en vier nederlandsche drukken vermeldde, die denzelfden titel hebben.

2) Zie Geffcken, a. a. o. s. 45 ff. Beil. s. 98 ff., die de utrechtsche uitgave van 1479 en later in ons land verschenene beschreven heeft. Vgl. Holtrop, *Catal. libr. sæc. XV impressor.* p. 300. De HSS. en gedrukte exemplaren, die Geffcken gebruikte, schijnen evenmin als de zwolsche editie van 1485, die mij uit de konink. bibl. te 's Hage verstrekt werd, het geheele werk te bevatten, daar hier alleen de tien geboden worden besproken. Bij de behandeling van het vierde gebod in laatstvermelde uitgave komt echter eene uitweiding (geene verklaring) over het paternoster voor, waarin de „lere dat [= dat het] heylige pater noster in duutsche is den duutschen nutter dan in latijn ghelesen," aandacht verdient. Zij wordt aangedrongen door de opmerking, dat Jezus zijn gebed niet in het latijn, maar in de landtaal der Joden aan zijne apostelen heeft gegeven.

aanmerkte. Veelvuldige aanhalingen uit kerkvaders, klassieke auteuren, kanonisten en andere schrijvers maken de lectuur voor den modernen lezer vermoeijend, en tallooze vragen (quæstiones) met daarop volgende oplossingen (solutiones) geven het geheel een streng scholastiek aanzien. Toch houden wij er ons van overtuigd, dat menige klerk, die een bekwaam godsdienstonderwijzer wenschte te worden, met Arnolds arbeid zijn voordeel heeft gedaan. Minder geleerd maar gemoedelijker en warmer van toon is het onderrigt, dat Dionysius de karthuiser den catecheten van zijn tijd in zijn boek „over het leven der cureiten" gaf. Bij ieder stuk van de geloofs- en zedeleer, dat hij, gelijk wij gezien hebben, zijnen lezers als noodzakelijke leerstof onder de aandacht bragt, voegde hij kortere of langere verklaringen en moralizatiën, die ook mannen van geringe kennis in staat stelden, om althans in de meest dringende behoeften van hen zelve en hunne gemeenteleden te voorzien. Of onze geestelijken bij de catechese gebruik maakten van het vroeger vermelde handboekje [1], „cura clericalis" geheeten, is ons onbekend. Maar wij achten het waarschijnlijk, daar het op de meest beknopte wijze een overzigt geeft van alle stoffen, die bij het volksonderrigt ter sprake werden gebragt, en derhalve den docent, die op zijn geheugen geen staat mogt maken, goede diensten kon bewijzen.

Waar onze catecheten de beschreven handleidingen niet bezaten, of deze hun te eenvoudig en te weinig zaakrijk toeschenen, konden zij hun toevlugt tot andere hulpmiddelen nemen. Klerken, die den toegang tot welvoorziene boekerijen hadden en genoeg ontwikkeld waren, om de werken der kerkvaders en scholastieken te gebruiken, konden zich over alle deelen der kerkleer een schat van kennis vergaderen, even rijk als vruchtbaar. Maar ook dan, als hun daartoe bekwaamheid of gelegenheid ontbrak, stond hun een andere weg open, om zich aangaande de voornaamste hoofdstukken, die zij voor

1) Boven, II, 2, bl. 405.

hunne gemeenteleden te behandelen hadden, in te lichten. Tractaten en sermoenen over de artikelen des geloofs, de sacramenten, de tien geboden en het onze-vader waren allengs vermenigvuldigd en voor leergierigen ligt verkrijgbaar.

Afzonderlijke schriften over het apostoliesch symbolum schijnen onzen vaderen slechts in geringen getale ten dienste gestaan te hebben, en vermoedelijk hebben zij zich daarover maar zelden beklaagd. In het catechetiesch onderrigt, gelijk de lezer reeds kon opmerken, stond de zedeleer geheel en al op den voorgrond; van de geloofsleer werd alleen dat gedeelte met eenige uitvoerigheid behandeld, dat op de sacramenten betrekking had. Wel werd van ieder geloovige met nadruk verlangd, dat hij de twaalf artikelen zou kennen — volgens oude friesche wetten mogt niemand in zekere regtszaken als getuige optreden, tenzij hij zijn onze-vader en „ik geloof in God" kon opzeggen [1], en hetzelfde werd volgens kerkelijke bepalingen van alle doopgetuigen en van anderen bij andere gelegenheden verlangd — maar die kennis behoefde, naar de begrippen der middeneeuwsche geestelijkheid, geenszins een ontwikkeld weten en klaar inzigt te zijn. Waar Arnold Geilhoven in zijn „gnotosolitos" de vraag beantwoordt, „hoe de lecken het symbolum moeten kennen," betoogt hij met beroep op kerkelijke autoriteiten, dat het genoeg is, zoo zij den inhoud „implicite" gelooven," d. i. dien inhoud op het gezag der kerk aannemen, zelfs al zij het dat hunne rede aan een of ander dogma aanstoot neemt, en hun kettersche bedenkingen inblaast [2]. Volgens Arnolds vaste

1) Zie bij Wierdsma, *Oude Friesche wetten*, bl. 129.

2) Libri I Rubr. 5, Quæst. 8. „Articulos fidei debent layci scire saltem implicite. Et credere implicite est credere quidquid credit ecclesia, et in tantum valet fides implicita layco, quod si, ratione naturali motus, dicat patrem maiorem vel filio priorem, vel quod tres personæ sunt ab invicem distantes vel aliquid simile, non est hæreticus nec peccat, dummodo sic credat, quia credit ecclesiam sic credere, et suam opinionem supponit fidei ecclesiæ nec suum defendit errorem et paratus sit corrigi," cæt. Op dezelfde wijze verklaarde reeds vóór Arnold het concilie van La-

overtuiging, waarin Dionysius de karthuiser en al de tijdgenooten deelden, waren de twaalf geloofsartikelen onmiddellijk door God op de lippen der apostelen gelegd en door die apostelen tot de kinderen der kerk gebragt, niet opdat men ze door onderzoek en nadenken zou pogen te doorgronden, maar opdat men zich aan de letter dier uit den hemel ontvangen woorden vastklemde. Waar men deze theorie huldigde, moest men alle discussiën over geloofszaken, vooral bij leeken, vreezen en zelfs — de vroeger vermelde kerkvergadering van Tortosa had er het voorbeeld van gegeven [1] — met bedreiging van kerkstraffen verbieden, en waar dit geschiedde, spreekt het van zelf, dat onderwijzende geestelijken bij de behandeling van het symbolum, òf voor hunne weinig geoefende medeklerken òf voor het volk, de meest mogelijke soberheid en voorzigtigheid in acht namen.

Een van de twee opstellen over het symbolum, waarvan wij zeker weten, dat zij bij onze voorgeslachten in gebruik geweest zijn, is het tractaat van Thomas Aquinas „over de geloofsartikelen," dat volgens het voorschrift van Nikolaas van Cusa in alle dioecesaansynoden der kerkprovincie van Keulen, derhalve ook in de utrechtsche synoden, jaarlijks aan de vergaderde klerken voorgelezen moest worden [2]. Dit werkje, dat in den druk, waaruit wij het kennen, een zeer klein getal octavo-bladzijden beslaat [3], is voor de tegenwoordige godgeleerdheid zóó

---

vaux (zie boven, bl. 4), dat een klaar begrip van de geloofsartikelen, waarin „difficilia" besloten lagen, den leeken geenszins noodig was: „sufficit simplicibus de omnibus articulis habere fidem implicatam, i. e. in talibus credere quod credit ecclesia." Zie bij Harduinus, l. l. VII, p. 1807.

1) „Interdicimus laicis omnem materiam de fide catholica disputandi, dioecesanis aliisque iudicibus ordinariis ecclesiasticis sub interminatione divini iudicii strictius iniungentes, ut contra laicos de fide catholica disputare attentantes iura communia per censuram ecclesiasticam tenaciter observentur." Harduinus, l. l. VIII, p. 1078. De ernst, of liever de felheid, waarmede men het „disputeren" van leeken over geloofszaken weren wilde, leert dat in Spanje reeds in en omstreeks 1429 een en ander broeide, dat door de geestelijkheid bedenkelijk werd geacht.

2) Zie boven, II, 1, bl. 363.

3) Men vindt het onder Thomas' *Insignia opuscula*, die in 1562 te Leuven verschenen. Reeds in 1460 werd het te Mentz, later te Keulen

weinig beduidend, dat men het den naam van den grootsten theoloog der middeneeuwen naauwelijks waardig mag noemen. Desniettegenstaande heeft het om zijn eigenaardig karakter en het gebruik, dat onze voorgeslachten er van maakten, zekere beteekenis. De schrijver heeft het apostoliesch en athanasiaansch symbolum gezamenlijk ten grondslag zijner mededeelingen gelegd en trekt daaruit twaalf artikelen, ofschoon hij, even als Arnold Geilhoven en Dionysius de karthuiser na hem deden, de opmerking maakt, dat sommige geleerden, ten gevolge van eene andere indeeling, veertien onderscheidden [1]. De twaalf splitst hij in twee deelen, waarvan hij zegt, dat het eerste deel over de godheid, het tweede deel over de menschheid van Christus handelt. Onder het eerste deel brengt hij vier artikelen, waarin de eenheid en drieëenheid van het goddelijke wezen, de schepping en de uitwerkingen der genade worden vermeld (essentiæ div. unitas, tres personæ in una essentia, creatio rerum, effectus gratiæ), onder het tweede de opstanding der dooden, loon en straf der vromen en boozen, de conceptie en geboorte des Heeren, zijn lijden en dood, zijne nederdaling ter hel, zijne hemelvaart en zijne komst ten gerigte. Al deze artikelen worden eenvoudig genoemd, geenszins ontwikkeld, hoewel bij het vierde, over de werkingen der genade, met een woord gewag gemaakt wordt van de sacramenten, de eenheid der kerk, de gaven des h. geestes en 's menschen regtvaardigheid (iustitia). Na het noemen van ieder artikel volgen terstond eenige bijbelplaatsen, die het als schriftmatig moeten doen kennen, en eindelijk worden de afwijkende meeningen van alle bekende ketters opgesomd, die, weder met aanhalingen uit den bijbel,

---

en elders vele malen gedrukt. Zie Holtrop, l. l. p. 321, 565; Hain, *Repert. bibliogr.* I, p. 170 s.

1) De kerkvergadering van Lavaux, vroeger vermeld, oordeelde dat de onderscheiding van 14 artikelen te verkiezen was. Zie bij Harduinus, l. l. p. 1806. Het dubbele zevental in dit cijfer zal op dat oordeel, gelijk Hefele, *Conciliengesch.* VI, s. 624, te regt aanmerkt, wel eenigen invloed gehad hebben.

als hæretiek gebrandmerkt en weêrlegd worden. Inprenting, geene verklaring of bewijs van de geformuleerde kerkleer, en ketterbestrijding is blijkbaar het hoofddoel van het gansche boekske. Van geheel verschillenden aard is een ander tractaat over het symbolum, dat sedert den uitgang van de veertiende eeuw in HSS. door België en ons vaderland werd verspreid, Ruysbroeks opstel, „van den kerstenen ghelove" getiteld [1]. Dat ook deze auteur zich aan de traditionele kerkleer hield, behoeft naauwelijks gezegd te worden, maar bij eene koude opgave van de overgeleverde formulen te berusten, zonder eenige toelichtende omschrijving en praktikale vermaningen aan haar te verbinden, was den speculatieven geest van den mysticus even onmogelijk, als zijn hart vol „minne" er welgevallen in kon hebben zijne leeringen met de bestrijding van lang vergeten ketterijen te beladen. Uitgaande van de veelbeteekenende stelling, „dat het ware kerstengeloof het middel is, waardoor 's menschen ziel met God geëenigd, met God getrouwd wordt, als eene bruid met haren bruidegom," poogde hij den inhoud van dat geloof, voor zoover dit met zijne vasthoudendheid aan het dogma der triniteit en de overige zoogenaamde mysteriën bestaanbaar was, voor het verstand toegankelijk en voor het gemoed en het leven vruchtbaar te maken. Zijne verklaringen van de meeste artikelen zijn kort, zijne speculatiën doorgaans duidelijk, soms verheven, zijne schilderingen, vooral van hel en hemel levendig, zijne taal en stijl, even als in zijne overige schriften, edel en frisch, vol van naïve vormen, die den indruk zijner gedachten en lessen verhoogen. Van uitwendige bewijzen voor de goddelijkheid des christendoms en de waarheid der kerkleer, b. v. het wonderbewijs, dat Dionysius de karthuiser, geheel in den geest zijner kerk, bij het catechetiesch onderrigt over het symbolum met nadruk op den voor-

1) Het werd uitgeg. door David, *Werken van Jan van Ruusbroec*, Gent 1860, II, bl. 239 vv. In mijn bezit is een HS., dat het jaartal 1415 draagt, maar vermoedelijk jonger is.

grond wenschte geplaatst te zien [1], wordt door Ruysbroek geen gewag gemaakt.

Hadden onze priesters aan Thomas Aquinas een mager opstel over de geloofsartikelen te danken, van denzelfden godgeleerde hadden zij een ander „over de sacramenten," waarvan zij volgens het voorschrift van Nikolaas van Cusa niet alleen in hunne synoden te Utrecht de voorlezing aanhooren, maar ook eene kopie bezitten moesten [2]. Die dit werkje gebruikten, vonden in de inleiding een en ander over het begrip der sacramenten, het onderscheid tusschen die des ouden en nieuwen Testaments, hunne algemeene werking enz., en daarna eenige onderwijzing over ieder der zeven. De behandeling is iets breeder dan die Thomas aan de geloofsartikelen wijdde, een gevolg van de gangbare voorstelling, dat, boven alle genademiddelen der kerk, de doop, het vormsel, de eucharistie enz. de eerste plaats innamen, waarom men aangaande deze zaken meer dan betrekkelijk andere, een afdoend onderrigt verlangde. Zoo wordt hier b. v. ten aanzien van den doop eerst over de materie (het water dat gebruikt of niet gebruikt mag worden) gesproken, vervolgens over den vorm, den bedienaar en de uitwerkingen der plegtigheid, waarna nog de dwalingen aangaande de heilige handeling worden opgenoemd, „de erreuren" der seleucianen, donatisten enz., die vroeger en later in de kerk voorkwamen. Op dezelfde wijze behandelt de auteur de overige sacramenten. Aan het slot vindt men de leer, dat de mensch door alle gezamenlijk

---

1) Waar Dionysius de cureiten opwekt voor het volk het symbolum te verklaren, zegt hij: „insuper potest curatus vicissim tempore congruo aliqualiter exponere rationes aut argumenta fidei christianæ, i. e. ea per quæ cognoscimus fidem nostram esse a Deo, quæ sunt innumera miracula solique Deo possibilia, per Christum et eius apostolos ac alios sanctos ad fidei confirmationem copiosissime facta." *De vita curat.* l. l. fol. 480. Ook Thomas Aquinas leerde, dat het hoofdbewijs voor het geloof aan de bovennatuurlijke waarheid des christendoms uit de mirakelen moest geput worden. Zie Baur, *Vorlesungen ueber die dogmengesch.* Leipz. 1866, II, s. 274.

2) Zie boven, II, 1, bl. 363.

tot de eeuwige glorie komt, waarin hij de zeven gaven der zaligheid geniet (visio Dei, comprehensio Dei, fruitio Dei, impassibilitas corporis, claritas corporis, agilitas et subtilitas corporis). Ook hier is inprenting, geene verklaring en bewijs der kerkleer hoofdzaak [1]. Meer omvattend en vruchtbaar zijn eenige hoofdstukken over de sacramenten, die in het „compendium theologiæ" van Dionysius den karthuiser voorkomen [2], en voorafgegaan worden door algemeene opmerkingen en berigten. Jezus heet hier de geestelijke geneesheer, die vóór zijne hemelvaart de zeven sacramenten ingesteld zal hebben, opdat zij den mensch van alle zonden en zondensmet zullen genezen, en zulks niet alleen „figuraliter," maar „efficaciter" en „causaliter," feitelijk en „op bewonderenswaardige, naauwelijks begrijpelijke wijze." Zeven is hun getal, opdat zij „corresponderen" met de zeven gaven des h. geestes en de zeven doodzonden. De doop is eene inleiding of opneming in de strijdende kerk, het vormsel eene geestelijke versterking van de strijders, de eucharistie hunne spijs en reiskost (viaticum), de poenitencie of boete een middel ter verrijzenis van [den dood der] zonde, het laatste oliesel eene hulpe aan de stervenden [3], de ordening der geestelijken eene wijding van die voor anderen de sacramenten bedienen, het huwelijk eene instelling tot vermenigvuldiging van die de sacramenten genieten. Aangaande het ceremoniëel en de ongelijke waardij dier heilige handelingen voor den christen — het huwelijk heet het minst geestelijke sacrament (cæteris carnalius, nihilominus spiritale), de eucharistie daarentegen het waardigste, omdat Christus, die in de zes overige zich slechts „virtualiter," openbaart door de wer-

---

1) Men vindt ook het tractaat *De sacramentis*, met dat *De articul. fidei* vereenigd, onder Thomas' vermelde *Insignia opuscyla*. In 1460 reeds werden beiden te Mentz gedrukt en later elders meermalen. Zie Holtrop, l. l. p. 321, 332; Hain, l. l. I, p. 170 s.

2) *Oper. minor*. ed. l. I, fol. 63 ss.

3) Er staat: "extrema unctio est exeuntium præsens exilium." Het verband eischt, dat men "auxilium" leze.

kingen die hij er aan verbindt, in de mis zelf „substantialiter" en „incomprehensibiliter" tegenwoordig is [1] — worden inlichtingen gegeven, die voor de geloovigen van dien tijd genietbaar en nuttig waren. Meer omvattend echter is het „liber sacramentalis" van Pierre d'Ailly, den beroemden bisschop van Kamerijk. Het is een tamelijk uitvoerig handboek, dat de bestemming heeft om jonge priesters, die zich gereed maken om als cureiten op te treden, tot hun ambt voor te bereiden. Daar het exemplaar van de leuvensche uitgave van 1487, dat ons ter hand kwam [2], geschreven namen van voormalige bezitters in ons vaderland bevat, mogen wij er zeker van zijn, dat het werk ook op onzen bodem lezers vond. Nog meer was dit evenwel, naar wij vermoeden, het geval met een dietsch en niet minder uitgebreid opstel „van den seven sacramenten," dat drie jaren vroeger te Gouda werd gedrukt. Wie de schrijver of compilator is geweest — hij putte zijne stoffen hoofdzakelijk uit de schriften van Henricus Hostiensis en Nicolaus Panormitanus [3] — weten wij niet; maar uit zijne pennevrucht blijkt, dat hij een vroom man was, die de godsdienstige belangen der „gemeene lieden" hartelijk liefhad en gaarne het zijne deed, om hun „de krachten en virtuten van de heilige sacramenten" duidelijk bekend te maken, „opdat hunne devotie daardoor vermeerderd" en Gods eere verhoogd zou worden. Hij goot zijn onderwijs, even als vóór hem Pierre d'Ailly deed, in den vorm eener zamenspraak, en loste menigte van vragen op, waarvan men veronderstellen mag, dat zij eenigzins nadenkenden onder de leeken van zijn tijd niet zelden voor den geest kwamen.

1) Er staat: „in aliis sacramentis Christus virtualiter per suos continetur effectus; in eucharistiæ autem sacramento vere, substantialiter incomprehensibiliterque consistit."

2) Het werd ons verstrekt uit de kon. bibliotheek te 's Hage. Zie Holtrop, l. l. p. 56.

3) Henricus Hostiensis leefde in het midden der dertiende eeuw in Frankrijk, Nicolaus Panormitanus in de vijftiende in Italië. Beiden waren wegens hunne werken over het kerkregt beroemd. Zie Cave, *Hist. literar.* II, p. 313 s., Append. p. 128.

Terwijl hij enkele sacramenten, b. v. het laatste oliesel, met groote beknoptheid behandelde, schreef hij over andere, inzonderheid dat der poenitencie en des huwelijks, zeer in het breede. Aan de poenitencie wijdde hij niet minder dan één en vijftig hoofdstukken, waarin tal van leeringen over berouw, biecht, boetewerken, absolutie en aflaat voorkomen. Merkwaardig is hier de lijst van zonden, die de auteur wenscht, dat èn de biechtvader èn het biechtkind bij het heilige werk gedenken zullen, eene lijst, die niet alleen alle mogelijke sexuële overtredingen ter sprake brengt, maar menigte van andere vergrijpen, tooverij, waarzeggerij, ketterij, bijgeloof, oneerlijkheid bij koopmanschap, strandvonderij, het uitreiken van tolgelden enz. De acht en twintig hoofdstukken over „het heilige sacrament der echtschap" loopen voornamelijk over „de voortrouw" of de verloving, de echtsluiting en de echtscheiding. Aan uitweidingen over geheime huwelijken en de verschillende huwelijksbeletselen ontbreekt het niet. Hier even als door het gansche boek is eene rijke casuïstiek aangewend, waaruit voor de kennis van het godsdienstig en zedelijk leven onzer voorgeslachten veel te leeren is [1].

Nadat sedert het laatst der dertiende eeuw, zooal niet vroeger, de decalogus onder de hoofdstukken der catechese werd opgenomen [2], konden afzonderlijke tractaten tot verklaring van de tien geboden niet achterwege blijven. Predikers en biechtvaders behoefden ze, en ook regters, waar, zooals bij onze friesche voorvaderen het geval was, de decalogus in de openbare wetboeken eene plaats had verkregen [3]. Reeds in de dertiende eeuw kwa-

---

1) Van het boek *Van den seven sacramenten* werd mij een fraai exemplaar uit de kon. bibliotheek verstrekt. Zie Holtrop, l. l. p. 158. Het bevat goede houtsneêprenten, die de uitoefening der beschreven handelingen aanschouwelijk maken.

2) Geffcken, a. a. o. s. 21, stelt, dat die opneming eerst in de veertiende eeuw plaats had. De synodale statuten, die wij boven, bl. 4, bijbragten, leeren ons anders.

3) Zie bij Wiardsma, *Oude Friesche wetten*, bl. 15, 119, 147; bij Von Richthoven, *Fries. rechtsquellen*, s. 131 f.

men er pennen in beweging, die van Albertus Magnus, Thomas Aquinas en Bonaventura, om in deze behoefte te voorzien, en in de veertiende en vijftiende waren er theologen en regtsgeleerden, Nicolaus de Lyra, Antonius de Butro, Johannes Nider en anderen, die in Frankrijk, Italië en Duitschland de handboeken over de belangrijke leerstof vermenigvuldigden. Dat van deze geschriften sommige, b. v. dat van den bij onze voorgeslachten hoog vereerden Nider, ook ten onzent belangstellende lezers zullen gevonden hebben, laat zich naauwelijks betwijfelen [1]. Intusschen waren er ook in ons vaderland mannen, die voor klerken en leeken het hunne deden, òf door oorspronkelijke werken op te stellen òf door vreemde in de moedertaal over te brengen. Hendrik van Herp, de ons reeds bekende Noord-brabander, zond zijn „speculum aureum" in het licht, tweehonderd één en twintig preekschetsen over de tien geboden, vol scholastieke distinctiën, maar ook rijk aan vruchtbare moralizatiën, die beiden voor predikers en catecheten eene handleiding of een repertorium op breede schaal uitmaakten [2]. Iets later verscheen het „præceptorium divinæ legis" van den leuvenschen theoloog Johannes Beets, wiens werk in 1486 gedrukt werd [3]. Was dit boek, even als dat van Hendrik van Herp, hoofdzakelijk ten behoeve van min of meer geleerde klerken opgesteld, vroeger en later droeg men ook voor het onderrigt van leeken zorg. Eene uiterst beknopte uitlegging van „de heilige tien geboden, die alle menschen schuldig zijn te houden," naardien zij anders „niet behouden mogen worden," werd ons uit een HS. van het laatst der veertiende eeuw medegedeeld [4]. In de bibliotheek te Oxford treft men een

1) Zie over de in den tekst genoemde auteuren en hunne schriften over den decalogus, Geffcken, a. a. o. s. 30 ff. In de liberie te Windesheim was Niders *Præceptorium* of *Explicatio decalogi* voorhanden, blijkens den vroeger besproken (zie boven, II, 2, bl. 313 n. 4) catalogus.

2) Zie boven, II, 2, bl. 403.

3) Zie Valer. Andr. *Bibl. belg.* p. 457, en Vissers *Naamlijst*, bl. 22.

4) In Van Vlotens *Verzamel. van nederl. prozast.* bl. 61 v.

onuitgegeven middelnederlandsch rijmwerk aan, getiteld „dit sijn die x plaghen ende die x ghebode" [1]. In een HS. van het jaar 1448, dat ons reeds eenige diensten heeft bewezen [2], ontmoet men een uitvoerig stuk, waarvan de aanvang dus luidt: „hier beghinnen die tien ghebode, die Moyses ontfinc van Gode op den berch van Syna, mit haren verclaringhe ende bedudinghe na den woerden der heiligher leerres." Wie de auteur was, is ons niet bekend, maar zijn opstel leert, dat hij een menschkundig man was van ernstigen godsdienstzin. Ten gevalle van kinderen en weinig ontwikkelden werden in Duitschland prentwerken uitgegeven, waardoor de inhoud van den decalogus, het symbolum enz. aanschouwelijk werd gemaakt [3]. Daar men in ons land tot volksgebruik op dergelijke wijze de zeven doodzonden verklaarde [4], ligt het vermoeden voor de hand, dat onze vaderen het voorbeeld, door hunne naburen gegeven, nagevolgd zullen hebben.

Aan afzonderlijke tractaten en opstellen over het onzevader, waardoor geleerden en ongeleerden meer of min in staat gesteld werden in den bijna onmetelijken zin van dat wonderbare gebed door te dringen, heeft het onzen voorgeslachten almede niet ontbroken. Kerkvaders en latere schrijvers in den vreemde, de ook ten onzent hoogvereerde Vincentius van Beauvais [5], Henricus de Hassia [6] en anderen, leverden der christenheid veelal beknopte en soms voortreffelijke handleidingen, die zeer zeker ook hier te lande gebruikt werden; maar ook Nederlanders en mannen uit onze naaste omgeving wijdden aan de gewigtige stof hunne

1) *Verslagen der Vereenig.* Jaarg. 2, bl. 54.

2) Zie boven, II, 1, bl. 380 n. 3, II, 2, bl. 318 n. 1, en mijne aanteekeningen in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 267.

3) Zie Geffcken, a. a. o. Beil. s. 1 ff., waar men tevens facsimilés van een prentwerk der tien geboden aantreft.

4) Zie Koning, *Verh. over den oorspr. der boekdrukkunst*, Haarl. 1816, bl. 111 v.

5) Zie het program van Vogel, *Ueber Vincenz von Beauvais*, Freib. 1843, s. 23.

6) Henrici de Hassia *Expositio super orat. dom.* werd omstr. 1470 te Keulen gedrukt. Zie Holtrop, *Catal.* p. 333.

auteursgaven. Herman van Scutdorpe, een karthuiser die vier en dertig jaren aan het hoofd van een nonnenklooster zijner orde bij Brugge stond en daar in 1412 stierf, maakte zich jegens tijdgenoot en nageslacht verdienstelijk door het schrijven van eene uitvoerige „expositio melliflua" van het pater-noster, waaraan hij ten behoeve van beschaafde geestelijken en leeken, die den preekvorm liefhadden, de gestalte van een bundel leerredenen gaf. In niet minder dan vijftig sermoenen, waarvan de drie eerste ter inleiding over het bidden in het algemeen handelen, wordt hier een schat van leeringen medegedeeld, die niet zelden belangrijk zijn en door de toenmalige lezers, in spijt van de vele aanhalingen uit de h. schrift, de kerkvaders en klassieken (Plato, Boëthius enz.), waarmede zij overladen zijn, ongetwijfeld met vreugde ontvangen werden, naardien zij dikwerf met warmte en doorgaans met klaarheid uitgedrukt en, naar den trant dier tijden, met tal van „exempelen," deels aan Cæsarius van Heisterbach en Thomas van Cantimpré ontleend, afgewisseld zijn. Op het slot vindt men, na zonderlinge taalkundige opmerkingen over het woord „amen," eene aanwijzing van de redenen, waarom een vroom gebed Gode aangenaam is, en van de vruchten, welke men er van verwachten mag: het is den Allerhoogste als een liefelijk reukoffer, het verzoent hem met den zondaar, het brengt den mensch tot vertrouwelijk verkeer met zijn Maker, reinigt hem van zijne zonde, heiligt zijn hart en leven, enz.[1] Nog tijdens het leven van Herman van Scutdorpe, of althans niet lang daarna, kwam, vermoedelijk het eerst op onze oostelijke grenzen, een ander geschrift in omloop, het „pater noster mitter glosen" getiteld. Het bevat in nederduitsch dialect eenige

---

1) De *Expositio melliflua* werd mij in twee uitgaven ten gebruike verleend uit de kon. boekerij. Zie Holtrop, *Catal.* p. 282. Op het laatste blad vindt men de in den tekst medegedeelde bijzonderheid aangaande Herman van Scutdorpe en het berigt, dat hij ook zes deelen met sermoenen „de dominicis et sanctis" heeft nagelaten, benevens een tractaat *De religiosarum mulierum regimine*. Valer. Andr. l. l. p. 383, plaatst zijn dood op het jaar 1428.

nuttige opmerkingen en moralizatiën en vooral tal van plaatsen, aan de kerkvaders en scholastieken ontleend, die den inhoud des gebeds toelichten [1]. In de boekerij van het tertiarissen-klooster van St. Barbara te Delft was in de vijftiende eeuw een „paternoster boec" voorhanden, waarvan de aard ons onbekend is [2].

Wanneer de lezer ons beknopt verslag van den inhoud der voorvaderlijke catechese en van de hulpmiddelen, die klerken en leeken ten dienste stonden, als zij zich aangaande dien inhoud wenschten te onderrigten, met eenige aandacht heeft gadegeslagen, meenen wij dat hij gereed zal zijn de stelling op te geven, die maar al te zeer gangbaar is en nog door verdienstelijke schrijvers van onzen tijd herhaald werd [3]: de middeneeuwsche geestelijkheid heeft voor het godsdienstig onderwijs des volks weinig of niets gedaan. Die geestelijkheid heeft naar haar beperkt vermogen voor de hoogstgewigtige zaak inderdaad veel gedaan, en dat deze bewering geenszins overdreven is, zou men nader bewezen zien, zoo wij onze vroegere berigten nog aanvulden, door eene meer in bijzonderheden tredende uiteenzetting van het rijke materiëel, dat in de door ons vermelde leerboeken begrepen is. Wij mogen ons echter te dezer plaatse tot zulk eene uiteenzetting niet begeven, naardien het hiertoe behoorende ons bij latere onderzoekingen van zelf onder de aandacht zal komen. Als wij aan het slot van ons werk het oog zullen slaan op den algemeenen zedelijk-godsdienstigen staat onzer vaderen in dit tijdvak, zullen wij ook den blik moeten vestigen op de religieuse en morele ideën en overtuigingen, die destijds in den boezem onzer natie wortelden en zich aan haar leven veelzins deden gelden. Die ideën en overtuigingen waren

---

1) Men vindt het onder N°. 218b in een perkamenten HS., dat naar het schijnt tot de eerste helft der vijftiende eeuw behoort, in de kon. bibliotheek te 's Hage.

2) Zie *Kerkhist. archief*, IV, bl. 268.

3) Men zie b. v. de door Dr. E. Moll voor Nederland bewerkte *Katechetiek* van Palmer, Tiel 1855, I, bl. 6.

uitvloeisels van de toenmalige catechese, vruchten waaruit wij den boom genoegzaam zullen leeren kennen, om zijne deugdelijkheid te klein noch te groot te achten. Maar onthouden wij ons hier van alle nadere beschrijving en beschouwing van de kerkleer, zooals zij door de geestelijkheid tot de volksmassa werd gebragt, nog mogen wij ons van deze stof niet afwenden, voordat wij bewijs hebben geleverd, dat in de veertiende en vijftiende eeuw ook in Nederland mannen leefden, die, hoezeer zij onderworpen zonen van de kerk en derhalve ook naauwgezette aanhangers van hare traditionële dogmatiek en moraal waren, krachten van geest en gemoed bezaten, die hen in staat stelden, om het overgeleverde met zekere mate van zelfstandigheid in ontvangst te nemen en het op meer of min oorspronkelijke wijze te bewerken, opdat zij het daarna, soms zelfs in de gestalte van een welzamenhangend systeem, overdroegen aan anderen. Wij denken hier niet aan Thomas a Kempis, Wessel Gansfort, Johannes van Goch en andere beroemden onder onze vaderen, wier theologische en ethische leeringen in onze dagen met zorg en liefde in het licht werden gesteld [1], maar aan twee minder bekenden, wier inzigten in de hoofdwaarheden des christendoms wegens hunne reinheid, hunne verhevenheid en diepgaanden ernst allenzins onze aandacht verdienen, al bevatten zij ook bestanddeelen, die in het geloof van den protestant der negentiende eeuw geene plaats meer kunnen vinden. Wij bedoelen Gerlach Peters en Gerard Zerbolt, beiden leerlingen der school van Geert Groote en Florens Radewijns, met wier persoonlijkheid en schriften wij den lezer reeds eenigermate bekend maakten [2].

Gerlach Peters, die van omstreeks 1400 tot 1411,

---

1) De theologische en ethische grondstellingen van Thomas a Kempis werden ontwikkeld door Böhringer, *Die deutsche mystiker*, Zürich 1855, s. 679 ff. en reeds vroeger door Scholtz, *Disquisit. qua Thomae a Kempis sententia de re christiana exponitur*, Gron. 1839; die van Wessel Gansfort en Johannes van Goch door Ullmann en anderen.

2) Zie boven, II, 2, bl. 363 vv.

toen hij in drie-en-dertigjarigen leeftijd stierf, de eer en de liefde der monniken van het klooster te Windesheim bij Zwol was, behoorde krachtens zijn natuurlijken aanleg en de ontwikkeling, die hij in de school der fraters van Deventer onderging, tot de devoten en mystieken zijner dagen. Wanneer het zijne taak was in de kerk van zijn convent „de heilige mysteriën des altaars" te bedienen, kondigden zijn gelaat en gebaar den diepsten eerbied aan, en alle vromen hadden welgevallen aan hem en zijn werk. Johannes Brinckerinck, de beroemde prediker, van wien wij bij herhaling gewag maakten [1], plagt te zeggen, „dat hij voor eene geheele week een beter mensch was, zoo hij dezen broeder de mis had hooren lezen." Bij kerkelijke hoogtijden, als der monniken „te Deum" de wanden des heiligdoms deed weêrgalmen, en bij andere gelegenheden werd niet zelden Gerlachs ecstatische natuur openbaar. Dan bleek het, dat hij tot de vermeende voorregten der echte „schouwers" was opgeklommen, en hij genoot „de geestelijke dronkenheid," waarvan Ruysbroek, door eigen en anderer ervaring geleerd, de uitwendige teekenen zóó plastiesch beschreven heeft [2]. Dan scheen Gerlach „opgetogen in den geest;" zijn gansche ligchaam rigtte zich naar den hooge, en „de voorste leden zijner voeten raakten naauwelijks den vloer aan," of hij bleef onder vreemde gebaren en uitroepen door het koor omloopen, als de overigen reeds naar hunne cellen waren getogen. De opbruischingen van den vloed zijns inwendigen levens waren echter aan tijd noch plaats gebonden; zijne inspiratiën kwamen en gingen onmerkbaar en onverwachts. Vaak gebeurde het, dat hij, onder vriendelijken kout met sommigen door den kloosterhof wandelende, plotseling het gesprek afbrak zeggende: „broeders, ik moet naar mijne cel; daar is iemand die mij wacht." Die hem wèl

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 167, 174, 204, 209 v., 397 v.

2) Ik heb de plaats uit *Het sieraad der geestel. bruiloft*, waarin Ruysbroek die beschrijving leverde, medegedeeld in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 162 n. 2.

kenden, verwonderden zich dan niet over dat woord en lieten hem gaarne gaan, verzekerd, dat hij in zulke oogenblikken „eene bijzondere genade Gods" ondervond, en naauwelijks was Gerlach in zijn eenzaam verblijf gekomen, of hij had een stuk lei, een blad perkament of papier ter hand, waarop hij neêrschreef wat zijn vol gemoed hem ingaf[1]. Zoo ontstonden Gerlachs boekskens, die wij vroeger vermeld hebben, zijn „breviloquium" en inzonderheid zijn „soliloquium"[2]. Dat in schriften, die door zulk een auteur en op deze wijze gesteld werden, geen theologiesch systeem werd neêrgelegd, behoeft wel niet gezegd te worden, maar toch zou men zich zeer bedriegen, zoo men meende, dat het den schrijver aan systematiesch inzigt in de waarheden, die hij liefhad en uit liefde aan anderen wilde mededeelen, ontbroken zou hebben. Ook hij, evenzeer als Ruysbroek, Tauler, Suso en anderen, wier werken hem ongetwijfeld meer of min bekend waren, had zijne theologische en vooral zijne ethische grondgedachten, die onderling zamenhingen en waarin de kern der kerkelijke geloofs- en zedeleer, ontdaan van de vormen der scholastieke godgeleerdheid en eigenaardig gekleurd door den invloed van het mysticisme, besloten lag en ontwikkeld werd. Van die grondgedachten[3] hebben wij den lezer een beknopt overzigt te geven.

Aan de hooge speculatiën over God en de wereld en beider wederzijdsche betrekking, waarin de duitsche mystieken zich gaarne verdiepten, heeft Gerlach zich, naar het schijnt, nimmer gewaagd, maar het bijbelsche

---

1) Zie mijne berigten aangaande Gerlach in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 151 vv.

2) Zie boven, II, 2, bl. 363 v., 408.

3) Ik verzamelde ze uit Gerlachs schriften, die ik in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 169 vv. grootendeels uitgegeven heb. Het ware geenszins moeijelijk geweest bij dit overzigt eenige aanwijzing te doen van den samenhang, die tusschen de ideën van onzen mysticus met die van zijne geestverwanten in Duitschland en België bestaat; maar ik onthield mij daarvan om redenen, die ik op bl. 150 van laatstgenoemd boekwerk aanduidde.

godsbegrip was hem lief, meer dan zijn leven, en de kerkelijke triniteitsleer een voorwerp van onuitsprekelijken eerbied. God, Vader, Zoon en h. Geest, is hem een eeuwig en ontoegankelijk licht, dat alleen door hen, die de waarheid en het wezen der dingen met een rein hart zoeken, eenigermate begrepen kan worden. Hij is het hoogste goed, de onbegonnen wijsheid, een wezen zich zelven in alles genietend en verblijdend, de deugd die niet vermeerderd en niet verminderd kan worden. Aan God danken de hemelen en de aarde met hare volheid hun aanzijn. In het geschapene openbaart de schepper zich zelven; die het met een zuiver geestesoog aanschouwt, wordt onwederstaanbaar gedreven tot bewondering, aanbidding en liefde. Om den troon des Allerhoogsten vergaderen de koren der engelen. Zij verheugen zich in hunnen Heer, maar ook in zijne kinderen hier beneden. Daarom verlaten zij vaak de hoogere sfeeren. Zij omringen ons onzigtbaar bij ons waken en slapen, in het kerkgebouw en aan alle plaatsen. Zij juichen om onzentwil, wanneer wij ons zelven Gode tot een levend offer stellen, en ten allen tijde, wanneer wij goede werken volbrengen. Slechts dan keeren zij zich in mishagen van ons af, als wij onzen en hunnen Heer vergeten en ons overleveren aan de magt onzer zinnelijkheid. Dan berispen en beklagen zij ons, roepende: „wat staat gij daar, naar de aarde ziende; waarom zwijgt de stem der kuische tortelduive in den lande? Is het misschien dat gij geen kuische tortel zijt, maar nog uw medgezel hebt in het land der onzaligen?" Zijn wij aldus voorwerpen der liefde voor Gods gedienstige geesten, wij zijn het nog meer voor God zelven. De Vader ziet zijn eeuwig beeld in zijne kinderen, dat door de zonde verduisterd is, maar nooit geheel uitgedelgd kan worden. Dat beeld was eenmaal volheerlijk in den mensch uitgedrukt, toen hij in zijn oorspronkelijken staat verkeerde, maar de zonde heeft de edelste trekken der gelijkenis zeer verzwakt en verdorven, want onze beste krachten zijn niet wat zij wezen moesten en

wezen konden: ons geheugen is verontreinigd, onze rede krank, onze wil onheilig. Zoo wij ons zelven regt aanzien, dan hebben wij op niets goeds te roemen, want wij zijn afkeerigen van God en buiten God louter niet (nihil). Ten gevolge van onze tegenwoordige ongelijkvormigheid aan onzen Vader is ons leven vol strikken en banden, vol druk en storing, en gedurig hebben wij te bidden: „Heer, treed niet met ons in het gerigt!" Zoo betaamt het ons dan zeer klein van ons zelven te denken, en toch weder hoog, ja zeer hoog, als wij op onze bestemming zien, daar de waarheid ons toeroept: „weest volmaakt gelijk uw Vader in de hemelen." Die bestemming is door God ons toegelegd. Hij wil, dat de ziel wederkeere tot haren oorsprong en hare eerste gelijkvormigheid, zoodat het beeld van God, Vader, Zoon en h. Geest, in ons hersteld worde. Die herstelling kan geschieden door hervorming van de drie krachten der ziel. Als het geheugen, „dat op zekere wijze alles omvat en bewaart en waaruit alles [alle werkzaamheden der ziel?] voortkomt," zich ontdoet van al „het vreemde," dat niet strookt met onzen aanleg en bestemming — als het alle onreine beelden en fantasiën uitstoot en zich niet langer verwaardigt zijn adeldom met het lage en bezoedelde te belasten, dan worden wij weder gelijk aan den Vader, die alles bevat en van niemand of niets (a nullo) zijn begin heeft. Als wij de rede op de aanschouwing der waarheid rigten en door haar „alle dingen, tijdelijke en eeuwige, uit- en inwendige, smaken zooals zij wezenlijk zijn," dan worden wij gelijk aan den Zoon, die zelf de eeuwige waarheid en wijsheid is. Als wij met den wil bedoelen en zoeken, wat het gereinigde geheugen en de zuivere rede leeren, dat wij alleen zullen willen en minnen, dan worden wij gelijk aan den h. Geest. In dien staat is de ware zaligheid der ziel; tot dien staat komen is terugkeeren tot God, onzen oorsprong, en tot onze oorspronkelijke gelijkvormigheid, en dat terugkeeren is ons door God zelven mogelijk gemaakt, die ons roept om „het kruis des Heeren op te nemen door hem na

te volgen," en om al onze aandacht op het inwendige, het gemoed, te rigten, waarin ons de weg des heils wordt aangewezen. Zoo wij God liefhebben, werkt ons alles mede ten goede, zelfs de togten en begeerlijkheden des vleesches en alles wat ons hindernis schijnt, wanneer wij slechts waakzaam blijven; want dan spoedt de ziel „uit het land der zinnelijkheid" naar hooger. Navolging van Christus is de voorwaarde van ons leven; naar zijn voorbeeld zullen wij alle moeite en leed vertrouwend dragen, als hij al onze oefeningen en goede werken regelen, want hij heeft den schat aller wijsheid en heilige schriften in zich. Daarom hebben wij steeds op hem te zien, hoe hij ons is voorgegaan, die ons heeft gekocht met zijn kostelijk bloed en zijn vleesch en bloed ons tot spijze nagelaten en voortgaat zich zelven in het sacrament der mis te offeren, opdat hij de verlorene schapen naar de kudde drage. Die God waarlijk liefhebben, minnen hem zuiverlijk (pure), niet om eigen troost of gewin, maar om hem zelven, en zij zoeken te komen tot de ware glorie der uitverkorenen, die „van binnen en van buiten" met God vereenigd zijn, niets eigens hebben, maar zich Gode geheel overgeven, zoodat hun behaagt wat hem behaagt, wat het zij, troost of ontroost, vreugde of smart. Daarom hebben wij onze „minne" te beproeven, of zij kuisch is. „Een kuisch minnaar mint God alleenlijk om God en zich zelven om God, daar God hem naar zijn heilig beeld heeft geschapen tot zijne eer. En als hij overdenkt de algemeene liefde, die God heeft tot alle menschen, zoo mint hij alle menschen zonder onderscheid als zich zelven en zich zelven niet meer dan anderen. Daarom, als hij merkt of hoort, dat het beeld Gods in iemand hersteld wordt, en dat hij zich opmaakt om het overste goed te minnen, zoo verblijdt hij zich bovenmate zeer; want zijn vrije opgang van binnen wordt daardoor te krachtiger, en hoe meer zulks geschiedt, hoe blijder hij wordt en meer uitvlietend van minne." Kennis der waarheid en wijsheid is ons volstrekt noodig; zij en geene oogenblikkelijke toeneigingen des gemoeds, maken onze

gemeenschap met God vast. In die gemeenschap is ons heil; zij vormt ons tot willige dienaren des Heeren, tot waarlijk vrijen, die „uit liefde zonder eigenheid" zelfs bereidvaardig ter helle zouden gaan, zoo het zijne eer kon bevorderen. „Gode steeds een rein hart te offeren en zóó te leven, dat wij hem stervende blijde mogen ontmoeten, dat is ware geestelijkheid;" want wat uitwendige werken betreft, hoeveel wij ook toenemen in geestelijken schijn en in oefeningen, het is alles ijdel, tenzij de inwendige mensch vernieuwd en „godvormig" wordt. Wij hebben toch alle dingen zoo groot te achten, als zij bij God worden geacht, en niet grooter [1], en goede werken zonder zuivere bedoeling (pura intentio) zijn niet goed. Zoo betaamt het ons dan acht te geven, dat wij door onze oefeningen reinheid van harte winnen en God en het goddelijke aanhangen. In alles hebben wij de waarheid aan te zien. Zoo wij dit verzuimen, inzonderheid bij de openbare godsdienst en het genot der sacramenten, „zullen wij de bladeren van den boom smaken, geenszins zijne vruchten." Die in zelfzucht gevangen is, kan uitwendig communiceren, maar genade zal niet zijn deel zijn; doch die waardiglijk eet, ontvangt het sacrament uitwendig met eerbied en geniet inwendig zegen, zoodat hij één wordt met Christus en één met de broederen. In die eenheid wordt het einde aller godsdienst gevonden, en door haar is de gemeenschap der heiligen verwezenlijkt; want aldus verbonden, roept de een den ander blijmoedig toe: „wij hebben allen éénen Vader; wij leven allen van ééne spijze, dat is van de minne; wij hebben allen ééne edelheid, daar wij kinderen Gods zijn; naar één vaderland reizen wij, wij allen te zamen één ligchaam, en een iegelijk een lid des ligchaams, zoodat eens iegelijks glorie des anderen glorie is. Daarom willen wij ons onderling zeer minnen en zamen vereenigd zijn, en lijden en medelijden, blijde en

---

1) Men herinnere zich de schoone spreuk van St. Franciscus: „tantus est homo, quantus est in oculis Dei, et non plus."

droevig zijn met elkander, en niemand zal zich zelven zoeken, maar een iegelijk zal alzoo lief hebben, dat zijn broeder ruste [in God] en voortga in deugden, als hij voor zich zelven vrede begeert en wasdom in geregtigheid."

De theologische, of liever de anthropologische en soteriologische grondgedachten, die Gerlach Peters in zijne opstellen uitdrukte, vinden wij weder — een bewijs dat zij niet uitsluitend aan hem behoorden, maar aan de school, waaruit hij voortkwam — in de vroeger vermelde tractaten van den in 1398 gestorven Gerard Zerbolt, waarin deze de schets der christelijke moraal van zijn leermeester Florens Radewijns „over het uitroeijen der ondeugden en het verwerven der ware liefde tot God en den naaste," in het breede heeft uitgewerkt [1]. Maar gelijk de persoonlijkheid van Zerbolt, den geleerden en bezadigden „boekenwaarder" der deventersche fraters, die wegens zijne regtskennis en goeden takt in het behandelen van de dingen des dagelijkschen levens geroemd werd, eene gansch andere was dan die van Gerlach met zijn poëtiesch-religieusen aanleg en zijne ecstatische natuur, zoo is er ook een aanmerkelijk verschil tusschen de wijzen, waarop beiden hunne ideeën en leeringen koesterden en voor anderen in schrift stelden. Beiden onthielden zich van hooge speculatiën over God en in het algemeen van de metafysische theologie van hun tijd; hunne beschouwingen golden voornamelijk den mensch in zijne betrekking tot den Allerhoogste, 's menschen zonden, bekeering, heiligmaking en zaligheid; maar terwijl Gerlach zich in zijne contemplatie door zijn mystieken zin liet leiden, werd Zerbolts nadenken meer door zijn verstand en zijne ervaring bestuurd. Gerlach leefde van oogenblikkelijke inspiratiën, en wat hem „ingegeest" was, gaf hij aan anderen over in den vorm van vrije, onzamenhangende ontboezemingen, die wel stoffen voor een systeem, ja hoogstgewigtige, inhielden, maar geenszins zelve een systeem uitmaakten. Zerbolt daarente-

1) Zie boven, II, 2, bl. 363, 365.

gen zocht en vond eene theorie, de vrucht van eigen en anderer meditatie en rijp onderzoek, en toen hij haar bezat, achtte hij zich verpligt haar ten nutte van anderen op methodische wijze te ontwikkelen. Zoo werd hij de auteur van eene systematiesch aangelegde beoefeningsleer, die hij eerst in zijn boek „over de hervorming van de krachten der ziel" uitgaf, en daarna meer volledig in zijn tractaat „over de geestelijke opklimmingen." Van laatstgenoemd stuk willen wij kortelijk den inhoud opgeven [1].

Zerbolt, die den titel van zijn werk aan de hieronimiaansche vertaling van Ps. 84 : 5, 6 ontleende [2], gaat uit van de opmerking, dat de mensch van nature geneigd is zich tot hooger te verheffen. Die neiging is niet te laken, wanneer zij wel „geordineerd" is, want naar onzen aanleg zijn wij redelijke en edele schepselen, die behoefte moeten gevoelen om uit „het dal der tranen en onzaligheid" tot „de verhevenheid van onze oorspronkelijke waardigheid" op te klimmen. Eenmaal, in den paradijsstaat, stond de mensch als op den berg zijner heerlijkheid, een reine beelddrager Gods, rijk beweldadigd met gaven van natuur en genade. Uitwendig genoot hij Edens liefelijkheid, inwendig vrede, want al de krachten van zijn ligchaam en geest waren jong en frisch, harmoniesch ontwikkeld, op God, de waarheid en geregtigheid gerigt. Van dien berg werd Adam afgeworpen: zijn val was onze eerste nederdaling (descensus) tot den toestand onzer tegenwoordige ellende, die straks

1) Gerardi Sutph. *Tractatulus de spirit. ascensionibus* kwam in 1468 van de pers van Jac. van Breda te Deventer, het boek *De reformatione virium animæ* in 1492 te Bazel. Beiden verschenen later in meer dan ééne *Bibliotheca patrum*. In het latijn komen zij in drie codices der universiteitsbibl. te Utrecht voor (*Aevi medii script. eccles.* N. 241, 288, 390); in het dietsch leest men eerstvermeld tractaat in HSS., die in de kon. boekerij te 's Hage en in de stadsbibl. te Deventer berusten. Zie *Kerkh. archief*, IV, bl. 263. Ik bezit en gebruik hier de uitgave van beide stukken in den nadruk der *Opera omnia* van Thomas a Kempis, die in 1632 te Lyon het licht zag.

2) „Beatus vir cuius est auxilium abs te; ascensiones in corde suo disposuit in valle lacrimarum in locum quem posuit."

door eene tweede en derde gevolgd werd. Bij de eerste werden wij beroofd van onze oorspronkelijke regtvaardigheid en met de smet der erfzonde bezoedeld; bij de tweede zijn wij overgeleverd aan onze zinnelijke begeerten; bij de derde vervielen wij tot actuële, doodelijke zonde, waardoor wij onder de heerschappij des duivels kwamen. Maar na den val is opstanding mogelijk, na de drievoudige nederdaling eene drievoudige opklimming. Die echter hoop wil koesteren, dat hij zal wederkeeren tot zijn oorspronkelijken staat, heeft toe te zien dat hij met zijn tegenwoordigen niet onbekend zij. Zelfbeproeving is ons bovenal noodig. Opdat wij weten, hoe diep wij door onze laatste nederdaling gezonken zijn, zullen wij gedurig een ernstigen blik slaan op onze feitelijke zonden en bedenken, hoezeer wij door haar voor God verwerpelijk zijn. Opdat wij de verderfelijke gevolgen der tweede en eerste in ons onderscheiden, zullen wij onophoudelijk acht hebben op de bewegingen van onzen inwendigen mensch, onze zinnelijke begeerten en de onreinheid van ons hart. Dan zullen wij ontzet zijn over de veelheid en grootheid onzer afdwalingen, het misbruik dat wij van onze beste krachten maken, de alles verdervende zelfzucht, die ons overheerscht, en onze zinnelijkheid, die dagelijks al onze bedrijven bezoedelt, ons denken, ons spreken, ons bidden enz. Zijn wij aldus bekend geworden met onzen deerlijken toestand tengevolge van onze nederdalingen, dan zullen wij ook begeerig uitzien naar opklimmingen, waardoor wij uit de diepte mogen opgaan tot de hoogte, waarvan wij vervielen. Wenschen wij dit echter ernstig, dan is het noodig bij ons zelve en met andere goede christenen onderzoek te doen naar de middelen, waardoor wij ons doel kunnen bereiken. Niet onbedacht en beginselloos zullen wij het groote werk aanvaarden, maar ons het wit, dat wij beoogen, klaar voor den geest stellen, de treden in de ladder, waar langs wij wenschen op te stijgen, wèl onderscheiden en de oefeningen, die ons het meest nuttig kunnen zijn, vooruit bepalen. Na deze en andere inlei-

dende leeringen, die in tien hoofdstukken neêrgelegd en in warme, hoewel wat woordenrijke taal uitgedrukt zijn, komt de auteur tot de behandeling van zijn eigenlijk thema.

Door drie nederdalingen is de mensch van zijn oorspronkelijken staat verwijderd, door drie opklimmingen kan en moet hij tot dien staat weder naderen. De eerste is terugkeer tot ons eigen hart, opdat wij het aftrekken van het zinnelijke en zondige, dat ons te lang van God en ons zelve vervreemd heeft. Overweging van onze overtredingen leidt ons daarbij tot berouw (contritio), tot verteedering, ja verbrijzeling des gemoeds. Waar wezenlijk berouw bestaat, volgt van zelf de schuldbelijdenis of biecht (confessio), die met opregtheid en ootmoed geschieden moet voor het aangezigt van een mensch, die als een plaatsvervanger van God (Dei vicarius) de sleutelen der kerk draagt en in staat is onze bekentenissen te verstaan, onze misstappen regt te beoordeelen en ons te raden naar onze behoeften. Waar de biecht een ware biecht is, kan bereidvaardigheid tot genoegdoening (satisfactio) niet achterwege blijven. Wij volbrengen dan de boetewerken, die de priester ons oplegt, wakende en vastende naar zijne voorschriften, en zijn er bovenal op uit, onze leden, die wij vroeger als wapenen der ongeregtigheid bezigden, in dienst der ware godsvrucht te stellen, zoodat wij in alles het goede zoeken te doen, dat het tegenovergestelde is van het kwade, dat wij voormaals bedreven. Berouw, biecht en genoegdoening worden aldus de drie treden van de ladder, waardoor wij onze eerste opklimming voleindigen „en verzoend worden met God."

Onze tweede opklimming is reiniging van het hart. In ons binnenste zijn drie magten, die ons gedurig tot nieuwe zonden doen vervallen: ongeordende neiging om lief te hebben, wat wij niet mogen liefhebben, b. v. ijdelen roem, weelde en overdaad in het dagelijksch leven enz.; afkeer van hetgeen wij bovenal moeten beminnen, d. i. het geestelijke en hemelsche; laauwheid en onstandvastigheid, waardoor wij ongeschikt worden

om God met blijvende trouw aan te hangen. Tegenover deze drie oorzaken van verontreiniging behoeven wij drie deugden of krachten, waardoor wij ze achtereenvolgens van ons verwijderen: de vrees des Heeren (timor), „die het hart schokt" en bevrijdt van de schadelijke neigingen tot het wereldsche en zinnelijke; de hoop der zaligheid, waardoor „smaak" voor het hemelsche ontstaat; de liefde (charitas), waardoor wij met God in vaste gemeenschap treden. Tot het bezit van die drie krachten kunnen wij niet komen, tenzij wij er ons met allen ijver toe oefenen. Maar hoe zullen wij ons oefenen? Zerbolt acht deze vraag zóó gewigtig, dat hij aan hare beantwoording het grootste deel van zijn boek toewijdt. Toch is het middel, dat hij aanprijst, maar een enkel, namelijk meditatie, maar meditatie over bijna onmetelijke stoffen, die hij den lezer ten voorbeelde zelf in breede overweging neemt. De gang zijner gedachten en leeringen daarbij is in de hoofdzaak deze: die de vrees des Heeren in zijn hart wil verwekken, geve zich gedurig over aan het ernstigste nadenken over zijn aanstaanden dood, het laatste oordeel en de straffen der hel; die begeerig is naar den heiligenden invloed der hoop, rigte zijne overpeinzingen op de zaligheid des hemels; die in warme liefde tot God wenscht te ontbranden, voege zich tot gestadige beschouwing van het leven, het lijden en sterven, de opstanding en hemelvaart van Jezus en de uitstorting des h. geestes. Die zich alzoo oefent in nadenken over de zoogenaamde „vier uitersten" [1]) en over de daden en lotgevallen des Heilands, en aan de meditatie stichtelijke lectuur en gebed paart, zal langzamerhand toenemen in het goede, en vrees des Heeren, hoop en liefde zullen hem drie treden in de ladder zijner tweede opklimming zijn.

Onze derde opklimming is de hervorming van de krachten onzer ziel, die ook voor Zerbolt, even als voor Ger-

---

1) Zie de reeds meermalen aangeh. dissertatie van Dr. Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866.

lach Peters, in het verstand (intellectus), den wil en het geheugen bestaan, en daarenboven in de natuurlijke affectiën des gemoeds, liefde, haat, hoop, vrees enz. Daar de auteur in zijn tractaat „de reformatione virium animæ” over dit onderwerp zich in het breede uitgelaten heeft, leerende dat de ware bekeering hierin gelegen is, dat wij aan onze zielskrachten en affectiën de ware rigting geven, zoodat zij in onze betrekking op God en de wereld wèl geregeld en ten goede in ons werkzaam zijn, schijnt hij zich hier van eene volledige behandeling dezer stof onthouden te hebben. Hij bepaalde zich hoofdzakelijk tot het bespreken van de bezwaren en hindernissen, die ons bij ons pogen om in het gewigtig werk dier inwendige reformatie te slagen, in den weg staan, en van de middelen, waardoor wij die bezwaren en hindernissen kunnen overwinnen. Dat hier de kerkleer over de hoofdzonden en dergelijke stukken der catechese ter sprake gebragt worden, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Hoe meer de mensch in zijne opklimming het beoogde wit nadert, des te heviger worden de aanvallen der vijandige magten, duivel, wereld en zinnelijkheid, die hem weder naar de diepte trachten te trekken. Gulzigheid (gula), hebzucht (avaritia), onkuischheid (luxuria), trots (superbia), nijd (invidia), toorn (ira), traagheid (accidia) en andere natuurlijke ondeugden wikkelen hem telkens in heeten strijd. Wil hij in dien strijd zegepralen, dan moet hij zich drie wapenen aanschaffen: dapperheid, strengheid en blijmoedigheid (strenuitas, severitas, benignitas). De dapperheid doet hem met vertrouwen en beleid kampen; de strengheid belet hem toegevend jegens zijne begeerten te zijn; de blijmoedigheid bewaart hem voor neêrslagtigheid, als hij nog dikwerf door zijne vijanden verwond en neêrgeworpen wordt. Die aldus ten oorloge gaat, verontruste zich niet over de menigte zijner belagers; „van den hemel is zijne overwinning, en Gode is het even ligt over velen als over weinigen te triumferen.”

Aan het slot van zijn tractaat wijdt Zerbolt nog eenige

hoofdstukken aan de beschouwing van zoogenaamde geestelijke nederdalingen (descensiones spirituales), die hij wenscht, dat de meergevorderden op den weg der bekeering en heiligmaking zullen maken. Daar hij drie opklimmingen, als even veel stadiën van ontwikkeling, voor het christenleven onderscheidde, en voor iedere opklimming de oefeningen aanwees, de treden in de ladder, waar langs men heeft op te stijgen, achtte hij het noodig zijnen lezers onder het oog te brengen, dat bij het aanwenden van die oefeningen geen tijdelijke bepalingen moeten gemaakt worden, als of hij, die op de derde ladder stond, nu niet meer de hulpmiddelen had te bezigen, die hij op de eerste en tweede gebruikte. „De engelen, die Jacob zag, klommen niet alleen opwaarts maar ook nederwaarts," en hun voorbeeld hebben wij na te volgen. Berouw van zonde, biecht en genoegdoening, waarmede de eerste opklimming gemaakt wordt; vrees des Heeren, hoop en liefde, die bij de tweede ons dienen, blijven ons, ook bij onze derde opstijging, onmisbaar, „opdat wij niet verliezen, wat wij reeds verwierven." De ware christen acht niets gering, en wat tot zijnen en anderer voortgang in het goede kan strekken, is hem lief. Daarom versmaadt hij het niet, zich ook op uitwendige goede werken toe te leggen. In zijn omgang met anderen wil hij zedig, bezadigd, altijd beminnelijk wezen. Hij geeft acht op zijn gang en gebaren, dat zij ernstig en deftig zijn. Stroefheid in onderling gesprek, wanneer het geestelijke zaken betreft, of zelfs bij aangenamen kout over onschuldige dingen, wordt door hem vermeden. Daar onafgebroken oefeningen van geestelijken aard den inwendigen mensch kunnen uitputten, wisselt hij lectuur en meditatie gaarne af met handenarbeid, en vooral het afschrijven van boeken is hem aangenaam. Waar hij anderen dienen kan, is hij steeds gereed. Daarom geeft hij gaarne aalmoezen aan de armen, zijne liefderijke zorgen aan allen, over wie hij gesteld is, en goeden raad en teregtwijzing aan wie ze behoeven. Die aldus ten nutte van zijne naasten van zijn

verheven standpunt tot het lagere van anderen weet af te dalen, is waarlijk wijs en vroom. „Zoo Paulus niet ware afgeklommen uit den derden hemel, waarin hij opgetrokken was, en zich niet verwaardigd had van den hoogen staat zijner ziel zich neêr te buigen tot de zwakkeren, had hij niemand tot den Heer gebragt. Maar Paulus klom af en is allen alles geworden."

De schriften van Gerlach Peters en Gerard Zerbolt, die vóór vijfdehalfhonderd jaren te Deventer en te Windesheim opgesteld werden, zijn in de laatste drie eeuwen bij de protestantsche wereld in volkomen vergetelheid geraakt en ook door de roomschgezinden grootendeels verwaarloosd [1]. Maar gedurende twee eeuwen in menigvuldige afschriften verspreid en op de oudste persen gedrukt, zijn zij zoowel in het latijn als in de moedertaal de lievelingsboeken van tal van klerken, religieusen en min of meer beschaafde leeken geweest. Hunne auteurs waren onderdanige kinderen hunner kerk, maar kinderen, die meer dan anderen hetgeen zij van hunne moeder ontvangen hadden, van de edelste zijde wisten op te vatten. Naar hunne mate bezitters geworden van de evangelie-waarheid, hebben zij dien schat met dankbaarheid voor zich genoten en met liefde overgeleverd aan hunne tijdgenooten. Die tijdgenooten en de naastvolgende geslachten roemden hen als „begenadigden met de gaven des h. geestes." Voelen wij ons niet gedrongen het met

1) Alleen het *Soliloquium* van Gerlach Peters bleef van tijd tot tijd aandacht trekken. In het latijn werd het in 1616 te Keulen gedrukt en aldaar in 1849 door Strange andermaal uitgegeven. De port-royalisten heetten het "een meesterstuk der mystieke theologie". Eene halve eeuw later was het een lievelingsboek van den vromen Pierre Poiret, die, toen te Rijnsburg woonachtig, het werkje in zijne *Sacra orationis theologia*, Col. 1711, opnam. De oudste nederlandsche vertaling komt in de bibl. der stad Deventer voor in een HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw, en is waarschijnlijk nimmer gedrukt. Maar in 1621 verscheen te 's Hertogenbosch eene andere, die met eerstvermelde in de verte niet kan vergeleken worden, maar toch eenigzins merkwaardig is, omdat zij bewerkt werd door Nicasius van Heese, een van "de martelaren in den Briel." Zie mijne aanteeken. in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 231 v. De hoogduitsche overzetting van Tersteegen vermeldde ik boven, II, 2, bl. 364 n. 1.

hen te doen, en moeten wij het niet erkennen, dat ook deze mannen door hunne schriften zaden uitstrooiden, waaruit vruchten zijn gewassen, waarover niemand meer dan de protestantsche christen zich te verblijden heeft?

---

§ 2.

Tanchelm en de tanchelmisten [1].

Eene welversneden pen [2] vergeleek onlangs de twaalfde eeuw met dat merkwaardig oogenblik in het bestaan eens kinds, waarop het als bij plotseling opkomende zelfbewustheid voor de eerste maal „ik” zegt. De vergelijking is in meer dan één opzigt treffend. Nadat in genoemde eeuw de volken van Europa door de stem, die hen ter kruisvaart naar het oosten riep, uit hun lethargischen toestand waren gewekt, begon zich de magt der individualiteit bij hen te openbaren, een streven naar vrijheid, dat op het gebied van staat en maatschappij, evenzeer als op dat van kerk en godsdienst, de gewigtigste ver-

1) De bronnen, waaruit men Tanchelm en zijn aanhang kent, zijn: de *Epistola Traiectensis eccles. ad Fridericum archiep. Colon.*, die in 1112 geschreven en vele malen uitgeg. werd, laatstelijk door Hartsheim, l. l. III, p. 763 ss. en Mertens en Torfs, *Gesch. van Antw.* I, bl. 527 vv.; een vóór 1155 opgest. *Vita Norberti* bij Pertz, *Mon. Germ.* XIV, p. 670 ss., en eene overwerking van dit stuk in de *Acta ss.* der Bolland. ad d. 6 Junii, I, p. 819 ss. Daarbij komen nog eenige aanteekeningen in Sigeberti *Continuatio Præmonstr.* en *Valcellens.* bij Pertz, VIII, p. 449, 459, en een drietal diplomen, die ik straks aanhaal. Nadat Bayle (*Dict. hist. et crit.* in v. *Tandemus*), Boxhorn, Jac. Baselius, Van Leeuwen en vele anderen van den ketter oppervlakkige berigten hadden gegeven, schreef Tydeman over hem (*Bijdragen tot de beoef. der godgel. wetensch.* II), Van der Elst (*Rèvue trimestrielle*, XX, p. 142 ss. XXVI, p. 194 ss.) en beter dan zijne voorgangers Jo. De Vries in den *Kalender voor de prot. in Nederl.* 1862, bl. 60 vv. De overige schrijvers, die binnen en buiten ons vaderland van den man en de zijnen gewag maakten en hem beoordeelden (Gieseler, Neander, Schmidt, Okken enz.), zijn zóó velen, dat ik allen hier niet mag noemen. De verhand. van Janssen vermeld ik straks.

2) Die van De Vries t. a. pl.

schijnselen aan het licht riep. De vorsten, die hun opperheer hadden gehuldigd, poogden zich te onttrekken aan den schepter van den monarch der wereld (imperator mundi), opdat zij hun eigen staf naar willekeur zwaaijen mogten. De leden van den adelstand wenschten zich los te maken van hunne vorsten, en uit de schaar der eigenhoorigen verhief zich eene burgerij, die achter de poorten en wallen harer wordende steden onafhankelijkheid zocht van hare heeren. De leekenwereld begon zich meer te gevoelen tegenover de gezalfden des Heeren, en keizers durfden pausen van hun zetel werpen. De dorst naar kennis, bij de voorgeslachten weinig meer dan de nieuwsgierigheid der kindsheid, die zich vergenoegde met het vergaderen van onzamenhangende wetenschap, nam een degelijker karakter aan. De inhoud der overlevering werd voorwerp van meer gespannen aandacht. Men ving aan te vragen naar begrip en reden, naar beginsel en verband, en poogde systemen te bouwen, die kritiek zouden kunnen doorstaan. Reeds had een Anselmus zijn „ik geloof, opdat ik begrijpe" neërgeschreven, toen Abaelard de leer verbreidde, dat een vlijtig onderzoek en een ernstig twijfelen in alles de sleutel tot de ware wijsheid is. Zoo vertoonde zich in alle levenssfeeren zekere zucht naar zelfstandigheid; de middeneeuwsche menschheid had haar „ik" uitgesproken, nadat de kerk, die de taak harer opvoeding op zich had genomen, haar genoegzaam gevormd had, om eene nieuwe periode van ontwikkeling in te treden. Maar gelijk het kind, nadat het voor de eerste maal het veelbeteekenend woordeke geuit heeft, niet zelden jegens de moeder eene andere houding aanneemt en zijne inzigten en bedoelingen tegenover de hare plaatst, ja er toe komt om zich zooveel mogelijk aan haar gezag te onttrekken, wanneer zij het niet met wijsheid en liefde weet te handhaven — gelijk het kind, wanneer de moeder van hare stelling grovelijk misbruik maakt, en zich in de behandeling van den knaap aan willekeur en heerschzucht overgeeft en op in het oog vallende wijze zondigt tegen de lessen, die zij zelve dagelijks voorschrijft, —

gelijk dat kind dan de liefde voor de moeder opgeeft en straks van hare zijde wegvlugt, zoodra hem een behagelijker bestaan buiten het bereik harer lastige hoede mogelijk schijnt, zoo deden nu ook vele kinderen der kerk. Terwijl die kerk hare geloofs- en zedeleer meer en meer in vaste formulen prentte, die door de leeken op hare autoriteit als uit den hemel gegeven waarheid onvoorwaardelijk moesten aangenomen worden; terwijl zij, door hare joodsch-christelijke hiërarchie vertegenwoordigd, hare geestelijke roeping verloochende, en een strijd met de wereld aanbond, waarbij zij zich boven alle aardsche magten poogde te verheffen, om eene theocratie te verwezenlijken, die evenmin in de bedoeling van God als in de bestemming der menschheid lag; terwijl hare prelaten en klerken, ootmoed en nederigheid, armoede en kuischheid predikende, te dikwerf openbare dienaren waren van heb- en heerschzucht en vleeschelijke lusten, ja het tegendeel van alles wat zij in Godes naam eischten dat de leeken wezen zouden, daar kon het niet anders, of er moesten zich van de zijde dier leeken teekenen van tegenstand en afkeer openbaren, ketterijen en separatistische bewegingen, die uitvloeisels waren van twijfel aan de met aangematigd gezag afgekondigde stellingen, of van billijke antipathiën tegen eene gemeenschap, die voor de regtbank van het zedelijk gevoel geene gemeenschap der heiligen mogt heeten. Zoo is dan ook geschied! In geen tijdperk van het leven der westersche christenheid wies de plant der hæresie weliger dan in de twaalfde en twee volgende eeuwen. De lijdende maar geenszins onschuldige moederkerk in Italië, Frankrijk, Duitschland en Engeland had te klagen over duizenden en tienduizenden van afvallige zonen en dochteren, en ook op onzen bodem ontmoette zij van tijd tot tijd een verzet, dat haar bitter was. Dat verzet was somtijds ruw en onzedelijk, vaak met bestanddeelen van fanatisme bezet, maar nu en dan ook van edeler natuur, en altijd meer of min het gevolg van den onvolmaakten toestand der kerk zelve, wier hoofden en voorstanders te zeer deden wat zij niet

mogten, en leerden wat met de waarheid onbestaanbaar was.

In het eerste decennium van de twaalfde eeuw leefde in Zeeland, meer bepaald op Walcheren en omliggende eilanden [1], een man, wiens naam in den mond zijner tijdgenooten Tanchelm was, maar in de overlevering veelvuldige veranderingen onderging [2]. Of Zeeland zijn geboortegrond moet heeten dan wel, gelijk sommigen meenen, Vlaanderen en nader de stad Brugge of hare omstreken, is onzeker. Met het oog op zijn naam echter en de gemakkelijkheid, waarmede hij zich voor onze eilanders en de Vlamingen verstaanbaar wist te maken, mogen wij aannemen, dat hij hun stamgenoot was. Van zijn maatschappelijken stand is ons niets bekend, dan dat hij door hen, die gelijktijdig met hem leefden, een leek werd geheeten, maar een leek, die, zoo niet door oefening, dan toch van nature eene gave van spreken bezat, waardoor hij op de kinderen des volks de diepste indrukken maakte en geleerde klerken in naijver deed ontbranden. Door die gaven wist hij zich den toegang tot veler harten en woningen te banen, en daar hij over kerk en godsdienst sprak, was hij vooral aan vrouwen van verschillenden stand en leeftijd aangenaam. In den aanvang, naar men zegt, wendde hij zich dan ook voornamelijk tot haar, zich met de zusters in vertrouwelijke gesprekken begevende en gaarne haar onthaal genietende, wanneer het hem in hare huizen werd aangeboden [3]. Nadat hij door tusschenkomst zijner vele vriendinnen ook het oor der mannen had gewonnen, begon hij met zijne leeringen meer open-

---

1) Sigeberti *Contin. Valcell.* bij Pertz, VIII, p. 459, noemt »Walacram et circumiacentes insulas et maritima loca."

2) De vormen Tanchelmus en Tanquelmus komen bij de tijdgenooten (in de *Epist. Traiect.* en bij Abælard, op de straks bij te brengen pl.) voor. Latere zijn Tanchelinus, Tanzelinus, Tandemus enz.

3) »Per matronas et mulierculas, quarum familiaritatibus et secreta collocutione et privato accubitu lubentissime utebatur, errores suos paulatim spargere coepit." *Ep. Traiect.* Hartzh. III, p. 764. Het woord *accubitus* (zie Diefenbach, *Glossarium* in v.) is van dubbelzinnige beteekenis. Het wordt gebruikt voor eetzaal, slaapkamer enz.

partij, die de zedelijke hervorming der kerk wenschte [1]. Johannes de Commines, bisschop van Terouaan in die dagen, wordt geroemd als een heilige, die zich door zijne liefde voor de zaak der klooster-reformatie onderscheidde en derhalve almede de rigting der hildebrandianen volgde [2]. Wat kan Everwacher, zoo hij inderdaad was, wat onze kapittelheeren hem noemden, een apostaat en vijand van de kerk, er toe gebragt hebben, om èn van Paschalis èn van Johannes de Commines iets goeds te verwachten voor zijne bedoelingen, en wat sloten die bedoelingen zelve in zich? Moeten wij niet vermoeden, dat Everwacher een ander man geweest is, dan zijne tegenstanders dachten of voorgaven te denken? Kan hij niet een geestverwant der hoogkerkelijke partij geweest zijn, die afkeer had van de utrechtsche geestelijken, omdat zij aanhangers van keizer Hendrik IV en V waren [3] en, in de klerikale gebreken van dien tijd maar al te zeer deelende, eene ergernis in het oog van allen, die de hervormingsplannen van Gregorius VII en zijne naaste opvolgers liefhadden? Met deze gissing zou het berigt, dat Everwacher in alles der zaak van Tanchelm toegedaan was, inderdaad wèl stroken, indien Tanchelm zich alleen als een bestrijder van der klerken ongeregtigheden en dwalingen had gedragen. Maar Tanchelm, gelijk wij straks zien zullen, deed veel meer dan de losbandigheid en leeringen der geestelijken berispen, en handelde nog vóór zijn vertrek uit Zeeland, zoo wij de getuigenis zijner vijanden mogen aannemen, in sommige opzigton althans op eene wijze, die hem de achting van Everwacher zeker zou hebben doen verbeuren, zoo deze de ernstige mensch ware geweest, die hij heeft moeten zijn, indien wij voorgestelde gissing voor aannemelijk zullen houden. Zoo blijven wij dan in het duister aangaande de oogmerken, die de drie hoofden der tanchelmisten — zoo wer-

1) Zie Bower, *Hist. der pausen*, V, bl. 512 vv.
2) Sammarthanorum *Gallia christ.* Par. 1656, II, p. 430.
3) Zie boven, II, 1, bl. 73 vv.

den zij reeds vóór 1113 genoemd [1] — naar Rome voerden, gelijk wij ook onkundig zijn aangaande hunne ervaringen te dier stede.

Omstreeks het einde van 1112, of het begin van het volgende jaar, bevonden zich Tanchelm, Everwacher en Manasse te Keulen. De gewone weg van Rome naar ons vaderland volgde van Bazel af den Rijn. Vermoedelijk hadden ook zij dien weg genomen, en wilden zij zich in de aartsbisschoppelijke stad eenigen tijd ophouden, ten einde met geestverwanten, die even als zij met antipathie tegen de bestaande kerkelijke toestanden bezet waren — en zoodanigen deden zich aldaar in grooten getale voor — gemeenschap aan te knoopen. Hun vertoef te Keulen dreigde hun noodlottig te worden. Bij den aartsbisschop kwamen klagten in wegens de toenemende ketterijen in zijne omgeving [2], en tal van hæretieken werden gevangen genomen. Tot die hæretieken behoorde ons driemanschap. Naauwelijks was de mare aangaande hunne gijzeling te Utrecht gehoord, of de kapittelheeren haastten zich den aartsbisschop een brief toe te zenden, waarin zij hem in Godes naam bezwoeren „den voorlooper van den antichrist," Tanchelm, den verwoester der kerk, met zijne twee medgezellen toch niet te laten ontsnappen, daar de vreesselijkste gevolgen voor de christenheid uit hun ontkomen te wachten waren. Die brief is tot heden bewaard en de voornaamste bron, waaruit wij ons verhaal tot dusverre geput hebben.

Wat de utrechtsche heeren van den aartsbisschop van Keulen begeerden, is niet geschied. De ketters, die de prelaat in den kerker had doen werpen, wisten zich voor een deel door de waterproef te zuiveren (iudicio aquæ se expurgarunt); de overigen vonden middel om te ontvlugten [3]. Of Everwacher en Manasse tot de gelukkigen

---

1) In de *Epist. Traiect.*

2) Zie het berigt, door Schannat uit een codex van het Vaticaan overgenomen, bij Hartzheim, p. 766.

3) Zie het berigt van Schannat. Aangeklaagden van ketterij, die ontkenden, hadden zich tot in de dertiende eeuw dikwerf door het godsge-

behoorden, die het godsgerigt doorstonden, dan of zij langs anderen weg ontkwamen, weten wij niet; hun lot is sedert hun verblijf in de gevangenis ons geheel en al onbekend, maar Tanchelm ontsnapte om weldra de rol, die hij vroeger gespeeld had, met verhoogden moed te hervatten. Toch schijnt hij zich niet meer op het tooneel zijner vroegere werkzaamheden te hebben durven wagen. De dioecese van Utrecht had een nieuwen bisschop zien optreden, Godebald, die de godsdienstige belangen zijner onderzaten hartelijk liefhad, en waarschijnlijk al aanstonds deed, wat hij vermogt, om de tanchelmisten tot de kerkgemeenschap terug te voeren, een pogen dat hem echter niet terstond gelukte.

Tanchelm begaf zich na zijne ontvlugting, volgens sommige kronijkschrijvers, het eerst naar Brugge, waar hij echter eene waakzame geestelijkheid aantrof, die aan zijne prediking spoedig een einde maakte, hem met den banbliksem sloeg en deed wijken [1]. Nu toog hij naar Antwerpen. Wat hem juist derwaarts trok, is ligt te bevroeden. Antwerpen was destijds reeds „eene zeer aanzienlijke en volkrijke plaats," wier gemeente echter ten aanzien van hare geestelijke belangen werd verwaarloosd. Zij had slechts eenige seculiere kanoniken in haar midden, die, bij de St. Michielskerk woonachtig, voor de godsdienstige behoeften der inwoners waarschijnlijk niets deden en door hunne ambtspligten ook niet gedrongen werden voor anderer zieleheil te waken, en daarenboven maar één enkelen pastoor, wiens invloed bij zijne parochianen tot het laagste peil was gezonken, daar hij een losbandig klerk was en met eene nicht, die hem in den derden graad bestond, in ongeoorloofde betrekking leefde. Naauwelijks begon Tanchelm op dezen welbereiden akker het zaad zijner ketterijen uit te strooijen, predikende over de onwaardigheid der geestelijken en de bezoedelingen der

rigt, de heetijzerproef enz., te zuiveren. Caesarius van Heisterb., *Dial. miracul.* I, p. 132 s., brengt er voorbeelden van bij. Later geschiedde dit maar zelden, toen de geestelijkheid het godsgerigt algemeen afkeurde.

1) Meyer, *Annal. Flandr.* L. IV, p. 36.

kerk, of het bleek dat zijn arbeid niet vruchteloos was. Zijn aanhang werd met den dag grooter; men vereerde hem als een heilige, zoodat men zelfs het badwater, waarin hij zich reinigde, gedronken of als een reliek bewaard zal hebben. De kerk was voor de meesten een voorwerp van afschuw geworden; de sacramenten waren in oneer. Tanchelms overmoed kende geen grenzen meer. Hij legde het monniken-gewaad af, dat hij vóór zijn vertrek naar Rome aangetogen had [1], misschien wel om zijne reis te veiliger te kunnen maken — volgens de heeren te Utrecht echter, om zich te meer schijn van heiligheid te geven — en verwisselde de pij met een vorstelijk kleed en schitterend hoofdtooisel. Zoo gesierd, zegt men, trok hij door stad en land, omgeven van drie duizend gewapende mannen, een koning gelijk, wien hertogen noch graven konden of durfden weêrstaan [2]. Tanchelm zette dit leven voort tot in het jaar 1115, toen hij, op zekeren dag in een vaartuig zittende, van de hand eens priesters eene hoofdwond ontving, die aan zijn avontuurlijk bestaan een einde maakte [3].

De beschuldigingen, die Tanchelms tijdgenooten en lateren, allen mannen van de kerk en dus zijne tegenstanders — van zijne vrienden hebben wij aangaande hem geen enkel berigt ontvangen, wat vooral niet uit het oog verloren moet worden — de beschuldigingen, die men tegen den ketter uitbragt, zijn eensdeels tegen zijne leer, anderdeels tegen zijn persoon en leven gerigt. Wat zijne leer aangaat, deze zal voornamelijk in „blasfemie van de kerk van Christus" hebben bestaan. Hij zeide „dat paus, aartsbisschoppen, bisschoppen, priesters en klerken niets (nihil) waren." Hij wekte derhalve zijne hoorders op, om het hiërarchiesch kerkbestand te verachten, en stelde zijne eigene secte daartegen over, „bewerende dat de kerk

1) „Nunc quoque — antichristus noster monachum mentitus — in angelum lucis se transfiguravit." *Epist. Traiect.*
2) *Vita Norb.* bij Pertz, l. l. p. 690 s.
3) Sigeberti *Contin. Præm. et Valcell.* bij Pertz, l. l. p. 449, 459.

alleen bij hem en de zijnen was" [1]. Hoog opgevende van de onzedelijkheid der geestelijken, vergeleek hij de kerken met holen van ontucht (lupanaria), en daar hij, in strijd met de kerkleer [2], de werking der sacramenten afhankelijk stelde van de heiligheid dergenen die ze bedienden, verkondigde hij, dat die zoogenaamde genademiddelen, naardien zij door onwaardigen werden uitgedeeld, bezoedelingen (pollutiones) moesten heeten, en vooral van het sacrament, „dat de priesters op de tafel des Heeren uitoefenden," betoogde hij, dat het een onding (nihil) was [3]. In hoeverre bij dat alles eene algemeene ontkenning van de waarde der sacramenten ten grondslag lag, en of Tanchelm het dogma der transsubstantiatie zou hebben laten gelden, zoo de celebranten en ministranten in zijn oog vrome mannen waren geweest, blijkt niet. Dat hij zelf of Everwacher eenig sacrament bediend heeft, achten wij onwaarschijnlijk, daar onze bronnen hiervan met geen woord gewag maken. Toch schijnt Tanchelm aangaande zijne eigene heiligheid geene geringe gedachten gekoesterd te hebben, daar hij gezegd zal hebben „dat, zoo Christus daarom God was, omdat hij den h. geest had, hij zelf niet minder God was, naardien hij de volheid des h. geestes had ontvangen" [4]. Of hij zich verder op kettersche wijze over de persoonlijkheid des Heilands heeft uitgelaten, is onzeker. De kapittelheeren te Utrecht klaagden, dat hij „Christus verdeelde" [5], eene duistere uitdrukking, waarbij men aan afwijkende gevoelens over de twee naturen des Heeren kan denken, maar met evenveel regt aan de scheuring in de gemeente, „het ligchaam des Heeren", die van Tanchelm uitging. Verstaanbaarder is eene andere klagt van de mannen te Utrecht, dat de ketter het volk aanmaande „den kerkedienaren geen tienden te geven", een

---

1) *Epist. Traiect.*
2) Zie Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, Breslau 1864, s. 242 ff.
3) *Epist. Traiect.*
4) *Epist. Traiect.*
5) „Christum dividere ausus est."

raad dien zijne volgers zonder twijfel met vreugde aannamen.

Ten aanzien van Tanchelms karakter en leven vinden wij in onze gezamenlijke bronnen in de eerste plaats de beschuldiging uitgedrukt, dat hij een man van onbegrensden hoogmoed en verregaande ijdelheid was. Volgens Abælard, wiens zegsman vermoedelijk een of ander nederlandsch of vlaamsch student te Parijs was, „heeft deze leek zich tot zulk één trap van onzinnigheid durven verheffen," dat hij zich door het volk „zoon van God" liet noemen en te zijner eere „een tempel deed bouwen" [1]. Daar niemand onzer overige berigtgevers van dien tempel iets meldt, nemen wij aan, dat Abælard, zooals hij zelf ook aanduidde, een los gerucht volgde, dat uit Tanchelms bewering aangaande de volheid des h. geestes, die in hem was, ligt ontstaan kon. Van de banier en het zwaard, dat de ketter door zijne wachters voor zich uit liet dragen, toen hij nog in Zeeland verkeerde, vernamen wij reeds, en evenzeer van de drie duizend gewapende mannen, die hem te Antwerpen plagten te vergezellen, en van den glansrijken tooi, dien hij aldaar gebruikte. Zijne wachters en gewapende manschappen zijn hem vermoedelijk noodig geweest, daar hij nevens zijne talrijke aanhangers ook zijne vijanden had, die het, gelijk bij zijn sterven bleek, op zijn leven toelegden en bij de nog steeds magtige geestelijkheid steun vonden. Zijn tooi, „met goud doorweven kleederen en haarvlechten met goud en menigte van sieraden gesmukt", strookten inderdaad weinig met het bij uitnemendheid geestelijk karakter, waarop hij roemde. Ten opzigte van 's mans omgang met het andere geslacht heet het, dat hij zich aan de onbeschaamdste hartstogtelijkheid overgaf: hij zal dochters in tegenwoordigheid van hare moeders, vrouwen in het bijzijn van hare mannen onteerd hebben, terwijl

1) „Tanquelmus, laicus nuper in Flandria — in tantam se erexerat dementiam, ut se Dei filium vocitari atque decantari, et a seducto populo, ut dicitur, templum ædificari sibi faceret." Abælardi *Introd. ad theolog.* ed. Cousin, Par. 1859, II, p. 84.

hij leerde dat dit bedrijf „een geestelijk werk" was [1]. Opmerkelijk is het echter, dat dit berigt alleen in de jongere, niet in de oudere biografie van St. Norbertus gevonden wordt, en dat de kapittelheeren van Utrecht zich over Tanchelms verkeer met de zusters wel duister, maar in allen gevalle veel zachter uitlaten [2]. Eene zijdelingsche beschuldiging van geldgierigheid en bedriegelijk pogen om haar voldoening te verschaffen, ontmoeten wij nog in het volgende verhaal van de utrechtsche klerken. Tanchelm deed op zekeren tijd een Mariabeeld in het midden der om hem vergaderde menigte stellen. Hij trad op dat beeld toe, legde één zijner handen op Marias hand en verklaarde haar tot zijne echtgenoot te nemen. „Ziet, mijne geliefden", zoo riep hij, „daar ik de heilige maagd thans huwe, zoo betaamt het u bruiloftsgaven te brengen". Daarop liet hij aan beide zijden van het beeld offerkisten (loculi) plaatsen, en nu sprak hij: „de mannen brengen hunne gaven hier, de vrouwen dáár, opdat het mij blijke, wie van beide sexen mij en mijne bruid het meest bemint"! Naauwelijks was dit woord gesproken, of mannen en vrouwen stroomden toe met hunne geschenken, en onder de laatsten waren er die hare ooren halssieraden zelfs niet spaarden, „zoodat de heiligschenner eene onmetelijke som gelds verwierf".

Was Tanchelm bij zijn leven een voorwerp van hemelsbreed verschillende beoordeelingen, daar hij door zijne tegenstanders evenzeer gehaat als door zijne aanhangers vereerd werd, zijne nagedachtenis heeft tot op dezen dag een dergelijk lot ondergaan. Dat roomsche antipathiën en antiklerikale en protestantsche sympathiën zich aan de voorstellingen van zijn persoon en bedrijf rijkelijk deden gelden, behoeft wel niet gezegd te worden. De trouwe zonen der moederkerk waren niet tevreden met hem een aartsketter en een echt kind van den antichrist te noemen, maar brandmerkten hem zelfs

---

1) Zie het jongere *Vita Norberti* bij Pertz, l. l. p. 691.
2) Zie boven, bl. 45 n. 3.

als een uitvinder van eene nieuwe priapus-dienst. Geleerde predikanten van de zeventiende eeuw daarentegen begroetten hem met eerbied als een licht der waarheid in den donkeren nacht der middeneeuwsche dwalingen, een wegbereider der hervorming, terwijl anderen, in nog niet lang verleden dagen, hem in spijt der chronologie tot een eerzamen volger van de secte der waldensen[1] maakten, of trots den afkeurenden blik hunner ultramontaansche geloofsgenooten hem voor een beschaafden en welgeleerden leek hielden, die in de bestrijding der klerikale partij van zijn tijd de maat der bezadigheid maar een weinig te buiten ging. Wij zullen den lezer niet vermoeijen, met deze verschillende opvattingen en de gronden, waarmede men haar poogde te regtvaardigen, in overweging te nemen. Zoo lang men voor de geschiedenis van Tanchelm geene betere bronnen bezit dan ons in de uiterst eenzijdige, ruwe en dikwerf duistere berigten zijner verklaarde tegenstanders geleverd werden, zal zijne figuur voor den geschiedvorscher in vele opzigten een raadselachtig karakter behouden. Toch moeten wij, eer wij onze aandacht van hem afwenden, eene enkele opmerking maken, die, aan analoge verschijnselen op het gebied der kerkhistorie van de twaalfde eeuw ontleend, hier ter toelichting kan strekken.

Hoewel Tanchelm en de tanchelmisten in de middeneeuwsche kerkgeschiedenis van Nederland, voor zoover wij weten, éénig in hunne soort zijn, waren zij daarom in de algemeene kerkhistorie hunner eeuw geenszins eene secte zonder wedergade. Te gelijken tijde met hen roerden zich in Frankrijk de petrobrusianen en henricianen. De eerstgenoemden ontkenden den magischen invloed van

---

1) Boxhorn, Baselius en anderen hebben de waldensen uit België naar ons vaderland pogen over te brengen, en doopsgezinde schrijvers van later dagen volgden hun voorbeeld. Laatstgenoemden werden door Hoekstra, *Beginselen en leer der doopsgezinden*, Amst. 1863, bl. 3 vv. te regt weêrsproken. Wat mij betreft, ik heb in al de mij bekende bronnen geen enkel bewijs gevonden, dat op noord-nederl. bodem zich ooit waldensen hebben voorgedaan. Toch is het zeer wel mogelijk, dat zij ook hier zich sporadiesch vertoond hebben.

het sacrament des doops en meenden dat het kinderen onnut was, daar het zonder opregt geloof niemand tot behoud kon zijn. Zij leerden, dat men geene kerken moest bouwen, maar de bestaande afbreken, daar God evenzeer in herbergen, op markten en straten, als in tempels en bij altaren hoort naar de stem dergenen die hem aanroepen. Zij spraken met minachting van het gebruik, dat de geloovigen van het kruisteeken maakten, en verkondigden, even als Tanchelm, dat het misoffer een logen, een volstrekt onding (nihil) was [1]. De henricianen verzetten zich almede tegen het kerkelijk formalisme en werden uit afkeer van der klerken zedeloosheid hunne vervolgers. Zij weigerden aan de dienstboden der geestelijken iets te verkoopen, noemden de priesters heidenen en openbare zondaars, bestormden hunne woningen en zouden hen gesteenigd en opgehangen hebben, waren de vorsten en grooten des lands niet als hunne beschermers opgetreden [2]. Nog bij het leven van Tanchelm en kort daarna vertoonden zich te Keulen, Luik en elders in onze nabuurschap katharen en andere sectarissen, die omstreeks 1146 zich zoozeer vermenigvuldigd en zulk een dreigend voorkomen aangenomen hadden, dat Everwijn, proost der abdij Steinfeldt, de hulp van Bernard van Clairvaux tegen hen inriep. Ook onder hen waren er die het misoffer verachtten, de wijding der priesters en de overige sacramenten, behalve den bejaarden-doop, en evenzeer afkeer hadden van de aanroeping der heiligen en het bidden voor de dooden, als van de kerkleer aangaande het vagevuur [3]. Weinige jaren na Tanchelms dood leefde in Bretagne zekere Eudo of Eon de Stella, die zich van het gemoed van ontelbare eenvoudigen meester wist te maken, en leerende dat hij gekomen was, om levenden en dooden te rigten, met zijne schaar het land afliep en kerken en kloosters verwoestte [4].

1) Zie Gieseler, II, 2, s. 535 ff.
2) Gieseler, s. 537 f.
3) Hahn, *Gesch. der ketzer*, I, s. 59 f.; Schmidt, l. l. I, p. 55.
4) Gieseler, s. 532.

Zoo was in die dagen de godsdienstige atmosfeer van verre en van nabij om ons vaderland bezwangerd met een geest van verzet tegen de hiërarchie en het mechanisme van het kerkelijk leven, waaronder de godsdienst der harten kwijnde, een verzet dat weldadig had kunnen zijn, zoo zij, die zich aan het hoofd der beweging plaatsten, evenzeer wijze en welberadene als ijverige mannen, en hunne tijden voor diep ingrijpende hervormingen rijp geweest waren. Moeten wij nu niet aannemen, dat dezelfde religieuse dampkring, die naburige landen vervulde, ook binnen onze grenzen was doorgedrongen, en dat ook hier tal van menschen leefde, die, onvoldaan met den staat der kerk, hongerden naar een beteren, maar den regten weg niet kenden om dien te bereiken, ja naauwelijks wisten te onderscheiden, waarin hij bestaan moest? Ook Tanchelm ademde in dien dampkring, en ook hij — wat belet ons het te veronderstellen? — trad even als de hoofden der petrobrusianen en henricianen aanvankelijk met goede bedoelingen op, om in het midden van zijn volk uit te spreken, wat in het hart van velen verborgen lag; maar even als die velen een man van godsdienstige behoeften zonder ware beschaving, doch meer dan zij bezet met zelfbedrog en gevoel van eigenwaarde en begaafd met talent om de menigte te winnen en te leiden, werd hij allengs een demagoog en, verblind door den voorspoed zijner onderneming en vervolgens verbitterd door den tegenstand, dien hij ontmoette, ten laatste de Jan van Leiden zijner eeuw.

De tanchelmisten zijn evenmin te Antwerpen als op Walcheren terstond na den dood van hun opperhoofd verdwenen. Nog in 1124 was het noodig, buitengewone maatregelen tegen hen te nemen. In genoemd jaar toch droegen de kanoniken der St. Michielskerk te Antwerpen, daartoe bewogen door de gedachte, dat zij zorgen moesten voor het zieleheil van hen, wier brood zij aten, en die door de ketterij van Tanchelm verloren gingen, hunne kerk aan de premonstreiters over[1], nadat zij, in

1) Zie de diplomen bij Miraeus, *Opera dipl.* I, p. 85 ss.

vereeniging met bisschop Burchard van Kamerijk en de overige geestelijkheid, Norbertus hadden ontboden, om met zijne broeders de dwalingen der tanchelmisten te bestrijden [1]. Voor den ernst en welsprekendheid dier mannen, wier zedelijkheid boven alle verdenking verheven en wier reformatorische bedoelingen alom bekend waren, moest de opgewonden schaar onderdoen. De meesten, zoo niet allen, keerden tot de kerkgemeenschap terug, en sommigen, die vóór tien en meer jaren het toen door velen zoozeer verachte „ligchaam des Heeren," de hostie, vermoedelijk uit de kerk gestolen hadden, om het, uit bijgeloovige oogmerken, in het verborgen te bewaren, leverden het Norbertus en den zijnen weder uit [2]. Nadat onze bisschop Godebald uit de St. Michielskerk te Antwerpen eenige premonstreiters in de abdij van Middelburg had overgebragt, begonnen die monniken waarschijnlijk den hun opgelegden last, om „in onze zeelanden" tegen Tanchelms ketterij te prediken, volijverig ten uitvoer te brengen [3]. Van hunne ervaringen bij het werk is ons echter niets berigt, maar men mag aannemen, dat ook zij met hunne godsvrucht en meerdere beschaving over den afkeer der ruwe menigte wisten te zegepralen, en dat de herinnering van het rampzalig uiteinde van den profeet, dien men „als een engel Gods" vereerd had, hun arbeid niet weinig in de hand werkte. Dat onder de ketters, die omstreeks 1148 te Keulen den klerken oorzaak van bekommering gaven, zich nog tanchelmisten

---

1) *Vita Norberti*, bij Pertz, l. l.

2) Sigeberti *Contin. Præmonstr.* bij Pertz, VIII, p. 449. Van het stelen der hostiën is in de middeneeuwsche kerkgesch. dikwerf spraak. In 1173 werden zij te Utrecht uit twee kerken geroofd. Zie boven, II, 1, bl. 99. Men gebruikte ze als amuletten tot afwering van rampen, ook wel als middel om liefde te verwekken. Zie Kaufmann, *Cæsar. von Heisterb.* s. 168. In Normandië heerschte bij sommigen de gewoonte om op kerstdag zeven hostiën te laten wijden, die men voor magische doeleinden bezigde. In 1460 stal ergens in Duitschland eene vrouw geconsecreerde ouwels in de hoop van rijk te worden. Zie Cassel, *Weihnachten*, Berlin 1862, s. 234.

3) Zie boven, II, 2, bl. 30 n. 2, de uit het diploom van Jan van Nassau overgenomen woorden.

voordeden, werd vermoed [1] en is mogelijk. Zeker is alleen, dat bij de hæretieken, met wie wij aanstonds kennis zullen maken, begrippen en neigingen heerschten, die met de overtuigingen en rigting der tanchelmisten in sommige opzigten overeenkwamen [2].

§ 3.

De vrije geesten.

De geest der hæresie is, als alle andere geesten, onnaspeurlijk in zijne wegen. Hij openbaart zich in de verschijnselen, die hij aan den dag roept, maar bestaat eer deze geboren worden, en het pad, waarlangs hij opkomt, laat zich somtijds gissen, zelden met zekerheid aanduiden. De geschiedenis der meeste ketterijen strekt hiervan ten bewijze: die haar opmaken, staan telkens in verlegenheid, wanneer het er op aankomt de vaders der secten te noemen, en ook ten aanzien van de hæretieken, die wij thans te bespreken hebben, is het niet anders.

In den aanvang der veertiende eeuw wemelden de Rijnstreken en inzonderheid Keulen van ketters, mannen en vrouwen, die zich zelve „broeders en zusters van den vrijen geest" heetten, maar door het volk begharden en begijnen werden genoemd, naardien zij zich onder de leden van de vrije kloosterlijke vergaderingen, die door laatstvermelde benamingen aangeduid werden, het meest talrijk voordeden. Wie was de stamvader van deze broeders en zusters? Gieseler [3] en velen, die zijn

1) Hahn, a. a. o. s. 462 n. 6.

2) Eenige maanden na de voltooijing van deze § ontving ik de grondige prijsverhandeling van den heer H. Q. Janssen te St. Anna ter Muden over Tanchelm en zijn aanhang (uitgeg. in de *Annal. de l'acad. d'arch. de Belg.* 2 ser. III). Hoewel de schrijver het oudere *Vita Norberti* niet gebruikt heeft noch ook het diploom van Jan van Nassau, komen de resultaten van zijn onderzoek doorgaans met de mijne overeen.

3) Gieseler, II, 2, s. 410 f. 642 ff.

voorbeeld volgden, wezen op Almaricus van Bena, die tot 1205 te Parijs een theologischen leerstoel innam, en wiens schriften wegens pantheïstische stellingen veroordeeld werden door eene synode, die in 1209 ter genoemde stede vergaderd was en ook de aanhangers van Almaricus ten strengste vervolgde, omdat zij uit 's mans leer besluiten trokken, die voor de zedelijkheid gevaarlijk waren. De verjaagden, zegt men, verspreidden zich, en weldra vertoonde zich hunne secte te Straatsburg en elders in den Elsas, Thurgau enz. Niet alle geschiedvorschers echter hebben aan deze voorstelling hunne goedkeuring gehecht. Had Mosheim reeds lang te voren op Italië gewezen, als moest men dáár de bakermat dezer ketters zoeken [1], Hahn vroeg [2], of men de theoriën, die aan Almaricus toegeschreven werden, wel met grond als de zijne kon beschouwen, en of de pantheïstische en zedelijke of liever onzedelijke ideeën, die bij de lieden van den vrijen geest heerschten, inderdaad met die theoriën genoeg overeenkwamen, om ze als vruchten van dezen boom aan te merken. Hahn had nog verder kunnen gaan. Hij had kunnen herinneren, dat de stellingen van Almaricus voor een deel aan Scotus Erigena werden ontleend, die op zijne beurt in de school van Pseudo-dionysius den areopagiter en de oude filosofen was te leer gegaan. Hij deed dit echter niet, maar kwam intusschen tot de overtuiging, dat de wetenschap voorshands wijs zou doen met de vraag naar den stamvader der broeders en zusters van den vrijen geest op te geven, en bepaalde zich tot het berigt, dat de eerste zekere sporen van hun aanwezen in het midden der dertiende eeuw voorkomen, in de dagen van Albertus Magnus, die, destijds te Keulen levende, eenige ketters in zijne naaste omgeving kende, wier eigenaardigheden hij zóó naauwkeurig beschreef, dat Johannes Nider in den aanvang van de vijftiende eeuw

---

1) Mosheims nog geenszins verouderd werk *De beghardis et beguinabus* werd, na des auteurs dood, door Henr. Martini in 1790 te Leipzig uitgegeven.

2) A. a. o. II, s. 470 f.

ze als voorloopers der gehate secte aanmerkte. Die voorloopers toch leerden en deden volkomen hetzelfde — Nider had zich uit eenige aanteekeningen van Albertus dienaangaande kunnen verzekeren — wat de vrije geesten van Niders dagen in Schwabenland en elders leerden en deden. Zij noemden logen en moord in sommige gevallen geoorloofd. Zij hielden de vasten en heilige dagen der kerk niet en verachtten de ceremoniën der openbare godsdienst als handelingen, die veeleer redeloozen dieren dan geestelijken menschen (spirituales) voegden. De instellingen van het monachisme, het bewaren der maagdelijke reinheid enz. heetten zij bijgeloof. De christelijke volkomenheid, meenden zij, bestond louter „in hooge bespiegeling des geestes, die vleesch noch been had." Toch „leefden zij als vleeschelijken, want zij beroemden zich tot zulk een toppunt van volmaaktheid gekomen te zijn, dat hun niets als zonde kon toegerekend worden." Daarom onttrokken zij zich onbekommerd aan het gezag van paus en klerken, en verkondigden zelfs, dat in de sexuële gemeenschap van mannen en vrouwen (in fervore coitus) de hoogste trap der geestelijke schouwing of contemplatie werd bereikt [1].

In den aanvang der veertiende eeuw, gelijk wij reeds zeiden, waren in de Rijnstreken en inzonderheid te Keulen de vrije geesten zeer vermenigvuldigd. In 1306 liet Hendrik van Virneburg, aartsbisschop van Keulen, een synodaal-besluit tegen hen uitgaan, waarbij zij als „mannen en vrouwen, die bijna idioten moesten heeten", veroordeeld werden, naardien zij ongehoorzaam waren aan de kerk, nieuwe plegtigheden en zeden invoerden in plaats van zich bij eene der bestaande monniken-familiën aan te sluiten, en onder den schijn van arm te wezen hun brood bedelden tot nadeel van wettig erkende monastieke vergaderingen. Hunne „ijdele religie" moest derhalve geweerd worden. Zij hadden binnen eene maand hunne aan-

1) Zie Joh. Nider, *De visionibus ac revelationibus* ed. Von der Hardt, Helmst. 1692, p. 337 ss.

genomen kleeding met de gewone te verwisselen en — zij schijnen dus meerendeels lieden van geringen stand geweest te zijn — werden aangemaand, als vroeger met hun handenarbeid den kost te zoeken. Onder de kettersche stellingen, die hun ten laste gelegd werden, komen ook deze voor: „wij zijn niet gewoon te zondigen, en niemand kan zalig worden, die ons niet navolgt; wij worden door den geest Gods gedreven en zijn vrij van de wet, die niet voor de regtvaardigen is gegeven; wij mogen onze wettige vrouwen verstooten, opdat wij God in vrijheid dienen; eenvoudige hoererij (simplex fornicatio) is geen zonde".[1] Wat de maatregelen van den aartsbisschop voorshands uitwerkten, weten wij niet. Vermoedelijk werden de ketters door vervolging verspreid, en daardoor hun aanhang vermeerderd. In 1310 vertoonden zij zich te Trier, waar men hunne conventiculen verbood, en hetzelfde geschiedde in genoemd jaar te Mentz[2]. Paus Clemens V veroordeelde de secte in eene bul van het jaar 1311, en na de uitgave der „clementinen" door Johannes XXII, die in 1316 optrad, werd zij scherper vervolgd, waaruit hare overplanting naar Saxen, Hessen en Thuringen voortvloeide[3]. Intusschen had zij zich, om een term van onzen tijd te gebruiken, zoowel naar de regter- als naar de linkerzijde meer ontwikkeld. Edeler naturen, wier gemoed door het alledaagsche kerkbestand, het heerschende formalisme en den wettischen zin der toenmalige orthodoxie afgestooten werd, voelden sympathie voor de schaar, die de heerschappij des heiligen geestes uitriep, en mystieken, gelijk meester Eckhart, „de vader der duitsche speculatie", werden hunne vrienden en beschermers[4]. Van de andere

1) Zie bij Hartzh. IV, p. 100 s.
2) Zie bij Hartzh. p. 139, 200.
3) Hahn, a. a. o. s. 474 ff.
4) Martensen heeft de stelling, dat Eckharts leeringen aan die der vrije geesten verwant waren, weêrsproken (zie zijn *Meister Eckart*, Hamb. 1842, s. 10 ff.); Hahn heeft haar (a. a. o. s. 487 ff.) op voetspoor van C. Schmidt en anderen nader bewezen. Vgl. echter Bach, *Meister Eckhart*, Wien 1864, s. 54 ff. en Lasson, *Meister Eckhart*, Berl. 1868, s. 62.

zijde echter begonnen zich dweepzieke of huichelachtige menschen in menigte bij hen voor te doen, die de gevaarlijke stellingen der secte, ook waar deze bestanddeelen van de waarheid in zich hielden, op de ruwste wijze opvatten en van de leer der vrijheid op de schromelijkste wijze misbruik maakten. Dat de mannen van de linkerzijde de meeste aandacht trokken en door hunne gedragingen van den kant der kerk den hevigsten tegenstand uitlokten, waaronder dan ook de beteren — Eckhart, gelijk men weet, werd als ketter veroordeeld [1] — lijden moesten, spreekt van zelf. In 1322 en 1325 ontstonden te Keulen strenge vervolgingen tegen de vrije geesten. Bij hun proces kwamen schandelijke zaken aan den dag, waarvan de mare ook in ons vaderland doordrong en ernstige christenen met afschuw vervulde [2]. Hoewel vele hunner toen aan den brandstapel overgegeven of in den Rijn geworpen werden, en wereldsche en kerkelijke magten later de secte poogden uit te roeijen, bleef zij, met andere verwante ketterfamiliën vermengd, de adamiten, luciferianen enz., door den loop der veertiende eeuw haar bestaan te Keulen en elders rekken, terwijl hare aanhangers bij alle verscheidenheden, die in hunne meeningen en hun leven voorkwamen, doorgaans vasthielden aan grovere of fijnere stellingen van pantheïstischen aard, en zich steeds schuldig maakten aan misbruik van de evangelische leer aangaande de vrijheid en de werkingen des heiligen geestes. Doch wij mogen bij hunne geschiedenis op vreemden bodem niet langer stilstaan en rigten de aandacht op ons vaderland, om te onderzoeken of er ook onder onze voorgeslachten zijn geweest, die met de smet hunner hæresie bezoedeld werden [3].

---

1) Zie Bach, a. a. o. s. 56.

2) Zie Joh. Victoriensis bij Gieseler, II, 3, s. 305, en Will. Procurator bij Matth. *Anal.* II, p. 643 s.

3) Dr. Acquoy is de eerste geweest, die op het bestaan van vrije geesten in ons vaderland opmerkzaam maakte. Zie zijne meermalen aangeh. dissertatie, *Gerardi magni epistolæ* XIV, Amstel. 1857, p. 24 ss.

Toen Hendrik van Virneburg in 1322 te Keulen, na het houden eener provinciaal-synode, waarin over de vrije geesten gehandeld was [1], op nieuw tot de vervolging der ketters in zijne omgeving overging, bleek het dat een vreemdeling destijds aan hun hoofd stond, die reeds sedert lang, zoowel te Keulen als elders, hun aanvoerder was geweest. Die vreemdeling heette Walter en was een Hollander. Wat hem van zijn geboortegrond naar den vreemde had gelokt, wordt ons niet gemeld; maar voordat hij zich te Keulen vestigde, vertoefde hij voor een tijd onder de ketters te Mentz en in andere streken van den Rijn, zoodat hij eenige jaren een zwervend leven schijnt gevoerd te hebben, vermoedelijk om zijne ketterij voort te planten. Hij bezat den rang van priester en eenige beschaving. Zijne kennis van de latijnsche taal was echter gering, maar zijne vaardigheid met de pen te grooter, daar hij door een man, die om zijne bekendheid met de middeneeuwsche literatuur te regt beroemd werd, gezegd wordt in het dietsch [2] vele boeken geschreven te hebben, waardoor zijne hæretieke gevoelens wijd en zijd verbreid werden. Ook was hij gevat en vlug van geest, zoodat hij, wanneer men hem naar zijne overtuigingen en handelingen vroeg, ten voordeele zijner zaak goed bescheid wist te geven. Aangaande zijne gedragingen waren bij het volk donkere geruchten in omloop. Hij hield met de overige vrije geesten, zeide men, in een onderaardsch verblijf zijne vergaderingen, en bediende daar op zijne wijze de mis. Na de elevatie voerde hij

1) De akten dezer synode komen onvolledig voor bij Hartzh. IV, p. 283 s. en worden eenigermate aangevuld door Schaten, *Annal. Paderborn.* II, p. 249; vgl. Mosheim, l. l. p. 271.

2) „Ille Waltherus, natione Hollandinus — sermone sibi teutonico plures sui erroris libellos conscripsit." Aldus Trithemius, *Annal. Hirsaug.* II, p. 155. Mosheim besluit uit de woorden „sermone sibi teutonico" teregt, dat Walter in het nederlandsch, in zijne moedertaal geschreven heeft. Hij meende ook, dat zeker hoogduitsch boek *De novem rupibus* (wel te onderscheiden van Rulman Merswins *Buch von den neun felsen;* zie de uitgave van dit werkje van Schmidt, Leipz. 1859, s. VI), bij hem uit een HS. van de vijftiende eeuw bekend, een opstel van Walter was. Zie Mosheim, l. l. p. 274, 276, en *Instit. hist. eccl.* ed. 1755, p. 554.

gewoonlijk het woord, waarna de lichten werden uitgebluscht en mannen en vrouwen zich aan hunne dierlijke lusten overgaven. Hierop volgden maaltijden, dansen en ander dartel spel, waarbij zij, gelijk het heette, de vreugde van den paradijsstaat genoten. Walter zal zich Christus en zijne bijzit, eene schoone jonkvrouw van adellijken stand, Maria hebben genoemd. De geboden der kerk aangaande het vasten, de huwelijksbeletselen enz. werden door hem veracht en de geboorte des Heilands uit eene maagd ontkend. In hoeverre deze geruchten bij het geregtelijk onderzoek bevestigd werden, weten wij niet. Maar dit is zeker, dat Walter veroordeeld werd om, na gedegradeerd te zijn, aan den brandstapel overgeleverd te worden. Hij schijnt zich aan dit vonnis moedig onderworpen te hebben. Alle pogingen, om hem tot afstand van zijne overtuigingen te bewegen, werden vruchteloos bevonden. Op de pijnbank beleed hij, te Keulen en in de gansche keulsche kerkprovincie vele aanhangers en leerlingen te hebben, maar terwijl de beul hem de vreesselijkste smarten deed ondergaan, weigerde hij standvastig namen te noemen. Hij stierf op den mutsaard in 1322, volgens sommigen eenige jaren later [1].

Daar de vroegere geschiedenis van Walter tot ons leedwezen geheel en al onbekend is, zijn wij in het onzekere, waar deze beruchte landgenoot de ketterij der vrije geesten heeft opgedaan. Mosheim gist, dat hij de smet reeds uit Holland met zich gebragt zal hebben, ja wegens zijne hæresie van daar verjaagd zal zijn, maar hij heeft niets aangevoerd om die gissing te staven, en ook wij zijn onvermogend zulks te doen. Toch achten wij het gepast te herinneren, dat in de zuidelijke Nederlanden, bij name in de gemeente van Brussel, in den aanvang der veertiende eeuw, derhalve in Walters dagen, zijne secte maar al te zeer wortel schoot. Dáár leefde destijds zekere Bloemardine, eene vrouw van goe-

---

1) Zie Trithemius, l. l.; vgl. Joh. Victoriensis bij Gieseler, II, 3, s. 305, en Mosheim, *De beghardis*, p. 270 ss.

den stand, die omstreeks 1307 met woord en pen de leeringen der vrije geesten begon te verbreiden. Zij maakte grooten opgang en werd door hare vrienden als eene heilige vereerd, maar door hare tegenstanders veracht als eene dochter van den zinnenlust, die bij haar en de haren „serafijnsche liefde" heette [1]. Ruysbroek, die in 1317 kapellaan der St. Gudule-kerk te Brussel werd, rigtte zijne welsprekendheid tegen de verdoolden, maar het gelukte hem niet hunne dwalingen te stuiten [2]. Hunne familie plantte zich voort, en in 1410 scheen zij meer dan ooit veld te winnen. Destijds echter werd zij met een anderen naam onderscheiden (secta hominum intelligentiæ), nadat zij ook hare leeringen eenigermate gewijzigd had. Pierre d'Ailly trad toen als haar bestrijder op [3].

In synoden, die te Utrecht in 1310, 1318 en 1353 gehouden werden, handelden de vergaderde geestelijken, gelijk wij later zien zullen, ook over ketterijen en de middelen om dit kwaad te weren, en in de bijeenkomst van 1318 werd bepaald, dat alle dekens en rectoren van het bisdom, benevens andere pauselijke decretalen, ook dat van Clemens V tegen de beghарden of vrije geesten moesten bezitten [4], opdat zij den inhoud, waar het noodig was, zouden in acht nemen en de sectarissen vervolgen. Daar ons van hetgeen te Utrecht bij die gelegenheden besproken werd niets bekend is, en de bepaling ten aanzien van het decretale tegen de beghаrden een gevolg was van een voor de gansche europesche christenheid geldenden last van Johannes XXII, die, gelijk wij vroeger vermeldden, de „clementinen" in de kerk invoerde, zoo hebben wij wel geen regt om uit een en ander te

---

1) Over Bloemardine zie men Latomi *Corsendonca*, Antv. 1654, p. 85 ss. en een opstel van Van Even in de *Katholiek* voor 1854.

2) Zie de breede berigten bij Mosheim, l. l. p. 305 ss. Vgl. Engelhardt, *Richard von S. Vict. und Ruysbroek*, Erlang. 1838, s. 167.

3) Zie Hahn, a. a. o. II, s. 526 ff.

4) Zie boven, bl. 62. Het decretale *de beghardis* wordt gevonden in *Clement.* tit. III, c. 3, p. 250 der uitg. van het *Corpus iuris can.* van Lancellotti, Venet. 1782.

besluiten, dat zich gedurende de eerste helft der veertiende eeuw in ons vaderland vrije geesten hebben voorgedaan. Toch achten wij geenszins onwaarschijnlijk, dat dit werkelijk het geval is geweest, als wij bedenken, dat de hoofdzetel der secte, Keulen, in de nabijheid onzer grenzen lag, en dat het verkeer van ons volk met de bewoners der Rijnstreken ook destijds zeer levendig was. Doch hoe het zij, zeker is dat de hæresie althans in de drie laatste decenniën der veertiende eeuw op nederlandschen bodem zich vertoond heeft en bestreden is geworden.

Omstreeks het jaar 1370 hadden de vrije geesten zich ook in de kerkprovinciën van Maagdenburg en Bremen vermenigvuldigd. Keizer Karel IV, daartoe aangezet door Gregorius XI, besloot hen in die streken te verstoren, en de ketters vloden, voor zooverre zij aan de inquisitie wisten te onkomen. De vlugtenden begaven zich naar de Rijnstreken, naar Braband en ook naar Holland, en weldra werd het den paus bekend, „dat hunne goddeloosheid in die gewesten diepere wortelen schoot", waarom Gregorius zich andermaal tot den keizer wendde, hem bezwerende toch niet stil te zitten, maar den arbeid der inquisiteurs in genoemde landen te ondersteunen, door hen en hun werk bij alle vorsten en magistraten aan te bevelen. Nadat de paus het personeel der geloofsonderzoekers voor de bisdommen van Mentz, Keulen, Utrecht enz. versterkt had, gingen van den keizer in 1373 brieven uit aan de hertogen van Limburg en Brabant en andere vorsten, waarschijnlijk ook aan den graaf van Holland, die deze magthebbers aanspoorden om de ketters met alle mogelijke middelen te bestrijden [1]. Welke de uitwerking van die maatregelen was, is ons niet berigt; maar dit staat vast, dat zij de secte in ons vaderland niet volkomen onderdrukten.

Geert Groote, hoewel zelf bij de orthodoxen van zijn tijd geenszins boven verdenking van ketterij verheven, werd door zijne vrienden wegens zijn ijver voor de ker-

1) Mosheim, l. l. p. 379 ss.

kelijke regtzinnigheid bewonderd en door hen geprezen als „een groot vervolger der hæretieken" en een echte „ketterhamer" [1]. Toen Willem van Salvavarilla zich te zijnen behoeve in een schrijven tot Martinus VI wendde, achtte de prelaat het gepast den heiligen vader aan te raden, Geert het ambt van inquisiteur op te dragen en hem met het geloofsonderzoek in de kerkprovincie van Keulen, of minstens in de dioecese van Utrecht te belasten [2]. Zoo de paus dien raad gevolgd en meester Geert lang genoeg geleefd had, om de hem toegedachte aanstelling te ontvangen, zou hij haar vermoedelijk aangenomen en de verpligtingen, aan zijn ambt verbonden, met vlijt en gestrengheid ten uitvoer hebben gelegd. Dat hij toch in waarheid, gelijk het destijds van een opregten aanhanger der moederkerk verwacht moest worden, de enghartigste vrees voor alle afwijkende gevoelens had, valt niet te betwijfelen, en dat hij gereed was openbare ketters met hartstogtelijkheid te vervolgen, leeren ons zijne gedragingen jegens broeder Bartholomæus van Dordrecht, die omstreeks 1380 in verschillende gemeenten van ons vaderland de hæresie der vrije geesten verbreidde. Uit eenige brieven, door Geert over dezen dwaalleeraar en zijne gevoelens geschreven [3], zijn bijzonderheden bekend, die hier behooren opgenomen te worden, omdat zij op de geschiedenis der secte, waarover wij handelen, voor zooverre zij zich op nederlandschen bodem heeft voorgedaan, enkele lichtstralen laten vallen.

Broeder Bartholomæus was een monnik uit het klooster der augustijner-heremieten te Dordrecht, een gesticht waarvan de bewoners niet alleen tijdens de hervorming der zestiende eeuw wegens onregtzinnigheid verdacht waren [4], maar reeds veel vroeger, in de dagen waarin Geert Groote nog als reizend prediker in het sticht van Utrecht

1) Zie de door Acquoy, l. l. p. 25 s., verzamelde plaatsen.
2) Den brief van Willem van S. vindt men bij Thomas a Kemp. achter zijn *Vita Gerardi M.* in de *Oper. omn.* ed. l. p. 927.
3) Men vindt ze bij Acquoy, l. l. p. 24 ss.
4) Zie boven, II, 2, bl. 111.

en in Holland omzwierf. Waarin echter de ketterij dezer mannen bestond, schijnt langen tijd verborgen geweest te zijn, totdat eindelijk Bartholomæus haren aard aan den dag bragt. Als termijnganger van zijn convent naar Kampen gekomen, hield hij aldaar drie of vier sermoenen, waarvan men straks aan Geert berigtte, dat zij naar hun inhoud maar al te zeer gelijk waren aan de predikatiën van zekeren Gerbrand en „een ketterschen bontwerker" [1], twee vrije geesten die destijds berucht moeten geweest zijn, maar van wie wij niets naders weten. Tevens werd aan Geert berigt, dat Bartholomæus van zijne geestverwantschap met de hæretieken geenszins een geheim maakte. Hij had hen bij herhaling genoemd en hoogelijk geprezen en daarenboven allerlei stellingen verkondigd, die in het oog van Geert met de leeringen der vrije geesten overeenstemden. Naauwelijks had laatstvermelde een en ander vernomen, of hij maakte zich gereed tegen den ketter op te treden. Hij schreef aan zijne vrienden, dat zij zich voor „den wolf in schapenkleêren" zouden wachten en voor zijne broeders, die te kwader naam stonden, en dat zij vooral het mogelijke moesten doen, om Bartholomæus van den preêkstoel te weren. Doch daarbij berustte hij niet. Toen de ketter voortging zich te Kampen, Zwol en Woudrichem te laten hooren, wist hij te bewerken, dat de monnik voor de geestelijke regtbank te Utrecht werd gedaagd. Deze verscheen voor des bisschops vicaris en loochende, dat hij gepredikt had wat men zeide. De vicaris nam die betuiging aan, maar gelastte hem naar Zwol en Kampen te reizen en daar op den preêkstoel zijne te Utrecht afgelegde verklaring te

---

1) Bontwerkers, wevers en kleêrmakers waren in de middeneeuwen niet zelden ijverige voorstanders van hæretieke gevoelens. Cæsarius van Heisterbach verhaalt in een zijner homiliën, dat de onderaardsche werkplaatsen of kelders dier lieden te zijnen tijde, d. i. omstreeks den aanvang der dertiende eeuw, de gewone vergaderplaatsen der ketters waren. Zie Kaufmann, a. a. o. s. 58. Merkwaardige berigten aangaande de veelvuldige handwerkslieden, die aan de godsdienstige bewegingen der zestiende eeuw deelnamen, werden door Van Iperen medegedeeld achter zijne *Hist. redevoer. over J. van Miggrode*, Middelb. 1774, bl. 97 vv.

herhalen. Geert was ook hiermede niet tevreden. Hij rigtte zich schriftelijk aan den bisschop, Floris van Wevelinkhoven, en wekte hem op de zaak scherper te vervolgen. Te gelijken tijde zond hij een brief aan den vicaris, die dezen prelaat bezwoer toch niet slap te zijn in zijn onderzoek (inquisitio), daar „de ketters zeer zeker hunne hoornen hoog zouden verheffen, zoo broeder Bartholomæus, een ongeleerde mensch, maar een behendig verwoester des geloofs, zoo ligt ontkwam." Dit schrijven had uitwerking. Bartholomæus werd andermaal naar Utrecht gedaagd. Hij haastte zich derwaarts te reizen, in de hoop van er vóór Geert te wezen, van wien hij wist of vermoedde, dat hij bij het proces tegenwoordig wenschte te zijn. Zijn haasten baatte niet. De ijverige „ketterhamer" liet een wagen inspannen en reed in één nacht van Deventer naar Utrecht, zoodat beiden, aanklager en beklaagde, met elkander voor de regters stonden. Nu was het lot van broeder Bartholomæus beslist. Geert wist zijne beschuldigingen zóó wèl te staven, dat de regters den monnik een openbaren ketter noemden en hem als zoodanig eene straf oplegden, waarvan wij later den aard zullen vermelden. Geert liet niet na zijnen vrienden te Kampen berigt van zijne overwinning te geven, en hij wekte hen op het vonnis van Bartholomæus in de kerken aldaar te doen bekend maken tot afschrik van de vrije geesten en tot waarschuwing voor het volk, dat des ketters „profane dwaalleeringen" gehoord had[1]. Maar welke waren die dwaalleeringen? De brieven van Geert — andere bronnen staan ons hier niet ten dienste — geven op deze vraag een antwoord, dat wat volledigheid en klaarheid betreft, veel te wenschen laat, maar toch duidelijk genoeg is om ons te overtuigen, dat de schrijver zich geenszins bedroog, toen hij Bartholomæus een broeder van den vrijen geest noemde.

Bartholomæus verkondigde de leer, dat alles wat God van nature is, wij zulks door genade worden (quidquid

---

1) Zie de brieven bij Acquoy, l. l. Vgl. *Chron. Windes.* p. 18, 393 s.

Deus est per naturam, hoc nos efficimur per gratiam). Waarschijnlijk ontmoeten wij hier de naar pantheïsme riekende voorstelling van Eckhart, die door de kerk veroordeeld werd, „dat de ware geloovigen geheel en al in God getransformeerd of veranderd worden, gelijk het brood bij de mis in 's Heeren waarachtig ligchaam wordt veranderd" [1]. Aan deze stelling paarde hij eene andere, bewerende dat het leven van een volmaakt mensch op louter niet moet berusten (quod vita perfecti hominis debet fundari super puro nihilo), wat ons de door Ruysbroek bekampte dwaling der ketters herinnert, „dat de volmaakten zóó rustende zijn, alsof zij niets waren, daar alleen de heilige geest in hen werkzaam is" [2]. Verder predikte hij op onbesuisde wijze tegen de boete (contra poenitentiam), gelijk de vrije geesten gewoonlijk deden, die de vormen der kerk bij het poenitencie-wezen verachtten, biecht, genoegdoening enz., en de leer der passibiliteit zóó ver dreven, dat zij aannamen dat wij, „wanneer God somtijds wilde, dat wij zondigden", daarmede vrede moesten hebben, en dat de ware boete in kinderlijke onderwerping aan die beschikking bestond [3]. Ten opzigte van den monastieken staat liet hij zich uit op eene wijze, die aantoonde, dat hij in spijt van zijne monniken-pij weinig achting voor dien staat had en ook te dien opzigte aan de denkwijze der vrije geesten toenaderde, bij wie het leven der kloosterlingen, naardien het een bij uitnemendheid wettiesch leven was, natuurlijk de hoogste antipathie verwekte. „Een goed man", zeide hij, „gaat niet naar de woestijn, en het leven der heremieten is niet het volmaakte leven". Bartholomæus zelf was dan ook geenszins een vriend der afzondering, hoewel hij bij de orde der augustijner-heremieten gelofte had gedaan. Hij zat gaarne met voorname lieden in de tavernen, en als daar gebeurde wat niet betaamde, liet hij, als een op-

1) Zie bij Hahn, a. a. o. II, s. 500.
2) Zie Engelhardt, a. a. o. 225.
3) Zie Mosheim, l. l. p. 282; vgl. Acquoy, l. l. p. 29.

regte vrije geest, de zonde stilzwijgend haren gang gaan (neminem inculpat). Voor het overige schijnt hij zich niet schuldig gemaakt te hebben aan die wilde uitspattingen, waarvan zijne secte te Keulen en elders verdacht was, zoodat hij wel niet tot de mannen van hare linkerzijde behoorde, al mogt hij wegens gebrek aan ernst en hoogere beschaving niet onder die van hare regterzijde gerekend worden.

Broeder Bartholomæus is na den dag zijner veroordeeling te Utrecht voor ons onderzoek spoorloos verdwenen. Alleen van zijne aanhangers te Kampen weten wij, dat zij zich, na het vertrek van den ketter, nog voor een tijd zoozeer aan hem verbonden gevoelden, dat zij bij voorkomende gelegenheden om zijnen wil Geert Groote en anderen zijner tegenstanders ernstige onaangenaamheden berokkenden, wat hun mogelijk was, daar vele hunner mannen van aanzien en zelfs leden van den magistraat waren[1]. Of de secte ook later en elders in ons land aan den dag getreden is, weten wij niet, maar wij vermoeden het, daar hæresiën, van welke soort ook, eene zeldzame levenskracht plegen te openbaren. Nog vóór het sterfjaar van Floris van Wevelinkhoven (1393) werd op 's bisschops last te Utrecht het gebeente van „den ketter Matthæus" opgegraven en in het openbaar verbrand[2], en in 1441 liet ter zelfder stede de raad zekeren Coman Claesz. brandmerken, „omdat hij beleden had, in andere landen dikwijls tegen de eere Gods ketterij gedaan te hebben"[3]. Van den aard der dolingen van die lieden is ons echter niets berigt, maar daar Matthæus „een lollaard" wordt geheeten en deze naam ook

---

1) *Chron. Windes.* p. 18, 393 s.; vgl. Acquoy, l. l. p. 48 ss. 52, 57 s.

2) „Fecit [Florentius] exhumari ossa cuiusdam hæretici, Matthæi lollaert, atque ante atrium pontificale comburi cineresque in fossis urbis dispergi." Heda, p. 259. De ligtvaardige pen van Visscher spon uit deze weinige woorden een verhaal, waarin broeder Matthijs als bezitter van Van Maerlants bijbel en „Wiclefi opera" optreedt. Zie 's mans *Nagel. Verhandelingen*, Utr. 1862, bl. 65 v.

3) Zie Van der Mondes *Tijdschr. voor Utr.* 1842, bl. 177.

op de vrije geesten werd toegepast [1] — ook Walter den Hollander noemde men een lollaard — is het mogelijk, dat hij tot hen behoord heeft.

---

§ 4.

De geeselaars en de dansers.

Waar de ascese zich krachtig ontwikkelde, zocht zij steeds het ligchaam, den vermeenden zetel der zinnelijkheid, niet alleen door onthouding te bedwingen, maar ook door bloedige zelfkastijding ten onder te brengen. Wie der anachoreten en religieusen van den ouden dag tot dat einde het eerst het geeseltouw aanwendde, is onbekend, maar zeker is het, dat dit werktuig der boete sedert de tiende eeuw in de kloosters meer en meer in gebruik kwam, nadat de Italianen Dominicus Loricatus en Petrus Damiani, met het oog op het woord des psalmdichters: „looft den Heer met trommelen", eene geesel-theorie hadden uitgevonden, door welker toepassing de verslagenen van hart zich den weg ter verzoening met God meenden te kunnen bekorten [2]. Naarmate sommige heiligen, die ijverige geeselaars waren, als zoodanig meer bewonderd werden, groeide het getal hunner navolgers, en toen Italië in de dertiende eeuw door zware rampen, pest, oorlog en hon-

---

1) Ik heb reeds vroeger opgemerkt, dat de naam lollaard soms ook aan de broeders des gemeenen levens werd gegeven (zie boven, II, 2, bl. 162). Maar hij werd vooral voor de begharden of vrije geesten gebezigd (zie Mosheim, l. l. p. 70, 585), wat vermoeden doet, dat deze ook onder de cellebroeders of alexianen (zie boven II, 2, bl. 160), die hun naam door hun zingen (lollen) verwierven, aanhang hadden.

2) Zie Tischendorf, *Die Geissler, frei nach dem französ. von Schneegans*, Leipz. 1840, s. 8 f. De literatuur over de geeselaars werd opgegeven door Hahn, a. a. o. II, s. 537, en door Herzog, *Real-encykl.* IV, s. 727. Mijn geleerde stadgenoot, Dr. Israëls, verzamelde belangrijke bescheiden voor hunne geschiedenis in ons vaderland. Zie zijn opstel: *Twee epidemiën in Nederland*, in het *Nederl. weekblad voor geneeskunde*, 1853, bl. 453 vv.

gersnood, geweldig geslagen werd, en het arme volk, in ellende wegzinkende, door openbare boete-werken den toorn des hemels van zich poogde af te wenden, bleek het dat het geeseltouw ook buiten de kloostercel in eere werd gehouden. „In 1260," dus verhaalt ons een ooggetuige, [1] „toen gansch Italië vol boosheid en zonde was, greep plotseling eene sinds eeuwen onbekende godsvrucht de inwoners van Perugia aan, daarna die van Rome en eindelijk alle italiaansche natiën. De dag des Heeren scheen te naderen. Allen overweldigde de schrik zoozeer, dat edelen en geringen, jongen en ouden, ja zelfs kinderen van vijf jaren, geheel naakt tot op de schaamdeelen, in statelijken optogt door de stad togen, en ieder hield een geesel, waarmede hij zich de schouders sloeg. Zij baden God om erbarming en de moeder Gods om bijstand. De ruwheid van het jaargetijde, de strengheid van den winter, niets deed hun ijver verflaauwen. Aangevoerd door priesters met kruisen en vanen doortrokken zij, honderdduizenden in getal, de steden, de dorpen en vlekken en bezochten de altaren, waarbij zij ootmoedig nedervielen. Bergen en dalen weêrgalmden van hun klaaggeschrei; alle vreugdeklanken zwegen, de zangen der liefde en blijheid; alleen de klaagliederen der boetenden vulden stad en land. Hunne weemoedige toonen verteederden de hardvochtigsten en ontlokten tranen aan de meest verstokten. Ook de vrouwen namen deel aan deze buitengewone oefeningen, niet alleen de vrouwen des volks, maar ook der aanzienlijken, ja zelfs de teederste maagden sloten zich op in hare binnenkamer en kastijdden zich met geeselen. Toen verzoenden zich vijanden met vijanden. Woekeraars en dieven spoedden zich, om het onregtmatig verkregene af te staan. Allen, die zich van zonden bewust waren, biechtten ootmoedig en bekeerden zich opregt. De menschen deden zóó vele goede werken, dat zij schenen te vreezen, dat de voorzienigheid hen door vuur wilde verteren of door eene aardbeving verslinden".

---

1) Zie *Monachi Paduani chronicon* bij Tischendorf, a. a. o. s. 12 f.

Gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen. Wat in 1260 plaats had, herhaalde zich in het midden der veertiende eeuw niet alleen in Italië en naburige landen, maar bijna door geheel Europa, en inzonderheid in 1348 en volgende jaren, toen de zwarte dood millioenen menschen ten grave sleepte. Deze pest, die uit Azië opkwam, verbreidde zich pijlsnel door Italië, Duitschland, de Nederlanden, Polen, Deenemarken, Zweden en Noorwegen. Van het vaste land sloeg zij naar Brittanje over, en drong van dáár zelfs tot in IJsland en Groenland door. Aardbevingen, misgewas, hongersnood en strenge winters gingen haar vooraf of verzelden haar. Deze rampen duurden zeven jaren, en de menschheid scheen zich te verliezen in een afgrond van vertwijfeling en ellende [1]. De onboetvaardigen sloegen straks tot verbittering over, en zij koelden haar het eerst aan de Joden, die, naar men meende, door de pest gespaard werden. Onrustbarende geruchten gingen van mond tot mond aangaande de destijds ook om andere redenen zoozeer vervolgde kinderen Israëls, en even als men in onze dagen bij heerschende cholera de jezuïten in verdenking hield, zoo beschuldigde men toen de Joden, dat zij beeken, bronnen en rivieren hadden vergiftigd om de christenen uit te roeijen, en waar men hen grijpen kon, werden zij verdelgd [2]. Velen echter gevoelden zich door deze booze werken niet gerust gesteld, maar des te meer bezwaard, en straks werden de riemen weder gezwaaid en de geeselprocessiën vernieuwd. Zoo geschiedde op vele plaatsen, en inzonder-

---

1) Men herinnere zich hier den beroemden brief van Petrarcha, waarin hij de verwoestingen, die de zwarte dood maakte, op hartroerende wijze beschrijft en beklaagt. Men vindt hem onder zijne *Epistolæ*, ed. Lugdun. 1601, p. 290 ss. Merkwaardig is ook het tafereel, dat Aegidius Li Muisis van den staat van zaken, tijdens de pest, in Frankrijk en elders, leverde. Zie zijne *Chron.* ed. De Smet in *Recueil des chron. de Flandre, publié sous la direct. de la commiss. royale d'hist.* Brux. 1841, II, p. 279 ss. 341. Vgl. Pruys v. d. Hoeven, *Hist. morbor.* Lugd. Bat. 1846, p. 50 ss.

2) Zie Stobbe, *Die Juden in Deutschl.* Braunschw. 1866, s. 188 ff. Over de ervaringen der Joden te Brussel, tijdens de geeselvaarten, vindt men merkwaardig berigt bij Aegid. Li Muisis, l. l. p. 242 s.

heid te Straatsburg. Korten tijd nadat men dáár de Joden had vermoord, weêrklonk de stad van het gelui der kerkklokken. De burgerij stroomde de poort uit. Daar naderde eene schaar van geeselaars, ongeveer tweehonderd sterk, kruisen en banieren en brandende waskaarsen in de hand. Allen droegen mantels en hoeden, beiden met een rood kruis geteekend. Zoo kwamen zij paarsgewijs de poort binnen en herhaalden in koor hunne klaagliederen op Jezus' lijden en dood. In de stad gekomen, gingen zij van kerk tot kerk, om bij de altaren zich op den bodem te werpen. Tweemalen daags verlieten deze geeselaars, die steeds in getale aangroeiden en ten laatste eene broederschap van meer dan duizend menschen uitmaakten, de stad, om op een nabijgelegen veld hunne strenge oefeningen te houden. Dan legden zij hunne kleederen af, met uitzondering van een gordel, en wierpen zich ter aarde, en wel zóó, dat hunne ligchamen gezamenlijk een wijden kring vormden. Ieder boetende nam daarbij eene eigenaardige houding aan, die als een biecht zonder woorden mogt aangemerkt worden. De meineedige legde zich op zijne zijde en hief drie vingers ten hemel; de dief strekte eene grijpende hand uit. Op een gegeven teeken begon de geeseling. Allen schaarden zich in een kring. Die de schoonste stemmen hadden, plaatsten zich in het midden en zongen een lied, waarvan allen het refrein herhaalden. Daarop gingen de broeders twee aan twee den cirkel om en geeselden zich met riemen, die aan het einde met ijzeren prikkels waren voorzien. Zij sloegen zich zóó hèvig, dat het bloed van hunne schouders vloeide. Wanneer de slagen en liederen volgens zekeren regel en maat genoegzaam herhaald waren, deden allen hunne kleederen weêr aan, en als nog een uitvoerige brief was gelezen, die men zeide dat door een engel van den hemel was gebragt, om de menschheid tot boete aan te manen, trad de gansche schaar onder het gelui der klokken weder stadwaarts [1].

---

1) Zie de breedere berigten bij Tischendorf, s. 19 ff. en Hahn, s. 539 ff.

De geeselvaarten verbreidden zich even snel door Europa als de zwarte dood, die hare naaste aanleiding was. De epidemie bereikte ons vaderland, zoo al niet reeds in 1348, dan toch in het volgende jaar, om ook hier dezelfde verwoestingen in het fysieke en morele leven der menschen aan te rigten, die zij elders veroorzaakte. Gelderland, Overijssel en Friesland — van Utrecht, Zeeland en Holland weet men minder — werden vreesselijk geteisterd. Volgens sommigen nam de pest drie vijfden van de bevolking weg [1]. Nijmegen en Zwol stierven bijna uit. In Friesland openbaarde zich de kwaal in het begin van 1349, volgens anderen alleen in 1350. Hier werden de bewoners door haar overvallen te midden van den storm der hartstogten, die de partijschappen der schieringers en vetkoopers deden ontbranden. De zwarte dood nam honderden het zwaard uit de vuist, hen plotseling nederwerpende, daar de ziekte doorgaans een snel beloop had. Op sommige plaatsen waren geen handen genoeg, om de lijken te begraven. In het klooster Klaarkamp stierven honderd drie en tachtig personen, in dat van Foswerd twee honderd en zeven. In de abdij van Aduard overleden de abt, de prior, vier en veertig monniken, honderd en twintig leekebroeders, negen en twintig scholieren en negentien buitenzusters [2]. Zoo heerschte in een groot deel van ons land eene naamlooze ellende; aardbevingen, stormen en watervloeden buiten en binnen onze grenzen vermeerderden de bedruktheid der gemoederen, en inmiddels naderden, den Rijn langs, de geeselaars met hun somber gelaat, hunne knetterende riemen en doffe boetezangen.

De geeselvaart maakte ook op onze voorvaderen den diepsten indruk. De meeste onzer kronijkschrijvers spreken er van, en sommige met eenige uitvoerigheid [3].

---

1) Zie Nijhoff, *Gedenkw. van Gelderl.* II, bl. xxv.

2) Zie de door Israëls, t. a. pl. bl. 476, aangeh. schrijvers.

3) Zie *Chron. Tiel.* ed. van Leeuwen, p. 354; Verm. Beka bij Matth. *Anal.* III, p. 241 s.; Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 272; *Magn. chron Belg.* ed. Pistorii, p. 301.

Toch is het te betreuren, dat zij in hunne berigten aangaande het merkwaardig verschijnsel zich tot het algemeene bepaalden, en maar zelden lokale bijzonderheden opteekenden. Van Zwol wordt ons door een tijdgenoot gemeld [1], dat aldaar in het laatst van Augustus des jaars 1349 eenige Joden werden verbrand, een feit dat vermoedelijk de komst der geeselaars voorafging of er een gevolg van was. Te Giethoorn bij Vollenhove zullen, volgens eene onzekere overlevering, eenige geeselaars zich gevestigd hebben, nadat zij hun boetewerk volbragt hadden [2]. Te Dordrecht en te Sluis in Zeeuwsch-vlaanderen vormden zich geeselaarsgezelschappen, die hunne vaart naar Doornik rigtten en aldaar eenige dagen na Mariahemelvaart (15 Aug.) 1349 aankwamen [3]. Dat dergelijke gezelschappen van de voornaamste plaatsen in Gelderland, Overijssel, Utrecht, Holland en andere gewesten uitgingen, is waarschijnlijk; zeker is het, dat in verschillende deelen van het bisdom van Utrecht teekenen van groote belangstelling voor dezen vorm van poenitencie werden gegeven, die de veronderstelling wettigen, dat het getal dergenen, die aan de vaart deelnamen, aanzienlijk moet geweest zijn. Toen onzen bisschop Jan van Arkel gebleken was, dat vele leeken zijner dioecese hunne dooden vóór de begrafenis in eenig kleedingstuk wikkelden, dat vroeger door een geeselaar (flagellator) was gedragen, terwijl anderen hoeden (pillei) of wandelstaven, die de geeselaars gebruikt hadden, in de doodkisten legden, deed hij in zijne voorjaarssynode van 1355 een besluit opmaken, dat de pastoren met excommunicatie bedreigde, zoo zij dit werk des bijgeloofs niet keerden [4].

Uit Dordrecht en Sluis in Zeeuwsch-vlaanderen, gelijk

---

1) Bij Van Hattum, *Gesch. der stad Zwolle*, I, bl. 164. Cuperinus (zie *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1846, I, bl. 32) spreekt van het verbranden van Joden te 's Hertogenbosch, maar zonder duidelijke tijdsbepaling van het feit.

2) Zie de *Kronyk van Arent toe Boecop*, uitgeg. door het hist. gen. te Utrecht, bl. 236. Hier wordt de geeselvaart echter op 1312 geplaatst.

3) Aegidius Li Muisis, l. l. p. 349.

4) Lat. *Bat. s.* I, p. 195; Hartzh. IV, p. 366.

wij reeds zeiden, togen geeselaarsgezelschappen uit. Zij trokken over Brugge en andere plaatsen België dieper in. De mannen van Dordrecht waren vierhonderd, die van Sluis driehonderd in getal. Zij rigtten zich even als vele andere gezelschappen, die van Leuven, Namen, Nieuwpoort, Eecloo enz. kwamen, naar Doornik, waarschijnlijk derwaarts gelokt door eenige mirakelen, die gezegd werden daar ter stede en in de naaste omstreken kort te voren geschied te zijn [1]. Van de gedragingen der gezamenlijke boetelingen te Doornik zijn ons door een ooggetuige zeer uitvoerige berigten nagelaten, die leeren, dat hun bedrijf geheel en al overeenkwam met dat der geeselaars van Straatsburg, waaruit wij opmaken, dat het verschijnsel ook op onzen bodem hetzelfde karakter zal gedragen hebben als overal elders. Aan het hoofd van ieder geeselaarsgezelschap stond een meester, die de orde bewaarde en de tucht uitoefende. Die lid wilde worden, moest beloven, dat hij volkomen biecht van al zijne zonden zou doen, en alle gelegenheden om te zondigen vermijden; dat hij, wat hij vroeger misdreven had, zooveel mogelijk zou herstellen, en in alles volgens het kerstengeloof zich gedragen; dat hij vóór zijne intrede in de corporatie daartoe om verlof van zijn pastoor en zijne echtgenoot zou verzoeken, en na zijne intrede den meester gehoorzamen en de gewone boetewerken volbrengen; van niemand mogt hij aalmoezen vragen, maar de aangebodene aannemen; waar hij gedurende de vaart door goede menschen uitgenoodigd werd tot nachtverblijf, zou hij die noodiging aannemen, maar niet op een veêrenbed of onder linnen slapen; komende en gaande in en uit het huis, waar hij gastvrijheid genoot, moest hij vijf pater-nosters en ave-marias bidden en zulks onder kniebuigingen eenige malen des daags herhalen; vloeken en zweren, twisten en kijven zou hij zijn gansche leven nalaten, maar daarentegen zekere werken van poenitencie

---

1) Zie nader berigt aangaande die mirakelen bij Aegidius Li Muisis, l. l. p. 345.

en barmhartigheid volbrengen, vasten op woensdag enz.[1] De kleeding der broeders bestond uit een spitsoploopenden hoed met opgeslagen rand, waarop een rood kruis was geteekend. Armen en voeten waren bloot, maar de schouders met een manteltje, het lijf met een laag nederhangend kleed gedekt. De regterhand voerde den geesel. Als de vaart in beweging was, werd een vaandel, waarop de geesel afgebeeld was, en een crucifix vooruitgedragen; aan de zijde van den vaandeldrager wandelde een broeder, die eene groote brandende waskaars in de hand hield[2]. De geeseloefeningen werden in kerken, op markten en open plaatsen gehouden, gelijk te Staaatsburg. De liederen, die men zong, waren dezelfde als die dáár gebruikt werden, maar overgezet in de moedertaal: „slaat u zeer tot Christus' eer, door God zoo laat die zonden meer," enz.[3]. Die de vaart gedurende drie en dertig of veertig dagen gevolgd en aan de voorgeschreven poenitenciewerken deelgenomen hadden, verlieten het gezelschap en keerden huiswaarts[4]. De drie-en-dertigdaagsche boete herinnerde aan het drie-en-dertigjarig leven

---

1) Zie den inhoud dezer beloften in het breede opgegeven bij Aegidius Li Muisis, l. l. p. 355 s.

2) Zie de oude afbeelding bij Aegidius, tegenover p. 348, en zijne beschrijving, p. 357 s.

3) Aegidius, l. l. De aangeh. rijmregels ontmoet men bij den Verm. Beka, Joh. a Leidis en anderen. Een ander lied van 104 versen vindt men, volgens de uitgave van Massmann, bij Tischendorf, a. a. o. s. 56 f. Sommigen meenen, dat het dialect van dit gezang overijsselsch of geldersch zal zijn. Zie Hoffmann von Fallersleben, *Gesch. des deutschen kirchenliedes*, Hannover 1854, s. 145.

4) Aegidius (l. l. p. 351), Jan de Klerk (*Brabantsche Yeesten*, uitg. van Willems, Bruss. 1839, bl. 590) en and. spreken van 33 dagen, een variant op Jan de Klerk van 32½:

Ane penitencie maecten si dus,
Gelijc dat Ihesus Christus
Een half min dan xxxiij iaer
Op ertrike woude leven daer,
Also menigen dach sy wouden
Haer penitencie houden.

Het *Chron. magn. Belgicum* (l. l.) berigt, dat „de secte" der flagellanten één jaar duurde, en dat de broeders de vaart voor 40 dagen volgden. Joh. a Leidis (l. l.) zegt: „30 et 40 dies in poenitencia peregerunt."

van Jezus, de veertigdaagsche vermoedelijk aan 's Heeren vasten in de woestijn.

Wanneer de lezer terugziet op de beloften en het gansche bedrijf der geeselaars, voor zoo verre wij ze in het bovenstaande beschreven, zal hij zich welligt verwonderen, dat wij dezen lieden eene plaats aanwezen onder de ketters onzer middeneeuwsche kerk, daar hunne gevoelens en gedragingen schijnbaar met de leer en de ascetische gewoonten dier kerk volkomen strookten en derhalve geenszins van hæretieken aard waren. Wij volgden hierin echter het voorbeeld van de toenmalige geestelijkheid, paus, bisschoppen en klerken, die het optreden der geeselaars allerwegen met argwaan aanzagen, zich straks door hunne woorden en gedragingen gekrenkt gevoelden en eindigden met hen als eene kettersche secte te brandmerken. En inderdaad ontbrak het dier geestelijkheid op haar standpunt geenszins aan gronden om zulks te doen. Die de dagen der geeselvaarten beleefden, klaagden, dat zich bij de scharen der boetenden eene menigte zedelooze menschen aansloot, die van deze gelegenheid gebruik maakten, om ongestraft hunne wandaden te bedrijven [1]. De wezenlijke geeselaars zelve gedroegen zich vaak als onzinnigen. Sommigen riepen, dat zij magt hadden om duivelen uit te werpen; dat zij met God en onze lieve vrouw gesproken, gegeten en gedronken hadden; dat er onder hunne medgezellen waren, die van den dood waren verrezen, enz. Velen betoonden afkeer „van der papen kerken" en lasterden hunne „werken", [2] waarom zij van blasfemie werden beschuldigd. In een hunner liederen werd onverholen de stelling uitgesproken, dat de christenheid geheel verloren zou geweest zijn, zoo „deze boete" niet uitgevonden ware geworden, eene stelling die krasse minachting voor het kerkelijk poenitencie-wezen aanduidt [3]. Waar bezadigde geestelijken op den preêkstoel

1) Zie Pontanus, *Hist. Gelr.* Harder. 1639, p. 261.
2) Zie Jan de Klerk, t. a. pl. bl. 590 vv.
3) Were dusse bote nicht geworden,
De cristenheit wer gar vorswunden,

hen tot rede poogden te brengen, stoorden zij het sermoen door tegenspraak of smaadredenen [1]. Dezelfde antihiërarchische zin, die zich bij de boetenden te Straatsburg en elders openbaarde, vertoonde zich bij die in België en waarschijnlijk ook in ons vaderland: zij gedoogden, ja, dat geestelijken zich in hunne rij schaarden, maar wilden niet, dat een geestelijke de meester van hun gezelschap werd [2]. Tegen al deze bedenkelijke zaken moest de klerikale partij natuurlijk opkomen, en zij deed het. De paus liet eene bul tegen de geeselaars uitgaan [3]; de theologen van Parijs spraken een scherp oordeel over hen uit [4], en onze Jan van Arkel, gelijk wij zagen, duldde niet, dat men hun aandenken vereerde op eene wijze, die hij zeker onschuldig zou geacht hebben — het was toch niets vreemds in ons land, dat men de dooden b. v. in een monniken-gewaad ter aarde bestelde [5] — zoo hij de geeselaars voor goede christenen had gehouden. Of de geeselvaarten zich in Noord-nederland, gelijk in Italië en Duitschland, later vernieuwd hebben, is ons onbekend. Te Maastricht echter werd het verschijnsel in het jaar 1400 weder voor een tijd waargenomen. De boetenden aldaar verkondigden, dat hun van den hemel berigt was, dat zij door hun bedrijf dezelfde reinheid van zonden verwierven, die den kinderen door het sacrament des doops ten deel werd [6].

Naauwelijks waren de gemoederen onzer voorvaderen eenigermate bekomen van den schrik en de overspanning, die het gevolg waren geweest van den in hun midden heerschenden zwarten dood en de daaraan verbonden gee-

---

De leyde duvel had se gebunden.
Maria had lost unsen bant."

Zie bij Tischendorf, s. 60.

1) Aegidius, l. l. p. 350.

2) Zie Fritsche Closener bij Hahn, a. a. o. II. s. 545.

3) De bul van Clemens VI van 1349 vindt men bij Hartzh. IV, p. 354 s. 627 s. De voorname beschuldiging tegen de geeselaars is hier, dat zij zich van kerk en klerkendom emancipeerden.

4) Zie Hahn, a. a. o.

5) Later komen wij hierop terug.

6) Zie Fisen, *Hist. eccl. Leod.* II, p. 157.

selvaart, of in sommige deelen van ons land deed zich een nieuw verschijnsel voor, dat ligt een meer hæretiek karakter had aangenomen, zoo het door de buitensporigheid en het geweld van zijn eigen aard niet spoedig onderdrukt ware geworden. Nadat in 1368 en volgende jaren de Rijnstreken en Nederland door pestziekten en andere algemeene rampen weder veel geleden hadden, openbaarde zich in de maand Julij van 1374 eerst te Aken, vervolgens te Keulen, daarna te Gulik en elders, de zoogenaamde danswoede [1]. Tal van mannen en vrouwen, meestal van de geringste volksklasse, vereenigden zich in gezelschappen, die op straten en markten en inzonderheid in de kerken, zich aan de onmatigste ligchaamsbewegingen overgaven. Zij gilden tot eigene en anderer aanmoediging bij hun dolzinnig bedrijf het woord „frisch" ontelbare malen uit, of zongen de rijmen: „here sent Johan so, so, frisch ind fro, here sent Johan". Zij omhelsden elkander, schaarden zich in kringen en dansten, totdat zij uitgeput nedervielen en onder doodelijke benaauwdheden schenen te sterven. Van Keulen en Gulik plantte zich de epidemie naar Gelderland voort, om van daar naar Limburg en Luik en eindelijk naar Vlaanderen over te slaan. Of zij Holland en andere onzer gewesten bezocht, is onzeker. Te Maastricht en omstreken veroorzaakten de dansers groote beroering. Ook hier togen zij, even als elders, met bloemkransen getooid, van heiligdom tot heiligdom. Velen openbaarden sterken afkeer van de geestelijken [2]. Sommigen hadden visioenen, meestal van dæmonischen aard, waarvan zij den inhoud onder schrikverwekkende gebaren aan de ontroerde volks-

1) Over de dansers of de danswoede in het algemeen handelde Hecker, na Förstemann, in zijne monogr. *Die tanzwuth*, Berl. 1832, waarin ook de voornaamste plaatsen van oude schrijvers over de ziekte zijn afgedrukt. Aan Dr. Israëls hebben wij een leerrijk opstel over *De danswoede in de Nederlanden* te danken (zie *Nederl. weekbl. voor geneeskund.* N. 36—38, jaarg. 1856). Daar worden onze kronijken vermeld, die van het verschijnsel gewagen. Zie ook *Navorscher*, IV, bl. 87 v.

2) Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 299, spreekt zelfs van een voorgenomen aanslag der dansers op het leven der geestelijkheid te Luik.

menigte bekend maakten. Dat zij van den duivel bezeten waren, werd door leeken noch klerken betwijfeld. De eerstgenoemden werden door deze overtuiging eenigermate tegen de besmettelijke ziekte beveiligd; de laatstgenoemden namen te Maastricht, Luik en elders onder den indruk van dit geloof hunne exorcismen te baat, waarbij zij, daar de bezetenen den naam van St. Jan gedurig in den mond hadden, wel met meer nadruk dan gewoonlijk gebruik maakten van de eerste woorden van het vierde Evangelie [1]. De kronijkschrijvers berigten, dat velen door der klerken bezweringen genezen werden, en wij gelooven het gaarne, als wij het karakter der zenuwkwaal en den onbeschaafden aard der lijders in aanmerking nemen. De epidemie schijnt na eenige maanden grootendeels geweken te zijn. Dat onze voorvaderen de dansers, voor zooverre zij den klerken antipathie betoonden, ketters achtten, spreekt van zelf, maar ook zonder dat zouden zij zulks gedaan hebben, daar hun begrip van ketterij, gelijk wij aanstonds zien zullen, uiterst ruim was, en bezetenheid, omgang met den duivel enz. onder dezelfde rubriek werden geplaatst.

---

§ 5.

De begijnen en de gerardinen.

Augustinus, die in de zaak der ketterbestrijding te dikwerf een vurigen ijver openbaarde, heeft een- en andermaal de naïeve verklaring afgelegd, dat het uiterst moeijelijk, ja welligt geheel onmogelijk was eene goede beschrijving (regularis definitio) van het wezen der hæ-

---

1) Zie vooral *Magn. chron. Belg.* ed. Pistorii p. 320. De evangelie-les „in principio erat verbum" cæt. behoorde tot de liturgie der bezweringsacte. Zie Herzog, *Real-Encykl.* IV, s. 291. Welken St. Jan de dansers in het oog hadden, den apostel of den dooper, is onzeker.

resie en der hæretieken te geven [1]. Wat de groote kerkvader voor bijna ondoenlijk hield, werd echter in zijne eeuw beproefd, en in later tijden bij herhaling. Keizer Arcadius heette in eene zijner rijkswetten iederen mensch een ketter, „die ook maar in eene kleine zaak van het gevoelen en den weg der katholieke godsdienst afweek" [2]. Die bepaling werd later beroemd bij de beoefenaars van het kerkregt, maar kon de scherpe denkers onder de middeleeuwsche scholastieken niet voldoen, en Thomas Aquinas poogde eene meer naauwkeurige te geven, die tevens meer in overeenstemming met het heerschende autoriteitsbeginsel der kerk en hare theorie aangaande des pausen suprematie zou zijn. Hij behandelde de hæresie tegelijk met de leer aangaande het geloof (fidês), noemde haar „eene soort van ongeloof, eigen aan hen, die de dogmata van Christus verdierven", en verstond onder de benaming „dogmata" die leeringen, welke door het gezag van de algemeene kerk, dat voornamelijk bij den paus was, geformuleerd en bekrachtigd waren [3]. Hoe duidelijk deze definitie was en hoe dikwerf zij door anderen overgenomen werd, de eerbied, dien men den koning der scholastieken toedroeg, bleek niet bij magte te zijn, haar bij de gansche christenheid ingang te doen vinden. Het begrip van ketterij en ketter bleef bij de kinderen der kerk een zwevend karakter behouden, en de klagt, door Gregorius den groote omstreeks den aanvang der zevende eeuw geuit, dat men, ten gevolge van onklare voorstellingen in dezen, vaak hæresiën deed ontstaan, door menschen, die geen hæretieken waren, als hæretieken met dommen ijver (imperito zelo) te vervolgen [4], mogt voortdurend vernieuwd worden. Onze bis-

1) Zie de plaatsen bij Van Espen, *Jus eccl.* II, p. 226.

2) „Hæreticorum vocabulo continentur — qui vel levi argumento a iudicio catholicæ religionis et tramite detecti fuerint deviare." *Cod. Theod.* L. XVI, Tit. V, Lex 28, ed. Gothofredo-Ritter, VI, 1, p. 160. Ook onze Arnold Geilhoven gebruikte deze definitie in zijn *Gnotosolitos*, L. II, c. 6, quæst. 1.

3) Zie *Sec. secundæ part. summæ theol.* ed. Antv. 1569, II, p. 38 s.

4) Gregorii M. *Epistol.* L. IX, *ep.* 39.

schop Guy van Avesnes noemde de ketterij onder alle mogelijke misdaden „de meest verfoeijelijke" [1], en hoewel hij verzuimde aan te duiden, waarin die verfoeijelijkste aller misdaden eigenlijk bestond, heeft de massa zijner geestelijke onderzaten dat woord beaamd, om het vaak op de meest onbesuisde wijze in toepassing te brengen. Die kerkambten kochten of verkochten, of schuldig stonden aan hoererij of echtbreuk, heette men hæretieken [2]. Durfde eenig mensch op oneerbiedigen toon zich tegen klerken en prelaten uitlaten, wanneer zij hem zonen der ongeregtigheid schenen, men noemde zijne taal blasfemie en dacht hem den ketterdood op den brandstapel toe [3]. Als een kwakzalver een onnoozelen patiënt verdachte of onzedelijke middelen voorschreef, riep men te zijner kastijding „den onderzoeker der kettersche boosheid" in [4]. Of men hier te lande een onverlaat, die onnatuurlijke zonde met beesten beging, even als in Frankrijk [5], een ketter noemde, is ons onbekend, maar zeker is het, dat waarzeggerij, hekserij of tooverij „zonde tegen het kerstengeloof" heette [6], en dat zij, die wegens laatsvermelde misdaad, naar men meende, te veroordeelen waren, almede der ketteren straf op den mutsaard hadden te vreezen. En hierbij bleef het niet! Daar het begrip van hæresie en hæretieken zóó troebel en daarom ook zóó ruim was, waren er te allen tijde menschen, zelfs onder de meer beschaafden, die deze hatelijke woorden op de lippen hadden, zoo dikwerf zij bij anderen, aan wier regtgeloovigheid en zedelijken zin zij een voorbeeld hadden kunnen nemen, iets opmerkten, dat in het kerkelijk leven tot nog toe niet of minder bekend was geweest, of van de heerschende inzigten op gods-

1) »Inter cætera crimina crimen hæresis detestabilius". Lat. *Batav. s.* I, p. 177.

2) Zie Arnold Geilhoven, l. l.

3) Zie boven, II, 2, bl. 56.

4) Zie Burman, *Utr. jaarb.* III, bl. 234.

5) Zie Du Cange in v. *hæreticus.*

6) Zie Burman, a. w. I, bl. 513; Scheltema, *Heksenprocess.* bl. 117.

dienstig gebied eenigermate afweek. Dezulken werden vaak de bitterste vervolgers der edelste leden van de gemeente, gelijk de lezer in onze volgende berigten bevestigd zal zien.

In den aanvang der veertiende eeuw, zoo al niet vroeger, gingen hier en daar booze geruchten uit aangaande de begijnen in Duitschland en de Nederlanden, die zich juist toen, en niet het minst op onzen bodem, met den dag vermenigvuldigden [1]. Die geruchten kwamen paus Clemens V ter ooren, en in 1311 werd eene bul opgesteld, die aan de christenheid zou bekend maken, dat de heilige vader, in overeenstemming met zijne kerkvergadering van Vienne, „den staat der begijnen voor altijd verboden had." Die dezen staat volgden, moesten hem verlaten op straffe van excommunicatie, en die de zaak der begijnen begunstigden, zouden evenals zij zelve aan de kerkelijke regtspraak onderworpen zijn, zoo zij zich niet bekeerden. Toch veroorloofde de paus, dat hier en daar begijnhoven (hospitia) bleven bestaan, zoo de bewoonsters goede geloovigen waren, die, hetzij met of zonder gelofte van onthouding (continentia), een boetvaardig en vroom leven leidden [2]. De beschuldigingen, door Clemens ten laste der vrouwen uitgebragt, betroffen in de eerste plaats haren levensvorm: zij beloofden niemand gehoorzaamheid — dat dit eene dwaling van den paus was, weet de lezer [3] — deden geen afstand van eigen bezittingen, volgden geen geapprobeerden regel en mogten derhalve geen religieusen heeten, ofschoon zij desniettegenstaande een onderscheidend gewaad hadden aangenomen en zekeren religieusen aanhingen, wien zij voorliefde toedroegen. Bij deze algemeene aanklagten tegen alle begijnen gezamenlijk voegde de paus nog andere, die de leer van sommige (aliquæ) aangingen: deze waren „zóó verdwaasd," dat zij over de hooge

1) Zie boven, II, 2, bl. 153, 158.
2) Zie de bul bij Mosheim, append. p. 621 s. en *Clement.* L. III, Tit. XI, cap. 1, ed. l. *Corp. jur.* p. 233.
3) Zie boven, II, 2, bl. 156.

drievuldigheid durfden spreken (disputare et prædicare), en ten aanzien van de artikelen des geloofs en de kerkelijke sacramenten gevoelens verbreidden, met de kerkleer strijdig en voor eenvoudigen gevaarlijk [1].

Clemens V stierf, voordat vermelde bul was uitgevaardigd. Eerst onder zijn opvolger, Johannes XXII, kwam zij in werking, en in de synode, in 1318 te Utrecht onder onzen bisschop Frederik van Zyrik gehouden, werd het allen geestelijken onzer kerk op het hart gedrukt, haren inhoud te doen gelden [2]. In hoeverre die geestelijken in alle plaatsen van ons land, waar begijnhoven bestonden, aan dit voorschrift gehoorzaam waren, weten wij niet. De dubbelzinnigheid van de bul, die de vrouwen veroordeelde, omdat zij zonder gelofte en regel religieusen wilden zijn, en haar weder vrijsprak, zoo zij, ook zonder gelofte, in hare leefwijze als vrome geloovigen voortvoeren, mag velen prelaten wel de handen gebonden hebben. Toch is het ons bekend, dat de zusters, ten gevolge van het pauselijk decreet, hier en daar last leden. Nadat „de gemeene begijnschap van den hove van Rome ontzet was," werd aan de bewoonsters van den hof te Zierikzee aangekondigd, dat hare zamenwoning moest ophouden en haar staat en goed verloren waren, en iets dergelijks overkwam die van Middelburg. In beide plaatsen echter nam graaf Willem III omstreeks 1324 en 1325 haar in zijne hooge bescherming, zoodat zij in hare regten hersteld werden [3]. Of de zusters van genoemde steden en die van andere oorden in ons land, behalve aan de zonde van heterodoxie in haren levensvorm, ook aan de misdaad van ketterij in de leer schuldig stonden, blijkt niet, maar het is zeer wel mogelijk. Godsdienstige vrouwen, die gedurig met elkander in ernstige gesprekken verkeerden, konden ook den inhoud des geloofs bij wijlen in

---

1) Zie de bul t. a. p. en vgl. Mosheim, l. l. p. 245.

2) Zie Lat. *Batav. s.* I, p. 180.

3) Zie bij Van Mieris, II, bl. 341, 352, 423. Vgl. Römer, *Kloost. en abdijen van Holl. en Zeel.* I, bl. 248 vv.

behandeling nemen, en wat de kerk over het mysterie der triniteit en de sacramenten aangenomen wilde hebben, was van dien aard, dat het bij menschen, die hun gezond verstand door de klerken nog niet geheel en al in beslag hadden laten nemen, ligt bedenking kon verwekken. Daarenboven deden zich ongetwijfeld ook onder de begijnen evenzeer als bij de zusters des gemeenen levens lieden voor, die, aan hare mystieke droomerijen te zeer voedsel gevende, op visioenen en openbaringen roemden, of door hare geestverwanten, gelijk b. v. met Geertruide van Oosten, de delftsche begijn [1], geschiedde, om gewaande genadegaven met eene bijgeloovige bewondering vereerd werden, die in het oog van bezadigde geestelijken geen goedkeuring kon vinden. Toch hadden onze zusters bij de mannen der kerk in ons land over het algemeen een goeden naam. Toen Johannes XXII in 1318 eene bul wilde uitzenden, die bisschoppen en prelaten op het hart zou drukken, in de zaak der begijnen welberaden te werk te gaan, opdat de onschuldigen niet met de schuldigen zouden lijden [2], trad hij vooraf in correspondentie met de kerkvoogden van Kamerijk, Luik en Utrecht, hun gebiedende naar den zedelijk-godsdienstigen toestand der vrouwen ernstig te onderzoeken. De bisschoppen deden zulks en zonden den paus de meest gewenschte berigten [3]; doch wijl deze den staat der begijnen wel duldde, maar daarom nog niet approbeerde [4], bleef de orthodoxie van dien en later tijd hare levenswijze steeds met een veroordeelenden blik gadeslaan.

Soortgelijke beschuldigingen van ketterij als in den aanvang der veertiende eeuw de begijnen troffen, gingen in het laatst van diezelfde eeuw en in de eerste helft van de volgende tegen de aanhangers van Geert Groote

---

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 104 vv.

2) Zie de bul bij Mosheim, append. p. 627, en *Extrav. comm.* L. III, Tit. IX, c. 1, ed. l. *Corp. iur.* p. 366.

3) Zie Van Espen, l. l. I, p. 360,

4) Johannes XXII zegt in zijne aangeh. bul: „statum beghinarum, quas esse permittimus, nullatenus ex præmissis intendimus approbare."

en Florens Radewijns uit, die men, opdat het hun aan geen sectenaam zou ontbreken, gerardinen of gerarditen [1] heette. De vervolging, die de broeders des gemeenen levens te verduren hadden, omdat zij „religieusen wilden zijn zonder religie”, hebben wij vroeger vermeld; [2] ook werd zij door anderen in het breede behandeld [3], waarom wij er hier niet bij behoeven stil te staan. Minder bekend is het echter, dat ook de vrouwelijke gerardinen, de zusters des gemeenen levens, van de zijde der kerkelijke en monastieke orthodoxie hevige aanvallen hadden door te staan. Daar wij dienaangaande bij Mosheim [4] een document ontmoeten, waarop men tot heden veel te weinig acht geslagen heeft, naardien het belangrijke bijdragen voor de kennis der zusterschap en ook voor de geschiedenis der inquisitie op onzen bodem bevat, achten wij ons verpligt van die aanvallen hier kortelijk te verhalen.

Wermbold van Buscop, dien wij reeds één- en andermaal noemden [5], was, waarschijnlijk tusschen de jaren 1360 en 1370, kapellaan van den pastoor Rudolf te Kruiningen, een destijds beroemden astronoom, die in vriendschappelijke betrekking tot Geert Groote stond. Met Geert in aanraking gekomen en straks ook met Florens Radewijns ten innigste verbonden, werd Wermbold beider geestverwant en bezield met hunne zedelijk-godsdienstige ideeën. Ook hij trad, gelijk Geert, als volksprediker op, doorreisde als zoodanig de provinciën Utrecht, Overijssel en vooral Holland, en stichtte op tal van plaatsen, waar zijne vrome en krachtige welsprekendheid de harten in beweging bragt, „vele devote vergaderingen van beiderlei kunne,” gezelschappen van mannen en vrouwen, die door Thomas a Kempis, Johannes Busch en anderen van de beste christenen in ons land „innige en hervormde per-

1) Zie bij Mosheim, l. l. p. 443.
2) Boven, II, 2, bl. 168.
3) Zie vooral Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 38, 50 vv.
4) L. l. p. 443—450.
5) Zie boven, II, 2, bl. 96, 98 en in dit stuk, bl. 11.

sonen" werden geacht en de leefwijze der broeders en zusters van Deventer volgden. Sedert 1383 rector van het St. Cæcilia-convent te Utrecht, dat toen nog geen tertiarissenklooster was, werd hij de gemeene vader der devote zusters (communis pater devotarum) in Holland, en als zoodanig een voorwerp van de liefde der aanhangers van de moderne devotie, maar tevens van den haat der orthodoxe geestelijken en monniken [1].

Naauwelijks had Wermbold een tiental jaren aan het hoofd der zustervergaderingen te Utrecht en elders gestaan, of het werd openbaar, dat vele hoogkerkelijken hem en de zijnen van ketterij verdachten, en dat dien ten gevolge het oog der inquisitie op hen geslagen was. Eylard Schoeneveld, een „onderzoeker der kettersche boosheid" van wien wij later meer zullen berigten, werd belast — door wien weten wij niet; hij was destijds „inquisiteur van Saxen" — van den staat en de leefwijze der te Utrecht en in omliggende plaatsen gevestigde zustergezelschappen kennis te nemen, opdat men daarna, wanneer het noodig mogt zijn, tegen de gerardinen zou procederen. Eylard volbragt dien last omstreeks 1393 of 1394 [2] en bevond Wermbold en zijne vrouwenschaar geenszins onschuldig. Hij stelde een legaal stuk op (acta inquisitionis), waarvan een uitvoerig uittreksel is bewaard [3], dat ons in staat stelt den in-

---

1) Zie meer over Wermbold in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 152 vv., en *Kerkhist. archief*, IV, bl. 215, waar ik de bronnen, waaruit men den merkwaardigen man nader kan leeren kennen, heb opgegeven.

2) Het jaar, waarin Eylard zijn onderzoek instelde, wordt in de „acta inquisitionis," waarvan wij in den tekst spreken, niet behoorlijk opgegeven. Men leest daar (bij Mosheim, l. l. p. 444): „anno 13..." Mosheim dacht aan 1399, omdat Eylard toen door den paus tot inquisiteur zal aangesteld zijn. Maar uit de bul, waarop hij zich beriep, blijkt niet dat Eylard toen eerst werd benoemd. Hij werd in zijne betrekking slechts aanbevolen bij vorsten en kerkoversten, bij wie hij zich vertoonen zou (zie den brief bij Mosheim, l. l. p. 225 ss.). Daar Eylard, gelijk de lezer straks zien zal, zijn stuk stelde, toen Wermbold met zijne zusters ongeveer tien jaren te Utrecht gevestigd was, en die vestiging in 1383 plaats had, toen Wermbold rector werd, mogen wij aannemen, dat de inquisiteur omstreeks 1393 of 1394 zijn werk deed.

3) Zie bij Mosheim, l. l. p. 443 ss.

houd zijner bedenkingen tegen de goede lieden te vernemen en te beoordeelen.

Eylard verklaarde, dat de gerardinen, die onder Wermbolds toezigt stonden [1], in congregatiën leefden, waarvan de leden afstand van alle persoonlijk goederenbezit hadden gedaan en eene gemeenschappelijke beurs hielden, die door haren handenarbeid en door aalmoezen gevuld werd, gelijk zulks bij kloosterlingen geschiedde. Aan het hoofd van ieder gezelschap stond eene vrouw, die men martha noemde, benevens eene sub-martha, wier bevelen ten aanzien van „eten, drinken, staan, zitten, spreken, slapen, uitgaan" enz. door allen stipt moesten gehoorzaamd worden. Op een gegeven teeken kwamen zij zamen om maaltijd te houden, te bidden, schuldbelijdenis te doen, te slapen of te waken, gelijk der kloosterlingen gebruik was, en even als deze plagten zij aan den disch te bidden en te danken en te luisteren naar hetgeen „ter tafele werd gelezen", maar hare gebeden en lectuur geschiedden in de moedertaal. Op witte-donderdag vierden zij, als monniken en nonnen, de voetwassching, terwijl eene der zusters daarbij de afscheidsrede van Jezus (sermo dominicus) „geheel in de moedertaal" voordroeg [2]. Dagelijks hielden zij met elkander kapittel, of zoo vaak de martha het wilde, en dan werden de zonden beleden en door de martha poenitencie opgelegd. Dat alles, zeide de inquisiteur, was op zich zelf (de se) niet kwaad, „maar velen riepen er tegen, dat het onbehoorlijk was op eigen gezag, zonder speciële vergunning des pausen, nieuwe vergaderingen naar de wijze der religieusen op te rigten". Doch er waren andere

1) Eylard noemt Wermbold niet, maar duidt hem duidelijk genoeg aan. Hij teekent hem als een priester (sacerdos) en beroemd prediker (praedicator famosus), die te Utrecht met zijne devote zusters woonde. Zoo twijfel kon bestaan, zou het berigt van R. Dier („tunc temporis fuit magister Eylardus inquisitor hæreticæ pravitatis, qui multum molestabat sorores in Traiecto; sed dominus Florencius et W e r e n b o l d u s resistebant ei." Dumbar, *Anal.* I, p. 30) dien opheffen.

2) Over het ceremoniëel der voetwassching op witte-donderdag zullen wij later meer berigten.

zaken, die Eylard vrij wat bedenkelijker achtte: de zusters mogten niet ter misse en predikatie of ter biechte gaan zonder gegeven verlof der martha, en deze gedoogde niet, dat zij de diensten van andere dan door haar aangewezen klerken genoten, van wie zij wist, dat zij geestverwanten en jegens de gerardinen gunstig gestemd waren. De marthas leerden, dat een biechtvader of prediker, al was zijn woord nog zoo goed katholiek, kwalijk een stichter (ædificator), een vruchtbaar arbeider tot der zielen zaligheid kon zijn, tenzij hij van haren zin en denkwijze was. Zij hadden dan ook de gewoonte, wanneer nieuwe geestelijken in hare omgeving optraden, die geestelijken op de proef te stellen, eer zij hen als stichters erkenden. Zij legden de kleeding der zusterschap af, deden het gewone gewaad der vrouwen van de burgerij aan, en wendden zich daarna tot den nieuwen pastoor of priester met de verklaring, dat zij van zins waren tot Wermbolds congregatie over te gaan, en vroegen hem dan, wat hij dacht van der zusteren staat. Liet hij zich afkeurend hooren, zoo kon hij in het oog der vrouwen geen goed doen. Maar er was nog meer, dat naar ketterij riekte. Als de zusters ter biecht zouden gaan, moesten zij aan de martha of sub-martha eerst zeggen, wat zij zouden biechten, en deze wees dan aan wat den biechtvader beleden en verzwegen diende te worden. Te Utrecht was de hoofd-martha (martha principalis) gevestigd, met Wermbold, den wetgever en bestuurder (legislator et gubernator) van al die gezelschappen, in één huis wonende. Die hoofd-martha visiteerde ééns in het jaar, of meermalen, al de onder haar staande huizen, hield dan kapittel, gelijk de visiterende klooster-oversten plagten, en nam de zusters één voor één in geheim verhoor, wanneer zij hare zonden beleden, als of zij voor haren wettigen biechtvader stonden. Wermbold keurde dat alles niet alleen goed, maar zond de zusters, die bij hem zelven wilden biechten, somtijds naar de martha, opdat deze haar zoude hooren. Maar nog erger had de inquisiteur opgemerkt: de vrouwen zeiden, „dat vele priesters

veel wisten, maar dat zij zelden den smaak der schriften (sapor scripturarum) hadden, waarom het heilige hun niet goed scheen." Om die reden waren zij gewoon, alles wat tot haren staat behoorde, voor de geestelijken te verbergen, zelfs voor hare wettige biechtvaders. Van ééne congregatie had Eylard vernomen, dat zij besloten had, hare observantiën veeleer met eede voor de prelaten der kerk te ontkennen, dan ze duidelijk (explicite) te openbaren, een besluit dat men, hoewel niet zonder sommiger tegenstand, genomen had, nadat eenige beroemde en geletterde karthuisers hadden verklaard, dat de zaak der gerardinen voor de regtbank der kerkelijke verordeningen niet bestaan kon. Voor het overige dwaalden zij ook hierin, dat zij de onwettigheid van haren staat volgens kerkregt hardnekkig ontkenden, zich op de door Wermbold vertaalde adviezen der keulsche geleerden, ten voordeele der broeders van het gemeene leven gegeven, beriepen [1], en zelfs leerden, dat hare leefwijze beter was dan die van alle monastieke en vooral nonnenorden. Zij weigerden dan ook eenigen door de kerk geapprobeerden regel aan te nemen, daarin voorgegaan door Wermbold, die zeide, dat hij veeleer een beestenstal wilde regeren dan zijne vrouwen, zoo zij tot den kloosterstand overgingen. Van tegenzin tegen de kloosterwereld hadden zij vóór ongeveer tien jaren op onbehoorlijke manier bewijs gegeven, toen zij aan een dertigtal aanzienlijke maagden, die te Utrecht een nieuw klooster wilden stichten, een weigerend antwoord hadden geschonken op hare bede, om haar het huis en den grond af te staan, waarop Wermbold en zijne martha zich destijds eerst onlangs gevestigd hadden. Op het slot zijner inquisitoriale getuigenis verklaarde Eylard, dat het ligt zou vallen bij nader onderzoek nog meer te ontdekken, waarmede men de gerardinen zou kunnen bezwaren.

Wanneer men vraagt, wat den inquisiteur eigenlijk

1) Zie over die adviezen Delprat, a. w. bl. 51 v. Men vindt ze afgedrukt bij Mosheim, l. l. p. 433 ss.

tegen de gerardinen deed opkomen, dan is het antwoord ligt te geven. De zusters schenen hem, even als de broeders des gemeenen levens in het oog van Grabow waren [1], kettersche menschen, omdat zij leden van vrije kloosterlijke vergaderingen waren en een monastiek leven voerden zonder regel of patroon, zonder voor altijd verbindende geloften, zonder pauselijke approbatie enz. Hadden zij als zoodanig zich reeds eenigermate van het kerkgezag geëmancipeerd, zij deden dit nog meer door zich van de geestelijken, die der moderne devotie niet toegedaan waren, afkeerig te betoonen, hare wettige biechtvaders voorbij te gaan en zich tot anderen, ja zelfs tot eene vrouw, de martha, te wenden, om bij deze te biechten. Verder was het gebruik der moedertaal bij gebed en andere religieuse handelingen den man der hoogkerkelijke rigting natuurlijk tot ergernis [2], en niet minder der gerardinen antipathie — Eylard was zelf een dominikaner — van alle monniken- en nonnenorden. In één woord, Wermbold en zijne vrouwen waren, in spijt van hunne piëtistische levensvormen en mystieke neigingen [3] en trots hunne regtgeloovigheid ten aanzien van de dogmatische kerkleer, naar het oordeel van den inquisiteur lieden, die hij, zoo hij als orthodoxist in onzen tijd geleefd had, liberalen zou genoemd hebben, gevaarlijke liberalen, tegen wier invloed men strenge maatregelen behoorde te nemen. De groote waarheid, dat ten opzigte van menschen van ernstigen christenzin en vromen wandel wel sprake kan zijn van verschil van gevoelen en rigting, wanneer men hen vergelijkt met de meerderheid der geloovigen, maar nimmer van ketterij en hæretieke boosheid, was voor Eylard eene verborgene, waarvan hij in de verte geen denkbeeld had. Zullen wij, kinderen der negentiende eeuw, er ons over verwonde-

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 169.
2) Zie boven, II, 2, bl. 329 v.
3) Over de mystieke rigting onzer devoten heb ik in het breede gehandeld in mijn *Joh. Brugman*, passim.

ren, zoo wij den staat der tegenwoordige christenheid kennen?

Het is ons niet gebleken, of de informatiën van Eylard Schoeneveld aanleiding gegeven hebben, om te Utrecht of elders tegen Wermbold en de zijnen een proces in te stellen. Wij weten alleen, dat de inquisiteur de devote zusters zeer gekweld heeft, maar dat Wermbold en zijn vriend Florens Radewijns hem weêrstonden [1]. Het gelukte beiden mannen vermoedelijk, de gunstige tusschenkomst van bisschop Frederik van Blankenheim te winnen, die door Thomas a Kempis en Johannes Busch „een vriend aller devoten, een beschermer der regtvaardigen" werd genoemd [2]. Toch bleef de aanval der orthodoxie op de liberalen niet zonder invloed op den toestand der laatstgenoemden. Wermbold, die, volgens zeggen van den inquisiteur, eenmaal verklaard had liever een beestenstal te regeren dan zijne zusters, zoo zij tot den monastieken staat overgingen, was genoodzaakt voor de vooroordeelen van zijn tijd onder te doen: hij moest gedoogen, dat zijne vrouwen nonnen werden, opdat zij in rust mogten leven. Het is ongetwijfeld aan zijne tusschenkomst toe te schrijven, dat zij bij haren overgang meerendeels den derden regel van Franciscus aannamen, den meest vrijzinnigen van alle regels. In 1399 bewoog hij de zusters van St. Aagte te Delft, die toen nog eene vrije vergadering uitmaakten, tot de tertiarissen over te gaan [3]. Dat zijn eigen huis te Utrecht, het St. Cæcilia-convent, toen reeds tot de orde was toegetreden, laat zich niet betwijfelen. Hoe Wermbold later de oorzaak van den bloei van het tertiarissen-kapittel van Utrecht werd, hebben wij boven vermeld [4].

---

1) Zie boven, bl. 92 n. 1.
2) Zie boven, II, 1, bl. 175.
3) Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 215.
4) Zie boven, II, 2, bl. 98.

§ 6.

Epo van Haarlem en Herman van Rijswijk.

Het christendom der middeneeuwen was de godsdienst der autoriteit, die volgens de voorschriften of geboden des pausen moest beleden en nageleefd worden. Wat de heilige vader met zijne klerken als inhoud des geloofs voordroeg, had de wereld onderdanig in ontvangst te nemen: de hiërarchie had de bedeeling van het dogma, en het dogma was er op ingerigt, om de hiërarchie te doen eerbiedigen. Voor ontelbare leeken had die staat van zaken niets drukkends; de alledaagsche, de gewoontemensch, wiens geestelijk leven sluimerde en daarom weinige of geene behoeften had, kon er ligt vrede meê hebben, en ook uitstekend vromen van ootmoedigen, meer of min monastieken zin konden er zich naar voegen, zelfs al waren hunne zedelijke krachten zeer ontwikkeld, want zij leerden zich vergenoegen met het deel der waarheid, dat de kerkelijken hun te genieten gaven, en vatten dat deel der waarheid, even als een Thomas a Kempis, Gerlach Peters, Gerard Zerbolt en zóó vele anderen deden, van de edelste zijde op, om er voor leven en sterven hun voordeel mede te doen. Maar waar de magt der individualiteit zich liet gevoelen, was het anders. Waar de hoofden zich voor het afgekondigde dogma niet bogen, maar durfden denken en vragen; waar het godsdienstig gemoed zijne eigene eischen deed, die door de wettige vormen des kerkelijken levens niet werden bevredigd; waar wassende kennis en wetenschap twijfel wekten aan het ja of neen der mannen met geschoren kruin. — daar ontstond strijd tusschen leeken en klerken, een strijd waarin de laatstgenoemden doorgaans eene uitwendige zegepraal behaalden, de zegepraal van het vooralsnog overmagtig gezag, dat over ban en brandstapel had te beschikken.

In het midden der vijftiende eeuw leefde te Haarlem

een eenvoudig burgerman, Epo of Eppen [1] geheeten, die in zijne jeugd waarschijnlijk eene of andere parochieschool had bezocht, maar de klasse der alfabethariën niet te boven was gekomen, en dien ten gevolge wel lezen kon, maar geen woord van de latijnsche taal verstond. Van nature met eenig vermogen om na te denken begaafd, onderzoekend van geest en vol van godsdienstigen ernst, vond hij bij zijn stil bedrijf — hij was kleêrmaker van beroep — gelegenheid om zich zelven te ontwikkelen, en de middelen daartoe ontbraken hem niet. De bijbel, in de landtaal overgezet, stond hem ten dienste, en daarenboven tal van dietsche boeken en boekskens over godsdienst en zedelijkheid, die, gelijk de lezer weet, omstreeks den aanvang zijner eeuw in omloop kwamen en later met den dag vermenigvuldigd werden. Van den boekenschat onder zijn bereik, zegt de kronijkschrijver, die 's mans tijdgenoot schijnt geweest te zijn, maakte Epo zeer ijverig gebruik, en zijn lezen en denken bleef niet zonder uitwerking: het deed hem „tot groote ketterij vervallen"! Of de religieuse dampkring in zijne omgeving aan zijne vorming eenig deel had, wordt ons niet berigt, maar het laat zich vermoeden. Johannes Brugman preêkte in zijne dagen somtijds te Haarlem [2];

---

1) Wat ik hier aangaande dezen haarlemschen ketter en zijne aanhangers berigt, heb ik te danken aan de rijke historiekennis en mededeelzaamheid van mijn ambtgenoot De Hoop Scheffer. Het werd door hem geput uit een HS. van het archief der stad Alkmaar, de oudste bewerking der kronijk van Jan Gerbrandsz. van Leiden bevattende, waaraan door een onbekenden „continuator" eenige bijlagen of een appendix werden toegevoegd. Zie *Navorscher*, 1866, bl. 129 vv. Excerpten uit het alkmaarsch HS., en daaronder het verhaal van de haarlemsche hæresie, komen voor in een HS. van de achttiende eeuw, dat voormaals aan Kist toebehoorde en thans onder N. 88 in de kon. bibl. te 's Gravenhage berust. De naam Epo (in het laatstvermelde HS. heet de ketter Edo), die ook door den zesden abt van Aduard werd gedragen, schijnt mij uit Eppen of Epke gevormd te zijn, een mannennaam die voorkomt in een stuk van 1475 (zie *Bijdragen tot de gesch. van Gron.* II, bl. 355) en op de lijst der „nomina propria Hollandorum et Frisiorum", achter het *Rituale Romanum*, een handboekje voor nederlandsche pastoors, te Antw. en Amsterd. in de vorige eeuw a. a. uitgegeven (vgl. *Navorscher*, nieuwe serie, jaarg. 1868, bl. 41, 108).

2) Zie Brugmans *Epist. I* in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 212.

Hendrik Mande en Frederik van Heilo[1] leefden in gunstig bekende kloosters in zijne nabijheid, en het is mogelijk, dat de reformatorische rigting, die in de sermoenen en schriften van die mannen heerschte, bij den gemoedelijken mensch middellijk of onmiddellijk, door persoonlijk verkeer of lectuur, eenigen invloed uitoefende. Doch hoe het zij, zeker is het, dat Epo zich niet volkomen naar de denkwijze dier monastieke en kerkelijk regtzinnige leeraren voegde, maar in kleine en groote zaken met overtuiging zijn eigen weg ging.

Nadat Epo vermoedelijk in veelvuldig verkeer met geburen en vrienden zijn talent om over godsdienstzaken te spreken genoegzaam beproefd had, trad hij, òf in het verborgen òf in het openbaar, als prediker op, en weldra zag hij zich omringd door tal van aandachtige hoorders en liefhebbende volgers. Zijne rede was aangenaam (dulcis sermo), zijn betoogtrant overtuigend (multum ingeniosus ad defendendum sua dicta) en vooral door den inhoud bekorend. Verre van, gelijk zelfs de edelste predikers zijner dagen te dikwerf deden, eene harde en snijdende polemiek tegen de wanzeden der geestelijkheid te voeren, „sprak hij dagelijks devotelijk over God en zijne barmhartigheid, zijne lankmoedigheid en genade jegens alle menschen, over de beoefening der nederigheid en liefde jegens den Allerhoogste en den naaste", enz. Daarbij voegde hij een voorbeeldigen, onberispelijken wandel en muntte vooral uit door een zeer streng leven van ascetische onthouding (abstinentia corporis, vita valde austera) en door lange, innige gebeden. Door een en ander maakte hij grooten opgang bij de haarlemsche burgerij, en won hij ook de vriendschap van Nikolaas van Naerden, „een priester (sacerdos) en meester der vrije kunsten, die te Amsterdam woonde". Ook deze werd een volgeling van Epo en verdedigde zijne leeringen tegen de bedenkingen, die men tegen haar inbragt.

Hoe lang de kerkelijke en burgerlijke overheden van

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 366, 370.

Haarlem onzen goeden kleêrmaker in zijn gevaarlijk bedrijf ongestoord lieten voortvaren, weten wij niet, daar het jaar van Epos eerste optreden ons niet vermeld werd. In 1458 echter werd aan zijne prediking plotseling een einde gemaakt. Eenige ambtenaren van bisschop David van Bourgondië waren naar zijne stad gekomen, om een aanhangig geschil bij te leggen. Deze vernamen van den ketterschen leeraar en zijne volgers, en droegen de mare van den hæretieken brand, die in de goede gemeente was uitgebroken, naar Utrecht over. Straks zuchtte Epo in de gevangenis, en toen Nikolaas van Naerden uit Amsterdam overkwam om Epo te troosten en diens vrienden tot volharding in hunne geloofsovertuigingen aan te manen, werd ook hij gegrepen. Thans werd èen inquisiteur, een dominikaner uit Groningen, ontboden, met wien des bisschops vicaris en andere geestelijken zich vereenigden, de suffragaan- of wijbisschop Jodocus Borre, broeder van zuster Bertke de kluizenaarster [1], en „meester Dirk, vice-cureit van Haarlem", zoon van Philips van Wassenaar, burggraaf van Leiden, allen aanzienlijke klerken, die tegen Epo en Nikolaas een formeel inquisitoriaal proces instelden. Hoe beide mannen zich bij dat proces verdedigden, kunnen wij niet verhalen, maar dat òf hunne overtuiging òf hun moed voor de geestelijke regtbank bezweken is, valt niet te betwijfelen. Zij werden tot eene vernederende herroeping gedwongen en beiden met straffen geslagen, waarvan wij den aard later zullen doen kennen. Epo is nog in hetzelfde jaar, waarin hij voor het oog der gemeente smadelijk verlaagd werd, door de pest weggerukt, maar Nikolaas overleefde zijne herroeping vele jaren zonder, naar het schijnt, zich aan nieuw vergrijp jegens de kerkleer schuldig te maken.

De dwalingen, die de beide ketters, volgens getuigenis van den kronijkschrijver, op last van den inquisiteur in het openbaar „en uit vrees voor den brandstapel" her-

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 57. Uit een nog onuitgegeven aflaatbrief is Jodocus mij bekend als een geestverwant der devoten van de vijftiende eeuw.

riepen, waren de volgende: dat God alleen moet aangebeden worden, niet Maria, noch de heiligen, noch het crucifix; dat de godheid van Christus gedurende zijn lijden van zijne menschheid geheel was afgescheiden; dat het bloed van Christus van geenerlei kracht (nullius efficaciæ) is; dat de hostie der mis niets meer is dan gewijd brood (panis sanctificatus); dat de zielmissen den dooden zelven (ipsis defunctis) geenszins nuttig zijn; dat men even goed te huis kan bidden als in de kerk, zoodat men de kerk niet noodig heeft; dat wie niet in doodzonde leeft, niet verpligt is éénmaal 's jaars te biechten, noch ook ter biecht te gaan vóór zijne toetreding tot de communie, daar de vergefelijke zonden door het wijwater en andere gewone ceremoniën (aliis cæremoniis consuetis) worden weggenomen; dat men Lukas II : 7 lezen moet „eeniggeboren zoon" en niet „eerstgeboren zoon", omdat uit laatstvermelde lezing noodwendig volgen zal, dat Maria nog andere kinderen gebaard heeft.

Daar onze berigtgever te kennen geeft, dat hij zijn verhaal aangaande de leer en bestraffing der beide hæretieken uit zijn eigen geheugen putte, en dat hem sommige zaken niet helder meer voor den geest stonden (plura, quæ tradidi oblivioni), achten wij het mogelijk, dat ook zijne opgave van de gepredikte en herroepene stellingen niet volkomen getrouw is. Van de andere zijde echter merken wij op, dat de meeste van dien aard zijn, dat zij bij mannen van het midden der vijftiende eeuw, die zich eenigermate van het kerkgezag geëmancipeerd hadden en, zonder theologische wetenschap te bezitten, door de lectuur van oude en nieuwe schriften hun denkenden geest voedden, al ligt konden opkomen, daar zij òf in vroeger tijden reeds uitgesproken waren, òf door sommige reformatorieschgezinde schrijvers hunner dagen meer of minder duidelijk werden aangegeven, òf door het proevend vermogen van het gezond verstand zonder moeite ontdekt konden worden. De vereering van Maria en de heiligen, met het daaraan verbonden mirakelgeloof en de daaruit voortvloeijende bedevaarten, had een

karakter aangenomen, dat destijds meer verlichten, die den bijbel gebruikten, al ligt tegenstond. De leer, dat de godheid van Christus gedurende zijn lijden van zijne menschheid afgescheiden was, had reeds in de oude kerk, die haar vernuft aan het metafysische raadsel der twee naturen beproefde, hare voorstanders gehad en kon ook nu nieuwe winnen, daar sommige volksboeken er zeer op drukten, dat het lijden des Heeren zijn verzoenend vermogen vooral aan Jezus' godheid te danken had [1]. De stelling, dat het bloed van Christus van geenerlei kracht is, klinkt zeker vreemd uit den mond van ernstige menschen dier dagen; maar velen hadden te zelfden tijde ook zeer zinnelijke voorstellingen aangaande de werking van dat bloed en aangaande „de vijf wonden", die te zamen als middel der satisfactie werden gedacht. Epo en Nikolaas mogen zich wel geërgerd hebben aan sommige volkszangen, die toen in omloop waren en aanleiding konden geven tot een gevaarlijk berusten op „Jezus' wonden", waardoor men, „gebonden met zware zonden, in korte stonden" van alle verderf „mogt zijn genezen" [2]. De leer der transsubstantiatie, die door de ketters verworpen werd, heeft sedert de dertiende eeuw, dus lang vóór den tijd van Wessel Gansfort en Johannes Rode, gelijk wij later zien zullen, bij sommige onzer voorvaderen gemoedelijken twijfel verwekt, zoodat wij, ook zonder op den avontuurlijken aard van het dogma te zien, er ons niet over verwonderen, dat onze twee hæretieken de hostie eenvoudig „gewijd brood" noemden. Waar zij de transsubstantiatie opgaven, verviel voor hen het begrip dat het misoffer een wezenlijk offer was, en daarmede het geloof, dat zielmissen, hoewel zij den levenden tot stichting konden wezen, „den afgestorvenen

1) Zie b. v. Brugmans *Leven ons Heren* (*Joh. Brugman*, II, bl. 296), waar de schrijver zegt: „ende plat gesecht het [onze verlossing] moet costen; want gheen mensche noch engel en mach dat volcomelic beteren, als een puer creatuer, dat God misdaen is; daerom so moet hi God wesen", enz.

2) Zie het lied in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 167.

zelven" nuttig zouden zijn. De overtuiging, dat men even goed elders als in de kerk kon bidden en derhalve voor het gebed de kerk niet behoefde, kon en moest opkomen bij mannen, die òf in de vulgaat òf in de vertaling Joh. IV : 21 vv. hadden gelezen, en bij ervaring wisten, dat ook in een schuur of woonvertrek, waar zij vermoedelijk met de hunnen vergaderden, de geest des gebeds de harten kon verheffen. De zonderlinge bewering, dat de biecht alleen bij doodzonden noodig was, en dat de vergefelijke zonden door wijwater enz. weggenomen werden, bewijst ons — zoo onze referent althans naauwkeurig opgegeven heeft, wat de veroórdeelden leerden — dat hunne leeringen niet altijd volkomen overeenstemden met het geestelijk beginsel, dat aan hunne stelling over het bidden in of buiten de kerk ten grondslag lag. De kritische opmerking, dat men Luk. II : 7 den tekst der vulgaat had te wijzigen, opdat Maria niet de moeder van meer kinderen dan haren „eeniggeborene" mogt geacht worden, vindt waarschijnlijk hare verklaring in de streng ascetische rigting van Epo, die Marias voortdurenden maagdelijken staat gehandhaafd wenschte te zien.

Terwijl het te Haarlem aan den nederigen handwerker en zijne vele volgelingen bleek, dat de geest der aanwassende zelfstandigheid ook bij de kinderen der lagere volksklasse zeker gevoel van onafhankelijkheid van de kerk verwekte, dat straks ontkenning van sommige harer wettelijk voorgeschrevene leerstukken in zijn gevolg had, begon bij mannen van meer beschaafden stand, die in en buiten het vaderland eenige kennis van de oude letteren en wijsbegeerte hadden opgedaan, een vrijheidszin op te komen, die afkeer had van alle autoriteit, en eene wijziging verlangde in de heerschende opvatting van goddelijke en menschelijke zaken, wijl zij met de overgeleverde wereldbeschouwing en vele, zoo niet alle, leeringen der kerk min of meer in strijd was. Waar het humanisme bij hoogernstige menschen, zooals b. v. Johannes van Goch en Wessel Gansfort, ingang vond, werd het de oorzaak van gemoedelijken twijfel aan de zuiverheid van enkele stukken

der kerkelijke geloofsleer, en tevens een prikkel tot onderzoek en nadenken, waaruit pogingen ontstonden om in het traditionele het ware van het valsche te onderscheiden. Maar waar het humanisme in ligtzinnige hoofden voer en zijn vrijheidszin in ruwe vrijgeesterij ontaardde, geschiedde anders. Hier trad onbesuisde ontkenning in de plaats van twijfel; al het overgeleverde, waar en onwaar, werd zonder onderscheid logen geacht en versmaad, en de wijsheid, die de filosofie des heidendoms ver boven de waarheid van het eenvoudige en toch zoo onmetelijk diepe woord van Jezus stelde, zocht geen reiniging van het christendom in het gemoed en leven der menschen, maar vernietiging van die godsdienst en ondergang van de kerk, waardoor zij bij de geloovigen verbreid was en onderhouden werd. Dat van zulke ligtzinnige hoofden in de laatste jaren vóór de groote kerkhervorming althans één exemplaar zich onder onze vaderen heeft voorgedaan, was, voor zoover wij weten, tot heden onbekend, maar zal door het volgend verhaal tot ons leedwezen onwedersprekelijk aangetoond worden.

Reeds vóór een tiental jaren werden de beoefenaars der kerkgeschiedenis van ons vaderland verrast door het berigt van een landgenoot [1], dat in het jaar 1512, dus geruimen tijd vóór de opkomst van „de lutherij" onder onze voorgeslachten, te 's Gravenhage op last van den hove van Holland, na uitspraak van de inquisitie, een ketter werd verbrand. Dit berigt baarde verwondering, eensdeels omdat men destijds van het aanwezen en de werkzaamheid der inquisitie op onzen bodem vóór den reformatie-tijd naauwelijks kennis droeg, en anderdeels omdat men zich verloor in gissingen aangaande den aard der hæresie van Herman van Rijswijk — zoo heette de ketter — waarover zijne aan den dag gebragte sententie geen enkele lichtstraal deed opgaan. Aan de onbaatzuchtigheid van een wetenschappelijken vriend [2] danken wij

1) Zie de dissert. van Dr. Roodhuyzen, *Het leven van G. Gnapheus*, Amst. 1858, bl. 81 vv.

2) Mijn ambtgenoot De Hoop Scheffer maakte mij bekend met een uiterst

het genoegen van hier over den persoon en de leeringen van den gestraften man eenig bescheid te kunnen geven, terwijl eigen studiën ons straks in de gelegenheid zullen stellen om ten aanzien van „het onderzoek naar de kettersche boosheid" onder onze voorzaten een en ander mede te deelen, dat niet of weinig bekend schijnt te wezen.

De vroegere lotgevallen van Herman van Rijswijk, het jaar zijner geboorte, de plaats en de wijze zijner opvoeding, zijn stand in de maatschappij enz. liggen voor ons in het duister. Zijn naam waarborgt ons echter zijne nederlandsche afkomst, en de aard zijner ketterijen, dat hij eene schoolsche vorming had genoten en een koenen geest in zich droeg, wiens rigting zich door anderer overtuigingen geenszins liet buigen, en wiens bewegingen evenmin door mannelijken ernst als door liefde voor het heilige gematigd en bestuurd werden. In het jaar 1502 werd hij, wáár weten wij niet, gevangen genomen en door den inquisiteur Johannes van Ommaten, prior van het dominikaner-klooster te Utrecht, in een proces gewikkeld. Bij dat proces werd het openbaar, dat deze man niet alleen eenige van de kerkleer afwijkende gevoelens koesterde, maar dat hij met het christendom volkomen gebroken had. De stellingen, die door den geloofsonderzoeker uit zijn mond opgevangen en door hem verdedigd werden — wij laten ze hier volgen, zooals zij bij de inquisitie geboekt en aan onzen referent, die zelf inquisiteur was, medegedeeld zijn — waren deze:

---

zeldzaam boekje, getiteld: *Catalogus hereticorum omnium pene, qui ad hec usque tempora passim literarum monumentis proditi sunt, — quem fr. Bernardus Lutzenburgus, artium et sacrarum literarum prof. ordinis prædicatorii, quinque libris conscripsit. Editio tertia* [*Colonie*] *anno* 1526, *mense Martio.* De auteur was, volgens Foppens, *Bibl. belg.* I, p. 136, inquisiteur der kerkprov. Keulen en stierf in 1535. Zijn werkje is hoogst belangrijk voor ieder die de roomsche theoriën aangaande het ketterwezen wil leeren kennen, zooals zij bij den aanvang der reformatie in omloop waren. De *Catalogus* is alfabethiesch aangelegd en bevat op den naam *Hermannus Ryswick* de in den tekst medegedeelde berigten aangaande den ketter, die wèl stroken met den inhoud der sententie bij Roodhuyzen, t. a. p.

de wereld is van eeuwigheid, en de schepping een uitvindsel van „den dwazen Mozes"; God heeft goede noch kwade engelen geschapen, waarvan de bijbel der christenen dan ook niet spreekt, en de hel bestaat niet; na dit leven is geen persoonlijk leven (vita particularis) voor ons te wachten; toen Socrates stierf, stierf ook zijne ziel (anima), die met zijn ligchaam begon te leven; Aristoteles en zijn uitlegger Averroës waren der waarheid het meest nabij (veritati propinquissimi); Christus was een dwaas en een onnoozele fantast (simplex fantasticus), „en ik zeg, dat die Christus de gansche wereld verdorven heeft en niemand behouden, want tal van menschen zijn wegens hem en zijn dolzinnig evangelie (euangelium fatuum) omgebragt"; wat Christus deed (gessit), is met de natuur en de zuivere reden (rationi rectæ) der menschheid in strijd, „daarom ontken ik, dat hij de zoon des almagtigen Gods is;" Mozes heeft de wet niet ontvangen van den zigtbaar tegenwoordig zijnden God; het christengeloof is logenachtig, zooals bewezen wordt door der christenen dolzinnige schrift, den verzonnen bijbel (ficta biblia) en het dolend evangelie (euangelium delirum); het evangelie is logen, want God, die zonder de incarnatie des zoons de wereld kon scheppen, kon ook zonder die incarnatie de wereld behouden.

Nadat Herman vermelde stellingen en dergelijke met eigen mond — hij schijnt vóór zijne gevangenschap niet geschreven te hebben — voor den inquisiteur uitgesproken en nog luide uitgeroepen had: „ik ben christen geboren, maar geen christen meer, want de christenen zijn geheel verdwaasden", bragt van Ommaten zijn vonnis uit, en daar dit vonnis natuurlijk een voorgevoel van den brandstapel verwekte, begon de ongeloovige te wankelen, waarop hij ten slotte verklaarde zijne dolingen te herroepen. Hierdoor werd zijn leven gered, maar niet zijne vrijheid herwonnen. De inquisitie bewees den ketter barmhartigheid op der inquisiteuren wijze: Herman werd tot eeuwigdurende gevangenschap gedoemd (ad perpetuum carcerem).

Waar Herman van Rijswijk zijne kerkerstraf onderging — waarschijnlijk voerde men hem naar eenig klooster; zóó toch handelde de inquisitie gewoonlijk met hen, die zij ook na herroeping hare „patiënten" heette — is niet vermeld, en ook de duur van zijn verblijf in de gevangenis werd ons niet opgegeven. Alleen weten wij, dat hij aan zijne bewaarders wist te ontsnappen, en dat hij, na „vele kettersche boeken" geschreven te hebben, in 1512 andermaal in de handen der geloofsonderzoekers was. Die boeken bewezen, dat hij zijne herroepen dwalingen geenszins had afgelegd, en daar hij thans „een relaps" bleek te zijn, was er voor hem aan geen redding meer te denken. Jacob van Hoogstraten, de beruchte kettermeester, wien men „de personificatie van de gansche geestelijke duisternis zijner dagen" genoemd heeft, die zelfs een Erasmus niet ontzag en een Reuchlin den mutsaard toedacht, sprak, bijgestaan door den van wege den bisschop van Utrecht daartoe gedelegeerden deken van 's Hage, Jacobus Ruysch, het vonnis over hem uit, waarop hij aan het hof van Holland werd uitgeleverd, opdat de wereldlijke magt den ongelukkigen mensch ter dood zou brengen. Het hof verklaarde op den 13n December van genoemd jaar, dat „meester Herman zijn lijf en zijn goed verbeurd had, en gesteld zou worden in een vuur en verbrand tot pulver en assche, en zijn goed geconfisceerd".

Hoe Herman van Rijswijk met zijn troosteloos geloof aan de vernietiging zijner ziel bij den dood, zich op den brandstapel gedragen heeft, werd ons niet beschreven; ook is ons onbekend, of hij in zijne vroegere levensjaren met mannen van edeler natuur, die reeds in zijne dagen in verdenking van ketterij stonden, broeder Wouter van Delft, Cornelis Hoen en dergelijken, eenig verkeer heeft gehad. Zoo zij elkander ontmoet hebben, is die ontmoeting wel geene oorzaak van onderlinge achting en vriendschap geweest. Toch heeft Herman vermoedelijk in ons land en in België hier en daar zijne geestverwanten gehad, de voorloopers der libertijnen, die twintig en

dertig jaren later een voorwerp van regtmatigen afkeer, zoowel bij protestanten als roomschgezinden, waren [1]. Van 's mans schriften, die, volgens onzen referent, tegelijk met hem aan de vlammen overgegeven werden, weten wij niets.

---

§ 7.

De ketterbestrijding.

Daar de bedeeling van het dogma bij de hiërarchie was, zoo stond het ook aan haar het dogma te handhaven, opdat het door leeken en geestelijken in ongeschonden staat bewaard wierd. De grondstelling der oude kerk, dat het der bisschoppen pligt was voor de reinheid der leer te waken, ging tot de middeneeuwsche over, en vond ook later hare bekrachtiging in de uitspraak der beoefenaars van het kerkregt, „dat de bisschoppen de natuurlijke inquisiteurs zijn" [2]. Onderzoek naar alles wat ketterij moest heeten, werd in het karolingische tijdvak den kerkvoogden algemeen ten pligt gesteld als een bestanddeel van het sendgerigt, dat na de elfde eeuw als bisschoppelijke, aartsdiakonale en dekanale send eene meer geregelde gestalte aannam [3]. Sedert den aanvang der dertiende eeuw kwam de inquisitie op, een meer zelfstandig kettergerigt dan de vroegere kerk ooit gekend had, waardoor de behandeling der hæresie in meerdere of mindere mate aan de bisschoppen onttrokken werd. Toch bleven laatstgenoemden de bestrijding van alle ketterijen steeds als een hunner voornaamste ambtspligten

---

1) Zie over hen, om geen anderen te noemen, Gieseler, III, 1, s. 557 f., H. Anton. Van der Linden, *Systema theol.* præf. 13 (een exemplaar van dit zelden voorkomend werk berust in de bibl. van de kerk der remonstranten te Rotterdam), en Brandt, *Hist. der reform.* I, bl. 189, 369, 827.

2) Zie Van Espen, l. l. I, p. 205.

3) Later komen wij hierop terug.

beschouwen, waarom zij dienaangaande in hunne kerkvergaderingen niet zelden bepalingen deden maken, en bij voorkomende gelegenheden òf met òf zonder officiële inquisiteurs tegen ketters procedeerden [1].

In de synode, die onder Jan van Zyrik in 1293 te Utrecht gehouden werd [2], kwamen verschillende grove zonden ter sprake, woeker, vervalsching van munten, zegels enz., die men voortaan met alle kracht wilde weren. Tot die zonden behoorde ook de hæresie. Ten aanzien van hen, die daaraan schuldig bleken te zijn, werd bepaald, dat zij, ingeval zij zich niet bekeerden, tweemalen des jaars openlijk in de kerken als met den ban geslagenen bekend gemaakt moesten worden; dat men hunne offers bij de mis niet ontvangen mogt, en dat zij het genot der sacramenten en der kerkelijke begrafenis zouden ontberen. Tevens werd herinnerd, dat ketterij onder de zoogenaamde „casus episcopales" gerekend werd, waarom zij door geene andere geestelijken van het bisdom behandeld mogt worden dan door den kerkvoogd of door hen, wien hij zulks opgedragen had [3]. In de synode, die in 1310 onder Guy van Avesnes te Utrecht vergaderde, werd, misschien wel met het oog op de vrije geesten, almede over ketterij gesproken. Zij vaardigde de wet uit, dat alle dekens der dioecese naarstig onderzoek zouden instellen naar der geloovigen regtzinnigheid. Zij zelve, of de cureiten op hun last, moesten alle ketters opsporen en hen zoo spoedig mogelijk bij den bisschop of zijn officiaal (officiario nostro) aangeven, maar zich wachten eigener autoriteit zaken van hæresie in behandeling te nemen [4]. In de in 1318 onder Frederik van Zyrik te Utrecht gehouden synode werden de decretalen van Clemens V ingevoerd, die op de begijnen

1) De onderlinge verhouding van bisschoppen en inquisiteurs werd door het concilie van Vienne eenigermate geregeld. Zie Hefele, *Conciliengesch.* VI, s. 482.

2) Zie boven, II, 1, bl. 124, 356.

3) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 168.

4) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 178 s.

en vrije geesten toegepast moesten worden. Dekens en cureiten werd gelast ze in afschrift te bezitten en hun inhoud na te leven[1]. In 1353 vernieuwde Jan van Arkel het bevel aan dekens en cureiten, om alle ketters onder hun geestelijk gebied aan den bisschop of zijn officiaal bekend te maken; die het verzuimden, werden met eeuwige vervloeking (maledictio æterna) bedreigd[2]. Tijdens laatstgenoemden kerkvoogd werden, gelijk wij vroeger gezien hebben[3], de statuten van ons domkapittel verzameld. In die statuten wordt de verpligting van den bisschop, om in zaken van hæresie regt te doen, geenszins ontkend of betwijfeld, maar toch de merkwaardige bepaling gemaakt, dat geene onderhoorigen aan de corporatie, hetzij geestelijken of leeken, wegens ketterij door den bisschop of diens vicaris vervolgd mogen worden, tenzij met goedkeuring van het kapittel en in tegenwoordigheid van prelaten en kanoniken[4].

Blijkt uit het medegedeelde genoegzaam, dat onze bisschoppen de ketterbestrijding voortdurend als een belangrijk deel hunner ambtspligten beschouwden, uit onze vroegere berigten weet de lezer reeds, dat zij zich van tijd tot tijd, òf in persoon, òf door hunne bijstanders vertegenwoordigd, met de behandeling van ketterzaken inlieten. Godebald zorgde voor de onderdrukking der secte van Tanchelm in Zeeland, door de welsprekendheid der premonstreiters tegen haar te rigten[5]. In het proces

1) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 180.
2) Zie in Lat. *Bat. s.* I, p. 194.
3) Zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1.
4) Onder den titel: *De fide catholica*, leest men in het oudere en jongere HS. der *Statuta eccl. Traiect.* (zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1) het volgende: "si prælatus, canonicus, chorisocius, choralis, scolaris, officiatus laycus perpetuus ecclesiæ nostræ, servitor prælati vel canonici domesticus, accusetur vel denuntietur episcopo vel vicario suo de suspicione fidei catholicæ vel ipsam pravitatem hæreticam quomodo libet tangente, de hoc episcopus vel vicarius suus non cognoscet vel diffiniet, nec exequitur, nisi in capitulo nostro, præsente decano et capitulo et de consensu ipsorum; alioquin quod episcopus fecerit non valebit, et a tali facto non licet appellare".
5) Zie boven, bl. 58.

van broeder Bartholomæus te Utrecht traden de vicaris en andere regters van wege Floris van Wevelinkhoven op, en op last van denzelfden kerkvoogd werd het gebeente van den lollaard Matthæus verbrand [1]. Epo van Haarlem en Nikolaas van Naerden stonden voor een inquisiteur te regt, maar aan diens zijde zaten des bisschops vicaris en suffragaan benevens andere geestelijken van ons bisdom [2]. De inquisiteur Jacob van Hoogstraten vonnisde Herman van Rijswijk, maar bijgestaan door den deken van het kapittel te 's Gravenhage, die daartoe van wege den bisschop van Utrecht gedelegeerd was [3].

Op grond van een berigt van onzen geschiedschrijver Hooft [4] plagt men tot in onze dagen aan te nemen, dat de pauselijke inquisitie op onzen bodem vóór de geloofsvervolgingen der zestiende eeuw wel niet geheel onbekend was, maar toch slechts zelden haren droevigen arbeid verrigtte. Men geloofde, ja, dat bij voorkomende gelegenheden de hulp van een of ander inquisiteur uit Keulen door de regering werd ingeroepen, om haar in zaken van ketterij met zijne voorlichting te dienen, maar dat in ons vaderland lang vóór den tijd der reformatie inquisiteurs gevestigd waren, en dat nu en dan zelfs pauselijke geloofsonderzoekers door onze gewesten reisden om, ook zonder door kerkelijke of wereldlijke overheden daartoe uitgenoodigd te zijn, ketters op te sporen en tegen hen te procederen — daarvan wist men niet. Hoewel onze vroegere berigten den lezer reeds zullen overtuigd hebben, dat de overgeleverde voorstelling niet houdbaar is, achten wij ons toch verpligt hier nog voor een oogenblik bij de zaak stil te staan. Zijn wij niet in staat de geschiedenis van de inquisitie in Nederland vóór Karel V van alle zijden genoegzaam toe te lichten, wij

---

1) Zie boven, bl. 70, 72.
2) Zie boven, bl. 100.
3) Zie boven, bl. 107.
4) *Nederl. hist.* bl. 32, uitg. van Elzevier, 1642.

hebben evenwel mededeelingen te doen, die haren toekomstigen bewerker nuttig kunnen wezen [1].

Nog voordat paus Gregorius IX de monniken der orde van St. Dominicus tot zijne officiële geloofsonderzoekers verhief [2], had hij den predikheer Koenraad van Marburg formeel tot inquisiteur van de duitsche landen benoemd. In 1227 als zoodanig aangesteld [3], werd deze geweldige dweeper de schrik zijner tijdgenooten en een voorwerp van afschuw voor het nageslacht. De wateren van Moezel en Rijn weêrkaatsten de vlammen zijner mutsaards en de klagten zijner slagtoffers, totdat hij in 1233 onder de handen van eenige wraakgierige edelen in de nabijheid der stad, wier naam hij droeg, den dood vond. Nederlandsche en vreemde schrijvers hebben berigt, dat Koenraad ook in Friesland en Holland, en bepaaldelijk te Leiden, is opgetreden om zijn bloedig werk te verrigten. Dat berigt schijnt op louter misverstand te berusten [4]. Maar is de dolzinnige ijveraar zelf niet de schrik onzer vaderen geweest, het is zeker, dat zijne handlangers, de dominikanen van Bremen, die in den aanvang des jaars 1233 in Groningerland het kruis tegen de Stedingers preêkten [5], hun ontzag wisten in te boezemen. Hoewel onze kronijkschrijver Emo die woeste lieden niet met den titel van inquisiteurs onderscheidt, schijnen zij toch werkelijk het ambt van geloofsonderzoeker met dat van kruisprediker vereenigd te hebben, en in allen gevalle

---

1) De schrijvers over de algemeene geschiedenis der inquisitie vindt men bij Gieseler, Hase en vele anderen opgegeven. Royaards schreef eene verh. over *De nederl. volksgeest tegenover de spaansche inquis. Archief* I, bl. 253 vv. Tot de plannen van Bakhuizen van den Brink, die de dood, helaas, verijdelde, behoorde het stellen eener uitvoerige historie van het geloofsonderzoek in Nederland, waarvoor hij een rijk materiaal uit nog ongebruikte bronnen had verzameld.

2) Zie Gieseler, II, 2, s. 593.

3) Zie Hausrath, *Konrad von Marburg*, Heidelb. 1861, s. 38.

4) Estor, Rommel en anderen vermeldden, „dat Koenraad te Leiden de manichæën vervolgde". Zij verwardden de „pauperes Lugdunenses", de katharen van Lyon, met onze Leidenaren. Zie Hausrath, a. a. o. s. 46, en Henke, *Konrad von Marb.* Marb. 1861, s. 60.

5) Zie boven, II, 1, bl. 17 v.

hebben zij op de wijze der kettermeesters tucht geoefend. De stoutmoedige kluizenaar van Stitswerd, dien zij van blasfemie beschuldigden, werd op hun bevel naar Groningen vervoerd en, na met moeite aan den brandstapel ontkomen te zijn, naar zijn klooster te Rottum ter eeuwigdurende gevangenis verzonden [1]. De bewoners van Apingadam, die aan ongehoorzaamheid jegens de kerk schuldig stonden, werden door hen als openbare ketters met den ban getroffen en van dien ban niet ontslagen, voordat zij de vernederendste straf hadden ondergaan, die een vrijen Fries te beurt kon vallen. Zij werden gedwongen, met ontblooten rug voor de monniken neêr te knielen en in die houding eene vracht roedeslagen te ontvangen van de hand hunner eigene medeburgers, die, gedweeër dan zij, zich bereid verklaard hadden tegen de Stedingers ter kruisvaart te trekken [2].

Na den dood van Koenraad van Marburg, wiens bedrijf een algemeenen tegenstand tegen de inquisitie te weeg bragt [3], bleven Duitschland en ons vaderland van de plaag der pauselijke geloofsonderzoekers geruimen tijd bevrijd. In 1367 echter benoemde Urbanus V twee inquisiteurs voor de duitsche landen, die door Gregorius XI in 1372 met drie andere, en in 1399 door Bonifacius IX met nog één vermeerderd werden [4]. Daar Gregorius XI, toen hij in 1372 zijn vijftal kettermeesters aanstelde, ook het bisdom van Utrecht opnoemde als ééne der dioecesen, waarvoor hij de diensten dier mannen bestemde [5], is het mogelijk, dat één of meer van hen ook ons vaderland heeft bezocht, misschien wel Johannes van Boland, die, door den paus met het geloofsonderzoek in de kerkprovincie van Keulen belast, als zoodanig door Keizer Karel IV in 1373 aan de hertogen van Limburg en Brabant werd aanbevolen [6]. Toen de inquisiteurs voor

1) Zie boven, II, 2, bl. 56.
2) Zie Emon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 96.
3) Zie Gieseler, II, 2, s. 600.
4) Zie Mosheim, *De begh.* p. 335, 343, 379 ss.
5) Bij Mosheim, l. l. p. 381.
6) Zie 's keizers brief bij Mosheim, l. l. p. 388 ss.

Duitschland door Bonifacius IX in 1399 tot een zestal gebragt werden, plaatste de paus Eylard Schoeneveld aan hun hoofd [1], van wiens bedrijf te Utrecht tegen de gerardinen de lezer reeds kennis draagt. Sinds het optreden van dezen man op onzen bodem vinden wij bij onze schrijvers gedurig gewag gemaakt van inquisiteurs, die achtereenvolgens onder onze vaderen dienst deden, zoodat wij mogen aannemen, dat het geloofsonderzoek door officiëel daartoe benoemde monniken, in den regel dominikanen, sedert den uitgang der veertiende eeuw in ons midden, even als in andere landen, gevestigd zal geweest zijn. Wat ons van die lieden, Eylard aan hun hoofd, bekend werd, moge hier een plaatsje vinden.

Eylard Schoeneveld, die in 1393 of 1394 reeds als „inquisiteur van Saxen" in de zaak der gerardinen te Utrecht werkzaam was, bezat de waardigheid van magister der theologie en den titel van „professor der orde van de predikheeren". Door Bonifacius IX in 1399 aan het hoofd der inquisitie voor Duitschland geplaatst, ontving hij van den paus een brief, die hem, zijne ambtgenooten en hun gezamenlijk werk bij alle kerkelijke en wereldlijke magten, onder wier gebied zij zouden arbeiden, ten dringendste aanbeval. Prelaten en vorsten moesten de inquisiteurs alom beschermen, in het opsporen en straffen der ketters hun bijstaan en zorgen, dat „het heilig officie", waar het nog geene afzonderlijke gevangenissen te zijner beschikking had, daarvan behoorlijk voorzien werd [2]. Met dezen brief toegerust, aanvaardde Eylard zijn ambt. In 1402 procedeerde hij te Lubek, in 1403 te Weismar. Nog vóór het begin van laatstgenoemd jaar vertoonde hij zich ook in Holland, waar hij zich met zijne pauselijke aanbeveling bij hertog Albrecht vervoegde. De vorst hoorde hem goedgunstig en gaf hem op den 7^{n} Januarij een officiëel schrijven, dat hem veroorloofde „in onze landen te onderzoeken zulke onge-

1) Zie 's pausen brief bij Mosheim, l. l. p. 226 ss.
2) Zie den brief bij Mosheim, l. l. p. 225 ss.

loovige lieden als daar wezen mogten, en ook alle degenen die den ongeloovigen in hunne kwaadheid mede aanhingen, om die allen te vangen en van hun ongeloof en kwaadheid te corrigeren, als daartoe behoorde." Tevens werd in dit schrijven aan alle ridders, knapen, baljuwen enz. geboden, den inquisiteur met zijne gecommitteerden of „stedehouders" in alles te dienen en te helpen, de ketters aan te tasten en de kerkers tot hunne bewaring open te stellen [1]. Schoeneveld vertoefde in 1404 wederom in ons vaderland, toen hij in zijne kwaliteit van „provinciaal van Saxen" te 's Hage voor het dominikanerklooster aldaar zekere beschikkingen maakte [2]. Van zijne inquisitoriale bedrijven op onzen bodem, die tegen de gerardinen uitgezonderd, vonden wij geen berigt. Waar hij onder onze vaderen ketters ontmoette, hebben deze vermoedelijk geen zachtzinnigen regter aan hem gehad. Te Lubek en Weismar verbrandde hij enkele, en te Sangerhusen bij Meissen werd in 1414 op zijn bevel voor vele veroordeelden gezamenlijk de mutsaard gestookt [3].

Omstreeks 1427 schijnt Martinus V begrepen te hebben, dat het Sticht en bisdom van Utrecht een eigen inquisiteur behoefde, waartoe welligt de strijd tusschen Rudolf van Diepholt en Zweder van Kuilenburg aanleiding gaf, toen, gelijk de lezer weet [4], het grootste deel onzer vaderen den paus kleine achting betoonde. Martinus droeg het ambt op aan Willem Bruinairt, dominikaner en „baccalaureüs in der godheid." Daar deze man natuurlijk der kuilenburgsche of pauselijke partij toegedaan was, heeft hij vermoedelijk in het Sticht zelf, waar de volgers van Rudolf de magt in handen hadden, niets kunnen uitrigten. Hij wendde zich naar Holland, waar hij steun bij den toen nog kuilenburgsch-gezinden

1) Zie Albrechts brief bij Acquoy, *Gerardi M. epist.* XIV, p. 47 s.

2) Zie *Oudh. van Delfl.* bl. 383 v. en De Jonghe, *Desol. Bat. domin.* p. 179.

3) Zie Mosheim, l. l. p. 224 s. 229, en Gobelini Personæ *Cosmodrom.* Francof. 1599, p. 295 s.; vgl. Hahn, *Gesch. der ketzer*, II, s. 546.

4) Zie boven, II, 1, bl. 182 vv.

Philips van Bourgondië vond. De hertog gaf hem op 4 September 1427 een brief, die hem veroorloofde in Holland, Zeeland en Friesland zijn geloofsonderzoek in te stellen, en hem bij alle ambtenaren aanbeval, opdat zij zijn persoon, zijn notaris, gevolg en have behoorlijk beschermen zouden [1]. Bruinairts werkzaamheid zal wel voornamelijk het stijven van de kuilenburgsche partij bedoeld hebben, die in genoemde gewesten destijds nog de overhand had.

Na Willem Bruinairt hebben wij geene kettermeesters ontmoet, die, gelijk hij en Eylard Schoeneveld, als gecommitteerden van wege de pausen onder goedkeuring onzer landsvorsten ter opsporing van hæresie rondreisden. Hunne opvolgers schijnen allen dominikanen geweest te zijn, die, òf door den generaal hunner orde òf door de pausen tot geloofsonderzoekers benoemd, in hunne kloosters gevestigd waren, en dàn slechts optraden, als hunne diensten door kerkelijke en wereldlijke magten ingeroepen werden. In 1458 werd uit het predikheeren-klooster te Groningen een doctor der theologie en inquisiteur (hæreticorum examinator), wiens naam wij niet kennen, naar Haarlem ontboden, om dáár, gelijk wij reeds vermeldden, de hæresie van Epo en zijn vriend Nikolaas van Naerden te rigten [2]. In 1478 vinden wij te Utrecht den onderzoeker der ketterscheboosheid meester Jan van Oudaen; wien de raad der stad met consent van den bisschop tegen den dominikaner Herman van Dortmunden wilde gebruiken, naardien deze, in de bisschopsstad als medicijnmeester werkzaam, eene burgervrouw geneesmiddelen had voorgeschreven, die „tegen het heilige kerstengeloof schenen te dragen” [3]. Van de mannen te Utrecht, die in 1482 de zaak van Engelbrecht van Kleef tegenover den paus voorstonden en „zich beroemden inquisiteurs te wezen”, hebben wij vroeger gewag gemaakt [4]. In of

1) Zie den brief bij Van Mieris, IV, bl. 898.
2) Zie boven, bl. 100.
3) Zie bij Burman, *Jaarb. van Utr.* III, bl. 235.
4) Zie boven, II, 1, bl. 226.

omstreeks 1495 was Johannes van Ommaten, prior van de dominikanen te Utrecht, kettermeester. Wij zagen hem in 1502 Herman van Rijswijk vonnissen [1]. Zijn opvolger was waarschijnlijk Andries Hugosz. van Delft, doctor der theologie en prior van de predikheeren te 's Hage tot in 1512 [2], die door meester Johannes de Colle, prior der broeders te 's Hertogenbosch, werd vervangen [3]. In laatstgenoemd jaar, gelijk de lezer weet, verscheen Jacob van Hoogstraten te 's Gravenhage, om Herman van Rijswijk ten vure te doemen. Hij was een Brabander, te Hoogstraten geboren, prior der dominikanen te Keulen en aldaar inquisiteur, totdat hij in 1527 stierf [4]. Zijn naam was onzen voorvaderen, die eenigermate vrijere gevoelens toegedaan waren, wel niet minder schrikverwekkend dan die van zijne voorgangers Gerard van Elten en Jacob Sprenger, wier proces, in 1479 tegen den vromen Johan van Wezel gevoerd, onzen Wessel Gansfort eene koude rilling aanjoeg, toen hij, bewust van de verdenking, die de orthodoxie op hem geladen had, hunne grijpende hand reeds naar zich uitgestrekt meende te zien [5].

Van de wijze, waarop onze middeneeuwsche inquisiteurs ketterzaken behandelden, zijn ons weinige bijzonderheden vermeld, maar met het oog op den aard van hun werk en op de ketterprocessen der zestiende eeuw mogen wij aannemen, dat hun bedrijf aangevangen werd met het inzamelen van punten van beschuldiging, voortgezet met heete redetwisten en voleindigd met het uitspreken van sententiën. Het inzamelen van punten van beschuldiging geschiedde door de kettermeesters in tegen-

---

1) Zie De Jonghe, l. l. p. 22, en boven, bl. 105.
2) Zie De Jonghe, l. l. p. 174.
3) Zie De Jonghe, l. l. p. 106.
4) Zie Neudecker in Herzog's *Real-encykl.* VI, s. 258.
5) Zie Wesseli *Opera* ed. Gron. 1614, p. 921; vgl. Ullmann, *Reformat. vor der ref.* II, s. 373 ff. In 1483 bevond zich Jacob Sprenger wegens eene kloosterreformatie te 's Hertogenbosch. Zie Cuperinus in *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1846, I, bl. 67.

woordigheid hunner notarissen[1]. De bronnen, waaruit de aanklagt geput werd, waren de schriften der ketters, hunne mondelinge bekentenissen en het getuigenverhoor. De redetwisten bedoelden bij inquisiteurs van ernstigen zin natuurlijk de bekeering der hæretieken: zij poogden hunne „patienten" van hunne dwalingen te overtuigen; maar waar hun dit niet gelukte, waren zij met veel minder tevreden. Knechten eener kerk, die de armzalige leer aangaande de „fides implicita"[2] verkondigde, waren zij voldaan, zoo de aangeklaagden ten slotte maar verstomden voor de autoriteit dier kerk, het hoofd bogen voor hunne bedreigingen en zich tot uitwendige herroeping lieten bewegen. Na verkregen of geweigerde herroeping volgde het uitspreken van de sententie en, zoo het vonnis het wilde, het uitleveren van den ketter aan de wereldlijke magt.

Van de barmhartigheid, waarop de middeneeuwsche kerk steeds roemde, zou men verwachten, dat zij jegens ketters, die door herroeping aan den eisch der „fides implicita" hadden voldaan, ook eenige barmhartigheid zou uitgeoefend hebben. Wij vreezen, dat dit maar zelden geschied is. Toen broeder Bartholomæus te Utrecht van de gevoelens der vrije geesten afstand had gedaan — dat hij dit deed, althans met den mond, blijkt uit zijne vrijlating — werd hij veroordeeld voortaan een schandgewaad te dragen: op zijn opperkleed moesten op rugge- en voorzijde twee lakensche scharen genaaid zijn van ongelijke, vermoedelijk gele kleur[3]. Die den monnik op 's heeren straten of elders ontmoetten, zouden hem daaraan kennen als een valschen zielenherder, gereed om de schapen te scheren, niet om hun wèl te doen. Toen Epo van Haarlem en Nikolaas van Naerden voor het gezag hunner kerkelijke regters bezweken waren,

---

1) De *acta inquisit.* van Eylard Schoeneveld werden opgemaakt „coram notario et testibus". Zie bij Mosheim, l. l. p. 450. Willem Bruinairt reisde met zijn notaris. Zie boven, bl. 116. Vgl. Acquoy, l. l. p. 33.
2) Zie boven, bl. 15.
3) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 18.

laat het zich begrijpen, dat die regters er prijs op stelden, dat beide mannen, die bij de haarlemsche burgerij aanhang hadden gevonden, ook voor het aangezigt dier burgerij hunne herroeping zouden uitspreken. Hun vonnis vorderde dit, en op 2 April 1458 werd daaraan voldaan. Op de groote markt te Haarlem waren te dien dage eenige banken kringswijze om eene hooge stellaadje geplaatst. Op de banken zaten prelaten en klerken in grooten getale, op de stellaadje de goede Epo en zijn vriend Nikolaas, op hooge zetels verheven, en de inquisiteur van Groningen op een lageren stoel met lezenaar. De menigte, die 's morgens te zeven ure eene mis had hooren zingen en onder het galmen der groote kerkklok naar de strafplaats was gestroomd, omringde het tooneel. Na den laatsten slag der klok verhief de inquisiteur van zijn spreekgestoelte de stem, en twee uren lang sprak hij tot het volk „over ons heilig kerstengeloof, dat hij met vele bewijzen staafde". Op het slot las hij de kettersche dwalingen voor, die daarop door Epo en Nikolaas, vermoedelijk met beklemde stem, werden herroepen. En kwamen de begenadigde hæretieken hiermede vrij? Ganschelijk niet! Men doemde hen wel niet ter eeuwigdurende gevangenis, zooals men in 1502 Herman van Rijswijk na zijne herroeping deed [1], maar wist hen op andere wijze te treffen. De vrome kleêrmaker werd op straffe des doods levenslang binnen Haarlem gebannen, waar hij nimmermeer voor zijne vrienden preêken mogt. Voorts zou hij een grijzen rok (tunica) dragen met een donkerkleurig overkleed (scapularis coerulei coloris), waarop voor en achter een groot geel kruis werd gezien [2]. Doch ook het omvoeren van dit gewaad der ver-

---

1) Zie boven, bl. 106.

2) In Frankrijk en Duitschland kwam dezelfde ketterstraf voor. Zij werd voorgeschreven door de synode van Toulouse in 1229. De kerkvergadering van Beziers in 1246 verbood het bespotten van die de straf droegen en wilde niet, dat men ze van het dagelijksch verkeer uitsloot. Zie Hefele, *Conciliengesch.* V, s. 874, 1017. In plaats van lakensche kruisen op het kleed liet men den armen zondaar ook wel een los kruis van hout of andere stof omvoeren, dat van zijn hals over den rug hing. Een ketter

smading en bespotting was niet genoeg! Gedurende een geheel jaar moest hij elken zondag met eene brandende waskaars voor de processie uitgaan en vervolgens daarmede voor den preêkstoel der parochie-kerk staan, „wanneer het evangelie werd gepreêkt". De straf van Nikolaas was veel minder streng. Hij was priester, en de hiërarchie wist jegens hare leden zachtmoedigheid te beoefenen. Hem werd aangezegd, dat hij tot nader orde geen mis mogt zingen, maar daarentegen „vele psalmen zou lezen" en eenige andere boetewerken volbrengen [1]! Of Coman Claesz., die in 1441 te Utrecht een brandmerk ontving, zijne ketterij eerst afgezworen had, weten wij niet, maar het is waarschijnlijk, daar men hem niet verder schijnt vervolgd te hebben [2].

Waar de kerk hare zich bekeerende kinderen zóó stiefmoederlijk behandelde, spreekt het van zelf, dat zij de hardnekkig ongeloovigen aan hare gezagsleer nog veel strenger bejegende. Die in de dagen van Johannes van Zyrik wegens hæresie veroordeeld werden en zich onbuigzaam betoonden, moesten met dezelfde straf geslagen worden, die valsche munters en ander uitvaagsel der maatschappij trof. Zij werden geëxcommuniceerd en als geëxcommuniceerden tweemalen 's jaars aan de gemeente bekend gemaakt, en daarenboven van alle genademiddelen der kerk en de christelijke begrafenis verstoken [3]. De excommunicatie maakte hen, gelijk wij later zien zullen, tot regtelooze menschen, die, zoo hunne medeburgers zich aan de voorschriften der kerk aangaande de verbannenen hielden, de verstootelingen der zamenleving waren. Toch werd deze ontzettende straf

te Lubek wierp zijn kruis op den grond en vertrad het met de voeten. De gedurige kwellingen, die hem van het volk wegens het teeken zijner veroordeeling toekwamen, waren zóó ondragelijk, dat hij door deze daad den dood zocht, dien hij weldra op den mutsaard mogt vinden. Zie Mosheim, l. l. p. 224, 228 s.

1) Wij volgen hier weder de mededeelingen van prof. De Hoop Scheffer en die van het HS. der kon. bibliotheek.

2) Zie boven, bl. 72.

3) Zie boven, bl. 109.

vermoedelijk uitsluitend aan kleine ketters toebedeeld, voor wier invloed bij anderen men geringe vrees koesterde. Groote ketters, wier ernst en overtuiging of takt hen in staat stelde het oor der menigte te winnen, en die weigerden hun eigen geloof voor dat van de klerken prijs te geven, hadden geene andere dan de doodstraf te wachten met daaraan verbonden confiscatie van goederen.

In de twaalfde eeuw was het dooden van hæretieken in Duitschland en elders meestal het bedrijf der woeste volksmenigte, die, ontevreden over den destijds nog meer zachtmoedigen zin der geestelijken, gaarne het beulenwerk zelve ter hand nam, omdat zij de uit de kerk gestootenen Gods daglicht niet waardig keurde. Vrome klerken of monniken, een Petrus Cantor, een Bernardus van Clairvaux en anderen verhieven hunne stemmen tegen dien geloofsijver, waarvan zij het beginsel roemden maar de onberadenheid en den hartstogt laakten [1]. Hunne vermaningen baatten niet! De booze praktijk won veld. Het ombrengen van ketters werd voorgeschreven door nieuwe wetten van kerkelijke en wereldlijke magthebbers, pausen en keizers, en de theologen misbruikten hunne dialectiek en geleerdheid, om aan de booze praktijk eene spitsvondige theorie ten grondslag te leggen. Thomas Aquinas opperde in zijn allervoortreffelijkst boek de vraag, of ketters te verdragen (tolerandi) zijn, en antwoordde ontkennend: „het is veel zwaarder zonde het geloof, waardoor het leven der ziel is, te bederven, dan valsche munt te maken. Valsche munters worden door de wereldlijke vorsten onverwijld ter dood gebragt; hoeveel te meer kunnen overtuigde ketters niet alleen terstond geëxcommuniceerd maar ook regtvaardig (iuste) gedood worden. Toch heeft de kerk barmhartigheid te beoefenen; daarom veroordeelt zij niet terstond, maar na herhaalde vermaning tot bekeering. Maar wordt de ketter hardnekkig bevonden en hoopt de

1) Zie de plaatsen, die Gieseler, II, 2, s. 601 f., versamelde.

kerk niet meer op zijne bekeering, dan denkt zij aan anderer behoud, snijdt hem door den ban af en laat hem verder aan het wereldlijk gerigt over, opdat hij van de aarde verdelgd worde"[1]! Die rampzalige leer vond, helaas, ook bij onze voorgeslachten ingang, om door hen aan hunne kinderen en kindskinderen overgeleverd te worden, zoodat zij nog eene bezoedeling van vele onzer protestantsche vaderen in de zestiende eeuw is geweest[2]. De vrome Jacob van Maerlant, die zelf naar het oordeel zijner klerikale tijdgenooten maar al te zeer naar den mutsaard riekte, meende dat een ongeloovige aan de drieëenheid met „regt" ten brandstapel werd gedoemd[3], en waar sprake van ketterij was, lag den volke de gedachte aan de doodstraf maar al te nabij. De zusters des gemeenen levens te Deventer, die in 1426, als aanhangsters van Zweder van Kuilenburg en den paus, door den magistraat en een deel der burgerij vervolgd en gesmaad werden, heetten „ketters en ongeloovigen, die met regt verbrand mogten worden"[4]. Toch schijnen de slagtoffers van den geloofsijver vóór de eeuw der reformatie op onzen bodem niet menigvuldig geweest te zijn. Wat men te denken hebbe van de zoogenaamde berengarianen, die keizer Lotharius, volgens sommigen[5], in 1135 te Utrecht — kan Maastricht ook bedoeld zijn? — met den dood gestraft zal hebben, weten wij niet. De vlammen, die te Utrecht voor het hof van bisschop Floris van Wevelinkhoven flikkerden, verteerden alleen het opgegraven gebeente van Matthæus den lollaard[6]. Inderdaad is ons maar één voorbeeld van ketterverbranding in Nederland vóór 1517 bekend, dat van Herman van Rijs-

1) Zie Thom. Aquin., *Sec. secundæ part. summæ fidei*, ed. l. II, p. 39 ss.

2) Joh. Anastasius, de geldersche hervormer, was een der eersten die in ons land, tegenover de strenge calvinisten, alle gewelddadige vervolging van ketters misdaad heetten. Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, I, bl. 95.

3) Zie bij Jonckbloet, *Gesch. der middenned. letterk.* III, bl. 140.

4) Zie boven, II, 1, bl. 203.

5) Zie Schoock, *De bonis eccles.* p. 65; vgl. Arend, II, 1, bl. 531.

6) Zie boven, bl. 72.

wijk in 1512. Niemand wane intusschen, dat onze natie daarom minder dan andere met woesten ketterhaat bezield zal geweest zijn. Alles, ook het godsdienstig volksonderwijs [1], was er op ingerigt, om haar met afschuw van hæresie en hæretieken te vervullen. Toen de heilige vader te Rome in 1209 de gansche christenheid opriep, om de albigensen in Frankrijk met vuur en zwaard te verdelgen, schaarden zich ook leden van den frieschen (nederlandschen) adelstand met hunne benden onder de kruisvaarders, die „ter eere Gods" de bloedigste daden begingen, en hetzelfde geschiedde twee jaren later, toen de kruistogt vernieuwd werd [2]. In 1421 liet Martinus V het kruis prediken tegen „de boheemsche vossen, die den wijngaard des Heeren verwoestten", en zijne handlangers, eenige duitsche monniken, hitsten onze vaderen niet te vergeefs aan, om in het verre land de ketters op te jagen. Thomas a Kempis vermeldde het feit, maar zonder eenige andere opmerking dan dat de hæretieken te Praag eene godvergeten schaar waren [3]. „De Hollanders" — zoo leest men ergens — „waren de traagste niet om op te trekken; hunne steden leverden gansche benden, om het vuur te dempen, dat de hussiten ontstoken hadden, en de Delvenaars vooral, die steeds in uiterlijke godvruchtigheid uitmuntten, hebben in Boheme hunne dingen loffelijk gedaan. Toen zij van de vaart te huis kwamen, hebben zij het gild des heiligen sacraments in de Oude-kerk hunner woonplaats opgerigt en in die kerk ook het vaandel gehangen, waaronder zij

1) In het vroeger (bl. 21 v.) vermelde boek *Van den seven sacramenten* wordt ook gehandeld over „ketters gheselscape ende wanghelove", waarvan de leek in den biechtstoel belijdenis had te doen. Daar leest men: „soe wie mit een wanghelovich of ketter verkeert, al ist onwetende, hi sel een iaer penitencie doen, ende wetende v iaer. Soe wie vander heyligher kercken dwaelt ende totten wanghelovighen ketters gaet ende yemant mit hem tot die dwalinghe trecket, xij iaer sel hi penitencie doen, iij iaer buten der kercken, vij iaer onder ghehoer ende ij iaer buyten die ghemeenscap, ende int xij iaer sel men weder int ghemeenscap der heyligher kercken sonder offerhande ontfanghen".

2) Zie Schmidt, *Hist. des Cathares*, I, p. 222, 247.

3) *Chron. montis s. Agnet.* p. 43.

ten krijg waren geweest"[1]. Uit Dordrecht alleen togen vijftig welgewapende burgers uit. Zij keerden, naar men zegt, met de smet der ketterij in het hart naar hunne haardsteden weêr[2].

Men pleegt de ketterijen de ziekteverschijnselen in het leven der kerk te noemen. Er is waarheid in die stelling, ofschoon men haar met het oog op tal van zoogenaamde hæresiën ook omkeeren kan: de ketterijen zijn vaak bewijzen van overgebleven gezondheid en levenskracht bij de ziekelijk ontwikkelde christenheid. De hæretieken hebben te dikwerf, ook op onzen bodem, een beklagelijke rol gespeeld. Wat ware er van onze voorgeslachten geworden, zoo de zin van Tanchelm met zijne hansworsten-streken en gewapende aanhangers een heerschende was geworden? Wie zou kunnen wenschen, dat broeder Bartholomæus en zijne vrije geesten, die apostelen der onzedelijkste passibiliteitsleer, over den ernst en waarheidszin onzer vaderen de overwinning hadden behaald, en wie ziet niet met afkeer op een Herman van Rijswijk, wiens fanatiek ongeloof niet algemeen had kunnen worden dan ten koste van de dierbaarste belangen onzer natie? Zoo hebben wij dan de middeneeuwsche kerk te roemen, dat zij tegenover zulke ketters optrad en de ziekteverschijnselen poogde te bedwingen, die haar eigen leven ten verderve konden worden. Maar was het oogmerk, waarmede men de hæresie bestreed, soms lofwaardig, de middelen, waardoor men in den strijd poogde te triumferen, waren kwalijk gekozen, dikwerf volstrekt antichristelijk, en daarom òf onvruchtbaar òf tot schande en ongeluk der toenmalige menschheid. Niet op het standpunt des evangelies maar op dat der joodsche wet staande, heerschte de hiërarchie met gezag en gestrengheid. Blind voor de uitspraak der ervaring, dat de dolingen van verstand en hart alleen door de magt der waarheid en der liefde worden geweerd,

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 55.
2) Van Leeuwen, *Bat. illustr.* bl. 604 v.

en blind ook voor de uitspraak der geschiedenis, dat de inhoud des christendoms zóó groot en zóó verheven is, dat het menschdom en de mensch zich dien niet dan zeer langzaam en onder velerlei strijd ten eigendom kunnen verwerven, verkeerde de geestelijkheid in den verderfelijken waan van dien inhoud reeds in alle deelen te bezitten, en in de dwaling, dat ook eene opgedrongen overtuiging in zake van godsdienst heiligen en behouden kan. Het woord van sommige kerkvaders van den ouden dag, Athanasius, Hilarius en anderen [1], dat het ware geloof de vrijheid mint, werd door haar vergeten, totdat de mond van Merula en andere martelaars der zestiende eeuw het haar herinnerde; maar toen dit geschiedde, had zij door den gruwel der inquisitie met hare pijnbanken en mutsaards zich zelve reeds bezoedeld, hare eigene autoriteit bij millioenen geloovigen ondergraven en sommigen van diezelfde beginselen van godsdienst en zedelijkheid, die zij ten bloede toe bekampte, ruimen ingang doen vinden [2].

HOOFDSTUK XVII.

De heilige plaatsen der openbare eeredienst.

---

§ 1.

Bouw, bouwstijl en hoofddeelen der kerken [3].

De openbare eeredienst der middeneeuwsche christenheid onderging in dit tijdvak de hoogste ontwikkeling,

---

1) Zie de plaatsen bij Neander, *Gesch. der christl. religion*, III, s. 59 f.

2) Wie de inquisitie van roomsch standpunt verdedigd wenscht te zien, leze Hefele, *Der cardinal Ximenes*, Tübing. 1851, s. 241 ff. en Alberdingk Thijm, *Eén woord over de inquisitie*, Amst. 1853.

3) Zie boven I, bl. 380 n. 1. De dáár vermelde werkjes van den heer Eyck van Zuylichem, waardoor zijn *Kort overzigt van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederl.* (in de *Berigten* van het hist. genootsch.

waarvoor zij vatbaar was. De beginselen, waarvan zij afhing, bleven dezelfde als vroeger, maar de vormen, waarin zij zich uitdrukten, werden meer afgerond of volmaakt en zeer vermenigvuldigd. De hiërarchie en het dogma der kerk, de groote factoren van den cultus, plaatsten beiden den stempel van hun wezen op dien cultus. De geestelijkheid had het toppunt van hare kerkelijke en tevens wereldsche grootheid bereikt, en ontvouwde hare heerlijkheid bij de eeredienst op de schitterendste wijze. Het dogma, dat zich in de leer aangaande de sacramenten bijna concentreerde, had de meest concrete gedaante aangenomen en werd door de cultus-acten aanschouwelijk gemaakt. Naarmate de begrippen, die aan de hiërarchie en het dogma het aanwezen gaven, naar de meening hunner dragers verhevener waren, gevoelden deze te meer behoefte aan middelen, om ze voor de geloovigen op het glansrijkst te openbaren. Die middelen werden aangeboden door de kunst, en van daar dat de kunst meer dan ooit in de dienst der kerk werd gesteld. In geen tijdperk harer geschiedenis is het der christenheid meer dan in de middeneeuwen gelukt, hare geloofs-

---

te Utrecht, II, bl. 66 vv.) wordt aangevuld, zijn getiteld: *Les églises Romanes du royaume des Pays-bas*, Utr. 1858, en *Le style ogival des égl. du royaume des Pays-bas*, Utr. 1863. Als een appendix op het in 1858 uitgegeven geschrift van dezen onvermoeiden vriend onzer kunstgeschiedenis, verscheen nog zijn beknopt opstel: *Notices sur quelques églises Romanes à Maestricht*, *Liège*, *Ruremonde et Neuss*, Utr. 1867. Bijdragen voor de kennis van vele kerken in ons vaderland, hare geschiedenis, inrigting, versiering enz. vindt men, behalve in monografiën, waarvan wij de voornaamste later zullen aanhalen, in Matthæi *Fundationes et fata ecclesiar.* Lugd. Bat. 1703, en in een werk onder soortgel. titel van denzelfden schrijver in zijne *Anal.* III, p. 425 ss. De *Kerkel. oudh.* van Van Heussen en Van Rijn (zie boven, I, bl. xxiv n. 1) bevatten vele bijzonderheden over de opkomst en lotgevallen van het grootste aantal onzer heiligdommen. Haasloop Werners *Wandelingen door de kerken der Veluwe*, in het *Nieuw archief* van Kist en Royaards, I, bl. 85 vv., verdienen aandacht. Wat door vreemden, in Duitschland en elders, over nederlandsche kerken werd geschreven, vindt men grootendeels vermeld bij Kugler, *Gesch. der baukunst*, Stuttg. 1859, III, s. 427 ff. Vele, meerendeels kleine schriften, onderwerpen behandelende, die op de stoffen van dit Hoofdst. XVII betrekking hebben, zijn aangewezen in het *Repertorium der verhandel.* van Fruin enz., Leid. 1863, passim.

overtuigingen zigt- en tastbaar te maken. Meenen velen haar deswegen voor bevoorregt te moeten houden, geen protestant zal dit voorregt benijden! De verzinnelijking der religieuse ideeën heeft te allen tijde hare groote gevaren. Waar zij beproefd en naar wensch volbragt wordt, kan zij voor de massa der gemeenteleden, wien het niet gegeven is vorm en wezen behoorlijk te onderscheiden, een struikelblok worden, en die over dat struikelblok vallen, zullen het zwaartepunt des godsdienstigen levens niet in zijn geestelijk beginsel, maar in materiële teekenen en in mechanische oefeningen stellen en den cultus, die slechts een bevorderingsmiddel der godsdienst zal zijn, met de godsdienst zelve schromelijk vereenzelvigen.[1]

Van den aanvang der elfde tot in het begin der zestiende eeuw werd het getal onzer kerken en kapellen steeds grooter. De bevolking van ons vaderland nam toe; de kerkgeest drong dieper door in den boezem der natie; in steden en dorpen werden nieuwe parochiën, kapittels, kloosters en kloosterlijke vergaderingen gesticht, en waar dit alles plaats had, vermenigvuldigde men de heiligdommen, terwijl toenemende welvaart als gevolg van aanwassend handelsverkeer en nijverheid, en meer en meer opkomende beschaving en kunstzin onze vaderen in staat stelden, hunne bouwwerken niet alleen aan de eischen der behoeften maar ook aan die van den heerschenden smaak en het æsthetiesch gevoel te doen beantwoorden. Van al onze voorgeslachten schijnen die van de elfde en die van de veertiende en vijftiende eeuw zich voor den kerkbouw het meest ijverig betoond te hebben. In de elfde eeuw, toen de vrees voor den ondergang der wereld met het jaar 1000 geweken was, kwam ons volk tot verademing, nadat de invallen der Noormannen hadden opgehouden, en waar moedeloosheid den ondernemingsgeest vroeger ontzenuwde en de hand der vijanden den welstand had verstoord en de bedehui-

1) Vgl. Baur, *Die christl. kirche des mittelalters*, Tüb. 1861, s. 393 ff. en Nitzsch, *Prakt. theologie*, Bonn 1851, II, 2, s. 278 ff.

zen verwoest, toog men aan den arbeid, òf om het verwoeste te herstellen, òf om het oude en verwaarloosde te doen plaats maken voor het nieuwe en het meer schoone. In de veertiende en vijftiende eeuw, gelijk wij gezien hebben, ontstond en heerschte de moderne devotie in vele deelen van ons land; de godsdienstige sympathiën werden levendiger dan ooit te voren, vooral bij de bevolking der grootere steden. In dat tijdperk kwam ons vaderland in het bezit van de meeste onzer kerkgebouwen, die uitmunten door uitgebreidheid of door grootschheid van aanleg. Te Utrecht, Zutphen, Deventer, Delft, Amersfoort en elders openbaarde men zijn kerkelijken ijver door vroeger ondernomene of voltooide werken krachtig voort te zetten of te vergrooten; te Bommel, Breda, Dordrecht, Leiden, Arnhem, Kampen, 's Gravenhage, Amsterdam, Haarlem, Hoorn, Delft, Rotterdam, 's Hertogenbosch[1] en op andere plaatsen legde men de grondslagen van heiligdommen, wier omvang en schoonheid ons nog heden met bewondering vervullen, gelijk zij voormaals den tijdgenooten, die hunne wording aanschouwden, eerbied voor den godsdienstzin onzer natie inboezemden. Toen Johannes Brugman, die het noorden van Frankrijk, België en Westfalen wèl kende, in het midden der vijftiende eeuw als reizend prediker onze voornaamste gewesten had bezocht, kon hij niet nalaten ons volk en land met andere te vergelijken. Die vergelijking viel ter eere van ons voorgeslacht uit. Hij roemde het om vele deugden en eindigde zijne lofspraak met de verzekering, dat ons land, „hoewel het een klein deel van de wereld was, daarom geenszins het minste onder de duizenden van Duitschland moest geacht worden, daar het boven vele natiën en landen zeer gevuld was met christelijk leven en onvermoeid in het bouwen, en zeer mild in het sieren van kerken"[2].

---

1) Aangaande de kerken van al de in den tekst genoemde steden vindt men berigten in de boven, bl. 125 n. 3, vermelde werken.

2) Zie Brugmans proloog voor zijne laatste bewerking van het *Vita Lidwinae* in de *Acta ss. April.* II, p. 304.

Opmerkelijk is het, dat in diezelfde dagen het werk der kerkstichting, dat in de elfde en naastvolgende eeuw doorgaans door aanzienlijke personen, onze bisschoppen, graven en edelen ondernomen werd, niet zelden van eenvoudige burgers of van gansche gemeenten uitging. Aan de liefde voor de eeredienst bij de vrome Sura van Dordrecht, die omstreeks den aanvang der veertiende eeuw, na een leven van ongemeene heiligheid en liefdadigheid gevoerd te hebben, het slagtoffer van eenige hebzuchtige onverlaten zal geworden zijn, schijnt men het begin van den herbouw der prachtige Lieve-vrouwe- of Groote-kerk harer woonplaats te moeten toeschrijven. Zij was eene dochter van de lagere volksklasse, die met hare uitgespaarde penningen en devote vermaningen eenige werklieden wist te bewegen om een arbeid te aanvaarden, die eerst na tal van jaren door het vereenigd pogen van velen voltrokken werd [1]. In 1450 leefden te Hoorn twee burgers, die broeders waren en gezamenlijk eene kapel of kerk wilden bouwen. Terwijl het heiligdom uit den grond verrees, werd het eene oorzaak van geschil tusschen beide mannen. Nu verdeelden zij hunne krachten, om ze aan de stichting van twee bedehuizen te wijden [2]. Toen in 1449 de gemeente van Rotterdam hare kolossale St. Laurens-kerk begon op te trekken, openbaarde de gansche bevolking belangstelling in die onderneming. Rijken en armen kwamen in de morgenuren op het slaan van de trom bijeen, om in het zweet van hun aanschijn door het aandragen

1) Zie over Sura mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 102 v., en de daar aangeh. schrijvers. Schotel heeft in zijne monografie, *Een keizerl. bezoek in de O. L. Vrouwe-kerk te Dordrecht*, Amst. 1859, bl. 89 v., het berigt van Balen en vele anderen, dat de impuls tot den bouw der dordsche kerk van Sura uitgegaan zal zijn, verworpen, naardien hij uit vele documenten bewijzen kon, dat genoemd heiligdom lang vóór 1300 bestond. Had de geleerde auteur van zijne documenten het oog op de kerk zelve en haren bouwtrant geslagen, hij zou met Eyck van Zuylichem hebben erkend, dat het thans bestaand gebouw te dier plaatse niet het oudste is, maar een herbouw, die in het beloop der veertiende eeuw grootendeels voleindigd werd.

2) Zie *Oudh. van Amstell.* bl. 340.

van hout, steen enz. het werk der bouwlieden te bespoedigen [1]. Iets dergelijks had eenige jaren later bij het bouwen der heerlijke St. Janskerk te 's Hertogenbosch plaats, en in 1552 bij het herstellen der beroemde kerk van Gouda [2].

Voor aanzienlijke bouwwerken behoefde men ook in de middeneeuwen groote finantiële krachten. Waar onze hooge kerkprelaten, onze graven en edelen heiligdommen stichtten en dien ten gevolge patronaatregten verkregen, was het voornamelijk hunne hand, waaruit die krachten toevloeiden. Maar waar het werk ondernomen werd door geestelijke corporatiën of gemeenten, was men genoodzaakt naar andere bronnen om te zien. De finantiële geschiedenis van den dombouw te Utrecht is tamelijk wèl bekend, en leert dat men zich zeer bedriegen zou, zoo men mogt meenen, dat de gelden voor dat reuzenwerk, waaraan geslacht op geslacht voortarbeidde, van de religieuse geestdrift onzer vaderen ligtelijk verkregen werden. Het tegendeel is waar! Het enthousiasme voor de grootsche onderneming was bij onze bisschoppen en domheeren, niet bij de natie. Van daar gedurige klagten over geldgebrek, staking van den bouw en aanwending van middelen om, door het prikkelen van het egoïsme des volks, de gemeederen tot milddadigheid te bewegen. Die middelen waren voornamelijk aflaten. Zij werden door onze en andere bisschoppen, en vooral door de pausen, sedert 1265 gedurig vermenigvuldigd. Aflaatbrieven van veertig en honderd dagen, één, drie, zeven jaren enz., door Clemens IV, Nikolaas IV, Bonifacius VIII en IX, Eugenius IV en anderen afgegeven ten behoeve van geloovigen, die op zekere feesttijden de domkerk bezochten en dan penningen voor de fabriekkamer offerden, zijn in originali of in afschriften nog in menigte voorhanden [3]. Jaarlijks kwamen tot het-

---

1) Zie van Rijn, *Beschr. van Rotterd.* I, bl. 238.

2) Zie Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1866, bl. 13 v. en Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 57.

3) Men vindt ze bijeen in het boven, II, 1, bl. 411, vermelde kopij-

zelfde oogmerk aanzienlijke sommen in, die door de aflaatkramers of „kwestierders van St. Maarten, St. Cornelis, St. Agniet, het heilig sacrament" enz. in alle deelen van het bisdom werden vergaderd [1]. Toen de inzamelingen dezer lieden in 1391 door de ongunst der tijden (temporis causante malitia) weinig opbragten, gaf Bonifacius IX een nieuwen aflaat, opdat het werk niet geschorst zou worden [2]. In 1396 schonk dezelfde paus den aflaatkramers het regt, om ook bij onder interdict liggende gemeenten op te treden en dan, maar niet meer dan éénmaal in een jaar en na wering van bij name gebannen personen, met open kerkdeuren mis te lezen of te doen lezen [3]. In 1399 bevestigde hij het besluit van Frederik van Blankenheim en sommige onzer vroegere bisschoppen, dat door het gansche bisdom alle woekergelden, geroofde zaken, legaten en giften, wier regthebbenden of bestemming onbekend waren, ten voordeele van den dombouw zouden komen [4]. Onze kerkvoogd Jan van Diest gaf, gelijk Jan van Zyrik vóór hem [5], allen priesters zijner dioecese bevel, iedere maand eene mis te lezen voor de levenden en eene tweede voor de dooden, die „hunne aalmoezen tot de timmering van de moederkerk" hadden uitgereikt. Ook gaf hij, gelijk sommige zijner voorgangers reeds hadden gedaan, den geloovigen gelegenheid om alle geloften van bedevaarten, die naar Rome en Jeruzalem uitgezonderd, af te koopen met giften, die voor den bouw der kathedraal zouden komen [6]. Jan van Virneburg bevestigde in

boek der fabriekkamer van den dom (Prov. archief te Utrecht). Vgl. Dodt, *Archief*, VII, bl. 232 v. en De Geer van Jutfaas, *De dom van Utrecht*, Utr. 1861, bl. 158 vv.

1) Men vindt die sommen gespecificëerd in de rekenboeken der fabriekkamer van den dom, die van 1394 af in het Provinciaal archief te Utrecht aanwezig zijn. Later komen wij op de kwestierders terug.

2) Men vindt dien brief in het vermelde kopijboek.

3) Ook desen brief leest men in het vermelde kopijboek.

4) Volgens een brief, die almede in het vermelde kopijboek opgenomen werd. Vgl. den brief van Jan van Zyrik, boven, II, 1, bl. 414.

5) Zie boven, II, 1, bl. 415.

6) Zie bij Dodt, t. a. pl.

volgens de bekende sage in 1099 bisschop Koenraad te Utrecht vermoordde, werkte met zijn zoon aan de St. Marie-kerk; hij zal derhalve een leek geweest zijn[1]. Pieter de Groot, die in het midden der twaalfde eeuw aan de Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht arbeidde, was gehuwd en had kinderen en kleinkinderen[2]. Overigens zijn, ook uit later tijden, ons maar zelden namen van architecten voorgekomen. Toen men in de eerste helft der dertiende eeuw de prachtige kerk der abdij van Aduard optrok, geschiedde zulks onder beleid van een leekebroeder, die bijgestaan werd door zijn zoon; onder hun toezigt arbeidden gedurende drie en twintig jaren tweehonderd monniken en andere kloosterbewoners[3]. Te Wittewierum werd de kerkbouw der abdij sedert 1238 door zekeren Everard van Keulen bestuurd. Hij werkte met zijne zonen eerst in daghuur, later voor een jaargeld. Onder hunne bevelen stonden arbeidende monniken en conversen, en de bevolking uit de nabuurschap leende ijverig de hand, daartoe aangemoedigd door uitdeelingen van brood en bier en aflaten. Men behoefde echter, ten gevolge van tegenspoed, vijf jaren tot het leggen der fundamenten[4]. De meester, die in 1321 den domtoren begon te bouwen, heette Jan, „in Henegouwen geboren”[5]; die der in 1369 aangevangen werken te Kampen, Rutger van Keulen[6]. In 1455 werd het bouwen der zuilen van de Nieuwe-kerk te Delft aanbesteed aan Jacob van der Burch, „meester van den dom te Utrecht”. Van de mannen, die in de laatste helft der vijftiende eeuw hunne kunstvaardigheid aan de St. Janskerk te 's Hertogenbosch besteedden, roemt men Alard Duhamel en

---

1) Men vindt die sage in het breede bij Matth. in zijn *Sylloge epistol.* achter Andr. Alciati *Tractatus*, Hagæ com. 1740, p. 285; vgl. boven, II, 1, bl. 78.

2) Schotel, a. w. bl. 91.

3) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 187 v. 220 v.

4) Zie Mencon. *Chron.* Matth. *Anal.* II, p. 132 ss., waar men hoogst belangrijke berigten over dezen bouw aantreft.

5) Matth. *Fund. eccles.* p. 32.

6) *Oudh. van Dev.* II, bl. 14. Vgl. Merlo, in de *Bouwk. bijdragen*, XIII, st. I.

Jan Heyns. Tijdens hun arbeid kwamen somtijds van elders architecten over, om het werk te keuren, meêster Geisman en Antonis van Antwerpen, meester Cornelis van Utrecht enz [1].

Daar de devotie onzer middeneeuwsche vaderen in alles, wat de godsdienst betrof, het nieuwe schuwde en het overgeleverde lief had [2], moeten wij veronderstellen, dat het hunnen architecten, bij het teekenen hunner bouwplannen, maar zelden veroorloofd was naar geheel oorspronkelijke vormen te streven. De veel besproken St. Marie-kerk te Utrecht zal eene reproductie van een heiligdom te Milaan geweest zijn. Omstreeks den uitgang der elfde eeuw voltooid, was zij een zwaar gebouw van tufsteen, met pilaren en ornamenten van gelen en rooden zandsteen. Haar vorm zal in vele opzigten gelijk geweest zijn aan dien der St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal, die nog heden de belangstelling der kunstvrienden trekt [3]. De bovenvermelde leekebroeder, die den bouw der abdijkerk te Aduard bestuurde, werd, voordat hij het werk aanving, naar Clairvaux in Frankrijk gezonden, om er de schoone kerk van den h. Bernardus naauwkeurig op te nemen [4]. Iets dergelijks had vermoedelijk te Wittewierum plaats. De abdij aldaar werd door Emo naar het voorbeeld des kloosters van Premontré aangelegd, en ook bij de inrigting van de kerk, toen deze door Menco van eene houten in eene steenen werd herschapen, had men bij de plaatsing der altaren en anderszins het oog op die der abdijkerk van Premontré [5].

---

1) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 80; *Katholiek* voor 1853, bl. 293 vv., en Hezenmans, a. w. passim.

2) Zie boven, II, 2, bl. 374 v.

3) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 89; vgl. de literatuur over de St. Mariekerk, aangewezen in het *Repertor. der verhandel. betreff. de gesch. des vaderl.* door Fruin enz., bl. 199, en in de *Kronyk* voor 1851 van het hist. genootsch. te Utr. bl. 6.

4) Zie *Oudh. van Gron.* bl. 187, 220, en over de kerken van de orde der cisterciënsers Otte, *HB. der kirchl. kunst-archaol.* vierte aufl. Leipz. 1863, s. 88 f.

5) Zie Menco. *Chron.* p. 135; *Oudh. van Gron.* bl. 395, en over de kerken der premonstreiters Otte, a. a. o. Die van Premontré selve was

Bij den omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw begonnen bouw der Nieuwe-kerk te Amsterdam heeft men, volgens de overlevering, het plan der beroemde kerk van Amiëns gevolgd [1].

De bouwmaterialen, die den architecten ten dienste stonden, waren hout, riet, steen enz. Houten kerken werden hier en daar gedurende dit gansche tijdvak, even als voormaals [2], aangetroffen, maar meerendeels als noodkerken, die men, zoodra de finantiële krachten der belanghebbenden het gedoogden, met steenen gebouwen verving. In 1240 was de éénige kerk der stad Delft nog eene houten. Zij werd sedert in de steenen St. Bartolomæus-kerk herschapen, waarna het houten heiligdom afgebroken werd [3]. Toen in 1218 Friesland door een geweldigen watervloed werd geteisterd, vergingen in dat gewest vele steenen kerken, maar ook destijds en later werden in dezelfde provincie houten gevonden [4]. Te Hoorn was de kerk nog in 1405 van hout. De kerktoren te Noorddijk in Groningerland werd eerst in 1648 door een steenen vervangen [5]. Houten gewelven en zolderingen zijn in ons land nog heden menigvuldiger dan in andere landen. Rieten daken werden op kerken van arme dorpsgemeenten en op die van pas gestichte kloosters gezien, maar waar men het vermogt, deed men ze plaats maken voor daken van lei of van lood [6]. Tot in de twaalfde eeuw gebruikten onze vaderen voor den kerkbouw veel tufsteen, inzonderheid op plaatsen nabij rivieren gelegen,

---

door werklieden van Keulen gebouwd. Zie Hugo, *La vie de St. Norbert*, p. 110.

1) Zie Le Long, *Reformatie van Amsterd.* bl. 288; vgl. Eyck, *Le style ogival*, p. 17.

2) Zie boven, I, bl. 380.

3) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 26 vv.

4) Zie Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 3, 65.

5) Zie Ypey, *Gesch. van het patronaatregt*, bl. 425; Boeles, *Het tweehonderdjar. bestaan der herv. gem. te Noorddijk*, Gron. 1846, bl. 80; Abbing, *Bekn. gesch. van Hoorn en de Groote kerk ald.*, Hoorn 1839, bl. 76, 79.

6). *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 170; Eyck, *Les églises Rom.* p. 9. Zie ook boven, II, 2, bl. 206.

waarlangs men dit materiaal van den Rijn gemakkelijk aanvoerde. In de elfde eeuw waren de tufsteenen vaak groot en ruw gehakt; in de twaalfde waren zij kleiner en zorgvuldiger bewerkt. Baksteenen werden in alle eeuwen van dit tijdvak gebezigd. De plaveisels der kerken bestonden in de vijftiende eeuw niet zelden uit blaauwen steen. Everard Foek liet omstreeks het jaar 1400 den bodem der St. Salvatorskerk te Utrecht met achttienhonderd steenen van Namen beleggen [1]. Te 's Hertogenbosch gebruikte men in 1493 voor het koor doorniksche steenen. Dennen planken werden aldaar voor den vloer der sacristie aangebragt [2]. In het koor der merkwaardige kerk van Nederhorst ten Berg bij Weesp zagen wij vóór een paar jaren overoude verglaasde tegels van verschillende kleuren, die welligt de oorspronkelijke bevloering uitmaken.

De grondvorm der kerken van dit gansche tijdvak was de overgeleverde, die met de bestemming der gebouwen meest strookte, de langwerpig vierkante. Grootere kerken zijn doorgaans romeinsche-kruiskerken, maar enkele, b.v. de St. Stevenskerk te Nijmegen en de St. Pancras-kerk te Leiden, hebben de gedaante van het grieksche kruis [3]. De oude regel: het koor is naar het oosten gerigt, werd voortdurend in acht genomen [4]. Merkwaardig is in vele onzer kerken, b. v. de Onze-lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht, de kerk te Hasselt, de Oude- en Nieuwe-kerken te Delft en Amsterdam, en vooral de St. Eusebius-kerk te Arnhem, de afwijking der pilaren van de koorsluiting naar het noorden. Zij komt te dikwerf voor, dan dat zij aan achteloosheid der bouwmeesters of aan toevallige oorzaken zou mogen toegeschreven worden, waarom men daarbij aan zekere symbolische bedoeling (het naar de regterzijde overgebogen hoofd van den gekruisten Heer)

---

1) Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel op de kerkel. oudhed.* bl. 121.
2) *Katholiek* voor 1853, bl. 299.
3) Eyck, *Overzigt*, bl. 113. Schotel, a. w. bl. 14, schrijft ook aan de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht den griekschen kruisvorm toe.
4) Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 227; vgl. boven, I, bl. 382.

heeft gedacht[1]. De koorsluitingen waren in de oudere kerken òf plat òf halfrond; in de latere zijn zij drie- en meerhoekig.

De stijl, dien men door geheel Europa van de elfde tot de dertiende eeuw bij den bouw van steenen kerken bezigde, wordt in de kunstgeschiedenis de romaansche genoemd en onderscheidt zich door het veelvuldig gebruik van horizontale lijnen en half-cirkelvormige of ronde bogen aan vensters, ingangen en gewelven. Het karakter van dien bouwtrant is in het algemeen sober en massief, en de kerken van dien tijd hebben niet zelden een gedrukt en zwaarmoedig voorkomen, een gevolg van de dikke muren, logge zuilen en breed gespannen bogen[2]. Romaansche kerken van de elfde en twaalfde eeuw zijn, òf in haar geheel, òf in enkele deelen, in menigte in ons vaderland bewaard, vooral in de provinciën Utrecht, Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg. Tot de merkwaardigste of schoonste behooren de St. Pieterskerk te Utrecht, de St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal, de St. Lebuïnus-kerk te Deventer en eenige prachtkerken te Roermond, Maastricht en elders in het Limburgsche[3].

Sedert het laatst der twaalfde eeuw begon de romaansche bouwtrant plaats te maken voor den zoogenaamden overgangsstijl, die vooral in de eerste helft der dertiende eeuw verbreid werd en aldus heet, omdat zijne vormen die van den gothischen of spitsbogenstijl vooraf gingen en daartoe den weg baanden. Ronde en spitse bogen worden hier neven elkander gebezigd, wat aan de gebouwen niet zelden een minder aangenaam en onrustig voorkomen geeft[4]. Kerken, geheel of gedeeltelijk

1) Otte, a. a. o. s. 29 f. 86, wil van deze symboliek niets weten en beroept zich op sommige kerken in Duitschland, waarin de afwijking naar het zuiden gerigt is. In ons land heb ik tot heden alleen die naar het noorden opgemerkt. Te Arnhem is zij zeer in het oog vallend.

2) Over de eigenaardigheden van den romaanschen stijl lese men Otte, a. a. o. s. 286 ff.; Lübke, *Vorschule zum studium der kirchl. kunst*, fünfte aufl. Leipz. 1866, s. 15 ff. en and.

3) Zie de vermelde schriften van Eyck.

4) Zie Otte, a. a. o. s. 313 ff.; Lübke, a. a. o. s. 44 ff.

van dien aard, zijn in ons vaderland de St. Simon- en Judas-kerk te Ootmarsum, de St. Walburgskerk te Zutphen, de Berg-kerk te Deventer en vele andere elders[1].

In de laatste decenniën der twaalfde eeuw kwam te Parijs en in omliggende plaatsen in Frankrijk de gothische bouwstijl op. Van daar verbreidde hij zich naar Engeland en de Rijnstreken en drong omstreeks het midden der dertiende eeuw ook in ons vaderland door. Zijn onderscheidend karakter is de door alle deelen des gebouws volgehouden toepassing van den spits- of lancet-boog. Horizontale lijnen zijn hier zeldzaam. Waar zij noodzakelijk waren, worden zij telkens gebroken, zoodat het oog ze naauwelijks opmerkt. De vertikale lijnen daarentegen zijn menigvuldig. Zij rijzen evenwijdig aan vensters en kolommen opwaarts, totdat zij overneigen en elkander in slanke, gespitste bogen ontmoeten. Het binnenste der kerken dankt aan deze eigenaardigheid eene verheven gedaante, waarbij de vele deelen van het welgeordend geheel zich voor den blik in een diep perspectief scharen. De logge steenmassa van den romaanschen bouwtrant, gedrukte bogen aan vensters en gewelven vermoeijen hier den aanschouwer niet. Zijn oog doorwandelt het ruime gebouw ongehinderd, en terwijl zijne verbeeldingskracht door de harmonische vormen opgewekt, maar niet verontrust wordt, gevoelt zich zijn geest gedrongen „de dingen, die boven zijn", te gedenken. De eigenaardigheden van den inwendigen bouw zijn aan de buitenzijde geenszins verloochend. Het eentoonige vlak der buitenmuren van de romaansche kerken is aan de gothische, de schoonste althans, vermeden. Ook hier ontwaart men de levendigste afwisseling van vertikale lijnen, uit- en inspringende deelen, en de steenmassa schijnt zich op te lossen in de rijzige spitsbogen. De ornamentuur van den uit- en inwendigen bouw is rijk en veelsoortig. Zij bestaat uit geometrische figuren, hoeken, cirkels, rosetten enz.; uit lofwerk, dat de voort-

---

1) Eyck, *Overzigt*, bl. 95 vv.

brengselen van den vaderlandschen bodem nabootst, eikenbladen, wijngaard- en klimopranken en dergelijke, en uit beeldwerk, reliëfs en statuën, voorstellingen van reine en onreine dieren, menschen, heiligen, engelen enz., die gezamenlijk ons de gedachte inboezemen, dat deze kerken eene grootsche idee vertegenwoordigen: hel, aarde en hemel zich vereenigende tot grootmaking van den Allerhoogste, waarbij de hel dan, gesymboliseerd door dakgoten, draagsteenen enz., die vaak de gestalte van slangen, padden en duivelen hebben, onwillig lagere, maar toch noodzakelijke diensten bewijst [1].

Hoewel de gothische bouwtrant sinds het midden der dertiende eeuw door ons voorgeslacht gebruikt werd, en onze oudere bouwmeesters, die zijne kunstvormen toepasten, ook het voortreffelijke wisten te scheppen — men denke hier vooral aan het koor der domkerk te Utrecht, dat sedert 1288 verrees [2] — behooren zijne meeste voortbrengselen hier te lande aan de veertiende en vijftiende eeuw, toen de kunst in hare latere ontwikkelingsperiode was. Daar de architecten niet zelden vreemdelingen waren of naar vreemde modellen arbeidden, zoo deden zich ook vreemde invloeden aan hunne werken gelden, waarin zich verschillende rigtingen voordoen, die aan de gothiek van Duitschland, Frankrijk, België en Westfalen herinneren. In vergelijking met de bouwwerken van andere landen onderscheiden zich de onze in het algemeen door zekere nuchterheid, maar ook, wat het inwendige betreft, door een streven naar vrije ruimte, waardoor, zooals b. v. in de Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht, de schilderachtigste lichteffecten ontstaan [3]. Het veelvuldig gebruik van gebakken steen heeft natuurlijk te weeg gebragt, dat de uit- en inwendige ornamentuur minder

---

1) Over de eigenaardigheden van den gothischen stijl leze men Otte, a. a. o. s. 469 ff. en Lübke, a. a. o. s. 56 ff. Over de symboliek der goth. kerken werd onder anderen door Staudenmaier, *Der geist des christenthums*, Mainz 1838, II, s. 862 ff. geschreven.

2) Zie boven, II, 1, bl. 122.

3) Vgl. Kugler, *Geschichte der bauk.* III s. 42.

rijk is dan elders, waar levende steen voorhanden lag. Tot onze schoonste gothische kerken behooren, behalve de reeds genoemde te Utrecht en Dordrecht, de beide kerken van Kampen, de Oude- en Nieuwe-kerk te Delft en Amsterdam, de St. Cunera-kerk te Rhenen, de Lievevrouwe-kerk te Breda, de St. Pancras-kerk te Leiden en de St. Maartenskerk te Bommel, die echter allen door grootschheid van aanleg en rijkdom van sieraden overtroffen worden door de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, een kunstjuweel van den eersten rang, dat met de voortreffelijkste werken van andere landen vergeleken mag worden en de belangstelling, welke èn roomschgezinden èn protestanten van onzen tijd er aan bewijzen, volkomen waardig is [1].

Van alle hoofddeelen onzer kerkgebouwen waren ook in de middeneeuwen de torens uitwendig het meest in het oog vallend en wegens de symbolische beteekenis, welke zij in het oog der geloovigen hadden — men achtte ze als handwijzers, die den sterveling den blik naar de hoogere wereld deden slaan — niet het minst gewigtig [2]. Sedert de achtste eeuw door geheel Europa algemeen geworden [3], werden zij ook in ons vaderland, vooral na de elfde eeuw, zeer vermenigvuldigd. Vele onzer oudere stads- en kloosterkerken hadden aan de westzijde twee torens; zoo b. v. de domkerk te Utrecht, toen zij in 1253 afbrandde, de St. Salvatorskerk en de kerk der

---

1) Zie over al de in den tekst vermelde kerken de schriften van Eyck, en over de kerk te 's Hertogenbosch de leerrijke monografie van Hezenmans, die ik reeds noemde. In spijt van den tegen het protestantisme deerlijk bevangen zin van den auteur moet men vurig wenschen, dat dergelijke boeken in ons vaderland vermenigvuldigd zullen worden, opdat de kunstgeschiedenis van Nederland niet langer eene bijna geheel verwaarloosde wetenschap zij.

2) *Der leken Spieghel* (uitg. van De Vries, II, bl. 393) zegt:

Die hoghe torre, die daer staet,
Wijst ons onse erve daer boven,
Daer dingle Gode loven,
Daer wi na selen poghen, enz.

3) Zie boven, I, bl. 387. Vgl. Otte, a. a. o. s. 53 ff.

St. Paulsabdij aldaar [1], en die der abdijen van Egmond en Oostbroek [2]. De abdijkerk van Aduard bezat er vier [3]. Twee torens sierden ook de in de vijftiende eeuw gebouwde kerk der fraters te Hulsbergen [4], en nog heden de St. Walburgskerk te Arnhem, die in de eerste helft der veertiende eeuw werd opgetrokken. Met uitzondering van den toren der abdijkerk te Middelburg en dien der St. Jacobskerk te 's Gravenhage, die zeshoekig zijn gebouwd, zijn, naar men zegt, alle andere in ons land vierkant. In Friesland ontmoet men vele torens, wier daken tusschen twee brandgevels liggen [5], een verschijnsel dat ook op westfaalschen bodem en in Noord-duitschland gewoon is. De domtoren te Utrecht is beroemd om zijne hoogte (384½ utrechtsche voeten), die van Breda en de St. Marie-kerk te Amersfoort om zijne schoonheid.

Klokken, die te Utrecht reeds in de dagen van Bonifacius bekend waren [6], en ook in dit tijdvak nog hier en daar in afzonderlijke klokkenhuizen opgehangen werden — men kan nog heden een klokkenhuis te Leiden bij de St. Pancras-kerk zien, gelijk men vóór eenige jaren een ander bij de Nieuwe-kerk te Dordrecht ontmoette — klokken vonden hare meest geschikte plaats in de kerktorens en werden daar allengs vermenigvuldigd, zoodat sommige torens, b. v. die van den dom te Utrecht, ten laatste een dertiental bezaten, welk getal wel niet toevallig gekozen was, daar men de klokken gaarne als symbolen van de dertien apostelen beschouwde [7].

---

1) Zie de *Utrechtsche chronijk* in het *Vaderl. Mus.* van Serrure, IV, bl. 138.

2) Zie Henr. ab Erp, Matth. *Anal.* I, p. 93.

3) *Oudh. van Gron.* bl. 186.

4) *Oudh. van Dev.* II, bl. 483. Daar deze kerk een eenvoudig fraterhuis toebehoorde, kan dit berigt wegens »het recht der twee torens" (zie *Dietsche warande*, 1855, bl. 215) verwondering baren.

5) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 122, 131.

6) Zie boven, I, 386.

7) Volgens eene geschreven aanteekening op het schutblad van het jongere HS. der *Statuta eccl. Traiect.* (zie boven, II, 1, bl. 237). Vgl. Matth. *De jure gladii*, p. 624; Van der Monde, *Tijdschr. voor Utr.* 1835, bl. 73. Over de klokken, als symbolen der apostelen, zie men beneden, Hoofdst. XVIII, § 1.

Die vermenigvuldiging was gevolg van vermeende behoeften bij verschillende kerkdiensten. Men had ave-maria-klokken, bij wier gelui de vromen driemalen „des engels groete" herhaalden [1], metten-, preêk- en elevatieklokken, de klok voor „het passioensgelui, de zielmisklok" enz. [2] Bij sommige diensten lieten zich al de kerkklokken gelijktijdig hooren, b. v. vóór de missen van kerstdag, witte-donderdag, paaschdag en bij andere gelegenheden [3]. In de domkerk te Utrecht, waar de scholieren mede de klokken luidden, had het kapittel zijn klokkenkoster (custos campanarum), die zijne bepaalde instructie had te volgen [4]. Waar men in ons land de besluiten van de provinciaal-synode van Keulen van 1310 gehoorzaamde, zorgde men dat de klokkenluiders steeds geletterden (literati) waren, d. i. mannen die lezen en zingen konden, opdat zij bij gebrek aan personeel bij de kerkdiensten mogten inspringen [5]. Vermoedelijk waren onze oudste klokken klein en ligt, maar reeds in 1168 had men te Dordrecht eene die drie duizend ponden woog [6]. In 1462 werd te 's Hertogenbosch de klok, „geheeten Grymme", hergoten. Men gebruikte voor haar tienduizend zeshonderd vijftig ponden klokspijs [7]. De dertien klokken van den domtoren te Utrecht wogen, nadat zij in 1505 hergoten waren, gezamenlijk twee en zestig duizend ponden [8]. De groote klok in den toren der St. Bartholomæus-kerk

---

1) Het luijen der ave-maria-klok werd in 1423 door eene provinciaal-synode van Keulen, met het oog op de husitische bewegingen, voorgeschreven. Hartzh. V, p. 221. Zie ook Matth. *Fund. eccles.* p. 382; *Oudh. van Dev.* I, bl. 141, *van Utr.* III, bl. 209 v.

2) Schotel, a. w. bl. 9; *Oudh. van Dev.* I, bl. 141; Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 68; Cuperinus in *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.*, I, bl. 58.

3) Volgens den *Ordinarius* van den dom te Utrecht. Zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2.

4) Volgens de *Statuta eccles. Traiect.* Zie de instructie bij Matth. *Fund. eccles.* p. 25.

5) Zie boven, II, 2, bl. 249 n. 2.

6) Zie Schotel, a. w. bl. 90.

7) Zie *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* II, bl. 364.

8) Volgens boven, bl. 142 n. 7, vermelde aanteekening.

te Delft weegt achttien duizend ponden [1]. De meeste klokken droegen opschriften, die dikwerf een schoonen, somtijds een zeer bijgeloovigen, nu en dan een potsierlijken of ook zeer nuchteren zin hadden [2]. Uurklokken of horologiën, die in andere landen reeds in de twaalfde eeuw bekend waren, werden na het midden der veertiende eeuw ten onzent op of in de kerken meer en meer gewoon. In 1368 woonden te Delft drie uurwerkmakers (orlogiers), die ter uitoefening van hunne kunst naar Engeland togen [3]. Te dien tijde had de domkerk te Utrecht reeds haar horologie [4]. De Buurkerk aldaar had een uurwerk, dat in 1473 door ouderdom geheel versleten was en in 1478 door een nieuw werd vervangen [5]. De abdij van Lidlum bezat reeds vóór 1430 eene uurklok, de kerk van de regulieren van Sion te Beverwijk omstreeks 1460 [6]. Carillons begonnen in de twee laatste decenniën der vijftiende eeuw in gebruik te komen. Dat van Egmond zal een der oudste geweest zijn [7]. Te Groningen, naar men meent, verkreeg de St. Martinitoren tusschen 1470 en 1482 het zijne, en later de abdij van Aduard en andere aanzienlijke kerken en kloosters het hunne [8]. Klokgieters leefden in de vijftiende eeuw te 's Hertogenbosch, Utrecht en elders [9].

Bij aanzienlijke kerken van het romaansche tijdvak,

---

1) *Oudh. van Delfl.* bl. 19.

2) Zie eenige proeven in het geestrijk opstel van J°. De Vries, *Onze klokken*, in het *Kerkh. jaarb.* (*Kalender*) voor 1865, bl. 155 vv. Eene breede verzameling van klokkenopschriften is wenschelijk. Vele vindt men in de stedebeschrijvingen van ons land, in de werken van Matthæus, Van Heussen en Van Rijn, het *Archief voor kerkgesch.*, de *Navorscher* en elders.

3) Van Mieris, III, bl. 224.

4) Volgens de *Statuta eccl. Traiect.* Vgl. Dodt in Van der Mondes *Tijdschrift*, 1841, bl. 96 vv.

5) Zie Burman, *Utr. jaarb.* III, bl. 96, 286.

6) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 185, *van Kennemerl.* bl. 357.

7) Velius, *Chronyk van Hoorn*, bl. 236. Over de oudste klokkenspelen zie men Ambros, *Gesch. der musik*, II, s. 208 f. Over die in ons vaderland *Navorscher*, 1866, bl. 321 v.

8) *Oudh. van Gron.* bl. 288; *Bijdr. tot de gesch. van Gron.* IV, bl. 162 vv

9) *Oudh. van Delfl.* bl. 91; Matth. *Fund. eccles.* p. 552.

die met twee torens voorzien waren, bouwde men tusschen die torens niet zelden een portaal, dat men „het paradijs" heette en met beelden van Adam en Eva versierde, opdat de binnentredenden den zondeval zouden gedenken [1]. Zulk een paradijs werd door Franco, den elfden abt van Egmond, die in 1206 stierf, voor de abdijkerk aldaar gesticht. Men begroef er tot het jaar 1296 de leden der familie van Egmond in [2]. Ook de St. Katharina-kerk te Utrecht, die aan de St. Jansheeren behoorde, had volgens Matthæus een paradijs, dat, naar het schijnt, gelijk gebouwen van dien aard in Duitschland, uit meer dan ééne verdieping bestond, en in de laatste helft der vijftiende eeuw als gevangenis werd gebezigd [3].

Waren de paradijzen en ook de portalen in de torens voegzame verblijven voor gemeenteleden, die om een of ander gewigtig vergrijp tegen de zedelijkheid openbare boete moesten doen — in den overouden toren der St. Janskerk te 's Hertogenbosch schijnt men te hunnen behoeve gemetselde banken aangebragt te hebben [4] — de zoogenaamde langhuizen onzer middeneeuwsche kerken, die wegens hunne uitgebreidheid hare hoofddeelen mogen geacht worden, hadden de bestemming om de schaar der geloovigen te ontvangen, wanneer zij ter godsdienstoefening opging. In kleine kerken hebben de langhuizen doorgaans één, in grootere drie of vijf schepen of panden, die door zuilen of pilaren gescheiden zijn; de nevenschepen zijn gewoonlijk lager dan het middenschip [5]. Om de langhuizen ziet men in aanzienlijke kerkèn eene reeks van kapellen, die zich in de nevenschepen openen. Zulke kapellen, die vermoedelijk reeds vroeg in ons land voorkwamen [6], werden in dit tijdvak, vooral in de veertiende

1) Zie Otte, a. a. o. s. 64 f.
2) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* ed. Matth. p. 35, 61, 217. Vgl. *Bat. s.* II, bl. 309.
3) Matth. *Fund. eccles.* p. 191.
4) Zie Hezenmans, a. w. bl. 10.
5) Zie Eyck, *Overzigt*, passim.
6) Zie boven, I, bl. 384.

en vijftiende eeuw, zeer vermenigvuldigd, zoowel door vermogende individuën van devoten zin, als inzonderheid door gilden en geestelijke broederschappen, die hunne eigene altaren en graven bezaten. De Oude-kerk te Amsterdam heeft twaalf kapellen, de Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht één en twintig[1]. Wanneer zij ook tegen den trans of omgang van het koor zijn gebouwd, vormen zij, gelijk in de Nieuwe-kerk te Amsterdam, de St. Janskerk te 's Hertogenbosch en in andere elders, kapellen-kransen, die aan de kerken een glansrijk aanzien geven.

De overgang van het langhuis naar het koor werd in kruiskerken door het dwarsschip gevormd. In de kruisarmen zag men in kerken, die, gelijk de St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal, den vorm der oude basilieken hadden[2], twee halfronde nissen met altaren. Op het midden van het kruis der St. Marie-kerk te Utrecht stond een koepel, die achthoekig gebouwd was; een koepeltoren wordt nog heden boven het kruis der St. Janskerk te 's Hertogenbosch gezien[3].

In plaats van hekwerken of andere middelen, waardoor men de koren der kerken naar de zijde van het langhuis oudtijds afsloot, kwamen in Duitschland en elders sedert de dertiende eeuw de zoogenaamde hoogzalen of oxalen op[4], verhoogde tribunen van steen of hout, waaronder doorgangen voor die naar of uit het koor gingen. Vooral in de vijftiende eeuw werden zij tot schade van de schoonheid der gebouwen in ons vaderland vermenigvuldigd: waar zij aangebragt werden, verhinderden zij het oog uit het ruim het koor te bereiken. Men mag aannemen,

---

1) In onze meeste stedebeschrijvingen vindt men bescheiden aangaande de kapellen onzer kerken.

2) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 85.

3) Zie Eyck, t. a. pl. bl. 89; Hezenmans, a. w. bl. 183.

4) Zie Otte, a. a. o. s. 39 f., die de benaming oxaal naar het voorbeeld van Du Cange van het zingen der doxologiën op de tribune afleidt. In HSS. van de vijftiende eeuw las ik het woord „hoogzael". Kiliaan heeft: „hoogsael, cella chori sublimior, locus chori editior, pulpitum chori, orchestra chori, suggestus".

dat zij in de meeste onzer kapittel- en kloosterkerken aangetroffen werden, en hier en daar ook in andere bedehuizen. Hoogzalen zagen onze vaderen voormaals in de domkerk, de St. Salvators- en de St. Marie-kerk te Utrecht[1], in de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht, de Noord-munsterkerk te Middelburg, de St. Maartenskerk te Tiel, de St. Laurens-kerk te Rotterdam, in de kerk te Zandijk op Walcheren en elders[2]. Gerard van Poelgeest liet vóór 1476 de hoogzaal der abdijkerk te Egmond bouwen en met de afbeeldsels der graven van Holland voorzien[3]. In 1453 werd die van de kerk der regulieren te Utrecht getimmerd. In de St. Joris-kerk te Amersfoort bestaat zij nog heden, een kunstwerk in gothischen stijl van hooge waarde. Iets jonger schijnt de hoogzaal der St. Cunera-kerk te Rhenen te wezen, maar ook zij verdient de aandacht der kunstvrienden. De onlangs weggeruimde in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch werd ter vervanging van eene oudere eerst in de zeventiende eeuw opgetrokken[4]. De redenen, waarom men oorspronkelijk de hoogzalen invoerde, zijn niet volkomen bekend. Dat de bevestiging van het dogma der transsubstantiatie door pauselijk gezag, en de daarop gevolgde meer zorgvuldige inscherping van dit leerstuk, sedert den aanvang der dertiende eeuw, er invloed op uitgeoefend heeft, is mogelijk: tot de plaats, waar door de priesters het hoogste aller kerkelijke geheimenissen voltrokken werd, mogten de blikken der profanen niet onbelemmerd doordringen! Voor het overige moet men in aanmerking nemen, dat de hoogzalen

---

1) Van de hoogzaal in den dom is dikwerf spraak in oude officiële stukken; over die van St. Salvator in de beschrijving, die voorkomt in *Berigten* van het hist. gen. te Utr. 1846, bl. 200; over die van St. Marie, die in 1545 verbouwd werd naar eene teekening van Jan Schorel, zie men Matth. *Fund. eccles.* p. 146; *Oudh. van Utr.* I, bl. 230.

2) Zie Schotel, a. w. bl. 14; Nagtglas, *De kerkeraad te Middelburg*, Middelb. 1860, bl. 109; Matth. *Anal.* V, p. 873; *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 398; *Eenige zeeuwsche oudh. uit echte stukken*, Middelb. 1780, I, bl. 13.

3) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 118 s.

4) Hezenmans, a. w. bl. 80 vv.

vooral in kapittel- en kloosterkerken voorkwamen, waarin de kanoniken en monniken hunne getijden zongen en andere diensten deden, waaraan de leekenwereld geenerlei deel had. Toen men deze tribunen eenmaal bezat, werden zij tot verschillende einden gebezigd. Men plaatste er één of meer altaren op — de hoogzaal der regulieren te Utrecht droeg drie altaren [1] — of een draagbaar orgel en gestoelte voor de zangers. Of men ze ook als preêkstoelen gebruikte, gelijk sommigen meenen [2], achten wij mogelijk maar onzeker. Van de hoogzaal in de domkerk te Utrecht echter geschiedden somtijds aan de verzamelde volksmenigte in het ruim der kerk bekendmakingen van gewigtige zaken, b. v. de verkiezing van een nieuwen bisschop [3]. Boven de hoogzaal te Zandijk hing een crucifix van het gewelf; op die van de domkerk te Utrecht stond de arend, een koperen lezenaar, waarvan het evangelie gelezen werd [4]. Op die van de St. Salvatorskerk zag men een altaar met fraai schilderwerk, waarbij op alle feestdagen een priester met twee diakens dienst deed [5].

Onder alle hoofddeelen onzer middeneeuwsche kerken was het koor het sanctuarium, het heilige der heiligen, de gereserveerde plaats der priesterschap, waar op het hoog-altaar op zon- en feestdagen het zoenoffer voor de gemeente werd opgedragen. Aan den eerbied, dien men voor deze plaats koesterde, is het toe te schrijven, dat men de daken der koren òf lager òf hooger dan die der langhuizen timmerde, en dat men zorgde, dat hunne vloeren eenigzins boven dien van het ruim verheven waren. Daar men heeft opgemerkt, dat de koren onzer oudere kerken in de dertiende en veertiende eeuw bijna overal afgebroken zijn geworden en door nieuwe en grootere vervangen [6], dringt zich het vermoeden aan ons op,

1) Matth. *Fund. eccles.* p. 224.
2) Hezenmans, a. w. bl. 83.
3) Zie Matth. *Fund.* l. l., *Anal.* V, p. 516; Burman, a. w. II, bl. 248.
4) Zie bij Matth. *Anal.* I, 660.
5) *Berigten* van het hist. gen. t. a. pl.
6) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 71.

dat wij ook hierin een gevolg van de destijds versterkte of kerkelijk bekrachtigde transsubstantiatie-leer hebben te erkennen. In de nabijheid der koren waren de sacristiën, de vertrekken, waarin de klerken zich kleedden en het altaargereedschap en de kostbaarheden der kerken werden bewaard, waarom zij niet zelden met getraliede vensters en stevige verwulfsels zijn voorzien.

Tot de eigenaardigheden der kerken van het romaansche tijdvak behooren de crypten of krochten[1]. Sedert de negende eeuw in vele landen van Europa in gebruik gekomen, schijnen zij ontstaan te zijn uit de bewaarplaatsen der relieken in of onder de altaren, die men bij de vermeerdering dier heilige voorwerpen allengs grooter maakte, totdat zij onderaardsche, met één of meer altaren voorziene kerken werden, die zich onder de verhoogde koren der bovenkerken uitbreidden, spaarzaam verlicht waren en gewoonlijk twee reijen zware zuilen bevatten, waarop een massief gewelf rustte. Zulke krochten waren ook in ons vaderland vroeger geenszins zeldzaam. De St. Salvatorskerk te Utrecht had er sedert de dagen van bisschop Frederik, die omstreeks 838 stierf, twee, eene groote en eene kleine[2]. Bernulf stichtte die van de St. Pieterskerk in de kathedraal-stad en die van de St. Lebuïnus-kerk te Deventer[3]. Ook de abdijkerk te Elten en de St. Maartenskerk te Emmerik, die beiden oudtijds onder het bisdom van Utrecht ressorteerden, de romaansche (jongere) kapel in het Valkhof te Nijmegen, en de St. Walburgskerk te Groningen hadden de hare[4]. In een testament van het jaar 1389 wordt gewag gemaakt van de krocht der St. Walburgs-

---

1) Zie over de crypten in andere landen Otte, a. a. o. s. 40 ff. en de daar aangeh. schrijvers.

2) Zie Matth. *Fund. eccles.* p. 66, en de zoogen. *Topographia* in de *Berigten* van het hist. gen. I, bl. 198 v. Vgl. boven, I, bl. 261.

3) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 91 v.; *Overijss. alm.* voor 1844, bl. 189 vv. en mijn opstel in den *Kalender* voor 1857, bl. 92 vv.

4) Zie Eyck, t. a. pl.; Kist in het *Nieuw archief*, II, bl. 185; Kinkel, *Gesch. der bild. künste*, Bonn 1845, s. 164 f.; Kugler, a. o. II, s. 317; Matth. *Anal.* I, p. 71.

kerk te Zutphen [1]. Van al deze onderaardsche kerken zijn, zegt men, binnen de grenzen van ons tegenwoordig vaderland geene overgebleven dan die van St. Pieter en St. Lebuïnus te Utrecht en Deventer en enkele in het Limburgsche [2]. In de kerk van Rinsumageest echter, die in de twaalfde eeuw gebouwd werd, ziet men eene zeer kleine crypt met twee fraaije kolommen, waarvan men vermoedt, dat zij door dezen of genen kruisvaarder uit het oosten werden aangevoerd [3]. Onder een der torens van de abdijkerk te Egmond (turris australis) was voormaals eene krocht, waarin vóór 1124 een altaar gewijd werd [4]. Vermoedelijk was ook deze van kleinen omvang. In de krochten van Deventer en Utrecht liggen voor de plaatsen, waar de hoofd-altaren stonden, gemetselde putten, zooals ook te Dalby en Lund in Zweden, in de kathedraal van Glaskou [5] in Schotland en in de St. Irenæus-kapel te Lyon voorkomen. Men heeft over de bestemming dezer putten verschillende gissingen voorgedragen. Toen ik vóór eenige jaren bij dien van St. Irenæus te Lyon stond en de vraag opperde: waaartoe die put moest dienen? antwoordde men: „om wij- en doopwater, dat men niet meer gebruikte, te ontvangen”, en ik gevoelde mij door dit antwoord meer bevredigd dan door eenige der voorgestelde gissingen. Water, hostiën en andere voorwerpen, die men gewijd had, maar om verschillende redenen niet meer benuttigde, werden ook in de middeneeuwen met eerbied behandeld en door de klerken tegen bezoedeling bewaard [6]. In de zijmuren der krocht te Deventer zijn eenige langwerpig-vierkante verdiepingen aangebragt en nissen met halfronde bogen, die vroeger gesloten kasten schijnen

---

1) Bij Matth. *Anal.* I, p. 752.

2) Zie *Dietsche warande*, 1855, bl. 575 vv. Ook de crypt te Emmerik bestaat nog. Zie de beschrijving bij Kugler, a. a. o. II, s. 317.

3) Eyck, *Les égl. romanes*, p. 8, 11.

4) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 21.

5) Den put te Glaskou zag ik in 1848. Hij is, als ik mij wel herinner, tegen den zuidelijken zijmuur omstreeks drie voeten hoog opgemetseld.

6) Later zal men hiervoor bewijzen ontmoeten.

geweest te zijn. Zij herinneren den bezoeker de langwerpig-vierkante en halfronde grafnissen, die in de catacomben van Rome en Napels zóó veelvuldig zijn en door de oude christenen als slaapsteden voor hunne dooden werden gebezigd; zij dienden den klerken der Lebuïnuskerk vermoedelijk tot bewaarplaatsen voor hunne relieken. In onze dagen hebben sommige geleerden aangenomen, dat de crypten „uitsluitend" voor de zoogenaamde dodendienst werden aangewend, en dat zij sedert de dertiende eeuw „om ons onbekende redenen" verlaten stonden. Het is zeker, dat die stelling onhoudbaar is. De groote crypt van St. Salvator te Utrecht althans en die van St. Lebuïnus te Deventer werden tot in de zestiende eeuw veel gebruikt. In eerstgenoemde, waarin onze oudste bisschoppen hunne graven hadden, waarbij tal van geloovige beêvaartgangers hunne gebeden deden [1], en ook in laatstgenoemde werden op vele kerkfeesten, goedevrijdag, paschen enz., plegtige processiën en vele andere kerkdiensten gehouden, zooals uit de ordinariën en andere documenten dier heiligdommen overvloedig blijkt [2].

Daar het begraven in de kerken gedurende dit gansche tijdvak, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, gewoner werd, nam het aantal der graven, meerendeels gemetselde kelders, in den bodem der bedehuizen steeds toe. Men vond ze in de portalen, de langhuizen en koren, en inzonderheid in de kapellen, waar familiën en broederschappen of gilden hunne eigene rustplaatsen bouwden. Maar daar het bezit van een graf binnen het heiligdom, gelijk wij later zien zullen, een voorregt was, dat door eenvoudige burgers niet zonder aanzienlijke geldelijke offers verkregen werd, bleven de legersteden [3] of kerkhoven steeds de meest gebruikte plaatsen, waar men de afgestorvenen ter ruste legde. Die legersteden lagen om de kerken, die daardoor volgens oud-christelijke

---

1) Zie boven, I, bl. 449.
2) Zie *Kalender* voor 1857, bl. 96 v.
3) Zie boven, I, bl. 448.

zede van de profane wereld eenigzins verwijderd gehouden werden, en waren volgens kerkelijke wetten met muren of heiningen omtuind, waarom men de kerkhoven en ook de kerken zelve wel „tuinen” heette[1]. In de ingangen of poorten lagen doorgaans ijzeren roosters, waardoor varkens en ander vee, dat in steden en dorpen oudtijds in vrijheid omliep, verhinderd werden de gewijde aarde te bezoedelen[2].

Het asylregt, dat van de heiligdommen der Joden en heidenen reeds in de vierde eeuw onzer jaartelling op die der christenheid was overgegaan, en de kerken en kerkhoven tot vrijplaatsen verhief, waarop vlugtenden voor de wraakgierigheid hunner vervolgers bescherming vonden, totdat hoogere magten optraden, om in hunne zaken te onderzoeken[3] — het asylregt werd waarschijnlijk tegelijk met het christendom naar ons vaderland overgeplant, om dáár even als elders beurtelings nuttig aangewend of schromelijk gemisbruikt te worden. Dat onze bisschoppen en geestelijken het regt van den vrijdhof of de montade — zoo noemde men de plaats, waarover het asylregt zich uitstrekte[4] — gedurende dit gansche tijdvak ten hoogste waardeerden, valt niet te betwijfelen. Dirk van der Are, die een tijdgenoot van Innocentius III was, volgde het voorbeeld van dezen paus door het met ernst in bescherming te nemen[5]. Van zijne in 1209 gehouden synode gingen de bepalingen uit, dat de kerk

---

1) Voor onze gemeenten, die onder de dioecesen van Munster, Keulen en Luik ressorteerden, golden de voorschriften harer dioecesaan-synoden van 1279, 1281 en 1287, die dus luidden: „cimiteria munda, clausa muris et sepibus vel aliis teneantur, ne a porcis vel aliis animalibus inquinentur” cet. Zie Hartzheim, III, p. 650, 667, 695. Over het woord *tun* of *toun* (= het engelsche *town*) leze men Dozy, *De oudste stadsregten van Zwolle*, Zalt-Bomm. 1867, bl. 15.

2) Eyck, *Overzigt*, bl. 75; vgl. *Navorscher*, 1866, bl. 35, 98, 258, 328, 354.

3) Zie over het asylregt in de oude kerk mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 81 vv., en de daar aangeh. schrijvers. Belangrijke berigten aangaande het asylregt in ons vaderland werden medegedeeld door Molhuysen in Nijhoffs *Bijdragen*, Nieuwe reeks, II, bl. 204 vv.

4) Zie Matthaei *Introd. ad jus canon.* p. 177.

5) De leeringen van Innocentius III over het asylregt vindt men bij Cunningham, *The church history of Scotland*, Edinb. 1859, I, p. 156.

een vervolgde, die de toevlugt tot hare „immuniteit" nam, zou beschermen, totdat hem onder vrijgeleide een weg naar elders was geopend. Die hem met geweld uit het heiligdom trok, zou openlijk in den ban gedaan en in eene boete van dertig marken geslagen worden, en zelfs de bisschop zou den heiligschenner geen genade kunnen bewijzen, tenzij hij der kerk eerst voldoening had gegeven; maar de openbare roover en misdrijver, die van het asylregt blijkbaar misbruik maakte, zou te vergeefs op de bescherming der kerk hopen. Bisschop Willebrand vernieuwde deze voorschriften, en hetzelfde deed Jan van Zyrik, die daarenboven de oude stelling inscherpte, dat de immuniteit zich niet alleen over de kerken, maar ook over de kerkhoven uitstrekte[1]. Voor onze vaderen, die onder de dioecesen van Munster en Luik ressorteerden, werd de belangrijke zaak door synoden van 1279 en 1287 op dezelfde wijze geregeld[2]. De synode van Luik bedreigde daarenboven alle regters en magistraatspersonen met zware kerkstraffen, zoo zij het asylregt krachteloos maakten door de vlugtelingen te noodzaken de heiligdommen te verlaten, wat ligt geschiedde, wanneer men de kerken met gewapende mannen omringde, die allen toevoer van leeftogt voor de vervolgden onmogelijk maakten.

Dat onze latere kerkvoogden het asylregt, wanneer het geschonden was, poogden te wreken, is bekend. Bisschop Jan van Arkel legde in 1356 het interdict op de St. Lebuïnus-kerk te Deventer, nadat aldaar doodslag was begaan, en een jaar te voren bevrijdde hij de Lieve-vrouwekerk te Dordrecht van soortgelijke straf, die wegens vechterij en moord op haar gevallen was[3]. Toen Raso van Kruiningen, baljuw van Walcheren, zich omstreeks 1414 aan het asylregt van de Westmunster-kerk te Middelburg had vergrepen, sloeg Frederik van Blanken-

---

1) Lat. *Bat. s.* I, p. 153, 157, 169.
2) Zie Hartzheim, III, p. 650, 705.
3) Molhuysen, t. a. pl. bl. 205; Delprat, *Kerkhist. archief*, III, bl. 30 vv.

heim de gemeente, die medepligtig was, met het interdict [1]. In de dagen van Hendrik van Beijeren geraakten de koster en de kapellaan van de kerk te Berkhout in Noord-holland met elkander in twist. Den kapellaan werd de neus aan bloed geslagen. De proost van Westfriesland legde het interdict op de kerk, naardien men den vrede in haar geschonden had [2].

Blijkt uit het bijgebragte, dat men in ons vaderland evenmin als elders het asylregt altijd eerbiedigde, ook geestelijken zelfs schoten hierin somtijds te kort. Gijsbrecht van Brederode, die, nog proost van den dom te Utrecht zijnde, met die van Gorinchem in veete was wegens den moord, in 1417 aan zijn vader, heer Walraven, gepleegd, vervolgde eenige zijner vijanden in de kapittelkerk van genoemde stad en deed hen aldaar grijpen. De kanoniken staakten deswegen hunne diensten, maar werden gedwongen ze te hervatten [3]. In dezelfde kapittelkerk had omstreeks 1366 een voorval plaats, dat ons leert, hoe sommige magtige heeren nu en dan middel wisten te vinden, om de nadeelen, die uit het asylregt voor de algemeene regtsbedeeling konden voortvloeijen, schadeloos te maken. Toen Hendrik Cannemaker, een burger van Gorinchem, tal van jonge dochteren, na zoogenaamde geheime huwelijken met haar gesloten te hebben, onteerd had, en zijn godvergeten gedrag eindelijk openbaar was geworden, vlugtte hij in de kerk. Heer Otto van Arkel vervolgde hem, maar wilde de kerkelijke vrijheid niet openlijk geschonden hebben. Nu liet hij een verwerskuip in het heiligdom brengen en den misdadiger daaronder plaatsen, die, door den honger genoodzaakt, na vier dagen dit verblijf verliet en daarna onthoofd werd [4]. De maatregelen, die onze bisschoppen, graven en stedelijke besturen tegen het

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 174.

2) Zie het stuk bij Dodt, *Archief*, III, bl. 16.

3) Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 338 v.

4) Zie Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 291 s.; Pontanus, *Hist. Gelr.* p. 279; Molhuysen, a. w. bl. 205.

misbruik van het asylregt namen, waren menigvuldig, maar behoeven hier niet vermeld te worden, naardien anderen er behoorlijk aandacht op geslagen hebben [1].

---

§ 2.

Inboedel en sieraden der kerken.

Terwijl de kerkgebouwen onzer vaderen in dit tijdvak, vooral in de steden, aanzienlijker werden, nam ook het aantal der gewijde voorwerpen toe, die klerken en leeken bij den cultus noodzakelijke diensten bewezen en tevens hunne heiligdommen opluisterden. Hoewel wij eene breede beschrijving van die voorwerpen aan de beoefenaars der kerkelijke archæologie van Nederland moeten overlaten, eene wetenschap waarvan, helaas, de grondslagen naauwelijks gelegd zijn, achten wij ons toch verpligt, bij de beschouwing van het meublement en de sieraden onzer middeneeuwsche kerken eenige oogenblikken te verwijlen, naardien verzuim te dezen opzigte evenzeer nadeelig zou zijn voor onze kennis van de openbare eeredienst onzer voorgeslachten, als voor die van menigen karaktertrek in hun godsdienstig leven, waarvan niemand het gewigt zal betwijfelen.

Van alle voorwerpen, die het oog onzer vaderen binnen de wanden hunner bedehuizen aanschouwde, waren de altaren, waarbij volgens hunne overtuiging het ontzaggelijk wonder der transsubstantiatie geschiedde, de heiligste. Had men in sommige onzer kerken welligt reeds in de negende en tiende eeuw, zooal niet vroeger, meer dan één [2], sedert de elfde en vooral in de veertiende en vijftiende eeuw werden de altaren, inzonderheid in onze groote stadskerken, steeds menigvuldiger. De oor-

---

1) Zie vooral Molhuysen, t. a. pl.
2) Zie boven, I, bl. 284.

zaak van die vermenigvuldiging schijnt voornamelijk gezocht te moeten worden, niet in de toenemende heiligen-dienst, hoewel ook deze het hare er aan toebragt, maar in de voorstellingen der geloovigen aangaande het wezen van het misoffer. Voor hen, die bij magte waren de transsubstantiatie-leer met onwankelbaar geloof aan te nemen, werd de mis eene godsdiensthandeling van gansch andere natuur dan het avondmaal voor den protestant ooit zijn kan, die de transsubstantiatie-leer in gemoede het meest onaannemelijke van alle dogmata acht, waarmede de kerk ooit des menschen rede en ervaring weêrsproken heeft. Voor onze roomschgezinde voorouders was het breken des broods en het vergieten van den wijn geen prægnant teeken maar een feit, eene herhaling van het bloedig offer der gehoorzaamheid, waardoor Christus op Golgotha als godmensch ten behoeve van de zondige wereld den heiligen Vader voldoening had gegeven, eene perpetuële voortzetting van dat offer, dat als acte van satisfactie niet alleen een middel tot verwekking van echten godsdienstzin bij de geloovigen, maar in waarheid de hoogste godsdienst zelve zou zijn, eene Gode onmiddellijk toegewijde daad, waardoor de vertoornde koning des hemels met zijne schuldige onderdanen op aarde verzoend werd. Waar men deze theorie huldigde, laat het zich begrijpen, dat men er op uit was het getal der missen, die gelezen of gezongen werden, steeds te vergrooten en het personeel der priesters in de kerken te versterken, die als pastoors en vikarissen niet alleen aan het hoogaltaar in het koor, maar ook aan de nevenaltaren, die in de kapellen of bij de pilaren van het langhuis en elders gevonden werden, hunne dagelijksche, wekelijksche of jaarlijksche diensten zouden doen [1]. Die vikarijen en altaren sticht-

1) Aan de veelheid der altaren en der daarop gestichte missen, die door één pastoor wegens haar aantal onmogelijk gelezen konden worden, is het toe te schrijven, dat ook kerken, waaraan geene kapittelen verbonden waren, zóó vele dienstdoende priesters hadden. De St. Stevenskerk te Nijmegen had, voordat zij eene collegiale werd, negen en twintig vikarijen en even-

ten, „vermeerderden", gelijk onze vaderen het in hunne daartoe behoorende brieven gaarne uitdrukten, „de godsdienst", en meenden een werk te doen, waarop voor levenden en dooden tijdelijk en eeuwig loon was te wachten. Geen wonder dan, dat bemiddelde geloovigen of gilden en geestelijke broederschappen het gaarne deden, en dat van tijd tot tijd zelfs aanzienlijke gemeenteleden, die wegens zware vergrijpen openlijk moesten boeten, er door de geestelijken toe gedwongen werden [1]. Omstreeks het einde van dit tijdvak hadden de kerken van St. Marie (de Buurkerk) te Utrecht, St. Bavo te Haarlem, St. Pieter te Leiden, de Oude- en Nieuwekerk te Amsterdam en andere elders, ieder tusschen de dertig en veertig altaren [2]. De Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht bezat er zeven en veertig, de parochiekerk te Breda en de St. Janskerken te Gouda en 's Hertogenbosch ieder meer dan vijftig [3]. Al deze altaren waren aan één of meer heiligen gewijd; in tal van kerken echter vond men, wel meestal op de scheiding van koor en langhuis, een „altaar des heiligen kruises", waarbij men, in collegiale- en kloosterkerken althans, de mis voor de leekengemeente zong [4].

Naarmate de stichters der altaren rijker waren, wer-

---

veel priesters, die de altaren dier vikarijen steeds bedienden. Bij de Nieuwekerk te Delft waren twee en dertig vikarijen. De Lebuïnus-kerk te Deventer had behalve hare kanoniken tien vikarissen, die van gemeene inkomsten leefden, en twintig daarenboven, die hunne missen bij verschillende altaren lazen. Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 220; *Oudh. van Delfl.* bl. 115 v.; *van Dev.* I, bl. 135 vv. De ambten of præbenden der vikarijen waren doorgaans collatiën van de stichters en hunne erven, of van gilden, broederschappen enz.

1) Zie, om van het laatst vermelde een paar voorbeelden bij te brengen, het diploom van Guy van Avesnes van 1310 bij Heda, p. 232 s., en dat van Floris van Wevelinkhoven van 1380 in *Oudh. van Utr.* I, bl. 262 v. Vgl. boven, II, 1, bl. 306 n. 3.

2) *Oudh. van Utr.* I, bl. 283 vv.; Matth. *Fund.* p. 160 ss.; *Oudh. van Kennemerl.* bl. 22 vv., *van Rijnl.* bl. 17 v., *van Amstell.* bl. 97 v. 127 v.

3) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 45 v.; Kram, *De goudsche kerkglazen*, bl. 4; Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 84 v.; Hezenmans, a. w. bl. 180.

4) Zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 188, 421, 502; *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 45, *van Utr.* I, bl. 213, *van Delfl.* bl. 61. Vgl. Otte, a. a. o. s. 97, en Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, s. 123.

den deze, vooral de hoogaltaren, van edeler stoffen gebouwd. Het bedehuis der nonnen van het klooster Jesse in Groningerland bezat in den aanvang der dertiende eeuw nog slechts een houten[1]; maar gewoonlijk werden zij van baksteen gemetseld, en altijd met een meer of minder kostelijk steenen altaarblad belegd. Het altaarblad in de doopkapel der St. Pieterskerk te Leiden, die graaf Willem, de koning van Rome, deed optrekken, was van toetssteen[2]. Altaren van koper, marmer, albast, jaspis enz. kwamen te Kampen, Dordrecht, Delft en elders voor[3]. Tot de beroemdste altaren, wegens hunne kostbaarheid en schoonheid, behoorden die der kloosters van Aduard en Egmond. Het hoogaltaar in de sinds 1240 opgekomen kerk der eerstgenoemde abdij stond in een halfrond gesloten koor en was omgeven door twaalf kleine, kunstig bewerkte zuilen, die twee aan twee aan den muur leunden, waardoor het koor van den trans werd gescheiden, zoodat tusschen die zuilen en het altaar eenige ruimte was gelaten. Om het koor was een krans van elf kapellen gebouwd, die ieder haar eigen altaar hadden[4]. Het hoogaltaar der abdij van Egmond[5] werd reeds door graaf Dirk II en gravin Hildegarde op het glansrijkst uitgedoscht met edele metalen en gesteenten. Het was aan de voorzijde versierd met eene vierkante tafel (tabula) van goud, waarop een latijnsch opschrift met grieksche letters gegrift was en op de hoeken eenig beeldwerk, de vier paradijs-rivieren en de twaalf apostelen voorstellende. In het midden der tafel zag men den gekruisten Christus afgebeeld, en om het kruis, aan den regterarm des Heeren, het beeld der liefde (charitas), aan den linkerarm het beeld der hoop (spes), aan de voeten het beeld des geloofs (fides). Aan de zijden van het kruis vertoonden zich beelden van cherubijnen

---

1) Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul,* II, p. 65.
2) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 215.
3) Zie *Oudh. van Dev.* II, bl. 4, *van Delft.* bl. 7; Schotel, a. w. bl. 27.
4) Zie Ubbo Emmius, *Rer. Fris.* L. XI, p. 164 ed. Lugd. Bat. 1616.
5) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 114 s.

en serafijnen en daarenboven van eenige heiligen, de vier evangelisten en St. Adelbert, St. Bavo, St. Maarten en St. Willebrord. In tijden van finantiëlen nood werd deze tafel door de abten een- en andermaal verpand, maar later ook ingelost. Heda, die haar uitvoeriger dan anderen beschreven heeft, betuigde nimmer een altaar gezien te hebben, welks schoonheid met die van het egmondsche vergeleken kon worden [1]. Behalve hunne altaren in de kerken, die zonder bisschoppelijk verlof niet mogten verplaatst worden [2], hadden onze vaderen ook elders, b. v. in hunne stedelijke raadhuizen [3], hunne draagbare altaren, waarbij de priesters bij plegtige gelegenheden mis lazen. Ook aan enkele bevoorregte personen, de heilige Lidwina van Schiedam en anderen, was het vergund, een draagbaar altaar in hunne woningen te hebben [4].

De voorwerpen, die het zoogenaamde altaargereedschap uitmaakten, waren, behalve de gordijnen, die aan beide zijden van ieder altaar hingen en gedurende het lezen van den miscanon toegeschoven werden [5], voornamelijk

1) Heda, p. 90 s.; vgl. de oude verzen in *Het nederl. rijksarch.* bl. 199, en de aanteek. van Bakh. van den Brink ald. Het berigt van Heda, dat de inscriptie op de altaartafel in grieksche letters was gesteld, werd door Buchelius ten onregte absurd genoemd. Ook te Rome en elders werden lat. opschriften met grieksche letters gevonden, en de St. Pieterssteen van Egmond, dien wij straks zullen vermelden, leert, dat althans het grieksche alfabeth bij de mannen der abdij niet geheel onbekend was. De munsterkerk te Basel had sedert 1019 eene dergelijke altaartafel van geslagen goud als onze abdijkerk. Zie *Bazel im vierzehnten jahrhund. herausgeg. von der Basler hist. gesellsch.* Bas. 1856, s. 7, en de afbeelding van het stuk bij Lübke, a. a. o. s. 100.

2) Zie Molhuysens *Register van charters van Kampen*, I, bl. 246.

3) Zie van Mieris, IV, bl. 1021. Het stadhuis te Haarlem had in 1468 een tabernakel bij het altaar. Zie Van der Willigen, *Haarl. schilders*, Haarl. 1866, bl. 38.

4) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 112. Op den burg van Willem van Gulik te Waehtendonk inventariseerde men in 1435 een draagbaar altaar van jaspis en een ander van marmer. Wessel van den Loe en zijne echtgenoot verkregen in 1477 verlof van den paus, een draagbaar altaar te bezitten, waarop een eigen of ander priester dienst kon doen. Zie *Kronyk voor 1850 van het* hist. gen. te Utr. bl. 167, 228.

5) Zie beneden, Hoofdst. XIX, § 1.

patenen, kelken, ciboriën, monstransen en altaardoeken, meerendeels kostbare stukken en dikwerf geschenken van devote lieden, die men somtijds door aflaten aanmoedigde het altaar-ornaat te verrijken [1]. De patenen waren kleine, doorgaans ondiepe schotels voor de hostiën, en dienden tevens als deksels voor de kelken. Gouden, zilveren en vergulde patenen waren geenszins zeldzaam [2]. Van dezelfde metalen waren de kelken. In onze gemeenten, die onder het bisdom van Luik ressorteerden, mogten de priesters volgens synodaal-besluit van 1287 geene andere dan gouden en zilveren kelken gebruiken [3], een voorschrift dat zonder twijfel ook in het bisdom van Utrecht werd in acht genomen. Dirk van Brederode schonk omstreeks 1316 aan de kerk der St. Jansheeren te Haarlem „een kelk van louter goud"; te Egmond had men onder vele andere een van verguld zilver, eene gave van gravin Petronella. Ulpius, abt van Lidlum in het laatst der dertiende eeuw, verschafte aan zijne kerk twee kostbare kelken. Op kelken, die als giften van devote lieden inkwamen, werden somtijds hunne namen geplaatst [4]. In „de groote synode" of rijksvergadering, waarbij onze bisschop Adelbold in 1018 te Nijmegen tegenwoordig was, werd na rijp beraad en lectuur van oude liturgische schriften bepaald, dat bij de mis de pateen met de hostie aan de linkerhand van den ministrant op het altaar zou

---

1) Een aflaat van 40 dagen werd in 1472 toegezegd aan allen, die aan de altaren van het fraterhuis te Doesburg schenkingen van goud, zilver enz. zouden doen. Zie het diploom, vermeld door P. Nyhoff, *Invent. van het oud arch. van Doesburg*, Doesb. 1865, bl. 101 v.

2) Zie Burman, *Jaarb.* I, bl. 490; Matth. *Fund. eccles.* p. 115; *Kerk-hist. archief*, I, bl. 422.

3) Hartzheim, III, p. 690.

4) Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 182; *Het nederl. rijksarchief*, bl. 206; *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 172; Thomas a Kemp. *Oper. omn.* ed. Sommalii 1625, p. 128. Een fraaije miskelk van de vijftiende eeuw wordt te Werseloo bij Ootmarsum nog heden door de hervormde gemeente als avondmaalsbeker gebruikt. Een zilveren van behagelijken vorm behoort aan het oudheidk. genootschap te Amsterdam. Te Schijndel in Noord-brabant wordt een schoone calix van 1502 bewaard. Zie *Dietsche Warande*, I, bl. 197.

geplaatst zijn, de kelk aan zijne regterhand [1]. Behalve den miskelk had men ook „koppen" of bekers, waaruit de communicanten dronken, nadat zij de hostie hadden ontvangen, en daarbij behoorende „spoelkannen", waaruit de ongeconsecreerde wijn in die bekers werd geschonken [2]. Toen den leeken het genot van den geconsecreerden wijn nog niet was onttrokken, gebruikten zij waarschijnlijk ook hier te lande de zuigpijp (fistula) als behoedmiddel tegen mogelijk verlies of storting van „het bloed des Heeren" [3].

Ter bewaring van de gewijde hostiën, die als viaticum aan de stervenden werden toegediend, bezigde men de pyxis of het ciborium. Volgens synodale bepalingen van 1279 en 1287 hadden onze geestelijken, die tot het bisdom van Munster en Luik behoorden, toe te zien, dat hun pyxis van goud, zilver of ivoor, minstens van koper was, en dat op den bodem een zuiver stukje lijnwaad werd gevonden, waarop „het ligchaam des Heeren" zou liggen [4]. Volgens oud-christelijk gebruik werd de pyxis boven het altaar gehangen; zoo geschiedde het te Utrecht en elders in de twaalfde en dertiende eeuw [5] en later, totdat de tabernakels en sacramentshuizen werden ingevoerd. Omstreeks 1330 deed heer Jan van Arkel in de kapittelkerk te Gorinchem „een kostelijk sacramentshuis" bouwen; het was met koperen traliën en beeldwerk voorzien; bovenop stond „een vergulde pellikaan", het overoude symbool van Christus, die anderen door zijn bloed het leven gaf [6]. In 1476 bouwde men het sacramentshuis in de Nieuwe-kerk te Delft; het bestond gedeeltelijk uit metselwerk en bevatte een zilveren ciborie voor de krankenbediening. In 1501 werd

1) Annal. Saxo bij Pertz, *Mon. Germ.* VIII, p. 673; vgl. boven, II, 1, bl. 55.

2) Zie den inventaris van St. Walburg en andere kerken bij van Hasselt, *Stukken voor de vaderl. hist.* III, bl. 330; Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 501.

3) Zie de afbeelding eener fistula bij Otte, a. a. o. s. 164.

4) Hartzheim, III, p. 647, 691.

5) Zie boven, II, 1, bl. 96; Cæsar. Heisterb. l.l. II, p. 177.

6) Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 19.

voor eene der kapellen in genoemde kerk een houten tabernakel gemaakt, versierd met beeldwerk, de zeven weeën van Maria voorstellende [1]. De Nieuwe-kerk te Amsterdam bezat een zilveren sacramentshuis; in de Oude-kerk aldaar zag men een ander, dat twee en vijftig voeten hoog was en het beruchte opschrift droeg: „hier leit, besloten in dit slot, Ihesus Cristus, waerachtigh mensch ende Godt” enz., dat den korendrager Jasper in 1566 tot de woeste daad bewoog, waarmede de beeldstormerij in het heiligdom aanving [2].

Gouden en zilveren monstransen waren in ons land wel niet zeldzaam. Men had ze noodig, nadat sedert den aanvang der veertiende eeuw het feest ter eere van het ligchaam des Heeren in algemeen gebruik was gekomen, en bezigde ze, als men „het hoogwaardige” op feestdagen en bij processiën aan de schaar der geloovigen toonde. Niet zelden legde men aan deze voorwerpen de hoogste kunstvaardigheid ten koste [3]. Gerard Foek vermaakte in 1383 aan de St. Salvatorskerk te Utrecht „een kristallen monstrans met perlen en verguld zilver versierd, een wonderschoon kunstwerk, te Keulen aangekocht”. Zijn naamgenoot Everard schonk een kristallen ciborium aan dezelfde kerk [4]. Kristallen monstransen en ciboriën waren echter in het oog van sommigen niet aanbevelingswaardig. Nikolaas van Cusa wilde, dat onze geestelijken ze niet zouden gebruiken dan ééns in het jaar, op vermeld feest, opdat veelvuldige aanschouwing van de hostie de belangstelling van het volk niet verminderen zou [5].

---

1) *Oudh. van Delfl.* bl. 88, 102. Het afbeeldsel van een koperen tabernakel der vijftiende eeuw vindt men in Van der Kellens *Nederl. oudhed.* Pl. 30, 31.

2) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 109; *Oudh. van Amstell.* bl. 99; Brandt, *Hist. der ref.* I, bl. 357.

3) Zie Lübke, a. a. o. s. 120 f. Afbeeldingen van twee schoone monstransen, die aan de St. Jacobskerk te 's Gravenhage behoorden, ziet men bij De Riemer, I, bl. 360.

4) Matth. *Anal.* I, p. 774, 780.

5) Zie Fred. van Heilo bij Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, bl. 161.

Bij het vieren van de mis behoorden ook pellen, zekere doeken, om op het altaar te leggen, die dikwerf door aanzienlijken ten geschenke gegeven en fraai bewerkt waren. Onze priesters, die onder Luik ressorteerden, moesten toezien, dat er bij de dienst minstens twee aanwezig waren[1]. Overigens vond men op en in de nabijheid der altaren nog zilveren schellen, zilveren en gouden lepels, olieflesschen, wijwaterkwasten, zilveren en koperen wierookschepen en wierookvaten — uit de wierookschepen (naviculæ) namen de priesters de korrels, die in de wierookvaten verbrand werden — waterkannen en paesen of paesberden[2]. De paesen of paesberden — te Arnhem in de St. Nikolaas-kerk had men een, dat van zilver was en „van achteren met koper beslagen", en in andere kerken aldaar en in de omstreken „houten paesberden binnen met zilver" — zullen volgens sommigen[3] gebruikt zijn, om de gemeenteleden, die de paasch-berekening niet verstonden, met den tijd, waarop het feest zou invallen, bekend te maken. Die opvatting moet verworpen worden. De paes of het paesberd — verschillende schrijfwijzen komen voor: pays, paix, paicx, paisken, paesbert[4] — was het zoogenaamd osculatorium, een bordje of tafeltje van metaal of andere stof, soms een crucifix, dat men in de kerktaal „pax" en „tabula pacis", in het fransch „la paix" noemde, en dat door den priester bij de mis gekust werd, wanneer hij de woorden „pax Domini" zong. Als de priester het voorwerp gekust had, reikte hij het aan een zijner ministranten toe, die het dan mede kuste en vervolgens aan alle aanwezigen aanbood, opdat ook zij er

---

1) Zie Hartsheim, III, p. 690.

2) *Kerkhist. archief*, I, bl. 423; Matth. *Anal.* I, p. 218, *Fund. eccles.* p. 115; Van Hasselt, t. a. pl. 329 vv.; *Oudh. van Delft.* bl. 63 v. Eene fraaije waterkan van koper in den vorm van een leeuw, een zoogenaamd manile voor des priesters handwassching bij de mis (zie Lübke, a. a. o. s. 124), is in bezit van den heer Van der Kellen te Amsterdam.

3) Zie Huydecoper op Melis Stoke, I, bl. 313.

4) Zie de aangeh. pll. van Matthæus, Van Hasselt en het *Kerkhist. archief.*

hunne lippen op drukten. Dit ceremoniëel, dat in de middeneeuwen bij de europesche christenheid algemeen bekend was en in de zestiende eeuw door Karel V in zijn berucht hervormingsformulier op nieuw aanbevolen is, werd ingevoerd, nadat men den vredekus, dien de geloovigen in de oudere kerk elkander vóór de communie plagten te geven, had afgeschaft[1].

Kruisen, met en zonder het beeld van den stervenden Heiland, waren gedurende dit gansche tijdvak in al onze kerken bij de altaren en elders overvloedig aanwezig. Dat de liefde der geloovigen voor deze vereerde voorwerpen geene kosten spaarde, behoeft naauwelijks gezegd te worden. De abdijkerk te Egmond praalde met het gouden kruis, dat zij van Egbert, den aartsbisschop van Trier en zoon van graaf Dirk, ten geschenke verwierf[2]. Te Utrecht had men in de domkerk „een zeer kostbaar, met edelgesteente en goud versierd kruis", dat tot schrik van bisschop en kanoniken in 1225 door eenige dieven uit de sacristie geroofd werd. Later kwam het tot hunne vreugde terug; het bevatte een stuk van het ware kruis van Golgotha[3]. Aan wonderkruisen was geen gebrek! Toen in 1148 de St. Salvatorskerk te Utrecht afgebrand was, vond men onder het puin eener kapel van die kerk een crucifix, waarvan het kruis en de nagelen verbrand waren, maar het beeld des Heeren was mirakuleus bewaard, waarom men het later in groote eer hield[4].

---

1) Zie Du Cange in vv. *osculatorium*, *osculum*, *pax*, en Gräser, *Die röm. kath. liturgie*, s. 167 ff. De *Formula reformationis* van Karel V zegt: „fraternæ charitatis redintegratio et pax nobis a Christo relicta poscit, ut osculum pacis, ubi mos eius daudi exolevit, in missis solemnioribus restituatur, sic, ut imaguncula crucifixi Domini, pacificatoris omnium, ab ore sacerdotis, pacem populo imprecantis, ad astantes deferatur, quam ordine in concordiæ et pacis symbolum osculentur omnes." Hartzheim, VI, p. 756; vgl. ald. p. 369, de statuten der synode van Augsburg van 1548.

2) Heda, p. 91; *Het rijksarchief*, bl. 201.

3) Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 233. Te 's Hage in de St. Jacobskerk had men een zilver-verguld kruis met een reliek en voetstuk. Zie de afbeelding bij De Riemer, I, bl. 161.

4) *Annal. Egm.* bij Pertz, XVII, p. 763.

Omstreeks het begin der dertiende eeuw ontving de bekende Walter van Bierbeek [1] uit de hand eens priesters een brief van de moeder Gods uit den hemel, en daarbij een gouden kruis, dat later in bezit van gravin Aleide kwam en door deze aan de abdij van Rijnsburg werd geschonken [2].

De vorm, dien men aan het crucifix gaf, schijnt ook bij onze voorgeslachten dezelfde veranderingen ondergaan te hebben als in andere landen der christenheid [3]. Tot het laatst der dertiende eeuw volgden de kunstenaars, die deze voorwerpen der devotie bewerkten, eene meer ideale opvatting, waarbij men minder de voorstelling van het op Golgotha werkelijk gebeurde zocht, dan de uitdrukking van verschillende, met elkander zinrijk in verband gebragte gedachten dienaangaande. In later tijden verkreeg het crucifix een meer reaal karakter, d. i. de kunstenaars zochten het werkelijk gebeurde, of wat zij werkelijk gebeurd achtten, getrouwelijk af te beelden. Het oudste crucifix, dat, voor zoo ver ons bekend is, op nederlandschen bodem bewaard werd, behoorde voormaals aan eene kerk te Gorinchem en werd onlangs in gravure gebragt [4]. Hier draagt de Christus niet de doornenkroon, die men in de laatste middeneeuwen zelden of nooit vergat — aan houten en steenen beelden van de vijftiende eeuw werd de kroon soms met natuurlijke doornen voorgesteld — maar eene schoone koningskroon, met drie kruisen versierd. Het gelaat van den Heer is niet zonder pijnlijke uitdrukking, maar kalm en vredig, en zijn ligchaam minder wreed getrokken dan aan

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 375.

2) Zie Beka, p. 69, en vooral Cæsar. Heisterb. l. l. II, p. 51.

3) Zie over de geschiedenis van het crucifix Otte, a. a. o. s. 908 ff.; Hefele, *Beiträge zur kirchengesch.* Tüb. 1864, s. 254 ff. 265 ff.; Otte en Aus'm Weerth, *Zur ikonographie des crucifixus* in *Jahrb. des vereins von alterthumsfr. im Rheinl.* XLIV, XLV, s. 195 ff.

4) Zie het aangeh. werk van Van der Kellen, Pl. 79. Een crucifix, dat aan de zesde eeuw toegeschreven, in het Vatikaan te Rome bewaard wordt en afgebeeld en beschreven is in het *Art-journal*, 1861, p. 236, verdient met het gorinchemsche vergeleken te worden.

crucifixen van later dagen. De maker van het werk, die, naar men meent, in de elfde of twaalfde eeuw zal geleefd hebben, schijnt den aanschouwer de groote gedachte te hebben willen inboezemen, dat de gekruiste juist door zijn kruis de koning der heerlijkheid is geworden. Van denzelfden aard, en even als het gorinchemsche van koper gegoten, is een crucifix, dat vóór eenige jaren te Garderen op de Veluwe opgegraven werd ter plaatse, waar vroeger het koor der St. Gangulfus-kerk van genoemd dorp stond. Ook hier draagt de Heiland eene koningskroon, maar terwijl het gorinchemsche beeld slechts de beide handen doornageld heeft, vertoont dat van Garderen vier nagelen, twee door de handen en twee door de voeten,[1] wat onze elders uitgesproken gissing schijnt te bevestigen, dat dit werk omstreeks het einde der dertiende eeuw zal vervaardigd zijn. Sedert de dagen van Innocentius III toch, die met de albigensen getwist had over de vraag, of Jezus met drie of vier nagelen aan het kruis werd gehecht — de paus verklaarde zich voor het viertal[2] — is men er vermoedelijk, voorshands althans, op bedacht geweest, den van 's pausen wege aanbevolen vorm in acht te nemen, hoewel men later daarvan afweek. Onder de crucifixen van onze voorgeslachten uit de vijftiende en zestiende eeuw ontmoet men beurtelings ellendig knoeiwerk en van het schoonste wat de kunst leveren kon[3]; maar zoowel

1) Eene beschrijving van het gardersche crucifix leverde ik in den *Kalender voor prot.* voor 1860, bl. 108 vv. De daarbij gevoegde afbeelding werd gemaakt naar eene teekening, die mij later gebleken is uiterst onnaauwkeurig te zijn. Het crucifix is thans in bezit van den heer J. R. Kemper te Amsterdam. De op de afbeelding voorkomende lapellen onder de koningskroon zijn aan het kunstwerk niet aanwezig.

2) Zie Lucas Tud. in *Max. bibl. patr.* XXV, p. 224; vgl. Hahn, *Gesch. der ketzer*, I, s. 162. Ook Durandus heeft het vraagstuk aangaande het getal der nagelen behandeld. Hij schijnt almede aan het viertal gehecht te hebben. Zie *Rationale*, L. VI, c. 77, ed. venet. 1568, fol. 228.

3) Een afschuwelijk crucifix met kroon van natuurlijke doornen, uit het klooster van Diepenveen bij Deventer afkomstig, is in mijn bezit. Een voortreffelijk van het jaar 1525 ziet men in gravure bij Van der Kellen, a. w. tweede ser. Pl. 49.

goede als onhandige kunstenaars waren er doorgaans maar al te zeer op uit, aan het beeld van den gekruiste trekken van alles overheerschend gevoel van ligchaamslijden te geven, waardoor bij den aanschouwer veeleer zinnelijk medelijden verwekt wordt dan de edeler aandoeningen van eerbied en dankbare vreugde, die bij de herinnering van het groote werk der verlossing zoo wèl voegen.

De relieken der heiligen, waarvan onze voorgeslachten sinds de dagen van Willebrord [1] rijkelijk voorzien waren, werden gedurende dit gansche tijdvak in onze kerken en kapellen overmatig vermenigvuldigd. „Geen bedehuis zoo arm", zegt Thomas a Kempis, „of het heeft eenige heilige relieken èn tot zijn sieraad, èn wegens devotie voor de zielen der heiligen, die met Christus heerschen in heerlijkheid; want als wij het gebeente der heiligen ootmoedig vereeren, vereeren wij Christus, daar zijn h. geest in hen woonde" [2]. De zoogenaamde „santen" en „santinnen", wier overblijfselen bij onze vaderen in eere waren, behoorden zoowel tot de heiligen van het O. als van het N. Testament, en evenzeer tot die der vroegste christenheid als van veel later tijden. Te Deventer bezat men een stuk van Aärons roede, in de abdij Bern bij Heusden eenig gebeente van de Makkabeën [3]. Te Egmond werd in 1148 „in het midden" der abdijkerk een altaar aan het heilige kruis gewijd, en in het noordelijk deel des gebouws een ander ter eere van St. Jan evangelist. In het laatstgenoemde legde men, onder vele andere voorwerpen, haren van Maria Magdalena, een brok van het kruis van den apostel Andreas, en daarenboven eenige doornen van de kroon van Christus en een deel van 's Heeren kleed [4]. Van Andreas

1) Zie boven, I, bl. 219. Den reliekenschat onzer voorgeslachten kan men uit tal van schriften leeren kennen, onze stedebeschrijvingen, de *Oudh.* van Van Heussen en Van Rijn enz. en vooral ook uit het *Hierogazophylacium Belgicum* van Rayssius, Duaci 1628.

2) Thom. a Kemp. ed. l. p. 136 s.

3) *Oudh. van Dev.* I, bl. 109, *van Utr.* III, bl. 50 v.

4) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 29.

had men in de domkerk te Utrecht ook het hoofd. Zweder van Kuilenburg, destijds domproost, wist het in 1422 voor zijne kerk te verwerven van de monniken van Mariënwaard, die er geringe eer aan bewezen [1]. Het fraterhuis te Gouda roemde op het bezit van eene rib van Paulus [2]. Te Boxtel had men sedert 1280 bloed van Christus, dat vele mirakelen werkte [3]. In de abdijkerk van Oostbroek werden de kolen gezien, waarop de vervolgers St. Laurens hadden gebraden. Door aanraking met die kolen wijdde men zout, dat verkocht werd ten behoeve van kranke menschen en vee [4]. In 1453 bragt men uit de abdij van Prume overblijfselen van St. Eusebius naar Arnhem. De parochiekerk aldaar, die vroeger naar St. Maarten heette, werd sedert naar den kerkvader genoemd. Eenige jaren daarna verwierven de Arnhemers ook beenderen van Galenus en Valenus, die hun vaak in oorlogsgevaar en anderzins redding aanbragten [5]. In de kerk van West-kapelle bewaarde men eenig gebeente van Willebrord. In den veldslag van 4 Julij 1253 werden die overblijfselen aan de banieren der strijders gehecht. Sedert zijn zij tot de hervorming jaarlijks op genoemden dag in processie op Walcheren omgedragen [6]. De fraters van Heer-florenshuis te Deventer bezaten een arm van St. Odilia, waardoor mirakelen geschiedden, en daarenboven beenderen van Beda den eerwaardige [7]. Toen men op St. Magdalena-dag 1443 te Utrecht processie hield, droeg men relieken om van St. Urbaan, Agnes, Pontiaan, Benignus, de hoofden van Adriaan, Eligius, bisschop Frederik, Odulfus, St. Pancras, ook dat van St. Pieter, vele overblijfselen van

---

1) Verm. Beka bij Matth. *Anal.* III, p. 405; *Chron. de Traiecto*, ibid. V, p. 403; vgl. *Fund. eccles.* p. 7.
2) *Nederl. archief*, VII, bl. 159.
3) Foppens, *Hist. episc. Sylvæduc.* p. 177 s.
4) Matth. *Anal.* I, p. 89.
5) Knippenbergh, *Hist. eccl. Gelr.* p. 122, 126. Over het veranderen van schutsheiligen voor de kerken zie men *Oudh. van Delft.* bl. 5 v.
6) Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 125 vv.
7) Zie bij Dumbar, *Anal.* I, p. 182; *Oudh. van Dev.* I, bl. 204.

St. Jan enz. [1]. In de Nieuwe-kerk te Delft toonde men eenige relieken der elfduizend maagden van St. Ursula. In 1404 besloot men deze heilige ook tot patronesse der kerk te verheffen, opdat men met de Oude-kerk ter zelfder stede, die meer dan één patroon had, mogt concurréren; men hoopte daardoor „Gode ende Marie niet te kort te doen", hoewel laatstgenoemde de oorspronkelijke schutsheilige der parochie was [2]. Te Maastricht vereerde men in St. Servaas een deel van Marias mantel, rok en haren, en zelfs eenige druppelen moedermelk der hemelkoningin [3]. Merkwaardig is het, dat men in sommige kloosterkerken ook relieken van eerst onlangs gestorven broeders of zusters in eere hield, hoewel zij nimmer op den canon der heiligen werden geplaatst. De schedel van Johannes Brugman werd in het altaar der observanten te Nijmegen bewaard [4]. In het convent te Diepenveen had men „een heilig hoofd" van eene in de vijftiende eeuw overledene non, waarvan, evenals van vele andere relieken, een liefelijke geur uitging, als „van violetten en andere bloemen" [5]. Doch wij mogen onze berigten aangaande den reliekenschat onzer vaderen, die wij ligtelijk vertienvoudigen konden, niet te zeer uitbreiden. Alleen merken wij nog op, dat van alle heilige overblijfselen ook bij hen, gelijk bij de gansche christenheid, stukken van het kruis des Heeren in het hoogste aanzien stonden. Van de zoodanige had men te Deventer, Amsterdam, Scharwoude, Middelburg, Arnhem, 's Gravenhage, Hoorn, Utrecht, enz. [6]. Of de overoude sage, dat het te Jeruzalem bewaarde echte kruis van Golgotha,

---

1) Burman, *Jaarb.* II, bl. 33.
2) *Oudh. van Delfl.* bl. 66, 72.
3) Rayssius, l. l. p. 474. Vermoedelijk waren deze melkdruppelen kleine brokken kalkaarde uit de bekende melkgrot te Bethlehem. Zie Lütolf, *Die milch der jungfrau* in *Theol. quartalschr.* 1868, s. 438 ff.
4) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 234.
5) Volgens mijn HS. G. Zie boven, II, 2, bl. 355 n. 2.
6) *Oudh. van Dev.* I, bl. 109, *van Amstell.* bl. 127, 338, *van Zeel.* I, bl. 101, *van Utr.* III, bl. 183; Heda, p. 322 s.; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 193 v.; Velius, *Chron. van Hoorn*, bl. 73.

nimmer in omvang afnam, hoevele deelen er ook van afgescheiden werden [1], aan onze voorgeslachten bekend was, weten wij niet. Maar die in bezit van een stuk van „het heilig hout" waren, gevoelden zich niet altijd gerust aangaande de echtheid, waarom men het soms aan eene proef onderwierp. Zoo deed men in 1244 in de abdij van Hooidonk in Noord-brabant. Een hooge kerkprelaat, destijds aldaar tegenwoordig, wierp het brokje van het kruis, een vingerlang groot, onder behoorlijk ceremoniëel in een beker met water. Het hout zonk en werd reeds daarom voor echt verklaard, maar des te meer, toen men er, nadat het uit het water genomen was, eenige bloeddruppelen uit zag vloeijen [2]. Tot de beroemdste brokken van 's Heeren kruis hier te lande behoorde „het heilig hout van Dordrecht", dat in onzen tijd in vernieuwd aandenken werd gebragt [3].

In oude kerken, waar het aantal der relieken eeuw aan eeuw was vermeerderd, of in andere, waar men ze niet altijd met even groote zorg bewaarde, bezat men niet zelden menigte van heiligen-overblijfselen, waarvan men niet meer wist, hoe men er aan gekomen was, of aan welke heiligen zij toegeschreven moesten worden. Het hoofd-altaar der domkerk te Utrecht rustte in de oudste tijden op een holle kolom, waarin zeven reliekenkassen waren geplaatst. Van geen der voorwerpen, in die kassen besloten, wist men eenig bescheid te geven [4]. In het nonnen-convent in het Gein bij IJsselstein had men vele relieken, die uit Rome afkomstig waren. Jan Heliner, een ongeleerd en onachtzaam pater, had de namen der santen, wien zij toebehoorden, vergeten, zoodat men niet meer wist te onderscheiden dan twee tanden van St. Jan baptist en een vinger van den h. Christoffel [5].

---

1) Zie Am. Thierry, *Saint Jérome*, Par. 1867, p. 249.
2) Zie het diploom bij Foppens, l. l. p. 293.
3) Zie Schotel, *Een keizerl. bezoèk te Dordr.* bl. 19 v. en *Letter- en oudheidk. avondst.* bl. 183 vv.
4) *Oudh. van Utr.* I, bl. 103.
5) Zie De Geer, *Bijdr. tot de gesch. van Utrecht*, Utr. 1860, bl. 296.

De bewaarplaatsen der relieken waren behalve de altaren, wier holten (sepulchra) altijd behoorlijk van der heiligen overblijfselen voorzien werden, kassen (capsæ, capsulæ), schrijnen (scrinia) en kisten of arken (arcæ) van verschillende gedaante, doorgaans met goud, zilver en edelgesteenten versierd en wegens de kunst, er aan besteed, merkwaardig [1]. De domkerk te Utrecht was rijk aan zulke kassen en roemde op die van St. Pancras, St. Odulfus, St. Agniet, St. Wyro, St. Pontiaan en vele anderen, die in den onuitgegeven ordinarius der kerk dikwijls genoemd worden. De kas van St. Odulfus had vermoedelijk de gedaante van een sarcofaag, daar het geheele geraamte van den heilige er in bewaard werd, dat bij plegtige gelegenheden door twee priesters op een baar (in feretro) werd omgedragen. Waarschijnlijk was dit ook het geval met die van St. Agniet, die in de dagen van Thomas a Kempis door eene nieuwe zilveren ark werd vervangen, waarna men de oude, die met eenig koper- en goudwerk versierd was, aan het klooster op den St. Agnietenberg bij Zwol ten geschenke gaf. Dit stuk werd over zee met levensgevaar derwaarts gebragt, met gejubel door de monniken ontvangen en bij het hoogaltaar in eene nis in den muur van het koor geplaatst [2]. Dergelijke nissen waren in de kerkkoren dikwerf voorhanden. Waar men vele reliekenkassen bezat, plaatste men ze, gelijk te Delft in de Oude- en Nieuwe-kerk, ook in de kapellen [3], en welligt, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, in de krochten, waar deze aanwezig waren [4]. Te Groningen bezat men in den aanvang der dertiende eeuw een arm van St. Jan baptist, waarvan Cæsarius van Heisterbach, die het reliek gezien had, wonderen verhaalt. Het was in eene verguld-zilveren kas met edelgesteenten besloten. Die kas had de gedaante van een arm,

1) Zilveren ornamentuur van reliekenkassen, die men te 's Gravenhage bezat, ziet men afgebeeld bij De Riemer, I, bl. 360.
2) *Chron. mont. s. Agn.* p. 123.
3) *Oudh. van Delft.* bl. 38, 61, 84.
4) Zie boven, bl. 151.

en stond in eene kerk in het koor achter het altaar, in een daartoe getimmerd huisje (domuncula ex tabulis satis firma) [1]. Zulke relieken-armen, die ook in andere landen voorkwamen, bezat men ongetwijfeld ook hier en daar elders in ons vaderland. Te Oldenzaal heeft men eene zilveren kas, die den vorm van een borstbeeld heeft [2]. Bij de fraters te Hulsbergen was een damasten kasuifel voorhanden, waarop relieken waren vastgehecht [3].

De vertooning der relieken aan de schaar der geloovigen geschiedde op de feestdagen der heiligen, wien zij toegeschreven werden. Sommige echter waren maar ééns in de zeven jaren zigtbaar. In de domkerk te Utrecht werden op paschen, hemelvaartsdag en andere hoogtijden al de overblijfselen der heiligen gezamenlijk ten toon gesteld [4]. Of ook de beroemde eenhoornen, die de St. Marie-kerk in de kathedraal-stad sedert de elfde eeuw bezat [5], somtijds aan de leeken ter vereering aangeboden werden, weten wij niet, maar wij achten het waarschijnlijk. De sage van het wonderdier, dat men „unicorne" of „rinocheros" heette, hing met de Maria-legende zamen en was uit de christelijke oudheid door van Maerlant en anderen aan onze vaderen overgeleverd [6]. Zijn hoorn gold voor behoedmiddel tegen vergiftiging, ja als medicijn tegen alle kwalen. Vorsten en edelen, die een stuk van zulk een hoorn bezaten, achtten zich gelukkig, want zij deden er de spijzen mede beproeven, die hun ter maaltijd voorgezet werden [7]. Bleef de kleur van den hoorn

1) *Dial. miracul.* II, p. 125 s. Een relieken-arm en relieken-hoofd ziet men afgebeeld bij Lübke, a. a. o. s. 138.

2) Zie boven, I, bl. 274 n. 5.

3) *Oudh. van Dev.* II, bl. 483.

4) Matth. *Fund. eccles.* p. 21 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 106 vv.

5) Zie boven, II, 1, bl. 77.

6) Zie over deze sage Münter, *Sinnbilder der alten christen*, Altona 1825, I, s. 41 ff., en Menzel, *Christl. symbolik*, Regensb. 1854, I, s. 230 f. De eenhoorn was ook symbool van Christus, den geneesmeester aller zielekwalen; hij diende later onzen apothekars als uithangsteeken. Wat Van Maerlant van het dier dacht, ziet men bij Jonckbloet, *Gesch. der middenned. dichtk.* III, b. 48.

7) Zie Matth. *Anal.* I, p. 260; Van Hasselt, *Geldersch maandw.* II,

onveranderd, dan tastten zij rustig toe. De eenhoornen der St. Marie-kerk speelden nog in de zestiende eeuw een rol in de geschiedenis der staatsbelangen van het Sticht, daar hertog Karel van Gelder op hun bezit onmatig belust was [1]. Thomas van Cantimpré zag in de eerste helft der dertiende eeuw een eenhoorn „te Brugge in Vlaenderen in der kercke, die seven voet lanc was" [2].

Onmisbaar geachte voorwerpen bij de altaardienst onzer vaderen waren kandelaars, kroonen en lampen. Reeds de christenen der derde en vierde eeuw beminden de gewoonte van ook bij vollen dag hunne godsdienstoefening bij het schijnsel van brandende kaarsen en lampen te houden, en te vergeefs verzette zich de kerkvergadering van Elvira in 305 tegen het gebruik, dat reeds toen in luxe was ontaard; want „licht was een teeken van vreugde" en reinheid, die beiden den geloovige voegden [3]. Willebrord en al onze apostelen voerden de zede bij onze vaderen in, en gaarne gaven deze toen en later den klerken „wastijns" en „lampengelden", opdat het symbool bij den cultus niet gemist wierd [4]. De kandelaars in onze kerken waren somtijds van hout [5], doorgaans van koper, vaak van edeler metaal. Bisschop Burchard, die in 1112 stierf, schonk aan de domkerk drie honderd ivoren of beenen kandelaars, die op de hoogtijden gezamenlijk moesten branden, terwijl ééne, bij het hoogaltaar in een lantaarn (in laterna) geplaatst, te allen tijde licht zou geven, en een tweede desgelijks bij het altaar des heiligen kruises. In het midden van de veertiende eeuw waren nog maar enkele van die kandelaren [6] in wezen,

---

bl. 282; *Kronyk* van het hist. genootsch. te Utr. voor 1850, bl. 166, voor 1854, bl. 314.

1) Zie Matth. *Sylloge epist.* achter Andr. Alceati *Tract.* p. 230 ss. en Walvis, *Beschr. van der Goude*, I, bl. 254 v.

2) Aldus in het dietsche *Byen-boec*, HS. N. 219 der kon. bibl. te 's Hage.

3) Zie Otte a. a. o. s. 118 f.

4) Zie boven, II, 1, bl. 382.

5) Cæsar. Heisterb. l. l. II, p. 65.

6) Volgens de beide HSS. der *Statuta eccl. Traiect.* Zie over de verlichting der domkerk Matth. *Fund. eccles.* p. 21 ss., p. 25 s.

maar intusschen had de kathedraal tal van kandelabren en lampen verkregen, waarvan in den ordinarius en andere documenten soms gewag gemaakt wordt. Altijd brandende lampen of waslichten werden in de abdijkerk van Aduard en in vele bedehuizen aangetroffen [1]. IJzeren, koperen, zilveren kroonen zag men te Deventer, Haarlem, Delft en elders [2]; sommige hadden de aangenaamste vormen en waren rijk met beeldwerk versierd [3]; beroemd is nog heden de lichtkroon der St. Janskerk te 's Hertogenbosch, die in de vijftiende eeuw aan het smidsgilde aldaar behoorde [4].

Alle kerken en kapellen, wier cureiten en kapellanen het doopregt bezaten [5], hadden een doopvont, dat gewoonlijk, met symbolische bedoeling, aan de westzijde der gebouwen bij den hoofdingang werd geplaatst. In het romaansche tijdvak waren de doopvonten doorgaans eenvoudige doopsteenen, die den vorm van cylinders hadden, waarvan de gestalte aan de vroegere doopkuipen of vaten herinnert [6]. In de gothische periode werden zij slanker van gedaante, bekervormig, soms meerhoekig en minder dan in voorgaande tijden met lijsten, lof- en beeldwerk versierd. Koperen doopvonten schijnen in ons vaderland eerst in de vijftiende en zestiende eeuw gewoon geworden te zijn. Doopvonten uit alle eeuwen van dit tijdvak zijn in aanzienlijken getale op onzen bodem bewaard gebleven [7]. Een der oudste vindt men te Een-

1) Zie Heda, p. 154; *Oudh. van Gron.* bl. 239, 270; *Nederl. archief*, VII, bl. 141; Thom. a Kempis, *Chron. mont. s. Agn.* p. 156. Vgl. Braun in *Annal. des hist. vereins für den Niederrhein*, VIII, s. 112 ff.

2) *Oudh. van Delft* bl. 63, 77; Wolff, *Beschr. der St. Bavo-kerk te Haarl.* bl. 152; Dumbar, *Deventer*, I, bl. 501.

3) Zie de afbeeldingen bij De Riemer, I, bl. 360, en Van der Kellen. a. w. Pl. 27, 28, 37, 74, 94.

4) Hezenmans, a. w. bl. 169.

5) Zie boven, II, 1, bl. 337.

6) Zie boven, I, bl. 389.

7) Zie de berigten van Eyck, Ortt, Hermans en Haasloop Werner in *Berigt.* van het hist. genootsch. te Utr. 1846, bl. 223 vv. en *Kronyk* voor 1858, bl. 143 vv.; *Dietsche warande*, I, bl. 191 vv.; *Nieuw archief*, I, bl. 90 vv. Steenen doopvonten, die meer of min merkwaardig zijn, vindt men ook te Rijssen en Werseloo in Overijssel; andere berusten onder de commissie der kon. akad. van wetensch. voor de overblijfs. der oude vaderl.

rum in Groningerland, die aan de tiende of elfde eeuw wordt toegeschreven. Iets jonger schijnt de vont van Herpen in Noord-brabant te zijn, die op vijf pilaren rust en waarvan de kuip met de teekenen der vier evangelisten is voorzien [1]. Vonten van steen uit de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw komen te Loosdrecht, Hoogwoud, Amersfoort en in andere gemeenten voor [2]. In de kerken te Breda, 's Hertogenbosch en Zutphen bewondert men nog heden de rijk met beeldwerk versierde koperen doopvonten, wier zware deksels door ijzeren kranen kunnen opgeheven en zijwaarts geschoven worden. Dergelijke waren vermoedelijk de koperen vonten, die in 1435 voor de Nieuwe-kerk te Delft [3], iets vroeger voor de St. Bavo-kerk te Haarlem [4], en in 1531 voor de Oude-kerk te Amsterdam [5] werden gegoten. In aanzienlijke kerken stonden deze voorwerpen doorgaans in afzonderlijke kapellen. In 1254 liet graaf Willem, de koning van Rome, de prachtige doopkapel der St. Pieterskerk te Leiden bouwen [6], die, even als de schoone doopkapel der Oude-kerk te Amsterdam, nog aanwezig is. De doopkapel te Bommel bevat nog heden haar steenen doopvont, wat vóór eenige jaren ook met die der afgebroken kerk van Oudewater het geval was. In den bodem aldaar ontdekte men „een fraaije achthoekige doopvont van blaauwen steen met ronde vochtholte". In het gewelf, dat beschilderd was, zag men het beeld eener duif, het symbool van den heiligen geest, dat reeds de oudere christenheid in hare doophuizen gaarne aanbragt [7]. In onze kerken, die onder de dioecese van Luik ressor-

kunst, en bij het oudheidk. genootschap te Amsterdam. Fragmenten ontmoette ik te Westervoort en Brummen.

1) Zie de afbeelding in de *Dietsche warande*, t. a. pl.

2) Zie de afbeeldingen in de *Berigten* van het hist. gen. t. a. pl.

3) *Oudh. van Delft.* bl. 77.

4) Volgens een onuitgegev. *Kronyk van Haarl.* van de achttiende eeuw.

5) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 98.

6) Meerman, a. w. II, bl. 214.

7) Zie Van Zijll, *Oudewater en omtrek*, Oudewat. 1861, bl. 175 v.; vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 64.

teerden, hadden de priesters volgens synodale bepalingen van 1287 te zorgen, dat bij de vonten waschvaten waren geplaatst voor de handen dergenen, die de kinderen ten doop hieven, en daarenboven, dat de vonten van behoorlijke deksels voorzien waren, zoowel om alle onreinheid als de handelingen des bijgeloofs bij het doopwater te weren (propter immunditias et sortilegia) [1].

Gestoelten voor klerken en leeken waren vermoedelijk in de vroegere middeneeuwen in onze kerken niet aanwezig, daar men het zitten bij de godsdienstoefeningen voor strijdig met het decorum hield. In het frankische tijdperk waren er geestelijken, die zich het staan bij de vaak langdurige diensten in het koor makkelijker poogden te maken door het gebruik van stokken en krukken, maar kerkvergaderingen en ook de regel van Chrodegang verboden het [2]. Later echter heeft men, naar het schijnt, begrepen, dat onnoodige afmatting der ligchamen kwalijk bevorderlijk kon zijn aan de devotie der harten, en nu kwamen wel het eerst de zoogenaamde koorbanken (stalli) op. Wanneer dit geschiedde, kan welligt niet meer aangeduid worden, maar het is zeker, dat de koorbanken in kapittelkerken en andere aanzienlijke heiligdommen sedert de dertiende eeuw in Duitschland en elders in gebruik, en sinds dien tijd tot in de dagen der hervorming de sieraden der bedehuizen waren, waaraan vernuft en kunstvaardigheid hunne beste krachten besteedden [3]. Steenen koorbanken, die men met kussens belegde, mogen in onze kerken wel de oorspronkelijke geweest zijn; in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch zijn zij, hoewel onzigtbaar door betimmering, nog aanwezig [4]. Maar se-

1) Hartzheim, III, p. 685.

2) Zie de belangrijke aant. van Van Rijn, *Bat. s.* II, bl. 377.

3) Zie Lübke, a. a. o. s. 175; Otte, a. a. o. s. 197 ff. en de daar opgegev. literatuur. Als het vroeger besproken diploom op naam van onzen bisschop Koenraad echt was (zie boven, II, 1, bl. 307 v.), zouden wij moeten aannemen, dat in de elfde eeuw in de domkerk te Utrecht reeds koorstoelen aanwezig waren, want in dit diploom is sprake van de „stalli" der kanoniken.

4) Zie Hezenmans, a. w. bl. 67.

dert den aanvang der veertiende eeuw verkreeg men een eikenhouten koorgestoelte te Bommel[1] en in de volgende eeuw dergelijke in vele andere kerken, zooals de nog bestaande, die meerendeels tusschen 1450 en 1550 schijnen getimmerd te zijn, bewijzen kunnen. Tot de meer eenvoudige behoort dat van de Oude-kerk te Amsterdam, tot de prachtigste die van de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht en de St. Janskerk te 's Hertogenbosch; dat van Bommel is niet meer in oorspronkelijken staat, maar met eenige fraaije heiligenbeelden versierd; die van de kerken te Breda, Haarlem, Bolsward en Franeker worden wegens belangrijke ornamentuur geroemd. Aan de koorbanken van 's Hertogenbosch[2], die omstreeks het midden der vijftiende eeuw zullen bewerkt zijn, en aan die van Dordrecht[3], waarvan de schoonste deelen door Jan Terwe (Jeannin de Teruenne) bearbeid werden en de jaartallen 1538, 1539, 1540 en 1545 dragen, blijkt het genoegzaam, dat men in ons land voor deze soort van kerkgestoelten dezelfde vormen gebruikte, als die in Duitschland, Engeland en elders gebezigd werden[4]. Men plaatste de banken in twee of vier rijen tegen de koormuren, van de nabijheid des hoogaltaars tot het dwarsschip. Op zekere afstanden werden de rijen afgebroken, opdat men de zitplaatsen te gemakkelijker bereiken mogt. De zitplaatsen waren ruim, met leuningen omgeven, en konden, daar zij als klepbanken ingerigt waren, opgeslagen worden, wat nuttig

1) Zie mijne berigten in den *Kalender voor Prot.* 1861, bl. 87 vv., en de afbeeldingen ald.

2) Zie de leerrijke beschrijving bij Hezenmans, a. w. bl. 68 vv.

3) De koorbanken van Dordrecht verdienen het voorwerp van aandachtige studie en monografische beschrijving te wezen, vooral wegens het zeer rijke symbolische beeldwerk, dat door inscriptiën van des kunstenaars hand verduidelijkt wordt, maar voor mij nog niet genoegzaam verstaanbaar is, om er hier nader over uit te wijden. Teekeningen van de reliëfwerken op de ruggestukken van de bank, die tegen den zuidelijken koormuur staat, zijn, uit de nalatenschap van prof. Kist aangekocht, voorhanden in het museum van het oudheidk. genootschap te Amsterdam. Zij zijn van de hand van onzen architect D. J. Its.

4) Zie Lübke, a. a. o. s. 174 ff.

was, zoo dikwerf de geestelijken bij sommige deelen der diensten moesten staan. Om voor oude en zwakke mannen echter het staan te verligten, gaf men aan de benedenzijden van de kleppen consôles, zoogenaamde misericordiæ, waartegen de staanden konden leunen. Boven de tegen de muren geplaatste rijen timmerde men baldakijnsbekrooningen of huiven, die als bedekking der banken de hoofden der geestelijken overschaduwden. Aan alle deelen der banken werd een groote rijkdom van arabesken en vooral van symboliesch beeldwerk aangebragt, dat den zin der kunstenaars aanspraak op onze bewondering geeft. Sedert 1457 had de Oude-kerk te Delft zijn kunstig gesneden zangersgestoelte, waarvan de vorm ons niet bekend is [1]. Omstreeks den aanvang der zestiende eeuw verkreeg de abdijkerk van Egmond hare fraai bewerkte koorbanken [2]. Die der kloosterkerk van Windesheim waren hoogst eenvoudig, zonder sieraden; toch hadden de zittingen leuningen en gordijnen, die de hoofden der monniken omgaven (capitum velamenta), waarschijnlijk als behoedmiddel tegen storenis hunner godsdienstige aandacht [3]. Zoogenaamde levietenstoelen, die in de kerken van Duitschland en in andere landen voorkomen, steenen banken in de nabijheid des altaars, waarop de assisterende diakenen of priesters zich tijdens de dienst soms voor eene pooze nederzetten, schijnen in ons vaderland òf zeldzaam geweest òf later weggeruimd te zijn. In de kerk van het voormalig klooster te Ter Apel in Groningerland echter ziet men nog heden een schoone bank van dien aard, uit fraai bewerkten bentheimer-steen bestaande [4].

Gestoelten voor de leeken in onze kerken werden, zoo al niet vroeger, althans sedert het midden der veertiende eeuw gewoon. In 1369 twistten eenige adellijke heeren

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 36, 58 v.
2) Joh. a Leid. *Annal. Egm.* p. 141.
3) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 123.
4) Zie de beschrijving en afbeelding bij Hermans, *Annales. ordin. s. crucis*, I, p. 128.

met elkander over de plaatsing hunner banken in de kerk van Overlangbroek [1]. Te Kampen ging in 1393 van den magistraat eene verordening uit, dat niemand eigendom zou hebben aan de banken in de Lieve-vrouwekerk aldaar; wie het eerst kwam, zou het eerst mogen zitten, maar een ieder werd verboden er tot gemak of verwarming hooi, stroo of matten in te dragen [2]. In de Buurkerk te Utrecht hadden in 1452 eenige burgers hunne eigene gestoelten en banken geplaatst, waardoor veel ruimte werd weggenomen. De magistraat deed ze afbreken en verbood dit bedrijf voor de toekomst, tenzij het met goedkeuring van den raad en de kerkmeesters geschiedde [3]. Iets dergelijks viel in 1457 in de kapittelkerk te Geervliet voor. Eenige leeken plaatsten er eigener autoriteit hunne zoogenaamde „vochten", stoelen van verschillenden aard, voor hunne vrouwen. De deken en zijn kapittel verboden het en bisschop David van Bourgondië bedreigde allen, die het verder zouden wagen, met kerkban en zware geldboeten [4].

Van preêkstoelen in onze kerken van de vijftiende en de eerste helft der zestiende eeuw vonden wij in onze bronnen slechts nu en dan gewag gemaakt. Zij zijn vermoedelijk eerst na het opkomen der moderne devotie gewoon geworden, toen de klerken naar het voorbeeld der collatie-broeders zich meer dan te voren lieten hooren. In vroeger tijden preêkte men welligt in het koor of van de koortrappen, gelijk bij de oude christenheid gebruikelijk was en nog in de veertiende eeuw in de domkerk te Utrecht geschiedde, als de bisschop of wijbisschop bij plegtige gelegenheden aldaar het woord voerde [5]. In de St. Nikolaas-kerk te Kampen ziet men nog heden een steenen preêkstoel, in den stijl van de vijftiende eeuw

1) Zie Van Alkemade, *Inleid. tot het ceremonieel der begraaven.* bl. 141.
2) Zie het diploom, vermeld door Molhuysen, *Register*, I, bl. 94.
3) Burman, *Jaarb.* III, bl. 204.
4) Zie het diploom by Hoynck van Pap., *Anal.* III, 2, p. 70 s. Vgl. de oude keur in de *Verslagen en berigten der vereenig. ter bevord. der oude nederl. letterk.*, vijfde jaarg. bl. 40.
5) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

bewerkt. De Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht bezat voormaals een houten, die door bovengenoemden Jan Terwe was gesneden [1]. In 1432 plaatste men in de St. Bavo-kerk te Haarlem „een hoogen en kunstrijken preêkstoel", waarop een minderbroeder van Amsterdam het eerst een sermoen hield [2]. Biechtstoelen kwamen in onze middeneeuwsche kerken nergens voor, daar het afnemen van de biecht, gelijk wij later zien zullen, sedert de dertiende eeuw volgens synodale bepalingen niet dan op „opene en gemeene plaatsen" mogt geschieden, waar biechtvaders en biechtkinderen door ieder gezien konden worden. De twee biechtstoelen, die men in St. Bavo te Haarlem had [3], werden daar wel eerst na de invoering der besluiten van Trente geplaatst. Lectrijnen of lezenaars voor het aflezen van evangelie-lessen enz. werden in de vijftiende en zestiende eeuw dikwerf van koper gegoten. Doorgaans prijkten zij met het beeld van een arend, het teeken van den evangelist Johannes, waarom men ze in oude stukken eenvoudig „aquilæ" noemde; somtijds echter verwisselde men den arend met een pellikaan. Koperen arenden ziet men hier en daar in protestantsche kerken van middeneeuwsche afkomst nog heden door de voorlezers gebruiken. Den arend der domkerk te Utrecht, die op de hoogzaal stond, vermeldden wij reeds [4]. In het koor van de St. Pancraskerk te Leiden zag men een pellikaan; die van St. Bavo te Haarlem, die in 1506 werd gegoten, is aldaar nog aanwezig [5].

Orgels werden in Duitschland en andere landen sedert de tiende eeuw in vele kathedralen en aanzienlijke kloosterkerken in gebruik genomen. Sinds het einde der der-

---

1) Eyck, *Overzigt*, bl. 120; Schotel, a. w. bl. 26 v.

2) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 20. Zie over de preêkstoelen in andere landen Otte, a. a. o. s. 203 ff.

3) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 30. Vgl. Otte, a. a. o.; Binterim, *Denkwürd.* IV, 1, s. 91; V, 2, s. 232.

4) Boven, bl. 148.

5) Zie *Oudh. van Rijnl.* bl. 137; Wolff, a. w. bl. 152, en mijn handschriftel. *Kronyk van Haarl.*, vroeger vermeld.

tiende eeuw algemeen verbreid, ondergingen zij in de vijftiende eene merkwaardige volmaking, zoodat zij in de zestiende wegens rijkdom van geluiden, de beschikbaarheid der registers en de aangebragte pedalen van alle muziekinstrumenten de edelste en meest volkomene mogten heeten [1]. Volgens onzekere berigten zal de Nicolaïkerk te Utrecht in 1120 een orgel van zeer onvolledige zamenstelling bezeten hebben. Het had, toen het later afgebroken werd, twaalf rijen pijpen, geen registers. Omstreeks den zelfden tijd, zegt men, dat ook de St. Lievenskerk te Zierikzee haar orgel zal gehad hebben [2]. In 1318 werd te Groningen door priesters en leeken eene broederschap gesticht, in wier statuten bepalingen aangaande het gebruik des orgels bij hare godsdienstoefeningen voorkomen [3]. Te 's Hage bezat men een orgel in 1352 [4]. Te dien tijde hadden ook de St. Salvators- en de domkerk te Utrecht de hunne, zooals uit den ordinarius van eerstgenoemde kerk en uit de statuten van het domkapittel blijkt. Onder genoemde statuten komt een hoofdstukje „over het ambt van den organist" voor [5]; hij had te spelen bij de vespers en missen van alle groote en oude feesten. In 1403 en 1443 werd het orgel van den dom gerepareerd [6]. In 1385 gebruikte men ook te Arnhem een orgel [7]. In den loop der vijftiende eeuw werd het getal dezer instrumenten in ons land zoozeer vermenigvuldigd, dat wij moeten veronderstellen, dat al onze meer aanzienlijke kerken er mede voorzien werden. Sommige hadden er twee, zooals die te Leeuwarden,

---

1) Zie Ambros, *Gesch. der musik*, II, s. 203 ff. en Otte, a. a. o. s. 225 ff. en de daar aangewezen literatuur over de geschiedenis der orgels. Kist leverde in het *Archief*, X, bl. 189 vv. eene verhand. *Over het orgelgebruik in Nederl.*, die voor aanvulling vatbaar is.

2) *Geschiedk. beschrijv. der St. Lievens-monster te Zierikzee*, Alkm. 1834, bl. 22.

3) Zie het stuk bij Driessen, *Monum. Gron.* III, p. 602.

4) Zie *Haagsche mededeel.* I, bl. 295.

5) „De officio rectoris organorum".

6) Volgens de rekenboeken der fabriek van die jaren.

7) Van Hasselt, *Arnh. oudh.* III, bl. 259.

Edam, Gouda en elders[1]; andere drie, gelijk de kerken van Delft[2]. In de St. Bavo-kerk te Haarlem zag men een groot orgel aan een pilaar in het dwarsschip hangen, een kleiner in een der zijpanden en een nog kleiner mede in het dwarsschip[3]. In 1454 en 1455 werd, grootendeels op kosten der parochianen, in de Nieuwe-kerk te Delft, waar men reeds twee of meer kleinere bezat, die vermoedelijk aan verschillende broederschappen toebehoorden, een groot orgel gebouwd en aan het westeinde tegen den toren geplaatst[4]. De kleinere orgels waren dikwerf draagbaar en heetten dan positieven, hoewel ook de ruggestukken der grootere orgels, die in de vijftiende eeuw hier en daar voorkwamen[5], denzelfden naam droegen, ofschoon zij onbeweegbaar waren. De positieven in de grootere kerken werden naar de behoefte der diensten bij de verschillende altaren verplaatst. Toen de toren van de Nieuwe-kerk te Delft in September 1496 na honderdjarigen arbeid voltooid was en het kruis er op gezet werd, bragten de werklieden een positief op de stelling; de kerkzangers volgden hen, en straks klonk een blij „te Deum" door het luchtruim[6].

Sporen van registratuur bij onze orgels, maar zeer onduidelijke, meenen wij in diplomen van de jaren 1411

---

1) Eekhoff, *Besch. van Leeuw.* I, bl. 158, 333; Kruythoff, *Vuur- en watersnood van Edam*, bl. 27 v.; Hess, *Korte schets van de uitvind. der org.* bl. 21. De Oude- en Nieuwe-kerk te Amsterdam hebben nog heden twee orgels. Het kleine van laatstgen. kerk is wegens de oude constructie en de fraaiheid der geluiden merkwaardig. Toch schijnt het niet ouder dan van het begin der zeventiende eeuw te wezen.

2) *Oudh. van Delft.* passim.

3) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 22.

4) *Oudh. van Delft.* bl. 81.

5) In 1492 werd het Ursula-orgel in de Nieuwe-kerk te Delft gerepareerd en met een „nieuw positief" voorzien, „buten an den stoele, daer men sit". *Oudh. van Delft.* bl. 94. Iets dergelyks geschiedde vóór 1509 aan een orgel in de abdijkerk te Egmond. Zie Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 141. Van de positieven waren de nog kleinere portatieven onderscheiden, die door de spelers zelve bij feestmalen en andere gelegenheden tegelijk gedragen en bespeeld werden. Zie Ambros, a. a. o. s. 207.

6) *Oudh. van Delft.* bl. 97 v.

en 1462 ontmoet te hebben [1]. In de eerste decenniën der zestiende eeuw werd zij algemeener en rijker van inhoud. In 1517 verkreeg het orgel der St. Janskerk te 's Hertogenbosch vijf registers [2]. In het volgende jaar werd voor de kerk te Gorinchem een groot orgel met positief aanbesteed, in te rigten volgens „het groote orgel" te 's Gravenhage en te betalen met vijf honderd gulden van veertig grooten ieder, onder toezegging dat kerkmeesters twee honderd ponden tin en de blaasbalken zouden leveren. „Het groote werk" — zoo luidt de beschrijving — „zou zijn van twaalf voeten en vijftien registers, hebbende een goed scherp, snijdend werk van twaalf voeten, een doos van twaalf voeten, een koppeldoos super octavi, een cymbaal, een excellente fluit, een nieuw lade, pedaal en trommel, en een geluid van vogelen" — men ziet, dat de wansmaak, die het edele instrument tot in onze dagen te dikwerf durfde misbruiken, een oude kwaal is — „bijzonder van nagtegalen" [3]. Johannes Reekamp, abt van Aduard, die in 1528 optrad, deed het „zeer voortreffelijk orgel" der abdijkerk vernieuwen en de registers vermeerderen [4].

Namen van orgelmakers zijn ons niet vele voorgekomen. In 1384 arbeidde Willem Vrijman van Delft te 's Gravenhage [5], in 1403 Gijsbert Talp te Utrecht [6], in 1429 meester Jan uit Brabant te Delft, in 1459 en volgende jaren Jan van Antwerpen almede te Delft,

1) Ik heb hier het oog op de woorden: „metter meester organen" in het diploom bij Matth. *Anal.* III, p. 433, en op de uitdrukking, die in een onuitgegev. stichtingsbrief van zielmissen voor de familie Van Slingelant te Dordrecht van 13 Julij 1462 voorkomt: „na den middage voir der vesperen sall men beyeren mitten clocken ende die ierste vesper zingen mitten scoelmeister, mitten kinderen, mitter orgell ende mit twee regieres".

2) Hezenmans, a. w. bl. 153.

3) Van Zomeren, *Beschr. van Gorinchem*, bl. 21 v.

4) *Vitae et res gestae abb. Adwerd.* ed. Koppii p. 40.

5) *Haagsche mededeelingen*, t. a. pl. Kan Willem Vrijman later monnik geworden zijn? Dan was hij welligt de neef van Joh. van Schoonhoven, wien deze zijne *Epistola de passione Domini* toezond. Zie boven, II, 2, bl. 368 n. 2, en *Kerkhist. archief*, IV, bl. 263.

6) Volgens het rekenboek der domfabriek te Utr. van dat jaar.

waar vier jaren te voren ook Adriaan Pietersz. werkte [1]. De beroemde Rudolf Agricola zal het oude orgel der St. Martini-kerk te Groningen gebouwd hebben [2]. Meester Willem van Heyst vermaakte vermeld orgel te 's Hertogenbosch, en meester Bernt en diens zwager Jan Graurok leverden dat van Goriuchem [3]. Waar deze en andere mannen van het vak bewijzen gaven, dat zij hunne kunst wèl verstonden, waren zij bij onze vaderen in eere. Thomas a Kempis en sommige zijner tijdgenooten onder de devoten wisten een goed orgel, als middel tot verheffing des gemoeds, te waarderen, en riepen met dankbaarheid uit: „de orgels in de kerken bewegen onze trage harten, dat zij ontstoken worden in begeerte naar het eeuwige loon der gelukzaligen" [4].

Terwijl de orgels vooral als voortbrengselen der mechanische kunst onze middeneeuwsche bedehuizen opluisterden, vertegenwoordigden andere voorwerpen de schoone kunsten, zooals deze zich, met de mechaniek vereenigd, ten dienste van den cultus hadden gesteld. Wij denken hier in de eerste plaats aan de producten van weefgetouw en naald, priestergewaden, tapijten enz. Amicten (amictus), alven (albæ), gordels (cingula), stolen (stolæ), kasuifels (casulæ), handvanen (manipuli = handdoeken), de insigniën der dienstdoende priesters, en andere kleedingsstukken voor klerken van lageren rang [5] waren in aanzienlijke kerken in menigte voorhanden en niet zelden kostbaar en schoon bewerkt. Kasuifels van laken, fluweel en damast van verschillende kleuren, paarsch, rood, zwart enz., met gouden en andere bloemen en

1) Zie *Oudh. van Delfl.* bl. 75 vv.

2) Zie Kist, t. a. pl. bl. 222.

3) Zie Hezenmans, t. a. pl.; Van Zomeren, t. a. pl.

4) Thom. a Kempis, *Op. omn.* ed. I. p. 706. Zie over het orgelgebruik en de organisten onzer vaderen beneden, Hoofdst. XIX, § 2.

5) De schrijvers, die den lezer nadere inlichtingen over al deze kleedingsstukken kunnen geven, noemde ik boven, I, bl. 261 n. 2. De dietsche namen, waarmede ik ze aanduidde, ontleende ik aan het vroeger vermelde rijmwerk, *Die bediedenisse van der missen* (zie boven, II, 2, bl. 404), en aan andere oude auteuren.

kruisen, soms ook met schoon gestikte voorstellingen uit de lijdensgeschiedenis versierd, werden in vele kerken gezien [1]. In onze kapittelkerken was men niet zelden rijk aan kappen of mantels (cappæ) ten dienste van de kanoniken. De domkerk te Utrecht bezat voor hare kapittelheeren engelsche (anglicæ), groote (magnæ), groene, roode kappen enz., ook winterkappen (cappæ hiemales), die naar eisch van tijden en gelegenheden gebezigd werden. In dezelfde kerk werd ook eene „dalmatica", een gewaad der diakens, „met edelgesteente" gebruikt [2]. Tapijten (tapeta) tot bedekking van den vloer voor het altaar of van de ruggestukken der gestoelten (dorsalia) waren in de kathedraal en in andere heiligdommen almede aanwezig; ook tapijten met tafereelen uit de gewijde geschiedenis of heiligen-legenden, die op de feestdagen tusschen de kolommen van het koor en elders werden opgehangen, en gordijnen (cortinæ), waarmede in de groote vasten altaren, beelden enz. werden bedekt [3]. Daarenboven bezat men vaandels (vexilla) voor de processiën, en de vroeger vermelde pellen of altaardoeken. In onze domkerk werden op hooge feesten de oudste en schoonste pellen uit de sacristie te voorschijn gebragt, die naar hare schenkers of sieraden verschillende namen droegen, de pellen „van bisschop Godebald, Boudewijn, Godfried", de pellen „van Everard, Petrus" enz., of die „met de leeuwen, met het kruis" en andere [4]. De aanwending van al deze voortbrengselen van weefgetouw en naald tot opluistering der kerken en kerkelijke plegtigheden op hooge feesten werd ook door de devoten van de veertiende en vijftiende eeuw met wel-

---

1) Zie, om een enkel bewijs bij te brengen, *Oudh. van Delfl.* bl. 61 vv. Overschoone kasuifels van het laatst van dit tijdperk kan men nog heden in de kerk der Jansenisten te Dordrecht zien, en zeker ook elders. Fragmenten, die aandacht verdienen, worden in het museum van het oudheidk. genootsch. te Amsterdam aangetroffen.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

3) Zie boven, II, 1, bl. 288 n. 4.

4) Volgens vermelden *Ordinarius.* Vgl. over de tapijten, gordijnen enz. Otte, a. a. o. s. 259 ff. 851 ff.

gevallen aanschouwd. Thomas a Kempis meende, „dat zij niet weinig kon bijdragen tot bevordering van feestelijke vreugde”, maar hij waarschuwde echter tegen de magt der zinnelijkheid en wenschte, dat de klerken bij het gebruik hunner sierlijke kleeding zich hoeden zouden voor zelfbehagen (propria complacentia) [1].

Muurschilderijen, d. i. op drooge kalk met kleuren aangebragte tafereelen tot versiering der muren, waren reeds in het frankische tijdperk in sommige bedehuizen van ons land aanwezig, en werden van de dertiende tot de zestiende eeuw, blijkens vele ontdekkingen van de laatste jaren, in steden en dorpen zoozeer vermenigvuldigd, dat men mag aannemen, dat de meeste onzer kerken, zoo niet alle, tegen het einde van dit tijdvak meer of minder met dergelijke kunstwerken opgeluisterd waren [2]. Onze voorvaderen zagen ze op de zijwanden en pilaren der koren en langhuizen, op de westelijke muren nevens de ingangen, in de kapellen, op de gewelven, ja overal, waar het penseel slechts voegzame vlakte voor zijn oogmerk vond. De stoffen, die onze kunstenaars in hunne tafereelen bewerkten, werden aan O. en N. Testament ontleend, aan de legenden der heiligen of aan de voorstellingen der middeneeuwsche fantasie aangaande hemel, hel enz. [3], en de tafereelen zelve binnen sierlijk geschilderde lijsten, medaillons of arabes-

---

1) *Opera omn.* ed. I. p. 137.

2) De kerken van ons land, waarin tot heden muur- en gewelfschilderijen gevonden werden of nog gezien worden, kan men bijna allen opgenoemd vinden in de schriften van Janssen en Leemans, die wij aanstonds noemen zullen, en in de verslagen der commissie voor de overblijfsels der oude vaderl. kunst in de *Jaarboeken* der kon. akademie van wetensch. Teekeningen naar kunstwerken van dien aard in de kerken van Bommel, Zutphen, Emmen, Arnhem, Driel en Lienden worden bewaard in de kon. bibliotheek te 's Gravenhage. Teekeningen naar muurschilderijen in enkele andere kerken zijn voorhanden in het museum van het oudheidk. genootsch. te Amsterdam.

3) De schilderijen, voorstellende de sybillen en hare voorzeggingen aangaande den Heiland, waarmede de abt van Aduard in het midden der zestiende eeuw zekere kapel versierde, zijn vermoedelijk ook muurschilderijen geweest. Zie *Vitae ac gesta abbat. Adwerd.* ed. Koppii p. 45.

ken geplaatst. Het oudste werk van dien aard, op onzen bodem bewaard, zijn vermoedelijk de arabesken op het gewelf der karolingische kapel in het Valkhof te Nijmegen. Aan de dertiende eeuw worden de muurschilderijen toegeschreven, die vóór eenige jaren in de kapittelkerk te Gorinchem ontdekt en later in steendruk gebragt zijn [1], naïeve voorstellingen van de wereldschepping, Adams slaap, de schepping van Eva en andere onderwerpen, aan het O. Testament ontleend, en daarenboven sommige uit het N. en de legenden der heiligen, de drie koningen, Jezus' opstanding, St. Christoffel, Antonius enz. Fraaijer penseelwerk vond men later in het koor van de kerk der hervormde gemeente te Driel in den Bommeler-waard [2] en in de St. Bavo-kerk te Haarlem [3], dat deels aan de veertiende, deels aan de vijftiende eeuw schijnt toe te behooren. Voortreffelijke voortbrengselen der kunst worden in de kapittelkerk van Bommel gezien, die echter weder verre overtroffen worden door de tafereelen uit het leven van Thomas Aquinas in een voormalig klooster te Maastricht, die in de jongste tijden van onder de kalk aan het licht gebragt werden en, naar wij hopen, door eene bevoegde hand weldra nader bekend gemaakt zullen worden [4].

Hoewel gekleurd glas reeds in vensters van kerken der zesde eeuw voorkwam, schijnt de kunst, die het glas als doorschijnend paneel voor min of meer uitvoerige schilderwerken bezigde, waarmede men de bedehuizen versierde, eerst later opgekomen te zijn. Wanneer zij hare eerste voortbrengselen leverde, is onbekend, maar

---

1) Zie Janssen, *De muurschilderijen der St. Janskerk te Gorinchem*, uitgeg. door de kon. akad. van wetensch., Amsterd. 1858.

2) Zie Leemans, *Nieuw ontdekte muurschilderingen*, uitgeg. door de akad. van wetensch., Amsterd. 1860, bl. 5 v., en *Muurschilderingen in het koor van de kerk der herv. te Driel*, almede uitgeg. door de akad. van wetensch., Amsterd. 1862.

3) Zie Van der Kellen, *Muurschilderingen in de St. Bavo's kerk te Haarlem*, 's Gravenh. 1861.

4) Zie de berigten van Leemans in *Versl. en mededeel. der kon. akad.* Afd. Letterk. XI, bl. 166 v., en *Jaarboek* der kon. akad. voor 1868.

zeker is het, dat omstreeks het jaar 1000 het klooster Tegernsee in Beijeren vensters met glasschilderijen verkreeg, en dat de kunst zich later langzaam ontwikkelde, totdat zij in de gothische periode tot hoogeren bloei kwam [1]. Uit een berigt van Thietmar van Merseburg [2], dat onze vrome bisschop Ansfried, toen hij in zijn geliefd klooster op den Heiligenberg bij Amersfoort lag te sterven, zijn oog sloeg naar een kruis op een onlangs in zijne cel aangebragt venster (crucem in fenestra), blijkt welligt, dat reeds in het jaar 1010 eenig schilderwerk van dien aard op nederlandschen bodem werd aangetroffen. In het midden der dertiende eeuw had de kerk van Sparendam een geschilderd glas [3]. Omstreeks 1377 schonk hertog Albrecht een schoon en groot glasvenster aan de karmelieten te Haarlem, dat in hun kerkkoor werd geplaatst [4]. In 1396 verkreeg de kerk van Velp van den hertog van Gelder een glas, met beelden en wapens beschilderd, en dergelijk gunstbewijs viel in 1410 en 1439 aan de kerken te Arnhem en Nijmegen te beurt [5]. Van Rudolf van Diepholt meldt men, dat hij vele kerken met schoone glazen begiftigde [6]. In de vijftiende eeuw waren het niet alleen vorsten en grooten, die de bedehuizen aldus versierden, maar ook gegoede burgers, die door hunne ijdelheid dikwerf aangedreven werden, om de afbeeldsels hunner afgestorven aanverwanten of hunne wapens op de glasvensters te doen

---

1) Zie Wackernagel, *Die deutsche glasmalerei*, Leipz. 1855, s. 18 ff.; Lübke, a. a. o. s. 189 ff. en van denzelfden auteur de belangrijke verh. *Ueber die alten glasgemälde der Schweiz*, Zür. 1866, s. 9 f.; vgl. Hefele, *Beiträge*, II, s. 252 f. Over de glasschilderkunst in België zie men De Reiffenberg in *Nouv. mém. de l'acad. de Brux.* VII. De voortbrengselen der kunst gedurende de laatste middeneeuwen in ons vaderland zijn verdwenen, maar worden eenigermate gekend uit onze stedebeschrijvingen en uit verstrooide berigten.

2) Bij Pertz, V, p. 778; zie ook Annal. Saxo, ald. VIII, p. 661.

3) Zie Meerman, a. w. III, bl. 114.

4) Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 301.

5) Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 88 vv.

6) Zie boven, II, 1, bl. 214.

afmalen, wat ergernis gaf aan de devoten [1]. In het midden der zestiende eeuw nam de kunst hier te lande eene hooge vlugt. De gebroeders Crabeth, Dingman en anderen verheerlijkten de kerken van Gouda [2], Amsterdam, Rijnsburg en andere plaatsen met glasschilderijen, die, voor zooverre zij overgebleven zijn, nog heden met dankbare bewondering door ons aanschouwd, maar hier niet besproken mogen worden, naardien zij buiten de grenzen van het tijdvak liggen, waartoe onze onderzoekingen behooren.

Terwijl het penseel zijne werken op kalk en glazen volbragt, schiep het ook zijne wonderen op het perkament van missalen, gradualen, antifonariën, evangeliariën, psalteriën en andere boeken, die door de klerken bij de koordienst werden gebruikt. De miniatuur-schilderkunst [3], die door onze iersche en angelsaxische geloofspredikers tegelijk met het christendom herwaarts gebragt werd [4], heeft waarschijnlijk in ons vaderland sinds de zevende eeuw onder kloosterlingen en geestelijken talrijke beoefenaars gehad. Welke hare lotgevallen en de gang harer ontwikkeling op onzen bodem waren, ligt nog in het duister [5]. Ongetwijfeld stond zij, daar onze vaderen hunne boeken voor een goed deel uit Rome, Engeland, Duitschland en Frankrijk verwierven en onder die boeken ook versierde voorkwamen, voortdurend onder vreemde invloeden, totdat zij hier, even als in België, in de veertiende en vijftiende eeuw een hoogen trap van

---

1) Zie *Vita dom. Joh. Hatten*, bij Dumbar, *Anal.* I, p. 195.

2) Over de oudere beschilderde glazen van Gouda vindt men eenige aanteekeningen bij Kram, *De goudsche glazen*, Gouda 1853, bl. 27 v..

3) De literatuur over de geschiedenis der miniatuur-schilderkunst werd opgegeven door Otte, a. a. o. passim.

4) Zie Dehaisnes, *De l'art chrétien en Flandre*, Douai 1860, p. 18 s. Eenige aantèekeningen over miniaturen, die in nederlandsche HSS. voorkomen, vindt men bij Waagen, *Kunstwerke und kunstler in England und Paris*, Berl. 1839, III, s. 264 ff. De meeste echter betreffen belgische kunstwerken.

5) De miniaturen, die in het beroemde HS. der evangeliën van Egmond voorkomen, zijn door Van Wijn, *Huiszitt. leven*, II, bl. 329 vv., bekend gemaakt.

volkomenheid bereikte en die wonderbaar fijne, uitvoerige en toch frissche, geestige voortbrengselen leverde, die door pracht van kleuren en edele teekening — getuige het reeds meermalen vermelde pontificale van St. Marie te Utrecht [1], waarvan de nederlandsche oorsprong, naar wij meenen, niet betwijfeld mag worden — nog heden oog en hart verblijden. In onze kloosterkronijken en andere schriften is niet zelden sprake van meer of min bekwame „verluchters" of illuminatoren [2]. Emo, de abt van Wittewierum in de eerste decenniën der dertiende eeuw, schreef en verluchtte boeken [3]. Hendrik Mande, die eerst te Windesheim, later te Beverwijk monnik was en omstreeks 1430 in hoogen ouderdom stierf, verwierf als man van het vak een goeden naam [4]. Dezelfde eer viel aan Godfried van Kempen te beurt, die op den St. Agnietenberg bij Zwol in 1399 professie deed en niet alleen miniaturen maar ook altaarstukken schilderde [5]. Onder de monniken van Windesheim waren vele goede copiïsten en ook vele vlijtige illuminatoren, Gozewijn Herc, Gerard van Vollenhove, Hendrik Wachtendonk, Hendrik van Kerpen en anderen [6]. Te Diepenveen schreef vóór 1450 eene non een latijnschen bijbel met miniaturen, die nog heden te Stralen bij Venlo bewaard wordt. Zij heette waarschijnlijk Lubbe Swaves en werd in 1418 ingekleed [7]. Devote broeders en zusters zagen aan „studeerboeken", die niet uitsluitend voor godsdienstoefening gebruikt werden, ongaarne veel kunst besteed, maar aan getijden- en koorboeken wijdde men zijne beste krachten [8]. Zoo deed men te Windesheim,

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 257, 261 n. 2.
2) Zie over deze benaming Van Hasselt, *Geld. maandw.* I, bl. 381.
3) Mencon. *Chron.* p. 125, Matth. *Anal.* II, p. 125.
4) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 454. Vgl. boven, II, 2, bl. 366.
5) Thom. a Kemp. *Chron. mont. s. Agn.* p. 26 s.
6) Zie *Overijss. alman.* 1845, bl. 92 vv. Vgl. boven II, 2, bl. 312 v.
7) Zie den append. op Matth. *Chron. duc. Brab.* p. 253 s. Vgl. boven, II, 2, bl. 211 n. 3, en *Annalen des hist. vereins für den Niederrhein*, Köln, 1861, IX, X, s. 308 f.
8) Zie boven, II, 2, bl. 321 n. 5.

in het nonnenconvent te Westeroijen [1] en in het klooster op den St. Agnietenberg. In laatstvermeld gesticht stierf in 1430 Thomas van Kampen, die een goed zanger was en schoone muziekboeken schreef; later werden er deswegen ook Hendrik Cremer, Gerard Wesep en vooral Jan Lent geprezen [2]. De banden der koorboeken werden niet zelden met edelgesteente en ivoren beeldwerk versierd [3], of ook met gouden en zilveren drijfwerk, zilveren sloten enz. In de domkerk te Utrecht bezat men prachtige koorboeken, onder andere een plenarius „met Simeon en het kindeke”, die op feesttijden gebruikt en in den ordinarius der kapittelheeren aangeduid werden. In onze gemeenten, die onder Munster, Keulen en Luik ressorteerden, moesten de priesters, volgens synodale voorschriften van 1279, 1281 en 1287, toezien, dat het missale, wanneer men het niet bezigde, in een linnen doek of onder bedeksel bewaard werd [4].

Schilderijen op paneel of doek, die vermoedelijk sinds de invoering des christendoms in ons land onze kerkgebouwen opluisterden [5], werden in dit tijdvak, vooral nadat de olieverwen in gebruik gekomen waren, zeer vermenigvuldigd. In de vijftiende eeuw heerschten ook bij onze schilders de strenge stijl, de levendige kleurenpracht en de aan het miniatuurwerk ontleende uitvoerigheid, die den arbeid der toenmalige kunstenaars in België onderscheidden [6]. Van den aanvang der zestiende eeuw werden, inzonderheid door onzen bisschop Philips van Bourgondië, die uit Italië niet alleen antieke beelden met zich bragt, maar ook kunstenaars uit het zuiden herwaarts lokte [7], onze landgenooten met de voortbreng-

---

1) *Oudh. van Utr.* II, bl. 733.

2) *Chron. mont. s. Agn.* p. 59, 108, 141.

3) Zie Nijhoff, *Beschr. van een handschr. van het klooster Bethleh.*, uitgeg. door de kon. akad. van wetensch., Amst. 1857; Matth. *Anal.* I, p. 216; *Oudh. van Dev.* I, bl. 109.

4) Hartzheim, III, p. 646, 662, 690.

5) Zie boven I, bl. 385 s.

6) Zie het aangeh. werk van Dehaisnes, passim.

7) Ger. Noviom. *Vita Phil. Burg.* Matth. *Anal.* I, p. 152, 156, 186. In

zelen van het italiaansch penseel bekend gemaakt, waaruit zich het verschijnsel laat verklaren, dat ook bij ons kleur en teekening een zachter karakter begonnen aan te nemen.

Sedert 1428 hing in het koor der Nieuwe-kerk te Delft eene groote schilderij, St. Christoffel voorstellende, een kunstwerk van den destijds beroemden Dirk den maler[1]. Altaarstukken, „door eene aanzienlijke maagd geschilderd, de voorouders van onze lieve vrouw vertoonende" en oudtijds wegens hunne schoonheid geprezen[2], werden in de Lieve-vrouwekerk en in die der minderbroeders te Kampen gezien[3]. In 1504 voorzag men de St. Laurens-kerk te Alkmaar met eenige goed geschilderde stukken, die tot heden bewaard en afbeeldingen van de werken van barmhartigheid zijn[4]. Omstreeks denzelfden tijd werd de kunstschat der abdijkerken van Aduard, Egmond en Rijnsburg met schilderijen vermeerderd[5]. In de St. Bavo-kerk te Haarlem zag men de pilaren met schilderijen van de twaalf apostelen, den Heiland en zijne moeder behangen[6]. In de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht bewonderde men eenige tafereelen, aan den kruistogt van graaf Willem en den h. Lodewijk ontleend[7], en in de Nieuwezijdskapel te Amsterdam een groot doek met goed geteekende figuren, die de geschiedenis der wonderhostie van dat bedehuis van vergetelheid bewaarden[8].

1510 had men ook te Dordrecht vruchten van italiaansche penseelkunst. Zie Schotel, a. w. bl. 17.

1) *Oudh. van Delfl.* b. 75.

2) Vermoedelijk stelden zij den zoogen. „boom van Jesse" voor, die in de vijftiende eeuw ook in de Buurkerk te Utrecht, op een muur geschilderd, ten toon gesteld was. Zie Janssen, in Van der Mondes *Tijdschr. Voorheen en thans*, 1846, bl. 141 vv. In 1490 had men ook in St. Bavo te Haarlem een „stam van Yesse, zierlic ghemaect". Van der Willigen, *Haarl. schilders*, bl. 51.

3) *Oudh. van Dev.* II, bl. 14.

4) Eyck, *Overzigt*, bl. 137.

5) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* p. 141; *Oudh. van Gron.* bl. 283; Schotel, *Abdij van Rijnsb.* bl. 19 vv.

6) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 25.

7) Schotel, *Een keizerl. bezoek*, bl. 17.

8) Fragmenten van dit doek ontmoet men nog in genoemde kerk, en fraaije afbeeldsels in koper in *Amstredams eer ende opcomen door het h. sacrament des altaers*, Antw. 1639.

Doch genoeg om te doen zien, dat onze kunstenaars hunne stoffen evenzeer aan de gewijde oudheid ontleenden, als aan de middeneeuwsche legenden-wereld en historie. Tot onze meest gevierde mannen, die hun penseel in het laatst van dit tijdvak aan de opluistering onzer kerken wijdden, behoorden Albert van Oudewater, Hiëronymus van Aken of van 's Hertogenbosch, Dirk van Haarlem en Lukas van Leiden [1]. Waar dezen en anderen door hun talent de kerken en de eeredienst versierden, werden zij door beschaafde geloovigen openbare weldoeners geacht. Thomas a Kempis [2] herhaalde met geestdrift de leer der oude christenheid, „dat de schilderijen der heiligen de boeken der leeken zijn, die hun te zien geven, wat zij doen en waarnaar zij streven moeten".

Reliëfwerken van steen werden tot uitwendige, en waarschijnlijk ook tot inwendige versiering onzer kerken, reeds in de eerste eeuwen van dit tijdvak aangewend. De zoogenaamde St. Pieterssteen, die boven den westelijken ingang der abdijkerk van Egmond sedert de twaalfde eeuw ingemetseld was en, behalve eenige inscriptiën, de zwaar geschonden afbeeldingen van St. Pieter en de beide weldoeners der abdij, Dirk VI en zijne moeder Petronella, te zien geeft, is tot heden bewaard [3]. Eene voorstelling van duisteren aard aanschouwt men in den buitenmuur der St. Michielskerk te Zwol op een sterk afgesleten steen, die welligt tot de dagen van bisschop Bernulf behoort [4]. St. Maarten, de vier evangelisten, Christus en Maria, Jezus' geboorte enz. ziet men gebeiteld op den bekenden St. Maartenssteen in den toren te Bolsward, die aan de twaalfde eeuw toegeschreven wordt [5].

1) Zie over deze en andere kunstenaars van dien tijd de bekende werken van Immerzeel en Kram.

2) *Opera omn.* ed. I. p. 706.

3) Zie beschrijving en afbeelding bij Van Wijn, *Huiszitt. leven*, I, bl. 442, en *Kalender voor de prot.* 1856, bl. 154 vv. De steen berust in den tuin van het Trippenhuis te Amsterdam.

4) Zie Bethmann in den *Overijss. almanak*, 1841, bl. 125.

5) Zie Janssen in de *Vrije Fries*, V, bl. 277 vv.

Aan staande beelden binnen en buiten de bedehuizen heeft het onzen vaderen wel in geene eeuw van dit tijdvak ontbroken. Een steenen St. Jan baptist, die aan de elfde eeuw toegeschreven wordt en voormaals in de St. Janskerk te Utrecht geplaatst was, berust thans in het raadhuis daar ter stede [1]. In den aanvang der dertiende eeuw bezat de kapel van het nonnenconvent Jesse bij Groningen een Maria-beeld, dat volgens Cæsarius van Heisterbach „met engelachtige kunst gebeiteld" was en mirakelen deed [2]. Iets later verblijdde zich onze gravin Sofia in het bezit van drie Maria-beelden, die vroeger eigendom van hare moeder, de h. Elizabeth van Hongarije, waren geweest. Een van de drie schonk zij aan de veel besproken kerk van Halle in Brabant; een ander kwam aan de parochiekerk te 's Gravenzande. Beiden werden als wonderbeelden beroemd [3]. In de veertiende en vijftiende eeuw werden staande beelden van verschillenden aard in onze heiligdommen zoozeer vermenigvuldigd, dat wij van de zeer vele, die wij vermeld vinden, maar enkele mogen noemen. Nog vóór 1418 schonk de deken Everard Foek aan de St. Salvatorskerk te Utrecht een crucifix en veertien beelden van zilver, en daarenboven twee en veertig beelden van albast [4]. Voor de poort van den begijnhof te Delft stond St. Jan de evangelist op Patmos, in de kerk eene Maria met de zeven weeën en eene andere met de zeven blijdschappen, eene h. Anna, Maria Magdalena, Job, Paulus, Rochus, in de sacristie een kostbaar crucifix, een zilveren beeld van Maria enz [5]. Zilveren beelden van St. Bavo, St. Bastiaan, St. Nikolaas en St. Jan had men te Haarlem, Amsterdam en elders [6]. In de abdijkerk te Oostbroek zag men een van

---

1) Zie Eyck, *Overzigt*, bl. 74.

2) *Dial. mirac.* II, p. 65; zie boven, II, 2, bl. 24.

3) Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 195; Heda, p. 206; *Bat. s.* II, bl. 179, 191; *Oudh. van Delft.* bl. 333.

4) Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 121.

5) *Oudh. van Delft.* bl. 203 v.

6) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 20; Waggnaar, *Amsterdam*, II, bl. 96.

hout gesneden St. Laurens, „met een keten geboeid"[1]. Beelden der twaalf apostelen, op consôles aan de pilaren gesteld, waren zeer gewoon, en nog gewoner Mariabeelden van verschillende stoffen, niet zelden midden in de kerken geplaatst.

Terwijl men naar den trant der ouden houten en steenen beelden met schitterende kleuren afzette, tooide men die van de moeder Gods gaarne met prachtige kleederen. In het laatst van de veertiende eeuw schonk de hertog van Gelder „onzer zoeter vrouwen beelde te Wichem", als teeken van dankbaarheid voor eene behaalde overwinning, eene el kostbare stof „tot een mantel". Iets later ontving ook „de zoete vrouw van Renkum" een mantel[2]. Maria, „de lieve vrouw van Jesse", in de Oudekerk te Delft, had eene rijke garde-robe tot hare beschikking, mantels van „rood gulden laken", met bont gevoerd, van wit damast met gouden bloemen, van blaauw fluweel enz.[3]. Dat deze wansmaak door het nationaliteitsgevoel somtijds tot grillen verleid werd, spreekt van zelf. De vromen van Hemlum in Gaasterland smukten de h. maagd met eene friesche kap[4]!

Uitermate talrijk waren in ons land de mirakelbeelden van Maria. Behalve de reeds genoemde, bezat men voorwerpen des bijgeloofs van dien aard in een van de crypten van St. Salvator te Utrecht, in de Oude- en Nieuwe-kerk te Delft, in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, de Onze-lieve-vrouwekerk te Amersfoort, te Aardenburg, te Lieve-vrouwe-polder op Walcheren, te Eindhoven, te IJsselstein, te Dordrecht te Aarle, te Schiedam enz.[5]. Op of in de nabijheid dier wonder

1) *Oudh. van Utr.* I, bl. 593.
2) Van Hasselt, *Geld. maandw.* II, bl. 3, 37.
3) *Oudh. van Delft.* bl. 60.
4) *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 498.
5) Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 180; *van Delft.* bl. 8 vv. Hezenmans a. w. bl. 40 v.; Van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 130 v.; Janssen en Van Dale, *Bijdragen tot de oudheidk. van Zeeuwsch-Vlaanderen*, IV, bl. 390; Foppens, *Hist. episc. Sylv.* p. 163, 311; *Oudh. van Utr.* II, bl. 250, *van Zuid-holl.* bl. 72; Van der Aa, *Geogr. woordenb.* I, bl. 31; Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 219 vv.; mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 109.

beelden zag men, gelijk voormaals in de tempels der Grieken en Romeinen en die der oude christenheid, doorgaans votiefgaven ten toon gesteld, bewijzen van erkentelijkheid van geloovigen, die zich door de h. maagd beweldadigd achtten: oogen, ooren, handen, voeten enz. van was, goud of zilver, afbeeldsels van ligchaamsdeelen die na krankheid genezen waren, of „figuren van half verbrande huizen, gestrande schepen" en andere voorwerpen[1].

Hadden onze vaderen overvloed van beeldwerken binnen hunne heiligdommen, ook in de nabijheid der kerken, op hunne straten en pleinen bragten zij heiligenbeelden aan of groepen, die tafereelen uit de gewijde geschiedenis of legenden vormden. Beelden van St. Nikolaas en Christoffel, heiligen die als beschermers van schippers en zeelieden in hooge eer stonden[2], zag men gaarne in de gevels der woonhuizen of bij de veren onzer rivieren geplaatst. Beelden van de h. Sura waren te Dordrecht hier en daar ten toon gesteld[3]. Bij eene der kerken te 's Gravenhage zag men een calvarie-berg, zooals nog heden op vele plaatsen van Duitschland en België voorstellingen van den kruisberg op groote schaal voorkomen[4]. De „calvarie-berg met het heilig graf" te Kuilenburg schijnt binnen eene kloosterkerk aangebragt geweest te zijn[5]. Vermoedelijk had men in vele steden en dorpen ook zoogenaamde statiën, beeldgroepen die zeven tooneelen uit de passie des Heeren vertegenwoordigden, waarbij de geloovigen gaarne in gebeden verwijlden[6]. Ook in de cellen van monniken en nonnen en

---

1) *Oudh. van Amstell.* bl. 143 v. Zie over de votiefgaven of ἐκτυπώματα, die de oude christenen in navolging der heidenen in de kerken bragten, mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 53. Vgl. Buddingh, *Mirakelgeloof in de Nederl.*, 's Gravenh. 1845, bl. 116, en Honig, *Histor. studiën*, Zaandijk 1866, I, bl. 95 v.

2) Zie de belangrijke schriften van Verwijs, *Sinterklaas*, 's Gravenh. 1863, en van Van Heukelum, *Van s. Cristoffels beelden*, Utr. 1865.

3) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 103.

4) *Haagsche mededeel.* I, bl. 298; vgl. Otte, a. a. o. s. 250.

5) Voet, *Beschr. van Culemborg*, bl. 484.

6) Zie Alt, *Die heiligenbilder*, Berl. 1845, s. 126 f.; Otte, a. 258 f.

in de woningen der vrome burgerij ontbrak het niet aan beelden van Maria, „het kind Jezus met de vogelkijns", Jezus in de kribbe enz., kunstwerken op kleine schaal, die meerendeels in pijpaarden vormen van dezelfde stof gegoten of gekneed waren [1].

Voorwerpen van innige belangstelling voor onze vaderen bleven voortdurend de stal te Bethlehem en het h. graf te Jeruzalem. Die de bedevaart naar het oosten niet mogten maken, wenschten vergoeding voor het gemis van dit voorregt, en van daar menigvuldige nabootsingen van die voorwerpen in verschillende gestalten en van verschillende stoffen. Nadat St. Franciscus tot zijne stichting zich in een woud een „Bethlehem" had laten bouwen, waarin eene kribbe vol hooi, de os en de ezel [2], hebben zijne minderbroeders de vereering van den stal waarschijnlijk heinde en ver verbreid. Omstreeks 1370 bezat men er eene afbeelding van in eene kapel te Roermond [3]. In 1502 verkreeg de Nieuwe-kerk te Delft een „in hout gesneden Bethlehem", dat men „naar oude gewoonte van kerstmis tot lichtmisse bezijde het hoogkoor plaatste" [4]. Bisschop David van Bourgondië schonk aan de domkerk te Utrecht „eene kribbe des Heeren van zuiver goud, die men Bethlehem noemde" [5]. Eene afbeelding van het h. graf te Jeruzalem bewonderden de monniken van Egmond reeds in de elfde eeuw. Zij kwam in een perkamenten koorboek voor [6]. Te Utrecht had men omstreeks 1400 de Jeruzalemska-

---

Welligt heeft de steeg te Amsterdam, die „het gebed zonder end" heet, en in wier nabijheid voormaals het St. Clara-klooster lag, haren naam van de statiën verkregen.

1) Zie mijne berigten in den *Kalender voor protest.* 1858, bl. 95 vv. Een klein pijpaarden beeldje, het kind in de kribbe voorstellende en vóór eenige jaren te Noordwijkerhout opgegraven, is thans in mijn bezit. Een vorm van pijpaard voor Maria-beeldjes wordt in het museum van het oudheidk. genootschap te Amsterdam bewaard. Het werd vóór eenige jaren te Utrecht opgegraven.

2) Zie Hase, *Franz von Assisi*, Leipz. 1856, s. 79.

3) Zie Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldr.* p. 102.

4) *Oudh. van Delft.* bl. 102.

5) Heda, p. 294. Zie de oude en uitvoerige beschrijv. van dit stuk in van der Mondes *Tijdschr.* 1839, bl. 376 vv.

6) Zie den *Catalogus* bij Van Wijn, *Huisz. leven*, I, bl. 321.

pel, waarin men het graf nagemaakt had [1]. Dergelijke nabootsingen waren ook elders te zien, in St. Bavo te Haarlem, in Vrouwen-klooster bij de Bilt, op den begijnhof te Delft, in de Jeruzalemskapel te Gouda, de Oudezijdskapel te Amsterdam, enz. [2]. In de Onze-lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht vindt men in de zoogenaamde munterskapel op de binnenzijde der deur een h. graf van ingelegd houtwerk, thans zwaar beschadigd. Het vertoont de kleine grafkapel, die men nog heden te Jeruzalem in de beroemde kerk van keizer Konstantijn ziet. Waar de devotie de rustplaats des Heeren in eere hield, zag men ook gaarne de werktuigen der passie afgebeeld, de spons, de nagelen, den hamer enz. In steen gebeiteld komen zij nog heden voor boven de deur eener kapel aan de noord-oostelijke zijde der Nieuwe-kerk te Amsterdam, en vermoedelijk ook elders. Te Delft werden zij op sacramentsdag in de processie omgedragen [3].

Geen geringe luister werd aan de kerken onzer voorgeslachten door hunne grafmonumenten bijgezet. Terwijl armen en kleine burgers de graven hunner dooden op de kerkhoven doorgaans met een eenvoudig houten kruis vereerden [4], plaatste men op die van aanzienlijke of hooggewaardeerde afgestorvenen niet zelden kunstig bewerkte en kostbare gedenkteekenen. De oudste praalgraven in ons land, die in de crypten van St. Salvator te Utrecht voorkwamen, in de abdijkerken van Egmond, Rijnsburg, Aduard en in andere bedehuizen, zijn meestal spoorloos verdwenen. Van de latere middeneeuwen, de veertiende en vijftiende, zijn echter zóó vele bewaard of door beschrijvingen min of meer bekend, dat wij hier alleen van enkele melding zullen maken. In de hofkapel te 's Gravenhage en in de Klooster-kerk aldaar bewonderde men de monumenten van Jacoba van Beijeren en

1) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 196.

2) Zie Van der Willigen, *Haarl. schilders*, bl. 47; *Oudh. van Utr.* I, bl. 591, *van Delft.* bl. 205; *Nederl. archief*, VII, bl. 141 vv.; Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 126.

3) Zie Wijbrands in den *Kalender voor prot.* 1861, bl. 144 v.

4) Zie *Dietsche warande*, 1855, bl. 218.

Margaretha, hertog Albrechts gemalin [1]; in de abdijkerk van St. Servaas te Utrecht de prachtige tombe van den wijbisschop van Jan van Arkel, Boudewijn van Starkenborch [2], en in de domkerk aldaar, ter regterzijde van het koor, die van bisschop Frederik van Blankenheim [3]. De monumenten van Jan van Polanen en latere edelen in de kerk van Breda worden nog in eere gehouden [4], en zoo ook het onlangs gerestaureerde van Gijsbrecht en Arnold van IJsselstein met hunne echtgenooten, in de kerk van IJsselstein [5]. Kunstrijke en kostbare tomben droegen niet zelden de levensgroote beelden der afgestorvenen; meer eenvoudige waren sarcofagen, ledig boven de graven gesteld en met opschriften voorzien, gelijk het monument voor den zwolschen schoolrector Johannes Cele, in de kloosterkerk te Windesheim [6]. Grafzerken van metaal waren sinds de veertiende eeuw niet zeldzaam en soms met voortreffelijk graveerwerk versierd [7]. De steenen grafzerk van Lidwina te Schiedam, thans onzigtbaar gemaakt, wordt opgeluisterd door de beeldtenis der heilige [8], en eveneens de zerk der echtgenoot van den bouwmeester der St. Janskerk te 's Hertogenbosch [9]. In de kerk van den Briel ziet men een blaauwe grafzerk, waarop een groot kruis in zeer hoog reliëf is gebeiteld [10].

---

1) Zie De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 269 vv. en *Overijss. almanak*, 1844, bl. 11 vv.

2) Suffr. Petri ad Bekam, p. 145.

3) *Chron. magn. Belg.* ed. Pistor. p. 342; Burman, *Jaarb.* I, bl. 279.

4) Zie beschrijving en afbeeldingen bij Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 80 vv.

5) Zie De Geer, *Bijdragen tot de gesch. van Utrecht*, bl. 182, en de fotografie ald.

6) Zie Joh. Busch, *Chron. Wind.* p. 628.

7) Zie Blommaert, *Nederl. begravingswijze*, Gent 1857, bl. 21 v., en de afbeeldingen der schoone goudsche grafplaten bij Van der Kellen, a. w. 2e ser. Pl. 38, 38a. Men herinnere zich ook de metalen grafzerk van Catharina van Bourbon († 1469) naast hare tombe in de St. Stevenskerk te Nijmegen.

8) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 129, en de afbeelding ald.

9) *Katholiek*, 1853, bl. 302.

10) Deze zerk mag vergeleken worden met die op Pl. 62 bij Cutts, *Sepulcral slabs and crosses*, Lond. 1849.

Bij de graven van aanzienlijken werden hunne wapens en wapenschilden opgehangen, een gebruik dat, volgens sommiger bewering, het eerst door onzen bisschop Jan van Arkel, bij het graf zijns broeders te Utrecht, zal toegepast zijn [1], maar welligt ook hier te lande ouder was. Behalve de banieren en vaandels der edelen zag men in vele kerken ook andere ten toon gesteld. In 1428 hingen de Utrechtenaren eenige veroverde vaandels in de domkerk op; in de Buurkerk werd hunne stadsbanier bewaard, gelijk die der Amsterdammers sedert 1342 in de Oude-kerk hunner stad [2]. De mannen van Delft, die God door de vervolging der husiten meenden gediend te hebben, plaatsten hun vaandel in de Oude-kerk aldaar [3].

Uit vroegere mededeelingen is het den lezer reeds gebleken, dat onze kerken ook hare opschriften hadden. Grafschriften in proza en verzen, in het latijn en in de moedertaal waren natuurlijk het menigvuldigst [4], maar ook andere kwamen voor: inscriptiën, die op den bouw en de herstellingen der bedehuizen betrekking hadden, of op geschiedkundige bijzonderheden aangaande de gemeenten, die zich van die bedehuizen bedienden, branden, hongersnood, dure tijden enz. [5], waarvan men den indruk bij de tijdgenooten wenschte te bewaren of de herinnering aan de nageslachten over te leveren, en daarenboven opschriften, die gebeden bevatten of godsdienstige vermaningen voor de bezoekers des heiligdoms.

---

1) Buchelius ad Hedam, p. 253; Burman, a. w. I, bl. 279; vgl. Otte, a. a. o. s. 238.

2) Burman, a. w. I, bl. 364; Matth. *Fund.* p. 168, *Anal.* I, p. 419; Ter Gouw, *Studiën over wapen- en zegelkunde*, Amst. 1865, bl. 29 v.

3) Zie boven, bl. 123.

4) Zie boven, II, 2, bl. 352 v. 414. Op grafzerken van de vijftiende eeuw ziet men soms de letters O. P. A. (ora pro anima)).

5) Men zie b. v. de opschriften op hout en steen, die nog heden in de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht voorkomen, en een op koper uit dezelfde kerk, een brand en de bewaring van een ciborium vermeldende, die thans in bezit van de gemeente der Jansenisten aldaar is. Vele inscriptiën van allerlei aard, op kerken, bij beelden enz. vindt men in de *Kerkel. oudhed.* van Van Heussen en Van Rijn, bij Matth. *Fund. eccles.* en bij and.

Van laatstgenoemde zijn de oudste, die ons bekend werden, de inscriptie op den St. Pieterssteen der abdij van Egmond, en de onvoltooide op de deurposten van een der ingangen van de vroeger vermelde kerk te Nederhorst ten Berg, die beiden aan de twaalfde eeuw schijnen toe te behooren. De eerstgenoemde vraagt St. Pieter, „den deurwachter des hemels", om zijne vriendelijke tusschenkomst voor de binnentredende geloovigen bij „den koning der hemelingen" [1]; de laatstgenoemde wekt den kerkbezoeker op, te bidden voor het heil van zekere Elburg, die waarschijnlijk stichtster of weldoenster der kerk is geweest [2].

Daar de kerken onzer voorvaderen, met alles wat haar toebehoorde, gewijde voorwerpen waren, gewijd door het ceremoniëel der geestelijken, wanneer zij in gebruik genomen werden, en nogmaals gewijd door dat gebruik zelf, is het duidelijk, dat de kerkelijke verordeningen en de openbare meening eerbied voor haar eischten. Men zou zich echter bedriegen, zoo men stelde, dat aan dien eisch overal en te allen tijde werd voldaan. Het volk, de klerken en zelfs de bouwlieden of kunstenaars, die onze middeneeuwsche bedehuizen optrokken en versierden, schoten hierin niet zelden te kort. In 1295 moest de magistraat van Middelburg in overleg met den bisschop van Utrecht maatregelen nemen tot wering van heiligschennis en grove ongeregtigheden, waardoor de Westmunster-kerk aldaar en haar kerkhof ont-

---

1) Zie *Kalender voor de prot.* 1856, bl. 156.

2) Door voorbij te zien, dat Elburg een in de middeneeuwen hier te lande evenzeer als in Duitschland gangbare vrouwennaam was, en door ongelukkig aan de stad Elburg te denken, is men er toe gekomen, deze inscriptie op de zonderlingste wijze te mishandelen. Zie daarvan proeven in het *Nederl. archief*, VIII, bl. 433, en in Nijhoffs *Bijdragen*, Nieuwe reeks, I, bl. 308 vv. Het vreemde, dat aan het opschrift valt op te merken, is dat het onvoltooid gelaten werd. Het luidt aldus: QUI PETIT HANC AULAM PETAT ELBURGAM FORE SALVAM ET PER EAM NULLUS INTRET N..... Kunnen de weggelaten woorden niet deze geweest zijn: NISI PRO ANIMA SUA (SUA voor EIUS volgens toenmalig spraakgebruik) ORET, of dergelijke? Aula in middeneeuwsch latijn = ecclesia, basilica, navis ecclesiæ. Zie Du Cange in v.

wijd werden [1]. In een brief van bisschop Arnold van Hoorn, in 1376 aan die van Leiden geschreven, is spraak van de wanordelijkheden, die te dier stede in de kerken te dikwerf gepleegd werden, vooral door lieden die van het asylregt gebruik maakten. Zij braken de banken af om er vuren van te stoken; zij dobbelden, krakeelden en pleegden ontucht met dartele deernen [2]. Het schenden van de heiligen-beelden en het plaveisel in de Lievevrouwekerk te Dordrecht was niet zeldzaam [3]. In de Oude-kerk te Amsterdam, onder den toren en binnen het heiligdom, stalden kooplieden hunne kramerijen, boeken, schilderijen enz. uit, wat door de regering verboden werd; op het kerkhof graasden runderen en varkens [4]. Te Delft moest men het houden van herbergen bij de kerken weren; te Utrecht deed de raad in 1403 strafbepalingen afkondigen tegen „de lichte wiven", die 's nachts op de kerkhoven hare rampzalige nering dreven [5]. Zelfs onder het zingen der mis wist men zich niet altijd welvoegelijk te gedragen. Dat pastoors en leeken tengevolge van het oneerbiedig bedrijf van laatstgenoemden somtijds onder de dienst met elkander handgemeen werden en „groot confuys" in de kerken maakten, terwijl wijkwast en vuisten slagen uitdeelden [6], willen wij niet in rekening brengen, daar men dergelijke voorvallen geïsoleerde verschijnselen heeft te achten; maar van meer beteekenis is de klagt van den dichter der „bediedenisse van der missen", dat vrouwen en mannen van zijn tijd blijken plagten te geven van gemis van aandacht en ernst bij de godsdienstoefening, daar zij vaak met elkander luide snapten en „keven" [7].

1) Zie Van den Bergh, *Register van Holl. en Zeeuwsche oorkonden*, bl. 129.

2) Zie den brief in *Bat. s.* II, bl. 369.

3) Zie Schotel, a. w. bl. 28.

4) Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 94.

5) Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 410; Matth. *Manuduct. ad ius canon.* p. 174.

6) Zie Van Hasselt, *Geld. oudhed.* I, bl. 495.

7) Zie *Nieuwe reeks der werk. van de Maatsch. van Letterk.* VII, 1e stuk, bl. 13, en boven, II, 2, bl. 404.

Ontbrak het der volksmenigte, blijkens het medegedeelde, te dikwerf aan eerbied voor de huizen der openbare eeredienst, ook onze wereldlijke en kerkelijke overheden bleven hierin niet zelden in gebreke. Op last der magistraten werden op vele plaatsen in de kerken op zon- en feestdagen keuren afgelezen en bekendmakingen gedaan, die met de godsdienst niets gemeen hadden, en de raadsleden en gilden van Utrecht vonden er in de vijftiende eeuw nog behagen in, op de kerkhoven of zelfs in de Buurkerk hunner stad hunne vergaderingen te houden, hoewel bisschop Guy van Avesnes dit reeds in 1310 bij synodale verordening verboden had [1]. Maar veel erger maakten het onze geestelijken. Dat sommige jagtlustige domheeren het waagden met valken op de vuist en honden achter zich in de kathedraal te verschijnen, leert het verbod van deze zonde in de statuten van hun kapittel, en dat ook de adellijke nonnen van Leeuwenhorst om hetzelfde vergrijp tegen haar heiligdom bestraft moesten worden, is maar al te zeer bekend [2]. De bisschoppen van Utrecht zagen er niets onbetamelijks in, bij feestelijke gelegenheden in de St. Salvatorskerk vrolijke maaltijden te doen aanrigten [3]. In de kerken van St. Nikolaas en St. Geertruide te Utrecht waren de klerken gewoon, op de jaarlijksche bede- of kruisdagen (dies rogationum) zich aan allerlei onvoegzame handelingen over te geven. „Zij wierpen de een den ander van plaats tot plaats, stootten en sloegen elkander". Bisschop Jan van Arkel noemde het in 1353 „een oud gebruik" — wat mag het wel beteekend hebben? — maar zijn eerbied voor het oude verhinderde hem niet, het scherpelijk te verbieden [4].

1) Zie Lat. *Bat. s.* I. p. 176; Matth. *De nobil.* p. 733 s.; Van Hasselt, *Arnh. oudhed.* I, bl. 93.

2 Zie boven, II, 1, bl. 302; Römer, *Kloosters en abdijen van Holl. en Zeel.* I, bl. 300.

3) Van die maaltijden is soms spraak in de onuitgeg. *Statuta eccl. Traiect.* en de ordinariën van den dom en St. Salvator. Zie ook boven, II, 1, bl. 268 n. 4.

4) Zie het synodaal-besluit in Lat. *Bat. s.* p. 194. Dat grove wanor-

Van gansch andere natuur dan de zonden, die geestelijken, en leeken van andere standen jegens hunne heiligdommen begingen, waren die waaraan onze kunstenaars bij hun arbeid voor de kerken zich somtijds schuldig maakten. Wij denken hier aan die grillige, niet zelden obscoene voorstellingen, die beeldhouwers en miniatuurschilders op draagsteenen en op klepbanken van gestoelten, op de bladen van koorboeken enz. durfden aanbrengen [1]. Het moge waar wezen, dat in menig beeld van die soort noch humor noch satyre schuilt, maar integendeel de hooge ernst eener symboliek, die zedelijke en godsdienstige gedachten in den aanschouwer wilde opwekken, het is tevens waar, dat die symboliek vaak verachtelijke vormen bezigde, die slechts door eene ligtzinnige of onreine fantasie konden gekozen worden, en die hare eigene bedoelingen noodzakelijk moesten tegenwerken. Als het een houtsnijder opgedragen was, de klepbanken van een koorgestoelte met consôles te voorzien, wier ornament den kanoniken afkeer van de zeven hoofdzonden zoude inboezemen, wat anders dan gebrek aan smaak en zedelijk gevoel kon hem er toe brengen, b. v. de gevolgen van onmatigheid en wellust in de meest grove en naakte gestalten voor te stellen? Wat noodzaakte hem toch juist die vormen aan te wenden, en dat nog wel in het heilige der heiligen van de kerk, in de nabijheid van hoogaltaar en sacramentshuis? Beeldwerken van dien vuilen aard, die symbolischen zin schijnen te hebben, komen voor in de Onze-lieve-vrouwekerk te Dordrecht en, naar men zegt, ook in de parochiekerk van Bolsward [2]. Of de consôles op de koorbanken van de Oude-kerk te Amsterdam meer dan uit-

---

delijkheden op de kruisdagen vroeger in het Luiksche gewoon waren, ziet men uit een synodaal-besluit, dat in 1287 van Luik werd uitgevaardigd, bij Hartzheim, III, p. 695. Vgl. beneden, Hoofdst. XVIII, § 4.

1) Zie Kist over *Het humoristiesch karakter der christ. kunst*, in het *Nederl. archief*, IV, bl. 369 vv., VI, bl. 476 vv.

2) Zie Kist, t. a. pl. IV, bl. 390.

spattingen eener verwilderde verbeeldingskracht vertoonen, laten wij aan anderen ter beoordeeling. Het beeld aldaar, waarin men eene kat meent te zien, „die, met een miskleed omhangen, in den bijbel leest of predikt" [1], is in ons oog te onduidelijk, dan dat wij aan die opvatting ons zegel durven hechten; een ander, voorstellende „een half ontkleed persoon, uit wiens partes posteriores eene vrouw bezig is een lint of doek op een haspel te winden" [2], is almede duister, maar in allen gevalle onuitsprekelijk walgelijk. Of de beoefenaars der middeneeuwsche symboliek eenige bruikbare gedachte kunnen aanwijzen in het kapiteel van een pilaar, dat in de Lebuïnus-kerk te Deventer wordt gezien, het beeld dragende van een monnik, wiens hand vruchteloos naar een rot grijpt, die eene hostie uit het ciborium rooft [3], is ons onbekend. Satyre, ofschoon gansch geen fijne of van zeldzame vinding, meenen wij te ontmoeten in het bij herhaling genoemde pontificale der St. Marie-kerk te Utrecht [4]. Onder de miniaturen, waarmede dit HS. versierd is — men herinnere zich, dat het gebruikt werd door onzen bisschop of zijn suffragaan, wanneer hij in genoemde kerk eenige diensten had te verrigten — treft men twee aan, wier wonderbare schoonheid van kleur en teekening ons niet mogen doen voorbijzien, waar zij geplaatst werden. Boven de formulieren, die de prelaat te gebruiken had, wanneer hij priestergewaden en kerkornaat wijdde, heeft de kunstenaar een pronkenden paauw gesteld, en bij de formulieren, die voor het opheffen van het interdict van eene kerk en een kerkhof te pas kwamen — men weet, dat die opheffing den pa-

---

1) Zie Kist, t. a. pl. De meeste consôles van de amsterdamsche koorbanken werden door den heer D. D. Buchler voor prof. Kist in teekening gebragt. Die teekeningen berusten thans in het museum van het oudheidk. genootschap onzer hoofdstad.

2) Kist, t. a. pl.

3) Zie Kist, t. a. pl. Men vindt dit kapiteel thans in de crypt der genoemde kerk, maar niet in ongeschonden staat.

4) Zie boven, II, 1, bl. 257 vv.

rochianen doorgaans een schat van penningen kostte — schilderde hij met de meest mogelijke naïveteit een man, die met een schaar een schaap scheert!

Tegenover de velen onder onze voorvaderen, die op verschillende wijzen toonden, dat zij kleine achting voor de heiligdommen hunner godsdienst hadden, stonden, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, de devoten, wier harten warm klopten voor hunne tempels en alles wat er aan toebehoorde, omdat zij bij ervaring wisten, dat aan een eerbiedig gebruik van „het huis des Heeren" een groote zegen verbonden was. Wat Thomas a Kempis dienaangaande schreef, spiegelt ons ongetwijfeld de overtuigingen af van zijne talrijke geestverwanten: „wij hebben alle heilige plaatsen in eere te houden, omdat den vrome daar vele weldaden te beurt vallen. Die er in ootmoed van wege zijne zonden bidt, heeft vergiffenis; de regtvaardige, die er dank betaalt, verdient genade. De zuchtende arme verkrijgt er aalmoezen, de medelijdende rijke Gods barmhartigheid. Daar offert de priester Gode het offer, dat waardiger is dan alle andere, terwijl hij voor zich en voor velen bidt en knielt, en die er de mis hoort, wordt vaak bewogen, tot schreijens toe verteederd. Daar gedenkt de devote bidder bij de mis aan Christus' heilig lijden. Daar gewordt den zwerver, die land en water zal bereizen, een zegen, en den trouwen vriend Jezus Christus verwerft hij zich ten goeden gids. Die tot den arbeid des daags zal gaan, wint er van God versterking, de droeve vertroosting, de bevreesde vertrouwen. Die in verzoeking verkeert, vindt er behoud, de bekommerde raad, de gebrekkige hulp. Daarom is het goed het huis des Heeren in te treden, de mis te hooren, het kerkhof om te gaan, de heilige plaatsen en altaren te versieren, de relieken te bewaren, de beelden der heiligen te eeren (honorare), boven alle heiligen het sacrament van Christus ootmoedig te aanbidden (adorare), de hooge dingen niet te onderzoeken, de geheimenissen nederig aan te nemen, het onbegrijpelijke Gode over te laten; want de waarheid bedriegt niemand en de almag-

tige God vermag alles" [1]. Waar de godsdienstzin op echt middeneeuwsche wijze aldus gestemd was, kon hij tot opluistering der kerkgebouwen niet traag zijn, ja er toe komen tot hunne versiering zelfs meer te doen dan nuttig was. Dat dit laatste ook in ons vaderland te dikwerf plaats had, en zulks nog uit andere oorzaken dan vromen ijver en devote oogmerken, schijnt de overtuiging van sommige der edelste en verstandigste tijdgenooten geweest te zijn. Geert Groote schreef, gelijk wij gezien hebben, een tractaat „tegen den toren der utrechtsche domkerk", vermoedelijk omdat dit kostbaar werk in zijn oog een teeken van trots en ijdelheid bij bisschop en prelaten was [2]. Dionysius de karthuiser hief weemoedige klagten aan over de weelde, die de kanoniken onzer kapittelen alom in hunne bouwwerken ten toon spreidden, en beschuldigde hen, dat zij aan de armen van Christus onthielden, wat zij met overdadige hand aan hunne fabriekkamers toebragten [3]. De onbekende, wiens synodale rede wij vroeger vermeldden, maakte een scherpen uitval tegen de priesters, die de eeredienst uit onreine bedoelingen en wereldzin met menigte van ceremoniën overlaadden en hunne zedelijke armoede onder pompeuse vertooning poogden te verbergen [4].

---

1) Thom. a Kemp. *Op. omn.* ed. l. p. 142.
2) Zie boven, II, 2, bl. 362.
3) Dion. Carth. *De vita canonic.* onder de *Opera min.* ed. Blomevennae I, fol. 468.
4) Zie boven, II, 1, bl. 363 n. 2.

HOOFDSTUK XVIII.

De heilige tijden der openbare eeredienst.

§ 1.

Christus-feesten.

Tengevolge van de algemeene ontwikkeling der openbare eeredienst gedurende dit tijdvak en bij de vereenzelviging van den cultus met de godsdienst, waaraan zich de christenheid alom schuldig maakte, moesten hare heilige tijden zich noodzakelijk vermeerderen. Die vermeerdering ging uit òf van pausen, aartsbisschoppen en bisschoppen, als zij aan de katholieke kerk, hunne kerkprovinciën en dioecesen de onderhouding van nieuwe feesten voorschreven, òf van invloedrijke individuën en de volksmenigte, die uit eigen beweging, uit liefde voor zeker leerstuk of voor eenigen heilige, ter eere van dat leerstuk of dien heilige afzonderlijke kerkdiensten stichtten. Waar het getal der feesten steeds aanwies en hunne invoering en verbreiding, gelijk niet zelden het geval was, een werk van tijd was, kon de kalender, waarvan de vaststelling nog in 1512 door een landgenoot, Paulus van Middelburg, aan een lateraan-concilie te Rome vruchteloos aanbevolen werd [1], kwalijk onveranderlijk en overal dezelfde zijn, en van daar onregelmatigheden in de feestviering en verscheidenheden, die in verschillende deelen der kerk, ook in de onze, in het kerkelijk leven stoorenis aanbragten. Tot wering van dit kwaad gebruikten de bisschoppen niet zelden hunne dioecesaan-synoden. Zij lieten de vraag, welke feesten in hunne bisdommen al of niet gevierd zouden worden, door de vergaderde klerken in behandeling nemen en hun besluit dienaangaande

1) Zie Binterim, *Denkwürdigk.* V, 1, s. 28.

bekend maken. Zóó deden in 1287 en in 1307 de kerkvoogden van Luik en Keulen [1], en in 1346 onze Jan van Arkel. In de lente van laatstgenoemd jaar zag men op de deuren van de domkerk te Utrecht eenige bladen gehecht, waaruit klerken en leeken zich onderrigten konden aangaande hetgeen in de laatste kerkvergadering te hunner stede vastgesteld was. Op het slot van den synodaal-brief klaagde de energieke bisschop over de ongelijkvormigheid, die er ten aanzien van het onderhouden der feestdagen bij zijne geestelijke onderzaten bestond, en over eenige schandalen en scheuringen (scandala et schismata), die daaruit voortgesproten waren. Hij verklaarde zijn voornemen om, daar „allen één God, één geloof, één doop en ééne kerk" hadden, zulke ergernissen te weren, en maakte eene lijst openbaar van alle Christus-, Maria- en heiligen-feesten, die men voortaan, „van alle knechtelijke dienst en arbeid rustende", alom in de gemeenten met devotie had te vieren. Hebben ernstige geestelijken en leeken van dien tijd, die in de kerkzaken gaarne orde zagen heerschen, zich in het verschijnen van die lijst vermoedelijk verheugd, ofschoon sommigen welligt hare lengte bedenkelijk achtten, ons zal zij, met andere documenten der oudheid, ten gids wezen bij ons overzigt van de kerkelijke feesttijden en feestviering onzer middeneeuwsche voorgeslachten [2].

---

1) Zie de besluiten van Luik en Keulen bij Hartzheim, III, p. 699, IV, p. 107.

2) Men vindt den synodaal-brief van Jan van Arkel in Lat. *Bat. s.* I, p. 190, en bij Hartzheim, IV, p. 350. Bij mijne mededeelingen aangaande de feestviering door klerken en leeken gebruikte ik de reeds dikwerf vermelde ordinariën van den dom en de St. Salvatorskerk te Utrecht (zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2), dien van St. Lebuïnus te Deventer (zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 279 vv.) en daarenboven dien van de windesheimer-congregatie, zooals hij in 1521 te Deventer bij Alb. Pafraed gedrukt werd. Verder dienden mij het *Pontificale* van St. Marie (zie boven, bl. 205); het in 1515 ten behoeve van de utrechtsche dioecese gedrukte *Missale Traiectense completissimum, impressore Wolffgango Hopylio, in urbe Paris.*, waarvan mij een kostbaar perkamenten exemplaar met fraaije, gekleurde houtsneden uit de universiteitsbibl. te Utr. werd toegezonden (Hopijl bezorgde reeds in 1497 te Parijs een utrechtsch missale — zie Hain, III, p. 445 — en was een landgenoot, die de uitgave „amore

Terwijl de luiksche en keulsche feestlijsten van 1287 en 1307 met 1 Januarij, den gedenkdag van 's Heeren besnijding, aanvangen, wordt op die van Jan van Arkel het eerst de kerstdag (dies natalis Domini, kersdach, kerstmisse) genoemd. De ordelievende prelaat volgde daarin de voorschriften van zijn metropolitaan te Keulen en van een zijner voorgangers, Guy van Avesne, die in 1310 bepaald hadden, dat men het jaar niet met paschen of den 1n Januarij, maar met kerstdag zou beginnen[1]. Van de vier zondagen vóór het feest, die de adventstijd in zich besloot, spreekt de lijst niet, naardien het, destijds althans, genoegzaam bekend was, dat deze den hoogtijd bij de gansche christenheid voorafgingen[2]. De advent werd in ons vaderland ongetwijfeld sedert de stichting

---

patriæ permotus" ondernam); het *Missale ad verum cathedralis ecclesiæ Traiect. ritum*, boven, I, bl. 527 vermeld; een omstreeks 1400 geschreven missale, dat tot 1421 te Almkerk werd gebruikt en na den St. Elizabethsvloed, waarin Almkerk schade leed, aan de parochiekerk van Wijk bij Heusden kwam, volgens eene aanteekening achter in:

Doe men screef xiiijcxx ende een,
Viel Suythollant van water in groten ween.
Dit missale is comen van der Alm tot Wijc
Bi der goeder luide raet ende willens van Wijc.
Die van der Alm en haddens niet laten gaen,
En had dat inbreken van den dijck gedaen.

Dit ook om kronijkmatige berigten aangaande de heeren van Wijk belangrijk HS. werd mij door den tegenwoordigen bezitter, den heer Th. J. H. Borret te Vogelenzang, goedgunstig ten gebruike verleend. Een weinig later geschreven missale, dat de pastoor van Lopik bij Utrecht tot den tijd der hervorming bezigde, werd mij uit de universiteitsbibl. te Utrecht verstrekt (*Med. ævi script. eccles.* N. 301). Voor de dietsche benamingen onzer feesten sloeg ik het oog op eenige HSS., getijdenboeken enz. uit mijne verzameling, en op den hoogstmerkwaardigen zak-kalender van de eerste helft der veertiende eeuw, dien Le Long (*Reform. van Amsterd.* bl. 225 vv.) beschreef en liet afbeelden en thans de kon. biblioth. te 's Gravenhage bezit. Mijne overige hulpmiddelen vindt men later aangeduid.

1) Zie bij Hartzheim, IV, p. 125, en Lat. *Bat. s.* I, p. 177. In spijt van het besluit der provinciaal-synode van Keulen wilde een synodaal-statuut van bisschop Lodewijk van Munster van 1313, dat men 1 Januarij als nieuwe-jaarsdag aanmerkte. Zie *Overijss. almanak*, 1851, bl. 24. Over den aanvang van het burgerlijk jaar op 25 Dec. in Engeland en andere landen leze men Cassel, *Weihnachten*, Berlin 1861, s. 259.

2) In de dagen van onzen bisschop Adelbold echter was men somtijds in twijfel aangaande het getal der zondagen, die tot den advent behoorden. Zie *Epist. Bernonis* bij Martene en Durand, *Ampliss. collect.* I, p. 386 s.

onzer kerk gevierd. Rome had hem aangenomen sinds het einde der zesde eeuw, en van dien tijd af werd hij in Engeland en andere landen als eene voorbereiding voor den kerstdag gebruikt, een vastentijd dien klerken en leeken in ootmoed en ernst moesten doorbrengen. Bij de kerkdiensten zouden alle teekenen van vreugde verdwijnen, de priesterkleeding van kleur veranderen, de beelden met gordijnen bedekt worden enz.; de geloovigen zouden zich onthouden van openbare en huiselijke feesten, bruiloftsmalen en dergelijke, opdat zij de komst van den Heiland in eene gewijde stemming verbeiden mogten [1]. De kanoniken van St. Salvator te Utrecht, die den inhoud van hun ordinarius kenden, en de ontelbaren onzer vaderen, die de „gulden legende" of het „passionael" gaarne lazen [2], wisten dat de vier weken van den advent als een symbool moesten aangemerkt worden van de vier tijdperken, die men in de geschiedenis der menschheid onderscheidde: het tijdperk der afdwaling (tempus deviationis), van Adam tot Mozes; dat der vernieuwing (tempus renovationis) of „wederroepinge", waarin den verdoolden bekeering werd gepredikt, van Mozes tot Jezus' geboorte; dat der verzoening (tempus reconciliationis), van Jezus' geboorte tot zijne hemelvaart, en dat der pelgrimschap (tempus peregrinationis), waarin de kerk eene strijdende is, van Jezus' hemelvaart tot den oordeelsdag, welke tijdperken het spelend vernuft weder met de vier saizoenen des jaars vergeleek [3]. De laatste dag van den advent was kerstavond (vigilia natalis Domini), waarvan men den nacht oudtijds geheel in de kerken plagt door te brengen, opdat men het uur, waarin des Vaders Woord in het vleesch

---

1) Zie Binterim, a. a. o. s. 163 ff. In den *Ordinarius Windes.* fol. 1, heet het: „adventus Domini, qui semper dominica post sextum Kal. Decembris inchoatur, usque ad dominicæ nativitatis diem præcipua devotione recolitur".

2) Zie boven, II, 2, bl. 337.

3) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator en het *Passionael-winterstuck*, zooals het in 1478 bij „Gheraert Leeu, ter Goude in Hollant" verscheen.

verscheen, niet zonder gebed en dankzegging liet voorbijgaan[1]. In den loop van dezen dag werden in de kerken de noodige maatregelen genomen, opdat aan hare opluistering bij den volgenden hoogtijd niets ontbreken zou. In de domkerk te Utrecht werd het hoogaltaar uitgerust als voor St. Maartensdag, d. i. op het prachtigst. De schoonste altaarkleeden werden gespreid, de reliekenkassen van St. Wyro, bisschop Godfried en andere uit hare bewaarplaatsen gehaald, en daarenboven alle met goud en edelgesteente versierde koorboeken, kruisen, vanen enz. Op de regter- en linkerzijde van het altaar stelde men vier kaarsen, ieder vijf ponden zwaar, en voor het altaar drie andere van het zelfde gewigt. Kandelabers, kroonen en lampen werden door het gansche gebouw in gereedheid gebragt[2].

De blijde kerstdag had volgens een gebruik, waarvan men den oorsprong niet meer weet, reeds lang vóór de bekeering onzer vaderen drie missen, die in de middeneeuwen achter elkander werden gezongen[3]. Als onze voorgeslachten, door het gelui van alle klokken hunner heiligdommen tot de vroegmis geroepen, hunne kerk intraden, stroomde hun van alle zijden, inzonderheid uit het hooge koor, het feestelijk licht toe[4], alsof de donkere wintermorgen in den ochtend van een blijden lentedag was verkeerd. In aanzienlijke kerken zagen zij de schoonste tapijten tusschen de zuilen van het koor hangen; de talrijke priesterschaar had zich met de kostelijkste gewaden gekleed; het orgel liet zich hooren bij „te Deum" en andere zangen; bij zekere deelen van de godsdienst-akten vernam men op nieuw de stem van alle torenklokken[5]. Zoo wij het berigt van Walich Sywaertsz.

1) Binterim, a. a. o. s. 537.
2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.
3) Zie Binterim, a. a. o. 538 ff.
4) Ook in de kloosterkerken brandde men vele lichten. De *Ordin. Windes.* fol. 3, zegt: „plura etiam in ecclesia possunt accendi luminaria, precipue in altari prioris missæ". Zie ook Thomas a Kempis, *Oper. omn.* ed. I. p. 200, die het schoone symbool liefhad.
5) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

mogen vertrouwen — als vurig protestant van de zestiende eeuw de godsdienstige gebruiken zijner vaderen beschrijvende, was hij gereed de zaken der verlaten kerk van de donkerste zijden op te vatten [1] — was de eerste mis van den kerstdag den Amsterdammers vooral lief, omdat zij hunnen kinderen eene blijde ure aanbragt. Aan de hand hunner ouders naar de kerk spoedende, droegen de kleinen ieder „een wiegje" en eene schel. In de kerk gekomen, zagen zij op het altaar almede „een wiegje met een beeldeke daarin". Als de priester voor het altaar „begon te wiegen en eia, eia te zingen", wiegden ook de kinderen; zij paarden hunne stemmen aan die van de geestelijken en klingelden intusschen met hunne schellen, „dat de geheele kerk er van vervuld was". In het „eia, eia" van Walich herkennen wij de sequentie „eya recolamus laudibus piis", die bij deze mis werd gezongen [2], en in de wieg met „het beeldeke" de kribbe des Heeren of „het Bethlehem", dat wij vroeger in onze kerken ontmoetten [3]. Terwijl wij overigens het verhaal van Walich daarlaten, merken wij op, dat het in allen gevalle den Amsterdammers noch den geloovigen van elders op den kerstdag aan genoegelijke oogenblikken plagt te ontbreken. De gegoeden zonden in navolging van de oude christenen hunnen vrienden en den armen geschenken in geld, eetwaren enz. Men verzamelde zich om den huiselijken haard, waarop „de kerstblok" werd gebrand, at kerstbrood — men spreekt nog heden te

---

1) Van Walich verscheen in 1604 te Amsterdam een nu zeldzaam boek in kl. 8°, getiteld: *Roomsche mysterien ontdekt.* De inleiding — zij is niet gepagineerd — schildert de kerkgebruiken, die hij te Amsterdam door aanschouwing en overlevering had leeren kennen. In de *Oudh. van Amstell.* bl. 140, vermeldt Van Rijn eene uitgave van 1578. Van de eerstgenoemde alleen bezit ik een exemplaar.

2) Men vindt die sequentie in het missale van Almkerk en in andere, die ik gebruikte. Daniel, *Thes. hymnol.* II, p. 3, heeft haar onder de sequentiën van Notker opgenomen.

3) Zie boven, bl. 197. In Italië ziet men omstreeks kersttijd in vele kerkkoren „een Bethlehem" met beeldgroepen van Maria, Josef, de drie koningen, den os, ezel, enz. Zie Wiener, *Ursprung relig. ceremonien der röm. cathol. kirche aus dem engl. von Blunt*, Leipz. 1826, s. 145.

Dordrecht en elders van „korseweggen" — dat in sommige steden met eene kar bij de aanzienlijken opgehaald werd, om daarna aan de behoeftigen uitgedeeld te worden, en zong blijde volkszangen van „die hardekens [herders], die op die velden laghen", of van „dat huus dat hadde so menich gat, daer Christus in geboren was" enz.[1]. Het kerstfeest duurde slechts één dag, maar zijn vesper was de inleidingsdienst voor dat van St. Steven op 26 December, welke dienst in St. Salvator te Utrecht voor een deel in de groote crypt werd gehouden[2].

Het eerste Christus-feest na kerstdag was het feest der besnijding van Jezus (dies circumcisionis Domini, die besnidenisse ons Heren), dat op 1 Januarij viel. In de laatste helft der zesde eeuw in Gallië opgekomen en door de kerkleeraren aanbevolen, als een voortreffelijk middel om de heidensche gebruiken en bijgeloovigheden te weren, waarmede vele christenen in navolging hunner ongeloovige vaderen zich bij den aanvang des burgerlijken jaars bezoedelden, werd het spoedig door de westersche kerk verbreid en reeds in het voorgaande tijdvak ook op onzen bodem gevierd[3]. Volgens den ordinarius van St. Salvator en het „passionael" moest het feest om vele redenen elken geloovige lief wezen: het had betrekking op Maria evenzeer als op haren zoon; het was de octaaf, waarmede het kerstfeest besloten en de indruk van dien hoogtijd op des christens gemoed bevestigd werd; het herinnerde aan de veelbeteekenende namen, die Jezus ontving, en aan des Heeren „eerste bloedstortinge" voor de verloren menschheid; het had eene typische betee-

1) Zie het diploom van 1359, in Molhuysens *Register*, I, bl. 37, vermeld; Van Hasselt, *Arnh. oudh.* II, bl. 218. In Gelderland wordt nog heden hier en daar „de kerstblok" gebrand. Vgl. Brand, *Popular antiquities of Great Britain*, Lond. 1848, I, p. 467 ss. Over de kerstliederen schreef ik in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 148 vv. De wijze, waarop men in Duitschland en elders oudtijds kerstfeest vierde, werd in het breede behandeld door Cassel in het aangeh. werk, en door Marbach, *Die heil. weihnachtzeit*, Frankf. 1859.

2) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator.

3) Zie boven, I, bl. 391; vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 121 v.

kenis en maande de feestvierenden aan, zich het hart te besnijden of te zuiveren van zonden (circumcisio a peccatis)[1]. In de liturgie voor de mis van den dag ziet men deze gedachten doorstralen[2]. In hoeverre de zedelijke strekking van het feest bij onze voorgeslachten magtig is geweest, de overgebleven gebruiken des heidendoms te verwijderen, weten wij niet, maar groote gedachten kunnen wij er naauwelijks van koesteren, als wij ons herinneren, hoe de lagere volksklasse in ons land nog heden den nieuwe-jaarsdag viert. Nieuwe-jaarsgeschenken, de plaatsvervangers der „strenæ" in de romeinsche heidenwereld, werden door onze voorvaderen in de veertiende en vijftiende eeuw uitgereikt in den vorm van kleinooden, kleederen, peperkoeken en penningen[3].

Op 6 Januarij vierde men het aloude epifaniënfeest (dies epiphaniæ Domini), dat onze vaderen „dertiendach" heetten, naardien het op den dertienden dag des kerkjaars viel, dat met kerstdag begon[4]. Het had oudtijds betrekking op het openbaar verschijnen van den Heiland in de wereld, zijn bekend worden aan de menschheid door verschillende gebeurtenissen en feiten, zijn doop in de Jordaan, de verandering van water in wijn op de bruiloft, de komst der wijzen uit het oosten enz.[5]. Nadat keizer Frederik I in 1164 zijn aartskanselier Reinald, aartsbisschop van Keulen, de hoofden der zoogenaamde drie koningen had geschonken, en die relieken uit Milaan naar de keulsche domkerk waren gevoerd[6], was de le-

---

1) Het *Passionael*, fol. cxlviij, bespreekt alleen de vier laatste van de vijf redenen. Van de eerste bloedstorting des Heeren gewagende, zegt Joh. Brugman in zijn *Leven van Jezus* (zie mijne monografie, II, bl. 309): »och wanttet aldus vroe roet heeft gheweest in den hemel des ghebenediden Ihesus in der morghenstont sijnre gheboorten! Hoe seer mostet bloet regenen uit sinen aderen op den goeden vridach in den claren middaghe"!

2) Zie de bovengemelde missalen voor de utrechtsche dioecese.

3) Zie Van Hasselt, *Geld. maandw.* I, bl. 1 vv., en Brand, l. l. I, p. 10 ss. over de gebruiken van het oude Engeland op nieuwe-jaarsdag. Vgl. Cassel, a. a. o. s. 259 ff.

4) De Engelschen spraken van »twelfth-day", omdat het feest op den twaalfden dag na kerstdag viel. Zie Brand, l. l. p. 21.

5) Zie mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 122 vv.

6) Zie hierover vooral Floss, *Dreikönigenbuch*, Köln 1864.

gende van Jasper, Melchior en Balthasar door de gansche kerkprovincie van Keulen, derhalve ook in ons vaderland, overbekend, en sedert was de vereering van het kind Jezus door de drie koningen en de gedachtenis dezer heiligen zelven het hoofdvoorwerp van het feest [1]. De dag vóór drie-koningenfeest (dertiendenavont) werd gevierd met vreugdebedrijf op straat en in de woningen, gelijk hier en daar in ons land nog heden. Knapen in bonten tooi zwierven langs de woningen van poorters en dorpers, zingende „het quamen drie coninghen ghereden wel verre uut orientenlant" enz. [2], totdat milde handen penningen en andere gaven bragten, die straks in feestelijkheid verbruikt werden. Voor de poort der abdij van Leeuwenhorst verzamelden zich boeren en boerinnen uit Noordwijk en Noordwijkerhout, roepende, terwijl zij met zakken in de hand stonden: „vrouw abdis, geef er wat in"! Dan trad de statelijke dame toe, en beladen met eetwaren, hemden die de hand der adellijke juffers gereed gemaakt had, schoenen en andere lijfsbehoeften toog men huiswaarts [3]. De eerste maandag na dertiendag heette „razende" en „verloren", soms „verzworen maandag" of „kopperkensdag", waarop te Utrecht en elders lieden van geringen stand langs de woningen zwermden en eet- en drinkwaren ontvingen, om die 's avonds in ongebondenheid te verteren [4]. Ook drie-koningendag

---

1) Zie de mis voor den feestdag in de aangeh. missalen. Het *Passionael*, fol. clij, herinnert, behalve aan de vereering door de drie koningen, aan het mirakel op de bruiloft, den doop van Jezus en de spijziging der vijfduizend mannen.

2) Zie over onze drie-koningenliederen mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 155 v. Walich Sywaertsz. klaagt, dat „sommighe publique persoonen, die het pausdom versaect hebben", nogthans „drie coningsken spelen".

3) Zie Schotel, *Oude zeden en gebr. in Nederl.* Dordr. 1859, bl. 4.

4) Voetius zag den verloren maandag ook in Noord-brabant vieren, maar wist den oorsprong van het gebruik niet te verklaren, ofschoon hij conjecturen mededeelde. Zie *Disput. theol.* III, p. 1396 s.; vgl. Burman, *Jaerb.* II, bl. 303; Matth. *Anal.* V, p. 931, en vooral Van Alkemade, *Nederlands displegtigh.* I, bl. 163 vv. De naam koppermaandag doet aan de hoofden of koppen der drie koningen denken; die van „rasende manendag" komt bij Van Hasselt voor, *Geld. oudh.* I, bl. 494.

had zijne octaaf, waarvan de eerste vesper in de veertiende eeuw in de St. Salvatorskerk te Utrecht, en waarschijnlijk ook in andere kapittelkerken van ons land, op ongewone wijze werd gehouden. Op die octaaf toch werd het feest der subdiakenen (festum solempne subdiaconorum) gevierd, en reeds bij de vesper van den voorafgaanden avond traden deze klerken, wel meerendeels leerlingen van de kapittelschool, met hun bisschop op, om als plaatsvervangers der volwassen kanoniken de dienst te vervullen [1]. Te Keulen en bij andere duitsche kapittelen had hetzelfde plaats, hoewel niet overal op denzelfden tijd. Gelenius geeft ons eenige verklaring van de zaak. Hij zegt, dat te Keulen bij die gelegenheid geestelijken en magistraatspersonen in het koor kwamen, sommige met kroonen gesierd, andere met fakkels in de hand. Dan herhaalden de dienstdoende knapen de responsoriën enz., die op drie-koningendag waren gezongen [2]. Waarschijnlijk bedoelde dit gebruik de oefening der jongeren voor de kerkdienst.

Gelijk het kerstfeest in den advent, zoo had het paaschfeest der opstanding (dies resurrectionis Domini, paeschen, paeschdach) in de groote vasten zijn voorbereidingstijd, die ingeleid werd door den vastenavond en den daarop volgenden aschdag. De vastenavond (vastelavent) werd door devote lieden onder onze voorgeslachten plomp weg „der gekker tijt” genoemd [3], en er was reden voor! Met het oog op de onthouding, die de kerk gedurende de volgende dagen van hare kinderen eischte, gaven aanzienlijken en geringen, voor wie de kerkvormen ook niet meer dan vormen waren, zich aan uitgelaten vreugde, dartele spelen en overdadige maaltijden over. „Allerlei narrerie, mommerie, dans” enz. was dan aan de orde, en zulks niet

1) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator van de veertiende eeuw; die van hetzelfde kapittel van de zestiende eeuw spreekt niet van dit „festum subdiaconorum”.

2) Gelenius, *De admiranda magnitudine Coloniæ*, Col. 1645, p. 661; vgl. Binterim, a. a. o. s. 317 f. en boven, II, 2, bl. 276, 279 en n. 2 ald.

3) Aldus volgens mijn HS. D. Zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4.

alleen op vastenavond, maar reeds twee en drie dagen vroeger, daar men één dag van zinnenlust tegenover de vele vastendagen, die komen zouden, te weinig achtte[1]. In de domkerk te Utrecht en in andere kerken elders verbrandden de geestelijken na complete-tijd van vastenavond de palmtakken, die van palmzondag des vorigen jaars overgebleven waren[2].

Op aschdag (dies cinerum, asschenwoensdach), altijd den eersten woensdag na den zondag „esto mihi", die van de paaschberekening afhankelijk was, had eene plegtigheid plaats, wèl geschikt om den indruk van „der gekker tijt" te verdrijven bij menschen, die nog ernst genoeg overgehouden hadden, om hunne gedachten uit de genoten verstrooijingen te verzamelen. De parochianen kwamen ter kerke, en de priester teekende met eenige gezegende asch en wijwater een kruis op hunne voorhoofden, zeggende: „gedenk, o mensch, dat gij stof zijt en tot stof zult wederkeeren". Die het teeken ontvangen hadden, waren zorgvuldig om het niet onverziens weg te vagen[3]. In de domkerk te Utrecht kwamen de kanoniken van het domkapittel en ook die der overige kapittelen van de stad zamen in het koor, waar kruisen en beelden, gelijk het gedurende den vastentijd behoorde, met gordijnen bedekt waren. Een priester, diaken, subdiaken en acolieth hadden hun dienstgewaad aan; de acolieth droeg een schotel met asch. Als de asch gezegend was, had de aschstrooijing (cinerum aspersio) op de hoofden plaats. Daarna gingen de heeren in processie naar St. Salvator en vervolgens naar de kerk van St. Marie, die men „de kleinere" heette (de Buurkerk), waar zij zekere responsoriën zongen. Vervolgens lazen zij, ieder

---

1) Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 84, *Geld. oudh.* I, bl. 493. *Geld. maandw.* II, bl. 465; Walich Syw. t. a. pl. Zie ook de literatuuropg. bij Arend, II, 6, bl. 557. In Engeland vierde men wel vier dagen vastenavond-vreugde. Zie Brand, l. l. I, p. 65.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

3) Walich Syw. t. a. pl. In het missale van Almkerk en in andere heet het: „cineres super capita ponuntur".

kapittel in zijne eigene kerk, de mis der vasten (missa ieiunii)[1].

De laatste zondag in de veertigdaagsche vasten was de palmzondag (dies palmarum, dies in ramis, palmdach, palmsondach), waarmede de groote of „palmweke", de lijdensweek aanving. Op dien dag was de domkerk te Utrecht op het glansrijkst versierd; wat men van altaarkleeden, vanen, kruisen enz. kostelijks had, werd alles door den kanonik-koster naar het koor gebragt. Voor de trappen van het koor waren palmtakken neêrgelegd, of, zoo men geen palmtakken hebben kon, andere[2]. Te negen ure (hora tertia) traden de kanoniken van al de vijf kapittelen aan met hunne schoonste kappen en kruisen, en de zegening der palmtakken geschiedde met exorcismen, gebeden enz. Als de gewijde takken waren uitgedeeld, gingen allen in processie uit de kathedraal naar de St. Pieterskerk. Aan het hoofd van den stoet ging de ezelleider (ductor asini) aan de zijde van den houten ezel, waarop een Christus-beeld gesteld was. In de St. Pieterskerk werden gebeden gelezen en eenige liederen gezongen, waarna het ceremoniëel der kruisvereering (adoratio crucis) plaats had. Hierna keerde de processie onder het zingen van een schoone hymne (magno salutis gaudio)[3] naar de kathedraal terug. Voordat men de kerk binnentrad, verwijlde men nog op zekere plek, waar de klokkenluiders stonden met staven (hastæ) in de hand, op wier toppen een schoone pel hing. Onder die tent plaatsten zich twee priesters, die een kruis

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator. De aard van de asch, die men bezigde, wordt in onze bronnen niet beschreven. De *Ordinar. Windes.* fol. 10, gewaagt van het wijwater, waarmede zij besprengd werd: „cineribus aspersis aqua sancta", cæt. Walich spreekt van „asschen van gebrande doodsbeenderen", wat wel eene uiting van het protestantsch volksgeloof zal zijn.

2) Te Deventer in de Lebuïnus-kerk werden de palmtakken voor den stal van den proost gelegd. Zie Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 295. Het missale van Lopik zegt: „expositis in medio choro palmarum vel olivæ sive aliarum arborum ramis" cæt.

3) Men vindt dit oude lied in het missale van Almkerk en and. en bij Daniel, l. l. I, p. 179, en elders.

droegen, en de koorknapen zongen het „gloria". Als men in het heiligdom was teruggekomen, ving de mis van den dag aan, die de mis van de passie (missa de passione) werd genoemd [1]. Hoewel het feest misschien nergens met zóó groote pompe als te Utrecht werd gevierd, waren de voornaamste godsdienstakten, die er toe behoorden, de palmwijding en de processie, die des Heeren intogt in Jeruzalem in herinnering bewaarde, in alle gemeenten van ons land dezelfde, en zóó ook in onze kloosters. Ook te Amsterdam had men een houten ezel, die bij de processie òf door de Jeruzalem-vaarders òf door twaalf oude mannen uit het oude-mannenhuis werd voortgetrokken [2]. Een dergelijk beeld had men te Leiden en te Haarlem [3], en vermoedelijk op vele andere plaatsen. De ezelleider te Utrecht was een ambtenaar bij het domkapittel, voor wien de proost Dirk van Randerode omstreeks 1247 een afzonderlijk fonds had gesticht [4]. De parochianen, die met de palmtakken de processie medegemaakt hadden, bewaarden met bijgeloovige oogmerken, gelijk wij later zien zullen, de gewijde lovers, en aten in hunne woningen palmpaasch-krakelingen, die nog heden aan de jeugd van Overijssel en andere gewesten bekend zijn [5].

De woensdag van de groote week heette „schortelwoens-

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator. Zie ook dien van Deventer bij Dumbar, t. a. pl. en dien van Windesheim, fol. 12 a.

2) Zie Walich Syw. t. a. pl. en Le Long, *Ref. van Amsterdam*, bl. 511.

3) Orlers, *Beschr. van Leyden*, bl. 107; *Oudh. van Kennemerl.* bl. 32. Te Keulen kan men in het aartsbisschoppelijk museum een houten ezel met een beeld van Christus zien.

4) Van den „magister" of „ductor asini" is even als van den „magister stellæ", die op drie-koningendag in den dom de ster deed verschijnen, bij herhaling spraak in de *Statuta eccles. Traiect.* Dirk van Randerode, daar vermeld, was in 1247 domproost. Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 17. In den *Ordinarius* van den dom leest men de volgende aanteekening: „bonus Theodoricus de Randerode, maior prepos. Traiect., qui de consensu decani et capituli instituit officium, qualiter in epiphania stella ducetur, et in palmis ymago Christi in asino equitabit, et in ascensione Domini dominica ymago adscendet, deputans rectori dicti operis pro labore xij malder. siliginis et xxiiij amas cerevisiæ, perpetuo de præpositura ministrandas".

5) Zie Verwijs, *Sinterklaas*, bl. 42.

dach", en werd als een dag van rouw en strenge vasten aangemerkt, naardien Jezus toen, volgens de overlevering, door Judas aan zijne vijanden werd verkocht. Hij had zijne benaming van het schorsen van het gelui der klokken, wier stemmen van woensdagavond tot paaschmorgen zwegen en vervangen werden door het geluid van den ratel of van de houten tafel, waarop met een hamer werd geslagen. In de domkerk te Utrecht werden nog vóór de vesper zekere gordijnen en pellen opgehangen, terwijl andere in het koor werden afgenomen. Ten complete-tijde werd de ratel (signum ligneum) gehoord [1], waarna de dienst aanving, waarmede men zich voor de plegtigheden van witte-donderdag voorbereidde. Voor het hoogaltaar was een kandelaber geplaatst met vier en twintig waskaarsen, die op een gegeven oogenblik, even als in de avonden van de twee volgende dagen, ten teeken van droefenis volgens eene bepaalde orde uitgebluscht werden. Bij de dienst baden de kanoniken met zachte stem (submissa voce) het paternoster [2]. In de parochiekerken hadden dergelijke ceremoniën plaats. Volgens den ordinarius der St. Salvatorskerk zwegen de klokken op donderdag, vrijdag en zaturdag, omdat de apostelen toen aflieten van de prediking, en de klokken hunne symbolen zijn; maar de ratel mogt gehoord worden, naardien de klank van hout nederiger (humilior) is dan die van koper. Het blusschen der kaarsen moest doen denken aan de magt der zonde, waardoor de mensch van „het ware licht" werd beroofd, en niet allen werden te gelijk uitgedoofd, maar de eene na de andere, „omdat" — men ziet dat het vernuft vindingrijk was — „de discipelen den Heer niet allen te

---

1) In de windesheimer-kloosters besigde men de „tabula", een plank met een hamer, die ook voor het bijeenroepen der broeders tot het sterfbed hunner medebroeders werd gebruikt. Zie *Chron. Windes.* passim, en *Ordinar. Windes.* fol. 14.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom. Zie ook den *Ordin. Windes.* fol. 14.

gelijk, maar achtereenvolgens verlaten hadden" [1]. Te Amsterdam liep een kerkeknecht, „de hondenslager", zoolang de klokkenluider van zijn arbeid rusten moest, met zijn „grooten ratel" door de straten, om de parochianen te waarschuwen, wanneer eenige kerkdienst aanving. Dit gebruik gaf aanleiding tot eene zonderlinge kinderpret, die weinig strookte met den ernst der vastendagen. De schooljongens volgden den hondenslager in de kerk, rijkelijk voorzien van kleine ratels. Zij ratelden op een gegeven teeken, „sloegen voorts met groot geweld op stoelen en banken", en heetten dit bedrijf „de dommeldemet" spelen [2]. Op paaschavond, d. i. zaturdag vóór paschen, na den middag, trok de hondenslager voor de laatste maal met zijn ratel om, en de knapen volgden hem. Als zij gezamenlijk voor de woningen van aanzienlijke burgers standhielden, ontstond tusschen de kinderen en hun leidsman eene zamenspraak, die te karakteristiek is dan dat wij haar zouden mogen verzwijgen. De hondenslager vroeg: „zijt gij al te gader hier"? en de knapen antwoordden: „ja"! waarop de vraag volgde: „moogt ge wel goed hamburger-bier"? Als ook hierop „ja" was gezegd, heette het: „heeft de paap uw moeder getrouwd [d. i. heeft de pastoor uw moeders huwelijk kerkelijk ingezegend; men denke aan de menigvuldigheid der zoogenaamde geheime huwelijken van dien tijd, waarover wij later zullen spreken] „of zijt gij al te zamen h..... kinderen" Wanneer hierop een luid „neen" was uitgegild, ratelde de gansche schaar, en de scholieren zongen: „de dommeldemet, de vasten is uit, kyrie eleison! te paschen zullen wij eijeren eten, zoo is de vasten al vergeten, kyrie eleison" [3]! Ontving de hondenslager van den

1) Dergelijke, maar breedere uitweidingen over klokken, ratels, kaarsen enz. ontmoet men bij Durandus, *Rationale div. offic.* L. VI, c. 71, ed. Venet. 1568, fol. 217 ss.

2) „Dommelen = bombum edere, bombilare, strepere"; Kiliaan. In een diploom van 1414 bij Matth. *Fund. eccles.* p. 299, is sprake van het zingen van „de dommelmetten" door geestelijken. Hoe geschiedde dat?

3) Zie boven, I, bl. 400.

burger, voor wiens woning men het stichtelijk spel gespeeld had, een kan bier, dan deelde hij daarvan mede aan de jongens, die hunne teugen uit hoed of muts dronken[1].

Op schortelwoensdag volgde witte-donderdag (dies in coena Domini, wittedonderdach), waarvan de naamsoorsprong onbekend schijnt te wezen[2]. Die dag was vooral voor de geestelijken der kathedraal te Utrecht rijk aan godsdienstige handelingen. In den morgenstond te negen ure trad de koster met een priester naar de sacristie der kerk, om uit een vuursteen vuur te slaan, dat door den priester gezegend werd, waarna men er eene kaars voor het altaar mede ontstak[3]. Vervolgens bragt hij naar het koor, wat voor de diensten van den dag noodig zou zijn: drie pullen met olijvenolie, twee handdoeken (manutergia), twee kruisen, twee wierookvaten en wierook en twee waskaarsen van drie ponden. Eenigen tijd daarna (hora sexta) verscheen de bisschop of zijn wijbisschop in de sacristie, om zich te kleeden. Als dit geschied was, ging de prelaat met den aartsdiaken en een subdiaken in staatsie naar den hoofdingang der kerk. Twee koorknapen droegen kruisen voor hem uit, twee andere kaarsen en een wierookvat. De subdiaken sloot den stoet. Bij den ingang stond een draagbare stoel (faucistorium), waarop de bisschop plaats nam, en de akte der reconciliatie ving aan, waarbij de boetelingen, die vroeger wegens wangedrag uit de kerkgemeenschap gestooten waren, in die gemeenschap hersteld werden. De aartsdia-

1) Walich Syw. t. a. pl.

2) In Duitschland heet de dag "gründonnertag", volgens sommigen omdat hij een strenge vastendag zal geweest zijn, waarop alleen groente genuttigd werd. Walich Syw. zegt: "donderdag daeraen heet wittedonderdach, omdat men dan een weynich vrolic is met bastaertsoppe [soep van amandelmelk?] te eten". In Engeland heet hij "shere thursday", omdat, zegt men, de mannen oudtijds dan haar en baard schoren, opdat zij op paschen er fatsoenlijk zouden uitzien. Zie Brand, l. l. I, p. 142.

3) Aldus de *Ordinarius* van den dom. Binterim, a. a. o. s. 204, schijnt te meenen, dat dit vuurslaan op coena Domini in Duitschland ongebruikelijk was. Het missale van Almkerk zegt: "in coena Domini excutiatur ignis de lapide in loco foris extra basilicam, ut ex eo candela accendatur et benedicatur ignis per orationes". De gebeden worden opgegeven.

ken plaatste zich met eenige zangers buiten de deur bij de boetelingen en riep nu in het latijn, terwijl de bisschop met den rug naar hem toegekeerd zat: „de welaangename tijd, o eerwaardige vader, de dag der verzoening en des heils is daar", waarop hij een formulier làs, dat tot genade voor de zich bekeerenden opwekte. Als daarna de zangers, als vertegenwoordigers der boetelingen, een responsorium hadden gezongen: „wend uw gelaat niet af" enz., deed de bisschop een gebed, dat door andere responsoriën en gebeden gevolgd werd. Aan het slot van het laatste gebed riep de bisschop: „komt"! Nu nam de aartsdiaken met de regterhand de hand van een man en met de linkerhand die eener vrouw — „zoo zij er is", zegt het pontificale van St. Marie — en zong: „komt en wordt verlicht" enz. Intusschen was de bisschop opgestaan, en hij ontving elken boeteling met het woord: „ik herstel u in de eenheid der h. kerk, onze moeder, uit wier schoot gij afgeweken waart", waarna hij een sermoen hield. Terstond daarop viel het koor in met den introïtus, waarmede de mis aanving. De bisschop zat daarbij in het midden van het koor, omringd van zijne klerken; de boetelingen lagen achter hem ter aarde en baden de zeven boetepsalmen, wat te Rome, volgens het pontificale van St. Marie, niet gebruikelijk was[1].

De tweede bisschoppelijke akte, die den witte-donderdag voor de geestelijken van den dom en die der gansche dioecese belangrijk maakte, naardien alle priesters in onze gemeenten de olie voor de kranken, de olie voor de doopelingen en het chrisma of den heiligen balsem voor andere plegtigheden uit de kathedraal moesten ontvangen, was het zegenen van genoemde stoffen. Zij werd statelijk aangekondigd door het gelui van alle kerkklokken. De bisschop verscheen in vol pontificaal en werd gevolgd door twaalf priesters, zeven diakenen, zeven subdiakenen, veertien of minstens zeven acoliethen en zeven jongere

---

1) Ik volgde hier het genoemde *Pontificale* en de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator. Vgl. Binterim, V, 3, s. 206 ff.

klerken. „Die allen", heet het, „zouden getuigen zijn en medearbeiders (coöperatores) van dit hoogwaardig mysterie der zalving (huius sacrosancti crismalis misterii), en daarom twee aan twee processioneel naar het altaar treden" [1]. Onder de mis had de wijding van olie en chrisma plaats, die in bovengenoemde pullen door den aartsdiaken aangedragen werden. Dat die zegening met exorcismen en gebeden geschiedde, spreekt van zelf. Als zij volbragt was, ging de stoet met de pullen processioneel naar de sacristie, terwijl de koorknapen een lied zongen, dat om Gods zegen over de gewijde voorwerpen vroeg (ut notetur sexus omnis unctione crismatis, cæt.) [2], waarna de mis werd voortgezet en voleindigd.

De derde akte van witte-donderdag werd in onze kathedraal na den middag (post prandium) ten uitvoer gelegd. Zij bestond in het wijden van water en wijn, waarmede al de altaren van het heiligdom gewasschen werden, en in het wrijven dier altaren met dennentakken (rami de savina). De wassching met wijn en water, hoewel oorspronkelijk wel niet meer dan een reinigingsmiddel voor het heiligdom tegen den naderenden hoogtijd, herinnerde aan „het ligchaam des Heeren, het waarachtige altaar, dat op het kruis met bloed en water werd besprengd", en de dennentakken aan de geeselslagen, die de Heiland verdroeg, en aan zijn doornenkroon. Tijdens dit symboliesch bedrijf werden eenige antifonen enz. gezongen en gebeden gelezen [3]. Eenige oogenblikken na deze handelingen, die ook in de kerken der overige kapittelen van Utrecht plaats hadden, verzamelden zich al de kanoniken dier collegiën met die van den dom in

1) Het *Pontificale* van St. Marie voegt hierbij: „hic modus servatur in ecclesia nostra Traiectensi; quidam alii contenti sunt duobus presbyteris tantum cum ceteris ministris".

2) Men vindt het in het *Pontificale* van St. Marie, bij Daniel, l. l. I, p. 237, en elders, maar ons *Pontificale* heeft belangrijke afwijkingen.

3) Volgens de *Ordinarii* van den dom, St. Salvator en Deventer. In laatstgenoemden worden ook de „rami de savina" vermeld, maar met het bijvoegsel: „si haberi poterunt, vel cum alio aspersorio". Zie Dumbar, t. a. pl. bl. 296.

het kapittelhuis (capitolium) van laatstgenoemden, vanwaar zij met kaarsen en kruisen naar het koor traden, om het zoogenaamde mandaat des Heeren (mandatum Domini), d. i. de voetwassching te volbrengen, de zinnebeeldige daad, waarvan Jezus het voorbeeld gegeven en waaraan hij het gebod van nederigheid en dienstdoende liefde verbonden had [1]. De bisschop of diens plaatsvervanger omgordde zich met een linnen doek en wiesch den prelaten der kapittelen en daarna den kanoniken de voeten [2]. Vervolgens gaf de domproost aan de heeren wijn, appelen en oblaten, koeken van meel (farina) gebakken, die zij nuttigden, terwijl klerken van lageren rang hen dienden met handdoeken en watervaten. Gedurende dezen eenvoudigen maaltijd, die eene voortzetting van de overoude agape, het liefdemaal, en tevens eene herinnering aan 's Heeren laatste paaschmaal zou zijn, waarbij het nachtmaal werd ingesteld, las een diaken 's Heilands afscheidsrede volgens het vierde evangelie. Had de bisschop bij het mandaat den aanwezigen eenige penningen (denarii) geschonken, de domheeren deden op hunne beurt dien dag, even als op alle dagen der vier voorgaande weken, uitgenomen de zondagen, aan twaalf behoeftigen eene uitdeeling van brood, bier en penningen, welke uitdeeling het mandaat der armen heette [3].

Waren de akte der reconciliatie van de boetenden en die der wijding van de heilige olie en het chrisma han-

---

1) De benaming *mandatum Domini* wordt verklaard door eene antifoon, die onder de rubriek: *Hic ministratur mandatum*, in een utrechtsch graduale van de vijftiende eeuw voorkomt (in de universiteitsbibl. te Utr. *Medii ævi script. eccles.* N. 311). Zij luidt aldus: „mandatum novum do vobis, ut diligatis invicem sicut dilexi vos, dicit Dominus".

2) Volgens de lezing van Dumbar, t. a. pl., werden te Deventer de voeten van eenige armen gewasschen (pedes pauperum, postea ceterorum), maar zijn HS. moet, blijkens den zamenhang, *pedes prelatorum* gehad hebben.

3) Volgens genoemde *Ordinarii* en de *Statuta eccl. Traiect.* In het HS. der laatsgen. van de veertiende eeuw vindt men een afzonderlijk hoofdstukje onder den titel: *De mandato pauperum.* De den lezer reeds bekende „exactor festa violantium" (zie boven, I, 1, bl. 289) was met de uitdeeling van brood en bier belast.

delingen, die op witte-donderdag in de kathedraal en alleen door den bisschop of diens plaatsvervanger, den wijbisschop, geschiedden, in alle andere kerken, zoowel van kloosterlingen en kanoniken als van gewoue parochiën, konden die der altaarwassching en van het mandaat des Heeren plaats hebben. Dat de altaarwassching in de conventen der windesheimer-vergadering en bij de kanoniken der St. Lebuïnus-kerk te Deventer gebruikelijk was, is bekend [1]; in de parochiekerken is zij misschien niet of minder gewoon geweest, daar zij door de dienstregelingen, die van Rome uitgegaan waren, niet vóorgeschreven was [2]. Daarentegen was de schoone ceremonie der voetwassching zóó algemeen verbreid, dat wij veronderstellen, dat zij gedurende de veertiende en vijftiende eeuw in de voornaamste kerken onzer vaderen werd uitgeoefend. Te Utrecht werd zij niet alleen in den dom gevierd, maar ook in de Buurkerk, in die der minderbroeders en in de kapel van het St. Barbara-gasthuis, waarin eene broederschap op witte-donderdag „het ambacht van den mandate hield, zooals in andere godshuizen gewoon was". Hier werden de voeten der kranken gewasschen, waarna alle leden der broederschap en ook de zieken een brood ontvingen, een nieuwen schotel met appelen en noten en eenigen wijn, alles naar het voorbeeld van de Buurkerk [3]. Ook te Kuilenburg werd de plegtigheid bij het kapittel onderhouden; in al de kloosters, die onder Windesheim stonden, en in de vergaderingen der zusters van het gemeene leven, waarover Werimbold het opzigt had [4]. Te Kampen werd

1) Zie den *Ordin. Windes.* fol. 15, en dien van Deventer bij Dumbar, t. a. pl.

2) Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 203. Durandus, L. VI, c. 76, ed. l. fol. 226 zegt: „in plerisque locis lavantur altaria".

3) Zie de diplomen van 1413 en 1414 bij Matth. *Fund. eccles.* p. 251, 297 ss. Noten waren als symbool van liefde en vruchtbaarheid bij onze vaderen oudtijds aan Donar gewijd. Verg. Verwijs, *Sinterklaas*, bl. 41, 71. Witte-donderdag was de dag van den god. Zoo ging het nuttigen van noten van zijn feest welligt op coena Domini over.

4) Zie Voet, *Beschr. van Culemb.* bl. 442; *Ordin. Windes.* fol. 16; boven, bl. 92.

zij sedert 1486 in de St. Nikolaas-kerk ingevoerd, nadat twee vrome echtelingen een legaat hadden verstrekt, waarvan de renten genoegzaam waren om den pastoor schadeloos te stellen, als hij jaarlijks dertien armen de voeten wiesch en hen daarna op spijs en wijn onthaalde [1]. Gelijk andere vorsten der middeneeuwen en van later dagen plagt graaf Reinald I van Gelder in persoon op witte-donderdag, waar hij zich bevinden mogt, veertig armen de voeten te wasschen, waarna zij in zijn paleis of burgt ter maaltijd ontvangen en rijkelijk van kleederen en leeftogt voorzien werden [2].

De goede-vrijdag, die ook door onze vaderen met liefde aldus genoemd werd, moest als sterfdag des Heeren door klerken en leeken in strenge vasten en diepen ernst doorgebragt worden. De dienst, die men in den morgen in de kerken hield, was geen mis, naardien de oude christenheid het ongepast achtte op den dag, waarop Christus aan het kruis leed, de hostie te wijden, die een zinnebeeld (figura) van zijn geteisterd ligchaam zou zijn [3]. In de domkerk te Utrecht traden de kanoniken des voormiddags te negen uren in het koor, en de bisschop of zijn plaatsvervanger had de dienst te leiden. Terwijl de passie uit het vierde evangelie gelezen werd, lagen op het altaar twee doeken (corporalia), die met een linnen draad aaneengehecht waren en ter gedachtenis van het gebeurde met het voorhangsel in den tempel door twee priesters van elkander werden gescheurd. Daarna had de kruisvereering (adoratio crucis) plaats. Twee priesters bragten een met een kleed bedekt kruis in het koor,

---

1) Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 281.

2) Zie het diploom van 1306 in *Oudh. van Utr.* III, bl. 185 vv. en over de viering van het mandatum Domini in Engeland, Duitschland en elders, Brand, l. l. I, p. 142 ss.; Binterim, a. a. o. s. 204 ff.; Du Cange in voce *mandatum*.

3) "Ecclesia corpus illud, quod flagellis et spinis et contumeliis ista die revera affectum fuit, non debet cum missarum solemnitatibus celebrare, quoniam veniente veritate debet cessare figura". Aldus Durandus, L. VI, c. 77, ed. l. p. 230; hij bespreekt echter nog vele andere redenen van de zaak, die niet altijd even duidelijk zijn.

zingende: „mijn volk, wat heb ik u gedaan" enz., waarop de schoolknapen in het grieksch en het zangerkoor in het latijn, na elkander, zongen: „heilige God, heilige en magtige, heilige en onsterfelijke, erbarm u onzer". Langzaam en blootvoets naderden daarop de geestelijken het hoogaltaar; het kruis werd ontdekt en opgeheven met het woord „zie het hout des Heeren" (ecce lignum Domini), en daarop door allen eerbiedig gekust. Na het zingen eener schoone hymne (crux fidelis inter omnes [1]), bragten twee priesters „het ligchaam des Heeren", eene hostie die den vorigen dag geconsecreerd was, naar het altaar, waarna de dienst met het begraven of nederleggen van het kruis in een daartoe bij het hoogaltaar geplaatst graf besloten werd, eéne akte waarbij in den dom geene leeken mogten tegenwoordig zijn. Over het graf aldaar legde men „de pel met de leeuwen", waarbij twee waskaarsen brandden, die eerst op paaschmorgen uitgebluscht werden [2]. In de parochiekerken geschiedde de kruisvereering op dezelfde wijze, maar ook de leeken kusten het kruis; zij waren bij de begraving van dat voorwerp tegenwoordig en hielden processioneel eenige omgangen om het graf [3]. Ook in de windesheimer-kloosters werd het kruis aan de conversen en de leeken, die gasten waren, ter vereering aangeboden, doch niet in een graf gelegd, maar ter plaatse waar het gewoonlijk bewaard werd [4].

Op goede-vrijdag volgde de zaturdag, dien men oudtijds den grooten sabbat noemde en onze vaderen „paeschavont" heetten. De godsdienstakten van den dag bestonden in het zegenen van nieuw vuur en licht, het wijden der paaschkaars, het zegenen van het doopwater en de uitoefening van den doop. In de domkerk te Utrecht

1) De hymne komt in de utrechtsche missalen en dat van Almkerk voor. Daniel, l. l. I, p. 163 s., nam haar op.

2) Aldus volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator.

3) Walich Syw. t. a. pl. Het graf was volgens dezen auteur „eene hooge tombe met swart laecken overtoghen, staende int midde vant choor".

4) *Ordinar. Windes.* fol. 17.

liet de koster, even als op witte-donderdag, des morgens te negen ure vuur slaan, waarmede eene kaars werd ontstoken, waarop vuur en licht door een priester met gebed gewijd werden, eene handeling, waarvan de oorsprong en beteekenis onzeker is. Volgens sommigen echter was zij eene symbolische akte, die den geloovigen de waarheid moest herinneren, dat het heilige vuur der liefde, dat tijdens des Heeren kruisiging met het licht des geloofs in de apostelen uitgebluscht was, door zijne passie op het hout heerlijker dan ooit openbaar werd [1]. Als de koster vervolgens het hoogaltaar met zijne kostelijkste sieraden had voorzien, werd de ratel gehoord, waarop de bisschop of zijn plaatsvervanger zich begon te kleeden. Gekleed zijnde toog hij uit de sacristie naar het westeinde der kathedraal, begeleid door twee priesters, een diaken en subdiaken, laatstvermelde met een langen staf (hasta) in de hand, waarop eene kaars brandde. Als zij aan den ingang der kerk gekomen waren, wendden zij zich om naar het koor, terwijl twee koorknapen voor hen eene hymne zongen (inventor rutili) [2]. Voor de koortrappen stond eene reusachtige waskaars, niet minder dan honderd ponden zwaar, waarop de schoolrector het jaartal, den paaschdag van het volgend jaar, het regeringsjaar van den bisschop en de grieksche alfa en omega, de letters uit Openb. I : 8, had aangeduid. Die kaars werd thans gezegend, nadat een diaken in de was kruisgewijs vijf groote wierookkorrels had geplaatst, die des Heeren vijf wonden in herinnering zouden brengen en de specerijen van Jezus' vrienden bij de begrafenis [3]. Na de zegening werd de kaars ontstoken

1) Aldus Durandus, l. l. fol. 232, maar zijne woorden zijn duister. De ceremonie schijnt in Duitschland ontstaan en van daar naar Rome overgeplant te zijn. Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 214. Waarschijnlijk is zij van heidenschen oorsprong. Ook in Schotland was zij bekend. Zie Cunningham, *Church hist. of Scotl.* I, p. 5.

2) Men vindt de hymne in de missalen van Almkerk en Utrecht; bij Daniel, l. l. I, p. 131.

3) In het missale van Lopik is sprake van "thus et mirra in cereo"; in den *Ordin. Windes.* fol. 18, van "quinque grana maiora".

en niet gebluscht vóór woensdag na paschen. Haar licht was een zinnebeeld van de vreugde en het heil, dat den geloovigen door 's Heeren opstanding werd bereid[1]. Op de kaarswijding volgde de zegening van het doopwater (benedictio fontis). Zij geschiedde in de domkerk te Utrecht in tegenwoordigheid der gansche geestelijkheid, die processioneel uit het koor naar de doopvont bij den ingang der kathedraal was getreden, de heilige olie en het chrisma met zich voerende. De handeling was eene zeer omslagtige. Litaniën werden gezongen, kruisteekens over het water geslagen, water in vier rigtingen uit de vont geworpen, wijn, chrisma en olie in het water gegoten; ook werd tot driemalen toe eene waskaars in de vont gehouden[2], en over het water geblazen, alle meer of min zinrijke bedrijven, die op de vermeende krachten en werkingen van het sacrament des doops betrekking hadden. Ten slotte werden eenige kinderen gedoopt[3]. Dat dezelfde akten, die op dezen dag in de domkerk ten uitvoer gelegd werden, ook in de parochiekerken en, met uitzondering van de zegening des doopwaters, ook in die der kloosters plaats hadden, bewijzen onze missalen en andere documenten[4]. Op den avond van den dag schijnt men hier en daar in de kerken brood en vleesch gezegend te hebben, wat oudtijds wel in den morgenstond van paaschdag gebeurde[5]. Waarschijnlijk was het eene voortzetting van het door Walafridus Strabo bestreden gebruik, dat wij vroeger vermeldden[6]. Durandus leerde, dat men op den paaschdag niets moest nuttigen, wat door den priester niet gewijd was, naar-

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator.

2) De utrechtsche missalen spreken van ééne kaars, dat van Almkerk zegt: »ponantur duo cerei in fontem".

3) Volgens vermelde *Ordinarii*. Vgl. Binterim, I, 1, s. 86 ff.

4) *Ordin. Windes.* fol. 19; vgl. Walich Syw. t. a. pl.

5) In de utrechtsche missalen komen onder het opschrift: »in vigilia pas. benedictio carnis et panis", gebeden voor. Vgl. Binterim, a. a. o. V, 1, s. 237. Het missale van Lopik vermeldt alleen de »benedictio carnis". Dat van Almkerk heeft de »benedictio carnium" bij de mis van paaschdag.

6) Zie boven, I, bl. 439.

dien de duivel het vooral te dien tijde op het verderf der geloovigen toelegde [1].

De paaschdag, dien de oudvaderen der kerk „de koningin der dagen" en „het feest der feesten" hadden genoemd, „zooveel schooner dan alle overige, als de zon heerlijker is dan de sterren" [2] — de paaschdag was ook vòor onze middeneeuwsche voorgeslachten een blijde kerkdag bij uitnemendheid. De kanoniken der domkerk te Utrecht werden reeds vóór het aanbreken van het morgenlicht door de klokkenluiders van hun leger geroepen, en spoedden zich met haast naar hun heiligdom. In het koor vereenigden zij zich om het graf, waarin op goedevrijdag het kruis was gelegd. Twee priesters hieven dat kruis nu op, terwijl een derde het wierookvat zwaaide, waarna zij gezamenlijk als in triumftogt naar het altaar van St. Jan togen, waar zij het kruis nederzetten. Intusschen daverde de gansche stad van het klokgelui, dat van alle torens door het luchtruim uitging. Na eenig gezang (gloria Patri enz.) keerden de geestelijken naar hun koor terug, voorafgegaan door twee knapen met brandende waskaarsen, en als zij zich daar in het midden der ruimte geplaatst hadden, traden „de engelen en vrouwen" op, om hunne dienst te doen (angeli et mulieres explent officium suum), waarbij wij aan de dramatische akte van eenige klerken hebben te denken, waarvan wij later den aard zullen leeren kennen. Met een „te Deum" werd deze eerste godsdienstoefening besloten, die echter straks gevolgd werd door eene pontificale mis, waarbij zich onze bisschop of zijn wijbisschop en de gansche stoet zijner klerken in hunne volle heerlijkheid vertoonden. Nog vóór de mis werd om de kerk eene processie gehouden. Intusschen had de koster bij de groote kandelabers (magna candelabra) in het koor kostbare tapijten gespreid. Op die tapijten plaatsten zich de bisschop en eenige priesters, die door den prelaat

1) L. VI, c. 86, ed. l. fol. 245.
2) Zie *mijne Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 146.

met den vredekus (osculum pacis) werden begroet, waarna hij naar het altaar trad, om de mis te zingen. Als de bisschop bij deze dienst zijn pligt vervulde, hield hij ook een sermoen tot de in het schip der kathedraal vergaderde menigte. Terwijl hij dit deed, stond hij in het koor en wèl aan de regterzijde bij den muur, die almede met tapijten was versierd. Des middags was de kerkvoogd verschuldigd, al de kapittelheeren zijner stad ter maaltijd te ontvangen. Bij de vesper van den dag moest hij weder in het koor verschijnen, wanneer hij met de domheeren de doopvont had „te visiteren", waarbij eenige gebeden en andere plegtigheden plaats hadden [1].

Werd de paaschdag in onze parochiekerken, waar het personeel der geestelijken minder sterk en het kerkornaat niet zóó prachtig was als in de kathedraal te Utrecht, gelijk van zelf spreekt, met geringer pompe gevierd, ook dáár ontbrak het niet aan feestelijk bedrijf. Alom in steden en dorpen werd het kruis onder jubelzang uit het graf geligt, en de processie om de kerk [2] gehouden, bij welken omgang te Amsterdam en waarschijnlijk elders, gelijk wij later zien zullen, eigenaardige dramatische handelingen volbragt werden, die op de volksmenigte ongetwijfeld indruk maakten. Bij de mis werd door de geloovigen, die het kerkgebod gehoorzaamden, aan de communie deel genomen; na den maaltijd togen de devoten, te Amsterdam althans, naar de kerken en kapellen hunner gemeente, om bij relieken-kassen en altaren hunne gebeden en penningen te offeren en de aldaar aangeboden aflaten te verdienen [3]. In de woningen werden in het avonduur en op de drie volgende dagen, waarop men volgens kerkelijke bepalingen van den arbeid

---

1) Wij volgden hier den *Ordinarius* van den dom en eenige aanwijzingen van dien van St. Salvator. De viering van den paaschdag door de kanoniken der Lebuïnus-kerk te Deventer leert men kennen uit hun *Ordinarius* bij Dumbar, t. a. pl. I, bl. 298 v.

2) Wat de priester bij die processie zingen moest, wordt in het missale van Lopik in het breede opgegeven.

3) Zie Walich Syw. t. a. pl.

moest rusten [1], maaltijden aangerigt, waarbij paascheijeren en paaschkoeken niet gemist werden [2]. De eerste zondag na dien der opstanding des Heeren was de octaaf van het feest, die door onze vaderen „beloken paschen" werd genoemd, naardien hij den hoogtijd besloot (loken, luycken = sluiten) [3].

Op hemelvaartsdag (dies ascensionis Domini) vergaderden zich te Utrecht, omstreeks negen ure in den morgen, al de kapittelheeren der vijf collegiën in de domkerk, om eene statelijke processie, door het heiligdom te houden, waarna allen naar hunne eigene kerken togen, ten einde eene solemnele mis te zingen. In de St. Lebuïnus-kerk te Deventer hielden de kanoniken almede eene processie, die gevolgd werd door eene dramatische vertooning, waarbij een kruis, waaraan brandende waskaarsen gehecht waren, aan een dun koord naar het gewelf werd opgetrokken. In onze domkerk gebruikte men in plaats van een kruis een Christus-beeld voor deze plegtigheid [4]. Dergelijke ceremonie, die des Heeren hemelvaart verzinnelijkte, was in de parochiekerken te Amsterdam en vermoedelijk elders gewoon [5].

De dagen des pinksterfeestes (pingstdag, pinxsterdag) werden voorafgegaan door eene vigilie, pinksteravond, waarop de kanoniken van St. Salvator te Utrecht zich naar de kathedraal begaven, om met de broeders aldaar onder de leiding van den bisschop of een priester, gelijk op paaschavond, de vont te visiteren en den doop van

1) Zie de lijst van Jan van Arkel.

2) Over de paascheijeren is zooveel geschreven, dat wij ons van alle uitweiding over de zaak onthouden. De verhandeling van Halbertsma in den *Overijss. almanak*, 1840, bl. 154 vv. is zeer lezenswaardig. Hij houdt het ei voor een symbool van de opstanding: „de mensch breekt door de banden van zijn graf, gelijk het kieken levend uit een dood ei te voorschijn treedt". Vgl. Brand, *Antiquities*, III, p. 443 in voce *egg*, *egg-feast*, cet. Het „ostrenbroot", dat de nonnen van Diepenveen nuttigden, vermeldden wij boven, II, 2, bl. 211 n. 3

3) Zie Kiliaan in v.

4) Zie boven, bl. 220 n. 4.

5) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator, dien van St. Lebuïnus (Dumbar, t. a. p. bl. 300), en Walich Syw. t. a. pl.

eenige kinderen bij te wonen [1], eene plegtigheid die men van ouds gaarne met het feest des h. geestes verbond. Op den pinksterdag vereenigden zich al de kapittelheeren der stad weder in de kathedraal. Bij de diensten waren hunne kerken op het sierlijkst uitgedoscht. Tal van waskaarsen brandde, en wederom hadden eenige dramatische akten plaats. In de St. Salvatorskerk werden vuur en bloemen van het gewelf geworpen, vuur als symbool des h. geestes, veelkleurige bloemen als symbool van zijne verschillende gaven en krachten; in de Lebuïnuskerk te Deventer liet men van het gewelf eenige duiven door de kerk vliegen [2]. In de parochiekerken te Amsterdam en elders onderhield men dergelijk ceremoniëel: „liefelijke bloemkens en welriekende kruiden werden op de altaren gestrooid, en inzonderheid het sacramentshuis had daarvan het beste deel" [3]. Het dragen van pinksterbloemen op de straten was te Arnhem den kinderen der burgerij in de zeventiende eeuw nog lief, ofschoon het dáár als „roomsche superstitie" destijds door het verbeurdverklaren van den hoed der kleinen gestraft werd [4]. Te Amsterdam, Dordrecht en elders worden lieden, die zich tegen het feest nieuwe kleederen aanschaffen, nog heden „pinksterbloemen" geheeten. Jan van Arkel wilde, dat de drie dagen, die op pinksteren volgden, rustdagen zouden zijn [5]. Bij het naderen van den pinksterdag werden door de gegoeden aan arme kinderen „pinksterweggen" geschonken. Daar sommigen

---

1) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator.

2) De *Ordinarius* van St. Salvator zegt: „descendit hodie spiritus s. visibiliter in discipulis in igneis linguis, ideo ignis ex alto proicitur; — flores etiam variæ ex alto proiciuntur ad notandum gaudium et diversitatem linguarum et virtutum". De duiven worden vermeld in de *Leges scholarum* bij Dumbar, a. w. I, bl. 305. Dat de bij deze gelegenheid gebruikte vogelen in het oog der gemeente zekere heiligheid hadden, leert het gebeurde te Kamerijk, waar een oude knorrige kanonik gestraft werd, omdat hij eene pinksterduif, die „op zijn kaalen kop kwam zitten", doodde. Zie Van Alkemade, *Ceremonieel der begraaven*. bl. 216.

3) Walich Syw. t. a. pl.

4) Van Hasselt, *Arnh. oudh.* II, bl. 232.

5) Zie de vermelde lijst.

hierbij de milddadigheid voor hunne finantiële krachten op te ruime schaal uitoefenden, maakte de magistraat te Kampen dienaangaande in 1359 verordeningen[1].

Het pinksterfeest werd in het bisdom van Utrecht even als in andere dioecesen, die van Luik, Arles enz., met eene octaaf besloten, ofschoon de feestregeling, die van Rome uitging, haar oudtijds niet kende[2] en ook de lijst van Jan van Arkel er geen gewag van maakt. De ordinariën van den dom en St. Salvator te Utrecht en ook die van Windesheim vermelden haar, en evenzoo de missalen van Utrecht en van Almkerk. Uit diezelfde bronnen blijkt, dat ook onze vaderen dien dag als een feest der h. drievuldigheid vierden (festum s. trinitatis). Of zij dit echter eerst sedert den aanvang van de veertiende eeuw deden, toen Johannes XXII dit feest tot een algemeen feest verhief[3], of reeds vroeger, weten wij niet.

Tot de Christus-feesten hebben wij volgens den geest der middeneeuwsche kerk ook den sacramentsdag (dies sacramenti corporis Domini) te rekenen, dien Jan van Arkel terstond na den pinksterdag als feest- en rustdag noemde. Nadat de elevatie der hostie bij de mis en de daartoe behoorende adoratie van dat voorwerp in de eerste decenniën der dertiende eeuw opgekomen was, ontstond, naar men zegt, dit feest het eerst te Luik ten gevolge van vermeende openbaringen, waarmede eene kluizenaarster werd begenadigd. Bisschop Hendrik van Luik kwam omstreeks 1260 met Urbanus IV in briefwisseling over de zaak, en in 1264 beval de paus, dat allerwegen in de kerk op donderdag na drievuldigheidsfeest dat van het h. sacrament zou gevierd worden[4]. Dit geschiedde

---

1) Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 37.

2) Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 264.

3) Binterim, a. a. o. s. 274. In den *Ordin. Windes.* fol. 25, leest men: „octava penthecostes maius duplex. In hac dominica festum s. Trinitatis est, sed de Trinitate tantum fit memoria et omnia de festo servantur. Feria secunda, tertia et quarta post octavas penthecostes de s. Trinitate cantatur", cæt.

4) Zie vooral Gieseler, II, 2 s. 448 f.

echter niet overal, en zelfs de synode van Luik van 1287, die den sacramentsdag op hare feestlijst niet noemde, schijnt gemeend te hebben, dat hij voorshands zijne plaats moest hebben onder de feestdagen, wier viering zij aan den vrijen wil der gemeenten overliet[1]. In 1311 trok Clemens V zich de eer van den dag aan, en sedert werd hij algemeen in de katholieke kerk onderhouden[2]. Te Utrecht evenwel geschiedde het misschien reeds vroeger, daar althans de kanoniken van St. Salvator in hun ordinarius deden aanteekenen, dat het feest door Urbanus IV „voor alle kerstengeloovigen" ingesteld was[3]. Men vierde het in de kathedraalstad en elders in ons land met eene statelijke processie, waarvan wij de vormen, zooals zij te Amsterdam in acht genomen werden, later zullen beschrijven[4].

Van de kleinere Christus-feesten schijnt dat der transfiguratie des Heeren (festum transfigurationis), dat in enkele deelen der kerk reeds lang vóór de elfde eeuw gevierd werd en des Heilands verheerlijking op den berg in geheugenis hield, eerst laat in ons vaderland in gebruik gekomen te zijn. De lijst van Jan van Arkel noemt het niet, maar in het HS. van den ordinarius van St. Salvator te Utrecht, dat in het midden der veertiende eeuw geschreven is, vindt men het met eene hand van lateren tijd aangeduid, waarom wij veronderstellen, dat het sedert 1457 bij onze vaderen aangenomen werd, nadat Calixtus III het in genoemd jaar onder de algemeen te vieren feesten gesteld en aan de onderhouding beloften van aflaten verbonden had[5]. Men vierde het op den 6n Augustus. De feesten der kruisvinding (festum in-

---

1) Zie bij Hartzheim, l. l. III, p. 699.

2) Zie Binterim, a. a. o. s. 279.

3) De *Ordinarius* zegt: „festivitas, quam Urbanus papa IV ordinavit et ab omnibus christifidelibus feria quinta infra hebdomadam s. Trinitatis solemniter fieri mandavit".

4) Zie voorshands het a. w. van Walich Syw. in het *Tractaetgen*, fol. 46, en vgl. Dumbar, a. w. I, bl. 301.

5) Zie Binterim, V, 1, s. 416. In het missale van Lopik komt de liturgie voor het transfiguratie-feest voor.

ventionis s. crucis, heilich cruysvindinge) en kruisverheffing (festum exaltationis s. crucis, heilich cruysverheffinge), die op 3 Mei en 14 September vielen, worden door Jan van Arkel genoemd en op onze oude kalenders doorgaans met roode letters aangeduid. Dat onze vaderen beide dagen in eere hielden, valt niet te betwijfelen. In het „passionael" lazen zij de avontuurlijke legende van „het heilige hout", dat door Seth in het aardsche paradijs, door Salomo op den Libanon, door de koningin van Scheba in den tempel gezien, en eindelijk door Helena, de moeder van keizer Konstantijn, wedergevonden werd, en het niet minder avontuurlijk verhaal van „Cosdras, den koning van Persen", die een deel van het kruis uit Jeruzalem wegvoerde en er zeldzamen handel mede dreef, totdat keizer Heraclius den ongeloovige versloeg en het hout weder naar Jeruzalem bragt, waar het, na ontzettende mirakelen gedaan te hebben, meer dan ooit verheerlijkt werd [1]. Op beide feesten was de kathedraal te Utrecht met kostelijke tapijten, reliekenkassen enz. versierd [2], wat wel meer of min in alle kerken het geval zal geweest zijn, vooral in de vele die op het bezit van een stuk des kruises roemden.

---

§ 2.

Heiligen-feesten.

Nadat de oude kerk het leerstuk aangaande de absolute godheid van Christus vastgesteld had en dientengevolge de vereering der heilige maagd bij de christenheid zich allengs ontwikkelde tot die hoogte, waarop zij

1) Zie *Passionael-somerstic*, fol. xxij, ccxiiij. De oude bronnen, waaruit men de legende van het kruis des Heeren kan leeren kennen, zijn aangewezen door Hofmann, *Das leben Jesu nach den apocryphen*, Leipz. 1851, s. 372.

2) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

in de laatste middeneeuwen stond en nog heden bij onze roomsche medechristenen staat, kon het niet anders of de Maria-cultus moest zich boven dien van alle andere heiligen voor de bewustheid der geloovigen geheel en al op den voorgrond dringen. Gelijk de roomschgezinde theoloog van onzen tijd „van de waardigheid des zoons tot die der moeder besluit en het billijk noemt de vereering van beiden niet te scheiden” [1], zoo deden ook de voorgeslachten. Zij plaatsten Maria, zooal niet boven Jezus — dat dit ook bij onze vaderen te dikwerf geschiedde, zullen wij later aantoonen — dan toch steeds nevens Jezus, om beiden gelijke hulde toe te brengen, en daar de verheerlijking des zoons haren openbaringsvorm vooral in de Christus-feesten vond, zoo was men er op uit, om Marias verheerlijking door dergelijken vorm uit te drukken en te bevorderen. De Maria-feesten werden ingevoerd en vermenigvuldigd, en waar de kanonieke evangeliën, van 's Heeren moeder weinig meldende, geene stoffen voor die feesten aanboden, daar nam men de apocryfe te baat en de menigvuldige levensbeschrijvingen van Jezus, die vooral sinds de dagen van Bonaventura in omloop kwamen [2], en waarin de vrome fantasie de biografie van Maria met die van haren zoon vereenigd en de legende van onze lieve vrouw in het breede uitgesponnen had. Dat men bij de invoering der Maria-feesten naar zekere analogie met die van Christus streefde, spreekt van zelf. Had men een gedenkdag van Jezus' geboorte, ook zijne moeder moest den haren hebben; had men heilige tijden, waarop men zich 's Heilands openbaring in de wereld door wonderen en de aanbidding der herders en der drie koningen herinnerde, Marias „presentatie”, hare mirakelen enz. mogten niet vergeten worden; vierde men de passie des Verlossers, zijn dood, zijne blijde verrijzenis en hemelvaart, „de koningin des

---

1) Zie Nickel, *Die heil. zeiten in der kathol. kirche*, Mainz 1844, V, s. 136.

2) Zie uitvoerige berigten dienaangaande in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 7 vv.

hemels" verkreeg feesten ter gedachtenis harer zeven weeën en vreugden en dat van hare opneming in den hooge. Zoo ontstond allengs een cyclus van Maria-feesten, die met den cyclus der Christus-feesten in het oog vallend correspondeert en den roomschen liturgist op zijn standpunt nog heden regtvaardigt, als hij, de heilige tijden naar hunne meerdere of mindere waardigheid in klassen indeelende, de Maria-feesten met die van Christus gelijkelijk in de eerste plaatst [1].

Van de zes Maria-feesten, die de lijst van onzen bisschop Jan van Arkel noemt, vermelden wij in de eerste plaats dat van Marias geboorte (dies nativitatis s. Mariæ, onser vrouwen gheboert). Reeds vroeger uit de oostersche naar de westersche kerk overgebragt, werd het eerst na de twaalfde eeuw bij de europesche christenheid op 8 September algemeen gevierd. Daar de angelsaxische kerk het echter reeds in 948 als een gewoon jaarfeest onderhield [2], is het waarschijnlijk, dat ook onze vaderen het omstreeks dien tijd kenden. De legende van den dag herinnerde den geloovigen in het breede Marias afkomst uit het geslacht van David, de vroomheid en de beproevingen harer ouders, Joachim en Anna, de geboorte der jonkvrouw onder wonderbare omstandigheden na de verschijning van een engel aan den vader, de opvoeding van het kind in den tempel te Jeruzalem enz. [3]. Ouder dan het feest van Marias geboorte was dat der annunciatie (dies annuntiationis s. Mariæ, onser vrouwen boodschap), dat op 25 Maart viel en, na reeds in de vierde eeuw, naar men zegt [4], opgekomen te zijn, in

1) "Man nimmt gewöhnlich drei classen an, in welche die feste eingetheilt werden. Zu der ersten classe rechnet man die feste des Herrn und der jungfrau Maria; zu der zweiten die feste der apostel und heil. martyrer; zu der dritten die feste der beichtiger und jungfrauen". Binterim, a. a. o. V, 1, s. 297. De *Catechismus Rom.* van het concilie van Trente plaatst de Maria-feesten tusschen de "dies, qui ob redemptionis nostræ mysteria religioni consecrati sunt", en de apostel-feesten. Zie *Libri symbolici eccl. cath.* ed. Streitwolf, Gott. 1838, I, p. 514.

2) Zie Binterim, a. a. o. s. 451.

3) Zie *Passionael-somerstic*, fol. coij vv.

4) Zie Binterim, a. a. o. s. 357.

het voorgaande tijdvak bij onze vaderen ingevoerd werd. In de domkerk te Utrecht werd het door eene vigilie voorafgegaan, maar op den zaturdag vóór palmzondag verlegd, wanneer de 25e Maart een der dagen van de palm- of van de paaschweek was [1]. De herinneringen, aan het feest verbonden, betroffen de verschijning van den engel, die met den leliën-staf in de hand tot de jonkvrouw kwam, „zoet in het aanzien, maar vervaarlijk in tale", het zedig gedrag van Maria, die de boodschap des hemels beantwoordde met haar: „zie de deerne Gods, mij geschiede naar uw woord"! en de mirakuleuze ontvangenis van het Woord, „den volmaakten God in een volmaakten mensch" in den maagdelijken schoot der reine [2]. Op den 2n Februarij hield men het feest van Marias zuivering volgens Luk. II (dies purificationis s. Mariæ), dat in Duitschland en in ons vaderland gewoonlijk „onser vrouwen lichtmisse" werd geheeten, omdat men bij de mis van den dag de kaarsen wijdde. In de domkerk te Utrecht werden de kaarsen op eene tafel voor het koor geplaatst, en als de plegtigheid volbragt was, togen de kanoniken in processie met brandende lichten naar de St. Marie-kerk, waar de bisschop of zijn plaatsvervanger dan somtijds de mis las [3]. In de Lebuïnus-kerk te Deventer werd, gelijk wij later zien zullen, bij die gelegenheid wel een kerkelijk drama gespeeld, waarbij Maria optrad om Gode „haar kindeke te offeren". De profecie van Simeon: „hij zal een licht zijn tot verlichting der heidenen", gaf gereede aanleiding, de kaarswijding aan dit feest te verbinden.

Jonger dan de Maria-feesten, die wij reeds noemden, is dat van de onbevlekte ontvangenis der heilige maagd (dies conceptionis s. Mariæ, Marien ontvankenis), dat op 8 December was geplaatst. Vóór het jaar 1280 was het onzen voorgeslachten onbekend, maar kort daarna werd

---

1) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

2) Zie *Passionael-winterstuc*, fol. cclij.

3) Volgens den *Ordinarius* van den dom. Zie ook dien der Lebuïnuskerk bij Dumbar, t. a. pl. bl. 280.

het in het noorden van ons land aangenomen, en zulks ten gevolge van de devotie van den vroeger vermelden priester Hessel[1], deken van Farmsum bij Apingadam, die te Parijs studeerde, toen het vraagstuk der onbevlekte ontvangenis van de moeder Gods in Annas schoot de hoofden en harten der leeraren van de universiteit zóó geweldig in beweging bragt. Hessel was getuige van den dialectischen oorlog, dien men over de zaak voerde, en getuige ook van de neêrlaag, die een der bestrijders van het opkomende dogma, door de wonderbare tusschenkomst van Maria, naar men meende, lijden moest, en onder den indruk van hetgeen hij te Parijs gehoord en gezien had, besloot hij, in het vaderland weêrgekeerd, het leerstuk naar zijn vermogen in eere te stellen. Hij bragt een afschrift mede van de liturgie voor het feest (officium de conceptione), die in Frankrijk hier en daar reeds in gebruik was, en voerde met toestemming van den officiaal des bisschops van Munster, onder wien hij ressorteerde, de nieuwe dienst in zijn dekanaat in[2]. Na dien tijd schijnt de feestdag onzen vaderen steeds aangenamer geworden te zijn. Jan van Arkel plaatste hem op zijne lijst, en de ordinariën van den dom en St. Salvator te Utrecht bewijzen, dat hij in de veertiende eeuw bij de kapittelheeren aldaar belangstelling genoot. Anders schijnen de kanoniken jegens het feest van Marias visitatie (dies visitationis s. Mariæ) gestemd geweest te zijn, dat op 2 Julij gevierd werd en het bezoek der heilige maagd bij Elizabeth in herinnering bragt. De lijst van Jan van Arkel noemt het, maar vermelde ordinariën kennen het niet. Alleen in dien van St. Salvator werd de dag door eene latere hand aangeteekend, wat vermoedelijk geschied is, nadat het concilie van Bazel het tot een algemeen feest had verheven, wat het echter nimmer geworden is[3]. Grooter liefde

1) Zie boven, II, 2, bl. 286.

2) Zie de kronijk van Wittewierum in de *Continuatio* bij Matth. *Anal.* II, p. 210.

3) Zie Augusti, *HB. der christl. archäol.* I, s. 562.

koesterden onze voorgeslachten voor den 15n Augustus, waarop men Marias opneming herdacht (dies assumptionis s. Mariæ, onser vrouwen hemelvaert). De overlevering van den heerlijken uitgang der moedermaagd meldde oudtijds alleen van haar zalig ontslapen, waarom paus Sergius I in de zevende eeuw den feestdag eenvoudig „festum dormitionis s. Dei genitricis" kon noemen [1]. Deze natuurlijke voorstelling werd echter allengs verdrongen, en onze Jacob van Maerlant en andere schrijvers van de dertiende eeuw wisten, dat Marias ligchaam, hoewel het in het dal van Josafat begraven werd, door de magt van haren goddelijken zoon aan de verwoesting des doods onttrokken en door de engelen ten hemel opgenomen was [2]. De liefelijke legende in het „passionael" spreekt van het opvaren der ziel van Maria onder „den zoeten zang" van Jezus met de schaar zijner engelen en heiligen, van hare door de twaalf apostelen bezorgde uitvaart en van de ten derden dage volgende verrijzenis van haar ligchaam, dat, door Christus opgewekt en met de ziel hereenigd, „ter hemelscher zalen werd opgevoerd" [3]. Bij het feest was het koor der domkerk te Utrecht op het prachtigst versierd; de kanoniken van al de kapittelen vergaderden zich in het heiligdom om er dienst te doen, en de gansche week werd het ave-maria gezongen [4].

Van de zoogenaamde kleinere Maria-feesten schijnen

1) Zie bij Ranke, *Das kirchl. pericopensystem*, s. 48.

2) Zie Jonckbloet, *Gesch. der middeneeuwsche dichtk.*, III, bl. 84, en het lied in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 176.

3) *'Passionael-somerstic*, fol. clxv.

4) Volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator. In het utrechtsch missale, dat in 1515 te Parijs op perkament werd gedrukt (zie boven, bl. 209 n. 2) vindt men bij het *Officium in assumptione Mariæ* eene schoone gekleurde houtsnede, de lieve vrouw voorstellende, stervende op een bed, omringd door de apostelen; door eene opening in den zolder ziet men eene schaar van engelen; alles naar den trant der heerlijke glasschilderij in de Oude-kerk te Amsterdam. Te Haarlem in St. Bavo was het hoogaltaar aan „onze l. vrouw ter hemelvaart" gewijd, waarop eene broederschap van dien naam missen liet lezen. Te Vianen droeg de parochiekerk denzelfden naam. Zie *Oudh. van Kennemerl.* bl. 22, *van Utr.* II, bl. 239.

maar enkele in ons vaderland gedurende de veertiende en vijftiende eeuw meer of min algemeene belangstelling getrokken te hebben. „Maria-presentacie” wordt op onze oude kalenders op 21 November geplaatst en somtijds met groote, roode letters, somtijds met gewone onderscheiden. Sinds de veertiende eeuw in Frankrijk en Duitschland hier en daar ingevoerd [1], kwam het ook bij ons eenigermate in eere als een feest ter herinnering aan de toewijding der heilige maagd aan de dienst Godes, toen zij op haar derde levensjaar door Joachim en Anna in den tempel gevoerd en den priesters als eene aanstaande bruid des Heeren voorgesteld werd. Dat kloosterlingen, vooral de vrouwelijke, den dag, waarop Maria als het ware onder de oblaten [2] opgenomen werd, liefhadden, laat zich begrijpen. Maria ter sneeuw (dies s. Mariæ ad nives, Marie ter snee) komt in onze kalenders op 6 Augustus voor. De mis voor het feest wordt in het utrechtsch missale van 1540 aangetroffen. De oorsprong van het feest wordt door eene volkssage te Rome aan Sixtus III toegeschreven, die het zal ingesteld hebben ter gedachtenis aan een wonder, door Maria te dier stede gewrocht. Op zekere plek, waar de moeder Gods zich eene kerk wenschte, liet zij in spijt van de brandende zomerhitte eene laag sneeuw dalen [3]. Op zaturdag na de octaaf van paschen viel het feest van Marias weeën (festum compassionis s. Mariæ), waarop men de smarten der moeder wegens het lijden en scheiden van haren zoon herdacht. Zeven weeën onderscheidde men, maar niet altijd noemde men dezelfde, daar sommigen uitsluitend den weedom der lieve vrouw op goeden vrijdag in het oog hielden, terwijl anderen ook Marias leed bij de profecie van Simeon, de vlugt naar Egypte enz. in aanmerking namen [4]. Het feest was onzen voorgeslachten vóór 1423 onbekend, maar destijds door eene provinci-

1) Zie Binterim, a. a. o. V, 1, s. 508 ff.
2) Zie boven, II, 2, bl. 51.
3) Zie Nickel, a. a. o. V, s. 365 f.
4) Zie de verschillende opgaven bij Nickel, a. a. o. s. 301.

aal-synode van Keulen ter onderhouding voorgeschreven, werd het wegens de redenen, waarmede men het aanbeval, ongetwijfeld bij de orthodoxen onder onze vaderen zeer geliefd. De synode toch wees op de gehate husieten, die der moeder des Heeren smaadheid hadden aangedaan, hare beelden verbroken enz. De geloovigen werden opgeroepen, om „de koningin des hemels" te verzoenen met de ondankbare menschheid. Daartoe zouden zij op den bepaalden dag de aangeduide kerkdiensten bijwonen; die het deden werden met de belofte van veertig dagen aflaat vertroost, waaraan de bisschop van Utrecht en de overige suffraganen van den metropolitaan hunne aflâten mogten toevoegen. Te Dordrecht, Delft en elders, waar men, gelijk wij gezien hebben, rijkelijk deelde in den afkeer van de husieten, werd het nieuwe feest vermoedelijk met enthousiasme aangenomen [1].

De door de christenheid van de Joden overgenomen engelen-leer, die reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling onder den invloed der bij de polytheïstische volken heerschende natuurbeschouwing aanmerkelijk ontwikkeld was, bleef ook in de middeneeuwsche kerk voortdurend een voorwerp van het geloof en de fantasie harer kinderen [2]. Dat engelen derhalve hunne vereerders hadden, gelijk Maria en de overige heiligen, kan ons niet verwonderen. Michaël, Gabriël en Rafaël vonden hunne plaats onder de santen en santinnen, die men in de litaniën aanriep, en keizer Justinianus I alleen liet op naam van eerstgenoemden aartsengel zes kerken wijden. Toch hadden onze vaderen, zoover ons bekend is, geen ander engelen-feest dan dat van St. Michiel, dat vermoedelijk reeds in het frankische tijdperk door hen gevierd werd, nadat de synode van Mentz, in 813 gehouden, het aanbevolen had [3]. De onderscheiding, die

---

1) Zie bij Hartzheim, V, p. 221 s.; vgl. boven, bl. 123. In het missale van Utr. van 1540 wordt de mis voor *Compassio s. Mariæ* onder de overgeslagen missen genoemd, fol. lxij. Zij heeft daar tot titel: *De septem doloribus beatae Mariæ.*

2) Zie Baur, *Vorles. ueber die dogmengesch.* I, 1, s. 542 ff.

3) Hartzheim, I, p. 411; vgl. Augusti, a. a. o. I, s. 585. In het

St. Michiel boven andere hemelgeesten te beurt viel, was gevolg van de legende aangaande zijne verschijningen op den berg Gargano in Apulië, den berg Tumba (Dombes in Normandië) en den Engelen-burg te Rome[1]. De lijst van Jan van Arkel noemt het feest tusschen de dagen van St. Mauricius en St. Remigius, zonder eenige nadere aanduiding. Op onze oudere kalenders staat het met roode letters aangeteekend op 29 September, en op de jongere als „Michiel ende alle enghelen", waaruit blijkt, dat de dag, die oudtijds alleen aan den aartsengel gewijd was, later ook bij ons het karakter van een algemeen engelen-feest verkreeg, naar analogie van allerheiligen- en allerzielen-feest[2].

Van de nieuwtestamentlijke heiligen, wier feestdagen onze Jan van Arkel als rustdagen aangemerkt wilde hebben, zijn die der apostelen het menigvuldigst. Zeven van de dertien hadden ieder hun afzonderlijken dag: St. Jan evangelist, 27 December, Matthias (Mathijs apostel), 24 Februarij, Jacobus, 25 Julij, Bartholomæus, 24 Augustus, Matthæus (Matheus apostel ende evangelist), 21 September, Andreas (Andries apostel), 30 November, Thomas, 21 December. Vier hadden in twee paren hunne dagen: Philippus en Jacobus, 1 Mei, Simon en Judas, 28 October. Den marteldood van Petrus en Paulus (passio s. Petri et Pauli) herdacht men op 29 Junij, Paulus' bekeering (Pouwels bekeringe) op 25 Januarij, Petrus' stoel en ketenen (Pieter ad cathedram, Pieter totten banden) op 22 Februarij en 1 Augustus. Terwijl wij het onderzoek naar den tijd, waarop deze feesten bij onze vaderen ingevoerd werden, en naar de wijze, waarop men ze vierde, aan anderen overlaten, merken wij alleen op, dat de aan de twee apostelvorsten

---

utrechtsch missale van 1540 vindt men ook missen „de s. Gabriele" en „de s. Raphaele", en bij de laatste de aanduiding: „potest celebrari pro peregrinantibus vel itinerantibus — et pro cunctis infirmitatibus", cet.

1) Augusti, a. a. o.

2) „Die legende van sinte Michael ende van allen enghele", die belangrijke bijdragen voor de kennis der engelen-vereering in de laatste middeneeuwen bevat, leest men in het *Passionael-somerstic*, fol. ccxxviij.

gewijde dagen in de kerken van Utrecht en in andere, bij de geestelijken althans, de meeste onderscheiding genoten. Aan St. Pieters- en Paulsdag echter verbonden onze voorgeslachten hier en daar nog in de dertiende eeuw jaarlijksche vermaken, die ganschelijk niet strookten met de herinneringen, welke de kerk door het feest wilde bewaren, en die vermoedelijk van heidensche afkomst waren. Cæsarius van Heisterbach verhaalt, dat de parochianen van een dorp in Twente, dat door hem Burgende genoemd wordt, op St. Pieters- en Paulsdag zich aan wilde dansen overgaven, waarbij zich schelklinkende muziek-instrumenten lieten hooren. De pastoor Arnold dier gemeente, een tijdgenoot van Cæsarius, wilde dat zijne biechtkinderen zich „van dat duivelsspel onthielden"; hij plaatste zich met het kruis in de hand in hun midden en begon te prediken, maar de meesten weigerden hem het oor te leenen [1].

Van de overige heiligen des N. Testaments, wier feesten volgens de lijst van Jan van Arkel plegtige rustdagen moesten zijn, noemen wij in de eerste plaats St. Jan baptist, wiens geboorte voor het aardsche, niet het hemelsche leven — de gedenkdagen van alle overige heiligen en martelaren waren aan hunnen dood als geboorte voor den hemel gewijd [2] — op 24 Junij werd herdacht, terwijl men zich „St. Jans onthoofdinghe" op 29 Augustus herinnerde. Het feest van Stefanus den eersten bloedgetuige (St. Steven), dat onze vaderen reeds in het voorgaande tijdvak vierden, gelijk trouwens ook het geval met dat van andere heiligen van het N. Verbond was [3], viel op 26 December, en werd in de kathedraal te Utrecht met luister gevierd [4]. Hetzelfde geldt van

---

1) *Dialog. miracul.* I, p. 183. Over het spelen met kaatsballen door de bruiden op St. Pieterstoeldag zie men Schotel, *Oude zeden in Nederl.* bl. 71 v.

2) Zie over de redenen, waarom men den geboortedag van Johannes den dooper vierde, Augustinus' woorden in mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 164.

3) Zie boven, I, bl. 391.

4) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

„alre onnoselre kynderendach", 28 December, ofschoon in den dom dan „te Deum" noch „gloria" of „halleluja" werd gehoord. Maar werden die blijde zangen op den sterfdag der gevierde slagtoffers van Herodes' woede niet vernomen, op de octaaf van het feest hief men ze te luider aan, „want", zegt de ordinarius van St. Salvator, „hoewel de onschuldige kinderen [daar zij ongedoopt stierven] ter helle nedergedaald zijn, zullen zij evenwel met ons in glorie verrijzen". Bij de eerste vesper, d. i. op den avond van 27 December, deden de schoolknapen met hun bisschop in de St. Salvatorskerk en in de overige kapittelkerken te Utrecht zekere diensten bij de doopvont, en op de octaaf herhaalden zij deze oefeningen [1]. Het feest van Maria Magdalena, 22 Julij, werd in onze domkerk almede met glans gevierd, doch niet wegens de gevallen en verrezen jonkvrouw, wier lof het „passionael" grootmaakte, maar wegens de gedachtenis der wijding van hunne kerk, die de kapittelheeren dan vernieuwden. Altaar en koor waren versierd als op den paaschdag; al de kanoniken der stad vereenigden zich in het heiligdom, en gezamenlijk hielden zij eene processie, waarna de bisschop hun een vrolijken maaltijd gaf volgens beschreven bepaling [2]. In ootmoediger, maar tevens dankbare stemming, gelijk wij vertrouwen, werd de dag in onze Maria-magdalena-kloosters doorgebragt, waar de „bekeerde zusteren", met het oog op haar vereerd voorbeeld, „haar leven met deugdelijke bedrijven poogden te beteren" [3].

De heiligen der oudere kerk, die de lijst van Jan van Arkel noemt, zijn talrijk. St. Pontiaan, St. Benignus en St. Agniet, wier relieken reeds door bisschop

1) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator en een diploom van 1371, in hetzelfde HS. voorkomende. Vgl. boven, II, 2, bl. 276, 279. Ook bij het kapittel van St. Marie te Maastricht deden de schoolknapen op „dies innocentium" hunne dienst in het heiligdom, blijkens den *Ordinarius*, HS. Maastr. N. 364 der kon. bibl. te 's Gravenhage.

2) Volgens de *Ordinarii* van den dom en St. Salvator.

3) Zie boven, II, 2, bl. 96.

Balderik herwaarts gevoerd waren [1], bleven voortdurend in eere, hoewel de wijze, waarop men hunne feesten vierde, niet altijd even stichtelijk was. Op St. Pontiaan, 14 Januarij, waren vrouwen en vrijsters gewoon elkander geschenken te geven, wat zij „pontzen" of „pontssenden" heetten. Den avond te voren bragt men te Utrecht in bacchanalische vreugde door, een gebruik dat de magistraat in 1456 poogde te wijzigen, niet af te schaffen, en dat in de dagen der hervorming den vromen Duifhuis nog tot ergernis was [2]. Bij de mis van den dag droeg men in de kathedraal Pontiaans relieken om [3]. Op St. Agniet, 21 Januarij, werden door hen, die op St. Pontiaan goede gaven hadden ontvangen, tegengeschenken uitgereikt, en ook dan ontbrak het niet aan vreugdebedrijf. De scholieren van St. Salvators kapittel deden op het feest eene kerkdienst „in witte kleederen", en de vrouwen in de gemeente kleedden zich almede in het wit, ter gedachtenisse aan St. Agniet, die acht dagen na haren dood in schitterend gewaad aan hare vrome vriendinnen verscheen [4]. Bij de mis werd eene liefelijke sequentie gezongen (laus sit regi gloriæ) [5]. St. Pancras met zijne medemartelaren Nereus en Achilleus (Pancraes mit sijn ghesellen) werd op 12 Mei gevierd. In de St. Salvatorskerk, wier kerkmis op denzelfden dag viel, vertoonde men dan de relieken van St. Pancras [6]. Te Sloten bij Amsterdam meende men des heiligen hoofd te bezitten, waarbij de omwonenden gaarne hunne offers bragten [7]. De feesten van St. Servaas (Servaes bisscop), St. Maurits (Mauricius mit sijn ghesellen) en St. Victor (Gereon ende Victor) waren aan 13 Mei, 22 September

---

1) Zie boven, I, bl. 393.
2) Zie Burman, *Jaarboeken*, II, bl. 303, 454; Wiarda, *Huib. Duifhuis*, bl. 70. Vgl. Schotel, a. w. bl. 13.
3) Volgens den *Ordinarius* van den dom.
4) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator. Zie Schotel, t. a. pl.
5) Men vindt haar in het missale van Almkerk en in de utrechtsche. Zie ook bij Daniel, *Thes. hymnol.* II, p. 254, V, p. 59.
6) Volgens de *Ordinarii* van den dom en van St. Salvator.
7) Walich Syw. t. a. pl.

en 10 October verbonden. St. Laurens-dag, 10 Augustus, lokte waarschijnlijk menigen devoten Utrechtenaar naar de abdijkerk van Oostbroek, om des martelaars beroemde kolen te zien [1]. St. Katharina (Katline ioncfrou) werd op 25 November herdacht. Sedert den tijd der kruisvaarten bij de europesche geloovigen algemeen in achting, genoot zij onder anderen te Amsterdam de hoogste eer, en bovenal in de Nieuwe-kerk aldaar, waar men eenig gebeente van de heilige bezat, waaruit altijd, naar men zeide, olie vloeide, totdat dit wonderteeken wegens de toenemende „geuzerij" der stedelingen ophield [2]. Meer dan de meeste heiligen was St. Nikolaas (Nyclaes bisscop), de beschermer der zeevarenden, de vriend der kinderen en de weldoener der armen, onzen vaderen lief. Tal van kerken in steden en dorpen werd naar hem genoemd, en St. Nikolaas-avond, 5 December, nog heden een feestavond voor jongen en ouden, werd inzonderheid te Amsterdam tot in de zestiende eeuw, zoowel in de Oudekerk aldaar, als buiten het heiligdom, waar men zilveren en andere beelden van hem bezat, met kerkelijk eerbewijs en openbare en huiselijke vreugde gevierd [3]. Boven St. Nikolaas echter stond, althans in de schatting onzer geestelijkheid, St. Maarten, de vrome krijgsman, later bisschop van Tours, die sedert de dagen van Willebrord de beschermheilige onzer dioecese was, op wiens naam eene groote menigte van kerken en altaren was gewijd en onder wiens banier onze kerkvoogden en hunne benden ten strijde togen [4]. St. Maartenssterfdag (obitus s. Martini, St. Maerten in den winter) was de 11e November en werd vooral in de kathedraal te Utrecht met den grootsten luister gevierd. Bij de mis had de bisschop

---

1) Zie boven, bl. 168.

2) Zie Walich Syw. t. a. pl. Een berijmd gebed aan St. Katharina deelde ik uit een HS. van de veertiende eeuw mede in den *Kalender voor de prot.* 1861, bl. 95.

3) Zie Walich Syw. t. a. pl.; Van Hengel in het *Archief* van Kist en Royaards, III, bl. 755 vv. en de reeds meermalen aangeh. monografie van Verwijs, *Sinterklaas*, 's Gravenh. 1863.

4) Zie boven, I, bl. 108 n. 3, II, 1, bl. 109.

of zijn plaatsvervanger een sermoen te houden; daarna werden de gezamenlijke kapittelheeren in het bisschoppelijk hof ter maaltijd ontvangen [1]. Terwijl de klerken zich te goed deden, volgden de leeken hun voorbeeld. De huismoeders, die omstreeks dien dag slagttijd hielden [2], vulden uit de ruim voorziene vleeschkuip hare schotels, en aan het feestmaal van gegoede burgers ontbraken de vetgemeste St. Maartensganzen niet, die nog heden wèl bekend zijn [3]. Sinds de dagen van onzen bisschop Radboud vierden onze voorgeslachten ook St. Maartens translatie (translatio s. Martini, Martijns verheffinghe, St. Maerten in den somer) op 4 Julij, ter gedachtenis aan eene der vele gelegenheden, waarbij des heiligen gebeente te Tours in nieuwe eer werd gesteld. In onze kathedraal te Utrecht kwamen dan al de kapittelheeren der stad zamen, om eenige diensten te doen, en bij de getijden en de mis werden de teksten gelezen en gezongen, die Radbouds liefde voor den geloofsgetuige en diens mirakelen hem in de pen had gegeven [4]. St. Maartens barmhartigheid voor de nooddruftigen werd te Utrecht, en misschien elders, nog door zijn „schuddekorfsdag" in aandenken gehouden. Men stookte op de markt vuur, deelde brood aan de armen en verbrandde een korf, dien men eerst al schuddende geledigd had, terwijl de verzamelde jeugd de uit de mand vallende noten, mispelen en andere lekkernijen raapte [5].

Van de latere kerkheiligen, die wij nationale mogen noemen, omdat zij zich in het voorgaande tijdperk ver-

1) Volgens den *Ordinarius* van den dom.

2) Vgl. Brand, l. l. I, p. 399.

3) De Engelschen aten ganzen op St. Michiel. Zie Brand, I, p. 367 ss.

4) Zie mijne berigten en *Radbouds officie voor St. Maartens transl.* in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 213 vv.; vgl. boven, I, bl. 370, 399.

5) Zie de belangrijke dissert. over St. Maarten van Voetius, in diens *Disput. theol.* III, p. 436 ss.; Burman, a. w. II, bl. 165, en and. St. Maarten, St. Maartens kerkel. feestviering, de volksgebruiken daaraan verbonden, zijne verheerlijking door de kunst enz. zullen, naar ik hoop, door eene monografie van een mijner voormalige leerlingen welhaast behoorlijk in het licht gesteld worden, waarom ik mij hier van breedere mededeelingen onthoud.

dienstelijk jegens onze vaderen maakten, en die daarom reeds vroeg meer of min algemeene vereering in ons land genoten, noemt de lijst van Jan van Arkel de stichters onzer kerk: Willebrord, 7 November, Bonifacius (Bonifacius mit sijn ghesellen), 5 Junij, en Lebuïnus (Libuyn), 25 Junij, welke laatstgenoemde op 12 November ook zijn translatie-feest had, waarschijnlijk ter herinnering aan „de verheffing" zijner beenderen door Ludger [1]. De abt Gregorius van Utrecht en Werenfried worden op de lijst niet genoemd, maar het lijdt geen twijfel, dat hunne gedachtenis door de kanoniken van Utrecht en Elst in de Betuwe en door de monniken der windesheimer-vergadering jaarlijks onderhouden werd [2]. Odulfus staat op de lijst aangeteekend, en zoo ook St. Lambert van Luik, 17 September, en St. Geertruide (Gheertruit ioncfrou), 17 Maart, beiden belgische heiligen van grooten naam, die volgens de overlevering in Noord-brabant zich de belangen des christendoms onder onze heidensche voorgeslachten hebben aangetrokken [3]. Bij al deze heiligen voegde Zweder van Kuilenburg in 1429 St. Jeroen, den martelaar van Noordwijk, voor wien hij St. Laurens-octaaf, 18 Augustus, bestemde [4]. Bij het toenmalig schisma in onze kerk werd het feest vermoedelijk alleen in Zuid- en Noord-holland, misschien ook in Zeeland, aangenomen. Het feest ter eere van de h. Lidwina, dat te Schiedam sedert 1433 jaarlijks op den vierden dag na paschen werd gehouden, is waarschijnlijk geheel plaatselijk geweest [5].

De twee laatste feesten, die wij als aangeduide op de lijst van Jan van Arkel te gedenken hebben, zijn allerheiligen-dag (dies omnium sanctorum), 1 November, en allerzielen-dag (dies commemorationis animarum), 2 No-

1) Zie boven, I, bl. 178.
2) Zie boven, I, bl. 125, 163; *Ordin. Windes.* fol. xxvi.
3) Zie boven, I, bl. 75 n. 3, 111, 259.
4) Zie boven, I, bl. 247; *Bat. s.* II, bl. 426 vv.
5) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 130. De sequentie ter eere van Lidwina werd door de Bollandisten opgenomen en door dom Pitra in het fransch overgezet. Zie *La Hollande cathol.* Par. 1850, p. 136 s.

vember. Den dag vóór allerheiligen hadden onze vaderen, die onder Luik ressorteerden, althans sedert 1287, in strenge vasten door te brengen [1]; in de vesper, die het feest inleidde, werden in de St. Salvatorskerk te Utrecht al de altaren, die heiligen tot patronen hadden, bewierookt; op het feest zelf was het koor der domkerk aldaar op het prachtigst versierd [2]. Allerzielen, een dag van herinnering en gebed voor alle ontslapenen, dien men met goeden takt onmiddelijk op allerheiligen liet volgen, zal door bisschop Notker van Luik in de tiende eeuw in zijn bisdom ingevoerd zijn [3]. Daar onze Adelbold Notkers leerling was, is het mogelijk, dat deze den dag reeds bij onze vaderen heeft aanbevolen. Bij de vesper, waardoor hij voorafgegaan werd, lieten zich te Deventer [4], en zeker ook elders, alle klokken hooren, wier geluid de geloovigen opwekte, zich in gebeden voor de dooden tot God en alle heiligen te wenden; de priesters „visiteerden" de graven en besprengden ze met wijwater [5]. Op den feestdag zong men de mis der dooden (missa mortuorum), waarvan de schoone liturgie met hare imposante sequentie (audi tellus, audi magni maris lymbus) wel geschikt was om allen, die hare teksten verstonden, op echt christelijke wijze tot ernst te stemmen en te vertroosten [6].

---

§ 3.

Vast- en bededagen, kerkmissen en andere feesten.

Behalve hunne vele Christus-feesten, heiligen- en zondagen hadden onze vaderen in dit tijdvak, even als

---

1) Zie bij Hartzheim, III, p. 699.
2) Volgens de *Ordinarii* der genoemde kerken.
3) Zie *Magnum chron. Belg.* ed. Pistorii p. 92.
4) Zie den *Ordinarius* bij Dumbar, t. a. pl. I, bl. 290.
5) Volgens den *Ordinarius* van St. Salvator.
6) Men vindt haar in de utrechtsche en andere missalen. Zij werd door Daniel opgenomen, l. l. I, p. 350, en door Mone, I, s. 403.

vroeger [1], ook hunne algemeene en bijzondere vast- en bededagen te onderhouden, hunne gedenkdagen, kerkmisfeesten enz. Jaarlijks wederkeerende en overal te vieren vast- en bededagen waren voortdurend de kruisdagen, die op maandag, dingsdag en woensdag vóór hemelvaartsfeest vielen. Zij werden alom met kerkdiensten van verschillenden aard en, gelijk wij later zien zullen, vooral met processiën gevierd, en heetten in de kerktaal steeds „dies rogationum", gelijk zij dan ook dezelfde bestemming hadden als in vroegere eeuwen, om door het opzenden van litaniën en andere gebeden Gods zegen over de veldvruchten en de gemeene belangen des volks in te roepen [2]. Onder buitengewone omstandigheden werden buitengewone vast- en boetedagen uitgeschreven. Wat in 1173 na het stelen van de hostie uit de St. Marie-kerk te Utrecht, na den daarop gevolgden watervloed en brand geschiedde, hebben wij vroeger vermeld: boetepredikatiën werden gehouden, vasten en processiën [3]. Hoewel het bevel tot het uitvoeren van zulke godsdienstige bedrijven alleen van de kerk kon uitgaan, kwam het in den vorm van verzoek niet zelden van onze vorsten. Karel van Gelder wilde, dat zijne landskinderen ijverig zouden bidden voor hem en zijn staat, toen hij in 1492, uit zijne gevangenschap in Frankrijk ontslagen, zijn vorstendom poogde te herwinnen. Toen hij in 1507 den veldtogt tegen de Oostenrijkers, Brabanders en Hollanders zou hervatten, moesten in alle kerken en conventen onder zijn gebied missen gelezen, gebeden opgezonden en omgangen gedaan worden [4]. Bededagen voor kranke vorsten of zwangere vorstinnen zijn vermoedelijk niet zeldzaam geweest. Op den 13n Julij 1498 hield men te Amsterdam, en zeker in

---

1) Zie boven, I, bl. 394.
2) Zie de later aan te halen sermoenen voor de kruisdagen van Dionysius den karthuiser.
3) Zie boven, II, 1, bl. 99.
4) Zie Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 500; Kist, *Neêrlands bededagen*, I, bl. 86 vv.

alle gemeenten van het graafschap Holland en Zeeland, eene processie voor de gravin, van wier zwangerschap het volk kort te voren kennis had gekregen [1].

Algemeene of bijzondere dank- en gedenkdagen waren almede menigvuldig. Op 6 September 1466 vierden de Hollanders een „lofdag” na de overwinning, door hertog Filips op de Luikenaars behaald. Te-Deums werden gezongen, processiën togen uit enz. [2]. Op Walcheren, gelijk de lezer weet [3], herdacht men met kerkdienst en omgang de zegepraal van 4 Julij 1253, en tot in onze eeuw werd te Dordrecht, hoewel nu niet meer met kerkelijk ceremoniëel, jaarlijks de herinnering vernieuwd van het opbreken des belegs voor de stad door Jan van Brabant. Ook zeer droeve gebeurtenissen poogde men door godsdienstige handelingen in het geheugen der menigte te bewaren. Op het feest der kruisvinding werd te Delft eene statelijke mis gezongen ter herinnering aan een fellen brand, waardoor de stad voormaals bijna ten gronde ging [4].

Kerkmisfeesten, waarbij de wijding van nieuwe heiligdommen òf voltrokken òf van vergetelheid bewaard werd, kwamen, gelijk van zelf spreekt, in alle gemeenten voor. In het najaar van 1143 wijdde onze bisschop Heribert de kerk der abdij van Egmond. Het feest trok aller belangstelling. Graaf Dirk met Sofia, zijne gemalin, was tegenwoordig, en eene ontelbare volksmenigte. De abt had zóó glansrijke toebereidselen voor de ontvangst der gasten en den luister des feestes gemaakt, dat allen betuigden zulk eene kerkwijding nooit gezien te hebben. De bisschop zelf preêkte. Hij wees op het schoone herfstweder, dat een regentijd van zes weken had vervangen, en noemde Egmond gelukkig, dat God het op zóó mirakuleuze wijze beweldadigde, wat trouwens naauwelijks te verwonderen was, daar hier, „op de uiterste grenzen der wereld”, een zeldzame overvloed van relieken

1) Zie Wagenaar, *Amsterdam*, I, bl. 196.
2) Kist, t. a. pl. bl. 83.
3) Zie boven, bl. 168.
4) Zie *Oudh. van Delft.* bl. 5.

was vergaderd, „overblijfselen van de grootste heiligen, apostelen en martelaren”[1]. Toen in 1173 de vernieuwde domkerk, de herstelde St. Marie-kerk en het bedehuis van Oudwijk te Utrecht werden gewijd, ontbrak het almede niet aan feestvreugde. De aartsbisschop van Keulen, tal van bisschoppen en prelaten uit den vreemde en het vaderland vereerden de plegtigheid met hunne tegenwoordigheid[2]. Minder luisterrijk, maar geenszins zonder glans, werden de kerkwijdingen van gewone gemeenten en min aanzienlijke kloosters gevierd. Aan die van 17 October 1387 bij de monniken van het opkomend convent van Windesheim hebben wij den lezer vroeger herinnerd[3]. Te dien dage stroomden scharen van mannen en vrouwen uit de omstreken derwaarts, en de feestelijke stemming was algemeen, hoewel sommigen beklemde harten hadden, toen zij Hendrik Wilsem en anderen, die zij als bloedverwanten en nuttige burgers gaarne voor huisgezin en maatschappij bewaard gezien hadden, de monnikengelofte hoorden uitspreken, waardoor zij voor altijd aan hun dagelijksch verkeer onttrokken werden. Toen het wijdingswerk volbragt was, kondigde de wijbisschop den aanwezigen aan, dat voortaan de zondag na St. Gallus (16 October) steeds de feestdag der windesheimer-kerkmis zou zijn[4]. Dergelijke aankondigingen zijn waarschijnlijk na elke kerkwijding geschied, daar de plegtigheid in kloosters noch parochiën mogt vergeten worden. Of de kerkmisdag ook te Windesheim later een kermisdag is geweest, waarop kramers en kooplieden aan de zamengevloeide menigte hunne koopwaren aanboden en de landlieden zich in de avonduren aan gemeenschappelijke vreugde overgaven, weten wij niet, maar dat in onze grootere gemeenten de marktdagen doorgaans met de kerkmisfeesten in ver-

1) Zie *Annal. Egmund.* Pertz, *Monum. Germ.* XVI, p. 455.
2) Zie boven, II, 1, bl. 99.
3) Zie boven, II, 2, bl. 206.
4) *Chron. Windes.* p. 62.

band stonden, zoodat beiden ten laatste dezelfde benaming droegen, is van algemeene bekendheid [1].

Eenigermate van gelijken aard als de kerkmisdagen waren de feesten, die de gemeenten ter eere van de patronen hunner kerken en altaren vierden, of ter eere van heiligen, van wie zij relieken meenden te bezitten. St. Hippolytus-dag, 13 Augustus, ofschoon door de lijst van Jan van Arkel niet ter onderhouding aanbevolen, werd op vele plaatsen van West-friesland ongetwijfeld in eere gehouden, daar de bewoners dien roemruchtigen „ridder van Christus" bijzonder liefhadden [2] en gaarne hunne kerken aan hem opdroegen. Omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw besloten de Delvenaars — het zij mij vergund hier de naïeve uitdrukking van een ouden schrijver te gebruiken — St. Bartholomæus, den patroon hunner Oude-kerk, „af te zetten en den martelaar Hippolytus in zijne plaats te stellen", naardien zij aan de tusschenkomst van laatstgenoemde het vernieuwde bezit van eenige voorregten hunner stad meenden verschuldigd te zijn. Nu heette de Oude-kerk St. Hippolytus-kerk, maar de feestdag van St. Bartholomæus werd desniettegenstaande door klerken en leeken tot aan de hervorming met de grootste statelijkheid gevierd [3]. St. Walburgsdag, 1 Mei, genoot te Tiel en te Groningen onderscheiding, omdat men aldaar relieken der heilige bezat [4]. Het zamenvallen van dien dag met het Mei-feest moest hem voor onze voorgeslachten eene dubbele belangrijkheid geven, inzonderheid waar zij hunne Mei-gilden hadden [5]. Te Heenvliet bij den Briel werd in de vijftiende eeuw op St. Cornelis-dag (15 Januarij?) en St. Leonardsdag, 6 November, feest gevierd, omdat men aldaar òf over-

---

1) Zie, behalve Van Loon, *Over de kermissen van Holl.*, Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 415; Boitet, *Beschr. van Delft*, bl. 150, 569; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* II, bl. 436 v. en and.

2) Zie Beka, p. 54.

3) Zie Vosmeer in *Oudh. van Delft.* bl. 5 v.

4) Zie de Bolland., *Acta ss. Febr.* III, p. 521.

5) Zie over de Mei-gilden Ter Gouw, *De gilden*, Amsterdam 1866, bl. 34.

blijfselen van deze heiligen òf altaren op hunnen naam had. Uit de omstreken kwamen dan bedevaartgangers hunne offers, kippen, tarwe enz. aan den koster uitreiken, wat echter ophield, toen Merula na 1530 die gaven, als offers des bijgeloofs, verbood aan te nemen, eene daad, die den martelaar den haat der orthodoxie van zijn tijd berokkende [1].

Van bijzonderen aard waren de feestelijkheden, waartoe eens priesters „eerste misse" aanleiding plagt te geven. Als een jonge man zijne priester-ordening had ondergaan en voor de eerste maal de dienst bij het altaar zou verrigten, gingen boden uit, om vrienden, bloedverwanten en hooge begunstigers tot het bijwonen der plegtigheid te noodigen. Menschen van allerlei rang en stand, ja gansche corporatiën namen zulke noodiging gaarne aan, omdat ligchaam en ziel er wel bij konden varen. Die de mis hoorden lezen, verdienden er aflaten mede en na de mis een lustigen maaltijd, waarvoor de aanzittenden echter den gastheer met rijke geschenken beloonden. In het bisdom van Keulen werden in de veertiende eeuw jonge priesters gevonden, die de plegtigheid in verschillende parochiën herhaalden, omdat zij zoo voordeelig voor hunne beurzen was, maar de keulsche synode van 1321 liet hiertegen een dreigend verbod uitgaan [2]. Of zulke vrome schelmerij ook op onzen bodem heeft plaats gehad, is ons onbekend, maar zeker is het, dat onze devoten met dergelijke feesten geenszins ingenomen waren. De statuten der begijnen van Amsterdam verboden mater en zusters „tot weerlike priesters eerste missen te gaen" [3]. Toen in het begin der vijftiende eeuw vele Dordtenaars „tot eene eerste misse" naar Geertruidenberg waren getogen, liet de magistraat, vermoedelijk omdat er grove ongeregeldheden bij het feest voorgevallen waren, afkleppen, dat voortaan niemand wegens eene

1) Zie mijn *Angelus Merula*, 1e uitg. bl. 79, 207, 209.
2) Zie bij Hartzheim, IV, p. 279.
3) Zie bij Le Long, *Reform. van Amsterd.*, bl. 345.

eerste mis buiten de stad zou trekken, tenzij hij des priesters „maag of zwager" was; „elk mogt den paap zijn offer en aalmoes zenden", maar die zelf ging, verbeurde drie ponden [1]. Omstreeks het jaar 1400 vaardigde de magistraat van Haarlem eene keur uit, die verbood, dat meer dan drie en twintig burgers tegelijk „tot ierste missen buten der stede uutvaren" zouden [2]. Te Amersfoort echter was de raad van een anderen zin. Sedert 1446 hadden de feestvierende klerken aldaar vrijdom van accijns voor den wijn, dien zij voor hun maaltijd insloegen, en hunnen van heinde en verre toestroomenden vrienden werd vrijgeleide toegezegd [3].

Gereed ons overzigt van de heilige tijden, die onze voorgeslachten vierden, te besluiten, moeten wij alleen nog opmerken, dat, hoe groot ook het aantal der feesten was, welke de wereldlijke priesters en de leeken te onderhouden hadden, het getal der dagen, die door kapittelheeren en kloosterlingen gevierd werden, nog veel grooter was. Laatstgenoemden toch hadden behalve de feesten, die ook buiten hunne kerken in acht genomen moesten worden (festa fori), hunne koorfeesten (festa chori), waaraan de gemeenten geen deel namen. Die koorfeesten waren meer of minder luisterrijk en werden daarom als dubbelfeesten (festa duplicia), halfdubbelfeesten (festa semiduplicia) enz. onderscheiden, of als feesten van drie lessen, negen lessen (festa trium, novem lectionum) enz., benamingen die in onze ordinariën van Utrecht, Windesheim en andere gedurig voorkomen en haren oorsprong danken aan de gewoonte om bij sommige feesten in plaats van één twee cantoren te doen optreden, die de antifonen, responsoriën, verzen en lessen der getijden volgens vastgestelde regelen zongen en lazen en al of niet herhaalden. Bij feesten van drie of meer lessen werden uit de Schrift of uit andere boeken, de

---

1) Zie Schotel in het *Archief*, VI, bl. 328, en *De abdij van Rijnsburg*, bl. 229.

2) Van Alkemade, *Van het ceremonieel der begraavenissen*, bl. 179.

3) Zie Van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 97 v.

levens der heiligen, martelaren enz., drie of meer pericopen of brokstukken voorgedragen[1].

---

§ 4.

Zorg voor de onderhouding der heilige tijden.

Gelijk kerkelijke en wereldlijke overheden reeds in het voorgaande tijdvak de handen ineensloegen, om de onderhouding der heilige tijden bij de leekenwereld te handhaven[2], zoo vereenigden zich ook in de latere middeneeuwen beide magten, om hetzelfde doel te bereiken. Men scherpte voortdurend de wet in, dat op zon- en feestdagen van allen dienstelijken arbeid (a quocunque servili opere) gerust moest worden, opdat men zich geheel aan vrome bedrijven (piis ac devotis actibus) mogt overgeven[3], maar moest ook toen ervaren, dat het bezwaarlijk is, den inhoud van zulk eene wet met juistheid te bepalen, en nog veel bezwaarlijker, zonder kwetsing van de belangen des dagelijkschen levens voor hare stipte toepassing te zorgen. Van daar gedurige onzekerheid in de houding dergenen van wie de zondags- of feestwet uitging, en onzekerheid ook of overtreding bij degenen die haar hadden te gehoorzamen.

Onder de synodale verordeningen, die in 1293 door Jan van Zyrik en in 1310 door Guy van Avesnes afgekondigd werden, vindt men ten aanzien van de onderhouding der heilige tijden in onze kerk slechts één voor-

---

1) Zie Du Cange, in v. *festum*. Vgl. Binterim, a. a. o. V, 1, s. 297 f. Thomas a Kempis zinspeelt op de in onzen tekst genoemde termen, als hij in zijne *Medit. de nativitate Christi*, *Oper. omn.* ed. l. p. 196, zegt: „quando exterioribus festivitatibus interior homo meus bene concordat et congaudet, non mihi iam simplex, sed duplex festum esse videtur", cet.

2) Zie boven, I, bl. 393.

3) Zie het voorschrift van Jan van Arkel, Lat. *Bat. s.* I, p. 190.

schrift, en dat wel van negatieven, maar zeer bepaalden inhoud. Binnen „de verboden tijden", zoo heet het, mag men niet trouwen, d. i. van den eersten zondag in den advent tot de octaaf van drie-koningen, van zondag septuagesima tot de octaaf van paschen, en voorts van den zondag vóór hemelvaartsdag tot den zondag der heilige drievuldigheid mag niemand een huwelijk sluiten; die het doet, wordt met den ban geslagen. Maar hoe bepaald en duidelijk dit voorschrift zijn mogt, het is zeker, dat men eene algèmeene toepassing voor onmogelijk hield. Van daar het toevoegsel, dat het aan des bisschops officiaal zal staan, in sommige gevallen dispensatie van de wet te geven[1]. Toen Jan van Arkel in 1346 zijne feestlijst afkondigde, beval hij met den grootsten ernst, dat men op al de door hem genoemde dagen van den arbeid zou aflaten, maar hij waagde het niet, den aard van den bedoelden arbeid nader te omschrijven, en liet daarenboven den leeken de gelegenheid open, om met goedkeuring van hunne overheden (superiores) op kleine feesten, „als de nood drong", de hand aan het dagelijksch werk te slaan[2]. Tien jaren later gaf dezelfde bisschop aan zijne dekens in Holland en Zeeland bevel, de bewoners dier landen wegens het schenden der feestwet (super violacione festorum) niet te bemoeijelijken, tenzij de overtreders openbaarlijk hadden gezondigd; als de wereldlijke overheden op zon- of feestdagen de lieden opriepen om aan de dijken te werken, mogten en moesten zij gehoorzamen[3]. Arnold van Hoorn, die revolutionaire tijden beleefde en zich naar den drang der omstandigheden wist te voegen, deed een stap verder. In zijn voorregtsbrief aan die van Leiden verklaarde hij de zaak „aan de conscientiën zijner onderzaten over te laten": zoo de wolweverij (lanificium), de landbouw, het onderhoud der dijken „of iets anders"

---

1) Zie Lat. *Bat. s.* I, p. 169, 176.
2) Lat. *Bat. s.* I, p. 190.
3) Lat. *Bat. s.* I, p. 197.

gelijk zij ook veelal van heidensche afkomst waren. In de twaalfde en dertiende eeuw konden onze vaderen, die onder het bisdom van Luik ressorteerden, wanneer zij op paschen en pinksteren bij wijlen hunne kathedraalstad bezochten, dingen zien, die allesbehalve dienstbaar aan hunne zedelijkheid waren. Geestelijken en leeken vereenigden zich dan, om eene der concubijnen van de klerken tot hunne koningin te kiezen. In spijt van geveinsde tegenstribbeling werd de verkoren deerne met een purperen kleed en eene kroon gesierd en op een hoogen troon geplaatst, waarna de menigte haar onder woeste vreugdeteekenen huldigde, als ware zij eene godin geweest [1]. In 1287 ging van eene luiksche synode een besluit uit, dat het dansen in de kerken en op de kerkhoven verbood, en evenzeer het optreden van potsenmakers, goochelaars en danseressen te dier plaatse bij processiën, op de kruisdagen en op andere feesten [2]. Daar maskeraden, koorddanserij, goochelarij en obscène voorstellingen van verschillenden aard in de dertiende eeuw en later in alle landen der christenheid op de heilige tijden maar al te zeer gewoon waren [3], moet men vermoeden, dat dergelijke verschijnselen op onzen bodem niet vreemd zijn geweest. Maar wij behoeven hier bij geene gissingen te berusten. De lezer herinnert zich, wat wij vroeger van de uitgelatenheid der Twentenaars op St. Pieters- en Paulsdag berigtten [4] en van de vreugdebedrijven, die in onze kathedraalstad en elders op verschillende feesttijden plaats hadden. In 1290 beval de synode, die destijds onder onzen bisschop Jan van Zyrik gehouden werd, dat theatrale spelen en voorstellingen benevens maskeraden (ludi theatrales, spectacula et larvarum ostensiones) voortaan op kerkhoven en in kerken geweerd zouden worden [5]. Wat dit bevel uit-

1) Zie Phillips, *Ueber den ursprung der katzenmusiken*, Freib. 1849, s. 24.
2) Hartzheim, III, p. 695.
3) Zie Phillips, a. a. o. s. 19 ff.
4) Zie boven, bl. 247.
5) Lat. *Bat.* s. I, p. 168.

werkte, is ons onbekend, maar zeker is het, dat het kapittel van St. Salvator te Utrecht nog in 1399 een besluit nam, waarbij de schoolrector, de scholieren en vooral de choralen met uitdrijving bedreigd werden, zoo zij het nog langer zouden wagen, door het uitvoeren van dansen en ander spel, de kerk en de graven der heiligen te ontwijden; tevens werd den rector verboden, voor het huren van paarden of goochelaars en speellieden (mimi) van zijne leerlingen penningen te eischen [1].

Terwijl de kerk deed wat zij vermogt, om de ontheiliging harer feestviering door ongepaste spelen en vreugdebetooningen te weren, ontbrak het haar niet aan middelen om de belangstelling der zinnelijke menigte voor hare heilige tijden te wekken of te versterken, waar deze gering was, of na verwijdering van ruwer vermaken, dreigde te verslappen. Tegenover de theatrale vertooningen, „de mommerie en narrerie”, die zij in hare heiligdommen niet gedoogde, had zij hare eigen dramatische handelingen, hare liturgische spelen of mysteriën, die op de hoogtijden wereldkinderen naar de kerken trekken en devote lieden stichten konden. Wij achten het noodig, bij deze zaak voor een oogenblik stil te staan, hoezeer wij hoop koesteren, dat anderen weldra de geschiedenis van het kerkelijk drama op nederlandschen bodem op breeder schaal in behandeling zullen nemen dan het ons vooralsnog mogelijk is en hier gepast zou zijn [2].

Hoewel het kerkelijk tooneelspel als een der middelen mag aangemerkt worden, waardoor ook onze middeneeuwsche klerken de belangstelling der leekenwereld voor de viering der heilige tijden poogden te onderhouden,

---

1) Zie het diploom bij Matth. *Fund. eccles.* p. 70.

2) De rijke literatuur over het kerkelijk drama, die vooral in de laatste jaren verschenen is, werd opgegeven door mijn voormaligen leerling A. W. Wijbrands in zijn opstel, *Het kerkel. drama der middeleeuwen*, in den *Kalender voor prot.* 1861, bl. 101 vv. Achter dit stuk vindt men eene bijlage over kerkel. plegtigheden van dramatischen aard in ons vaderland, die aandacht verdient. In 1866 verscheen te Parijs *Le grand mystère de Jésus, passion et résurrection, drame Breton*, met eene belangrijke inleiding van Hersart de la Villemarque.

zou men echter dwalen, wanneer men aannam, dat het zijn ontstaan aan dit streven te danken had. Het kerkelijk tooneelspel ontleende zijn oorsprong [1] in het algemeen aan het dramatiesch karakter, dat den cultus der christenheid sinds overoude tijden eigen was en in latere eeuwen zich in hooge mate ontwikkeldė, en in het bijzonder aan de koordienst der kapittelgeestelijken, die bij het lezen en zingen van de antifonen, verzen, responsoriën, hymnen en lessen hunner getijden met elkander in eene zamen- en wisselwerking traden, die vergeleken mag worden met de zamen- en wisselwerking van onze zangers in de moderne oratoriën. Wanneer de kanoniken op de hoogtijden in hunne beurtzangen de bijbelsche gebeurtenissen, b. v. Jezus' geboorte of opstanding, herdachten, maakten zij gebruik van de daartoe behoorende bijbelsche verhalen. Zij namen de teksten dier verhalen gaarne woordelijk over, of vulden ze eenigermate aan en zetten ze om in die vormen, die voor hunne beurtzangen noodig waren. Hoe ligt konden zij er nu toe komen, enkele belangrijke deelen der teksten door enkele aangewezene personen te doen voordragen, en als dit geschied was, behoefde men nog maar ééne schrede verder te doen, om den getijdenzang op het gebied der tooneelvertooning over te brengen. De zangers, die b. v. woorden van Jezus, de vrouwen bij het graf enz. moesten zingen, hadden bij hun lied slechts eenig gebaardenspel te voegen, en de dramatische handeling was aangevangen. En waar de actie bij het lied aangenomen was, daar was het mysterie-spel geboren, om in verloop van tijd door toevoeging van acterend personeel en tooneelmatige uitrusting van de plaats, waar de uitvoering ondernomen werd, zich van zelf tot het kerkelijk drama te ontwikkelen. Dat de gang der zaak in ons vaderland, even als elders, deze geweest is, schijnt door

1) Jubinal is een der weinigen van onzen tijd, die nog volhielden, dat het kerkelijk drama eene voortzetting van het theaterspel der ouden is. Zie zijne *Mystères inédits du quinzième siècle*, Par. 1837, I, préface.

nederlandsche HSS. van de twaalfde en veertiende eeuw bewezen te worden.

In een antifonarium, dat de kanoniken van St. Marie te Utrecht in de twaalfde eeuw en later bij hunne zoogenaamde nachtdiensten gebruikten [1], vindt men het officie, dat zij bij de eerste godsdienstoefening van den kerstdag zongen. De eerste antifoon, die hier voorkomt, luidt aldus: „wien hebt gij gezien, o herders? Zegt, berigt het ons! Wie is op aarde verschenen? Wij hebben in het koor der engelen den Heer, den Verlosser, zien geboren worden, halleluja, halleluja!" De tweede antifoon geeft het antwoord op de vraag: „eene maagd heeft een koning gebaard, wiens naam eeuwig is", enz. [2] Wie ziet hier niet den dramatischen vorm opkomen, ofschoon de wisselzang nog niet door dramatische personen wordt uitgevoerd? Maar sterker bewijs voor onze stelling ontmoet men in hetzelfde HS. op de bladen, die het officie voor de eerste nocturn van den paaschnacht bevatten. Hier vindt men een vers (versus) opgegeven, dat bij het graf gezongen moest worden, het graf in het koor, waarin op goede-vrijdag het kruis was gelegd, en nu zijn de dramatische personen werkelijk aangeduid, hoewel van geenerlei actie bij den zang gesproken wordt: het vers moet door een kanonik voorgedragen worden, die den engel zal vertegenwoordigen, en door andere klerken, die voor de vrouwen bij 's Heeren rustplaats zullen optreden. De engel vraagt: „wien zoekt gij hier, o Christusvereerders?" De vrouwen antwoorden: „Jezus van Nazareth, o hemelbewoners"! En daarop zegt de engel: „hij is niet hier. Hij is opgestaan, gelijk hij voorzegd heeft. Gaat, berigt dat hij verrezen is, zeg-

---

1) Zie boven, I, bl. 521. De plaatsen uit het HS., die ik in de twee volgende aanteekeningen mededeel, worden in het oudste gedeelte van den codex gevonden.

2) "*Antiph.* Quem vidistis, pastores? Dicite, annunciate nobis! In terris quis apparuit? Natum vidimus in choro angelorum Salvatorem, Dominum, alleluia, alleluia!

Antiph. Genuit puerpera regem, cui nomen aeternum", enz.

gende: de Heer is opgestaan uit het graf, wij loven u, o God"![1] Vóór en na het vers, dat deze zamenspraak bevat, heeft het officie responsoriën en antifonen, die geheel in de gewone vormen zijn gehouden.

Ontbrak bij het afzingen van vermeld vers op den paaschmorgen aan het werk der kanoniken, die den engel en de vrouwen vertegenwoordigden, vermoedelijk nog de actie, daar ons antifonarium er geen gewag van maakt, in later tijd, toen de kapittelheeren van de domkerk te Utrecht hun ordinarius zamenstelden, wat zij, zooal niet vroeger, dan toch niet later dan in het midden der veertiende eeuw deden[2], had het paaschspel of mysterie ongetwijfeld reeds grootere ontwikkeling bij hen ondergaan. Die ordinarius toch, gelijk de lezer weet, verlangt, dat bij de vroegdienst van paaschdag, wanneer het kruis uit het graf naar het altaar van St. Jan is gebragt en het „gloria" en andere zangen voleindigd zijn, „de engelen en vrouwen hunne dienst zullen vervullen"[3]. Hoe zij dit doen moesten, wordt niet aangeduid, maar wij kunnen er naauwelijks aan twijfelen, of ook in onze kathedraal werd de vertooning op dergelijke wijze uitgevoerd, als destijds in Frankrijk en elders gewoon was. Drie klerken, vertegenwoordigers der vrouwen of drie Marias, traden onder treurig gebaar het koor in en naderden langzaam het graf, terwijl zij, waarschijnlijk in kreupele latijnsche verzen, eene zamenspraak hielden, waarin zij hunne droefenis uitten wegens den dood des regtvaardigen en hunne zorg wegens den steen voor den ingang des grafs, die hun beletten zou met hunne specerijen binnen te treden. Voor het graf gekomen, zagen zij den engel, prachtig gesierd, eene

---

1) "*Ad sepulchrum versus.* ANGELUS: quem queritis in sepulchro, o christicole? MULIERES: Ihesum Nazarenum, o celicole! ANGELUS: Non est hic. Surrexit, sicut predixerat. Ite, nunciate quia surrexit, dicentes: surrexit Dominus de sepulchro, te Deum laudamus". De met cursief en kapitaal gedrukte woorden zijn in den codex met roode letters geschreven.

2) Zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2.

3) Zie boven, bl. 232.

kaars in de regter-, een palmtak in de linkerhand, die hun zijn „wien zoekt gij?" toeriep. Als de blijde tijding der opstanding vernomen was en de vrouwen, met uitzondering van Maria Magdalena, weggetogen waren, kon de ontmoeting van den verrezene met laatstgenoemde volgen, die dan in vereeniging met twee of meer engelen het spel met den uitroep: „komt en ziet, waar uw Heer was neêrgelegd!" eindigde, waarop het koor der zangers een loflied aanhief, waarmede het gansche bedrijf besloten werd[1].

Terwijl het mysterie-spel bij de utrechtsche kapittelheeren in gebruik was, werd het ook bij andere collegiaal-kerken ingevoerd, wier voorbeeld dan weder in gewone parochiekerken, waar de klerken een sterk personeel uitmaakten, navolging vond. Sedert het laatst van de veertiende eeuw zagen de geestelijken en leeken der parochie van St. Lebuïnus te Deventer, zooal niet jaarlijks, dan toch van tijd tot tijd, op den feestdag van Maria-lichtmis een spel uitvoeren, waarbij de ontmoeting der lieve vrouw met Simeon vertoond en „het kindeke geofferd werd". Daar de leerlingen der kapittelschool aan dit spel deelnamen, mogen wij veronderstellen, dat de uitvoering ook te Deventer, even als te Utrecht, onder de leiding van den scholaster en diens rector geschiedde[2]. In 1419 speelden op denzelfden feestdag de schoolkinderen te Arnhem „onzer vrouwe spel", en zulks ter eere van den nieuwen burgemeester, dien de stad had zien optreden. Of de vertooning binnen of buiten de kerk plaats had, blijkt niet[3]. Te Amsterdam vergenoegde men zich op dezen heiligen-dag met eene pro-

---

1) In de *Berliner kirchenzeit.* voor 1839 vindt men verslag van eene uitgave van het *Manuscrit de St. Benoit-sur-Loire*, door de Société des bibliophiles français bezorgd, maar niet in den handel gebragt. In dit boekske komen twaalf mysteriën voor, waaronder twee voor kerst- en twee voor paaschfeest. Door den verslaggever werden belangrijke fragmenten opgenomen, die mij hier dienden.

2) Zie mijne berigten in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 153 v.; vgl. boven, II, 1, bl. 287.

3) Zie van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 186.

cessie, die evenwel van dramatischen aard was. Een schoon jong meisje, statelijk gesierd, werd op een ezel of klein paard geplaatst; een jonkman, Jozef verbeeldende, almede in kostuum, een korf met timmermansgereedschap aan den arm en een mand met een paar tortelduiven in de hand, leidde het dier; priesters, aanzienlijke burgers en eene groote volksmenigte vormden den stoet[1]. In den nacht vóór paschen echter werden de Amsterdammers, die hunne Oude-kerk bezochten, op eene vertooning onthaald, die geheel het karakter van het mysterie-spel had. Omstreeks twaalf ure nam de pastoor het kruis uit het graf, onder den uitroep: „Christus is opgestaan!" Hierop toog hij met het kruis, gevolgd door de scholieren en de zamengevloeide schaar, door de torendeur de kerk uit, om 's Heeren nederdaling ter helle aanschouwelijk te maken. Twee malen ging de processie om de kerk, en als zij voor de torendeur kwam, vond zij die gesloten. Binnen de deur, die den ingang der hel moest verbeelden, bevond zich „een bende duivelen", knapen in fantastische kleeding, die steenen in de handen hielden. Voor de gesloten deur zong de priester: „opent uwe poorten, gij vorsten, en de koning der heerlijkheid zal binnentreden"[2]! De duivelen vroegen: „wie is de koning der heerlijkheid"? en wierpen daarbij onder „ijsselijk geschrei" de steenen tegen de deur. Maar als de pastoor de processie ten derden maal volbragt had, stiet hij met het kruis op de deur, die nu ook, in overeenstemming met de legende van Jezus' hellevaart, openvloog, waarop de duivelen onder vreeselijk misbaar uiteen stoven en de processie naar binnen ging. Na afloop der voorstelling werd het kruis, met eene schoone stole versierd, voor het koor opgehangen, waar het bleef tot op hemelvaartsdag, wanneer het boven het

1) Zie Le Long, *Reformatie van Amst.* bl. 510.

2) Dezelfde woorden van Psalm XXIV werden ook bij de jaarlijksche processie van de Lier gezongen, als zij met haar beeld van St. Joris voor de Waterslootspoort te Delft stond. Zie mijn *Angelus Merula*, 1e uitg. bl. 89.

altaar naar het gewelf werd opgetrokken [1]. Minder schrikverwekkend en meer vermakelijk was het drie-koningenspel, dat men in 1498 op dertiendag 's avonds na de vesper in de Nieuwe-kerk te Delft opvoerde, waarbij drie priesters als Jasper, Melchior en Balthasar te paard door verschillende deuren naar binnen reden, „ieder met zijn gezinne" of gevolg, om in het middenschip elkander te ontmoeten. Van daar volgden zij de ster, die langs het gewelf schoot, terwijl „op het groot orgel" de engelen hun „gloria" zongen en beneden de herders op hunne muziek-instrumenten speelden. In het koor boden de drie koningen, „deels sprekende, deels zingende", het kindeke hunne offeranden aan [2]. Doch wij mogen onze berigten aangaande het mysterie-spel onzer vaderen niet te zeer vermenigvuldigen. Alleen merken wij nog op, dat deze spelen zich ook bij ons eerst volkomen ontwikkelden, toen niet alleen de klerken, maar ook reizende tooneelspelers en vervolgens de rederijkers zich hunner aantrokken. Onder de hand dezer lieden werden kostuum en tooneelmatige uitrusting van de plaats, waar men speelde, meer in overeenstemming met de eischen der kunst gebragt, waardoor echter ook de aard van de uitvoeringen gewijzigd werd. Even als in Frankrijk, Duitschland, Engeland en elders werd ook bij ons het mysterie een meer of min uitvoerig drama, waarin nevens God en de heiligen potsenmakers in de gestalte van duivelen optraden, wier „boerden" en kwinkslagen den ernst der toeschouwers in gevaar bragten, zooals blijkt uit het onlangs in het licht gegeven „spel van den heiligen sacramente van der Nyeuwervaart", dat te Breda sedert het jaar 1500 de bestemming had, om de geschiedenis eener wonderhostie te verheerlijken [3].

---

1) Zie Walich Syw. t. a. pl.

2) *Oudh. van Delft.* bl. 98 v. Vgl. over het oudere drie-koningenspel Binterim, a. w. V, 1, s. 316.

3) Genoemd stuk werd het eerst uitgegev. door Hermans, in de *Geschied. der rederijk. in Noordbrab.* St. II, en vervolgens in beteren staat door Verwijs, Leeuw. 1867. Eenige tekst-emendatiën werden voorgesteld door

Gedurende al de middeneeuwen, van het frankische tijdperk tot de dagen der reformatie, hebben zich stemmen laten hooren, die klaagden over de ontwijding der heilige tijden van de zijde des volks, als over een heerschend kwaad, dat zich ook door de krachtigste maatregelen niet liet overwinnen. Maar nimmer klonken die klagten luider dan omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw, toen duizenden en honderdduizenden zuchtten over de krankheden der kerk en uitzagen naar hare „hervorming aan hoofd en leden". Onder de velen, die zich hierbij op de ernstigste wijze lieten hooren, had de vrome Nikolaas de Clemangis naauwelijks woorden, sterk genoeg om zijne smart te verklaren over de verwaarloozing en het misbruik der kerktijden, waarvan hij getuige was. Het volk, dus schreef hij, vierde de zondagen en feesten niet in de kerk, maar in de herbergen. Hier verzamelden zich de kerkverachters; zij speelden, twistten en vochten van den morgen tot den laten avond; zij verbrasten op één dag, wat hun en hun gezin voor eene gansche week tot onderhoud had kunnen zijn. In steden en dorpen weêrklonken straten en markten van het gezang en getier der dansenden en zingenden, terwijl verloren vrouwen, uit honderd schuilhoeken voortredende, de jonge lieden ten verderve lokten. Men moest de feesten, meende hij, veeleer afschaffen, dan dat zij langer oorzaak van zóó vele misdaden bleven: zij waren toch geen christelijke feesten meer, maar veeleer saturnaliën, die men kwalijk gevierd achtte, zoo zij zonder strijd en bloedstorting voorbijgingen [1]. Zoo die man in de veertiende en vijftiende eeuw op onzen bodem had geleefd, zou hij dan op dezelfde wijze hebben gesproken? Wij durven op deze vraag noch beamend noch ontkennend

---

Van Dale in de *Taalgids*, 1867, bl. 108 vv. Berigt aangaande andere middeneeuwsche kerkel. dramas van nederl. oorsprong — zeer weinige werden tot heden gevonden — vindt men bij Wijbrands, t. a. pl. bl. 154 vv.; vgl. Schotel, *Geschied. der rederijkers in Nederl.* Amst. 1862, I, bl. 15 vv.

1) Zie de door Goes, *Verfall des oeffentlichen cultus im mittelalter*, Sulzbach 1820, s. 18, 36, 43 f. verzamelde plaatsen.

antwoorden. Bij den nationalen godsdienstzin, die onze vaderen ook destijds onderscheidde, mag het hier met de zaak iets beter gesteld geweest zijn dan in Frankrijk, maar dat bij de onzen eene algemeene belangstelling in de openbare godsdienstoefening werd gekoesterd, zooals ernstige geestelijken bij hunne gemeenten wenschen moesten, durven wij niet veronderstellen. Dezelfde oorzaken immers, waardoor elders de liefde voor het kerkbezoek verzwakt werd, bestonden ook hier te lande: wereldzin en gebrek aan geestelijke levenskracht bij de groote menigte; de ondoelmatigheid van eene openbare eeredienst met eene vreemde taal; de overgroote menigvuldigheid der ceremoniën, wier beteekenis voor geleerden zelfs duister, voor ongeleerden onbegrijpelijk was, en bovenal het onmatig aantal der kerkdagen. De lijst van Jan van Arkel, die, zoo zij honderd jaren later opgemaakt ware geworden, nog langer zou zijn dan zij is, noemt behalve de zondagen meer dan vijftig dagen, waarop de goede gemeente zich van den arbeid had te onthouden, terwijl zij van de algemeene vast-, bede- en dankdagen en de plaatselijke feesten, die voorkwamen, geenerlei gewag maakt. Moest het den godsdienstige reeds zwaar vallen, zich aldus voor ongeveer een derde deel van het jaar aan zijne dagelijksche bezigheden te onttrekken, hoe groot moet dan niet het verzuim van den kerkpligt bij de ongodsdienstige massa zijn geweest! Van de andere zijde echter mogen wij niet voorbijzien, dat het aantal dergenen, die in de veertiende en vijftiende eeuw bewijzen van belangstelling voor den cultus gaven, niet gering was. Waar men in steden en dorpen, gelijk wij gezien hebben, de prachtigste kerken bouwde, ze rijkelijk begiftigde en met de kostelijkste sieraden overlaadde, daar kan het ook niet aan vlijtige kerkgangers ontbroken hebben, die de heilige dagen met vreugde zagen genaken en ze met naauwgezetheid onderhielden. Toch kunnen wij van de wijze, waarop ook de vroomsten dier tijden de feestviering opvatten, geen hooge gedachten koesteren! De verheven voorstelling van Paulus, dat

de ware christen dagelijks paschen en pinksteren zal vieren in den geest, is zelden en alleen door de edelsten van alle geslachten begrepen, en aan de leer van Origenes, dat de feestdagen der christenheid voor den geloovige niets meer dan „zinnelijke aanmaningen" zijn, om naar „een voortdurend feestvieren in den geest te streven", daar hunne onderhouding niet de godsdienst zelve kan wezen, maar slechts een middel om ons voor de godsdienst te vormen[1] — aan deze leer werd niet meer gedacht. Als zelfs een Thomas a Kempis zich opmaakte, om zijnen broederen de waardij der kerkfeesten te verkondigen, wist hij niets krachtigers bij te brengen dan het betoog, dat zij ons een beeld en schaduw zijn van het eeuwige feest der hemelingen, en dat hunne viering derhalve onze begeerte naar de vreugde des hoogeren vaderlands kan doen ontbranden![2] Van eene versterking van den inwendigen mensch door deze „zinnelijke aanmaningen", om als een goed burger van het godsrijk op aarde in den strijd des tegenwoordigen levens standvastig en blijmoedig te volharden en elken dag door naauwgezette pligtsbetrachting in gezin en maatschappij tot een Gode gewijden dag te verheffen — daarvan wist de monnikachtige vroomheid dier tijden weinig.

HOOFDSTUK XIX.

De heilige handelingen der openbare eeredienst.

§ 1.

De mis.

De viering der mis, die reeds in het voorgaande tijdvak de centrale handeling der gansche openbare eeredienst

1) Vgl. mijne *Gesch. des kerkel. levens*, II, bl. 88 vv.
2) Zie de vroeger vermelde *Concio de nativ. Christi*, ed. l. p. 198.

onzer vaderen was[1], onderging ook bij hen hare volkomen ontwikkeling, nadat de transsubstantiatie-leer, gelijk men haar tegenover de zoogenaamde ketterij van Berengarius allengs vastgesteld had, in spijt van veler twijfel en tegenspraak meer en meer verbreid, door de scholastieken betoogd en eindelijk door het gezag van Innocentius III en zijn lateraan-concilie van 1215 kerkelijk bekrachtigd was[2]. Naarmate de overtuiging levendiger uitgesproken werd, dat het avondmaal een goddelijk mysterie en Christus, de verheerlijkte godmensch, niet alleen figuratief maar substantiëel in het brood en den wijn des altaars tegenwoordig was, kon het wel niet anders of er moesten in de wijze, waarop men de plegtigheid vierde, veranderingen plaats grijpen, die uitdrukking waren van het verhoogd ontzag, dat men voor het sacrament koesterde. En zoo is het geschied. Om het ligchaam en bloed des Heeren tegen alle profanatie in veiligheid te stellen, werd de kindercommunie, die sedert overoude tijden bij de christenheid in gebruik geweest was, langzamerhand afgeschaft, en tevens de kelk aan de leekenwereld onttrokken. Het luiden der klokken bij de consecratie der avondmaalselementen, de elevatie en adoratie van die voorwerpen, en andere, vroeger onbekende ceremoniën werden ingevoerd, en daarenboven tal van bepalingen gemaakt, die den bedienaren der mis maatregelen van eerbied en voorzigtigheid bij hun dienstwerk voorschreven, waaraan men in vroeger tijden naauwelijks denken kon. Gereed eene beknopte beschrijving te geven van de wijze, waarop voor onze voorgeslachten van de dertiende tot in de eerste decenniën der zestiende eeuw de mis bediend werd, achten wij ons verpligt, daarbij hoofdzakelijk gebruik te maken van de aanwijzingen, voorkomende in misboeken en andere documenten, waarvan wij zeker weten, dat zij in genoemd tijdvak in

---

1) Zie boven, I, bl. 394, 419 v.

2) Zie over de geschiedenis van het dogma in dit tijdvak Baur, *Vorles. über die christ. dogmengesch.* II, s. 474 ff.

noord-nederlandsche gemeenten zijn gebezigd [1], terwijl wij dan, wanneer het er op aankomt van het overdadig ceremoniëel der plegtigheid eenige verklaring te leveren, voornamelijk het oog zullen slaan op de leeringen, die door landgenooten van de veertiende en vijftiende eeuw neêrgelegd werden in schriften, waarvan men veronderstellen mag, dat zij de bestaande opvattingen van dat ceremoniëel eensdeels uitgesproken en anderdeels meer algemeen gemaakt hebben [2]. Alleen onder toepassing van deze methode meenen wij onze taak met eenig vertrouwen te kunnen aanvaarden, daar het toch bekend is, dat de vormen, die bij de mis in acht genomen werden, hoewel in het algemeen op de leest van Rome geschoeid, in bijzonderheden in verschillende deelen van de kerk onderscheiden waren [3], en dat daarenboven de symboliek der ceremoniën, die door de kerk niet officiëel aangeduid was, geheel afhankelijk bleef van het vernuft en den godsdienstzin dergenen, die haar onder de leiding der onzekere overlevering poogden te ontvouwen.

Die onder onze voorgeslachten het leerstuk der trans-

---

1) De missalen, die ik gebruikte, zijn de boven, bl. 209 n. 2, door mij aangeduide.

2) De uitleggers der mis, die ik voornamelijk raadpleegde, zijn: de onbekende dichter van *Die bediedenisse van der missen* (zie boven, II, 2, bl. 404); de anonieme schrijver van *Die bedudenisse van der heiligher missen* in proza (het opstel komt voor in een HS. van de maatsch. van nederl. letterk. te Leiden, dat het jaartal 1419 draagt, maar naar mijne meening niet ouder is dan het midden der vijftiende eeuw; zie *Catal.* I, bl. 33); Willem van Gouda in zijn *Tractatus de expositione missæ* (zie boven, t. a. pl.); Dionysius de karthuiser in zijne *Expositio missæ* (zie boven, t. a. pl.), en Symon van Venloe in zijn *Devote oefeninge ende bedudenisse alle der manieren, die de priester in der missen doet*, een tractaatje dat in 1488, 1490 en 1499 te Antwerpen, Delft en Leiden gedrukt werd (zie Holtrop, *Catalogus*, p. 301).

3) De variëteiten in de missalen werden van de negende tot het midden der zestiende eeuw steeds menigvuldiger (zie Binterim, a. w. IV, 3, s. 37 f.; Gräser, *Die römisch-kath. liturgie*, Halle 1829, s. 54). Vandaar dat geestelijken en kloosterlingen, als zij tot eigen gebruik een missale schreven, vele HSS. voor zich legden, waaruit zij, onder aanwending van de hun ten dienste staande kritiek, de beste teksten kozen. Zoo deden bij ons de monniken van Windesheim, volgens het berigt van Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 102.

substantiatie met volle overtuiging aangenomen hadden, koesterden aangaande de hoogwaardigheid der mis, „de genaden en zaligheden", in hare geheimenissen besloten, zulke overhooge gedachten, dat zij, bij hun pogen om die gedachten uit te spreken, hun toevlugt tot de meest hyperbolische uitdrukkingen plagten te nemen. „De mis", zeiden zij, „is zóó vol mysteriën en zóó vol weldaden Gods, als er druppelen in de zee, stofjes in de zonnestraal, sterren in het firmament en engelen in den hemel zijn" [1]. Dat men bij zulke overtuiging van allen, die de plegtigheid zouden bijwonen en bedienen, den diepsten eerbied voor haar verlangde en daarom ook eene gemoedelijke voorbereiding, spreekt van zelf. Een drievoudig klokgelui was het gewone teeken voor de leeken, dat de ure der mis van zon- en feestdagen naderde. Het eerste en tweede gelui geschiedde met enkele, het derde gelui met al de klokken, die in de kerktorens hingen, en hare gezamenlijke stemmen vermaanden de kerkgangers, alle aardsche zorgen van zich te zetten en het hart op God en hunne hoogere belangen te rigten [2]. Terwijl de parochianen in het heiligdom zamenvloeiden, bevonden zich de priester, die als miscelebrant, en de ministranten, die als zijne assistenten zouden optreden, reeds in de sacristie der kerk, en vooral de eerstgenoemde had zich in- en uitwendig met den meesten ernst tot „het ambacht" of de dienst (officium) der misse uit te rusten. Tot die uitrusting behoorde het afleggen van het dagelijksch opperkleed, de handwassching, het lezen van eenige psalmen en gebeden en het aandoen van het bij de altaardienst benoodigde priesterornaat [3].

Bij het afleggen van het opperkleed zou de celebrant

---

1) „Missa suo modo tam plena est misteriis quam mare guttis, quam sol athomis, quam firmamentum stellis et quam celum empyreum angelis". Aldus de *Ordin. Windes.* in den append. *De periculis missæ*, fol. 67. Op dezelfde wijze spreekt de dichter van *Die bedied. van der missen*, bl. 11, 14.

2) Aldus de dichter van *Die bedied. van der missen*, bl. 13.

3) Al deze akten worden in het missale van Almkerk en Lopik onder de rubriek: *Ordo sacerdotis præparantis se ad missam* voorgeschreven.

er aan gedenken, dat Jezus vóór de instelling des avondmaals opstond en zich van zijn opperkleed ontdeed, toen hij zijnen leerlingen door de voetwassching een voorbeeld van dienende liefde gaf; tevens zou hij bidden, dat de Heer hem kracht mogt geven, om den ouden mensch met zijne zonden af te leggen en den nieuwen aan te doen, die in geregtigheid en waarheid naar God geschapen is [1]. De handwassching — Simon van Venloe spreekt ook van het wasschen van het aangezigt — was eene zinnebeeldige daad, die den celebrant de waarheid herinnerde, dat „sijn herte uten gronde rein sou wesen van alder sonde", waarom hij dan ook een voorgeschreven gebed had op te zenden, dat om hulp bij zijne inwendige zuivering vroeg [2]. De psalmen, welke men hem ter lezing aanbeval, waren een vijf- of zevental, Ps. 85, 130 enz., waaraan nog de hymne „veni creator spiritus", het kyrie-eleison, het onze-vader en een daaraan verbonden gebed om zondenvergeving toegevoegd waren [3]. Het aandoen van de priestergewaden was een omslagtig bedrijf, waarbij de liefde voor het symbolische een weelderig vernuftsspel dreef.

De amict (amictus), die in onze bronnen beschreven wordt als een witte doek, waardoor des priesters hoofd en zijden werden bedekt, zou een zinnebeeld zijn van Jezus' ootmoed, „die hem zijne godheid deed bedekken met zijne menschelijkheid", en daarenboven eene herinnering aan den doek, dien de Joden volgens de overlevering bij 's Heeren gevangenneming over zijn aangezigt wierpen [4]. De alve (alba) was een lang, tot op de voeten

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 1, en genoemde missalen. Vgl. Binterim, a. a. o. IV, 3, s. 274.

2) Aldus de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 16, en de missalen.

3) Het missale van Lopik duidt zeven psalmen aan: *quam dilecta*, *benedixisti*, *inclina*, *credidi*, *appropinquet*, *de profundis*, *iudica me Deus*. Dat van Almkerk noemt hiervan alleen de vijf eerste.

4) Zie den dichter van *Die bediedenisse*, bl. 16, en Simon van Venloe. Vgl. *Der leken spieghel*, II, bl. 395. Breeder berigt over de in den tekst genoemde kleedingstukken vindt men in de vroeger (II, 1, bl. 261 n. 2) vermelde schriften van Gavantus, Pugin enz. en bij Gräser, a. a. o. I, s. 192 ff.

nederhangend kleed, waardoor het spotgewaad werd vertegenwoordigd, dat de Heiland in de ure der versmading voor Herodes droeg [1]. De gordel (cingulum), die de alve om de middel sloot, beteekende het koord waarmede Jezus, toen hij gegeeseld werd, aan de kolom was gebonden [2]. De stole (stola) was een smalle strook doeks, met een kruis geteekend, die om den hals werd gelegd, en wel zóó dat de uiteinden kruisgewijs over de borst hingen, ter gedachtenis aan „het zware kruis, dat de Heer op zijne schouderen droeg ter doodwaart", of als teeken van de ketenen, die men hem, „als een verdoemd mensch, op den heiligen hals laadde" [3]. De handvane (manipulum), een smalle doek, oudtijds een handdoek, werd door den celebrant op den linkerarm gedragen, „ter gedenkenis aan het koord, daar 's Heeren handen gedurende de passie steeds mede gebonden waren, maar dat aan den linkerarm bleef hangen, toen men hem de doornenkroon opzette" [4]. Het kleed, dat hij het laatst aantoog, was de kasuifel (casula), een stuk fluweel, damast of andere stof, dat in het midden eene opening voor het hoofd had, zoodat de eene helft het ligchaam des priesters van voren, de andere helft zijn rug bedekte. Gewoonlijk was de kasuifel met een kruis gesierd, dat zich over de schouders van den drager uitstrekte. Terwijl sommigen zonderling genoeg in dit sierlijk gewaad weder het spotkleed zagen, waarmede Jezus in het midden der ruwe krijgslieden stond, meenden anderen het als een zinnebeeld van „de caritate en de minne" te mogen aanmerken, de deugd waarvan de geestelijke weten zou, dat zij in zijn hart en wandel alle overige deugden overtreffen moest, gelijk de kasuifel over al zijne kleederen ging [5]. Bij elk kleedingstuk, dat de celebrant

1) Aldus de aangeh. schrijvers en Willem van Gouda, fol. 1.

2) Aldus Willem van Gouda, l. l., en de overige schrijvers behalve de dichter, die in den gordel een beeld van den geesel ziet!

3) Aldus Simon van Venloe.

4) Aldus Simon van Venloe. De dichter van *Die bediedenisse*, bl. 17, ziet in de handvane „een scilt, die men vor den viant hilt".

5) Aldus *Der leken spieghel*, bl. 396.

aandeed, had hij een kort gebed te lezen, waarvoor in de missalen de noodige formulieren werden aangetroffen [1].

Wanneer al de vermelde voorbereidingsakten door den priester naar behooren volbragt waren, trad hij uit de sacristie in het koor der kerk, waar hij zich voor de trappen des altaars plaatste, om zijn „confiteor" of schuldbelijdenis uit te spreken, eene bekentenis van zijne zonden in gedachten, woorden en werken, waaraan hij een gebed om Gods genadige vergiffenis verbond. Terwijl de celebrant zich aldus voor het aangezigt des Allerhoogsten verootmoedigde, zouden de gemeenteleden hetzelfde doen [2]. Na het confiteör beklom de priester het altaar, dat hij eerbiedig kuste, „regt of hij zijn mond drukte op de wonden van Christus", die door het altaar „als de gekruiste Heer beteekend werd". Onderwijl maakten aandachtige leeken in het kerkruim het kruisteeken met de hand, of zij kusten het crucifix, dat zij in hunne gebedenboeken afgebeeld zagen [3]. Of de priester na den altaarkus ook zijn misboek met een kus begroette, schijnt ons onzeker. In het missale van Lopik wordt het geboden [4], maar onze misverklaarders maken er geen gewag van.

De „introïtus" of inleiding, waarmede de eigenlijke misliturgie aanving, was eene aan de heilige schrift ontleende antifoon, die naar den eisch der kerktijden een verschillenden inhoud had, en waarvan de eerste woorden de bekende benamingen der zondagen werden, b. v. Invocavit (Ps. 91 : 15), Oculi (Ps. 25 : 15), Laetare (Jes. 66 : 10) enz. Op de antifoon volgde een psalmvers (versus) en het „gloria patri" of de kleine doxologie, waarna de introïtus herhaald werd. De aldus ingeleide dienst werd, wanneer het kerkgebruik, dat niet bij alle gelegenheden hetzelfde was, het wilde, voortgezet met

1) Ook Willem van Gouda, fol. 3, geeft zulke formulieren op, maar andere dan die in de missalen voorkomen.

2) Aldus Simon Van Venloe en *Die bedudenisse van der missen* in proza.

3) Aldus *Die bedudenisse van der missen* in proza.

4) „Hic osculetur altare et librum". Vgl. Binterim, IV, 3, s. 301.

het „kyrie eleison, Christe eleison, kyrie eleison", eene drievoudige bede om erbarming, die driemalen afgezongen werd, en met het „gloria in excelsis" of de groote doxologie. Bij de woorden van laatstgenoemden lofzang, „qui tollis peccata mundi" enz. had de priester bij herhaling de hand op zijne borst te slaan [1]. Terwijl al de vermelde akten door den celebrant, de ministranten en het koor volbragt werden, hielden de leeken, die de raadgevingen der misverklaarders volgden, zich met de overpeinzing van Jezus' leven vóór de passie bezig: hoe de Vader uit mededoogen met de verloren menschheid den Zoon overgaf, zoodat deze „van den hoogen troon zijner glorie nederdaalde en ingegaan is in den maagdelijken tempel der zoete maagd"; hoe Jezus daarna onder den lofzang der engelen „wonderlijk geboren werd", op den achtsten dag besneden, enz. [2].

Wanneer de groote doxologie afgezongen was, wendde zich de priester tot de gemeente met het woord: „de Heer zij met u!" waarop het koor, dat de gemeente vertegenwoordigde, antwoordde: „en met uwen geest!" Na deze groete riep de celebrant: „laat ons bidden!" Op deze uitnoodiging knielde de gemeente, en nu las de priester de voor den kerktijd bestemde gebeden, die bij plegtige gelegenheden drie in getal waren en „collecten" werden geheeten, naar men meent, omdat zij verondersteld werden de gezamenlijke beden en begeerten der gansche vergadering uit te drukken [3]. Bij het opzenden dezer collecten zoude men gedachtig zijn aan het drievoudig offer, goud, wierook en myrrhe, dat de drie koningen den jonggeboren Heiland aanboden [4].

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 9.

2) Aldus in het breede Simon van Venloe en Willem van Gouda, fol. 5, die bij hunne uitlegging deze stelling op den voorgrond plaatsen: „tota vita Christi in hoc seculo quasi una solemnissima missa fuit, quia omnia, quae Christus fecit aut passus est, nobis meritoria fuerunt; et ergo tota missa est repraesentativa totius vitae Christi."

3) Willem van Gouda, fol. 9, die even als Simon van Venloe van drie collecten spreekt, zegt: „collecta dicitur, quia petita populi colligit et offert Deo." Vgl. Binterim, a. a. o. s. 316 ff. en Gräser, a. a. o. s. 98.

4) Aldus Simon van Venloe en *Die bedudenisse* in proza.

Na de collecten volgde het didactische deel der misliturgie, dat geopend werd met de lectuur der epistelpericope voor den dag. Ofschoon die pericope den naam van epistelles droeg, was zij niet altijd aan de apostolische brieven ontleend. „De bruidegom”, zeide men, „heeft aan de bruid door zijne profeten oudtijds brieven geschreven, en daarom worden somtijds de profeciën gelezen”. Als de priester of een der ministranten de pericope zou voordragen, plaatste hij zich in het midden van het koor [1], met het gelaat naar het oosten gekeerd, daarmede aanduidende, dat hij behoefte aan „meerder licht” gevoelde. Wanneer hij het boek geopend had, breidde hij er zijne armen over uit, als had hij den bruidegom voor zich en als wilde hij, de heilige kerk vertegenwoordigende, den Heer zijne liefde en aanhankelijkheid openbaren. Tot eene goede voordragt behoorden „duidelijkheid, devotie en klaarheid van stem” [2]. Zoodra de priester of zijn ministrant van de trappen des lezenaars, waarop hij de epistel gelezen had, afgeklommen was, volgde de zang van het „graduale” van die zelfde trappen (gradus), waaraan het zijn naam ontleende. Dit graduale bestond doorgaans uit een gedeelte van eenigen psalm en werd gevolgd door het „halleluja” en een ander psalmvers (versus, versiculus). Uit de gewoonte van den ouden tijd om het halleluja met eene jubilatie, een neume of langgerekte notenfiguur, te eindigen, ontstonden gelijk wij vroeger gezien hebben [3], de sequentiën, die men op de feestdagen door het koor liet zingen en wier aantal ook in onze kerk sedert de dagen van bisschop Radboud zeer vermenigvuldigd werd. Bij het graduale zouden devote leeken zich de vlugt der heilige familie naar Egypte herinneren, bij het vers haren terugtogt naar het vaderland [4]. In plaats van het halleluja

1) Aldus Simon van Venloe.

2) Aldus Willem van Gouda, fol. 10, 11, en *Die bedudenisse* in proza. De dichter van *Die bediedenisse*, bl. 23, symboliseert op andere wijze.

3) Boven, I, bl. 398.

4) Aldus Simon van Venloe en *Die bedudenisse* in proza.

werd op vastendagen ten teeken van ootmoed en rouw de „tractus" gezongen, eenige verzen, die door een enkelen zanger langzaam en ernstig voorgedragen werden [1].

De tweede akte van het didactische deel der misliturgie bestond in het aflezen van de evangelieles van den dag door een diaken, wanneer een klerk van dien rang zich in het koor bevond. Eer de lectuur aanving, werden één of twee waskaarsen ontstoken — het laatste geschiedde op feesttijden — het bekende symbool van vreugde, dat der oude christenheid reeds lief was. Bij het aandragen van het evangelieboek ging een der ministranten met een kruis in de hand vooruit, terwijl een ander het wierookvat zwaaide. Die de pericope lezen zou, plaatste zich met het gelaat naar het noorden, „waar het koud en duister is", een zinnebeeld van de wereld, die het licht des evangelies zoozeer behoeft tot verlichting en verwarming der harten door „de minne en de kennisse Gods". Bij het begin der lezing maakte hij drie kruisen, een over het boek, een ander over zijn voorhoofd, het derde over zijne borst. Zoolang de lectuur duurde, waren de leeken in het ruim der kerk verpligt „regt op te staan, als bereid wezende om te volbrengen", wat hun het woord Gods oplegde; de mannen moesten het hoofd ongedekt hebben. Als de pericope gelezen was, hief de diaken het nog geopende boek op, dat dan eerst door den celebrant en vervolgens door hem zelven gekust werd; wanneer het gesloten was, traden ook de overige ministranten voor, om het boek hetzelfde teeken van eerbied toe te brengen. Die het geopende evangeliarium kusten, vertegenwoordigden de bevoorregten, „wien het gegeven is, de verholenheid des godsrijks te verstaan"; de overigen „stelden de menschen voor, die het woord Gods in parabelen ontvingen" [2]. In de oudere kerk volgde terstond na de evangelieles het sermoen, eene voortreffelijke gewoonte, die echter in de midden-

1) „Tractus habet multas graves notas". Willem van Gouda, fol. 12.

2) Aldus Willem van Gouda, fol. 12, Simon van Venloe en onze overige misverklaarders.

eeuwen zelden gehouden werd. In plaats van de preek trad nu het „credo", waarvan de eerste woorden door den priester, de overige door het koor werden gezongen. Bij het credo had men zich met dankbaarheid „de predikatie der apostelen" te herinneren [1].

Na het credo volgden die akten der liturgie, die in de oudere kerk de mis der geloovigen (missa fidelium) uitmaakten, waaraan de ongedoopten geen deel hadden en waarvan de avondmaalsbediening de centrale handeling was. De celebrant zong zijn „Dominus vobiscum", dat door het koor beantwoord werd met het bekende „et cum spiritu tuo", waarop de offerzang (offertorium) werd aangeheven, eene antifoon die gewoonlijk uit eenig psalmvers bestond. Terwijl dit lied gezongen werd, bragten de gemeenteleden, adellijken en aanzienlijken het eerst, daarna de overigen [2], hunne offeranden in den vorm van penningen naar het altaar; die daartoe onvermogend waren, zouden den Allerhoogste hun „gherecht ghelove" en hunne gebeden offeren [3]. Middelerwijl „schikte de priester den kelk en het brood" in behoorlijke orde, nadat hij eerst „het uiterste zijner voorste vingers" had gereinigd, welke handeling de tweede wassching (lotio secunda) heette en den celebrant bij vernieuwing de noodzakelijkheid zijner inwendige heiliging herinnerde [4]. Hierop keerde hij zich naar de gemeente met het woord: „broeders, bidt voor mij"! waarna hij tot de „secreta" overging, een gebed over de avondmaalselementen (oratio super oblata), dat secreta genoemd werd, omdat de priester het met uitzondering der laatste woorden (per omnia

---

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 13, en de overige misverklaarders.

2) Over den voorrang bij het uitreiken der offers en het ontvangen van het paesberd of osculatorium werden in de veertiende en vijftiende eeuw te Schipluide, Wassenaar en elders twisten door onze adellijken gevoerd, die hunner nagedachtenis geenszins tot eer zijn. Zie de vonnissen bij Van Alkemade, *Inleid. tot het ceremonieel der begraavenissen*, bl. 138 vv.

3) Aldus de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 29. Zie over de offers boven, II, 1, bl. 382 v.

4) Aldus *Die bedudenisse* in proza en Willem van Gouda, fol. 12, die wil, dat de priester bij de „lotio secunda" ook het altaar kusse, „in signum quod Christus osculatus est pedes discipulorum post eorum lotionem".

secula seculorum), die zeer luide uitgesproken moesten worden, in stilte las [1]. Gewoonlijk echter ging aan het „broeders, bidt voor mij"! nog een gebed vooraf, dat de priester uitsprak, terwijl hij nederbuigende over brood en wijn de handen vouwde, eene aanroeping van „de heilige drievuldigheid", dat de aan „hare mogendheid" toegewijde offerande „om de pijnen van Christus en om al zijne heiligen mede" goedgunstig aangenomen mogt worden [2]. Op de secreta volgde weder de groete „Dominus vobiscum" met de tegengroete „et cum spiritu tuo", waarna de priester zijn „sursum corda" zong, eene vermaning aan de gansche vergadering om de harten hemelwaarts te heffen, die door het koor beantwoord werd met de woorden „dignum et iustum est", eene verklaring dat men gereed was die vermaning te gehoorzamen. Na deze wisselrede zong de celebrant de „præfacie" [3].

De præfacie, die de inleiding tot het gewigtigste deel der mis vormde, was eene dank- en lofzegging aan God voor de weldaden, die der menschheid vooral in Christus' verlossingswerk werden bereid. Haar inhoud verschilde bij verschillende kerkdiensten, maar steeds eindigde zij met het driemaal-heilig of „sanctus", en het „hosanna in excelsis", waarbij het koor zich liet hooren. Bij den aanvang had de celebrant de handen omlaag te houden, maar om ze later te hooger op te heffen [4]. De dichter van „die bediedenisse van der missen" spreekt van tien præfaciën [5], die te zijnen tijde, de veertiende eeuw, in kerkgebruik waren. Vermoedelijk waren er in vele gemeenten reeds toen meer voorhanden. In de vijftiende eeuw was dit zeker het geval te Lopik en elders. Te Nijmegen bezat men een bundel van tweehonderd en

---

1) Aldus Willem van Gouda, fol. 15, en de overige uitleggers. Vgl. Binterim, a. a. o. s. 394. De afleiding der benaming „secreta" van „secretio", door Bossuet voorgestaan (zie Antony, *Simbolik der kathol. kirchengebräuche*, Munst. 1842, s. 148), was onzen uitleggers niet bekend.

2) Aldus de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 31 v.

3) Aldus de dichter en de overige uitleggers.

4) Aldus Willem van Gouda, fol. 16.

5) „Der prefacien es tiene". Bl. 35.

veertig præfaciën, die in 1530 door den bekenden Henricus Gravius te Keulen uitgegeven werden [1]. Tijdens het lezen van dit dank- en lofgebed zouden de leeken, zoo zij den wensch van sommige misverklaarders vervulden, gedachtig zijn aan „dat scone lange sermoen, dat onse lieve Here int eynde des avontmaels dede". Bij het sanctus en hosanna moesten zij met het hart zamenstemmen in den lof, dien „alle creaturen in hemel ende aerde" den Allerhoogste hebben toe te brengen [2]. Na de præfacie deed de celebrant nog een kort gebed om hulp bij het gevoel zijner zwakheid en onvolmaaktheid, dat hem met vrees deed opzien tegen het verheven werk, dat hem wachtte, waarna hij wederom het altaar kuste en daarenboven „het boek", waarbij wij aan het eerste blad van den miscanon hebben te denken, dat doorgaans met eene afbeelding van den gekruisten Heer was versierd. Over het boek nederbuigende, zeide hij: „wij aanbidden u, Christus, en zegenen u, omdat gij door uw kruis de wereld hebt verlost" [3]! Nog voordat hij den canon met zachte stem begon te lezen — de dichter van „die bediedenisse van der missen" wilde, dat de gemeente van dit hoofddeel der liturgie niets zoude hooren, want het „voeghet niet wale, dat men broet den honden gheeft, daer dat ghemene volc bi leeft" — werden de gordijnen aan beide zijden van het altaar toegeschoven, opdat hij door niets in zijne aandacht gestoord zou worden [4]. Simon van Venloe en onze overige misverklaarders, met uitzondering van Willem van Gouda, die

1) Zie Schulting bij Binterim, a. a. o. s. 397 ff.

2) Aldus Simon van Venloe.

3) Aldus het missale van Lopik. Vgl. Binterim, a. a. o. s. 412.

4) Dat zelfs verlichte geestelijken geene vertalingen van den canon in handen van leeken gedoogden, herinnert zich de lezer uit het vroeger vermelde aangaande J. Busch. Zie boven, II, 2, bl. 331. *Die bedudenisse* in proza zegt: „dat canon, in welke die priester alleen spreect mit Gode, leest men lessen [zacht]; die woerden des canons hebben soe heymelike verholen cracht, dat die enghelen daer of verwonderen; daerom hout men dat scuufcleet aen beiden syden toeghescoven om der canon, omdat die priester niet en heb hinder in sijn stilte, mer alleen si verheven in Gode". Ook Simon Van Venloe spreekt van „die gordinen des outaers".

in het latijn schreef, onthielden hunnen lezers den inhoud van den canon en raadden hun zelfs aan, er niet naar te vragen, leerende dat zij zich zouden vergenoegen met eene verklaring van het symboliesch bedrijf van den celebrant onder diens lectuur, en dat zij zich intusschen „zouden laten dunken, dat het nu goede vrijdag was", waarom zij zich „geheel met de bittere passiën des Heeren zouden bekommeren".

De miscanon, die volgens de door het concilie van Trente bekrachtigde overlevering in de oudste tijden der kerk door haar zelve uit de woorden van Christus, de apostolische traditiën en de vrome verordeningen der pausen op onfeilbare wijze werd zamengesteld [1], moest volgens synodale besluiten van Munster en Luik, die in 1279 en 1281 uitgevaardigd en vermoedelijk ook in het bisdom van Utrecht overgenomen werden, door den miscelebrant „aandachtig en eerbiedig" gelezen worden, zoodat niets werd overgeslagen, maar tevens „met den meest mogelijken spoed", opdat de gemeente voor verveling werd vrijgewaard [2]. Wanneer de priester zich met gevouwen handen voor het altaar neêrgebogen had, begon hij achtereenvolgens drie gebeden te lezen. In het eerste vroeg hij om genadige aanneming van het offer tot heil van de kerk, den paus, den bisschop zijner dioecese en zijn landvorst, die allen met name genoemd werden [3]. Voorts bad hij voor de gemeenteleden, voor en door wie geofferd werd, voor de verlossing hunner zielen en hunne hope der zaligheid, en daarna, terwijl hij zijne handen hooger ophief, deed hij een beroep op de verdiensten van Maria, de twaalf apostelen en alle heiligen, dat de

---

1) *Sessio* 22, c. 4, ed. Streitwolf, I, p. 79.

2) „Præcipimus ut sacerdotes attente, reverenter et distincte legant et dicant in canone, quæ sunt dicenda, et expediant se, quanto citius possunt, propter tædium adstantium et alia quæ occurrere possent, et faciant signa sua distincte et reverenter". Hartzheim, III, p. 647, 662.

3) De provinciaal-synode van Keulen, die in 1452 onder Nikolaas van Cusa gehouden werd, scherpte het gebod om bij de mis voor paus en bisschop te bidden, op nieuw in. Tot aanmoediging beloofde men vijftig dagen aflaat. Zie bij Hartzheim, V, p. 418.

geloovigen in gemeenschap met hen Gods bescherming en hulp mogten genieten [1]. Het tweede gebed, waarbij hij zich andermaal neêrboog en de handen over het „sacrificie", de avondmaalselementen, uitbreidde, smeekte bij vernieuwing den Allerhoogste, dat het offer niet afgewezen zou worden, en dat vrede en verlossing van het eeuwige verderf het deel der geloovigen zou wezen. Het derde gebed, waarbij de celebrant zich opbeurde en vijf kruisen sloeg [2], vervatte de eigenlijke consecratie, die uitgesproken werd, nadat de priester zijne vingers aan het corporale nog weêr gezuiverd had. Het eerste deel van dit gebed uitte den wensch, dat God zich verwaardigen zou, brood en wijn in het ligchaam en bloed zijns Zoons te veranderen. Daaraan sloot zich de herinnering van de instelling des avondmaals door Christus, toen de Heer zeide: „neemt en eet allen hiervan (ex hoc), want dit is mijn ligchaam". Zoodra de priester deze woorden gelezen had, werd de ouwel, die uit „tarwe" moest bestaan [3], maar nu verondersteld werd des Heilands vleesch geworden te zijn, door hem opgeheven en den volke ter adoratie voorgehouden [4], en vervolgens weder op het altaar geplaatst. Hierop ontdekte de celebrant den kelk, dien hij opnam en na het lezen van Jezus' bevel: „drinkt allen daaruit, want deze is de beker mijns bloeds" enz. insgelijks aan de gemeente vertoonde, daar de wijn — men gebruikte bij voorkeur rooden wijn [5],

---

1) Behalve de apostelen worden twaalf heiligen genoemd, die allen aan de oudste gemeente van Rome toebehoorden. Wij volgen hier en bij onze overige mededeeling van den inhoud des canons dat stuk zelf, zooals het in onze missalen voorkomt.

2) Over de symbolische beteekenis dezer vijf kruisen leze, wie lust heeft, Simon Van Venloe.

3) Onder de rubriek: *Van der terwen* zegt de dichter van *Die bediedenisse*, bl. 29: „bider terwen wi leren den heilighen lichame des Heren". Daarna verwijst hij zeer gepast op Joh. XII : 24.

4) Dat de adoratie in den vollen zin van het woord eene aanbidding der geconsecreerde voorwerpen moest zijn, spreekt van zelf. Vandaar dat b. v. de schrijver des boeks *Van den seven sacramenten* (zie boven, bl. 21) de adoratie van „een ongheconsecreerde hostie" rondweg „afgoderye" heet.

5) „Vinum rubicundum, si commode possit haberi, ministretur ad celebrandum". Aldus de luiksche synode van 1287 bij Hartzheim, III, p. 698.

dien men vóór de consecratie, volgens overoude gewoonte van zinnebeeldige beteekenis, met eenige druppelen waters mengde [1] — nu 's Heeren bloed heette. Bij „het opbeuren van onzen God" — zoo noemden onze geloovige vaderen de akte der elevatie gaarne [2] — werd volgens een gebruik, dat in 1203 door een pauselijk legaat te Keulen ingevoerd en in 1217 door Honorius III bevestigd werd [3], in de kerk eene schel gehoord, waarop de gemeente nederknielde, om de geconsecreerde voorwerpen te aanbidden. Te gelijken tijde werden uit den kerktoren drie slagen op één kant van de groote klok vernomen, die de afwezige gemeenteleden aanmaanden om, waar zij ook zijn mogten, zich in de vereering van het hoogwaardige met de broeders en zusters in het heiligdom te vereenigen [4]. Allen gezamenlijk was het aanbevolen, op het oogenblik der elevatie zich niet alleen Jezus' verhooging aan het kruis te herinneren, maar ook zijne komst ten oordeel te gedenken, wanneer hij der wereld „zijne wonden zal toonen" [5]. Sommige onzer misverklaarders echter wenschten, dat men zich bij deze ceremonie in de gedenkenis van het onbeschrijfelijk zware lijden des Heeren verdiepte, waarvan zij dan ook de zinnelijkste tafereelen schetsten [6].

Na de elevatie „hief de priester zijne schouders op, ten teeken dat hij [als vertegenwoordiger van den middelaar Gods en der menschen] de zonden der wereld op

---

1) Zie het voorschrift der luiksche synode bij Hartzheim, l. l. Het water werd op voetspoor der kerkvaders door den dichter van *Die bediedenisse*, bl. 30 v., als zinnebeeld „der heiligher kerken" aangemerkt. Vgl. mijne *Gesch. van het kerk. leven*, II, bl. 253 v.

2) De grof zinnelijke maar orthodoxe formulen „onzen God beuren" voor de elevatie, en „onzen Heer zien" voor de adoratie komen in mijn HS. D (zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4) meermalen voor.

3) Cæsarius Heisterb. *Dialog. miracul.* II, p. 206.

4) „Sacerdos non elevet hostiam ad ostendendum populo, nisi postquam dixerit hæc verba: hoc est enim corpus meum, et tunc pulsetur campana magna tribus ictibus ex una parte, ut fideles, qui audiverint, ubicunque fuerint, adorent" Aldus de luiksche synode bij Hartzheim, l. l.

5) Aldus de dichter der *Bediedenisse*.

6) Aldus Simon van Venloe.

zijn hals had" [1]. Dan strekte hij kruisgewijs zijne armen uit, waarna hij op nieuw onder het lezen van een gebed, dat het offer wederom aan God opdroeg, vijf kruisen maakte, aan welk gebed hij vervolgens „de memorie der dooden" toevoegde, smeekingen voor de zaligheid der ontslapen broeders en zusters. Op die memorie volgden andere smeekingen voor het heil van den celebrant zelven en alle zondaren, dat zij met Johannes, Stefanus, Matthias, Barnabas en vele genoemde en alle ongenoemde heiligen Gods barmhartigheid zouden deelachtig zijn. Bij den aanvang van laatstvermelde beden, als de priester de woorden „nobis quoque peccatoribus" las, moest hij met de hand op de borst slaan, wat onze misverklaarders wilden, dat ook de gemeenteleden zouden doen.

Na al de gebeden van den canon tot dusverre in stilte gelezen te hebben, verhief de celebrant zijne stem tot eene aanmaning aan de gemeente om het onze-vader te bidden, dat hij zelf afzong tot de bede: „leid ons niet in verzoeking". De volgende woorden, „maar verlos ons van den booze", werden als responsorium door het koor voorgedragen en door den priester herhaald en uitgebreid, terwijl hij met de pateen, die hij tusschen den eersten en derden vinger der regterhand hield [2], den voet, het midden- en het bovendeel van den kelk en eindelijk zijn mond en zijne oogen aanraakte [3]. Vervolgens nam hij, na de pateen neergezet en den kelk ontdekt te hebben, de hostie, die hij in drie deelen brak, waarvan één „veel grooter" dan de overige was en met één der kleinere deelen op de pateen werd gelegd. Met de regterhand, die het derde deel hield, en met de linkerhand mede, nam hij daarop den kelk op [4], waarna het „agnus

---

1) Aldus Simon van Venloe.

2) „Accipiens patenam inter primum digitum et medium". Aldus de utrechtsche missalen.

3) Aldus de utrechtsche missalen. Dat van Almkerk zegt: „hic signa te cum patena"; de dichter van *Die bediedenisse:* „die pape cust die patene".

4) „Frange partem, quam tenes in manu, in duas partes et pone unam partem ad primam confractam, et cum tertia, quam tenes in manu tua

Dei" volgde, dat driemalen herhaald werd: „lam Gods, dat de zonden der wereld draagt, ontferm u onzer, geef ons vrede".

Zoodra het agnus Dei gehoord was, wierp de celebrant een deel van „het ligchaam des Heeren" in den kelk, dat hij met „het bloed" vermengde, onder het uitspreken der bede, dat „dit heilige mengsel allen, die het genoten, tot behoud van ziel en ligchaam zou wezen"[1]. Aangaande de beteekenis dezer ceremonie maken onze misverklaarders verschillende opmerkingen, waarvan deze wel de meest gewone schijnt geweest te zijn: toen Christus in het graf toefde, was zijne ziel afgescheiden van zijn ligchaam; bij zijne opstanding werden beiden hereenigd, gelijk de avondmaalselementen in den kelk worden zamengebragt. Na de „commixtio" volgde „de paes" of vredekus. De celebrant kuste het altaar en het misboek of den kelk[2], zoo hij het vroeger vermelde osculatorium niet bezigde. Wanneer hij, laatstgenoemd voorwerp gebruikende, het gekust had, gaf hij het aan een zijner ministranten over, opdat deze het op dezelfde wijze begroette en vervolgens den gemeenteleden aanbood, die het mede kusten en door dit bedrijf hun voornemen zouden uitdrukken, om met elkander in eensgezindheid te wandelen[3]. Als de priester het altaar en

---

dextera, leva calicem ambabus manibus". Aldus het missale van Lopik. Dat het breken van de hostie in drie stukken onzen misverklaarders aanleiding gaf tot veelsoortige symbolische verklaringen, spreekt van zelf.

1) In al onze missalen gaat het agnus Dei aan de "commixtio" vooraf. Het gebed bij de menging willen zij, dat dus zal luiden: "fiat hæc sacrosancta commixtio et consecratio corporis et sanguinis Domini nostri Ihesu Christi omnibus nobis sumentibus salus mentis et corporis in vitam æternam, amen".

2) In het missale van Almkerk staat: "hic osculetur altare et librum"; in het utrechtsche: "osculando calicem dicens: pax tibi et ecclesiæ Dei, dando pacem dicat: habete vinculum pacis" cæt.

3) De dichter der *Bediedenisse*, bl. 48, zegt: "den paes geeft manlijc anderen, omdat si te samel wanderen in ghenaden ende in vreden". Over het osculatorium sprak ik boven, bl. 163. Met het oog op de geloovigen der oude kerk, die elkander den vredekus plagten te geven, merkt Simon van Venloe op: "om vele perikels te scutten so eest nu gheordineert, dat men den paes omdragen sal".

boek of den kelk kuste, of het osculatorium aan den ministrant uitreikte, zeide hij: „vrede zij u en der kerke Gods! Bewaart den band des vredes en der liefde, opdat gij bekwaam zijt (apti) deel te hebben aan de heilige verborgenheden van Christus" enz. [1].

Wanneer de ceremonie van den vredekus was voleindigd, boog de priester neêr, om zich door het lezen van twee gebeden tot het genot (perceptio, sumptio) van het sacrament te bereiden. Na het uitspreken van de woorden: „ik zal het hemelsch brood ontvangen en den naam des Heeren aanroepen: Heer, ik ben niet waardig, dat gij onder mijn dak intreedt, maar gebied slechts met een woord en mijne ziel zal genezen worden", nam hij de hostie, zeggende: „het ligchaam onzes Heeren Jezus Christus beware mijne ziel ten eeuwigen leven" [2]. Na het nuttigen der hostie, dronk hij „het bloed", waarop hij zeide: „het bloed onzes Heeren Jezus Christus beware mij ten eeuwigen leven" [3]. Zoodra hij het sacrament genoten had, ging hij tot de afspoeling (ablutio) over. Ongeconsecreerde wijn werd over zijne handen in den beker gegoten en door hem uitgedronken, waarop hij bad, dat zijne ziel eene eeuwige vrucht mogt hebben van hetgeen „de mond genomen had" [4]. Hoezeer onze misverklaarders de bedoeling der afspoeling niet aanwezen, laat zij zich ligt begrijpen: wat van het sacrament aan de handen van den celebrant of in zijn mond gebleven was, moest door den nagedronken wijn tegen alle mogelijke profanatie beveiligd worden.

Als de priester de avondmaalselementen genuttigd had, werd door het koor de „communio" gezongen, eene of

1) Aldus onze missalen.

2) Aldus de utrechtsche missalen. Die van Almkerk en Lopik schrijven deze formule voor: „corpus Domini nostri Ihesu Christi sit michi remedium sempiternum in vitam æternam".

3) „Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam æternam". Aldus de utrechtsche missalen. Dat van Lopik heeft, even als dat van Almkerk, voor „custodiat" het woord „conservet".

4) Aldus onze missalen onder de rubriek: „post effusionem vini super manus in calice". Vgl. Binterim, a. a. o. s. 496.

andere spreuk of vermaning der heilige schrift, die voor verschillende tijden van verschillenden inhoud was. Intusschen communiceerden de leeken, althans zoo er waren, die zich daartoe aangemeld hadden, wat in groote gemeenten ook op andere kerkdagen dan het paaschfeest ligt het geval was. Devote lieden toch communiceerden gaarne alle week, velen zevenmaal 's jaars [1]. Dat ook hun de afspoeling toegediend werd, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Men bezigde daartoe bestemde „koppen" of „zilveren bekerkens", en wijn, die in sommige gemeenten uit daarvoor ingekomen legaten of schenkingen bekostigd werd [2]. De leeken, die de mis bijwoonden, maar niet communiceerden, werden geacht op geestelijke wijze de genade van het sacrament deelachtig te worden. Die er feitelijk deel aan namen, moesten bij den priester als goede christenen bekend staan en minstens een leeftijd van tien jaren bereikt hebben; openbare ketters, vervalschers van munten en zegels, woekeraars, ligte vrouwen, tooneelspelers en dergelijke lieden (mimi, histriones), wier offerpenningen men zelfs weigerde, werden geweerd. Als een priester de mis zong, terwijl het hem bekend was, dat zich onder de gemeenteleden menschen bevonden, die onder den kerkban of het interdict lagen, werd hij zelf in den ban gedaan [3].

Na de communie spoedde de mis ten einde. Als de celebrant zijn „Dominus vobiscum" had herhaald, werd de „complenda" gezongen, een voor de verschillende diensten verschillend, meestal kort gebed, waarin bij ver-

1) Voorbeelden van wekelijksche communie komen voor in mijn HS. D (zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4) en eld. Lidwina van Schiedam communiceerde bijna dagelijks (zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 112). De duitsche ridders waren verpligt, minstens zevenmalen jaarlijks het sacrament te gebruiken. In andere orden, zegt hun regel teregt, plagten het „oec leyen [leeken] vele dicker tontfaen". Zie bij D'Ablaing, *De duitsche orde*, bl. 321, 328 v.

2) Zie de boven, bl. 161 n. 2, aang. schrijvers; Matth. *Fund. eccles.* p. 283 s., *Anal.* I, p. 760, V, p. 930. De miswijn heette „godswijn". Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 96.

3) Zie de luiksche synodaal-besluiten bij Hartzheim, III, p. 692 s., en de utrechtsche in *Lat. Bat. s.* I, p. 168.

nieuwing om Gods zegen over het genoten sacrament werd gevraagd. Op de complenda volgde op zekere zon- en feestdagen, na een nogmaals herhaald „Dominus vobiscum", het bekende „ite, missa est", waarmede echter de plegtigheid, gelijk men verwachten zou, niet besloten werd[1]. De celebrant toch deed wederom een gebed, dat nu de heilige drievuldigheid aanriep, kuste het altaar, las den lofzang der „drie jongelingen in den vurigen oven" of het begin van het evangelie van Johannes[2], waarna hij ten slotte der vergadering zijn zegen toezong in deze of soortgelijke bewoordingen: „van een plotselingen en onvoorzienen dood bevrijde ons en u de Vader, de Zoon en de h. Geest, amen", waarbij drie kruisen werden geslagen[3]. Het koor beantwoordde „de benedictie" met het „Deo gratias".

Hoewel de liturgie van alle missen, behoudens verscheidenheden in de teksten die gelezen en gezongen werden, in hare hoofddeelen dezelfde was, maakte de middeneeuwsche kerk, gelijk de roomsche nog heden, onderscheid tusschen openbare en private missen (missæ publicæ, privatæ). De openbare missen, die men ook solemnele noemt, werden op zon- en feestdagen aan het hoogaltaar der kerken door een priester, bijgestaan door eenige ministranten, plegtstatig gezongen, terwijl de private missen aan de nevenaltaren met minder ceremoniëel en behulp van enkele ministranten doorgaans werden gelezen (missæ bassæ). De openbare missen heetten „missæ de tempore", als zij op de zon- en hooge feestdagen des kerkjaars vielen, „missæ de sanctis", als

---

1) Zie Binterim, a. a. o. 525 ff.

2) Het missale van Lopik heeft den lofzang der drie jongelingen, het utrechtsche van 1515, Johan. I: 1—14; dat van Almkerk vermeldt meerdere bijbelplaatsen. Vgl. Gräser, a. a. o. s. 177, en Binterim, a. a. o. s. 530 f.

3) Aldus het utrechtsche missale van 1515, onder de rubriek: „dic populo benedicendo". In de kloosters van de windesheimer-congregatie zong de celebrant „in finali missæ" eene drievoudige benedictie, die zegen sprak „over alle menschen van goeden wil", de zielen der zaligen in den hemel en de zielen in het vagevuur. Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 378; vgl. Mooren, *Nachrichten über Thom. a Kemp.* s. 126.

zij op de heiligen-dagen werden gezongen [1]. Daar ook onze kleinere kerken in de laatste middeneeuwen doorgaans eenige vikarijen bezaten, waaraan dienstdoende priesters verbonden waren, mogen wij veronderstellen, dat het den pastoors, als zij hunne hoogmis vierden, maar zelden aan het benoodigd personeel ontbrak, dat hun bij de dienst assisteren zou. Volgens synodale bepalingen van Munster, Luik, Keulen en Utrecht mogt geen priester mis lezen, tenzij althans één klerk hem bijstond, die behoorlijk geschoeid (calceatus incedat) en gekleed was, òf met een koorrok of superpellicium, òf met een ronde kap of mantel (cappa rotunda). Was er gebrek aan personeel, zoo konden de kosters optreden, die daarom de tonsuur moesten hebben, geen tweemaalgehuwden (bigami) mogten wezen en een klerikalen rang zouden bezitten; ook moesten de klokkenluiders (campanarii) kunnen lezen en zingen, opdat zij in staat zouden zijn, bij de dienst de noodige responsoriën voor te dragen. Laatstgenoemde ambtenaars hadden te zorgen, dat zij in het koor een voegzaam gewaad (camisia munda) droegen [2]. Van de openbare missen waren de pontificale, waarbij onze bisschoppen of hunne suffraganen optraden, de meest solemnele, de zoogenaamde gulden missen (missæ aureæ) de meest glansrijke. Daar de laatstgenoemde kostbaar waren, mag men aannemen, dat zij bij onze vaderen niet veel voorkwamen. Zij werden op zekere Mariafeesten gezongen en droegen haren naam wegens de groote pracht van waslichten, kerksieraden en ceremoniëel, die er bij ten toon gespreid werd. Het kapittel van Tholen in Zeeland vierde sedert 1489 zijne gulden missen, nadat Matthæus van Houwert tot dat einde rijke fondsen had beschikt, die in 1493 door anderen vermeerderd werden. Even als elders werd vermoedelijk ook hier te lande tal van geestelijken en monniken tot zulke feestviering opgeroepen, die men dan na volbragte dienst met milde

---

1) Zie Martigny, *Diction. des antiq. chrét.* Paris 1865, p. 402 ss.; Gräser, a. a. o. s. 66 ff.

2) Zie bij Hartzheim, III, p. 646, 690, IV, p. 124, 170.

gaven loonde [1]. Of zij in het oog der ernstigste christenen onder onze voorgeslachten, even als in dat van latere geloovigen in Duitschland, wegens haar overdadig ceremoniëel en den zinnelijken geest, dien zij ademde, eene ergernis was, is ons onbekend.

De private missen, die, gelijk wij reeds aanduidden, zich van de openbare onderscheidden door grootere eenvoudigheid van ceremoniëel en door de plaats, waar men ze vierde, waren doorgaans votief- en zielmissen. De votiefmissen werden ten gevolge van geloften, in tijden van grooten nood of bange verwachtingen of bij andere gelegenheden gedaan, door de leeken bij de priesters besteld en even als de zielmissen gewoonlijk met penningen betaald [2]. Zij waren uitvloeisels van de heerschende overtuiging, dat men door het sacrament des altaars niet alleen alle mogelijke geestelijke, maar evenzeer alle ligchamelijke en tijdelijke zegeningen verwerven, en omgekeerd alle kwaad afweren kon [3], en tevens van het geloof, dat God de beden van een celebrerenden priester eer verhoort dan die van andere stervelingen [4]. Menschen, die in benarde omstandigheden naar uitkomst haakten, bevreesden voor den dood tijdens heerschende epidemiën, veehouders die hunne kudden door de pest zagen dunnen, landlieden die regen of droogte voor hunne akkers wenschten, bloedverwanten in zorg over kranke vrienden of over betrekkingen, die zich op gevaarlijke reizen bevonden, mannen wier echt-

---

1) Zie *Oudh. van Zeel.* II, bl. 161 v.; vgl. Binterim, a. a. o. s. 238 f.

2) Dat de prijzen, die men te betalen had, zeer verschillend waren, laat zich vermoeden. Matthæus deelt (*Manud. ad jus can.* p. 153) het fragment van een diploom mede, dat den priester, die voor zekere Geertruide Groenesteyn lezen zou, voor "elcke misse een braspenninck" toezegt. Over de prijzen, die men in Duitschland pleegt uit te reiken, zie men Gräser, a. a. o. s. 63. Vgl. Hefele, *Lage des clerus im mittelalter* in *Theol. quartalschr.* 1868, s. 117 f.

3) Zie de plaatsen van Thomas Aquin. en Durandus bij Hahn, *Die lehre der sacramenten*, s. 344 f.

4) De dichter van *Die bediedenisse* zegt: "die sevende [ghenade van der missen] es, dat onse Here te liever hort den bedelere, dats die priester, die daer sinct ende die misse volbrinct."

genooten onvruchtbaar waren of in barensweeën lagen, in één woord, allen, die van Gods gunst groote weldaden en vurig begeerde uitreddingen wenschten, plagten hun toevlugt tot den priester te nemen, opdat hij als plaatsvervanger van den middelaar Gods en der menschen den Allerhoogste door het zoenoffer te hunnen voordeele zou bewegen. Dat ook lieden van zeer godvruchtigen en hoogernstigen zin aldus deden, mag niet betwijfeld worden. Waren er die, na grove misstappen gemaakt te hebben, missen „voor hunne zonden" lieten lezen, anderen, die in zware verzoekingen vreesden te vallen en sterkte van den hooge wenschten, deden het offer aanbrengen tegen „des duivels aanvechtingen", terwijl weder anderen — wij vermelden deze bijzonderheid met welgevallen — die van hunne medemenschen smaad en smart leden, bij den priester eene mis „voor hunne vijanden" bestelden, opdat Gods genade den zondaren vergeven en hunne ongeregtigheid beteren zou [1].

Nog menigvuldiger dan de votiefmissen waren de zielmissen, die onze voorvaderlijke priesters voor de dooden hadden te lezen (missæ pro defunctis), gelijk zulks nog heden blijkt uit ontelbare uitgegeven en onuitgegeven diplomen, vele necrologiën, kalenders, or-

---

1) In de missalen, die ik gebruikte, vindt men missen »pro qualicunque tribulatione, pro mortalitate, pro peste animalium, ad postulandam pluviam, ad postulandam serenitatem, pro itinerantibus, pro sterilitate feminæ, ad honorem glor. virg. Mariæ pro mulieribus impregnantibus, pro peccatis, pro temptacione carnis, pro vexatione diabolica" cæt. In de mis »pro inimicis" komt deze schoone collecte voor (in het missale van Lopik): »Deus pacis caritatisque amator et custos, da inimicis nostris pacem caritatemque veram, cunctorumque eis remissionem tribue peccatorum, nosque ab insidiis eorum potenter eripias". In de secreta en complenda heerscht dezelfde christelijke toon. In het utrechtsch missale van 1515 ontmoet men eene mis »pro benefactoribus" en eene andere »ad postulandam caritatem" (reeds Alcuinus zal eene mis »de charitate" gesteld hebben; zie Ranke, *Das kirchl. pericopensystem*, s. 47). Het utrechtsch missale van 1540 bevat eene mis »pro amico peccatore". In een diploom van 1367 is sprake van »ene misse van den heil. ghiest", die gezongen moest worden voor Wouter van Heemskerk, »opdat God sinen ghiest verlichten moet tot sijnre eren" enz. Zie *Cod. diplom.* van het hist. genootsch. te Utrecht, tweede serie, I, bl. 82.

dinariën en andere documenten. In elke welgeordende parochie, bij alle kapittel- en kloosterkerken zorgden de geestelijken, dat in zoogenaamde „zielrollen" [1] of in andere schriften aanteekening gehouden werd van de afgestorvenen, die òf bij hun leven òf na hun dood door hunne erven schenkingen hadden gedaan ten behoeve hunner zaligheid, en van de tijden waarop „tot lafenis der zielen" van die weldoeners missen moesten gelezen worden. Bij aanzienlijke kerken was het aantal van zulke missen niet zelden zóó groot, dat men niet alleen genoodzaakt was sommige van hun eigen dagen op andere te verleggen, maar dat men zelfs den lust verloor, om ze naar behooren waar te nemen. Zulks was het geval onder anderen bij de St. Salvatorskerk te Utrecht, waar de priesters en vikarissen dagelijks nog vóór de hoogmis, die te negen ure in den morgen aanving, minstens twaalf missen hadden te lezen [2]. In eene kapittelvergadering, die de kanoniken dier kerk in 1299 hielden, kwamen klagten in over het verzuimen der verpligte zielmissen voor de afgestorven begunstigers hunner corporatie. Die klagten werden door de heeren geenszins ongegrond bevonden, waarom zij dan ook een vikaris aanstelden, die den titel van „animarum præbendarius" voerde en te zorgen had, dat dergelijke ergernis voortaan niet meer zou voorkomen [3]. Niet altijd echter waren de leden des collegies in deze zaak zoo consciëntieus. Het blijkt toch [4],

---

1) Achter in het missale van Lopik komen aanteekeningen voor aangaande de weldoeners der kerk van genoemde plaats. In die aanteekeningen leest men bij herhaling deze formule: „ende mede so sel hy [of: sy] in die zielrol staen eweliken".

2) In den *Ordinarius* van St. Salvator (zie boven, II, 1, bl. 298 n. 2) komt een kapittelbesluit van 1326 voor aangaande de orde, waarnaar de priesters en vikarissen dagelijks de missen hadden te lezen, opdat verzuim en wanorde geweerd zouden worden. De vikaris van de kleine krypt las de eerste mis „tempore hyemali in aurora, tempore æstivali in ortu solis". Zoodra hij tot het „offertorium" gekomen was, moest de vikaris van de groote crypt zijne dienst aanvangen. Daarna traden de vikarissen der altaren van St. Andries, St. Jan enz. enz. na elkander op, zonder de minste tusschenpooze.

3) Volgens een onuitgegeven diploom in den *Ordinarius* van St. Salvator.

4) Uit het goederen-register van St. Salvator in den *Ordinarius*.

dat zij de goederen, die de stichters van zielmissen hun vermaakt hadden, niet zelden verkochten, en als de penningen voor de diensten verloren gingen, werden, ja, maatregelen genomen om de arme dooden eenigzins schadeloos te stellen, maar waar het loon voor den arbeid ontbrak, verslapte doorgaans de ijver.

Ofschoon de zielmissen evenmin als de votiefmissen, wat hare wezenlijke bestanddeelen betreft, van de gewone onderscheiden waren, hadden zij, naarmate zij op de sterf-, begrafenis- en jaardagen der dooden, of op andere tijden gelezen werden, haar eigenaardig ceremonieel en hare eigene formulieren. Jubelpsalmen en blijmoedige gebeden, het „gloria”, het „halleluja” enz. werden bij deze gelegenheden niet vernomen [1]. De collecten waren verschillende, maar smeekten allen om barmhartigheid en zaligheid voor de ontslapenen. Voor de epistelles bezigde men onder anderen 2 Makkab. 12 : 42—46, 1 Thess. 4 : 13-18, voor de evangelieles Joh. 4 : 21-24, 11 : 21—27, enz. Onder de vele gebeden voor de dooden, die onze voorgeslachten gebruikten, zijn sommige zeer oud [2], andere merkwaardig. Tot de laatste rekenen wij een gebed in een onzer missalen, dat de priester te gebruiken had, wanneer hij onzeker was aangaande het zedelijk karakter en den wandel van den ontslapene, voor wien hij het offer aanbragt [3]. Welke vrucht men van de ziel-

1) Zie Gavantus, *Thes. sacror. rituum*, I, p. 180 s.

2) Op de schutbladen van het vroeger vermelde *Liber cameræ* in kwarto van het domkapittel te Utrecht (zie boven, II, 1, bl. 237 n. 1), komen voor de *missæ animarum* eenige gebeden voor. die welligt met eene hand van de elfde eeuw geschreven werden. Een enkel deel ik hier mede: „O Deus, maiestatem tuam supplices deprecamur, ut animam famulæ tuæ N., cuius annalem depositionis diem celebramus, in regione vivorum conciliis beatorum aggregari præcipias, ut cum fiducia tua tempus exspectet resurrectionis”.

3) In het utrechtsch missale van 1540 komt onder het opschrift: „pro cuius anima dubitatur”, het volgende voor: „omnipotens et misericors Deus, inclina piissimas aures tuas ad exiguas preces nostras, quas ante conspectum maiestatis tuæ pro anima famuli tui N. humiliter fundimus, ut, quia de qualitate vitæ eius diffidimus, de habundantia pietatis tuæ consolemur, et si plenam veniam anima ipsius obtinere non potest, saltem vel inter

missen voor de dooden hoopte, zullen wij later opmerken, waar wij over de zorg der levenden voor het heil der afgestorvenen handelen.

Hadden de priesters, die de mis zouden zingen, zich naar de voorschriften der kerk op de ernstigste wijze tot de dienst voor te bereiden, niet minder nadrukkelijk was het hun opgelegd, bij die dienst zelve toe te zien, dat zij noch door verzuim noch door misgrepen of anderzins het sacrament eenige oneer aandeden. Nadat pausen en kerkvergaderingen [1], ook de in 1279 en 1287 gehouden synode van Munster en Luik, zich dienaangaande hadden doen hooren, werden in de missalen, ordinariën en andere liturgische schriften onzer vaderen, onder den titel van „cautelæ" en „pericula missæ", vele raadgevingen en wetsbepalingen verzameld, waarnaar zich de bedienaren der mis bij voorkomende gevallen hadden te gedragen. Dat die raadgevingen en wetsbepalingen hoofdzakelijk consequente uitvloeisels van het transsubstantiatie-dogma waren en derhalve in het oog van den protestant, voor wien dat dogma eene illusie is, een karakter dragen, waarover hij slechts door schouderophalen zijn oordeel kan uiten, spreekt van zelf. Wanneer de priester den reeds geconsecreerden ouwel, „het ligchaam des Heeren", op de altaar-pel had laten vallen en er dientengevolge vrees bestond, dat eenig deel van dat voorwerp aan den doek was medegedeeld, moest de pel tweemalen met wijn en water gewasschen worden, waarna dit vocht òf door den priester zelven òf door een ander eerbiedig opgedronken zou worden. Viel de hostie op eenig ander kleed, dan had men het deel van het kleed, dat met de hostie in aanraking was geweest, af te snijden en te verbranden en de asch in een daartoe bestemd vat te bewaren. Op dergelijke wijze werd met altaarpellen en priestergewaden gehandeld, waarop een druppel van den geconsecreerden wijn was gestort. Viel de druppel

---

ipsa tormenta, quæ fortiter patitur, refrigerium de habundantia miserationum tuarum sentiat" cæt.

1) Zie Gavantus, l. l. I, p. 197 ss.

op hout of steen, dan was het de pligt van den celebrant, dien met de tong op te nemen, de bevochtigde plek af te schrappen en het afschrapsel, met wijn en water vermengd, op te drinken of in het gewijde vat te gieten. Ontdekte de priester, als hij na de consecratie den kelk aan de lippen zette, dat in „het bloed des Heeren" een vlieg of spin lag of „iets anders, dat afkeer verwekte", zoodat hij vreesde den kelk niet behoorlijk te zullen ledigen, zoo had hij het dier voorzigtig op te vangen en in een anderen kelk te plaatsen, waarna het bij herhaling met wijn gewasschen en ten slotte boven het gewijde vat verbrand moest worden. De wijn moest opgedronken worden en de asch met den wijn, „zoo het zonder afgrijzen (sine horrore) geschieden kon"[1]. Dat dergelijke maatregelen tegen profanatie van „het hoogwaardige" ook door de leeken, als zij communiceerden, in acht genomen moesten worden, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Die ter communie zou gaan, mogt sinds middernacht niets genuttigd hebben en moest ook na de communie eenigen tijd vasten, opdat de genoten hostie niet met ongewijde stoffen in aanraking en de maag niet in gevaar kwam, de hostie onverteerd te laten en misschien uit te werpen. Had dit laatste — bij de krankencommunie kon het ligt geschieden — ongelukkig plaats, dan moesten de onverteerde deelen der hostie uit de uitwerpselen naauwkeurig vergaderd en met een teug wijns door den priester of eenigen geloovige (aliquo fideli) genuttigd worden, terwijl de overige uitwerpselen bij het altaar bewaard bleven[2]! Doch genoeg om ons te overtui-

1) Toen St. Norbertus omstreeks het jaar 1116 te Kloosterrath in het Limburgsche de mis las, viel een groote spin in den geconsecreerden wijn. Hij vreesde den dood van „het vergiftige dier", maar dronk het met „het bloed" stoutmoedig op. Men achtte het een mirakel, dat de heilige bleef leven. Zie Hugo, *La vie de S. Norbert*, Luxemb. 1704, p. 23.

2) Al de in den tekst vermelde voorschriften en bepalingen en tal van andere vindt men in de canonen der genoemde synoden van Munster en Luik bij Hartzheim, III, p. 648 ss., 689 ss.; in de utrechtsche missalen van 1515 en 1540, achter den miscanon; in den *Ordin. Wyndes.* fol. 67 ss.; in het boven, bl. 21, besproken boek *Van den seven sacramenten*, en eld.

gen, dat de middeneeuwsche kerk voor niets terugdeinsde, waar het er op aankwam aan de leer der transsubstantiatie tot in het uiterste gehoorzaamheid te bewijzen. Zonderling evenwel staat tegenover de groote naauwgezetheid, waarmede men het sacrament tegen alle mogelijke ontwijding poogde te vrijwaren, de slapheid van het kerkregt ten aanzien van hen, die voor de eer van dat sacrament hadden te waken en daarin te kort schoten. Zoo een priester den geconsecreerden ouwel kwalijk bewaarde, „zoodat een muis of ander dier dien opat", beliep hij slechts eene straf van veertig dagen poenitencie. De arme muis echter moest opgejaagd, zoo mogelijk gevangen en vervolgens verbrand worden, waarna ook hare asch in het gewijde vat in eere werd gesteld [1]!

Wat wij tot dusverre over de misviering onzer middeneeuwsche voorvaderen mededeelden, kan op den protestantschen lezer naauwelijks een anderen indruk maken dan dien van dankbaarheid, dat de godsdienstige bewegingen der zestiende eeuw hare zuiverende krachten ook en bovenal aan deze plegtigheid hebben doen gelden. Hare overladene en voor een deel geheel verouderde en daardoor bijna zinledig geworden ceremoniën, met eene symboliek, die grootendeels door het willekeurigste vernuftsspel werd voortgebragt; hare opeengestapelde gebeden, waarvan men teregt gezegd heeft, dat zij te dikwerf allen voortgang van gedachten missen; hare dubbelzinnige liturgie, die de schoonste wisselwerking tusschen den liturg en de gemeente voorgaf en toch met hare vreemde taal en haar koor de gemeente van hare akten uitsloot, en inzonderheid het met alle uitspraken van rede en ervaring strijdende dogma, dat haar ten grond-

---

1) „Si mus vel aliud animal propter negligentem custodiam species sacramenti commederet, ille cuius negligentia accidit, debet poenitere quadraginta diebus, et mus, si capi posset, cremari et cineres in sacrarium poni". Aldus de *Ordinar. Wyndes.* fol. 68, en de utrechtsche missalen. De schrijver van het boek *Van den seven sacramenten* laat zich op dezelfde wijze uit; maar voor een priester, die de hostie verliest, bepaalt hij slechts dertig dagen poenitencie!!

slag lag — dit alles en meer doet ons met vreugde omzien naar onzen eenvoudigen „maaltijd des Heeren", waaraan de vrome mensch, tevreden met den natuurlijken en toch zoo veelbeteekenenden zin des avondmaals, in de verkondiging van 's Heilands dood versterking zoekt zijner gemeenschap des geestes met dien Heiland en met zijne broeders en zusters. Voorzeker, wij verwonderen er ons niet over, dat er sedert den tijd, waarop de mis hare uiterste ontwikkeling had ondergaan, nadat de kerkelijke bekrachtiging aan haar fundamenteel leerstuk werd gegeven en dientengevolge de elevatie en adoratie der geconsecreerde elementen waren opgekomen — wij verwonderen er ons geenszins over, dat sinds diezelfde dagen ook onder onze voorgeslachten meer of minder denkende menschen werden gevonden, wier waarheidszin door dit sacrament der sacramenten benaauwd en gekrenkt werd, zoodat zij òf de waarde der mis begonnen te betwijfelen, òf hare idee poogden te wijzigen, òf die idee zelfs als ongerijmd opgaven.

In hetzelfde tijdvak, waarin de lateraan-synode van Innocentius III den stempel der kerk op de transsubstantiatie-leer drukte, leefde te Dieverden bij Oldenzaal een priester, Adolf geheeten, die, even als anderen in den kring zijner bekenden, met het dogma geen raad wist. De gemoedelijke man had eerbied voor het gezag der kerk en was in zóó hooge mate bekommerd over zijne twijfelingen, dat hij zich een visioen of eene openbaring van Gods wege toewenschte, opdat hij de waarheid mogt erkennen. Zijn verlangen scheen vervuld te worden! Toen hij — dus verhaalt ons Cæsarius van Heisterbach — op zekeren feestdag de mis zong en vóór het agnus de hostie ophief, om haar te breken, zag hij in geestvervoering de heilige maagd in de hostie, het kindeke op haren schoot! Diep ontroerd wendde hij de hostie om, daar hij zijne zinnen niet vertrouwde, en nu zag hij in den ouwel „het lam Gods". Als hij daarop, door schrik vermand, zijne altaardienst dreigde te staken, hernam de hostie hare gewone gedaante. Had

Adolf welligt vroeger sommigen zijner gemeenteleden van zijne pijnigende twijfelingen gesproken, thans gevoelde hij zich verpligt, der in zijne kerk verzamelde schaar luide te verkondigen, dat hij door Gods genade tot zekerheid was gekomen, waardoor een vijftigtal mannen zoozeer getroffen werden, dat zij terzelfder ure zich verbonden, als kruisvaarders naar het oosten te trekken. Maar de zekerheid, waarop de pastoor geroemd had, duurde niet lang! Zijn gezond verstand begon andermaal met Romes leer te worstelen, een verschijnsel dat Cæsarius en andere tijdgenooten niet wisten te verklaren dan door de opmerking, dat Adolf het hem verleende genadebewijs kwalijk waard was, daar hij voor een tijd met eene vrouw, die later op zijn raad non werd, in ongeoorloofde betrekking had geleefd [1]. Twee honderd jaren na Adolf verkeerde in den kring der fraters te Deventer een overigens goed-geloovig en eerbaar broeder, die „aangaande de waarheid van Christus' ligchaam in het sacrament des altaars begon te twijfelen". De vrome man was te bescheiden, om in zijn ongeloof eene vrucht van zijn redevermogen te zien; hij achtte het eene aanvechting des satans en werd overeenkomstig zijne beden van 's vijands verzoeking verlost [2]. In het klooster van den St. Agnietenberg bij Zwol woonde in de dagen van Thomas a Kempis een monnik-priester, wiens geloof, toen hij op zekeren dag mis stond te lezen, plotseling, gelijk het heet, aan het wankelen werd gebragt. Daar hij gevoelde, dat het zware vraagstuk (gravis quæstio) hem in dat oogenblik minder dan ooit te pas kwam, rigtte hij met alle magt zijn gemoed „op den goeden Heere Jezus". Terstond daarop klonk eene stem door zijn binnenste, roepende: „geloof gelijk Agnes, Cæcilia en Barbara geloofden". Wanneer later de duivel hem tot nieuwe bedenkingen tegen het dogma poogde te verleiden, redde hij zich steeds door de „fides implicita":

---

1) Zie *Dialog. miracul.* II, p. 169.
2) Zie Thomas a Kempis, *Vita dom. Henr. Brune*, ed. l. p. 996.

hij geloofde wat Agnes, Cæcilia en Barbara geloofden [1]. Hoe Epo van Haarlem, de priester Nikolaas van Naerden en hun aanhang in het midden der vijftiende eeuw de transsubstantiatie niet alleen bedenkelijk achtten, maar haar met koenen zin verwierpen, leerende dat de hostie der mis niets meer dan gewijd brood was, hebben wij vroeger gezien [2]. Reeds dertig jaren te voren schijnt zekere Frederik Frederiksz. te Utrecht dergelijke stelling verkondigd te hebben. Hij werd althans in 1426 te pronk gesteld, omdat hij „met logenachtige sprake, tegen het heilig geloof dragende, het sacrament onwaardigheid had aangedaan" [3]. Dat onze Wessel Gansfort aangaande de mis eene theorie voorstond, die Zwingli en anderen reformatoren der zestiende eeuw, ook hier te lande, den weg tot de protestantsche avondmaalsleer baande, is van algemeene bekendheid [4].

Blijkt uit de bijgebragte voorbeelden, die vermoedelijk met andere kunnen vermeerderd worden, dat de mis in hare middeneeuwsche gestalte niet alle hoofden en harten onder onze voorgeslachten kon bevredigen, men zou zich ongetwijfeld zeer bedriegen, zoo men meende, dat zij onder de vroomsten en meest ontwikkelden van dit tijdvak geene gemoedelijke en warme vereerders had gehad. De toenmalige christenheid volgde in het algemeen eene mystieke levensrigting, waarbij de werkingen des gevoels die der rede terugdrongen, en zij wenschte het goddelijke met het oog te zien, met de hand te tasten. De mis vervulde dat verlangen, en die haar bedienden of bijwoonden, deden het vaak met een enthousiasme, waarvan de opregtheid geenszins betwijfeld mag worden. Van vele priesters onder de broeders des gemeenen levens en de regulieren van Windesheim wordt ons berigt, dat zij,

---

1) Zie Thomas a Kempis, *Serm. ad novit.* ed. l. p. 128.
2) Boven, bl. 101.
3) Zie de aanteekening uit de sententie-boeken van Utrecht in Van der Mondes *Tijdschrift*, 1842, bl. 166.
4) Zie Ullmann, *Reform. vor der ref.* II, s. 564 ff. en De Hoop Scheffer in *Studiën en bijdragen op 't gebied der hist. theol.* I, bl. 86 vv.

als celebranten voor het altaar staande, door houding en gelaat, waarin zich de diepste devotie openbaarde, op allen, die tegenwoordig waren, den zeldzaamsten indruk maakten [1]. Hoe Gerlach Peters, als hij de dienst verrigtte, wegens den hoogen ernst, dien hij daarbij ten toon spreidde, bewonderd en vaak in het koor met „de geestelijke dronkenheid", de hoogste geestvervoering, bevangen werd, hebben wij den lezer vroeger herinnerd [2]. Maar niet alleen priesters, ook vrome leeken, en niet het minst de vrouwelijke, werden dikwerf, wanneer zij de mis hoorden, door het gevoel, dat de plegtigheid bij hen verwekte, geheel en al overstelpt. Van sommige zusters te Deventer wordt ons verhaald, dat zij „met brandende begeerte ter misse plagten te gaan, om haren bruidegom, haren God te ontvangen" [3]. Van Elsebe Hasenbroecks, eene jonge weduwe van aanzienlijken stand, die sedert 1397 onder de vrouwen van Johannes Brinckerinck te Deventer verkeerde, lezen wij, dat zij somtijds bij de elevatie in ecstase kwam, stemmen van den hemel hoorde en „de gracie der schouwing" genoot. Dan „gevoelde zij zich geheel overstort te wezen met het heilige, dierbare bloed van Christus, en zij zag de engelen, op het altaar met groote reverencie bij het waardige lighchaam des Heeren staande, zich nederbuigende over den kelk en daarin ziende op het precieuse bloed"! [4] Minder hartstogtelijk, maar niet minder devoot plagt de stemming van Geert Groote te wezen, wanneer hij de mis bijwoonde. Dagelijks wenschte hij haar te hooren en wèl van het begin tot het einde, wat geenszins het geval met al zijne tijdgenooten was. Als de evangelie-les gelezen werd, stond hij eerbiedig op, om dan ook met volle aandacht te luisteren, en als hij an-

---

1) Zie b. v. wat Thomas a Kempis, ed. l. p. 996 s., van Henricus Brune, en Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 376 s., van Gerardus van Delft verhalen.

2) Zie boven, bl. 28.

3) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 50.

4) Zie a. w. II, bl. 85.

deren onderwijl met hunne gebedenboeken bezig zag, achtte hij dit uiterst ongepast. Bij de consecratie en elevatie was hij gewoon met de gemeente eerbiedig te knielen, maar tevens het hoofd op te rigten, opdat hij hostie en kelk zou zien. De paes, het osculatorium, ontving hij devotelijk, naardien dit voorwerp door den mond van den celebrant met „het ligchaam des Heeren" in aanraking was geweest[1]. Als hij bij de dienst soms vreesde, dat zijne gedachten zich zouden verstrooijen, dwong hij zich „tot de overweging des lijdens van Christus te gaan"[2].

Naar het voorbeeld der scholastieken[3] plagten ook onze middeneeuwsche misverklaarders en andere auteuren in het breede uit te weiden over de veelvuldige weldaden, die den communicant bij het genot van het sacrament worden toegebragt. De onbekende, die het boek „van den seven sacramenten" schreef[4], noemde de hostie eene zielespijs en „gracie bij God, waardoor de zalige ziel dronken wordt in heilige minne"; die haar ontving, zeide hij, werd gereinigd van „zijne dagelijksche zonden", versterkt in ootmoed en berouw, ontheven van een deel der door hem verdiende straffen, want „zij is een offer en eene satisfactie, Gode gedaan". De dichter der „bediedenisse" somde[5] niet minder dan „tien ghenaden der missen" op. Die haar vromelijk bijwoonden of — om zijnen en der tijdgenooten karakteristieken term te gebruiken — die haar „met regten gelove hoorden", mogten zich verzekerd houden, Gods zondenvergeving te hebben; zij werden den heiligen geest deelachtig; hunne gebeden werden verhoord; de engelen zouden hen „in deugden sterken"; bij hun sterven zouden

1) „Pacem venerabiliter et devote sumas, quia contactus est dominici corporis per os sacerdotis".
2) Zie *Gerardi M. conclusa et proposita* bij Thomas a Kempis, ed. I. p. 920 s.
3) Zie Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, s. 342 ff.
4) Zie boven, bl. 21.
5) Bl. 14 v.

zij staande blijven in het ware geloof; hun vagevuur zou verkort worden enz.; die daarentegen de mis verzuimden, hadden Gods toorn te wachten en zouden „vermaledijd" zijn. Bij Thomas a Kempis stond de gedachte op den voorgrond, dat God (= Christus) door het sacrament des altaars zijne belofte aan de geloovigen vervulde: „zie, ik ben met u al de dagen tot het einde der wereld". De ondoorgrondelijke, die „tot zijne eer in hemel en aarde doen kan, wat hij wil, wien niets onmogelijk is", had „de heilaanbrengende hostie tot eene poorte des hemels gesteld"; in haar „daalde hij" — wie moet zich over de grove zinnelijkheid dezer voorstelling niet verbazen? — „zoo dikwerf er mis gezongen werd, van den hooge". Zoo „kwam God tot de menschen, om met de menschen te blijven", opdat hij hen tot in eeuwigheid zaligde [1]. Gerard Zerbolt, die ook hier, even als in andere opzigten, meer dan de meesten zijner dagen de vormen der godsdienst van hare geestelijke zijde wist op te vatten, achtte eene dikwerf herhaalde communie wenschelijk om de zedelijke indrukken, die zij op het gemoed en leven der communicanten kon maken. Die met het oog op hetgeen ook hij voor de hoofdbedoeling van de instelling des avondmaals hield [2], de gedachtenis van 's Heeren weldaden vernieuwden en bij het ontvangen der hostie in liefde ontvlamden voor hem, die om hunnen wil stierf, zouden, meende hij, ervaren, dat „het sacrament aller sacramenten den kranken eene medicijn, den in vreemdelingschap verkeerenden eene teerkost (peregrinantibus diæta), den zwakken eene versterking, den sterken eene vreugde was"; het kon de wilde natuur der lagere hartstogten breidelen, zoodat de geloovige, na het genoten te hebben, meer bij magte was, zijn toorn te bedwingen, zijn boozen naijver af te leggen, zijne zinnelijke lusten (luxuria) in toom te houden. Niemand echter, zoo leerde hij almede, zou iets van die

1) *Sermon. ad novit.* ed. l. p. 143, *Doctrin. iuven.* p. 706.

2) „Specialiter in memoriam passionis hoc sacramentum legitur institutum", zegt Zerbolt.

geestelijke weldaden smaken, tenzij hij met een rein ligchaam, met eene zuivere consciëntie en met bedoelingen van waarachtige devotie het altaar naderde [1]. Zoo waren er ook in de middeneeuwen althans enkelen, die bij wijlen door de nevelen henen, waarmede de kerkelijke dogmatiek de instelling van Jezus' liefde had omtogen, de eenvoudige, schoone waarheid wisten te onderscheiden.

---

§ 2.

Gezang en gebed.

Wij hebben de misviering de centrale handeling der openbare eeredienst onzer vaderen genoemd, naardien de hoofddeelen van den ganschen cultus in hare liturgie zamenvielen of met haar vereenigd werden. Nu wij van den algemeenen gang der plegtigheid eene beknopte beschrijving gegeven hebben, voelen wij ons verpligt, bij eenige harer voornaamste akten nog eenige oogenblikken stil te staan, opdat wij door onze berigten dienaangaande den lezer in staat stellen, zich van de gansche misviering een klaarder begrip te vormen. Wij vangen aan met eene beschouwing van gezang en gebed, om daarna onze aandacht op schriftlezing en preek te rigten.

Hoewel de woorden „mislezen" en „miszingen" in het spraakgebruik onzer middeneeuwsche voorgeslachten dikwerf denzelfden zin hadden, maakten ook zij, gelijk men reeds kon opmerken, onderscheid tusschen „zingende" en „stille missen". Van de stille missen, die doorgaans private waren, waarbij niet werd gezongen, tenzij hare stichters of bestellers anders beschikt hadden, heette het, dat zij gelezen werden; van de openbare zeide men,

---

1) *De reform. virium animæ*, p. 27 ss. der boven, bl. 35 n. 1, vermelde uitg. van Lyon.

dat zij „met noten" werden gezongen[1]. Bij de laatstvermelde, die men op zon- en feestdagen vierde, stond de zang geheel en al op den voorgrond, en ook destijds, even als heden, kon men dien in twee hoofddeelen onderscheiden, den „accentus" en den „concentus", die ieder hun eigen karakter droegen. De accentus was de zang van de liturgen, den miscelebrant met de ministranten, wien het opgelegd was, der gemeente de collecten, de epistel- en evangelie-pericopen, de præfaciën, het paternoster enz. toe te zingen (accinere); de concentus was de zang van het koor, dat de gemeente vertegenwoordigde en met de dienstdoende geestelijken in gedurige wisselwerking verkeerde, als het de antifonen, de psalmverzen, de doxologiën, de sequentiën enz. aanhief.

Van de wijze, waarop onze klerken den accentus uitvoerden, kwamen geene berigten tot ons, maar wij mogen veronderstellen, dat zij in het algemeen overeenkwam met die nog heden in de roomsche kerk gebruikelijk is. De celebranten en ministranten lazen met eene stem, die ongeveer op denzelfden toon voortzweefde, maar zóó dat zij bij verschillende declamatorische wendingen kleine modulatiën maakte. Deze vorm van voordragt was overoud bij de christenheid en zóó eenvoudig, dat de geestelijken bij de meeste teksten geene schriftelijke aanwijzingen voor hunne stemleiding behoefden, maar zich behielpen met enkele algemeene regels, waarvan de een ligter dan de ander zich door oefening genoegzaam meester maakte. Bij sommige deelen der liturgie echter, b. v. de præfaciën, het „ite, missa est" enz., waarbij de

1) Zoo werd het b. v. den kanoniken van Geervliet door den fundatiebrief van hun kapittel in 1307 ten pligt gesteld, „alle daghe drie missen te lesen ende een hoefmisse by notten te singhen". Zie bij Hoynck van Pap., *Anal.* III, 2, p. 20. Die van Kuilenburg waren gehouden dagelijks „misse te lesen van onser vrouwe, sonder [= maar] des saterdags ende onser vrouwen hoogtyden, soe sal men die selve misse singen". Voet, *Beschr. van Culemborg*, bl. 435. De latijnsche term „cantare per notas" en „cum notis" komt veelvuldig voor. Dat de middeneeuwsche componisten hunne krachten voornamelijk aan de mis besteedden, laat sich begrijpen en is bekend. Zie Ambros, *Geschichte der musik*, III, 1, s. 39.

stem zich meer moest verheffen en aan het eigenlijk gezang toenaderen, vonden zij in hunne koorboeken de modulatiën in notenschrift uitgedrukt, wat bij de collecten, de epistel- en evangelie-lessen enz. niet het geval was. Alleen bij sommige teksten voor zeer statelijke diensten, b. v. in de evangelie-pericope voor goedevrijdag, ontmoetten zij tusschen de woorden bij afwisseling de letters B, M en A, tot aanduiding dat zij met eene diepe (bassa), middelbare (media) en hooge stem (alta) moesten voorgedragen worden, wat dan den priester, den diaken en subdiaken wel aanleiding gaf, de lectie onder elkander te verdeelen [1].

De concentus, waarbij de declamatie plaats maakte voor eene meer kunstmatige uitvoering, zoodat hij den kerkzang in den eigenlijken zin des woords vormde, had in Nederland gedurende de laatste middeneeuwen dezelfde lotgevallen als in naburige landen. Ook bij onze vaderen deed zich in hooge mate de indruk gevoelen van de vorderingen, die de toonkust sinds de elfde eeuw maakte. Hoewel het van ouds overgeleverde gregoriaansche gezang in het algemeen in gebruik bleef — waar de discant ingevoerd werd, om straks den weg tot het contrapunt en de mensuraal-muziek te banen, moest het karakter van den koorzang noodzakelijk zeer gewijzigd worden [2].

Wat tot bevordering van het kerkgezang van de elfde tot de tweede helft der veertiende eeuw bij onze voorgeslachten geschied is, ligt tot nog toe bijna geheel in het duister. Onder de schriften over de muziek, die door den geleerden benedictijner Martinus Gerbertus uitgegeven werden, komt een zeer kort opstel over the-

1) Ziehier een deel van de genoemde evangelie-pericope, zooals zij in het utrechtsch missale van 1515 voorkomt: „Iesus itaque sciens omnia, quæ ventura erant super eum, processit et dixit eis: B quem quæritis? M responderunt ei: A Iesum Nasarenum", cæt. Vgl. Aschbach, *Kirchen-lex.* II, s. 41.

2) Over de algemeene lotgevallen der kerkmuziek gedurende dit tijdvak leze men van de boven, I, bl. 395 n. 2, aangeh. werken bovenal Ambros in het sedert 1864 verschenen Deel II en III, 1.

oretische vraagstukken der kunst voor, dat den naam van onzen bisschop Adelbold aan het hoofd draagt, maar waarvan de echtheid onzeker is [1]. In den aanvang der twaalfde eeuw bezaten de monniken van Egmond de muziekale schriften van Guido van Arezzo, die op de ontwikkeling der kunst door geheel Europa zulk een belangrijken invloed uitgeoefend hebben, en uit eene aanteekening in de „annalen" hunner abdij mag men opmaken, dat zij de invoering van het door Guido verbeterd notenschrift en andere uitvindingen, die aan den beroemden meester toegeschreven werden, wisten te waarderen. In denzelfden tijd ongeveer verkregen de kanoniken van St. Marie te Utrecht een antifonarium, waarin een tractaat over de toonsoorten opgenomen is, dat voor een deel aan den „micrologus" van Guido werd ontleend; voor de melodiën, die dezelfde codex bevat, werd het notenschrift van Guido gebezigd, zoodat de neumen op vierlijnige balken zijn geschreven, waarvan een enkele lijn tot aanduiding van den sleutel met rooden inkt is getrokken [2]. In den aanvang der dertiende eeuw onderscheidde zich onze abt Emo van Wittewierum door liefde voor den koorzang zijner broeders. Hij bezorgde hun goede gradualen, antifonariën en hymnariën naar door hem zelven te Premontré geschrevene en met muzieknoten voorziene exemplaren, die hij met de grootste naauwgezetheid naar de autentieke modellen zijner orde vervaardigd had [3]. Ziedaar alles, wat onze bronnen ons tot dusverre over de geschiedenis onzer voorvaderlijke kerkmuziek gedurende de drie eerste eeuwen van dit tijdvak leverden!

In de kroniek van Windesheim van Johannes Busch

---

1) Men vindt het boekske, *Adelboldi musica* getiteld, in Gerberti *Script. de mus.* I, p. 304. Zie mijne aanteekeningen in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 183.

2) Zie boven, II, 2, bl. 267. In het missale van Almkerk (zie boven, bl. 209 n. 2) ontmoet men het uit de neumen voortgesproten notenschrift, dat Ambros (a. w. II, s. 169, 502) „hufeisenschrift" heeft genoemd.

3) Zie Emo en Menco in Matth. *Anal.* II, p. 13, 116.

en in die van den St. Agnietenberg van Thomas a Kempis leest men, dat Johannes Cele, de beroemde schoolrector te Zwol [1], zich als „een goed hervormer (reformator) van den kerkzang" deed kennen en tevens als een kunstvaardig organist, die op de hoogtijden als „een navolger van koning David" de harten der feestvierenden door zijn spel wist te roeren en het zangerkoor uitnemend te leiden. Ten bewijze, dat hij te regt een hervormer van den zang heette, wordt ons verder vermeld, dat hij ongaarne mensuraal-muziek liet uitvoeren en het „discanteren" niet gedoogde, tenzij bij sommige deelen der diensten in den kerstnacht en op andere hoogtijden [2]. De belangrijkheid dezer berigten valt den lezer ongetwijfeld in het oog. Zij leeren ons, dat tusschen de jaren 1377 en 1417, het tijdperk waarin Cele aan het hoofd der school te Zwol stond, het gebruik van discant en mensuraal-muziek in ons vaderland geenszins onbekend was, en dat derhalve de kunst ook hier te lande die gewigtige vorderingen had gemaakt, waardoor haar èn bij onze vaderen èn bij onze naburen in België de weg werd geopend tot de hoogere ontwikkeling, welke zij in de beroemde nederlandsche muziekscholen der vijftiende en zestiende eeuw onderging. Maar wat was die discant en die mensuraal-muziek?

De discant bestond aanvankelijk daarin, dat de in unison loopende stemmen der choralen of koorzangers zich bij enkele deelen der melodie van elkander afscheidden, om andere nabijliggende toonen te gebruiken en daarna de frase of de melodie weder in unison te eindigen. Die aldus „discanteerden" [3], meenden hunne kunst

---

1) Zie boven, II, 2, bl. 254 v. 266.

2) De woorden van Joh. Busch in het *Chron. Windes.* p. 605, luiden aldus: „cantum ecclesiasticum per certas mensuras noluit [de aangenomen lezing: „voluit" is wegens den zamenhang onhoudbaar] decantari; nullum discantum præter lectiones in nocte natalis Christi et *Benedicamus* per ipsa festa, propter festi illius lætitiam, in ecclesia faciliter admittens". Zie verder Thomas a Kemp., *Chron. montis s. Agnet.* p. 170 s.

3) Zoo luidde de kunstterm. In een geestelijk volkslied der vijftiende eeuw heet het van de gelukzaligen: „sy singhen, sy discanteren die vreuchde boven natueren". Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 204.

niet beter te kunnen toonen dan door hunne stemmen, terwijl sommige zangers de voorgeschreven melodie vasthielden of den tenor uitvoerden, boven die melodie tot eene andere melodie te verheffen, die zij improviseerden en naar de mate hunner gaven meer of minder sierlijk afzongen. Hunne toehoorders waren tevreden, als hetgeen zij hoorden maar een vollen klank had; of de volle klank tevens welluidend en schoon was — daarop kwam het voorshands minder aan. Sedert het midden van de veertiende eeuw werd deze wijze van zingen in Frankrijk steeds ijveriger beoefend [1], en ten zelfden tijde, naar wij vermoeden, ook in ons vaderland aangenomen. Omstreeks het jaar 1380 toch schreef H. (Henricus?) de Zelandia, die waarschijnlijk een der vroegste nederlandsche theoristen en componisten geweest is, een tractaat over de muziek, waarin hij de weinige regelen, waaraan de meest geoefende discantoren zich destijds plagten te houden, beknopt en duidelijk heeft beschreven [2].

Terwijl de allengs meer in gebruik komende discant den toonkunstenaars den weg baande tot het zoogenaamde contrapunt, waarbij de improvisatiën der discantoren voor kunstmatig voorgeschreven harmoniën moesten wijken, begon men ook de geheimen der mensuur op het spoor te komen [3]. Waar de zangers, den tenor voor korter of langer tijd aan zich zelven overlatende, hunne stemmen van de gegeven melodie losmaakten en naar welgevallen grootere en kleinere toonfiguren uitvoerden, moest men van zelf zich gedrongen gevoelen, den duur of de lengte der toonen (mensura) te bepalen, opdat in de verschillende stemleidingen geene verwarring ontstond. Aan H. de Zelandia heeft men den lof gegeven, dat hij, blijkens zijn vermeld tractaat, eene welontwikkelde mensuraalleer kende [4].

---

1) Zie over den discant Kiesewetter, *Gesch. der heutigen musik*, s. 31 ff. 35 f. 44.

2) Zie die regelen bij Ambros, a. a. o. s. 342.

3) Zie Kiesewetter, a. a. o. s. 30 f.; Ambros, a. a. o. s. 310, 359 ff.

4) Ambros, a. a. o. s. 342.

Bewijzen ons de bijgebragte berigten onzer kroniekschrijvers, dat Johannes Cele op de kerkelijke hoogtijden den discant en de mensuraal-muziek gedoogde, waaruit wij opmaken, dat de nieuwe zangwijze omstreeks het einde der veertiende en het begin der volgende eeuw bij onze vaderen reeds tot zekere mate van bloei moet gekomen zijn, daar het zich anders kwalijk laat voorstellen, dat de hoogstbeschaafde rector, die als een geoefend toonkunstenaar geroemd wordt, haar zou hebben toegelaten — van de andere zijde leeren ons dezelfde berigten, dat Cele haar op gewone kerkdagen ongaarne zag gebruiken. Hij was een hervormer van den kerkzang, zegt Busch, d. i. hij poogde de ingeslopen nieuwigheden, zooveel in hem was, te weren, en zocht den overgeleverden meer eenvoudigen en éénstemmigen zang, den „cantus planus", bij de diensten op zon- en weekdagen te handhaven of te herstellen. . Dat Cele in dit opzigt naar de zienswijze zijner devote vrienden en latere geestverwanten handelde, mag niet betwijfeld worden. Ook in de middeneeuwen waren onze voorgeslachten op godsdienstig gebied in hooge mate behoudend; het traditionele stond in eere; het nieuwe, al was het schooner en beter dan het oude, werd verdacht. Nog tijdens het leven van den zwolschen rector stelden de monniken der opkomende congregatie van Windesheim den ordinarius op, waarnaar zij hunne kerkdiensten zouden regelen [1]. In dien ordinarius werd voorgeschreven, dat men bij allen zang zich van den discant had te onthouden: de eenvormigheid der stemmen was steeds in acht te nemen, en niemand zou het wagen eenige toonen hooger of lager dan de gansche vergadering te zingen, of kleinere notenfiguren uit te voeren dan in de gegeven melodiën aangeduid waren. Alleen op hoogtijden was het veroorloofd, met eenige meerdere kunst zich te laten hooren [2]. Om-

---

1) Zie *Chron. Windes.* p. 100; vgl. boven, II, 1, bl. 351 n. 2, en hiervoor bl. 209 n. 2.

2) *Ordin. Wyndes.* fol. 41. Onder het opschrift *De modo et uniformitate cantandi* vindt men ald. het volgende: «in omni cantu uniformitas

streeks eene halve eeuw daarna stelde Dionysius de karthuiser in zijn tractaat „over het leven der kanoniken" de vraag voor, „of de discant bij de kerkdienst aanbevelingswaardig is"? Zijn antwoordt luidde ontkennend. De discant (discantus seu fractio vocis) scheen hem het teeken eener zwakke ziel (animi fracti) bij de zangers, gelijk dan ook sommigen, die te zijnen tijde dien zang beoefend hadden, er geen geheim van maakten, dat ijdelheid en zekere dartelheid des gemoeds (quædam lascivia animi) hun daarbij ten prikkel waren geweest. Toch erkende hij, dat er vrome menschen waren, die door de meer kunstmatige zangwijze beweldadigd werden, daar zij er zich door opgewekt gevoelden tot devote contemplatie, waarom hij meende, dat de discant niet ganschelijk te verwerpen was, mits men hem maar niet gebruikte „om de in de kerk vergaderde vrouwkens te behagen", of er zich niet door verleiden liet, om de aandacht van de woorden des gezangs af te trekken [1].

In spijt van den tegenstand, dien de voortschrijdende kunst bij de devoten der vijftiende eeuw ondervond, kwam zij bij onze vaderen allengs meer in eere. Te Delft, waar men voortdurend warme belangstelling openbaarde voor alles wat de kerkdienst betrof, begon de schoolmeester

---

vocum semper est observanda, ita ut nemo audeat cantare aliquo gradu supra vel infra quam conventus canit. Idcirco quantum fieri potest moderandus est cantus, ut omnibus conveniat, nec vitanda est elevatio vel depositio tam infra psalmodiam quam infra reliquum cantum, cum extra metam venerit congruentem. In maioribus tamen festis aliquantulum solemnius, et ferialibus diebus simplicius est cantandum. Nullus fractis vocibus audeat curiositatem vel levitatem [de bonte modulatiën van den discant worden hier bedoeld; ook Dionysius de karthuiser spreekt op de aanstonds aan te halen pl. met afkeuring van de „voces fractæ"] ostendere, sed plano et simplici modo, qui gravitatem præferat, omnis cantus est depromendus, propter quod nec organa iudicamus aliquo modo admittenda. Vitanda est etiam nimia protractio cantandi, sicut et nimia festinantia, ut cuncta decenter et devote compleantur". Het gansche hoofdstukje verdient de aandacht der vrienden van de geschiedenis der toonkunst.

1) *De vita canonic.* ed. Blomevennæ I, fol. 465. Over den tegenstand, dien contrapunt en mensuraal-muziek in de kerken van andere landen ondervonden, leze men Pellisov in de *Allgem. musik. zeit.* 1834, N. 44.

Sybrand in 1455 in de Nieuwe-kerk „muziek te zingen". Hij voerde den discant in en onderwees dien aan sommige zijner leerlingen en daarenboven aan eenige priesters en leeken, „die daar zoetigheid in hadden". De tijdgenooten wisten, naar het schijnt, 's mans ijver te waarderen en roemden ook zijne onbaatzuchtigheid, daar hij geen loon voor zijnen arbeid genoot dan een jaarlijksch drinkgeld, waarvoor hij zich met zijne leerlingen een vrolijken avond plagt te bezorgen [1]. In 1482 werden deken en kanoniken van het kapittel te Tholen, in vereeniging met den magistraat der stad, er op bedacht, de nieuwe zangwijze in hunne kerk aan te nemen. Het was hun geenszins onbekend, dat de zaak bij vele gemeenteleden afkeuring zou verwekken, maar zij lieten zich daardoor van hun goed voornemen niet afbrengen, ofschoon zij er zich op toelegden middelen te vinden, waardoor „de kwetsinge" der gemoederen zooveel mogelijk zou voorkomen of verzacht worden. Op den 15^n October van genoemd jaar besloten zij een priester aan te stellen, die bekwaam zou wezen om als „tenorist" op te treden; aan dien tenorist zouden zes choralen toegevoegd worden, knapen uit de meest geschikte scholieren gekozen, wien hij dagelijks onderrigt zou geven „in hun simpelen [den gewonen] zang, in den discant en het contrapunt"; als de leerlingen genoegzaam onderwezen waren, moesten zij met hun onderwijzer alle avonden in het koor „onzer vrouwe lof" zingen en daarenboven bij alle Maria-missen en bij andere diensten hun zang uitoefenen. Aan den tenorist en zijne choralen werden ruime inkomsten toegezegd. Laatstgenoemden zouden hunne belooningen genieten, opdat hunne ouders er te gereeder in zouden toestemmen, dat zij „muziek leerden", wat, blijkens verkregen ondervinding bij den schoolmeester der parochie, door vele vaders en moeders met grooten weêrzin gezien werd [2]. In 1495 stichtte men in de parochie-kerk

---

1) *Oudh. van Delft.* bl. 82.
2) Zie het belangrijk diploom bij Buddingh, *Gesch. van opvoeding en*

te Vere de St. Paulskapel. In den daartoe behoorenden fundatie-brief werd bepaald, dat jaarlijks op St. Paulsconversie-dag (25 Junij) in die kapel eene solemnele mis „met discant en orgel” zou worden gezongen [1].

Ongeveer ten zelfden tijde, waarin vermelde feiten te Delft, Tholen en Vere plaats hadden, bloeide de kerkmuziek op zeldzame wijze in de kapel van onzen bisschop David van Bourgondië. De letter- en kunstlievende prelaat had zich ongeveer twintig zangers, allen priesters en klerken, weten te verwerven, die bij het vieren der getijden en bij andere kerkdiensten de toehoorders door hunne kunstvaardigheid in opgetogenheid bragten. Vreemdelingen, die tot de meest beschaafden van dien tijd behoorden, vergeleken hun gezang bij dat der engelen, en een pauselijk legaat, die van hunne uitvoeringen getuige was, verklaarde, dat men in gansch Europa, zelfs aan het hof van keizer en paus, kwalijk de wedergade van dit zangerkoor zou vinden [2]. Dat de grootste kracht dezer geoefende lieden zich in het gebruik van het contrapunt openbaarde, wordt door een tijdgenoot, die hen bewonderde, aangeduid en ook ligtelijk door ons aangenomen, als wij ons herinneren, wie gedurende eenige jaren hun kapelmeester was. Deze toch was niemand anders dan de roem der oud-nederlandsche muziekschool, Jacob Hobrecht, wien men nog heden „den grooten,

---

onderw. in de Nederl. II, 1, bl. 134 v. In het midden der zestiende eeuw waren onder de vele Nederlanders, die als zangers der pauselijke kapel meer of min beroemd werden, ook twee Tholenaars, die te Rome Ghiselino d'Ankerts en Carlo d'Argentil heetten en compositiën nalieten, die in het archief der kapel nog voorhanden zijn. Zie Kandler, *Ueber das leben des G. da Palestrina nach G. Baini*, Leipz. 1834, s. 4, 185, en Ambros, II, s. 568.

1) Zie Ermerins, *Beschr. der stad Vere* in de *Zeeuwsche oudh.* III, bl. 238.

2) Zie Heda, p. 292, en vooral Arn. Heymricii *Epist.* (in Dumbars *Anal.* I, p. 433 s.) wiens woorden dus luiden: „viginti circiter sacerdotes et clericos, quos cantores vocant, arte musica toto orbe memorabiles, singulis diebus singulas septem horas in capella pontificali angelica iubilatione concinere audivimus. Erat autem per id tempus apostolicus legatus penes antistitem, michi haud ignarus, qui de ea capella mecum sentiens, eam cantu, cerimoniis ac ornatu cesaream excellere persancte affirmavit, immo vix papalem tam sonoram atque armonicam esse addidit”.

diepzinnigen en manhaften meester" noemt, wiens werken men wegens „hunne strenge verhevenheid" onder de edelste voortbrengselen der gewijde toonkunst eene eervolle plaats toekent [1]. Nadat Hobrecht omstreeks 1491 naar Antwerpen was vertrokken, stond welligt Antonie van den Wijngaard, die met Erasmus Hobrechts leerling geweest was, voor een tijd aan het hoofd der utrechtsche kapel, een toonzetter wiens voortbrengselen wegens den ernst der contrapuntische bewerking geprezen worden [2]. Aan den invloed van genoemde en andere mannen op den kunstsmaak onzer vaderen was het toe te schrijven, dat zij in den meerstemmigen kerkzang sinds het slot der vijftiende eeuw steeds grooter welbehagen vonden. Toen in 1518 de broederschap van onze lieve vrouw te 's Hertogenbosch bepalingen maakte aangaande de maaltijden, die de leden met elkander zouden vieren, wilden zij, dat „de benedictie en gratie", waarmede die maaltijden aangevangen en besloten werden, „solemneellijk in discant gezongen zouden worden", en desgelijks „de genoegelijke carmina of lofzangen, die tusschen het opdragen der verschillende geregten werden aangeheven" [3]. Toen in 1580 de magistraat van Dordrecht een inventaris deed opmaken van de muziekwerken, die aldaar in de Groote-kerk vóór de vestiging der hervorming in gebruik geweest waren, vond men eene aanzienlijke verzameling van missen, motetten enz., waaronder stukken voor vijf en waarschijnlijk meer stemmen [4].

---

1) Zie over J. Hobrecht en zijne compositiën, die gedeeltelijk opgenomen zijn in de door onze maatsch. tot bevordering der toonkunst uitgeg. *Collectio operum musicorum Batavorum* van Commer, behalve Kiesewetter, Fétis en anderen vooral Ambros, a. a. o. III, 1, s. 179 ff. en Gregoir, *Histoire de l'orgue*, Anvers 1865, p. 267 ss. De familie-naam Hobrecht of Obrecht komt meermalen in stukken van de vijftiende eeuw voor. Zekere Willem Obrecht was eerst prior van St. Willebrordsklooster te Heilo, later regulier te Utrecht en in 1475 in het convent Sion bij Delft. Zie Matth. *Fund.* p. 222, en *Oudh. van Delft.* bl. 252.

2) Zie Ambros, a. a. o. s. 256, en het daar aangeh. werk van Fétis.

3) Zie beneden, Hoofdst. XX, § 4.

4) Zie den door Schotel medegedeelden inventaris in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 398 vv.

De teksten, die men voor den kerkzang bezigde, waren, gelijk van zelf spreekt, grootendeels de met de roomsche liturgie overgeleverde antifonen, psalmverzen, responsoriën enz. Toch onderging de zang ook van deze zijde, zoo al geen hoogere ontwikkeling, dan toch zekere verandering en uitbreiding. Het aantal der præfaciën, die de priesters vóór den miscanon zongen [1], werd tot in de zestiende eeuw steeds grooter, en hetzelfde valt ten aanzien van de sequentiën op te merken. In een missale, dat in den aanvang der veertiende eeuw waarschijnlijk voor een utrechtsch klooster geschreven werd [2], ontmoetten wij slechts weinige, maar meerendeels oude en schoone sequentiën. In dat van Almkerk [3] werden omstreeks het begin der vijftiende eeuw vier en vijftig verzameld. Een halve eeuw later nam men in het missale van Lopik [1] vijf en vijftig op. Het utrechtsche, dat in 1515 te Parijs gedrukt werd, bevat zes en zeventig, en het in 1540 te Antwerpen verschenen honderd en twee sequentiën [2]. Dat in dezen steeds aangroeijenden liederen-schat inderdaad schoone en hartroerende zangen neêrgelegd werden, hopen wij te gelegenen tijde te bewijzen, wanneer het den lezer ook blijken zal, dat de sequentiën, die men oudtijds niet metriesch, ofschoon eenigermate rythmiesch stelde, gedurende dit tijdvak den vorm der gewone hymnen aannamen, zoodat zij èn rythmiesch èn metriesch en tevens met rijmen geschreven werden. Van de andere zijde echter valt niet te ontkennen, wat som-

---

1) Zie boven, bl. 285.

2) Men vindt het in de universiteitsbibl. te Utrecht, *Medii ævi script. eccl.* N. 180.

3) Zie boven, bl. 209 n. 2. In het laatst van de vijftiende eeuw werden ten behoeve van priesters, aanstaande geestelijken en andere belangstellenden in ons vaderland, tamelijk lijvige bundels sequentiën in druk uitgegeven, die de aandacht der hymnologen zeer waardig zijn. Eene antwerpsche uitgave van 1487 en eene deventersche van 1492 werden mij uit de kon. bibl. te 's Hage verstrekt, alsmede eene delftsche van 1496 en eene tweede delftsche, die iets jonger schijnt. Beide laatstgenoemde bundels zijn „cum optimo commento" voorzien, verklarende aanteekeningen, die voor de klerken van dien tijd nuttig kunnen geweest zijn. Zie Holtrop, *Catalogus*, passim.

mige onzer vaderen reeds op het slot der veertiende eeuw beweerden, dat onder de gezangen, die allengs bij de kloosterlingen en klerken in gebruik gekomen waren, tal van stukken aangetroffen werd, die naar vorm en inhoud volstrekt verwerpelijk moesten geacht worden. Toen de monniken van Windesheim, tijdens de opkomst van hun convent, voor hunne brevieren en missalen hymnen en sequentiën verzamelden, vonden zij in de handschriften, daartoe uit verschillende bisdommen en gemeenten bijeengebragt, liederen, wier inhoud veeleer met „den ijdelen geest der wereld dan met den ernst der heilige kerk" strookte, waarom zij ze vol mishagen ter zijde legden [1]. Die goede lieden waren hierin de voorgangers van de vaderen des concilies van Trente, die evenwel, minder verstandig dan de mannen van Windesheim, alle tot dusverre gebezigde sequentiën, ook de schoonste, met uitzondering van een vijftal, het „stabat mater", het „dies iræ" enz., buiten gebruik stelden [2]. Voor het overige verdient nog opgemerkt te worden, dat in sommige onzer kerken bij zekere gelegenheden liederen gehoord werden, die men elders niet bezigde. Hadden de kanoniken van St. Salvator te Utrecht reeds in het voorgaande tijdvak hunne eigene zangen voor de metten van St. Bonifacius-dag [3], de parochie-kerk te Schiedam had eene sequentie voor den jaardag van Lidwina [4], en het kapittel van St. Walburg te Zutphen, waar men het gebeente van St. Justus van Auxerre in hooge eer hield, eene andere op laatstgenoemden heilige [5]. Tot de alom gebruikte en meest geliefde zangen onzer vaderen behoorde, behalve het „te Deum" en andere hymnen, inzonderheid het „salve regina". Aan de monniken

1) *Chron Windes.* p. 102.
2) Zie Neumaier, *Gesch. der christl. kunst*, Schaffhausen 1856, I, s. 299, en Bartsch, *Die latein. sequenzen des mittelalt.*, Rostock 1868, s. 245.
3) Zie boven, I, bl. 148 n. 1.
4) Zie boven, bl. 252 n. 5.
5) Eene armelijke strofe dezer sequentie werd opgenomen in de *Oudh. van Devent.* I, bl. 407.

van Egmond, die het aandachtig zongen of aanhoorden, waren sedert 1240 tien dagen aflaat verzekerd [1].

Wie als zangers in onze middeneeuwsche kerken optraden, heeft de lezer reeds kunnen opmerken [2]. Zij waren priesters of klerken van lageren rang, en vooral schoolknapen, uit wier midden de meest geschikte tot choralen werden gekozen, om den meer kunstmatigen zang uit te voeren, terwijl de overigen op zon- en feestdagen zich bij den gewonen zang lieten hooren. De kapel van David van Bourgondië, gelijk wij gezien hebben, had ongeveer twintig zangers van klerikalen stand. De kanoniken van den dom te Utrecht onderhielden in hun choralen-huis sedert 1342 zestien knapen of jongelingen [3]. Bij de grafelijke kapel te 's Gravenhage dienden tien priesters en choralen als zangers, die somtijds naar Delft en elders togen, waar zij meer dan te 's Hage met hunne kunst hoopten te verdienen; in het koor droegen zij, gelijk de zangers van bisschop David, hun onderscheidend ambtsgewaad [4]. Bij het kapittel te Geervliet had men sedert 1310, even als later bij dat van Tholen, zes klerken, die onderwijs in den zang genoten en de dagelijksche dienst vervulden; op hoogtijden verscheen de schoolmeester ook met zijne overige leerlingen in het koor [5]. In 1309 verordende men te Breda, dat de schoolmeester en zijne discipelen de solemnele missen enz. zouden bijwonen, ongetwijfeld opdat zij daarbij zouden zingen [6]. In de Oude- en Nieuwe-kerk te Delft werden schoolmeesters en scholieren in 1484 van zekere diensten ontslagen onder voorwaarde, dat „de priesters of zangers van de getijden" hunne taak zouden overnemen, en dat zij zelve op feest-, quatertemper- en andere dagen

---

1) Zie Will. Procurator bij Matth. *Anal.* II, p. 510.
2) Vgl. boven, II, 2, bl. 266.
3) Zie boven, II, 1, bl. 294.
4) Zie De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 262 v.; *Haagsche mededeel.* I, bl. 297.
5) Zie het diploom bij Hoynck van Papendr., *Anal.* III, 2, bl. 35.
6) Zie bij Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 440.

zich zouden laten hooren [1]. De schoolmeesters of rectoren waren in parochie- en kapittelkerken, zooals te Zwol, Utrecht en elders de gewone koordirigenten, tenzij men, zooals te Tholen, een tenorist bezat, of een kapelmeester, wat in de bisschoppelijke kapel te Utrecht of Wijk bij Duurstede tijdens David van Bourgondië het geval was. De schoolmeesters te Delft waren verpligt, in het koor een superpellicium en eene bonnet te dragen. Aan het hoofd der zangers, van de getijden aldaar stonden drie of vier „zeven-getijdenmeesters", die de geldelijke belangen des gezelschaps behartigden [2].

Aangaande de wijze van uitvoering onzer voorvaderlijke zangers is ons maar weinig bekend. Hoe die der leden van de bisschoppelijke kapel onder David van Bourgondië door de tijdgenooten bewonderd werd, vermeldden wij reeds. Zeker was zij in verschillende kerken onderscheiden, naarmate de kunstvaardigheid der onderwijzers grooter of kleiner en hun smaak meer of minder zuiver was. Het overmatig uitzetten der stemmen schijnt in de middeneeuwen een maar al te zeer gewoon gebrek geweest te zijn. Cæsarius van Heisterbach brengt er zeldzame proeven van bij, die leeren, dat men vooral bij den zang van het halleluja de kracht zijner longen niet spaarde [3]. Onzen mannelijken en vrouwelijken brigittijnen werd in 1487 verboden, in het koor met al te luide stem (in clamorosa voce) te zingen [4]. De hoogstbeschaafde Frederik van Heilo verhaalde met welgevallen, dat Nikolaas van Cusa tijdens zijn verblijf hier te lande er op aandrong, dat men zich in de kerken met zedigheid gedragen en den zang daarom met bezadigheid aanstemmen zou [5]. Van eene non, die in den aanvang der vijftiende eeuw in het klooster te Diepenveen leefde, lezen wij, dat men haar het zwijgen oplegde, naardien

---

1) *Oudh. van Delft*, bl. 92.
2) *Oudh. van Delft*, bl. 58.
3) *Dial. miracul.* I, p. 220.
4) Bij Von Nettelbla, *Nachricht von einigen klöstern der h. Birgitte*, s. 168.
5) Zie bij Pool, *Frederik van Heilo*, bl. 158.

zij geen „goede koorstem" had, waarvan het gevolg was, „dat zij met de andere zusters niet wel overeendroeg" [1], d. i. valsch zong. Thomas a Kempis meende, dat zij, die eene al te grove stem of geen muziekaal gehoor hadden, moesten zwijgen en dan te aandachtiger toeluisteren. Toch eischte hij geenszins het hoogste: „kunt gij niet zóó schoon zingen als de leeuwerik en nachtegaal", zoo riep hij zijnen jongeren broeders toe, „zingt als de raven en de vorschen in den poel, die zingen zooals God het hun gegeven heeft; maar verheft uwe stem niet te zeer" [2]. Johannes Busch roemt de eerste monniken van Windesheim, omdat zij „deftige welgebaarde (bene barbati) mannen" waren, die in het koor „de liederen Davids niet met verwijfde stem, maar met mannen-kracht voordroegen" [3]. De ordinarius dezer conventualen wilde, dat zij te langzaam noch te snel zouden zingen en de pauseringen met naauwgezetheid in acht nemen. Bij sommige deelen van de liturgie echter, waar de teksten lang waren, zouden zij zich meer spoeden, maar er steeds op uit zijn, om bij het uitbrengen van iedere frase, zoowel in het midden als op het einde, de toonen eenigermate te rekken; het naslepen der stem (caudam facere) door de pauseringen heen werd evenwel scherpelijk afgekeurd [4].

Uit hetgeen wij vroeger aangaande de vermeerdering en de voortdurende volmaking der orgels in onze middeneeuwsche kerken berigtten, is het den lezer gebleken, dat ons voorgeslacht de diensten, die deze instrumenten bij de godsdienstoefening konden bewijzen, steeds meer waardeerde. Toch zou men zich bedriegen, zoo men meende,

---

1) Volgens mijn HS. D Zie boven, II, 2, bl. 355 n. 4.

2) *Ad novit.* ed. l. p. 133.

3) *Chron. Windes.* p. 292.

4) L. l. fol. 42. In het reglement voor „de groote school" te Leiden van 1393 (zie *Navorscher*, 1853, bl. 34) wordt den onderwijzers bevolen „dat si oec den kindren leren — singhen ende hoer accenten singhen als kustumelic is in andere kercken, want si manieren hebben in hore lessen ende versikulen te singhen, anders dan men elwaer [elders] heeft". Heeft men bij 't woord accenten aan het in den tekst vermelde rekken der toonen te denken?

dat hunne toonen op alle kerktijden vernomen werden. Denzelfden tegenzin, dien de devoten der veertiende en vijftiende eeuw tegen het dagelijksch gebruik van discant en contrapunt koesterden, openbaarden zij ook tegen het dagelijksch gebruik van het orgel. Dionysius de karthuiser en de meeste zijner tijdgenooten gedoogden het op de hooge feesten, maar niet op andere dagen. De ordinarius van de windesheimer-kloosters verklaarde, dat binnen hunne muren geen orgels toegelaten mogten worden [1], een voorschrift waaraan men hier en daar, b. v. in het St. Agniete-convent bij Zwol, in de dagen van Thomas a Kempis welligt ongehoorzaam was [2]. Waar de statuten van het domkapittel te Utrecht de pligten van den organist beschrijven, verlangen zij geen spel van hem dan bij de vesper en de missen van alle groote feesten [3]. In den ordinarius van St. Salvator ter zelfder stede komt eene in de vijftiende eeuw geschreven lijst voor, waarop de tijden staan aangeteekend, wanneer zich het orgel moest doen hooren; ook hier zijn geene andere dan feestdagen vermeld. Toen men in het midden van genoemde eeuw in eenige gemeenten de gewoonte aangenomen had, om bij de mis der zondagen na de evangelie-les het orgel te laten spelen, werd dit door Nikolaas van Cusa in eene te Utrecht door hem gehouden synode verboden [4].

Hoewel onze vaderen in de veertiende en vijftiende eeuw hunne harpen, clavecimbels, vedels, fluiten, tamborijnen en andere muziekinstrumenten hadden [5], schijnen zij ze tot opluistering van de openbare eeredienst zelden of nooit aangewend te hebben. Wel is waar leest men, dat de nonnen van Rijnsburg „het orgel op hooge feesten door pauken, trompetten en cimbalen lieten vervangen" [6],

---

1) L. l.
2) Zie Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kemp.* s. 124; vgl. ons berigt boven, bl. 184.
3) Zie boven, bl. 181.
4) Zie bij Pool, a. w. bl. 158.
5) Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* III, bl. 99, 259, IV, bl. 70 vv., *Geld. maandw.* II, bl. 276.
6) Zie Schotel, *De abdij van Rijnsb.* bl. 20.

maar wij achten het waarschijnlijk, dat zulks eerst in den loop van de zestiende eeuw is geschied, toen de instrumentale muziek zich meer begon te ontwikkelen. Alleen bij groote processiën op den sacramentsdag enz. lieten zich te Utrecht en elders aan het hoofd van den stoet stads-pijpers en trompetters hooren [1]. Zoo deze lieden ooit binnen de kerkwanden gebruikt werden, zal het wel uitsluitend bij zeer plegtige gelegenheden en tot versterking van den koorzang geschied zijn. In het algemeen schijnen andere instrumenten dan orgels bij de kerkelijken in kleinachting gestaan te hebben. Onzen brigittijnen werd het in 1487 verboden clavichorden, cythers, fluiten, luiten en andere instrumenten te bezitten, daar men meende, dat hun gebruik den wereldzin bevorderde [2]. Van Sacher, abt van Aduard, die in 1423 stierf, heet het, dat hij bijna met alle muziekinstrumenten wist om te gaan, maar de man, die hem deswegen bewonderde, voegde als in éénen adem bij zijne lofspraak de woorden: „hij was een vrolijk en goed dischgenoot, maar — van den heiligen geest had hij niets" [3].

Gelijk de tenoristen en meer geoefende koorzangers waren ook de organisten onzer voorvaderen doorgaans priesters en klerken. Johannes Cele, wien wij te Zwol als organist zagen fungeren, was geestelijke, ofschoon geen priester [4]. De priester Michiel Klaas Touwensz. bediende van 1430 tot 1451 het St. Ursula-orgel in de Nieuwe-kerk te Delft; hij werd opgevolgd door meester Lambrecht, „een jong pastoor en zonderling [voortreffelijk] kunstenaar" [5]. De priester Nikolaas Dirksz. was vóór 1440 „orgelspeler en schoolmeester" op het eiland Texel [6]. In 1506 was de kanonik Hendrik Bredemers

1) Zie Burman, *Jaarb.* II, bl. 32 v.
2) Zie bij Von Nettelbla, a. a. o. s. 170.
3) „Fuit studens Coloniensis, dictator et scriptor egregius, in omni pene instrumento musico psallere sciens, lætus et bonus conviva, spiritualis nihil". *Vitæ ac gesta abbat. Adwerd.* ed. Koppii p. 23.
4) Zie boven, II, 2, bl. 254.
5) *Oudh. van Delfl.* bl. 76, 80, 81.
6) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 489.

„musikant ende orgelist" van de grafelijke kapel te 's Gravenhage [1]. Van de haagsche organisten Lambout en Rutger, die in 1385 en 1428 diendén [2], is ons niets naders bekend. Meester Johannes, die in den wandel „blinde Jan" heette en te Utrecht in 1487 als een geëerd orgelspeler overleed [3], was vermoedelijk een leek, tenzij hij eerst op later leeftijd zijn gezigt heeft verloren. Hetzelfde geldt van den organist „Johannes den blinde", die in 1430 te 's Hage diende [4].

Terwijl onze voorgeslachten de kerkmuziek, blijkens het medegedeelde, met lofwaardigen ijver beoefenden, ontbrak het bij hen niet aan beschaafde mannen, die, al waren zij zelve geen beoefenaars der kunst, dit hoofddeel der openbare eeredienst op hoogen prijs wisten te stellen. Thomas a Kempis had geen woorden, krachtig genoeg om zijne liefde voor den Gode gewijden zang uit te drukken. Ofschoon hij met echten monniken-ernst „het heilig stilzwijgen" als een teeken van vergevorderde vroomheid aanmerkte en verkondigde, dat de klanken van alle muziekinstrumenten der wereld, zoo zij zich gelijktijdig lieten hooren, louter ijdelheid zouden wezen, wanneer zij niet den lof des Heeren grootmaakten en den mensch niet in zijne godsdienst sterkten, oordeelde hij, dat lofzingen nog beter dan zwijgen was en een werk, engelen en stervelingen evenzeer betamende [5]. Dat vele zijner tijdgenooten evenzoo dachten, behoeft geen betoog. Vraagt men intusschen, of de groote volksme-

---

1) De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 251.
2) *Haagsche mededeel.* I, bl. 296.
3) Zie Dodt in de *Berigten* van het histor. gen. te Utr., I, 1, bl. 148 v. Deze Johannes, wien men vrij willekeurig Johannes Hobrecht heette, werd (zie Gregoir, l. l.) door sommigen zonder reden vereenzelvigd met Jacobus Hobrecht. De blindheid van eerstgenoemde, die daarenboven reeds in 1487 stierf, terwijl de laatste lang daarna leefde, belet de identiteit aan te nemen. Een blinde kon goed orgelspeler zijn, maar kwalijk zeer ingewikkelde compositiën schrijven, zooals Jacobus deed, en nog minder laat het zich denken, dat men Jacobus, zoo hij van zijn gezigt beroofd ware geweest, als kapelmeester naar Antwerpen zou beroepen hebben.
4) *Haagsche meded.* t. a. pl. Vgl. *Navorscher*, 1865, bl. 141.
5) Zie *Opera omn.* ed. l. p. 164, 532, 706, alibi.

nigte van de psalmen, sequentiën enz., die zij in hare kerken hoorde, de gewenschte indrukken ontving, dan kunnen wij niet anders dan twijfelend antwoorden. Naarmate de kerkmuziek onder den invloed van het contrapunt een kunstmatiger karakter aannam en de stemmen der choralen de meest ingewikkelde harmoniën voortbragten, moesten zij voor de gewone hoorders des te onverstaanbaarder worden. Maar wat meer zegt, de gansche zang was aan latijnsche teksten gebonden, die dikwerf voor ingewijden zelfs alles behalve duidelijk en voor ongeleerden geheel en al ongenietbaar waren. Toch moeten wij ons de zaak niet al te ongunstig voorstellen. Leeken, die lezen konden en bemiddeld genoeg waren om boeken te koopen, hadden gelegenheid zich eenige vertaalde zangteksten aan te schaffen. Mone, Hoffmann von Fallersleben, Hölscher [1] en anderen hebben berijmde overzettingen in onze moedertaal van enkele kerkhymnen en sequentiën uitgegeven, en ik zelf heb in vele HSS. van de veertiende en vijftiende eeuw òf berijmde òf proza-vertolkingen van psalmen, antifonen en andere teksten ontmoet, die door de voormalige bezitters bij de kerkdienst vermoedelijk gelezen werden [2].

In hetzelfde tijdvak, waarin de kerkzang onzer vaderen zulk eene gewigtige ontwikkeling onderging, bleef

---

1) Zie Mone, *Lat. hymnen des mittelalt.* passim; Hoffmann, *Hora belg.* X, p 50 ss.; Hölscher, *Niederdeutsche lieder aus dem Münsterlande*, Berl. 1854, s. 16, 34, 46 ff.

2) Onder N. 2 vindt men in de bibl. der kon. akad. van wetensch. te Amsterdam een merkwaardig versierd perkamenten HS. van de veertiende eeuw, dat in rijm „die dietsche vij psalme", het „dietsche o intemerata", „die ghetiden onser vrouwe", en vele hymnen, antifonen enz. bevat. De proloog zegt:

Ende omdat menich mensch niet en weet,
Wat int latijn ghescreven steet,
Wat hi bidt oft anders doet,
Dan sijn meininghen sijn goet,
So hebbic dese getiden bi Gods onste
In dietsche ghemaect, so ic best conste.

Proza-vertolkingen van sequentiën op Maria, van het „magno salutis gaudio", „exultet iam angelica", „veni creator spiritus" enz. leest men in HSS., die in mijne verzameling berusten.

het kerkgebed in het algemeen, wat het sedert de invoering des christendoms in ons vaderland geweest was. De formulieren, die met de rituaal-boeken van Rome door onze geloofspredikers herwaarts gebragt waren, bleven voortdurend in gebruik, en alleen dan werden nieuwe aangenomen, wanneer nieuwe feesten ingesteld waren of bijzondere tijdsomstandigheden er aanleiding toe gaven [1]. Hoe de mis-liturgie met gebeden overladen was, heeft de lezer reeds opgemerkt, toen zijn oog onze beschrijving der misviering doorliep. Het herhaalde kyrie-eleison, de gebeden voor levenden en dooden, die om genadige aanneming van het offer, het onze-vader enz. volgden elkander met geringe tusschenpoozen op, terwijl in die tusschenpoozen weder andere deelen der liturgie gezongen of gelezen werden, wier inhoud van dien aard was — men denke b. v. aan de doxologiën, præfaciën enz. — dat zij van de overige gebeden niet zelden maar weinig onderscheiden waren. Wij achten het niet tot onze taak te behooren, in eene nadere beschouwing van al deze formulieren te treden, en willen ons nog veel minder in de geschiedenis harer lotgevallen verdiepen, die ook na de ijverige bemoeijingen van Bona, Gavantus, Brenner, Binterim en vele andere beoefenaars der kerkelijke archæologie nog geenszins tot volle klaarheid is gekomen. Alleen van die gebeden, die wij reeds onder de benaming van collecta, secreta en complenda ontmoetten, hebben wij een en ander te berigten, dat ons voor de karakteristiek onzer voorvaderlijke eeredienst meer of min belangrijk schijnt.

De collecten, die na het zingen der groote doxologie door den celebrant of den diaken met eene uitnoodiging

---

1) Toen bisschop Jan van Zyrik den priesters zijner dioecese beval, voor eene voorspoedige reformatie van den utrechtschen kerkstaat te bidden („præcipimus orationes fieri pro pace et statu ecclesiæ Traiectensis reformando"; Lat. *Bat. s.* I, p. 168; vgl. boven, II, 1, bl. 356), zond hij hun ongetwijfeld een formulier toe. Men herinnere zich wat wij vroeger (I, bl. 374) van bisschop Frederik en zijn gebed voor de onderdrukking van het arianisme verhaalden.

aan de gemeente om te bidden (oremus) werden ingeleid, hadden haren naam, volgens het meest verbreide gevoelen, dat wij reeds vermeldden [1], van haren inhoud, die verondersteld werd de gezamenlijke wenschen der gemeenteleden te bevatten (collecta van colligere). Zoo deze afleiding de ware is, moeten wij aannemen, dat zij in vroegere eeuwen doorgaans langer zullen geweest zijn, daar zij in dit tijdvak zich door bijzondere kortheid onderscheidden. Bijna alle collecten zijn aan God den Vader, sommige aan God den Zoon, geene aan den h. Geest gerigt. De meeste bevatten uitdrukkingen des geloofs aangaande eenige deugd van den Allerhoogste, of vermelden eenige aan de menschheid bewezen weldaad des Heeren. Allen eindigen met deze of soortgelijke formule: „door Jezus Christus, onzen Heer, die met u leeft en regeert tot in eeuwigheid, amen", waardoor men gehoorzaamheid meende te bewijzen aan Jezus' aanbeveling om in zijnen naam te bidden [2]. Daar zij maar zelden haren inhoud aan de onderscheidende leerstukken der roomsche kerk ontleenden, werden vele collecten uit de missalen in de agenden der protestanten van Duitschland overgenomen [3]. Dat echter de collecten, die op de feesten der heiligen gebruikt werden, hoezeer ook zij doorgaans aan God of Christus gerigt waren, haar eigenaardig karakter droegen, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden [4].

---

1) Zie boven, bl. 281. Andere afleidingen vindt men bij Gräser, *Die römisch-kath. liturgie*, I, s. 98, en eld.

2) Joh. XIV: 13, XVI: 23.

3) Zie Gräser, a. a. o.

4) Uit onze vroeger vermelde missalen (zie boven, bl. 209 n. 2) schrijven wij ten proeve vier collecten af. Die voor de vroegmis op eersten kerstdag luidt aldus: „Deus, qui hanc sacratissimam noctem veri luminis fecisti illustratione clarescere, da, quesumus, ut cuius lucis misteria in terra cognovimus, eius quoque gaudiis in celo perfruamur, per Iesum Christum", cet. Bij de mis op drie-koningendag: „Deus, qui hodierna die unigenitum tuum gentibus, stella duce revelasti, concede propitius, ut qui iam te ex fide cognovimus, usque ad contemplandam speciem tue celsitudinis perducamur per eundem", cet. Op den feestdag van Frederik, bisschop van Utrecht: „Sancti Frederici, martiris tui atque pontificis, confessio recensita conferat nobis pie devotionis augmentum, qui in tuo

Wanneer het koor den offerzang gezongen en de gemeenteleden hunne gaven gebragt hadden [1], wendde de miscelebrant zich tot de vergadering met de woorden: „bidt voor mij, broeders en zusters, dat mijn en uw offer aangenaam zij (acceptum fiat) in het oog des Heeren, door onzen Heer Jezus Christus" enz. [2], waarop hij de secreta, het stille gebed, las, waarvan alleen de slotwoorden (per omnia secula seculorum) luide uitgesproken werden. Daar ook deze stille gebeden, evenals de collecten, bij verschillende diensten andere waren, werden zij onder de teksten der liturgie in de missalen opgenomen. Doorgaans drukken zij op zeer beknopte wijze den wensch uit, dat de Allerhoogste het hem aangeboden offer genaderijk zal aannemen, en allen eindigen met de slotformule der collecten: „door Jezus Christus, onzen Heer" enz. [3].

Als de miscelebrant en de geloovigen, die zich daartoe hadden aangemeld, het sacrament genoten hadden, werd de complenda of „oratio ad postcommunionem" gelezen. Ook voor dit gebed, dat evenals de collecte en secreta op de verschillende kerktijden anders luidde, werden in de missalen de noodige formulieren opgenomen, en ook deze formulieren zijn doorgaans zeer kort. Overeenkomstig hunne bestemming aan het einde der

---

nomine perseverans meruit honorari, per Iesum Christum", cæt. Op het feest van 's Heeren besnijdenis: „Deus, qui salutis æternæ beatæ Mariæ virginitate fecunda humano generi præmia præstitisti, tribue, quesumus, ut ipsam pro nobis intercedere sentiamus, per quam meruimus auctorem vitæ suscipere, Dominum nostrum Iesum Christum", cæt.

1) Zie boven, bl. 284.

2) Aldus het missale van Lopik.

3) Zie hier een drietal ten proeve uit onze missalen. De secreta voor de mis van eersten paaschdag: „suscipe, quesumus, Domine, preces populi tui cum oblationibus [het utr. missale van 1540 heeft: oblectationibus] hostiarum, ut paschalibus iniciata misteriis ad æternitatis nobis medelam, te operante, proficiant, per Iesum Christum", cæt. Op den eersten zondag na h. drievuldigheid: „hostias nostras tibi, Domine, dicatas placatus assume et ad perpetuum nobis tribue provenire subsidium, per Iesum Christum", cæt. Op den feestdag van St. Gangulf: „Sancto Gangulfo interveniente, Domine, tibi servitus nostra complaceat et obsequia munerum fiant præsidia devotorum, per Iesum Christum", cæt.

misviering vragen zij gewoonlijk om Gods zegen over hen, die de „hemelsche spijze" des altaars mogten nuttigen. Op het slot hebben zij almede de woorden: „door Jezus Christus, onzen Heer" enz.[1].

Van alle andere kerkgebeden naar vorm en inhoud aanmerkelijk onderscheiden waren de litaniën, die onze vaderen vooral op hunne bededagen, bij processiën en bij verschillende wijdingen of akten van inzegening bezigden. Zij waren, gelijk hare benaming aanduidt[2], smeekgebeden, die men inzonderheid tot afwending van dreigenden nood en gevaren opzond. Men noemt ze alternerende gebeden, omdat zij door den priester uitgesproken en door andere klerken of door het volk responsoriesch overgenomen werden. Daar zij in hoofdzaak inderdaad waren en nog heden bij de roomschgezinden zijn, wat Walafridus Strabo ze reeds noemde[3], „aanroepingen van de namen der heiligen", wier tusschenkomst en voorbeden bij God men zich toewenschte, opdat zij als middelaars der menschelijke zwakheid (infirmitatis humanæ) den heilige tot barmhartigheid bewogen, zoo laat het zich begrijpen, dat zij eerst in gebruik gekomen zijn, toen de vereering der heiligen reeds een bedenkelijk karakter had aangenomen. Waar en door wien zij het eerst gebruikt werden, is onzeker, maar dat christenen uit de heidenen, bij wie de battologie maar al te zeer in zwang was, ze invoerden, laat zich vermoeden. In de dagen van Gregorius I, naar men zegt[4], algemeen geworden, werden zij waarschijnlijk reeds door onze geloofspredikers herwaarts gebragt, en ook hier te lande later aangevuld met heiligen-namen, waarvoor men bijzondere vereering koesterde. In de liturgische boeken onzer vaderen, missalen, brevieren enz. treft men ze dik-

---

1) De complenda voor palmzondag luidt in onze missalen als volgt: „adesto, Domine, fidelibus tuis, et quos celestibus reficis sacramentis a terrenis conserva periculis, per Iesum Christum", cet.

2) Zie Augusti, *HB. der christl. archæol.* III, s. 329.

3) *De reb. eccl.* c. 28 ed. Migne, II, p. 962. Vgl. Binterim, IV, 1, s. 578.

4) Binterim, a. a. o. s. 573.

werf aan, en wel grootere of kleinere. Gewoonlijk vangen zij aan met het kyrie-eleison of miserere, waarna de h. drievuldigheid of soms al aanstonds Maria wordt aangeroepen. In een HS. van de twaalfde eeuw, dat vroeger aan de kapittelheeren van St. Marie te Utrecht toebehoorde [1], vindt men eene zeer uitvoerige litanie, die aldus begint:

Kyrie eleyson,
Christe eleyson,
Christe, audi nos,
Salvator mundi,
Adiuva nos!
S. Dei genitrix,
Ora pro nobis!
S. virgo virginum, ora p. n.
S. Maria o.
S. Michahel o.
S. Gabrihel o.
S. Raphahel o.
Omnes s. angeli et archangeli o. p. n., cæt.

Na de engelen worden hier alle hemelsche krachten (virtutes) aangeroepen, alle patriarchen en profeten, Johannes de dooper en al de apostelen met de onschuldige kinderen van Bethlehem en alle discipelen van Jezus (omnes sancti discipuli Domini) en daarna meer dan honderd martelaren en confessoren der kerk, wier namen allen genoemd worden. Vervolgens komen de vrouwelijke heiligen aan de beurt, St. Agnes en vier en dertig andere, waarna het woord tot den Heer wordt gerigt met de bede om verlossing van allerlei nooden en ellenden, de aanvechtingen des duivels, pest, oorlog enz., waarbij ook zedelijke krankten, b. v. trots en onreine gedachten, worden vermeld en een beroep geschiedt op 's Heeren incarnatie, zijne geboorte, doop, veertigdaagsch vasten, passie en andere weldaden aan de menschheid, die den geloovigen waarborgen voor nieuwe gunsten schenen te

1) *Medii ævi script. eccles.* N. 332 der universiteitsbibl. te Utrecht.

geschreven gebeden hadden te lezen, zoo moesten zij bij iedere mis ook de aangewezen bijbelplaatsen voordragen. Dat het zich aldus uitbreidende pericopen-systeem in het algemeen op hetzelfde beginsel rustte, dat sedert de .dagen van Hiëronymus daarbij in toepassing was gebragt, mag niet betwijfeld worden: de keuze der bijbelplaatsen, welke voor de verschillende kerkdiensten in de missalen opgenomen werden, was geenszins eene willekeurige, maar in meerdere of mindere mate afhankelijk van de idee des kerkjaars. Waar men aan dit beginsel trouw bleef, werden in de liturgie voor vele kerktijden bijbelstukken gebruikt, waaraan men den lof niet kan onthouden, dat zij gepast en soms op geestrijke wijze gekozen waren, zoodat men er zich naauwelijks over verwonderen kan, dat zij in de zestiende eeuw en later ook in de agenden der protestanten van Duitschland hunne plaats hebben gevonden. Om een enkel bewijs voor het gezegde bij te brengen, maken wij den lezer opmerkzaam op de epistel- en evangelie-lessen, die in onze middeneeuwsche missalen voor den eersten en tweeden zondag van den advent zijn aangeduid.

De epistel-pericope voor den eersten zondag van den advent is Rom. XIII : 11—14, de evangelie-pericope Matth. XXI : 1—9. „Broeders", zoo luidt eerstvermelde, „daar wij weten, dat de ure daar is, waarop wij moeten opstaan van den slaap, naardien ons heil thans nader is dan toen wij geloovig werden, — — zoo laat ons de werken der duisternis afleggen en de wapenen des lichts aandoen" enz. Men ziet het, de lectie heeft de bestemming den hoorders aan te wijzen, hoe zij den dag der nieuwe komst van den Heer te gemoet zullen gaan: de koning van het godsrijk staat te verschijnen; die hem waardiglijk ontvangen wil, trede hem tegen met goede voornemens tot bekeering en heiligmaking. Maar de koning, wien men verwacht, brengt niet slechts dure eischen aan de burgers van zijn rijk; hij is ook de koning der eere, die onuitsprekelijken zegen zal toedeelen en daarom met eere en vreugde moet ontvan-

gen worden. Hierop ziet de evangelie-les: „Te dien tijde, toen Jezus Jeruzalem naderde en te Bethfage aan den Olijfberg gekomen was, zond hij twee discipelen, hun zeggende" enz. In de zonen der tempelstad, die den Heiland met hun hosanna en met palmen in de hand begroetten en hunne kleederen op den weg spreidden — in hen zullen de geloovigen hun voorbeeld zien: volbrengt de gemeente den eisch der inwendige reiniging en der dankbare lofzegging, dan is de advent de voorbereiding tot den triumftogt des Heeren, die op kerstdag voltrokken zal worden[1].

De epistel-les voor den tweeden adventszondag is Rom. XV : 4—13, de evangelie-les Luk. XXI : 25-33. De eerstvermelde pericope spreekt van de vertroosting, voor de geloovigen in de profeciën des O. Testaments gelegen, en teekent na eenige zedekundige vermaningen de zending van Christus als eene weldaad Gods, die niet alleen de zaligheid der Joden, maar ook het behoud der heidenen bedoelt; de christenheid zal daarom de heerlijke toekomst van haar hoofd met eerbiedige vreugde verbeiden. Hoe nu die toekomst gesteld zal wezen, leert het evangelie: er zullen teekenen zijn aan zon en sterren, terwijl des menschen hart bezwijkt van vrees en verwachting, en de Zoon des menschen zal komen met groote kracht en heerlijkheid; en als dat geschiedt, „zoo rigt uwe hoofden op, want uwe verlossing genaakt"! De teksten leeren de gemeente den dag te vieren als een dag van hoop op de voleindiging des godsrijks, en zulks overeenkomstig de denkwijze der geloovigen van den ouden dag[2].

Nog ruimer dan bij de misviering was het gebruik der bijbelboeken bij het zingen der dagelijksche getijden door onze kloosterlingen en kapittel-geestelijken. De grondstelling schijnt bij hen, evenals bij de monniken en kanoniken van andere deelen der kerk[3], vastgestaan

1) Vgl. Ranke, *Das kirchl. pericopen-system*, s. 377.
2) Vgl. Ranke, a. a. o. s. 378.
3) Zie Ranke, a. a. o. s. 12 ff.

te hebben, dat in den loop van het kerkjaar al de heilige schriften gelezen moesten worden. Vandaar bepalingen dienaangaande in den ordinarius van het kapittel van St. Salvator te Utrecht, die ongetwijfeld ook in de liturgische boeken van andere corporatiën voorkwamen. Volgens die bepalingen las men gedurende den advent tot kerstdag den profeet Jesaias, en op het feest zelf almede Jesaias en eenige sermoenen uit het homiliarium; van de octaaf van drie-koningenfeest tot zondag septuagesima de brieven van Paulus; van zondag septuagesima tot dien vóór palmzondag de vijf boeken van Mozes; veertien dagen vóór paschen Jeremia, enz. enz. Waar vermelde ordinarius deze en dergelijke voorschriften geeft, bewijst hij tevens, dat ook de keuze der boeken, die men op de verschillende tijden gebruiken zou, niet toevallig maar met het oog op den aard van het kerkjaar was gemaakt. Van Jesaias b. v. heet het, dat hij te nader aan het geboortefeest des Heeren wordt gelezen, „naarmate hij te schooner (urbanius) van den Christus heeft geprofeteerd"; van de brieven van Paulus, dat zij van de octaaf van drie-koningendag worden voorgedragen, „naardien de apostel meer dan anderen over het geloof heeft geleerd, zoodat de christenen in hem als eene ster hebben, waardoor zij tot de kennis van Christus worden geleid".

Blijkt uit het medegedeelde bij vernieuwing, dat men der middeneeuwsche kerk inderdaad onregt aandoet, zoo men haar van gebrek aan belangstelling voor het bijbelboek aanklaagt, ook hier mogen wij niet voorbijzien, dat zij van het gebruik, door haar van de h. schriften gemaakt, voor de groote menigte harer leden slechts geringe vrucht mogt verwachten, daar alle lessen op zon- en feestdagen in eene den volke onverstaanbare taal werden voorgedragen. Des te verblijdender echter is het ons hier te herinneren, dat gedurende de veertiende en vijftiende eeuw vertalingen met daarbij gevoegde verklaringen van al de schriftpericopen in omloop kwamen, die, vooral sinds den tijd waarop de oudste persen van ons

land ze gedurig herdrukten, voor alle leergierigen ligt verkrijgbaar waren, en dat daarenboven afschriften van de bijbelboeken in de landtaal in bijna alle kloosters en in sommige kerken aangetroffen werden [1].

Eene regelmatige predikdienst, gelijk in de oudere kerk aan de schriftlezing bij de mis verbonden was, schijnt in de middeneeuwsche, althans vóór het laatst van dit tijdvak, geen plaats gehad te hebben, en in het algemeen meenen wij te moeten aannemen, dat onze geestelijken van de elfde tot het midden der veertiende eeuw dit hoofddeel van den cultus maar al te zeer verwaarloosd hebben [2]. Wel is waar wordt in onze bronnen van de elfde tot de dertiende eeuw nu en dan van predikers en predikatie gewag gemaakt, maar doorgaans op eene wijze die aantoont, dat klerken en monniken, die van wege de kerk het woord voerden, zulks deden naar aanleiding van buitengewone omstandigheden. In Zeeland, gelijk wij gezien hebben, traden in 1124 eenige premonstreiters op, ten einde door hunne redenaarsgaven de aanhangers der ketterij van Tanchelm te bekeeren [3]. Tijdens de kruistogten, zoowel die naar het oosten als tegen de Stedingers en de oproerige Drenthenaren, werd de preek ijverig dienstbaar gemaakt aan het werven van gewapende manschappen of tot het verkrijgen der voor den oorlog benoodigde finantiële krachten [4]. Bij gelegenheid van openbare rampen, watervloeden, branden enz., liet zich soms de stem der boetepreek vernemen, gelijk ook bij kerkwijdingen nu en dan onze bisschoppen zich met de taak der feestrede belastten [5]. Doorgaans echter schijnen onze parochie-geestelijken zich in hun dienstwerk bepaald te hebben tot het uitoefenen van de sacramenten, en tot het catechetiesch onderrigt, het ver-

1) Zie boven, II, 2, bl. 333 vv.

2) De gronden voor dit gevoelen heb ik aangewezen in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 148 vv.

3) Zie hierboven, bl. 58.

4) Zie boven, II, 1, bl. 17, 22, en Anonymi *De reb. Ultraiect.* ed. Matth. p. 36, 205.

5) Zie boven, II, 1, bl. 90, 99.

klaren van de geloofsartikelen, de tien geboden enz., dat zij volgens synodale voorschriften hunnen gemeenteleden hadden te geven [1]. Eerst na het opkomen der vroeger vermelde moderne devotie, toen Geert Groote en Wermbold van Buscop met tal van broeders des gemeenen levens zich de zaak der evangelie-verkondiging ten ernstigste aantrokken, mag men veronderstellen, dat sommige, misschien vele pastoors dit voorbeeld begonnen na te volgen. Toch houden wij het voor zeker, dat tot het laatst van dit tijdvak het grootste contingent van predikers, die voor onze vaderen optraden, niet door de parochie-geestelijken, maar door de fraters en inzonderheid door de monniken, vooral die der orde van Franciscus en Dominicus, werd geleverd, hoewel voortreffelijke mannen, b. v. Dionysius de karthuiser en anderen, de overtuiging uitspraken, dat de prediking des woords een der voornaamste pligten van de cureiten moest geacht worden [2]. In eene synode, te Luik in 1287 gehouden, werd het onzen pastoors, wier kerken onder den bisschop van Luik stonden, met nadruk verboden, andere predikers voor zich te laten optreden dan de zulke, die het kerkelijk radikaal bezaten of dominikanen en franciskanen waren [3]. Toen in 1344 in het bisdom van Utrecht zich hier en daar monniken als predikers voordeden, die, al of niet tot de bedelorden behoorende, van Jan van Arkel tot hun werk geen vrijheid hadden verkregen, werd den cureiten alom aangeschreven deze lieden te weren, totdat zij van den kerkvoogd open brieven zouden ontvangen hebben [4]. Te Dordrecht werd

---

1) Zie hierboven, bl. 6. In het vroeger (II, 2, bl. 405) vermelde handboekje voor geestelijken, *Cura clericalis* getiteld, wordt met geen woord van de predikdienst der cureiten gewag gemaakt. Van de priesters wordt gezegd: »sacerdotes sunt plebis doctores; ideo dicitur sacerdos quasi sacra docens; hoc modo opus est eos scire ad minus in articulis fidei et aliis preceptis Dei informare".

2) Zie Dionysii Carth. *Sermones*, I, in de præfatie der boven, II, 2, bl. 401 n. 1, aangeh. uitgave.

3) Hartzheim, III, p. 700.

4) Lat. *Bat. s.* I, p. 198.

in de Groote-kerk op de Maria-feesten en in de vasten de predikdienst gewoonlijk door een dominikaner vervuld[1]. Minderbroeders en dominikanen traden in de domkerk te Utrecht omstreeks den aanvang der zestiende eeuw regelmatig op, en hetzelfde geschiedde reeds vroeger te Gouda[2].

De tijden van den dag, waarop onze vaderen tot het hooren van collatiën of sermoenen naar hunne kerken en kapellen togen, waren zeer verschillende. In de domkerk te Utrecht en elders werd in de eerste decenniën der zestiende eeuw bij zekere gelegenheden 's morgens te zes ure gepredikt, ook te negen, te twaalf en één ure en 's avonds na de vesper[3]. Over het geheel schijnt de predikdienst in de groote vasten vóór paschen het meest gewoon geweest te zijn, gelijk zulks in Frankrijk en elders bij de roomschgezinden nog heden het geval is, en evenals nu, noodigde men ook destijds in groote gemeenten somtijds beroemde redenaars van andere plaatsen uit, om tot het houden der vasten- en passie-preek over te komen[4]. Dat met zulke uitnoodigingen niet zelden nog andere voordeelen dan de stichting der geloovigen bedoeld werden, is waarschijnlijk, daar begaafde redenaars groote scharen van toehoorders lokten, wier liefdegaven dan eene bron van finantiëlen welstand werden voor de kerk of de kapel, waarin zij optraden. Toen de magistraat van Kampen in 1507 het klooster der observanten te dier stede had doen bouwen, bleven ten laste van dat huis nog eenige schulden te betalen, die men uit aalmoezen wenschte te bestrijden. Burgemeesters en raad wendden zich schriftelijk tot het kapittel der observanten, destijds te Gouda vergaderd, met verzoek, dat men „goede predikers en biechtvaders" der

---

1) *Oudh. van Zuid-holl.* bl. 66.

2) *Oudh. van Utr.* I, bl. 106 vv.; Walvis, *Beschr. van der Goude*, II, bl. 97.

3) *Oudh. van Utr.* I, bl. 106 vv.; vgl. Wagenaar, *Amsterdam*, II, bl. 367.

4) Zie Thomas a Kemp. *Vita J. Gronde*, ed. I. p. 974; vgl. Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, s. 124.

orde naar Kampen zou zenden, „voor wie de gemeente liefde en affectie zou hebben”, opdat de gewenschte aalmoezen verkregen zouden worden [1].

De taal, die onze predikers gedurende dit tijdvak bij hunne voordragt gebruikten, was òf de latijnsche òf de dietsche. Eerstgenoemde bezigden zij, wanneer zij uitsluitend voor geestelijken en monniken optraden, die verondersteld werden de kerktaal magtig te zijn. Thomas a Kempis verhaalt [2], dat Geert Groote te Amsterdam zijn eerste sermoen in de moederspraak hield. Wij mogen daaruit besluiten, dat hij vroeger zich niet liet hooren dan in vergaderingen van klerken en religieusen, de synodale bijeenkomsten te Utrecht, waarvan wij reeds gewag maakten [3], de conventen Munnikhuizen bij Arnhem enz.; maar als hij later gansche gemeenten wenschte te stichten, wat hij te Deventer, Zwol, Kampen, Leiden, Delft, Gouda en in andere steden en dorpen poogde, verwisselde hij het latijn met het dietsch, gelijk ook zijn leerling Johannes Brinckerinck en latere homileten, Wermbold van Buscop, Johannes Brugman en andere deden, wanneer zij in parochiekerken of kloosterkapellen voor eene gemengde schaar of voor ongeleerde kloosterlingen, conversen, donaten enz. het woord voerden. Preekschetsen echter en homiletische repertoriën, zooals b. v. door Dionysius den karthuiser en Hendrik van Herp geleverd werden [4], stelde men doorgaans in het latijn; die ze gebruikten, hadden te zorgen, dat zij ze goed verstonden of voegzaam vertaalden, tot welk werk zij zich van te hunnen behoeve uitgegevene „vocabularii prædicantium” of woordenboeken konden bedienen [5].

De inhoud der prediking was ook bij onze midden-

---

1) Zie het door Molhuysen vermelde diploom, in het *Register van charters van Kampen*, II, bl. 52; vgl. het diploom van den officiaal van Deventer, ald. bl. 58 v.

2) *Vita Ger. Magni*, ed. l. p. 910.

3) Zie boven, II, 1, bl. 363 v.

4) Zie boven, II, 2, bl. 400 vv.

5) Zie Wiarda, *Huibert Duifhuis*, bl. 59.

eeuwsche homileten afhankelijk van hunne persoonlijkheid, hun verstandelijk en zedelijk karakter, hunne godsdienstige en wetenschappelijke ontwikkeling. Dat door sommigen, misschien velen, tot in het laatst van dit tijdvak ellendig werk werd geleverd, mag niet betwijfeld worden. In 1536 werd te Keulen eene provinciaal-synode gehouden, wier besluiten ook voor het bisdom van Utrecht golden. Onder die besluiten komt de vermaning voor, dat de predikers zich te onthouden hebben van de oudwijfsche fabelen, die voortijds in zwang waren [1]. Dat men daarbij nog aan iets anders te denken heeft dan aan de door den apostel (1 Tim. IV : 7) verworpen dwaalleeringen zijner tijdgenooten, achten wij waarschijnlijk, als wij ons herinneren, hoe de predikers de zonderlingste homiletische hulpmiddelen, de „gesta Romanorum", de „exempla et similitudines" van Helwicus Teutonicus enz., aanwendden bij het verzamelen van stoffen, waarmede zij de aandacht hunner hoorders poogden te boeijen [2]. Doch ook als zij zich van die ondoelmatige hulpmiddelen niet bedienden en zich meer door eigen vinding lieten leiden, bragten zij te dikwerf voort, wat noch met de eischen eener gezonde rede noch met die van den goeden smaak bestaanbaar was [3]. In het algemeen valt op te merken, dat zelfs de beste predikers der veertiende en vijftiende eeuw eene mystieke en piëtistische levensrigting voorstonden, waarvan zich de sporen ook in hunne sermoenen laten aanwijzen, en niet het minst in hunne voorliefde voor allegorische uitleggingen en in de zinnelijkheid hunner voorstellingen, het gevolg van eene vaak zeer overmatige levendigheid van gevoel en niet genoeg veredelde fantasie. Aan zuivering

1) Zie bij Hartzheim, VI, p. 275.
2) Zie boven, II, 2, bl. 396.
3) Hoe ver de wansmaak somtijds ging, ziet men aan het sermoen over den lijdenden Christus, dat ik in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 313 opnam. Hier wordt de uit liefde voor de wereld stervende Heiland met „een dronken mensch" vergeleken, die onbekwaam is zijne eigene belangen te begrijpen. Joh. Brugman vergeleek de hostie der mis met „een pannekoek"! Zie a. w. I, bl. 224.

van den inhoud des geloofs werd zelden of nooit door hen gedacht, en als zij uit schrift en kerkvaders, uit scholastieke en profane auteurs, Aristoteles, Seneca enz., tal van aanhalingen opeenstapelden, bedoelde die tentoonspreiding van geleerdheid gewoonlijk niets anders dan bevestiging van de traditionele kerkleer, aan wier waarheid niemand hunner hoorders twijfelde [1]. Tegenover deze en andere gebreken treffen wij echter in vele homiletische voortbrengselen van dien tijd ook het voortreffelijke aan: eene merkwaardige frischheid van taal en toon, innemende naïveteit, een niet zelden zeer fijn zedelijk gevoel, hoogen moed in het gispen der zonden van menschen van alle standen in kerk en maatschappij, en een krachtig aandringen op in- en uitwendige hervorming des levens, waaruit blijkt, dat het bij enkelen althans niet ontbrak aan een ideaal der christelijke prediking, dat zijne schoone zijden had. Geert Groote achtte alleen hen goede predikers, die naar het voorbeeld der profeten van den ouden dag der wereld hare zonden en ongeregtigheden verkondigden en bovenal, volgens het evangelie, de waarheid vooropzetten, dat „Christus de weg naar den hemel is" [2]. Dionysius de karthuiser wenschte, dat de priesters door hunne predikatie toonen zouden, dat zij, volgens het woord des Heeren, „het licht der wereld" waren, en als goede engelen, die de hun toevertrouwde zielen op het pad des levens leidden [3]. Thomas a Kempis roemde goede predikers, die vorsten en onderdanen, armen en rijken, jongen en ouden Gods woord voorhielden, als de sieraden en weldoeners der kerk, en vergeleek hunne stem met die „eener hemelsche bazuin", waardoor de

1) Opmerking verdient, dat onze predikers, die tot de orde der brigittijnen behoorden, volgens de statuten der orde verpligt waren, zooveel mogelijk plaatsen uit de *Revelationes* van Brigitta in hunne sermoenen in te lasschen. Zie Von Nettelbla, *Nachricht von ein. klöstern der h. Birgitte*, s. 180. Over de reformatorische strekking dier *Revelationes* sprak ik in mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 94 v.

2) Zie zijne *Epist. ad curatum Swollensem* bij Acquoy, *Gerardi M. epist.* xiv, p. 32.

3) In de præfatie zijner *Sermones*, I.

overtreders van het pad des verderfs afgeschrikt en de boetvaardigen vertroost werden; die hunnen hoorders afkeer van de zonde en liefde voor de geregtigheid wisten in te boezemen, schenen hem de lofwaardigste redenaars te zijn [1].

Dat de vormen, die onze predikers van de veertiende en vijftiende eeuw aan hun werk gaven, verschillende waren, heeft de lezer reeds uit vroegere berigten kunnen opmaken [2]. Men onderscheidde ook destijds kunstmatig aangelegde preken, waarin een thema aangekondigd en in deelen en onderdeelen, soms al te vele, uitgewerkt werd, en minder planmatige stukken, waarin geen streng bepaald thema behandeld en geenerlei verdeeling aangewend werd. De eerstvermelde noemde men sermoenen, de laatste collatiën [3]. De sermoenen, die niet alleen door scholastiek gevormde, maar ook door zeer populaire redenaars geleverd werden, waren doorgaans langer dan de collatiën, maar de lengte van beiden was zeer verschillend. Johannes Brinckerinck en Thomas a Kempis behoefden voor het uitspreken hunner eenvoudige stukken vermoedelijk zelden meer tijd dan de helft van een uur. De vroeger besproken kapittelredenen van Johannes van Schoonhoven [4] zijn zóó lang, dat wij veronderstellen, dat de spreker twee en drie uren voor zijne voordragt zal gebruikt hebben. Johannes Brugman werd door Dionysius den karthuiser berispt, omdat hij niet alleen door het sterk uitzetten zijner stem, maar ook door de lengte zijner rede, zijne gezondheid en zijn leven in de waagschaal stelde [5]. Geert Groote

---

1) *Ad novitios*, ed. l. p. 131, 145.

2) Zie boven, II, 2, bl. 397 vv.; vgl. mijne berigten in *Joh. Brugman*, I, bl. 182 vv., en het *Kerkhist. archief*, IV, bl. 108.

3) Van een geroemd prediker onder de fraters te Deventer heet het: »non faciebat declamationes aut divisiones more prædicatorum, ne scilicet exhortatio eius atque monitio, collationis amisso nomine, sermonis nomen acciperet". Zie *Vita Joh. Hatten*, Dumbar, *Anal.* I, p. 185.

4) Zie boven, II, 2, bl. 398.

5) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 81.

preekte somtijds drie uren aaneen; zijn leerling Johannes van den Gronde zes uren, hoewel met eene kleine pauze [1].

Behalve de meer of min beroemde homileten, die de lezer reeds uit ons overzigt van den staat der predikkunde gedurende de laatste middeneeuwen leerde kennen, hadden onze vaderen in dit tijdvak nog vele andere, die door hunne tijdgenooten bewonderd en geprezen werden. Van Theodericus, sedert 1352 abt van Lidlum, lezen wij, dat hij vroeger pastoor te Sexbierum was en zich aldaar als een ijverig prediker onderscheidde [2]. Nog vóór 1400 traden uit de volgers der moderne devotie velen als volksleeraren op, die door de edelsten en vroomsten hunner dagen om hunne gaven en de vrucht van hun arbeid vereerd werden. Amersfoort bezat Willem Hendriks, die aldaar een fraterhuis stichtte; Zwol Hendrik Goude, die evenzeer „de heilige armoede" beminde, als hij door welsprekendheid uitmuntte, en nevens hem Gerard van Kalkar, rector van het fraterhuis en een krachtig inscherper van alle christelijke deugden. Te Haarlem leerde Hugo de Goudsmit, te Amsterdam Gijsbert Dou, te Medemblik zekere Paulus, „een goed man, die zich volkomen aan God gewijd had", enz. [3]. Ten zelfden tijde „stichtte" Wichbold Jans, een monnik van den St. Agniete-berg bij Zwol, zijne broeders en de omwonenden „door zijne heilige sermoenen" [4]. Menardus, abt van Aduard, die in 1421 stierf, werd wegens zijne redenaarsgaven zelfs in het concilie van Constanz bewonderd [5]. Johannes Passært, prior der regulieren te Utrecht, die in 1446 te Bazel overleed, liet den naam na van een voortreffelijk prediker geweest te zijn [6]. Johannes van Neck, bijgenaamd „de groote prior", een dominikaner die biechtvader van Jacoba van Beijeren en secretaris

1) Vgl. Wiarda, t. a. pl. bl. 183.
2) *Oudh. van Vriesl.* II, bl. 179.
3) *Joh. Brugman*, I, bl. 154 vv.
4) Thom. a Kemp. *Chron. montis s. Agn.* p. 25.
5) Zie boven, II, 1, bl. 369.
6) Zie boven, II, 1, bl. 205, 371; vgl. Pool, *Fred. van Heilo*, bl. 67.

der kanselarij van Holland was, behoorde tot de invloedrijkste volkspredikers, waarop ons vaderland ooit roemen mogt. Waar hij optrad, verdrong men elkander om den preekstoel[1]. Hendrik van Rees, die als abt van Aduard in 1485 stierf, zal een welsprekend kanselredenaar geweest zijn[2], en desgelijks Gozewijn Haeks en Johannes van Riet, die beiden onder David van Bourgondië als wijbisschoppen dienden[3].

---

§ 4.

Doop en vormsel.

Van alle heilige handelingen, die de oudere christenheid in haar kerkelijk leven plagt uit te oefenen, was geene rijker aan veelbeteekend ceremoniëel dan de doopbediening en de daartoe behoorende voorbereidingsakten. Die in de vierde en naastvolgende eeuwen van het joden- of heidendom tot het christendom overgingen, werden onder handoplegging, een zinnebeeld van de mededeeling des heiligen geestes, onder aanwending van het kruisteeken en onder het uitspreken van gebeden opgenomen onder de kweekelingen der gemeente, waarna zij van de catecheten der kerk het noodige onderwijs ontvingen, totdat zij, van de lagere klassen van leerlingen tot de hoogste gekomen, onder de zoogenaamde competenten gesteld werden, waarbij het hun vergund werd, hunne „begeerte om gedoopt te worden" uit te spreken. Die onder de competenten opgenomen waren, ontvingen gedurende eenigen tijd niet alleen onderrigt in alles, wat men meende, dat

1) Zie over hem *Oudh. van Utr.* II, bl. 724 v.; De Jonghe, *Desol. Bat. dom.* p. 62; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 373; Römer, *Kloosters en abd. van Holl. en Zeel.* I, bl. 606; *Haagsche mededeel.* I bl. 307.

2) *Oudh. van Gron.* bl. 266.

3) Zie boven, II, 1, bl. 279, II, 2, bl. 394.

goede christenen moesten weten en gelooven, maar werden ook aan een herhaald onderzoek onderworpen ten aanzien van hunne vorderingen in kennis en godsvrucht. Bij elk examen (scrutinium) van dien aard hoorden zij banformulieren of exorcismen over zich uitspreken, gebeden, hoofdzakelijk uit woorden der heilige schrift bestaande, waarmede men den Allerhoogste smeekte, dat hij de magt des satans in de toekomstige gemeenteleden breken zou. Terwijl bij deze plegtigheid de handoplegging en de aanwending van het kruisteeken herhaald werden, zocht men de catechumenen nog door ander symboliesch bedrijf tot heiligen ernst te stemmen. Men blies op hen, gelijk Jezus op zijne discipelen blies, toen hij hun toeriep: „ontvangt den heiligen geest"; men roerde hunne ooren aan onder het uitspreken van het bekende „ephphata", en bevochtigde hunne oogen met speeksel en slijk, in navolging van hetgeen de evangeliën verhalen, dat de Heiland den doofstomme en den blinde deed. Eene plegtigheid, die daarenboven van tijd tot tijd voor de catechumenen van alle klassen bediend werd, was hetgeen men met nadruk hun sacrament noemde (sacramentum catechumenorum), waarbij men hun eenig zout toereikte, opdat zij gedachtig zouden zijn aan hunne roeping om, naar het woord des Heeren, „het zout der aarde" te wezen. Wanneer de leerlingen aldus tot „het bad der wedergeboorte" voorbereid waren en het feest der doopbediening aangebroken was, voerde men hen naar het doophuis (baptisterium), waar zij in de voorzaal van het gebouw, als aanstaande „krijgsknechten van Christus" de dienst des duivels en der wereldsche begeerten afzwoeren en omgekeerd den koning in het godsrijk hun eed van trouw deden. Terstond na deze akte werden zij uitgenoodigd hunne geloofsbelijdenis af te leggen, waartoe men hun eenige vragen voorstelde, waarop zij toestemmend antwoord hadden te geven. Op de geloofsbelijdenis volgde „de zalving der mystieke olie", die in sommige deelen der kerk den catechumenen over het hoofd, in andere vermoedelijk over de armen en de

borst werd gegoten. Waar het laatste geschiedde, wenschte men hun de overtuiging in te prenten, dat zij voortaan „kampvechters van Christus in het worstelperk tegen de zonde" moesten zijn, waarbij men te denken heeft aan de gewoonte der kampvechters in de openbare spelen, die zich vóór den strijd met olie bevochtigden, om daardoor tegen de aangrepen hunner tegenstanders eenigermate beveiligd te zijn. Als de zalving volbragt was, ging de dienstdoende geestelijke tot gebeden over, waardoor het doopwater gewijd werd. Eer de catechumenen de voorzaal des baptisteriums verlieten, ontdeden zij zich van hunne kleederen, „ten teeken dat zij den ouden mensch der zonde wenschten af te leggen". In de binnenzaal gekomen, daalde ieder op zijne beurt in de doopvont af, ten einde de drievoudige onderdompeling te ondergaan, eene voorstelling van „het begraven worden met Christus", die drie dagen in de grafspelonk rustte. Na het waterbad ondergingen de doopelingen nogmaals eene zalving. Men goot gewijde olie over hun hoofd, ooren, neus en borst, een symbool van velerlei beteekenis, waarbij echter de gedachte aan het priesterlijk karakter des christens op den voorgrond schijnt gestaan te hebben. Terstond na deze tweede zalving moesten de gedoopten het onze-vader bidden, waarop zij het „mystische kleed", een wit gewaad van linnen, ontvingen, dat hen aanmaande voortaan „in reinheid des levens te wandelen". Wanneer zij dit kleed hadden aangetogen, reikte men hun brandende waskaarsen toe, een zinnebeeld van de waakzaamheid des geloofs, waarmede zij „den bruidegom, Christus, zouden te gemoet treden". Na voleindiging van deze en enkele andere symbolische handelingen werden zij onmiddellijk tot „het volmaakte", het genot des avondmaals geleid, waarmede de gansche plegtigheid op voegzame wijze besloten werd [1].

---

1) Breedere berigten over de wijze, waarop de catechumenen der oude kerk tot den doop voorbereid werden en de doop zelf bediend, gaf ik in mijne *Geschied. van het kerkel. leven*, I, bl. 44 vv. II, bl. 291 vv.

Vraagt de lezer welligt, wat ons bewogen heeft aan de beschrijving der doopbediening, zooals zij bij onze middeneeuwsche vaderen plagt te geschieden, eene beknopte schets van de doopbediening in de oudere kerk te laten voorafgaan, dan antwoorden wij, dat wij geen beter middel wisten dan dit, om hem tot regt verstand van het doop-ceremoniëel onzer voorgeslachten in staat te stellen. De doop der oude gemeente was, wel is waar, de doop der volwassenen, en die der middeneeuwen de doop der kinderen; maar men zou zeer dwalen, zoo men meende, dat de kerk van dit tijdvak er op bedacht geweest zou zijn, om deswegen de uitoefening van het sacrament belangrijke wijzigingen te doen ondergaan. De middeneeuwsche christenheid was buitenmate behoudend van zin. Het was haar niet genoeg in zaken van godsdienstigen aard den goeden geest der ouden te bewaren; zij was er bovenal op uit om de oude vormen vast te houden, en als die vormen ten gevolge van veranderde tijden en omstandigheden naauwelijks meer bruikbaar waren, ja, als de toepassing dier vormen in het kerk-ceremoniëel zelfs grove wanstaltigheid moest te weeg brengen — haar onbezadigd conservativisme liet zich daardoor niet buigen. Zij wilde behouden wat haar van de vaderen was overgeleverd, ofschoon het overgeleverde, dat in vroegere dagen zinrijk en schoon was, zulks in latere dagen en nieuwe toestanden kwalijk wezen kon. Zoo deed zij in al te vele kerkzaken, en zoo deed zij bovenal met betrekking tot den doop. Toen de kinderdoop algemeen geworden en dien ten gevolge het catechumenaat der aanstaande doopelingen afgeschaft was, werden de tot dat catechumenaat behoorende vormen, die in de oude kerk gedurende een ruim tijdsverloop, soms van eenige jaren, aan de kweekelingen der gemeente, meerendeels volwassenen, bij tusschenpoozen uitgeoefend werden, niet ter zijde gesteld of gewijzigd, maar voetstoots op den kinderdoop overgedragen, om nu met de plegtigheden, welke aan het sacrament zelf eigen waren, eene opeenstapeling van ceremoniën te vormen, die, binnen een zeer kort

tijdsbestek, het vierde of de helft van een uur, ten uitvoer gelegd, voor de pas geboren doopelingen zelve onnut waren en voor de doopgetuigen, die hunne vertegenwoordigers heetten, wegens de volheid harer symboliek voor het minst bezwarend, zoo niet onvruchtbaar moesten zijn. Doch dát de lezer zelf oordeele! Wij leveren hier, daartoe in staat gesteld door een paar HSS., die ons de doopliturgie onzer vaderen, zooals zij te Utrecht en elders in de laatste middeneeuwen bestond, naauwkeurig doen kennen [1], eene beknopte beschrijving van de wijze, waarop de gansche plegtigheid door onze geestelijken plagt voltrokken te worden.

Gelijk men de catechumenen van den ouden dag, die ter doopbediening opgekomen waren, niet in de binnen- maar in de voorzaal van het baptisterium ontving, zoo ontvingen onze middeneeuwsche geestelijken ook de doopgetuigen of peten, twee, hoogstens drie in getale [2], met

---

1) Van de beide HSS., die ik hier gebruikte — het oudste zal ik met A aanduiden, het jongere met B — berust het merkwaardigste in de universiteitsbiblioth. te Utrecht (*Aevi medii script. eccl.* N. 408). Het werd geschreven in den aanvang der vijftiende eeuw en behoorde, blijkens een paar aanteekeningen op de schutbladen, eenmaal aan Joachim van Oprode, cureit der Buurkerk te Utrecht, en waarschijnlijk iets later aan een onzer wijbisschoppen, die het aan een ons onbekenden geestelijke ten geschenke gaf. Het bevat twee formulieren voor de doopbediening, en wel ten behoeve van een mannelijken en van eene vrouwelijke doopeling; voorts een formulier voor het laatste oliesel, en voorschriften voor gebeden en andere akten, die na het lezen der zielmis bij begrafenissen te pas kwamen, en eindelijk vele bepalingen of aanwijzingen, die de priesters bij het toedienen van de genademiddelen der kerk aan de stervenden hadden in acht te nemen. Het andere HS., dat onder N. 8 in de boekerij der remonstrantsch-geref. kerk te Amsterdam bewaard wordt en in de eerste helft der zestiende eeuw geschreven werd, houdt twee formulieren voor den doop in, als HS. A, en daarenboven een formulier »ad consecrandam aquam benedictam".

2) De te Utrecht in 1293 onder Jan van Zyrik gehouden synode zegt van de doopgetuigen: »ne sacerdotes ultra tres compatres ad puerum de sacro fonte levandum admittant". Dergelijke bepaling werd ook door keulsche en luiksche synoden in 1281 en 1287 uitgevaardigd, en in 1310 door onzen bisschop Guy van Avesnes. Zie *Lat. Bat. s.* I, p. 168, 174; Hartzheim, III, p. 661, 685. De reden, waarom de kerk niet meer dan drie doopgetuigen toeliet, lag in de wetsbepalingen aangaande de zoogenaamde geestelijke aanverwantschap, waaruit huwelijksbeletselen voortsproten. Zie boven, I, bl. 431, en beneden, Hoofdst. XX, § 1.

den doopeling niet bij de doopvont, maar aan den ingang der kerk. Terwijl een der doopgetuigen, onder wie zich doorgaans de vroedvrouw schijnt bevonden te hebben [1], den jonggeborene in de armen hield, vroeg de priester het wicht: „hoe heet gij"? waarop een der peten antwoordde. Dat deze vraag, die, gelijk men zien zal, vervolgens één- en andermaal herhaald werd, weder van de oude kerk overgenomen was, die de namen der catechumenen bij hunne intrede in het catechumenaat boekte en zulks bij hunnen overgang tot de tweede en derde klasse vermoedelijk herhaalde, schijnt ons niet betwijfeld te mogen worden. Als de priester den naam van het kind vernomen had, blies hij het driemalen over het gelaat, telkens den satan aanmanende, om van het jonge schepsel uit te gaan en den levenden God plaats en eere te geven. Nadat hij nog twee kruisen had geslagen, één over het hoofd, een ander over de borst van het kind, riep hij, natuurlijk altijd in het latijn: „de Heer zij met u! Laat ons bidden"! Thans las hij achter elkander drie gebeden, waarvan het eerste om zegen over den doopeling smeekte, die nu tot de eerste beginselen des geloofs (ad rudimenta fidei) werd geroepen: dat de blindheid des harten van hem mogt wijken; dat de banden des duivels, waarmede hij gebonden was, verbroken zouden worden, en „dat hij van dag tot dag mogt voortgaan bekwaam te worden" — men ziet, hoe ook dit gebed op de meest onbedachtzame wijze van het catechumenaat der volwassenen was overgenomen — „om te komen tot de genade van 's Heeren doop" [2]. Wanneer deze gebeden gelezen waren, diende de geestelijke

---

1) Beide ouders van den doopeling traden zelden zamen als doopgetuigen op. Het boek *Van den seven sacramenten* zegt: „een man ende wijf sel hem wachten mit malcander een kinde te heffen om der luden sprake willen; want die luden ghemeenliken sijn van der opinie, dat tusschen dese ghevaderscap [= geestelijke aanverwantschap] vallende is". Volgens hetzelfde boek noemden onze vaderen alles, wat vóór den doop bij de deur der kerk geschiedde, „catechismus".

2) „Proficiat de die ad diem, ut idoneus efficiatur accedere ad gratiam baptismi tui". Aldus in beide HSS.

het kind eenig zout toe, dat, door de doopgetuigen in eene overdekte schaal ter kerke gebragt, eerst onder het maken van drie kruisen en het aanroepen der heilige drieeenheid geëxorciseerd was, bij welke toediening hij zeide: „ontvang het zout der wijsheid, waardoor God u genadig zij ten eeuwigen leven"! [1] Na het sacrament des zouts („sacramentum salutare" heet het in onze HSS.) volgden onder het slaan van drie kruisen over het voorhoofd van den jonggeborene evenveel gebeden, die door drie exorcismen werden afgewisseld, waardoor de vervloekte duivel (maledictus diabolus) en onreine geest (immundus spiritus) met forsche woorden aangemaand werd zijn vonnis te gehoorzamen, ruimte te maken voor den heiligen geest, en „uit dezen knecht (famulus) des Heeren" — de naam van het kind werd genoemd — „uit te gaan". Door een vierde gebed werd de overgang tot de lezing van Matth. XIX : 13—15 gemaakt, waardoor de herinnering aan Jezus' zegenspraak over de kinderen werd vernieuwd. Zoodra hij deze pericope voorgedragen had, gebood de priester in de moedertaal den doopgetuigen hun paternoster en ave-maria of hun credo op te zeggen [2]. Als deze lieden aan dat bevel gehoorzaamd hadden, breidde hij de hand over het hoofd des doopelings uit, en wederom bezwoer hij den satan den zuigeling te verlaten, waarna hij den regterduim met eenig speeksel bevochtigde en daarmede een kruis op den neus en het linkeroor van het kind maakte, zeggende: „ephphata, d. i. wordt geopend tot een reuk van heiligheid", — men merke op, dat men den zin van 's Heeren symbolische daad kwalijk in het oog hield — „maar

---

1) HS. A heeft: „accipe salem sapientiæ, per quem propiciatus sis in vitam æternam". Eene latere hand corrigeerde aldus: „accipe sal sapientiæ, per quod propitius sit tibi Deus in æternam vitam". Over de overdekte schaal met zout zie men De Koning, *De voorvaderl. leefwijze*, Haarl. 1810, bl. 184.

2) HS. A noemt alleen „pater noster" en „ave Maria", maar eene latere hand schreef op den rand: „credo in Deum et pater noster". Zoo leest men ook in HS. B.

gij, o duivel, vlugt, want het oordeel des Heeren genaakt u" [1]!

Wanneer de ceremonie van het speeksel voleindigd was, waren de akten der voorbereiding tot den doop afgeloopen, voorzooverre zij namelijk oudtijds ten gevalle van de catechumenen nog vóór de bediening van het sacrament werden uitgeoefend. De priester wilde nu, dat het kind naar de vont zou gebragt worden, en trok daarom zachtkens aan de windselen, waarin het gehuld was, ten teeken dat men het vrijmoedig naar de doopkapel zou dragen [2]. Hij zelf ging voor en de doopgetuigen volgden, terwijl zij den jonggeborene ontblootten [3]. Als allen gezamenlijk bij de vont stonden, zei' de geestelijke, eerst in het latijn, dan in de moedertaal, wederom tot het kind: „hoe heet gij?" en als daarop gelijk te voren door een der peten geantwoord was, had de aloude renuntiatie plaats, die door drievoudige toestemming op deze drieledige vraag voltrokken werd: „verzaakt gij den duivel, en al zijne pomperij [het woord wordt nog heden gebruikt [4]], en al zijne werken?" Na de betuiging van een der peten: „ik verzaak!" ging de geestelijke tot de eerste zalving over. Hij nam eenige „heilige" of zoogenaamde „catechumenen-olie" op den duim en teekende daarmede op de borst en tusschen de schouders van het kind een kruis, zeggende: „en ik zalf (linio) u met de olie des heils in Jezus Christus, onzen Heer, ten eeuwigen leven, amen". Daarop vroeg hij wederom: „hoe heet gij?" en, na het antwoord vernomen te hebben: „gelooft gij in God den Vader, den almagtigen schepper van hemel en aarde? Gelooft gij in

---

1) „Effeta, quod est aperire in odorem sanctitatis. Tu autem effugare, dyabole, appropinquabit enim iudicium Dei". Aldus onze HSS.

1) HS. A zegt: „attrahe leniter instita pueri ad te". HS. B heeft alleen: „hic introducetur puer".

3) „Intra ad fontem, dum denudatur infans". Aldus onze HSS.

4) In de *Constit. apostol.* heet het: *καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτου*; bij Hieronymus: „et pompæ tuæ". Cyrillus van Jeruzalem dacht hierbij aan het theater, den circus, het jagtvermaak ens. Zie mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 292. Waaraan mag men bij het woord pomperij wel denken?

Jezus Christus, zijn eeniggeboren Zoon, onzen Heer, die geboren werd en geleden heeft? Gelooft gij ook in den h. Geest, de heilige katholieke kerk, de gemeenschap der heiligen, de vergeving van zonden, de opstanding des vleesches en het eeuwig leven na den dood?" Zoodra op deze vragen uit den mond van de doopgetuigen het drievoudig „ik geloof" was vernomen, heette het: „wilt gij gedoopt worden?" en als hierop toestemmend antwoord was bekomen, riep de priester: „is het kind reeds gedoopt?" Zoo op deze laatste vraag, die met luide stem (alta voce) tot de vroedvrouw kwam, eene ontkenning volgde, werd de doop met de gewone formule voltrokken: „N. ik doop u in den naam des Vaders, des Zoons en des h. Geestes, amen". Had de vroedvrouw echter hare onwetenheid of eenigen twijfel aangeduid, dan moest de priester de formule aldus wijzigen: „N. zoo gij niet gedoopt zijt, doop ik u in den naam" enz., waardoor hij, naar de voorschriften der kerk, de zonde van herdoop zoo goed mogelijk poogde te vermijden[1]. Sommige geestelijken, die warme vereerders van de maagd Maria of andere heiligen waren, verstoutten zich aan de zoogenaamde authentieke formule de namen dier gevierde santen toe te voegen, wat echter geen algemeene goedkeuring verwierf[2].

De eigenlijke doop-akte bestond volgens kerkelijke bepalingen van dit tijdvak in eene drievoudige onderdompeling, niet van het gansche ligchaam des kinds, maar van het hoofd. Was het wicht echter zeer zwak of krank, of het weder zeer koud, dan stond het den geestelijke vrij de besprenging aan te wenden, die in het bisdom van Utrecht met de hand geschiedde, maar in

---

1) In HS. A komt de gewijzigde formule voor, niet in B. Zij werd reeds in 1281 en 1287 door de keulsche en luiksche synoden voorgeschreven. Zie bij Hartzheim, III, p. 661, 685.

2) In het boekske, *Cura clericalis* getiteld (zie boven, II, 2, bl. 405) leest men: „scias aliquos ex fatua devotione addere ad prædicta [de gewone formule gaat vooraf] aliquem sanctum, dicentes et subiungentes: in honore beatæ Mariæ virginis, quæ additio et consimilis nihil facit ad baptismum".

onze gemeenten onder Luik door middel van een bekken (pelvis) of eenig ander „zuiver vat”, waarmede het water driemalen over de kruin van het hoofd werd gegoten [1]. Het water, gelijk van zelf spreekt, moest behoorlijk gezegend wezen, wat jaarlijks vóór paschen en pinksteren, of zoo dikwerf het noodig bleek te zijn, plagt plaats te hebben, maar met gesloten kerkdeuren, naardien men, om welke reden is ons niet duidelijk, niet gedoogde, dat leeken deze plegtigheid bijwoonden [2].

Na de onderdompeling of besprenging ging de geestelijke tot de tweede zalving over, die niet met catechumenen-olie maar met chrisma geschiedde, de met balsem vermengde olie, waarmede men ook de bisschoppen bij hunne ordening zalfde. De geestelijke doopte den duim in het chrisma en teekende met de gewijde stof een kruis op de kruin van het hoofd des kinds, onder het uitspreken der bede, dat „de almagtige God zelf den gedoopte met het chrisma des heils in Christus [d. i. met den heiligen geest] zou zalven”. Hierna legde hij een kleed op het kind, zeggende: „ontvang dit wit, heilig en onbezoedeld gewaad, opdat gij het zonder smet voor den regterstoel van onzen Heer Jezus Christus moogt dragen”, enz. Als hij terstond daarop eene brandende waskaars in de hand des doopelings had geplaatst, zei' hij: „neem de brandende en onberispelijke lamp [3], en bewaar uwen doop, opdat gij den Heer, wanneer hij ter bruiloft komt, met al zijne heiligen in de hemelsche zaal moogt ontmoeten”, enz.

Nadat de gansche doopplegtigheid voleindigd was, ging de priester van de doopvont naar het altaar, gevolgd door de peten met het kind, dat nu, in navolging van

---

1) Zie het synodaal-besluit van Jan van Zyrik in Lat. *Bat.* a. I, p. 168, en dat van Luik bij Hartzheim, l. l. De „trina submersio” wordt ook in HS. B vermeld.

2) Zie het synodaal-besluit van Luik in 1287 bij Hartzheim, l. l. Vgl. boven, bl. 231.

3) Onze HSS. hebben: „accipe lampadem ardentem et irreprehensibilem et custodi”, cæt. Het *Rituale romanum* verbeterde aldus: „accipe lampadem, et irreprehensibilis custodi”, cæt.

de oude christenheid, die de volwassen doopelingen, gelijk wij reeds opmerkten, terstond tot „het volmaakte" of het genot des avondmaals voerde, in de gemeenschap der kerk moest opgenomen worden. De priester doopte zijn wijsvinger in eenigen wijn, waarmede men bij de laatste misviering de kelk had afgespoeld [1], en stak dien tot driemalen toe in den mond van het kind, onder het uitspreken der overgeleverde woorden: „ik neem u op in de heilige gemeenschap van het heilige katholieke geloof. Het ligchaam van onzen Heer Jezus Christus beware u naar ziel en lijf ten eeuwigen leven, amen". Tot omstreeks het midden van de vijftiende eeuw schijnt men deze formule behouden te hebben, maar eindelijk begon men te begrijpen, dat zij na het afschaffen der kinder-communie inderdaad onbruikbaar was, waarom men haar met eene andere verwisselde, die aldus luidde: „ik neem u op tot de eenheid onzer heilige moeder, de kerk, de gemeenschap der geloovigen en het deelgenootschap aan de sacramenten" [2].

Daar onze vaderen de leer der scholastieken beaamden, dat het sacrament des doops alle zonden wegneemt, de erfzonde, de vergefelijke en de doodzonden, waarom het „de poort van het koningrijk der hemelen" mag heeten [3], waren zij, die hunne kinderen liefhadden, er natuurlijk op uit, om aan het kanonieke gebod, dat men den doop na de geboorte niet lang zou uitstellen [4], te

---

1) Vgl. Binterim, I, 1, s. 177.

2) In HS. A heet het: "et ego te recipio ad communionem sacram sanctæ fidei catholicæ. Corpus Domini nostri J. C. custodiat animam tuam et corpus tuum in vitam æternam, amen". Eene jongere hand schreef op den rand: "et ego te recipio ad unionem sanctæ matris ecclesiæ, communicationem fidelium [et] participationem sacramentorum". HS. B heeft: "et ego te communico et participem facio omnium sacramentorum et bonorum sacrosanctæ matris ecclesiæ, in nomine patris", cæt.

3) Zie b. v. Arnold Geilh. *Gnotos*. L. I, c. 1, rubr. 6, en het boekske *Cura clericalis*; vgl. Hahn, a. a. o. s. 333 f.

4) Zie het synodaal-besluit van Utrecht van 1293 in Lat. *Bat. s.* I, p. 168. Kinderen, gedurende de veertigdaagsche vasten geboren, voor wier leven men geenerlei vrees koesterde, werden nog op het einde der twaalfde eeuw, en vermoedelijk ook later, in Friesland eerst op zaturdag vóór pa-

gehoorzamen. Zij droegen hunne kleinen zoo spoedig mogelijk naar hunne parochie-kerk, waar de priester, die zijn ambt wèl waarnam, òf in persoon òf door zijn plaatsvervanger, op alle dagen gereed was hunne wenschen te vervullen, waarvoor men hem dan doorgaans eenig geschenk, penningen, waskaarsen enz. uitreikte [1]. Maar niet altijd liet de toestand van het kind toe, dat men het naar de gewijde vont voerde; vandaar dat ook nu, evenzeer als in het voorgaande tijdvak [2], niet zelden de nooddoop werd toegepast, waarbij in plaats van den priester de vroedvrouw of de ouders of anderen optraden [3]. Onze geestelijken, die onder Keulen en Luik ressorteerden, waren volgens synodale bepalingen sinds de laatste helft der dertiende eeuw verpligt, gehuwden mannen en vrouwen de doopformule in de landtaal te leeren, opdat zij hun kroost, wanneer het in doodsgevaar verkeerde, door het sacrament althans van zielsgevaar zouden bevrijden [4]. Vroegen zulke lieden, of zij den doop reeds tijdens de geboorte mogten uitoefenen, dan antwoordde men hun, met het oog op kerkelijke voorschriften, onbeschroomd: „het staat u vrij, zoodra het hoofd van het kind zigtbaar is" [5]. Van de andere zijde echter werden zij ernstig gewaarschuwd, den doop in geen geval te herhalen. Zoo iemand aan zulk bedrijf schuldig stond,

---

schen gedoopt. Zie Fokke Sjoerds, *Friesche jaarb.* II, bl. 409; vgl. boven, bl. 231.

1) Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 78; vgl. boven, II, 1, bl. 86, 385.

2) Zie boven, I, bl. 417 v.

3) Volgens het boek *Van den seven sacramenten* (zie boven, bl. 21) mogt de nooddoop zelfs door Joden, heidenen, ketters en gebannenen toegediend worden.

4) Zie bij Hartzheim, III, p. 660, 685.

5) De luiksche synode van 1287 bepaalde het volgende: „si caput infantis nascentis appareat extra, vel membrum aliud principalius, et timeatur de morte infantis — infundat, qui adfuerit, aquam super caput nascentis, dicens: infans, ego te bapsizo", cæt. Hartzheim, l. l. p. 685. Arnold Geilh. (l. l.), de schrijver der *Cura cleric.* en anderen behandelden de vraag, of de nooddoop ook met urien, rozenwater, olie, wijn enz. mogt geschieden!!

meende men, dat hij den dood had verdiend [1]. Als ergens de nooddoop was toegepast, had de parochiepriester naauwkeurig te onderzoeken, of de formule: „ik doop u" enz. wel naar behooren was uitgesproken. Had hij reden om te twijfelen, dan kon hij, indien het kind nog leefde, tot den voorwaardelijken doop overgaan met de wonderlijke formule: „zoo gij gedoopt zijt, doop ik u niet; maar zoo gij niet gedoopt zijt, doop ik u in den naam", enz. [2].

In huisgezinnen, aan wier kinderen de nooddoop was bediend, moeten wij veronderstellen, dat de plegtigheid in stilte, zonder vreugdeteekenen voorbijging; maar gansch anders was het, waar moeder en kind gezond waren en het sacrament in de kerk naar behooren ten uitvoer gelegd was, vooral wanneer de ouders tot de grooten der aarde behoorden. Toen graaf Albrecht in 1372 eene dochter was geboren en men deze „ter kerke ter kersteninge" zou dragen, waar zij door de edelvrouwen van Gelder en van de Lek „geheven" en door den abt van Egmond gedoopt moest worden, wemelden de straten van 's Gravenhage van vreemdelingen. Trompetters uit Dordrecht, pijpers van 's Gravezande, Rotterdam en Leiden te voet, en uit Gelderland te paard, waren deelgenooten van den optogt; vedelaars van den heer van Brederode en van Dordrecht en van den graaf zelven, sprekers, speellieden enz. verhoogden de vreugde der feesten, die op de plegtigheid volgden. Edelknapen hielden de flambouwen, toen het kind onder een rood laken naar de kerk werd gebragt [3]. Maar ook ouders van lageren rang in de maatschappij vierden de kerstening hunner kinderen met feestelijkheid. De doopge-

---

1) De *Cura clericalis* zegt: »reiterans baptismum secundum leges decapitandus est, et secundum canones ad sacros ordines non promovendus"; Arnold Geilh. (l. l.): »sicut homo non nascitur corporaliter nisi semel, sic semel baptisatur".

2) Aldus de luiksche synode bij Hartzheim, l. l. Vgl. boven, I, bl. 417, en Arnold Geilh. l. l.

3) *Haagsche mededeel.* I, bl. 303.

tuigen bragten hunne pillegiften (pupillengiften) voor de jonggeborenen; buurvrouwen en vrienden verzamelden zich ter maaltijd in het huis der kraamvrouw na den doop, en wederom, wanneer de moeder haren eersten kerkgang had gemaakt. In de veertiende en vijftiende eeuw had te dikwerf bij een en ander eene weelde en overdaad plaats, die voor den welstand en de zedelijkheid der huisgezinnen gevaarlijk werd, waarom de gemeentebesturen van Leiden, Utrecht, Zwol, Zutphen, Tiel en andere plaatsen niet zelden keuren afkondigden, die strafbepalingen inhielden voor die als peten meer dan zekere som als pillegift uitreikten, of voor ouders die meer dan twaalf of achttien vrouwen te gast noodden[1]. In den aanvang der vijftiende eeuw waren te Zierikzee de overtreders van zulke keuren onder de poorters en poorteressen zóó menigvuldig, dat graaf Willem in 1414 te rade kwam eene algemeene amnestie voor die lieden uit te vaardigen, in de hoop dat zij zich voortaan naar de wetten zouden gedragen[2]. Veertig jaren te voren achtte de schout van 's Hertogenbosch het raadzaam aan de burgerij bekend te maken, dat zij, die voortaan kinderen ten doop zouden heffen, „op die vonte niet meer geven souden dan eenen ouden groot of geen cleynoden"[3]. Of men door dezen maatregel de eischen der geestelijkheid, dan wel de milddadigheid der leeken poogde te matigen, blijkt niet.

De overtuiging, dat het vormsel (confirmatio, manuum impositio), door den bisschop aan de reeds gedoopten te bedienen, als eene noodige bekrachtiging en aanvulling van het sacrament des doops moest beschouwd worden, ging van de oudere kerk tot onze middeneeuwsche voorgeslachten over. Vandaar dat ook in ons vaderland, zoo

---

1) Zie curieuse zaken dienaangaande bij Matth. *Manuductio ad ius canon.* p. 134; Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 78 v.; Van der Monde, *Tijdschr. voor Utr.* 1842, bl. 244; *Overijss. alman.* 1850, bl. 93 vv. en vooral Van Alkemade, *Nederlands displegtigh.* I, bl. 229 vv.

2) Zie het diploom bij Van Mieris, IV, bl. 317.

3) Zie Cuperinus in *Kronyken betrekkelijk de stad en meijerij van s' Hertogenb.* I, bl. 48.

al niet onze bisschoppen zelve, dan toch hunne plaatsvervangers of suffraganen, éénş in de zeven jaar alle gemeenten bezochten, om die plegtigheid uit te oefenen. De wijze, waarop dit geschiedde, is ons uit voorschriften van in 1281 en 1287 te Keulen en te Luik gehouden synoden, uit het reeds dikwerf vermelde pontificale van St. Marie te Utrecht, en uit andere bescheiden genoegzaam bekend [1].

Wanneer de dag, waarop de bisschop of wijbisschop wegens het vormsel zou overkomen, naderde, waren de parochiepriesters verpligt de ouders, wier kinderen het sacrament nog niet ontvangen hadden en zeven of meer jaren oud waren, daarvan te verwittigen. Zij moesten zorgen, dat hunne jongeren op den bepaalden tijd ter kerke kwamen; dat hunne voorhoofden behoorlijk gereinigd en de daarover hangende haren gekort waren, en dat zij ieder een strook doeks met zich bragten van tamelijk zware stof, waarin geen naden of knoopen mogten zijn en die ongeveer drie vingers breed, twee en een halven voet lang en van witte kleur moest wezen. Voorts zouden de pastoors bekend maken, dat de kinderen door bevoegde getuigen of peten aan den bisschop behoorden voorgesteld te worden, en dat op die getuigen de oude kerkwet aangaande de geestelijke aanverwantschap toepasselijk was, waaruit niet alleen beletsel van voorgenomen, maar ook ontbinding van reeds gesloten huwelijken voortvloeide [2]. Eindelijk hadden zij af te kondigen, dat volwassenen en kinderen boven de twaalf jaren, eer zij het sacrament ontvingen, moesten biechten; dat nie-

1) De synodale bepalingen vindt men bij Hartzheim, III, p. 661, 686. Het pontificale van St. Marie (zie boven, II, 1, bl. 257) bevat het hoofdst. *De sacramento confirmationis* slechts gedeeltelijk, daar het HS. te dier plaatse van eenige bladen beroofd is. Eene geschiedenis van het vormsel werd door Brenner geschreven, *Geschichtl. darstellung der verrichtung der firmung*, Bamberg 1820. Vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 298 vv.

2) »Pluries denuntient suis parochianis, quod in confirmatione, sicut in baptismo, contrahitur compaternitas, quæ non solum impedit matrimonium contrahendum, sed derimit iam contractum". Hartzheim, p. 686; vgl. boven, I, bl. 432.

mand hunner de kerk mogt verlaten, voordat de dienst was afgeloopen, en dat allen zich wachten zouden, zoo zij het vormsel reeds ontvangen hadden, het op nieuw te ondergaan [1].

Wanneer de feestdag verschenen en de jongeren met de gemeente in het kerkgebouw vergaderd waren, trad de bisschop in pontificaal in hun midden, om na andere godsdienst-akten het sacrament te bedienen. Hij hield eene toespraak, wiesch den duim zijner regterhand en las vervolgens, terwijl de kinderen met op de borst gevouwen handen geknield om hem lagen, een psalm en eenige gebeden. Daarna plaatste hij zich op een draagbaren stoel bij het altaar of elders (vel alibi), en nu werden knapen en meisjes, één voor één, door de peten aan hem voorgesteld, waarbij de namen der kinderen werden genoemd. Waren die namen naar het oordeel van den bisschop voor christenen minder voegzaam, dan kon hij hun andere geven, waarbij de namen van heiligen wel in de eerste plaats in aanmerking kwamen [2]. Als de kinderen geknield voor hem lagen, doopte de prelaat den duim in de zalf, het chrisma, en teekende daarmede een kruis op hunne voorhoofden, terwijl hij deze woorden sprak: „N. ik teeken u met het teeken des heiligen kruises en dien u het vormsel toe met de zalf des heils, in den naam des Vaders, des Zoons en des h. Geestes, opdat gij met denzelfden h. Geest vervuld wordt en het eeuwige leven hebt" [3]. Of ook onze bisschoppen, gelijk andere elders sedert de dertiende eeuw, den jongeren onder het uitspreken van den vredegroet (pax tecum) een ligten kinnebakslag gaven, is ons

---

1) Het boekske *Cura clericalis* zegt: „nullus hoc sacramentum scienter sine rationabili causa omittat, quia peccaret mortaliter; — scienter sumens bis — secundum leges decollabitur".

2) Het synodaal-besluit van Luik (Hartzheim, l. l.) zegt: „episcopus in confirmatione confirmandorum nomina potest mutare". Een voorbeeld van naamsverandering uit den aanvang der dertiende eeuw vermeldt Van Spaen, *Inleiding*, II, bl. 197. Vgl. Brenner, a. a. o. s. 65.

3) Aldus ons Pontificale. De formulen waren in verschillende bisdommen andere. Zie vele bij Brenner, a. a. o. s. 30 ff.

onbekend ten gevolge van den geschonden staat van ons pontificale. Wanneer zij het deden, ontvingen de geconfirmeerden daarin eene aanmaning, om voortaan als trouwe „ridders" van Christus te wandelen, gereed om des noods door het geduldig dragen van leed en smaad zijnen naam te verheerlijken [1]. Nadat de zinrijke handeling volbragt was, werden de bovenvermelde stroken doeks om de voorhoofden der jongeren gebonden, opdat zij het chrisma tegen profanatie beveiligden. Op den derden dag daarna kwamen de geconfirmeerden wederom ter kerk, wanneer de pastoor de windselen afnam en de voorhoofden wiesch. De windselen werden door hem verbrand, de asch met het waschwater in een gewijd vat bewaard [2].

Volgens kerkelijke voorschriften [3] waren de ouders verpligt, hunnen kinderen na het vormsel dikwerf over het ontvangen sacrament te spreken en hun te herinneren, wanneer, waar en door wien het hun bediend was. Van vrome vaders en moeders mogen wij veronderstellen, dat zij het gaarne deden, en zoo zij tevens bij magte waren te verstaan, wat de kerk met het vormsel bedoelde, konden zij bij zulke gelegenheden door ernstige redenen de beste indrukken maken. Die toch het teeken des kruises met de heilige zalf op het voorhoofd hadden ontvangen, zouden weten, dat zij den Heer „tot krijgsknechten waren gesteld"; dat zij in het katholieke geloof moesten volharden en naar den eisch van dat geloof zóó wandelen, dat de reinheid hunner consciëntiën bewaard en hun goede naam in de gemeente onbezoedeld bleef [4]. Op deze wijze werd het vormsel inderdaad, wat men

---

1) De *Cura clericalis* zegt: «alapa vero, quæ datur, non est de essentia, sed propter memoriam habendam". Vgl. Brenner, a. a. o. s. 67 ff.

2) Zie bij Hartzheim, l. l.

3) Bij Hartzheim, l. l.

4) Al deze gedachten worden beknoptelijk in de *Cura clericalis* uitgedrukt. Het Pontificale van St. Marie zegt: «effectus sacramenti — est unctio animæ per gratiam roborantem — ut quis stabiliter profiteatur fidem orthodoxam tempore persecutionis". Vgl. over de kerkleer aangaande het vormsel Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, s. 338 ff.

wenschte, dat het wezen zou: een aanvulsel van den doop [1], dien men in bewusteloozen kinderstaat had ondergaan, eene akte die onder gunstige omstandigheden op het gemoed en leven des geloovigen eene weldadige uitwerking kon hebben, gelijk het afleggen der belijdenis bij de kweekelingen voor het lidmaatschap in de gemeente der protestanten.

---

§ 5.

Wijdingen.

Dezelfde liefde voor het overgeleverde, die de middeneeuwsche christenheid bewoog, in spijt van veranderde toestanden het verouderde ceremoniëel der doopbediening bij te houden, verleidde haar ook om ten aanzien van het sacrament der klerikale ordening (ordinatio) de instellingen van den ouden dag zorgvuldig te bewaren, ofschoon sommige van die instellingen voor toepassing ongeschikt en derhalve onvruchtbaar geworden waren. Had de kerk der vierde en naastvolgende eeuwen hare zeven rangen (ordines) van klerken gehad, hare deurwachters (ostiarii) die tijdens de vervolgingen onder de heidensche keizers en tijdens het heerschen der zoogenaamde „disciplina arcani" de vergaderingen tegen onwelkome bezoekers beveiligden, hare voorlezers (lectores) die uitsluitend met de schriftvoorlezing belast waren, hare duivelbanners (exorcistae) die voor de schaar der zoogenaamde bezetenen hadden te zorgen, enz. [2] — ook de middeneeuwsche wilde diezelfde beambten bezitten,

1) „Confirmatio baptismi gratiam perficit". *Catech. roman.* P. II, c. 3, q. 20, ed. Streitwolf, I, p. 308. Reeds vroeger leerde Arnold Geilh. (l. l.): „confirmatio est plenaria divinæ gratiæ infusio, armans, instruens et corroborans baptisatos ad confitendum firmiter nomen Christi".

2) Zie over de janitoren, lectoren, exorcisten enz. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 224 vv.

hoewel zij ze inderdaad niet behoefde, nadat de pligten der deurwachters aan kosters en „hondenslagers" [1], die der lectoren aan diakenen en subdiakenen, en die der exorcisten aan priesters waren opgedragen. Het natuurlijk gevolg van den overdreven zin voor behoud was ook hier, dat men tot ongerijmdheden verviel. Kinderen van zeven en acht jaren werden in plaats van de manhafte lieden, die oudtijds in catacumben en aan andere verscholen oorden de geloovigen voor onverhoedschen overval vrijwaarden, met den titel van deurwachter versierd, en baardelooze knapen met dien der uitgelezen klerken, wien vroeger de zorg was toevertrouwd voor hetgeen wij thans krankzinnigen-verpleging zouden noemen [2]! De eenige vrucht, die de kerk van haar volhardend conservativisme in dit opzigt plukte, bestond wel hierin, dat zij, door hare kweekelingen van rang tot rang in het klerikaat te doen opklimmen, hun reeds vroeg het subordinatie-beginsel der hiërarchie inprentte, welke vrucht echter grootendeels verloren ging, als zij, gelijk doorgaans geschiedde, de jongeren op één dag achtereenvolgens voor verschillende lagere rangen wijdde.

Het ordenen der klerken was een werk van onze bisschoppen of van hunne suffraganen, dat, wat de hoogere rangen betreft, die der subdiakenen, diakenen en priesters, volgens pauselijke bepalingen [3] alleen bij de mis van zekere kerktijden mogt geschieden, namelijk op de zaturdagen van alle quatertempers [4], den zaturdag vóór den zondag der passie (dominica de passione) en den grooten sabbat vóór paschen. Wanneer die tijden naderden en zich kandidaten voor de verschillende ambten

1) Zie boven, bl. 222.

2) In Noord-afrika waren de exorcisten in de vierde eeuw verpligt, voor de voeding der bezetenen te zorgen en hun eenigen nuttigen arbeid te verschaffen. Zie mijn a. w. bl. 227.

3) Het pontificale van St. Marie te Utrecht is bij het hoofdstuk *De ordinibus conferendis* weêr deerlijk geschonden. Waar het mij niet dient, volg ik het *Pontificale romanum*, zooals het in 1511 te Lyon verscheen en in de stadsbibl. te Amsterdam voorhanden is.

4) Zie boven, I, bl. 437.

voordeden, was de bisschop verpligt hen aan een examen te onderwerpen, waarbij hij gewoonlijk zijn aartsdiaken deed optreden, of den scholaster bij het domkapittel. Dat examen betrof de wettige geboorte der jonge lieden, hun leeftijd, hunne zeden en hunne wetenschappelijke kennis. Ten aanzien van hunne geboorte was men te Utrecht niet altijd streng, daar zelfs bij het domkapittel natuurlijke zonen van kanoniken tot de lagere orde toegelaten werden [1]. Ten opzigte van den ouderdom gold de bepaling, dat men voor het subdiaconaat zijn achttiende, voor het diakonaat zijn twintigste, voor het priesterschap zijn vijf-en-twintigste jaar bereikt moest hebben; de lagere orden kon men tusschen het zevende en achttiende intreden, maar vóór het zevende mogt geen knaap de tonsuur ontvangen [2]. De intellectuële ontwikkeling, die de kerk verlangde, was over het algemeen zeer gering. Voor het subdiaconaat en diaconaat eischte men, waar men de voorschriften van Rome volgde [3], dat de ordinandus „goed en vlug kon lezen en tamelijk goed (competenter) zingen"; dat hij zich op de grammatica toelegde en derhalve de school bezocht, en dat hij de kerkdienst van het ambt verstond. Iets meer wilde men van den aanstaanden priester: hij moest genoegzaam geletterd zijn, de grammatica, d. i. het latijn verstaan, en wat verder in zijne school onderwezen werd, „vooral wanneer hij een wereldlijk priester zou wezen", daar den zoodanige „de zielverzorging werd opgelegd, die zonder letteren [men denke hier aan het opmaken van testamenten, het

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 290.

2) Arnold Geilhoven, *Gnotosol.* L. I, rubr. 6, cap. 5, zegt van de tonsuur: „dicitur etiam rasura, quia pueri raduntur desuper in capite denudato, per quod intelligitur revelatio superioris partis mentis seu rationis, ut revelata facie possit gloria Domini contemplari; item inferius circa aures et oculos, ut denudatis sensibus et temporalibus depositis, eius opera pullulent". Volgens het boek *Van den seven sacramenten* werd de eerste tonsuur ook door sommige gepriviligieerde abten en cureiten toegediend.

3) Zie *Pontif. roman.* fol. ij ss. Vgl. Hefele, *Lage des clerus im mittelalter*, in *Theol. quartalschr.* 1868, s. 101 ff.

schrijven van brieven enz.] niet geschieden kon". Dat men intusschen, inzonderheid in de eerste eeuwen van dit tijdvak, ten aanzien van laatstvermelde voorwaarden in ons land niet altijd scherp toezag, zal men waarschijnlijk achten, als men zich herinnert, dat de provinciaalsynode, die in 1260 te Keulen gehouden werd en wier besluiten ook voor onze kerk golden, het onbewimpeld uitsprak, dat men geene uitstekende wetenschap (scientia eminens) vorderen, maar zich vergenoegen zou, zoo de kandidaten konden lezen en zingen [1]. Voorts had de examinator onderzoek te doen, of zij gezond en welgemaakt van leden waren; of zij, zoo zij reeds zekeren leeftijd hadden bereikt, ook ten tweeden maal gehuwd (bigami) waren geweest of echtgenooten van weduwen, en of zij, zoo hun nog geen kerkambt met zekere inkomsten ten deel gevallen was, die hen in staat stelden overeenkomstig hunne waardigheid te leven, eenig erfgoed bezaten, dat hun genoegzaam levensonderhoud zou verschaffen, totdat zij van een beneficie waren voorzien. Ten opzigte van het erfgoed heerschte in de eerste helft der zestiende eeuw te Utrecht de wet, dat het minstens twintig gulden jaarlijks moest afwerpen [2].

De ordening der klerken van de lagère rangen geschiedde met toespraken en gebeden en onder het uitreiken van voorwerpen, die gerekend werden tot hunne ambten te behooren. De ostiariën ontvingen één voor één den kerksleutel en werden naar een der deuren van het heiligdom gevoerd, om die te openen en te sluiten; ook gaf men hun den reep der klok voor een oogenblik in de hand, ten teeken dat zij verpligt waren den klokkeluider in zijne diensten bij te staan. Den lectoren reikte men een lectionarium toe, den exorcisten een boek met bezweringsformulieren, zoo men namelijk zulk een boek had; was dit het geval niet, dan kon, volgens

---

1) Zie bij Hartzheim, III, p. 590, en Hefele, a. a. o. s. 86 ff.

2) Zie de diplomen van George van Egmond bij Matth. *Manuductio ad ius canon.* p. 43 s.

voorschrift van het pontificale van Rome, een missale of een ander boek dienen. Den acoliethen gaf men een kandelaar met eene brandende waskaars, omdat het hunne taak was de lichten te ontsteken, en een ledig handvat (urceolus), omdat zij wijn en water voor de mis hadden aan te dragen. Op soortgelijke wijze had de wijding der klerken van de hoogere rangen plaats, die, even als die van de lagere, allen in het ornaat van hun tot dusver gevoerd ambt voor den bisschop verschenen. Den subdiakenen werden een kelk, een manipel en een epistelboek overgegeven, den diakenen de stole omgehangen, een evangelieboek toegereikt en de hand opgelegd. Den priesters werd de vroeger besproken canon der Afrikaansche kerk voorgelezen, waarin de hun noodige verstandelijke en zedelijke eigenschappen waren opgesomd [1], waarna de bisschop hun de stolen kruisgewijs over hunne borst schikte en hun de kasuifel omhing, onder voorgeschreven toespraken en gebeden. Voorts zalfde hij hun beide handen met catechumenen-olie, terwijl het koor eene sequentie en later de hymne „vere felicem presulem" zong [2]. Ten slotte gaf hij hun eene pateen met eene hostie en een kelk met wijn in de hand, waarop het offertorium werd aangeheven en de mis voortgezet, waarbij de geordenden gezamelijk communiceerden [3]. Volgens eene in 1455 gestelde bepaling mogten onze wijbisschoppen buiten de stad Utrecht geene klerken ordenen dan met toestemming van de kapittelen aldaar, en voor hun werk van de ordinanden geene belooningen eischen [4].

Daar de middeneeuwsche christenheid naar het voor-

---

1) Zie boven, II, 1, bl. 242, 258.

2) De sequentie begon: „Sancti spiritus adsit nobis gratia". Zie bij Daniel, *Thesaur. hymnolog.* II, p. 16, V, p. 170; de hymne wordt aangeduid met de woorden: „de S. Gregorio".

3) Aldus het Pontificale van St. Marie, waar men veel vindt, wat wij kortheidshalve voorbijgaan. Merkwaardig zijn de op de randen der bladen geteekende afbeeldingen van de voorwerpen, die bij de ordeningen uitgereikt werden, de kerksleutel, de boeken, de kelk enz.

4) Zie het diploom bij Matth. *Anal.* I, p. 665 s.; vgl. boven, II, 1, bl. 274.

beeld der vroegere de overtuiging koesterde, dat ten gevolge van den zondeval onzer eerste ouderen niet alleen de mensch, maar ook de gansche aarde met hare volheid onder den invloed des duivels was gekomen [1], achtte zij het noodig door bezwering en zegenbede niet slechts de leden der kerk (men denke hier aan den doop) te wijden, maar ook alle levenlooze voorwerpen, die in de dienst der kerk werden gesteld, de kerkgebouwen, de klokken, de altaren met al het altaargereedschap, pellen, corporalen, kruisen, kelken, beelden enz., de doopvonten, de reliekenkassen, de priestergewaden en wat er van dien aard meer was [2]. De lezer zou eene onvruchtbare taak van ons eischen, zoo hij verlangde, dat wij hier van de plegtigheden, waarmede onze geestelijkheid al deze voorwerpen aan hunne bestemming toeheiligde, eene beschrijving gaven. Toch achten wij het niet ongepast voor een oogenblik stil te staan bij een der hoofdhandelingen van het wijdingsceremoniëel, de reeds vermelde bezwering, waardoor men den satan meende te kunnen uitdrijven of zijn invloed te breken.

De bezweringsformulieren of exorcismen, die reeds in

---

1) Zie Probst, *Kirchl. benedictionen*, Tübingen 1857, s. 12 f.

2) Formulieren voor de wijding dezer voorwerpen vindt men in ons Pontificale van St. Marie. Dat zij vooral in de domkerk te Utrecht, waarbij onze bisschoppen en wijbisschoppen resideerden, veelvuldig gelezen werden, spreekt van zelf. Bekers, beelden, ciboriën enz., die men elders in de kerkdienst wenschte te nemen, werden naar Utrecht opgezonden (zie Van Hasselt, *Geld. oudh.* I, bl. 476). Toch durfde men ook ongewijde kelken, wierookvaten enz. gebruiken (zie Van Hasselt, *Stukken voor de vaderl. historie*, III, bl. 328 v.), hoewel zij dan in oorlogstijden of bij andere gelegenheden ligt geroofd of onteigend werden, waarvoor de gewijde niet zoozeer bloot stonden (zie bij Matth. *Anal.* I, p. 79). Ongedoopte klokken waren bij de goede gemeente in verdenking en werden, volgens volkssagen, niet zelden door den duivel uit de torens gehaald en in zoogenaamde duivelskolken geworpen. De duivelskolken bij Lochem en Zutphen worden nog heden aangewezen. In den kerstnacht laten de vernederde klokken hare stemmen uit de diepte vernemen (zie Staring in *Mnemosyne*, I, bl. 318). Van mijn vroeger aangeduid voornemen (zie boven, I, bl. 388) om hier de ceremoniën, die bij kerk-, altaar- en klokkenwijding plaats hadden, te beschrijven, heb ik afgezien, naardien ik mijn werk ongaarne te breed zie uitloopen. Binterim, Otte, Probst en vele anderen kunnen hier de noodige inlichtingen geven.

de oude kerk ten behoeve van de catechumenen en de bezetenen, en bij verschillende gelegenheden gebezigd werden, zijn gedurende de middeneeuwen steeds in aantal toegenomen en naar hun inhoud uitgebreid. Men gebruikte ze niet alleen bij het toebereiden van wijwater, maar ook bij de zegening van de kranken- en catechumenen-olie, het chrisma, de asch, die men bij de kerkwijding aanwendde, den klokkendoop ens.[1]. Gewoonlijk bestonden zij in gebeden tot den Allerhoogste, dat alle dæmonische invloeden van de stoffen, die men wijdde, zouden opgeheven worden, opdat zij als heilsmiddelen ten nutte der geloovigen hun oogmerk mogten bereiken. Toch kwamen in vele regtstreeksche toespraken aan den satan voor, die dan het karakter des gebeds geheel verloochenden en dat van felle vervloeking of bedreiging aannamen, waarbij de naam des Vaders, des Zoons en des h. Geestes aangeroepen en het maken van veelvuldige kruisteekenen voorgeschreven werd. Dat laatstvermelde exorcismen dàn vooral gelezen werden, wanneer de klerken zich de belangen aantrokken van personen, die men als door den duivel bezetenen of betooverden aanmerkte, en dat zij derhalve slechts in negatieven zin wijdingsformulieren waren, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden. Opdat de lezer den algemeenen aard der exorcismen moge kennen, laten wij hier uit HSS., waarvan wij weten, dat zij bij verschillende gelegenheden door onze voorvaderlijke geestelijken gebruikt werden, een paar volgen.

In een HS., dat sedert de twaalfde eeuw door de geestelijken des kapittels van St. Marie te Utrecht werd gebezigd, als zij de getijden zongen en andere kerkdiensten volbragten[2], komt een exorcisme voor, dat door de priesters destijds en in later eeuwen gelezen werd[3],

---

1) Volgens het Pontificale van St. Marie.

2) HS. N. 332 der universiteitsbibl. te Utr., boven, bl. 333 n. 1, reeds door mij vermeld.

3) Men vindt het ook in het utrechtsche missale, dat in 1540 te Antwerpen gedrukt werd, en in het *Liber exorcismorum*, dat ik aanstonds zal vermelden.

zoo dikwerf zij zout behoefden voor het toebereiden van wijwater. Dat exorcisme luidt aldus: „Mijne hulpe is in den naam des Heeren, die hemel en aarde gemaakt heeft. Ik bezweer u, schepsel des zouts (creatura salis), bij den levenden Heer, den waarachtigen Heer, den heiligen Heer, bij den Heer die u door den profeet Eliza in het water deed werpen, opdat de onvruchtbaarheid (sterilitas) des waters wierd genezen, dat gij geëxorcizeerd zout wordt tot heil der geloovigen, zoodat gij allen, die u gebruiken (sumentibus) tot gezondheid van ziel en ligchaam zijt, en van alle plaatsen, waar gij gesprengd wordt, alle spooksel (fantasia) en boosheid en list des duivelschen bedrogs en alle onreine geest (spiritus immundus) genoodzaakt zijn te vlugten, bezworen door hem, die komen zal om levenden en dooden en de wereld (seculum) door vuur te oordeelen, amen". Als dit formulier gelezen was, werd een soortgelijk over het water uitgesproken, waarna zout en water gemengd werden en in de wijwaterbakken gegoten.

In een stevigen kwartijn, waarin de regulieren van het klooster Eemstein bij Dordrecht in den aanvang der zestiende eeuw tal van exorcismen en benedictiën vergaderden [1], ontmoet men meer dan ééne volledige misliturgie, die door de priesters gebruikt werden, wanneer men hunne hulp had ingeroepen ten behoeve van kranken (infirmis), die van den duivel bezeten of behekst schenen. Onder de vele bezweringen, waarmede deze liturgiën overladen zijn en die door den miscelebrant in tegenwoordigheid van den patiënt bij het altaar moesten voorgedragen worden, komt een uitvoerig exorcisme voor, dat wij hier voor een gedeelte — het geheel, dat eenige bladzijden beslaat, zou den lezer behagen noch nuttig zijn — zullen opnemen, naardien het ons overtuigen kan,

1) Het HS. behoort thans aan de universiteitsbibl. te Utrecht (*Aevi med. script. eccl.* N. 81). Het bevat, na een *Libellus de exorcizandis dæmoniacis* en dergelijke stukken, vele bezweringen voor bezetenen, betooverden en kranken van allerlei aard, en daarenboven benedictiën voor tal van voorwerpen, die ik aanstonds noemen zal.

dat de nederlandsche klerken der laatste middeneeuwen ten aanzien van den duivelban niet minder bijgeloovig waren dan die van andere landen [1].

Nadat in een voorafgaand gebed de God van Abraham, Isaäk, Jakob, Mozes en Aäron te hulp geroepen was, had de priester dus te spreken: „Ik bezweer en betuig u, o duivel, bij den naam van onzen Heere Jezus Christus en zijne kracht en de mogendheid der heilige drievuldigheid, dat gij, o satan en alle duivelsche magt, van dezen mensch zult uitgaan zonder kwetsinge van zijne ziel en zijn ligchaam; dat gij volkomen van hem zult uitgaan en in niets bij hem zult blijven, zijne ziel, zijn lijf noch zijne kleederen, maar dat gij vlugtende zult wijken en geenerlei teeken of spoor in zijne ziel, zijn vleesch en beenen zult achterlaten. Ga uit, onreine geest, wie gij zijt, òf één òf meer of hoe gij ook genaamd wordt. Ga haastig uit van zijn hoofd, zijne kruin, zijn achterhoofd, zijne huid, zijne haren, zijn baard, zijne hersenen, zijn voorhoofd, zijn gelaat, zijne wangen, zijne oogen, zijne oogappels, zijne wenkbraauwen, zijne slapen, zijne ooren, zijn neus, zijne neusgaten, zijn mond met ieder deel des monds, uit zijn adem, zijne stem, zijne zuchten, zijn speeksel, zijne tanden, zijne tong", enz. enz. Als de priester den duivel aldus „van den schedel tot de voetzolen des kranken" vervolgd had [2], eindigde hij zijne toespraak met bedreigingen tot den booze te rigten onder verwijzing naar de oppermagt van Christus, die uit Maria Magdalena zeven duivelen uitwierp en het rijk der duisternis verstoorde. Op het slot

1) Vele exorcismen werden uit fransche, engelsche, duitsche en andere middeneeuwsche HSS. medegedeeld door Martene, *De antiquis eccl. ritibus*, Rotomagi 1702, p. 497 ss.

2) De voorstelling, dat de duivel somtijds in een bepaald ligchaamsdeel woonstede nam, was algemeen verbreid. Zeker priester van Grave, die te Stiphout in Noord-brabant bij de wonderhostiën in de kerk aldaar genezen werd, klaagde dat „de booze viant" in zijn haar schuilde. Eene „ionge dochter", die almede in genoemde kerk gezond werd, was „met seven duyvelen beseten", en een van die gasten „was rustende in haeren rechteren teen, genaemt Echor, zoe sy seyde". *Kronyken betrekkel. de stad en meijerij van 's Hertogenb.* 's Hertogenb. 1847, II, bl. 359.

heet het: „ga derhalve uit, vervloekte, bezworen door hem, die komt om levenden en dooden en de wereld te oordeelen. door vuur". Onder het aflezen van het gansche exorcisme moest de geestelijke, volgens aanwijzingen, dienaangaande met rooden inkt in het HS. geschreven, niet minder dan drie-en-vijftigmalen het kruisteeken slaan!!

Naarmate de overtuiging bij onze vaderen te vaster stond, dat des priesters exorcismen en benedictiën alle magten der duivelsche boosheid schadeloos konden maken en omgekeerd den zegen des Allerhoogsten bemiddelen, moesten zij er natuurlijk op uit zijn, om niet alleen voor hun kerkelijk, maar ook voor hun dagelijksch leven van banspreuk en zegenbeê zooveel mogelijk voordeel te trekken. En inderdaad, het valt niet te betwijfelen, dat zij deden, wat nog heden devote kinderen der roomsche kerk niet zelden doen[1]! Als de vrome huisman zich eene nieuwe woning had gebouwd en bekommerd was, dat duivelen of booze geesten, welke dan ook, zijne rust zouden verstoren, noodigde hij zijn parochiepriester uit, om bij tijds zulk ongerief te keeren[2]. Vreesde de landbouwer voor bliksem- en hagelslag, voor storm en onweder, die de vrucht van zijn akker konden verderven, of had hij eene zieke koe of ander stuk vee, hij riep met haast zijn cureit te hulp. Werd men vaak door de nachtmerrie geplaagd, of verontrust door verdachte geluiden in huis of in de buurt, of merkte men met schrik op, dat het oog bij opkomende krankte van het hoornvlies (maculas oculis adhærentes) de scherpte des gezigts begon te verliezen, de klerken hadden hunne formulieren voor ban en zegenspraak gereed! Zelfs aan benedictiën over kaas, eieren, brood, keuken, kelder

---

1) Zie Probst, a. a. o. s. 120 ff.

2) Eene *Benedictio domus novæ, quæ vel a dæmone vel a spiritu* [d. i. den geest van een afgestorvene] *inquietatur*, is voorhanden in het HS. van Eemstein. Daar leest men ook: „potest exorcizare quilibet sacerdos et maxime parochialis, et quilibet diaconus, si sibi fuerit commissum per episcopum vel presbyterum".

ens. ontbrak het niet, wanneer de moeder des gezins ze wenschte, en ook als in spijt van hare waakzaamheid eene onbekende hand van haar goed had geroofd, wist zij, dat de mannen met geschoren kruin raad wisten te schaffen, om het gestolene terug te bekomen [1]. Dat cureiten en kapellanen, die op uitnoodiging hunner parochianen zich tot dergelijken arbeid verledigden, daarom niet noodzakelijk aartsdomme lieden of bedriegers waren, zal een ieder gaarne erkennen, die zich b. v. de leer van Luther aangaande den invloed der dæmonen op den mensch en de gansche stoffelijke natuur herinnert.

---

1) Men vindt in het HS. van Eemstein voor al de in den tekst genoemde gelegenheden formulieren. Bij dat, getiteld: *Modus quo per exorcismum acquiruntur bona furto ablata nomenque furis detegitur*, schreef eene monniken-hand gelukkig: „sed modus iste nullo modo practicandus, quia omnino prohibitus et illicitus est”.

BIJLAGE.

HERMAN VAN RIJSWIJK.

Daar het boven, bl. 105, vermeld boekje van Bernardus Lutzenburgus zelden voorkomt, en de berigten aangaande Herman van Rijswijk, die het levert, de éénige bron zijn, waaruit wij 's mans ketterijen of ongeloof kennen, zal het den lezer aangenaam zijn, die berigten hier woordelijk afgedrukt te vinden. Eene hoogduitsche vertaling der "articuli hereticales" vindt men in de *Chronica der Rhömischen ketzer* van Seb. Franck, uitg. 1536, fol. clv.

Hermannus Ryswick anno 1502 ad perpetuum carcerem fuit condemnatus per f. Johannem Ommaten, sacre theol. professorem ord. predic. et inquisitorem. Et isti sunt articuli hereticales eiusdem principaliores, propter quos iam penitens perpetuo carceri adiudicatus fuit:

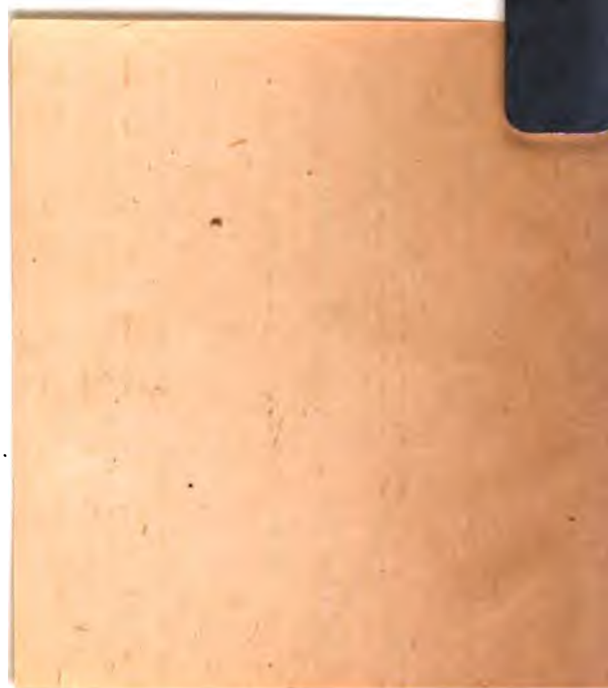
Primus, quod mundus fuit ab eterno et non incepit per creationem, fabricatam a stulto Mose, ut dicit biblia indistincta. Secundus, Deus nunquam creavit angelos sive bonos sive malos, quia hoc nullibi legitur in nostra scriptura; nec est infernus, ut nostri estimant. Item, post hanc vitam nulla erit vita particularis, ut mortuo Socrate moritur anima eius, sicut cum corpore incepit. Item, doctissimus Aristoteles et eius commentator Averrois fuerunt veritati propinquissimi. Item, Christus fuit stultus et simplex fantasticus et seductor simplicium hominum; et ego dico quod ille Christus damnavit universum mundum et neminem salvavit; quot enim homines interfecti sunt propter ipsum et suum evangelium fatuum! Item, quod omnia, que Christus gessit, humano generi et rationi recte sunt contraria. Item, Christum filium Dei omnipotentissimi aperte nego, et Mosen legem a Deo visibiliter et facialiter suscepisse recuso. Item, fides nostra fabulosa est, ut probat nostra fatua scriptura et ficta biblia et evangelium delirum. Item, evangelium nostrum falsum est, quia qui potest creare mundum sine incarnatione et eum potuit salvare sine incarnatione.

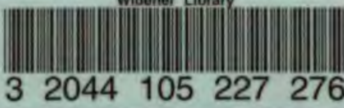
Omnes istos articulos et consimiles confessus est proprio ore et sana

mente coram inquisitore et notario et testibus, addens: ego christianus natus, sed iam non sum christianus, quia illi stultissimi sunt.

Idem Hermannus anno 1512, postquam evaserat carceres priores, multos libros hereticales conscripsit, quos, in iudicio constitutus coram duobus cause notariis et toto auditorio, suos et manu sua conscriptos cognovit. In libris istis comperte fuere multe hereses, propter quas, post maturas deliberationes desuper habitas, iudicio doctissimorum virorum inventus fuit relapsus et tandem pro tali condemnatus per f. Jacobum de Hochstraten, sacre theol. doctorem et inquisitorem ord. predic., et dominum Jacobum Ruyssch, utriusque iuris doctorem et decanum Hagensem, a reverendissimo dom. episcopo Traiect. in causa illa iudicem delegatum. Hi sua diffinitiva sententia reliquerunt prefatum Hermannum magnificis iudicibus de solemnissima illa altiori curia Hollandie et Selandie, illic consistorialiter presentibus, qui ex quo de toto processu inquisitoris etc. summariam (quod curia illa in similibus tenacissime observat) et sufficientem acceperant cognitionem, maturo habito consilio, sua executoriali sententia iudicarunt eumdem Hermannum ante solis occasum in cineres resolvendum. Non solum ipse combustus est, sed et libri eius cum eo. Josue septimo dicitur: cuncta que illius erant, igne consumpta sunt. Et glosa Levit. X in principio: heretici, qui alienum ignem, scil. prave doctrine, in ecclesia accendunt, igne divine ultionis absumuntur.






3 2044 105 227 276